ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

Τιμητικός Τόμος

για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

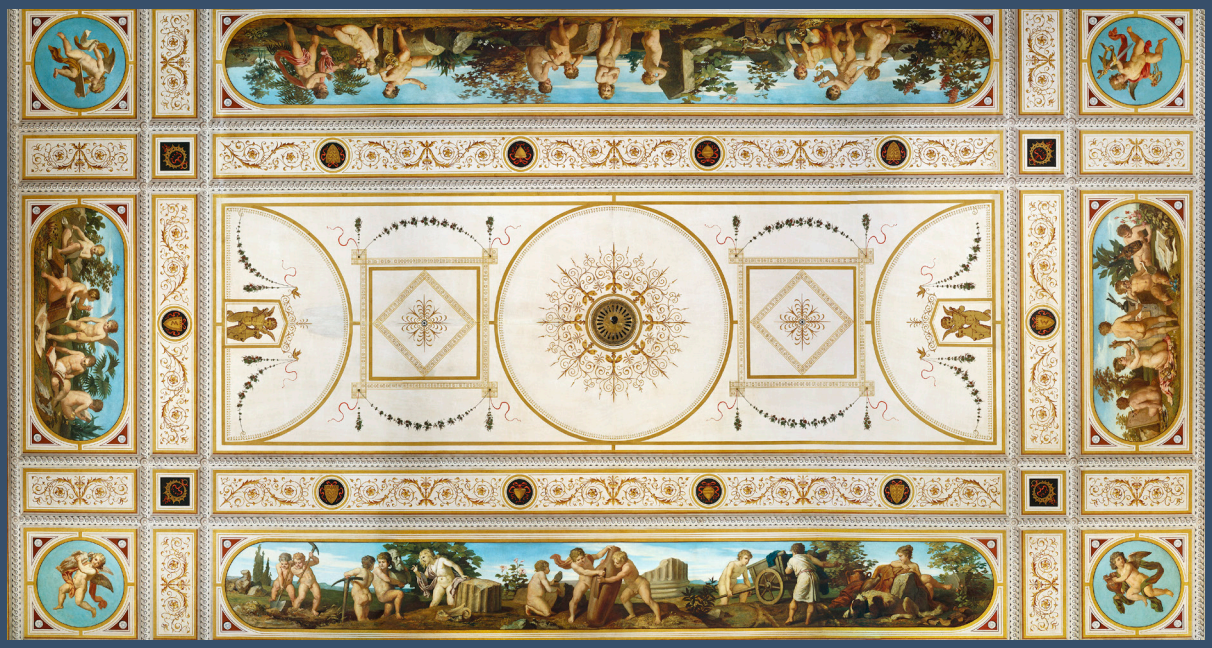

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4•AURA SUPPLEMENT 4

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ

Κυδάλιμος

Το επίθετο στον Όμηρο σημαίνει ένδοξος, φημισμένος, ευγενής. Συχνότερα αναφέρεται η έκφραση *κυδάλιμον κῆρ*, ευγενής καρδία, για να χαρακτηρίσει τους σημαντικότερους ήρωες του έπους: τον Νέστορα (*Ιλ.* Τ 235) και τους γιούς του Θρασυμήδη και Αντίλοχο (*Ιλ.* Ρ 378), τον Αγαμέμνονα (*Ιλ.* Κ 16), τον Αχιλλέα (*Ιλ.* Σ 33), αλλά και τον Έκτορα (*Ιλ.* Μ 45).

Φωτογραφία εξωφύλλου: Ιλίου Μέλαθρον. Η οροφή της Αίθουσας των Εσπερίδων (φωτ. Ηλίας Ηλιάδης).

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4
AURA SUPPLEMENT 4

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ISBN:

978-960-466-232-6

978-960-466-233-3 (SET)

ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ

Τιμητικός Τόμος

για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 4 • AURA SUPPLEMENT 4

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσούλης || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης

Χρύσανθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby

Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Ματθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Βασιλική Σχίζα

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website http://aura.arch.uoa.gr/
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Το περιεχόμενο αυτού του τόμου υπόκειται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el).
The content of this volume is subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 15

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 21

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ 25

TABULA GRATULATORIA 29

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ 31

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ 41

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΙ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Λίγα λόγια για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ 61

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ Για τον Καθηγητή Γιώργο Κορρέ 63

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ Μῦρον 67

ΗΛΙΑΣ ΗΛΙΑΔΗΣ Φωτογραφίζοντας με τον Καθηγητή 71

ΙΩΑΝΝΑ Α. ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ Ένα προσωπικό αφιέρωμα στον κύριο Καθηγητή 73

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

‣ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ Συστήματα οικονομικής διαχείρισης στη Μεσοποταμία (4η - 2η χιλιετία π.Χ.) 85

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ Κερκυραϊκή προϊστορία: Μικρή επισκόπηση 93

ΓΙΑΝΝΟΣ ΛΩΛΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΑΡΗ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΡΙΑΤΖΗ Σπήλαιο Καταβόθρα Χώρας Τριφυλίας: Νεολιθικά ευρήματα ανασκαφής Σπυρίδωνος Μαρινάτου, 1955 125

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΗ, ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Λίθινος πέλεκυς Νεολιθικής περιόδου από τα Διόδια Μεσσηνίας 153

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΥ Δύο νεολιθικά ειδώλια από τα Μεσόγεια Αττικής 161

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΕΤΣΙΟΣ Λίθινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο με οπή ανάρτησης από το σπήλαιο «Τάφος», στην περιοχή του χωριού Κρούστας Αγίου Νικολάου Κρήτης 171

‣ ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ Το Κάστρο της Μύρινας στην προϊστορία και αρχαιότητα: Λαξεύματα και βραχογραφίες 191

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ «Επιστροφή στας Μυκηναϊκάς Ακροπόλεις». Αναζητώντας ίχνη προϊστορικής κατοίκησης στην Ακρόπολη των Αθηνών 207

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΤΩΝΟΣ-ΓΙΩΤΑ Πρωτοελλαδικοί «κρατευτές» και άλλα τελετουργικά σκεύη από την Κάτω Κηφισιά 217

ΕΛΕΝΑ ΚΟΡΚΑ Αγγείο από ναυάγιο της ύστερης Πρωτοελλαδικής – πρώιμης Μεσοελλαδικής περιόδου.. 237

ΠΗΓΗ Π. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΥ Προβλήματα ερμηνείας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου. Το παράδειγμα του οικισμού στη Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας 243

JÖRG RAMBACH Die Ausgrabungen in der P.O.T.A. Romanou/Navarino-Dunes Hotelkomplex bei Romanos in der Pylia/Messenien 259

ΗΛΙΑΣ ΣΠΟΝΔΥΛΗΣ Παυλοπέτρι. Μια βυθισμένη θέση στη Λακωνία 273

▸ Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ Αρματοδρομία και συμπόσιο στη μετανακτορική Τίρυνθα 285

ΙΩΑΝΝΑ ΒΟΥΡΕΞΑΚΗ Ο εμπορικός και ναυτικός προσανατολισμός του βασιλείου της Πύλου 297

†DORA CONSTANTINIDIS Making connections at Mycenaean sites in the Messenian landscape 309

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Κοσμικές δομές και επίσημη τελετουργία: Η περίπτωση του κεντρικού ανακτορικού μεγάρου της Πύλου 319

ΜΙΧΑΛΗΣ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Μυκηναϊκό διοικητικό κέντρο στην Ίκλαινα Μεσσηνίας 365

ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ Αποθέτης κεραμικής στο Καταρραχάκι Κουκουνάρας Μεσσηνίας: Πρώτη παρουσίαση 375

ARGYRO NAFPLIOTI The demise of the palatial system in the mainland and residential mobility in the Aegean: A refugee Mycenaean elite on LH IIIC Naxos? 401

†DEMETRIUS SCHILARDI Evidence of horses and chariotship from Mycenaean Koukounaries of Paros .. 417

MARIO RITACCO Η εγκατάσταση των Μυκηναίων στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας .. 437

†JAN BOUZEK Notes on relations between Mycenaean Greece and the Central European Tumulus culture 449

SINCLAIR HOOD The Topsham double axe and British tin 455

K.A. WARDLE Wessex and Mycenae: A rapprochement? 461

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

▸ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

MARIO BENZI Nudity in Bronze Age Aegean art 21

HARA TZAVELLA-EVJEN Movement and depth in the Late Bronze Age frescoes 37

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Ηθμωτή υδρία Βολιμιδίων. Συμβολή στην «άγνωστη» Μετανακτορική περίοδο της Πυλίας 41

ΗΡΩ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ Ηπειρωτικές και κυκλαδικές πρόχοι με παραστάσεις πτηνών. Τυπολογικές και χρονολογικές παρατηρήσεις 67

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΠΑΝΟΣ Παράσταση ναυαγίου σε μυκηναϊκό αγγείο από τις Κουκουναριές της Πάρου 79

ΕΛΕΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ-ΣΥΒΡΙΔΗ Δύο πολύτιμες μυκηναϊκές πυξίδες με αινιγματική διακόσμηση κριαριών 89

EMI KOISHI Η εικονογραφική εξέλιξη του θέματος του σκύλου σε παραστάσεις κυνηγίου στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία 99

ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΜΑΚΡΥΠΟΔΗ Με αφορμή έναν σφραγιδόλιθο με παράσταση «πόσιος ιχθύων» από τη συλλογή Η. Schliemann 111

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΚΚΕΒΗ-ΦΩΤΙΟΥ Μυκηναϊκό ξίφος από την Εύβοια 129

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΧΑΣΙΑΚΟΥ Το οδοντόφρακτο μυκηναϊκό κράνος στη Μεσσηνία 135

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Η. ΤΣΕΛΙΟΣ Από τον χαλκό στον σίδηρο. Μεταλλοτεχνικές πρακτικές και τεχνολογική μετάβαση ... 155

†EMMANUEL MIKROGIANNAKIS A glimpse of Homeric (Mycenaean) technology 169

▸ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΙ ΚΑΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΑΜΠΕΑ Υστεροελλαδικά κτερίσματα Βοιωτού κτηνοτρόφου 175

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ Ομοιότυποι θολωτοί τάφοι Μυκηναίων τοπαρχών της νοτιοδυτικής Αιτωλοακαρνανίας...197

ΣΟΦΙΑ ΚΑΣΚΑΝΤΙΡΗ Ανασκαφή μυκηναϊκού τάφου στη θέση Γ του «Αγίου Κωνσταντίνου» της Κρήνης Πατρών..... 213

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΛΑΠΑΝΗ Ο θαλαμωτός τάφος Κ-3 στον Εγκλιανό της Πύλου 219

VASSILIS PETRAKIS Grooves and depressions at the entrances of early Mycenaean tholos tombs from the Southwestern Peloponnese 233

ΓΕΩΡΓΙΑ ΕΜΜ. ΧΑΤΖΗ Οι θολωτοί τάφοι στο Ψάρι Τριφυλίας. Ι 265

LUCIA ALBERTI Return ticket: 'Minoan' and 'Mycenaean' tholos tombs at Knossos..... 305

ΓΙΩΡΓΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, ΧΑΪΔΩ ΚΑΛΛΙΤΣΑΚΗ Ο αρχιτεκτονικός τύπος του σπηλαιώδους θαλαμωτού τάφου της Νεοανακτορικής περιόδου στην Κρήτη 321

YANNIS GALANAKIS 'Squaring the Circle': Vaulted tombs, architectural variation and the construction of 'traditions' in Late Minoan Crete..... 335

▸ ΓΡΑΜΜΙΚΗ Β ΓΡΑΦΗ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΟΥΤΣΑ Σκέψεις για τον αμυντικό οπλισμό κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο με αφετηρία τις πινακίδες Sh από το ανάκτορο της Πύλου..... 357

ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ Η υπόθεση της αντιδικίας της ιέρειας *e-ri-ta* με τον *da-mo*: Η αρχαιότερη γνωστή περίπτωση δικαστικής (φορολογικής) διένεξης έως σήμερα..... 371

THOMAS G. PALAIMA Iklaina, Traganes, *a-pu*$_2$, and Aἰπύ 385

▸ ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ – ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΟΛΓΑ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ Στοιχεία για την άσκηση τελετουργικών και «λατρευτικών» πράξεων κατά τους προϊστορικούς χρόνους, στα Μεσόγεια της Αττικής 401

†VINCENZO LA ROSA Fish and shellfish at Phaistos and Ayia Triada (Crete): Between representation and consumption..... 415

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ Γύρω από τη σημασία του «ζεύγους» στη μινωική, θρησκευτική και κοσμική ιδεολογία 427

▸ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Παράλληλοι συμβολισμοί. Με αφορμή μια ταναγρική σαρκοφάγο 443

HEKMATOLLA MOLLASALEHI Θεωρητική προσέγγιση στην αρχαιολογία της θρησκείας..... 453

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ Αρχαιολογικό εύρημα και ερμηνευτικές προσεγγίσεις: Δύο παραδείγματα από την Κρήτη 467

PETER WARREN Braudel and modelling Minoan history 489

▸ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ – ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ

ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ Η αρχαιολογική μαρτυρία για το σκύλο στην αρχαιότητα: Με έμφαση στην αρχαία Ελλάδα ..501

ΣΩΤΗΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Παλαιοπεριβαλλοντική μελέτη μιας μυκηναϊκής εγκατάστασης στην ενδοχώρα της Ηλείας («Κουτσοχέρα» Διασέλλων) με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών...509

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΣ, †ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, ΗΛΙΑΣ ΜΑΡΙΟΛΑΚΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΣΙΑΚΟΣ Γεωαρχαιολογικές παρατηρήσεις και παλαιοπεριβαλλοντικές συνθήκες στο Ναβαρίνο 531

GIOVANNI E. GIGANTE, STEFANO RIDOLFI The enigma of prehistoric gold and the Messenia gold 543

GAETANO RANIERI Geophysics as a means to reduce archaeological risk. Examples from the Pylos area (Western Peloponnese, Greece)..... 555

ΑΘΗΝΑ ΧΡΟΝΗ Φωτοερμηνεία – τηλεπισκόπηση και γεωφυσική διασκόπηση στον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς του νομού Μεσσηνίας για τον εντοπισμό θαμμένων αρχαιολογικών καταλοίπων..... 569

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΚΛΑΣΙΚΟΙ – ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

MANFRED OPPERMANN Altäre vorrömischer Zeit am Westpontos. Eine Bestandsaufnahme....21

HARTMUT MATTHÄUS Kulturkontakte zwischen der Levante und dem zentralen Mittelmeergebiet in der Frühen Eisenzeit: Metallgefäße gesellschaftlicher Eliten im präkolonialen Kontext 37

ULRIKE MUSS Divine images of Artemis at Ephesos 53

BERNARD ANDREAE Pergamos oder Telephos? Zwei Gründungsmythen von Pergamon 65

ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΒΟΣΚΟΣ *Ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον*. Ἡ τοπωνυμικὴ μαρτυρία 73

ΔΗΜΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ Παρατηρήσεις στα γενικά αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα των Σόλων υπό το φως των νεότερων ανασκαφικών ερευνών 101

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΛΕΒΕΝΤΗ Επιτύμβια ρωμαϊκά ανάγλυφα από τη Θεσσαλία: Προβλήματα χρονολόγησης και εικονογραφικές παρατηρήσεις 119

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ Ο αποθέτης της λευκής κύλικας των Δελφών 135

ΑΔΩΝΙΣ Κ. ΚΥΡΟΥ Το Σπήλαιο του Νυμφολήπτου. Από τους χορούς των Νυμφών στον νεοπλατωνικό διαλογισμό 153

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ Νέα Σμύρνη, αρχαίοι τάφοι επί της οδού Αγίας Σοφίας.... 167

ΕΙΡΗΝΗ ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Νίκη ηνίοχος. Πήλινοι *τύποι* του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου .. 181

†ERIKA SIMON Der junge Nestor.... 205

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΩΤΙΟΥ Ο κλασικός Μαραθώνας.... 209

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣ Παραδόσεις της Αττικής και της Μεσσηνίας: Κοινές αναφορές και συσχετισμοί στο έργο *Ἑλλάδος περιήγησις* του Παυσανία 227

Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ Περὶ *χώρας* Μεσσηνίων.... 237

PAOLO MORENO Τα δύο τμήματα του αναγλύφου στη Μεσσήνη και το σύμπλεγμα από τον Λεωχάρη και τον Λύσιππο στους Δελφούς, με το κυνήγι του Αλέξανδρου και του Κρατερού.... 247

GEORGES STEINHAUER Le téménos du Héros spartiate 263

EGERT PÖHLMANN The alphabet comedy of Callias of Athens in Athenaeus' *Deipnosophistai*.... 281

†WOLFGANG SCHULLER Der Ruhm der Hetären.... 297

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤ. ΚΟΡΡΕΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Σ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΥΤΑΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν. ΜΑΡΚΑΤΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε. ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Τα «πιστεύω» του Ιπποκράτη για τις κακώσεις της σπονδυλικής στήλης και του νωτιαίου μυελού: Νέες ή παλιές αντιλήψεις;.... 305

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ Η οικονομική και επαγγελματική απασχόληση των Μαθητών του Χριστού. Συμβολή στην οικονομία και οικονομική διανόηση των χρόνων της Καινής Διαθήκης.... 309

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ANTON BAMMER Ein byzantinischer Wohnturm aus Ephesos 331

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ Η βυζαντινή ναοδομία της μεταβατικής περιόδου (7ος – μέσα 9ου αιώνα) 339

ΝΙΚΕ KOUTRAKOU "Archaeology" in Early and Middle Byzantine hagiography 345

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ Εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από την Κωνσταντινούπολη (GWW I-II / 7ος - 9ος αιώνας): Η διάδοση στον αιγαιακό χώρο 365

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Α' ΜΕΡΟΣ

‣ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΕΧΝΗ, ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ Ο Υδραίος ναυμάχος Αναστάσης Τσαμαδός. Η αγωνιστική δράση και το τέλος του ήρωα μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του πλοίου – βρικίου «Αρης» 379

†ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Μανιάκι, 20 Μαΐου 1825 395

ΑΝΤΩΝΗΣ Ι. ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ Ενθυμήματα της ναυμαχίας στο Ναβαρίνο 399

ΠΕΠΗ ΓΑΒΑΛΑ Λακωνία – Μεσσηνία: τόσο κοντά, αλλά τόσο μακριά. Οι σχέσεις ανάμεσα στους όμορους νομούς το πρώτο μισό του 19ου αιώνα από το Αρχείο Δ.Κ. Σαλβαρά 413

SUSAN HEUCK ALLEN A tale of two doctors with the Greek guerillas in World War II 429

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑΣ Ο αρχιτέκτων Δημήτρης Πικιώνης: Δάσκαλος και μύστης 437

ΙΩΑΝΝΑ Κ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Η αρχιτεκτονική κληρονομιά της Καλαμάτας και η διαχείρισή της μετά τους σεισμούς 441

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Ένας Ιταλός γλύπτης στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών 461

ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Διαμαντής Διαμαντόπουλος (1904-1995). Ut pictura poesis? 467

†ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ Άνεμώρεια – Άνεμος – Άέρας 479

ΝΙΚΗΤΑΣ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ «Το εις ενικόν απευθύνεσθαι» ως διαχρονική έκφραση της ελληνικής επικοινωνίας. Ιστορικο-κοινωνιολογική συμβολή 489

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

‣ ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΛΗΜΑΝ

WOUT ARENTZEN Schliemann's first publication 21

†WIELAND BAHLCKE Zum 175. Geburtstag einer alten Friedländer Bürgerin 29

WILFRIED BÖLKE Die Sammlung Rabl – Virchow und ihre Bedeutung für die Schliemannforschung 31

GEORGIA FLOUDA Heinrich Schliemann and the 'Itineraries' of the Smithsonian Trojan Collection 47

RAINER HILSE Die „Heinrich-Schliemann-Gesellschaft" Ankershagen e.V. 63

ARMIN JÄHNE Heinrich Schliemann in Russland 71

MARK LEHRER Memorial Archaeology and the Manipulation of memory: Schliemann in Rome, 1868 87

ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ «(...) ἔρρωσο. Ἐρρῖκος Σχλιέμανν». Η ανακάλυψη του Μυκηναϊκού πολιτισμού και η δημιουργία του «Μυκηναίου Μουσείου» μέσα από τις αναφορές των πρωταγωνιστών της 99

ΙΩΑΝΝΑ ΠΡΟΒΙΔΗ Σλήμαν – Τσίλερ: Οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα 111

ΧΑΡΗΣ ΤΖΑΛΑΣ Ο Ερρίκος Σλήμαν και η αναζήτηση του Τάφου του Μεγαλέξανδρου 117

DAVID A. TRAILL Schliemann's visit to Delos in 1870 123

‣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ, ΣΥΛΛΕΚΤΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ

†HUBERT FAENSEN Griechenland in den Augen von Friedrich Wilhelm IV. 135

ELLEN KATJA JAECKEL Die Lesbarkeit der Landschaft: Zu Chateaubriands *Itinéraire* 151

†ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ Από τα αριστουργήματα της ελληνικής τέχνης στα τεκμήρια ελληνικότητος:
Η συλλογή αρχαιοτήτων από αρχαιοθήρες, αρχαιολάτρες και Ελληνες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα... 165

ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Το ενδιαφέρον για την περιοχή της Τρωάδας κατά τον 18ο αιώνα 181

KARL WOLFGANG RICHTER Μύλλερ των Ελλήνων: Μνημείον του αοιδού ελληνικής ελευθερίας.
Der Dessauer Philhellene Wilhelm Müller im Gedächtnis Griechenlands..... 203

REINHARD STUPPERICH Carl Theodor's Neckar Athens. Antiquity and Science
in 18th century Palatinate..... 217

▸ Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

†TOSHIO KATSUMATA The introduction of the Neo-Byzantine style over the Neo-Classical architectural
design in the Greek kingdom of the 19th century..... 235

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΜΑΥΡΙΚΑ Ρωμαϊκά και αιγυπτιακά μοτίβα σε κτήρια του 19ου και πρώιμου 20ού αιώνα
στον ελλαδικό χώρο: Σκόπιμες και ακούσιες προσεγγίσεις του «άλλου» 245

ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΕΡΙΕΤΤΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ Απηχήσεις αρχαιοελληνικότητας στη νεοελληνική ποίηση.
Η περίπτωση των μνημείων..... 261

ΝΙΚΗ ΣΑΚΚΑ Ιλισός – Λύκειο: Ιστορίες της *αόρατης* Αθήνας..... 283

▸ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ Ο ρόλος του πολέμου στις αφηγήσεις περί της προϊστορίας του Αιγαίου:
Θεωρίες και ερμηνείες από τον 19ο αιώνα ως σήμερα..... 301

ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΣΚΕΒΟΥΛΗ Η ανακάλυψη και η «αποκάλυψη» των γραπτών στηλών Δημητριάδος –
Παγασών. Μαρτυρίες από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας 315

ΑΡΧΟΝΤΟΥΛΑ ΠΑΠΟΥΛΑΚΟΥ Το έργο του Αδαμάντιου Αδαμαντίου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία:
«Πρὸς ἀναστήλωσιν καί εὐπρέπειαν τῶν βυζαντινῶν μνημείων»..... 325

ΣΤΕΛΛΑ Π. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ Ο Γεώργιος Σωτηριάδης και ο θολωτός τάφος στον Αρνό Μαραθώνα 343

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ, ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ Σπήλαιο Νέστορος Πύλου, 1953: Συμβολή στη βιογραφία
του Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη..... 353

ΓΙΑΝΝΟΣ Γ. ΛΩΛΟΣ Ενα άγνωστο δημόσιο έργο των Λαγκαδινών μαστόρων: Η αναστήλωση
του βασιλικού Θολωτού Τάφου IV στην Πύλο του Νέστορος..... 371

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡ. ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ Οι αρχές της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» και η «βιωσιμότητα» του
πολιτισμικού πλούτου της χώρας μας 377

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	*Archäologischer Anzeiger*
AAA	*Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*
AbhMünch	*Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, Philosophisch-historische Klasse: Abhandlungen*
ACoSt	*Les Carnets de l'ACoSt* (Association for Coroplastic Studies)
ActaAth	*Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)*
ΑΔ	*Αρχαιολογικόν Δελτίον*
AE	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
Aegaeum	*Aegaeum: Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
AEM	*Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*
ΑΕΜΘ	*Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*
AF	*Archäologische Forschungen*
Ἀθηνᾶ	*Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας*
Ἀθήναιον	*Σύγγραμμα Περιοδικὸν κατὰ διμηνίαν ἐκδιδόμενον συμπράξει πολλῶν λογίων*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJP	*American Journal of Philology*
ΑΛΣ	Περιοδικό *ΑΛΣ*, Εταιρεία Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας
Altertum	*Das Altertum*
AM	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
AmerAnt	*American Antiquity*
Anadolu	*Anadolu: Revue annuelle des études d'archéologie et d'histoire en Turquie*
AnalBoll	*Analecta Bollandiana*
AnatSt	*Anatolian Studies*
AnnArchStorAnt	*Annali del Seminario di studi del mondo classico: Sezione di archeologia e storia antica*
AnnBari	*Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Bari*
AnnLiv	*Annals of Archaeology and Anthropology* (Liverpool)
AntCl	*L'Antiquité classique*
Antiquity	*Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology*
AntK	*Antike Kunst*
AntW	*Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*
AOR	*Arheologičeski otkritija i razkopki, Sofia: Bălgarska akademija na naukite. Nacionalen arheologičeski instituts muzej*
AR	*Archaeological Reports*
ArcheologiaWar	*Archeologia: Rocznik Instytutu historii kultury materialnej Polskiej akademii nauk* (Warsaw)
Archaeology	*Archaeology Magazine*
Archaeometry	*Archaeometry: Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University*
ArchHom	F. Matz και H.G. Buchholz, επιμ., *Archaeologia Homerica* (Göttingen 1967–)
ArchKorrBl	*Archaeologisches Korrespondenzblatt*

ArchNews	*Archaeological News*
ArchRW	*Archiv für Religionswissenschaft*
ArtB	*The Art Bulletin*
ASAtene	*Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente*
AttiMGrecia	*Atti e memorie della Società Magna Grecia*
BABesch	*Bulletin antieke beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology*
BalkSt	*Balkan Studies*
BAntFr	*Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*
BAPD	*Beazley Archive Pottery Database* (www.beazley.ox.ac.uk)
BAR-IS	*British Archaeological Reports, International Series*
BCH	*Bulletin de correspondance hellénique*
BÉFAR	*Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
BICS	*Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*
BLund	*Bulletin de la Société royale de lettres de Lund*
BMC	R.S. Poole, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum* (London 1873–)
BMCR	*Bryn Mawr Classical Review*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BMMA	*Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New York*
Boreas	*Boreas: Münstersche Beiträge zur Archäologie*
BPI	*Bullettino di paletnologia italiana*
Britannia	*Britannia: A Journal of Romano-British and Kindred Studies*
BSA	*Annual of the British School at Athens*
BSPF	*Bulletin de la Société préhistorique française*
BSRAA	*Bulletin de la Société royale d'archéologie d'Alexandrie*
BurlMag	*The Burlington Magazine*
BV	*Bayerische Vorgeschichtsblätter*
Byzantion	*Byzantion: Revue internationale des études byzantines*
ByzZeit	*Byzantinische Zeitschrift*
CAH	*Cambridge Ancient History*
CAJ	*Cambridge Archaeological Journal*
Chiron	*Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*
CJ	*Classical Journal*
ClAnt	*Classical Antiquity*
CMS	*Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
CR	*Classical Review*
CretAnt	*Creta Antica: Rivista internazionale di studi archeologici, storici ed epigrafici*
CSIR	*Corpus signorum imperii romani*
CVA	*Corpus Vasorum Antiquorum*
Dacia	*Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
ΔΕΓΕ	*Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας*
ΔΕΝΑ	*Διεθνὴς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας*
DenkschrWien	*Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philosophisch-historische Klasse: Denkschriften*

ΔΕΣΕ	*Δελτίο της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας*
ΔΙΕΕΕ	*Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
EAA	*Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale* (Roma 1958–1984)
ΕΕΒΜ	*Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
ΕΕΗΜ	*Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Ἠλειακών Μελετῶν*
ΕΕΘΣΑΠΘ	*Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΘΣΠΑ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*
ΕΕΚΜ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*
ΕΕΦΣΑΠΘ	*Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΦΣΠΑ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*
EJA	*European Journal of Archaeology*
ÉPRO	*Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain*
Eranos	*Acta philologica suecana*
Ἔργον	*Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ÉtCrét	*Études crétoises*
Expedition	*Expedition: Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania*
FGrHist	F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* (Berlin 1923–)
FHG	K. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum* (Frankfurt 1975, ανατ. έκδ. 1841–1938)
FuBerBadWürt	*Fundberichte aus Baden-Württemberg*
Gallia	*Gallia: Fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine*
GBA	*Gazette des beaux-arts*
Germania	*Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*
GGA	*Göttingische gelehrte Anzeiger*
Glotta	*Glotta: Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
Hesperia	*Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
Hirundo	*The McGill Journal of Classical Studies*
Historia	*Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*
Ηόρος	*Ηόρος: Ένα Ἀρχαιογνωστικὸ Περιοδικό*
HTR	*Harvard Theological Review*
IEE	*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα)
IG	*Inscriptiones graecae* (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin 1895–)
IGBulg	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (Academia Litterarum Bulgarica, Sofia 1970-)
IJNA	*International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*
ILN	*The Illustrated London News*
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae* (Academia Scientiarum Socialium et Politicarum Dacoromana, Bucureşti 1983-)

IstMitt	*Istanbuler Mitteilungen*
JAC	*Jahrbuch für Antike und Christentum*
JAMT	*Journal of Archaeological Method and Theory*
JAnthArch	*Journal of Anthropological Archaeology*
JAS	*Journal of Archaeological Science*
JBerlMus	*Jahrbuch der Berliner Museen*
JBL	*Journal of Biblical Literature*
JdI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JdI-EH	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts: Ergänzungsheft*
JFA	*Journal of Field Archaeology*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JMA	*Journal of Mediterranean Archaeology*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JPR	*Journal of Prehistoric Religion*
JQS	*Journal of Quaternary Science*
JRGZM	*Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums*, Mainz
JSav	*Journal des savants*
JWarb	*Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*
Kadmos	*Kadmos: Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik*
Kernos	*Kernos: Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
Klio	*Klio: Beiträge zur alten Geschichte*
ΚρητΧρον	*Κρητικά Χρονικά: Κείμενα καί Μελέται Κρητικῆς Ἱστορίας*
LÄ	*Lexicon der Ägyptologie*
LIMC	J. Boardman, *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* (Zurich 1981–2009)
LSJ	H.G. Liddell κ.ά., *Greek-English Lexicon.* 9η έκδ. (Oxford 1940)
MAA	*Mediterranean Archaeology and Archaeometry*
MeditArch	*Mediterranean Archaeology: Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
Minos	*Minos: Revista de filología egea*
MMAJ	*Metropolitan Museum of Art Journal*
MMJ	*Metropolitan Museum Journal*
Mnemosyne	*Mnemosyne: Bibliotheca classica batava*
Μνημοσύνη	*Μνημοσύνη: Ἐτήσιον περιοδικὸν τῆς Ἑταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*
Μνήμων	*Μνήμων: Περιοδικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού*
Μουσείον	*Το Μουσείον. Περιοδική έκδοση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*
MonAnt	*Monumenti antichi*
NC	*Numismatic Chronicle*
OJA	*Oxford Journal of Archaeology*
ÖJh	*Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien*
ÖJhBeibl	*Jahreshefte der Österreichischen archäologischen Instituts in Wien, Beiblatt*
OREA	*Oriental and European Archaeology*
OpArch	*Opuscula archaeologica*
OpAth	*Opuscula Atheniensia*

OpAthRom	*Opuscula: Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*
ΠΑΑ	*Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*
ΠΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
Paleo	*Revue d'Archéologie Préhistorique*
Παρνασσός	*Παρνασσός: Φιλολογικό περιοδικό*
PBSR	*Papers of the British School at Rome*
PCG	R. Kassel και C. Austin, επιμ. *Poetae Comici Graeci (*Berlin – New York 1983-).
PCPS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
Peleus	*Peleus: Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*
Πελοποννησιακά	*Περιοδικὸν τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*
PG	J.P. Migne, *Patrologia graeca* (Paris 1928–1936)
Philologus	*Philologus: Zeitschrift für klassische Philologie*
Phoenix	*Phoenix: The Classical Association of Canada*
Πλάτων	*Πλάτων: Δελτίον τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων*
Πολέμων	*Πολέμων: Ἀρχαιολογικὸν Περιοδικὸν Σύγγραμμα*
Pontica	*Pontica: Studii si materiale de istorie, arheologie si muzeografie, Constanta*
PP	*La parola del passato*
PPS	*Proceedings of the Prehistoric Society*
PZ	*Prähistorische Zeitschrift*
QSR	*Quaternary Science Reviews*
QUCC	*Quaderni urbinati di cultura classica* (Pisa)
RA	*Revue archéologique*
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
RDAC	*Report of the Department of Antiquities, Cyprus*
RE	A. Pauly και G. Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (1893-1978)
RÉA	*Revue des études anciennes*
RÉG	*Revue des études grecques*
RendLinc	*Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei: Rendiconti*
RhM	*Rheinisches Museum für Philologie*
RM	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
RM-EH	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft*
RN	*Revue numismatique*
ROrChr	*Revue de l'Orient chrétien*
RPhil	*Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
RStFen	*Rivista di studi fenici*
ScAnt	*Scienze Dell' AntichitStoria, archeologia, anthropologia* (Roma)
SEG	*Supplementum epigraphicum graecum* (Leiden 1923–)
SIMA	*Studies in Mediterranean Archaeology*
SkrAth	*Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)*
SlovArch	*Slovenská archeológia*
SMEA	*Studi micenei ed egeo-anatolici*
SNG	*Sylloge nummorum graecorum* (British Academy, London 1931–)

Stadion	*Stadion: Zeitschrift für Geschichte des Sports und der Körperkultur*
StArch	*Studia archaeologica*
Στασίνος	*Δελτίο Συνδέσμου Ελλήνων Φιλολόγων Κύπρου*
StEtr	*Studi etruschi*
Syll^{3}	W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecarum* (Leipzig 1883–)
SymbOslo	*Symbolae osloenses*
Talanta	*Talanta: Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*
TAPA	*Transactions of the American Philological Association*
TAPS	*Transactions of the American Philosophical Society*
ThesCRA	*Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
Topoi	*Topoi. An International Review of Philosophy*
TravMém	*Travaux et mémoires: Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantine, Paris*
TrGF	*Tragicorum Graecorum Fragmenta*
TUAS	*Temple University Aegean Symposium*
UgaritF	*Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas*
WorldArch	*World Archaeology*
Xenia	*Xenia: Semestrale di antichità*
Zbornik	*Zbornik Matice Srpske za Klasicne Studije*
ZfE	*Zeitschrift für Ethnologie*
ZivaAnt	*Ziva antika: Antiquité vivante*
ZNTW	*Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Β' ΜΕΡΟΣ

ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΛΗΜΑΝ

Schliemann's first publication

Wout Arentzen

ZUSAMMENFASSUNG: SCHLIEMANNS ERSTE VERÖFFENTLICHUNG[1]

Nach Schliemanns Ankunft in Amsterdam fing dieser schon bald an, sich auf eine internationale Kaufmannskarriere vorzubereiten. Nach seinen eigenen Worten nahm er zuerst Schreibunterricht beim Kalligrafen Seiner Majestät, Magnée. Nach Zeitungsberichten erschien Magnée am 7. Mai 1842 in Amsterdam, um dort mehrere Schreibkurse zu geben. Es mag sich seltsam anhören, dass jemand wie Schliemann, der in Deutschland die Schule besucht hatte, nun erst das Schreiben erlernen musste. Aber das ist leicht zu erklären. In Deutschland schrieb man damals in einer altdeutschen Schrift, die weder in den Niederlanden, noch im übrigen Europa verwendet wurde. Um als Kaufmann in den Niederlanden erfolgreich sein zu können, musste sich Schliemann die dort übliche Schrift aneignen.
Etwa zur gleichen Zeit erlernte er bei den Herren Edward Taylor und James Thompson die englische Sprache. Taylor platzierte 1842 in den Zeitungen mehrere Anzeigen, in denen er seine Sprachkurse ankündigte. In einer dieser Anzeigen im Dezember 1842 erklärte ein gewisser H. S., dass er in einem halben Jahr fließend Englisch gelernt habe. Hinter der Abkürzung H. S. können sich viele Namen verbergen, es ist aber nicht unwahrscheinlich, dass es sich dabei um Heinrich Schliemann gehandelt hat. Die in dieser Anzeige gelobt Sprachlernmethode wäre somit Schliemanns erste Veröffentlichung. Ob diese mit der von ihm benutzten eigenen Methode identisch ist, konnte nicht festgestellt werden.
Auch Herr Tompson hat zu dieser Zeit für seinen Sprachunterricht in englischer Sprache geworben. Es konnte nicht eindeutig nachgewiesen werden, ob Schliemann bei ihm Unterricht genommen hatte. Es gibt aber einen Bericht eines Herrn Ruyter aus dem Jahre 1922, worin dieser erzählt, von Thompson gehört zu haben, wie Schliemann durch sein beharrliches Benehmen bei Ihm Unterricht bekommen hat.
Für sein Sprachstudium hat Schliemann nach eigenen Angaben den ganzen *Vicar of Wakefield* von Oliver Goldsmith (1730-1774) und *Ivanhoe* von Walter Scott (1771-1832) auswendig gelernt. Die Texte von Goldsmith könnten Schliemann als Geschäftsmann später von Nutzen gewesen sein, ob dies auch von den altenglischen verschrobenen Texten von Ivanhoe der Fall gewesen ist, muss bezweifelt werden.

On his way to a new life in Venezuela Schliemann arrived, as a result of a shipwreck, in Amsterdam. He decided to stay in this city to become a businessman. He took a simple job so that he had the time to improve his "neglected education". Schliemann had finished high school in Germany before he started working and so we can ask ourselves how far his education was really neglected. In this article, however, I will keep myself to what he has told the world in the autobiography that he published in 1881, as an introduction to his *Ilios, the city and country of the Trojans*, in the official autobiography, and in the autobiography which is found in the travel journal that he wrote in 1850-1851 during his trip to and stay in California, the American autobiography[2].

According to his official autobiography he had a rather difficult start in Amsterdam:

> "My annual salary amounted only to 800 francs (£ 32), half of which I spent upon my studies; on the other half I lived – miserably enough, to be sure"[3].

---

1 Ich danke Dr. W. Bölke für seine Hilfe um mein Deutsch lesbar zumachen.

2 Webber 1942. Thanos and Arentzen 2014. Since it is not part of this travel journal, it is not clear when and by whom it is inserted.

3 Schliemann 1881, 9.

Schliemann spent most of his spare time learning languages that could serve him as an international businessman. Besides a great fascination for languages Schliemann clearly had a great talent to learn them. At the end of his life he mastered twelve languages good to very good and he had a basic skill in nine others[4]. He could not, however, start immediately to learn these languages:

> "First of all I took pains to learn to write legibly, and this I succeeded in doing after twenty lessons from the famous calligraphist Magnée, of Brussels"[5].

According to his American autobiography he needed these lessons even more:

> "It happened that in the beginning of 1842 there was in Amsterdam a celebrated calligraph of the name of Magnée from Brussels. Mr. Schröder kindly offered to pay the lessons for me if I wished to learn writing, to which I joyfully consented, and in 20 lessons I advanced so far that I could make myself useful as copy-clerk"[6].

According to this autobiography Schliemann arrived as an illiterate in Amsterdam. As this is highly unlikely for someone who has completed a secondary school, I will not spent any further attention here to that statement. However, I like to point out that Schliemann, at this moment in his Amsterdam career, did not work at B.H. Schröder & Co. but at the F.C. Quien[7].

I do not want to look here for what is not right in Schliemann's autobiography, as many others have already done, but for what is right.

The first sign that this famous calligrapher really existed and worked in the Netherlands is to be found in the *Algemeen Handelsblad* of March 9, 1842:

> "Rotterdam, March 7. It is with keen interest that we can report that Mr. Magnée, penman of His Majesty the King, has arrived in our city..."[8]

After Rotterdam, Magnée went to The Hague and on April 23 he announced in the *Algemeen Handelsblad* that he would come to Amsterdam:

> "By the end of April Mr. Magnée, penman of His Majesty the King, is expected to arrive in this city, were he, after having obtained the most striking success in France, Belgium and part of Holland, will open a course in calligraphy. We have seen the results that this skilled penman reaches with children of 10 to 12 years. They are truly admirable. In 15 to 20 hours he gives a child, who has never had a pen in its hand, a wonderfully longhand. In 20 one-hour lessons he changes completely the hand of an adult person, which was totally unreadable. There is not a hand, even the most unruly, that does not, by this method, after a few hours obtain the security and flexibility that is so necessary for the regularity of the characters. One should register one

4 German, Dutch, English, French, Italian, Spanish, Portuguese, Russian, Swedish, Polish, Ancient and Modern Greek. His knowledge of Turkish was mediocre, but enough to talk and have no problems with his workers. There is some confusion about the languages he mastered good to excellent. I come to 12, but possibly there were more. When he was in the hospital in Halle in 1890, he asked his publisher to send him an Arabic edition of *One Thousand and One Nights*.

5 Schliemann, H. 1881, 9. Schliemann, S. 1892, 13.

6 Webber 1942, 10. Thanos and Arentzen 2014, 202.

7 See Arentzen 2012, 65-76 and 97-105.

8 *Algemeen Handelsblad* 09-03-1842. "ROTTERDAM, 7 Maart. Het is met eene ware belangstelling dat wij kunnen berigten, dat den Heer de Magnee, schoonschrijver van Z.M. den Koning, in onze stad is aangekomen...".

> self in advance with Messrs. Frans Fuffa & Zoon, where a Brochure and Conditions are available for inspection"[9].

Just to make sure, this is an advertisement, not editorial, the one that has seen the outcome of the lessons is Magnée himself. On May 7 he really arrives in Amsterdam. That he is not just somebody but the Kings penman is clearly to be seen from one of his ads. It is written in French, the language of the intellectual upper class in the Netherlands:

> "C'est avec un véritable plaisir que nous nous empressons d'annoncer l'arrivée en cette Ville de Mr. DE MAGNÉE, Calligraphe de S. M. Guillaume II; il ouvrira à commercer le 6 Mai, trois cours de Calligraphie de 7 à 9 heures du matin pour les Messieurs et de midi à une heure pour les Dames; il se rendra en Ville pour une reunion de 4 à 6 Personnes. Les progrès étonnans et rapides qu'il fait faire à ses élèves nous dispensent de tout éloges. C'est une bonne fortune pour les Personnes, qui voudront réformer leur écriture, pour les Pères de Familles, et pour les Instituteurs que le voyage de cet excellent Calligraphe dans nos murs. Nous espérons que son séjour s'y prolongera et qu'il ne manquera pas d'occasion d'y répandre son beau talent. On s'inscrit d'avance chez l'Auteur, Hotel d'Utrecht, où on peut prendre connaissance du prospectus et des conditions"[10].

The courses were a success. On August 8, he announced that he saw himself forced to start a new series of classes and on October 4, he gave the people of Amsterdam one last chance to follow such a course. As the result of "repeated and urgent requests" he felt forced to also teach "the residents of other distinguished cities":

> "...And so it is for a very limited period that those in need of his services can make use of his stay in our capital, from which he will carry with him the satisfaction and the gratitude of already more than one and a half hundred, ladies as well as gentlemen, who all agree as from one mouth to the testimony, that the results of his sure as fast-acting teaching methods highly surpassed there high expectations"[11].

Schliemann will also have followed the twenty lessons of Magnée somewhere between March and October. It may initially seem strange that someone who has been at school in Germany started his language studies in Amsterdam with polishing up his handwriting. There could, however, be more truth in the American autobiography than one is initially inclined to believe. At school in Germany Schliemann had been learned the old German/Gothic script, a script that was not used in the Netherlands and the rest of Europe. It is therefore

---

9 *Algemeen Handelsblad* 23-04-1842. "Tegen het einde van April wordt hier ter stede verwacht de Heer de Magnée, Calligraaph des Konings, die, na in Frankrijk, Belgie en in een gedeelte van Holland het schitterendste succes te hebben behaald, thans ook hier eenen cursus van calligraphie zal openen. Wij hebben de uitkomsten gezien, welke deze bekwame schoonschrijver op élèves van 10 en 12 jaren erlangt; zij zijn waarlijk bewonderenswaardig; in 15 of 20 uren werk, geeft hij aan het kind, hetwelk nog nimmer eene pen in handen heeft gehad, eene wonderschoone hand, en in 20 lessen van een uur verandert hij geheel en al die van den volwassen persoon, welke de onleesbaarste hand schreef. Er is geene hand, zelfs de weerspannigste, die niet in weinige uren door zijne methode die zekerheid en buigzaamheid verkrijgt, welke tot de regelmatigheid der lettertekens zoo noodzakelijk zijn. Men heeft zich vooraf in te laten schrijven bij de Heeren Frans Fuffa & Zoon, alwaar Prospectus en Voorwaarden ter inzage liggen".

10 *Algemeen Handelsblad* 07-05-1842.

11 *Algemeen Handelsblad* 04-10-1842. "...Het is dan ook slechts voor even zeer beperkten tijd dat belanghebbenden zich nog zijn verblijf kunnen ten nutte maken in onze hoofdstad, van waar hij de tevredenheid en den dank zal met zich dragen van een getal van reeds nu meer dan anderhalf honderd, zoo Dames als Heeren, die allen uit éénen mond in het getuigenis instemmen, dat de uitkomsten van zijne even zeker als snel werkende leerwijze de hoogstgespannen verwachtigen overtreffen".

possible that Schliemann had to learn to write the script that was used in Amsterdam before he could get a job as a correspondent with one of the Amsterdam trading houses. We should not take the use of the word calligraphy by Magnée too literal. He taught the art of writing not of beautiful writing. Schliemann never became a real calligrapher and at best developed an easily readable hand.

If we are to believe his American autobiography, Schliemann really only started learning languages after he had knew how to write. We will not dwell here on his remark that he started off by learning to speak and write proper German. It is certain that he had learned German at school and there are several indications that, as a child, he spoke the local Mecklenburg dialect. There are a number of indications that suggest that he started off with learning Dutch[12].

In his official autobiography we get an extensive account of his language studies. According to this version of his life he began with the English language. He developed his own method, which he would use the rest of his life. To begin, one had to read aloud quite a lot. One should not make translations and every day take lessons for an hour. One always had to write essays about interesting topics and correct those under the guidance of a teacher. Next, one had to learn these essays by heart. In order to develop a good pronunciation, Schliemann went, twice on Sunday, to the service in the Church of England. As he listened to the sermon, he repeated softly each word. When he was running errands for his boss, he always had a study book in his hand from which he learned something, even if it rained. He never waited at the post office without something to read. In this way he strengthened his memory so much that, after three months, at every lesson he took from his teachers Messrs. Taylor and Thompson, he could recite by heart twenty pages of printed English prose, if he had read those three times observantly[13].

These teachers are Mr. Edward Taylor[14] and James Thomson[15]. Inasmuch as I have been able to find out, these gentlemen taught independently from each other. According to the advertisements, Taylor placed in the *Algemeen Handelsblad* gave two courses in the year, one started in May and one in October[16]. Judging by the advertisement that appeared in December 1842 theses courses were rather successful (fig. 1):

> "ENGLISH LANGUAGE
>
> *TAYLOR'S LEARNING METHOD*
>
> The original of the following letter is in the possession of E. Taylor, O.Z. Achterburgwal, near Hoogstraat, No. 193.
>
> *"Sir. - I cannot refrain from expressing my thanks for your excellent method of teaching, which has, in a few months, enabled me to speak the English Language with tolerable fluency, and to write with facility on any subject, to the astonishment of all those who know, that six months ago, I did not understand a word of English"*
>
> Amsterdam, Nov. 2. 1842 *H-S-*
>
> Further recommendations would be redundant!
>
> On Monday, the 19th of December, a new class for beginners will start.
>
> *Conditions: f6 for 20 Lessons*"[17].

12 He used some Dutch in the first letter he wrote from Amsterdam to his sisters. Meyer 1953, 9-33.

13 Schliemann 1892, 14. In Schliemann 1881, 10 only Taylor is mentioned.

14 Edward Taylor Parkins (1803-1863); see *Algemeen Handelsblad* 12-08-1863.

15 James Thomson (? - 1889); see *Algemeen Handelsblad* 19-07-1889.

16 *Algemeen Handelsblad* 26-09-1842.

17 *Algemeen Handelsblad* 17-12-1842.
"ENGELSCHE TAAL
TAYLORS LEERWIJZE

There is obviously a large number of names that can be summarized with the initials HS, but it is not implausible that these stand for Heinrich Schliemann. I therefore assume that this is the first text by him that was ever published.

Judging by the English part of this advertisement, it is clear that he had obtained a quite good command of this language in half a year. Since this advertisement appeared in December Schliemann must have started Taylor's course in May, that is to say, in the same time Magnée gave his lessons. I was, unfortunately, unable to find out what "Taylors teaching method" really included and how this compares to the Schliemann method.

The first advertisement I found, that was placed by James Thomson, dates April 6, 1838. More informative for us here is an advertisement of October 25, 1841:

> "EVENING COURSE – ENGLISH LANGUAGE
> The undersigned informs the honoured public of this City, that he intends to open his WINTER COURSES at his house, beginning November,
> for young Gentlemen every Monday and Thursday, from 8 to 10 o'clock;
> for young Ladies every Tuesday and Friday, from 6 to 8 o'clock;
> for each course f5 per month.
> Driekoningensstraat, No. 17. JAMES THOMSON
> Teacher at the English Parish School"[18].

In 1843, he did not advertise, but there are no indications that he did not give lessons. There is no direct evidence that Schliemann followed lessons by Thomson, but in 1922 Mr. Ruyter from Woerden came, in a letter to a newspaper, with a story that he is supposed to have heard from Thomson himself:

> "To complement your communication concerning the residence of Heinrich Schliemann in Amsterdam, I like to share with you what I personally was told by Mr. James Thomson, teacher of the English language and literature in Amsterdam, some 50 years ago.
> After Schliemann ha d suffered shipwreck at Texel, he went to the consul of Prussia in Amsterdam, who employed him as a messenger boy. As soon as possible, he began to focus on his knowledge of foreign languages and turned to Mr. Thomson for guidance in his study of the English language. He told him, however, that he could not pay much. Mr. Thomson was at that moment teacher at the School of Commerce in Amsterdam, which at that time was the only institution of its kind in our country and as such in high regards in the business

---

Het origineel van den volgenden Brief bevindt zich in het bezit van E. Taylor, O.Z. Achterburgwal, bij de Hoogstraat, No. 193.
"Sir. - I cannot refrain from expressing my thanks for your excellent method of teaching, which has, in a few months, enabled me to speak the English Language with tolerable fluency, and to write with facility on any subject, to the astonishment of all those who know, that six months ago, I did not understand a word of English"
Amsterdam, 2 Nov. 1842 *H-S-*
Verdere aanprijzing zou overbodig zijn!
Op Maandag, den 19den December, wordt eene nieuwe Klasse, voor *Eerstbeginnenden*, geopend. *Voorwaarden f6 voor 20 Lessen*".

18 *Algemeen Handelsblad* 25-10-1841.
"AVOND CURSUS – ENGELSCHE TAAL
De Ondergeteekende berigt het geëerde Publiek dezer Stad, dat hij voornemens is zijn WINTER CURSUS ten zijnen huize te openen, met primo November,
en wel voor JONGE HEEREN iedere Maandag en Donderdag, van 8 tot 10 ure,
en voor JONGE JUFVROUWEN iederen Dinsdag en Vrijdag, van 6 tot 8 ure;
voor elke Cursus f5 per maand
Driekoningsstraat, No. 17. JAMES THOMSON
Onderwijzer der Engelsche Diakonie School".

> circles of the capital. It is therefore understandable that Mr. Thomson, who had a good reputation as a teacher, not easily could make available an hour for a new student and that he attempted to reject the young Schliemann with an "I've no time!" But Schliemann did not give up that easily. He could come at hours that others did not want to take lessons. At his insistence, Mr Thomson said at last: "Come tomorrow morning at 6." It was in the very middle of December and bitterly cold and Amsterdam is usually still asleep at that hour. Mr. Thomson also thought that Schliemann would not be there at the agreed time. However, the opposite was the case. At 5 minutes to 6 Schliemann walked back and forth on the Nieuwezijdsvoorburgwal, near the Pijlsteeg, in the neighbourhood, where the offices of the "Handelsblad" and later that of the "Nieuws van den Dag" were, and when the clock of the Royal Palace on the Dam gave the first stroke of six Schliemann called at his teacher..."[19].

At first it seems that this report, of which the author tells his readers that he has heard it from Mr. Thomson himself, is a confirmation of Schliemann's story. However, it contains many peculiarities. I will take one as an example, but I could take more. This one is, however, rather remarkable for someone who knows Amsterdam. Why did Schliemann wait on the Nieuwezijdsvoorburgwal while Thomson lived on the Oudezijdsachterburgwal? The names of these two streets are somewhat similar, but these streets are far enough apart that one should not be at the wrong one if one had to be on time somewhere. Presumably Schliemann's story had, in the fifty years that it was in memory of Mr. Ruyter, obtained a life of its own in which fact and fiction had become intertwined and so there is no certainty as to which part is correct and what is not. Ultimately it does not bring any extra light into this episode in Schliemann's life.

While learning English, Schliemann used two books, Oliver Goldsmith's (1730-1774) *The Vicar of Wakefield* and Sir Walter Scott (1771-1832) *Ivanhoe*. A part of Goldsmith's book must have sounded somewhat familiar to Schliemann:

> "Take my advice. My ship sails to-morrow for Amsterdam; What if you go in her as a passenger? The moment you land all you have to do is to teach the Dutchmen English, and I'll warrant you'll get pupils and money enough. I suppose you understand English, added he, by this time, or the deuce is in it. I confidently assured him of that; but expressed a doubt whether the Dutch would be willing to learn English. He affirmed with an oath that they were fond of it to distraction; and upon that affirmation I agreed with his proposal, and embarked the next day to teach the Dutch English in Holland. The wind was fair, our voyage short, and after having paid my passage with half my movables, I found myself, fallen as

---

19 *Het Centrum* 17-01-1922. Taken from the N[ieuwe] R[otterdamse] C[ouran]t. I have not been able to locate the original article: "Ter aanvulling van uw mededeeling betreffende het verblijf van Heinrich Schliemann in Amsterdam, deel ik u het volgende mede, dat ik ongeveer 50 jaar geleden persoonlijk van den heer James Thomson, leeraar in de Engelsche taal en letterkunde te Amsterdam, heb vernomen. Nadat Schliemann bij Texel schipbreuk had geleden, vervoegde hij zich te Amsterdam bij den consul van Pruisen, die hem als loopjongen in dienst nam. Zoo spoedig mogelijk begon hij zich op de kennis van vreemde talen toe te leggen en wendde zich tot den heer Thomson om leiding bij de studie in het Engelsch. Hij voegde er echter bij, dat hij niet veel betalen kon. De heer Thomson was toen leeraar aan de Handelsschool te Amsterdam, welke destijds de eenige inrichting van dien aard in ons land was en evenals later in de handelskringen van de hoofdstad zeer gunstig stond aangeschreven. Het is dus te begrijpen, dat de heer Thomson, van wiens naam als docent een goeden roep uitging, niet licht een uur voor een nieuwen leerling beschikbaar kon stellen en dat hij den jongen Schliemann met een "I've no time!" poogde af te wijzen. Maar Schliemann liet zich niet uit het veld slaan. Hij kon wel komen op uren, waarop anderen geen les wilden nemen. Op zijn aandringen zei de heer Thomson ten laatste: "Kon dan morgenochtend om 6 uur." 't Was in 't hartje van December en bitter koud en Amsterdam is op dat uur gewoonlijk nog in diepe rust. Ook meende de heer Thomson, dat Schliemann wel niet op den afgesproken tijd aanwezig zou zijn. Het tegendeel was echter het geval. Om 5 minuten voor 6 liep Schliemann reeds heen en weer op den Nieuwezijds Voorburgwal bij de Pijlsteeg, in de buurt, waar de bureelen van het "Handelsblad" en later die van het "Nieuws van den Dag" gevestigd waren, en toen de klok van het Koninklijk Paleis op den Dam den eersten slag van 6 deed hooren, belde Schliemann bij zijn leermeester aan...".

> from the skies, a stranger in one of the principal streets of Amsterdam. In this situation I was unwilling to let any time pass unemployed in teaching. I addressed myself therefore to two or three of those I met, whose appearance seemed most promising; but it was impossible to make ourselves mutually understood. It was not till this very moment I recollected, that in order to teach Dutchmen English, it was necessary that they should first teach me Dutch"[20].

It is conceivable that the memorization of these sentences contributes to the knowledge that a businessman needs, in order to exchange ideas with an Englishman about something, to buy or sell. With some parts from *Ivanhoe* this, however, is quite different. To make his historical narrative more convincing Scott had his heroes speak a kind of Elizabethan English, with some regularity.

> "I hope, Sir Knight, said the hermit, thou hast given no good reason for thy surname of the Sluggard. I do promise thee I suspect thee grievously. Nevertheless, thou art my guest, and I will not put thy manhood to the proof without thine own free will"[21].

When Schliemann had an adequate control over the English language, after half a year, he went on to study French, but that left no trace in any of the Amsterdam papers.

BIBLIOGRAPHY

Arentzen, W. 2012. *Schliemann en Nederland. Een leven vol verhalen*. Leiden: Sidestone Press.
Goldsmith, O. 1815. *The Vicar of Wakefield*. London.
Meyer, E. 1953. *Heinrich Schliemann Briefwechsel*. Band I. Berlin: Gebr. Mann.
Schliemann, H. 1881. *Ilios. The City and Country of the Trojans*. London.
Schliemann, S. 1892. *Heinrich Schliemann's Selbstbiographie bis zu seinem Tode vervollständigt*. Leipzig: F.A. Brockhaus.
[Scott, Sir Walter], the author of Waverley. 1844. *Ivanhoe*. Paris.
Thanos, C., and W. Arentzen. 2014. *Schliemann and the California Gold Rush. The 1850-1852 American Travel Journal of Heinrich Schliemann: a Transcription and Translation*. Leiden: Sidestone Press.
Webber, S.H. 1942. *Schliemann's first visit to America 1850-1851*. Harvard: Harvard University Press.

20 Goldsmith 1815, 139.
21 [Scott] 1844, 83.

ENGELSCHE TAAL.

TAYLORS LEERWIJZE.

Het origineel van den volgenden Brief bevindt zich in het bezit van E. TAYLOR, O. Z. ACHTERBURGWAL, BIJ DE HOOGSTRAAT, N°. 193.

» *Sir. — I cannot refrain from expressing my thanks* » *for your excellent method of teaching, which has, in a* » *few months, enabled me to speak the English Language* » *with tolerable fluency, and to write with facility on any* » *subject, to the astonishment of all those who know, that* » *six months ago, I did not understand a word of English.*"

» AMSTERDAM, 2 Nov. 1842. *H — S —*"

Verdere aanprijzing zou overbodig zijn!

Op Maandag, den 19den December, wordt eene nieuwe Klasse, voor *Eerstbeginnenden*, geopend. *Voorwaarden f 6 voor 20 Lessen.* (22634)

Fig. 1. E. Taylor's advertisement in the *Algemeen Handelsblad.*

Zum 175. Geburtstag einer alten Friedländer Bürgerin

†Wieland Bahlcke

Als die fast 90jährige Witwe Wilhelmine Richers am 18. Mai 1910 in Friedland beerdigt wurde, wußten nur wenige in der damaligen Kleinstadt, welches Geheimnis die alte Dame ihr Leben lang sorgsam gehütet hatte: Sie war als Minna Meincke am 13. Sept. 1821 in Klein Plasten als jüngste Tochter eines Gutspachters geboren und sie war als die Jugendfreundin des berühmten Troja-Ausgräbers Dr. Heinrich Schliemann nicht nur die Hauptperson in dessen Selbstbiographie, sondern beider Leben und Erleben war auch bis zu Schliemanns Tod 1890 eng verbunden.

Nach gemeinsamen Schul- und Kinderjahren in Ankershagen hatten sich ihre Wege getrennt, das Versprechen, später einmal zu heiraten und gemeinsam alle Schätze in Ankershagen und im fernen Troja auszugraben, wurde für beide zu einer unausrottbaren fixen Idee. Für Schliemann folgten harte Lehr- und Wanderjahre, er lernte 16 Sprachen, arbeitete sich zum Großkaufmann empor und erwarb in St. Petersburg ein unvorstellbares Vermögen. Eines hatte er aber nicht bedacht: Man darf ein Mädchen nicht zwölf Jahre auf die entscheidende Frage warten lassen! Auch nicht, wenn noch nicht genug Millionen auf dem Konto sind und man nicht mehr der arme Pastorensohn, sondern ein angesehener Großkaufmann und Ehrenbürger von St. Petersburg ist. Inzwischen hatte die nun schon 25jährige Minna so manchen tüchtigen Bewerber abblitzen lassen und erst die Forderung der Eltern: „Heiraten oder Damenstift“ veranlaßte sie zu einer ungeliebten Entscheidung. Sie war just mit dem Gutspächter Richers in Hartwigshof getraut, als Schliemanns Brautwerber um einige Wochen zu spät kam. Für beide war das eine schlimme Sache und es hieß, hätte sich nicht schon das erste Kind angemeldet, wäre Minna ihrem um 18 Jahre älteren Ehemann durchgebrannt.

Die Eheleute Richers gaben 1867 die Pachtung in Hartwigshof auf und zogen in eine großzügige Wohnung am Pferdemarkt in Friedland. Aber erst noch einmal 12 Jahre später gelang es Schliemann, mit seiner „lieben Freundin Minna“ wieder in Kontakt zu kommen, er hatte dazu die Hilfe ihrer älteren Schwester Luise benötigt und dann dauerte der vertraute Briefwechsel bis zu Schliemanns Tod. Ein Jahr nach Friedrich Richers Ableben trafen sich die beiden Jugendfreunde noch einmal in Ankershagen, der Gedankenaustausch weitete sich auf Sophia Schliemann und die Tochter Andromache aus, und Minna vermittelte Kontakte zu Prof. Dühr in Friedland, der zu einem großen Schliemannverehrer wurde.

Heinrich Schliemann setzte seiner Minna nicht nur ein Denkmal in seiner Biographie, womit er einigen Staub aufwirbelte. Es war aber ein Glück, daß solche klugen Bücher in Friedland kaum einer las. Er setzte ihr auch ein Denkmal in seinem Athener Palast, wo sie in der Deckenmalerei genau gegenüber seiner zweiten Frau Sophia sehr gut zu erkennen ist und auch in seinem Testament wurde sie reichlich bedacht. Schliemanns Mausoleum in Athen steht hoch über dem Großen Friedhof, Minnas Grab in Friedland ist längst von Efeu überwuchert. Aber beider Urenkel haben heute nach 175 Jahren noch Verbindung und halten die Erinnerung an zwei geliebte Menschen aufrecht.

Die Sammlung Rabl – Virchow und ihre Bedeutung für die Schliemannforschung[1]

Wilfried Bölke

SUMMARY: THE RABL – VIRCHOW COLLECTION AND ITS IMPORTANCE FOR THE SCHLIEMANN RESEARCH

The Pomeranian State Museum in Greifswald preserves the papers of Rudolf Virchow, consisting of 668 letters and other manuscripts, including 585 letters from the hand of Virchow. Of particular interest are 41 letters that Virchow wrote to his wife Rose and his daughter Marie about his journey with Heinrich Schliemann in the spring of 1888. Available are also 12 letters which Virchow wrote to his wife in spring 1890 in Troy, during and after the second Troy Conference. On his journey, Virchow has photographed 50 photos, which are part of the collection. Three previously unknown letters of Heinrich Schliemann, the later in 1882 and 1888 written to Virchow's wife, Rose, are published for the first time as an appendix.

1. DIE SAMMLUNG RABL – VIRCHOW

Der Anfang der Sammlung geht zurück auf Virchows Tochter Marie, die den Anatomen Carl Rabl heiratete und Familienforschung betrieben hat. Ihr Sohn, der Mediziner Rudolf Rabl, hat der Stiftung Pommern mit dem damaligen Sitz in Kiel im Jahre 1982 die umfangreiche Privatsammlung zur Person und zum Werk Rudolf Virchows geschenkt und ihr den schriftlichen Nachlass seines Vaters hinzugefügt. Der private Nachlass Rudolf Virchows besteht aus 668 Briefen und anderen Autographen, darunter 585 Briefen von der Hand Virchows. Der Grund für die Schenkung des Nachlasses an die Stiftung Pommern liegt darin begründet, dass Virchow am 31.10.1821 in Schivelbein i. Pommern, heute Polen, geboren wurde, dort die Stadtschule besuchte und in Köslin das Abitur gemacht hat. Die Bestände der Stiftung Pommern wurden nach der Wende in das Archiv des neu gegründeten Pommerschen Landesmuseums in Greifswald überführt, wo sie heute aufbewahrt werden[2].

Für unsere Betrachtung sind die in der Sammlung vorhandenen Briefe Virchows von Interesse, die er von der gemeinsamen Ägypten- und Griechenlandreise mit Heinrich Schliemann im Frühjahr 1888 an seine Frau Rose und seine Tochter Marie geschrieben hat. Es handelt sich um 41 Briefe. Vorhanden sind aber auch noch 12 Briefe, die Virchow im Frühjahr 1890 in Troja während der zweiten Konferenz und seines sich anschließenden Aufenthaltes an seine Frau verfasst hat. Auf all seinen Reisen hat Rudolf Virchow mit einem Plattenapparat fotografiert, 50 SW-Fotos befinden sich ebenfalls in der Sammlung (einige von ihnen auch zweifach). Da Virchow im Umgang mit der Plattenkamera nicht geübt war und ihm der Staub und die Hitze beim Fo-

1 Erweiterte Fassung eines Vortrages, den der Verfasser auf dem wissenschaftlichen Kolloquium „Die ägäisch-anatolischen Kulturen…" im Jahre 2005 in der Europäischen Akademie in Waren (Müritz) gehalten hat.

2 Der Verfasser dankt dem Pommerschen Landesmuseum für die Erlaubnis zur Veröffentlichung der Virchow- und Schliemann-Briefe sowie der Virchow-Fotos aus der Sammlung Rabl – Virchow.

tografieren große Schwierigkeiten bereiteten, wie er immer wieder in seinen Briefen betont, hat er uns Fotos hinterlassen, deren Qualität zwar oft zu wünschen übrig lassen, die aber von großem dokumentarischen Wert sind. Duplikate dieser Fotos sind zusammen mit dem schriftlichen Nachlass von Rudolf Virchow 1917 und 1920 von seinen Erben der Berliner Literaturarchivgesellschaft übereignet worden. Heute befindet er sich im Archiv der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin. Einige dieser Virchow-Fotos aus diesem Archiv haben Herrmann und Maaß in ihrer Virchow-Briefedition 1990 veröffentlicht[3].

Bestandteil der Sammlung Rabl-Virchow sind auch drei bisher weitgehend unbekannte Briefe Schliemanns, die dieser 1882 und 1888 an Virchows Frau Rose geschrieben hat und deren Inhalt für uns von besonderem Interesse ist. Der vollständige Text dieser drei Briefe wird als Anhang erstmals veröffentlicht.

Der private Virchow-Nachlass der Sammlung Rabl-Virchow ist bisher der Schliemann-Forschung nicht bzw. kaum bekannt gewesen. Nur so ist es zu erklären, dass er bisher noch nicht vollständig publiziert und ausgewertet worden ist[4]. Er gewährt uns Einblicke in die freundschaftliche Beziehung zwischen Rudolf Virchow und Heinrich Schliemann und ist ein Ausdruck ihrer gemeinsamen wissenschaftlichen Interessen. Die Virchowbriefe stellen aber auch ein interessantes Zeitdokument dar, da sie uns Einblicke in die Situation gewähren, in der sich Ägypten, die Türkei und Griechenland Ende des 19. Jh. dem Bildungsreisenden präsentiert haben.

2. SCHLIEMANNS GRABUNGEN IN ALEXANDRIA UND DIE GEMEINSAME ÄGYPTENREISE VON RUDOLF VIRCHOW UND HEINRICH SCHLIEMANN IM FRÜHJAHR 1888

Im Winter 1886/87 (Anfang Dezember bis Mitte März) hatte Heinrich Schliemann seine dritte über drei Monate dauernde Reise durch Ägypten unternommen. Ihn interessierten und beeindruckten vor allem die Altertümer Altägyptens: die Pyramiden bei Gizeh und Sakkara, die Tempelanlagen von Luxor, Karnak und Abu Simbel. Seinen Niederschlag fanden seine Eindrücke und Erkenntnisse auf 257 Seiten in seinem Tagebuch, das Ernst Meyer erstmals 1958 in deutscher Übersetzung veröffentlicht hat[5].

Bereits im Sommer 1887 plante Schliemann eine nächste Reise nach Ägypten, im kommenden Winter bzw. Frühjahr 1888, diesmal gemeinsam mit Rudolf Virchow, dem er seinen Dank für dessen bisherige Unterstützung abstatten wollte. Er hatte deshalb die Reise ganz auf die medizinischen Interessen Virchows eingestellt. Das Hauptziel der Reise sollte die „Feststellung der anthropologischen Typen in den alten Bildwerken und in der jetzigen Bevölkerung“ sein. Schliemann versuchte Virchow, der sich nur schwer von seinen vielfältigen Arbeiten in Berlin für längere Zeit trennen konnte und wollte, diese Reise schmackhaft zu machen. Er machte Virchow sogar ihm schwer fallende Zugeständnisse. In Erinnerung an frühere Zerwürfnisse verzichtete er vor Antritt der Reise von sich aus auf jede Veröffentli-

3 Herrmann und Maaß 1990.

4 Im Jahre 1974 hatte die von Schliemannfachleuten wohl kaum gelesene pharmazeutische Zeitschrift der Grünental-AG *Die Waage* erstmals auszugsweise Briefe Virchows, die dieser im Frühjahr 1888 von seiner gemeinsamen Ägyptenreise mit Schliemann an seine Frau Rose geschrieben hatte, veröffentlicht. Virchows Tochter Marie hatte zuvor die schwer entzifferbaren Originalbriefe ihres Vaters in Maschinenschrift übertragen. Der Verfasser bedankt sich beim Vorsitzenden der Schliemann-Gesellschaft Ankershagen, Herrn Rainer Hilse, für den Hinweis auf diese Publikation. Das war die Situation im Jahre 2005, erst 2012 hat Christian Andree, der führende Virchowforscher, im Band 68 seiner *Sämtlichen Werke* den gesamten Virchow- Briefwechsel mit seiner Familie und Schliemann veröffentlicht. Dies erfuhr der Autor erst kurz vor Fertigstellung des Manuskriptes.

5 Meyer 1958.

chung. „Ich publiziere nichts über Ägypten“, schrieb er an Virchow[6] und hielt sich später auch daran.

Offenbar sollte an dieser Reise zunächst auch Virchows Frau Rose (Abb. 1) teilnehmen. Ihre gesundheitliche Situation ließ dies aber nicht zu und sie sorgte sich um ihren nun alleinreisenden Mann. Heinrich Schliemann schrieb ihr unmittelbar vor dem Eintreffen ihres Mannes am 22. Februar 1888 in Alexandria einen Brief, um sie zu beruhigen und ihr deutlich zu machen, wie notwendig diese Reise für ihren gesundheitlich angeschlagenen und ständig überarbeiteten Ehemann wäre. Der Verfasser zitiert nachfolgend aus dem Brief Schliemanns vom 13. Februar 1888:

> „Zwar ist ‚mit des Geschickes Mächten wohl kein ewiger Bund zu flechten’, jedoch ist es unsere uns von den Göttern auferlegte heilige Pflicht unser Leben nach Kräften zu bewahren und uns nicht durch Uebermaaß in‘s Verderben zu stürzen. Dies thut aber Ihr hochwürdiger Gemahl; niemand in der Welt arbeitet so viel wie er; ja, wenn man seine Arbeiten in 12 Theile theilte, so würden 12 gewöhnliche Sterbliche kaum das Maaß derselben bewältigen können. Das ist aber für die Dauer unmöglich; schon vor einigen Jahren sahen Sie die schrecklichen Folgen des übermenschlichen Arbeitens, und dieselben kommen wieder, sie kommen in verstärktem Maaße wieder wenn der verehrte Freund sich nicht, wenigstens einmal im Jahre, auf längere Zeit ausruht. Diese Ruhe, diese Erholung kann er aber nirgends in der Welt so gut genießen wie auf unserer projektirten Nilreise … Ich verspreche Ihnen über ihren Herrn Gemahl zu wachen und ihn zu beschützen als wenn er mein eigener Sohn wäre“. (Vollständiger Brieftext im Anhang).

Bereits Jahre zuvor, am 24. November 1882, hatte Schliemann aus Athen Frau Virchow in einem Brief nach einer Erkrankung ihres Mannes infolge ständiger Arbeitsüberlastung für seinen Vorschlag gewinnen wollen,

> „alle bisherigen Geschäfte über den Haufen zu werfen u fortan mein Mitarbeiter auf dem Felde der Alterthumskunde zu werden, mit einem Honorar welches dem Verdienste, den er aus seinen bisherigen Arbeiten zog, gleich sein soll. In Troia soll nicht mehr gearbeitet werden, u sonst überall erfrischen solche Arbeiten Geist u Körper, ohne sie zu sehr anzustrengen. Stellen Sie ihm doch vor welche ungeheure(n) Dienste er auf dem Felde der Archaeologie leisten könnte wenn er mit mir Tiryns, Amyklae, Sparta, Delphi usw ausgrübe!“ (Vollständiger Brieftext im Anhang).

Zwei Tage später trat Virchow in Berlin seine Reise zu Schliemann nach Alexandria an und traf dort am 22. Februar 1888 ein. Schliemann hielt sich dort seit 14 Tagen auf und hatte am 6. Februar mit 36 Mann und 2 Aufsehern mit Ausgrabungen begonnen. Er war zunächst auf der Suche nach dem Grab Alexander des Großen, das er in der Nähe der Moschee des Propheten Daniel zu finden hoffte, hatte dafür aber keine Grabungserlaubnis erhalten. Er war deshalb mit seinen Ausgrabungen auf die östliche Seite der Stadt, auf der er die Baustelle des Palastes der Ptolemäer vermutete, ausgewichen und verblieb dort bis zur Ankunft Virchows. Wiederum war ihm das Finderglück hold, denn er fand in 12 m Tiefe einen weiblichen Marmorkopf „mit sehr charakteristischem, herrlich erhaltenem Haarputz (ähnlich dem der Kleopatra des Marcus Antonius) und gut bewahrtem Gesicht“[7] (Abb. 2). Diesem Brief entnehmen wir auch, dass Schliemann den 40 kg schweren Kopf nach der Ägyptenreise mit Virchow als Handgepäck durch den ägyptischen Zoll nach Piräus geschmuggelt hat. Dort ließ er ihn von den griechi-

6 Herrmann und Maaß 1990, 482, Brief Nr. 501.

7 Brief H. Schliemanns vom 17.5.1888 an Richard Schöne, den Generaldirektor der Berliner Museen, in: Saherwala *et al*. 1993, 133.

schen Behörden als vom Auslande importiert deklarieren, mit der Absicht, ihn nach seinem Tode seiner trojanischen Sammlung in Berlin hinzuzufügen. Bis dahin wollte er den Kopf auf seinem Schreibpult in seinem Athener Arbeitszimmer bewundern.

Wolfgang Schindler hegte erhebliche Zweifel, dass Schliemann überhaupt in Alexandria gegraben hat, während er auf Virchows Ankunft warten musste, vor allem aber an den von Schliemann beschriebenen Fundumständen und der angeblichen Zeugenschaft von Rudolf Virchow. Den bereits erwähnten Brief an Schöne beendete Schliemann nämlich mit dem Satz „Virchow hat den Kopf gesehen." Über seine Zweifel sprach Schindler am 6. Juli 1985 auf dem ersten vom Heinrich-Schliemann-Museum in Ankershagen organisierten Schliemann-Kolloquium[8]. Er hatte bei seinen damaligen Recherchen lediglich Virchows Preussischen Medicinal-Kalender vom Jahre 1888 auswerten können, da das von Schliemann geschriebene Reise- und Grabungstagebuch der Ägyptenreise von 1888, das uns Aufklärung gegeben hätte, „leider abhanden gekommen" ist. Virchow hatte in seinen Aufzeichnungen weder etwas über Schliemanns Ausgrabungen in Alexandria noch vom „Kleopatrakopf ", den Schliemann selbst übrigens nicht so eindeutig bezeichnet hatte, erwähnt, was Schindlers Fälschungsverdacht verstärkt hatte.

Bereits Donald F. Easton hatte 1982 in seiner Dokumentation „The Schliemann Papers"[9], in der er erstmals eine detaillierte Bestandsaufnahme aller in der Gennadius Library in Athen aufbewahrten Schliemanndokumente vornahm, festgestellt, dass Schliemanns Reisetagebuch von 1888 zu den vermissten Dokumenten zählt, wie auch acht weitere Tagebücher Schliemanns. Da auch keine Kopien der Schliemannbriefe aus der Zeit von Januar bis April 1888 vorhanden sind, besitzen wir heute in der Gennadius Library aus Schliemanns Hand keine schriftlichen Aufzeichnungen seiner Grabungen in Alexandria und der gemeinsamen Reise mit Virchow auf dem Nil im Jahre 1888.

Die jetzt auswertbaren Briefe Virchows an seine Frau und Tochter weckten die Hoffnung, über die Geschehnisse jenes Frühjahrs Aufklärung zu erhalten. Wie stellt sich uns nun die Situation nach Auswertung der Virchowbriefe aus der Sicht ihres Verfassers dar?

Der 67-jährige Virchow schrieb nahezu täglich an seine Frau mehrseitige Briefe. Wir lernen ihn, der Außenstehenden „emotional fast unnahbar und kühl" erschien, als überaus zärtlichen Ehemann und Vater kennen, der den Liebesgrüßen seiner Briefe (seine Anrede: „Mein lieber Schatz") auch gepresste Blüten vom Nil und aus der Troas beilegte. „Es grüßt und küßt Euch Alle der ferne Papa", so beendet er einen der Briefe.

In einem Brief vom 22. Februar 1888[10] schildert Rudolf Virchow, am Morgen mit dem Schiff „Achille" von Brindisi in Alexandrien angekommen, aus einem Kairoer Hotel von seinem ersten Zusammentreffen mit Heinrich Schliemann. Dieser hatte ihn in Alexandria empfangen, „um mir anzuzeigen, dass wir sofort abreisen müssten. Er hat einen Marmorkopf gefunden, sonst nichts, u gibt seine Ausgrabungen in Alexandrien auf". Der Grund für Schliemanns Eile war die herrschende große Hitze. Danach folgt eine Beschreibung ihrer geplanten Reiseroute: mit der Eisenbahn wollten sie zunächst nach Assiut, dann mit einem Postdampfer über Luxor (Theben) und Assuan nach Abu Simbel und evtl. bis Wadi Halfa fahren, dem südlichen Außenposten Ägyptens. Keine Information darüber, dass Virchow den Kopf gesehen hat. Dies war zu diesem Zeitpunkt auch nicht zu erwarten, da Schliemann (folgen wir seinen eigenen Angaben) den Marmorkopf bereits in einer Kiste verpackt hatte mit der Absicht, ihn nach Beendigung der Reise als Reisegepäck nach Piräus zu bringen, wie er es später im Schreiben an Schöne erklärte. Wir können aus anderen Briefstellen der Virchowbriefe schlussfolgern, dass der Kopf während dieser Zeit vom

8 Schindler 1987.

9 Easton 1982.

10 Grünental-AG 1974, 4; siehe zusammenfassend auch *Stiftung Pommern* 1984, 90.

Zolldirektor Schmidt in Alexandria verwahrt worden ist, mit dem sich Schliemann angefreundet hatte. Dieser hatte Virchow auch bei dessen Eintreffen in Alexandria „ohne weiteres" durch die Zollstation befördert.

Am 16. April schreibt Virchow, als er mit Schliemann von der gemeinsamen Nilreise zurückgekehrt war und mit diesem Ägypten verlassen wollte, aus Alexandria an seine Tochter Marie einen „letzten Gruß aus Ägypten". Und jetzt folgt der Hinweis, den Schindler in Virchows Medicinal-Kalender vermisst hatte: Er berichtet ihr darin von seinem Aufenthalt in Alexandria, wo er ein Spital besucht hat, „in der Nähe jener Stelle gelegen, an der Schliemann den Marmorkopf gefunden hat, dessen Fund er noch etwas geheim halten, den er später nach Berlin geben will"[11]. – Was tun sich hier für Parallelen zur Fundsituation beim „Schatz des Priamos" auf! Über beide Funde hatte Schliemann versucht den Mantel der Verschwiegenheit zu breiten, beide wollte er illegal außer Landes schmuggeln. In beiden Fällen hat er sich dadurch dem bis heute nachwirkenden Verdacht ausgesetzt, den Fund und die Fundumstände manipuliert zu haben! Schindler, der gegenüber Schliemann zwar kritisch, aber stets objektiv eingestellt war, beendete seinen Vortrag in Ankershagen mit den Worten: „Mich würde nicht wundern, wenn wir eines Tages durch den sicheren Nachweis beschämt würden, dass der Marmorkopf aus dem ägyptischen Alexandria stammt". Daran zumindest kann es angesichts der Aussagen Virchows keinen Zweifel mehr geben, wenn auch die näheren Fundumstände wegen der fehlenden Zeugnisse Schliemanns noch immer nicht überprüft werden können. Leider gibt es bisher auch in den späteren Briefen Virchows noch keinen Hinweis darauf, dass er den Marmorkopf gesehen hat, als er nach der Reise Schliemanns Gast in dessen Wohnpalast „Iliou Melathron" gewesen war. Der Verfasser geht aber davon aus, dass Schliemann ihn Virchow gezeigt haben wird, wie sonst hätte er Schöne mitteilen können, dass dieser ihn gesehen hat. Schöne hätte dies doch jeder Zeit bei Virchow nachfragen können!

Im Juni 1888 erteilte die griechische Regierung eine Ausfuhrerlaubnis für den Marmorkopf. Bismarck bedankte sich am 8. Juli 1888 bei Schliemann persönlich für die Schenkung. Wie bekannt, ist der Marmorkopf von Schliemann durch Testamentzusatz vom 14.1.1889 der Trojasammlung in Berlin geschenkt worden. Er befand sich danach in der Schliemann-Sammlung des Museums für Vor- und Frühgeschichte in Berlin, zu DDR-Zeiten im Magazin des Staatlichen Museums zu Berlin / DDR (Antikensammlung).

Der gemeinsamen Ägyptenreise von Rudolf Virchow und Heinrich Schliemann im Frühjahr 1888 hat E. Meyer 1969 in seiner Biografie „Heinrich Schliemann – Kaufmann und Forscher" ein kurzes Kapitel gewidmet[12]. Er stützt sich bei der Schilderung der Reise interessanterweise nur auf zwei briefliche Reiseberichte, die Virchow an den Verleger A. Woldt gesandt und den dieser in: „A. Woldts wissenschaftliche Correspondenz" im April 1888 veröffentlicht hatte[13]. Meyer standen also offenbar zu dieser Zeit weder das heute vermisste Tagebuch Schliemanns, noch die nicht vorhandenen Kopien seiner Briefe aus dieser Zeit zur Verfügung. Seine Reisedarstellung enthält gravierende Fehler bzw. keine Angaben über den terminlichen Ablauf der Reise. So stimmt z.B. nicht, dass Virchow bereits am 8.2. in Alexandrien angekommen ist (es war der 22.2.) und dass Schliemann dort nur eine Woche lang gegraben hat (es waren 14 Tage). Das ist deshalb bemerkenswert, weil Meyer im Verdacht steht, diese Dokumente aus der Gennadius Library entwendet zu haben[14].

---

11 *Stiftung Pommern* 1984, 96.

12 Meyer 1969, 233ff.

13 Meyer 1958, 281f.

14 Am Ende des 2. Weltkrieges waren mehrere der von Meyer aus der Gennadius Library in Athen „ausgeliehenen" Originaldokumente noch in seiner Verwahrung. Um sie vor den Besatzern zu retten, hat Meyer sie in einem Bunker in Schwerin deponieren lassen. 1945 sind die Dokumente dort verschwunden, teilweise Jahre

Auf eine ausführliche Schilderung der gemeinsamen abenteuerlichen Nilreise, auf der es auch zu Überfällen durch rebellische Derwische gekommen ist, muss leider aus Platzgründen verzichtet werden.

Am 28.2. begannen Schliemann und Virchow mit militärischem Schutz ihre abenteuerliche Nilreise mit dem Dampfschiff von Assuan nach Nubien. Erster Glanzpunkt ihrer Nilreise war Abu Simbel, in dessen Nähe sie am 2.3. ankamen. In der Oase Ballanje wurden sie von einem nubischen Scheich empfangen. Dieser stellte Virchow und Schliemann einen Teil seines Hauses als Unterkunft für die nächsten sechs Tage zur Verfügung (Abb. 3). Schliemann zitierte am Abend den Arabern Verse aus dem Koran, worauf diese im Chor antworteten. Die Söhne des Anführers begleiteten beide Gäste an den nächsten Tagen nach Abu Simbel. Weil der Nil wegen des starken Nordwindes nicht befahren werden konnte, wurde der Weg nach Abu Simbel in einer langen Karawane durch die Wüste zurückgelegt, Schliemann und Virchow auf Eseln reitend. „Unser ganz abgeschiedenes Leben wurde hier, am Rande der Wüste, durch nichts Europäisches gestört; wir konnten Nubien in seiner Natur und seinen Menschen in jeder Hinsicht studieren“, berichtet Virchow. Auch er ist beeindruckt von den gewaltigen Kolossalfiguren (Abb. 4) und den Darstellungen des kämpfenden Ramses II. in der Schlacht von Kardesch gegen die Hethiter an den Felswänden der Tempelanlage von Abu Simbel. Virchow schreibt, dass er ein „abgeschlagenes oder abgesprungenes“ Stück von dem Fuße der Gemahlin von Ramses II. „gerettet“ hätte und es nach Berlin mitbringen würde[15].

In Luxor (Theben), kamen sie Mitte März an. Virchow war begeistert von den Felsdarstellungen, die „Wände sind dicht mit Hyroglyphen bedeckt. Welche Arbeit!“[16]. Mit dem Ägyptenforscher Schweinfurth bereisten sie die Oase Fayum und machten mit ihm Ausgrabungen auf einem Gräberfeld. Am Ende der Reise besuchten sie von Kairo die Pyramiden von Gizeh und bestiegen die Pyramide des Cheops.

> „Als junge Männer waren wir natürlich bald oben auf der Pyramide des Cheops, eine nicht geringe Leistung, da es sich um 215 Stufen handelt, von denen nicht wenige 3 Fuß u darüber hoch sind. Der Abstieg ist noch gefährlicher als der Aufstieg, da an vielen Stellen gesprungen werden muß. Indes 3 Araber, an jeder Hand einer und der dritte hinten nachschiebend, sichern die etwas ungewohnte Bewegung“. (Cairo 8. April 1888[17]).

Kein Wunder, dass beide danach wegen Muskelkaters 2 Tage pausieren mussten.

Virchow konnte mit einer Spezialerlaubnis mehrere Königsmumien, darunter Ramses II., untersuchen und vermessen. Durch die ethnologischen Forschungen und anthropologischen Erkenntnisse der Schädelmessungen an toten und lebenden Objekten erbrachte die von seinem Freund Schliemann organisierte Reise für Virchow einen bedeutenden wissenschaftlichen Gewinn. Fünf umfangreiche Akademieabhandlungen entstanden in den folgenden Jahren über seine Erkenntnisse in Ägypten, außerdem ein Dutzend Sitzungsberichte, Aufsätze und Vorträge in wissenschaftlichen Vereinigungen, vor allem in der „Berliner Anthropologischen Gesellschaft“.

---

später in Berlin (West) wieder aufgetaucht. Meyer hat nach seinem Tode seinen Erben aus dieser Bibliothek verschwundene Originaldokumente Schliemanns hinterlassen. Über Meyers unheilvolles Wirken in der Gennadius Library berichtet Kennell 2007. Über das Schicksal der Virchowbriefe ausführlich in: Herrmann und Maaß 1990, 47ff.

15 *Stiftung Pommern* 1984, 92.

16 *Stiftung Pommern* 1984, 93.

17 Grünental-AG 1974, 19f.

3. VIRCHOWS AUFENTHALT BEI SCHLIEMANN IN ATHEN UND SEINE REISEN DURCH GRIECHENLAND

Schliemann hatte Virchow eingeladen, nach ihrer gemeinsamen Ägyptenreise für ein paar Tage in Athen sein Gast zu sein. Er wollte ihm seine Ausgrabungen in Mykene und Tiryns und griechische Altertümer zeigen. In 11 Briefen berichtete Virchow seiner Frau und Tochter weiter über das Erlebte. Auch diese Briefe waren bisher noch nicht veröffentlicht worden.

Am 18. April 1888 verließen Rudolf Virchow und Heinrich Schliemann mit dem Schiff Alexandria, sie kamen am 21. April in Piräus an. Virchow wohnte in Schliemanns Wohnpalais „Iliou Melathron" in einem der Gästezimmer. Im Brief vom 21.4.1888 (Abb. 5) beschreibt er seiner Familie sein Zimmer, das prachtvolle Gebäude mit seinen künstlerischen Innenausstattungen und wertvollen Sammlungen sowie das nähere Umfeld. Auf der Dachterrasse machte er fotografische Aufnahmen (Abb. 6). Virchow besichtigte die Akropolis, Museen und stattete dem Gesandten und Ministerpräsidenten Trikupis einen Besuch ab. Abends besuchte er die deutsche Kolonie. Tags darauf gab Schliemann zu Ehren Virchows am Abend ein großes Essen[18].

In den folgenden Tagen fuhren sie nach Olympia, besichtigten das Heiligtum und das Museum. Danach reisten Virchow und Schliemann weiter nach Patras und besuchten dann Tiryns und fuhren über Argos nach Mykene. Dort besichtigten sie die von Schliemann ausgegrabenen Königsgräber. Nach Athen zurückgekehrt, wurde Virchow von Wilhelm Dörpfeld zum Tee eingeladen[19].

Ministerpräsident Trikupis stellte Virchow ein Kanonenboot zur Verfügung, von dem aus er die Insel Aegina betrachtete, weiter fuhren sie zur Insel Poros und in den Golf von Epidauros. Mit Maultieren ritten sie zum Heiligtum des Äskulaps, besichtigten die Tempelruinen und das Theater. Virchow beschreibt den gewaltigen Eindruck „speciell für mich, der hier eine für die Geschichte der Medizin so wichtige Stätte vor sich sah"[20]. Über Brindisi ging es nach 14-tägigem Aufenthalt in Griechenland, von dem Virchow sehr angetan war, mit dem Zug zurück nach Berlin, wo er am 8. Mai 1888 eintraf.

Beinahe hätte Virchow die Nilreise vorzeitig abbrechen müssen. In Wadi Halfa erreichte ihn am 10. März 1888 aus Europa die Nachricht vom Tode des Kaisers Wilhelm I. und von der schweren Erkrankung des Kronprinzen Friedrich Wilhelm, der als Friedrich III. die Kaisernachfolge antrat. Virchow hatte diesen medizinisch betreut und musste mit einem Rückruf aus Berlin rechnen. Er machte sich Sorgen um die schwere Kehlkopferkrankung des Kaisers, aber auch um die Zukunft des deutschen Reiches. „Es bedarf größter Kräfte, um die Masse zu neuen Ordnungen zu zwingen", schrieb er seiner Frau; „Kaiser Friedrich wäre vielleicht der Mann dazu"[21]. Die Hoffnung Virchows erfüllte sich bekanntlich nicht, der liberal eingestellte Kaiser starb nach einer nur 99 Tage währenden Amtszeit am 17. Juni 1888.

4. VIRCHOWS TEILNAHME AN DER ZWEITEN TROJAKONFERENZ IM FRÜHJAHR 1890 AUF HISSARLIK

In der Sammlung Rabl-Virchow werden auch 11 Briefe von Virchow aufbewahrt, die dieser an seine Frau während der 2. Troja-Konferenz auf Hissarlik geschrieben hat. Auch sie waren bisher

18 *Stiftung Pommern* 1984, 97.
19 *Stiftung Pommern* 1984, 97f.
20 *Stiftung Pommern* 1984, 98.
21 *Stiftung Pommern* 1984, 97.

noch nicht veröffentlicht worden; sie umfassen jeweils vier handgeschriebene Seiten. In Herrmanns Briefedition gibt es keine Briefe aus dieser Zeit, die von Schliemann selbst stammen.

Angesichts neuer Vorwürfe Böttichers auch nach der ersten (kleinen) Trojakonferenz im Jahre zuvor, hatte sich Schliemann entschlossen, im März 1890 auf seine Kosten eine zweite (erweiterte) Konferenz einzuberufen, um diese Anschuldigungen für immer zu entkräften. Gleichzeitig wollte er seine Ausgrabungen wieder aufnehmen, um in Troja die alte Nekropolis zu finden, mit zwei Eisenbahnen die Mauern der Akropolis in ihrem ganzen Umfange freizulegen und sogar den noch vorhandenen Teil der Pergamos abzutragen. Er bat Virchow immer wieder an der Konferenz teilzunehmen. Dieser war nicht sehr angetan von Schliemanns Vorhaben, versuchte diesen aber vergeblich davon zu überzeugen, sich nicht weiterhin mit Böttticher einzulassen, weil „aus vielen seiner Äußerungen ein gewisser Grad von Geistesstörung hervorschaute“ (Virchow an Schliemann am 23.12.1889[22]). Schliemann schrieb an Virchow am 30. Januar 1890: „Ihre Gegenwart ist von höchster Notwendigkeit, denn nur Sie können an Ort und Stelle die Feuernekropolis beseitigen“[23]. Virchow sagte schließlich zu, ohne aber die ihm von Schliemann angebotenen 1000 M Reisekosten anzunehmen.

Virchow war am 23. März 1890 aus Berlin mit dem Orientexpress nach Konstantinopel gereist und von dort gleich anschließend mit dem Dampfer, auf dem er zufällig Frank Calvert traf, nach der Dardanellenstadt gefahren. Hier wurde er von Schliemann abgeholt und traf am 28. März abends spät, nach einem fast sechsstündigen Ritt in „brennend heißer Sonne“ auf Hissarlik ein. Auf Schliemanns Einladung waren bereits Tage zuvor maßgebende Vertreter der klassischen Archäologie, der Vorgeschichte, Museumsleiter und Akademiemitglieder hohen Ranges nach Troja gekommen. Sie hatten den Ausgrabungen beigewohnt und sich mit Böttichers Streitschriften bekannt gemacht.

Den ersten vierseitigen Brief aus Troja schreibt Virchow am 29. März 1890[24]. Er berichtet darin von der Konferenz, die unter seinem Vorsitz mit Schliemann, Dörpfeld und Fachleuten aus Paris, Konstantinopel, Washington, Berlin, Breslau und Heidelberg begonnen habe. Es sei schließlich gelungen, eine allen angenehme, auch Schliemann und Dörpfeld befriedigende Protokollfassung zu finden, die alle Angriffe Böttichers abwies. Virchow teilt mit, dass er nach der Konferenz noch einige Tage bei Schliemann und Dörpfeld bleiben werde. Er schildert seiner Frau den Fortschritt der Grabungen seit seinem letzten Besuch vor elf Jahren: „...bald wird der größte Theil der alten Höhen verschwunden sein“. Virchow rechnet nicht damit, rechtzeitig zur Einberufung des Reichstages am 14. April in Berlin zu sein.

Zwei Tage später, am 31. März, erfahren wir vom Abschluss des Protokolls in der 4.Sitzung. „Ich habe lange keine so langweilige Versammlung erlebt. Um jedes Wort wurde gestritten, obwohl in der Hauptsache alle einig waren“, schreibt Virchow. Nach der Übersetzung und Abstimmung der Texte in Deutsch, Französisch und Englisch wurden die Unterschriften geleistet und danach Abschriften hergestellt, „um in alle Welt versandt zu werden“[25]. Von den Teilnehmern der Konferenz fertigte Virchow ein Foto an, das auch der Rabl-Virchow-Sammlung angehört (Abb. 7).

Anfang April schreibt Virchow seiner Frau über die Ankunft des Prinzen von Neapel mit seinem italienischen Gefolge und in Begleitung aller zivilen und Militärobrigkeiten des Landes sowie mit einer Eskadron Husaren. Im nächsten Brief berichtet er, dass er mit zwei Arbeitern ein Grab gefunden hätte, vermutet aber von der weiteren Ausgrabung nicht viel zu sehen, weil Dörpfeld für drei Wochen verreist sei und Schliemann sich nicht mehr ge-

22 Herrmann und Maaß 1990, 533.
23 Herrmann und Maaß 1990, 537.
24 *Stiftung Pommern* 1984, 99.
25 *Stiftung Pommern* 1984, 99.

traue, ohne dessen Hilfe Größeres zu unternehmen. Virchow billigt angesichts der Kompliziertheit großer Teile der bevorstehenden Ausgrabungen Schliemanns Zurückhaltung[26].

In einem zehnseitigen Brief fasst er in den Tagen darauf die ereignisreichen Geschehnisse der vergangenen Zeit zusammen: die Grabungsarbeiten in Hissarlik hätten gleichzeitig an vier verschiedenen Stellen begonnen, „ganze Berge verschwinden von einem zum anderen Tage“[27]. Virchow schreibt begeistert über eine mehrtägige Exkursion mit Pferden quer durch das Schwarze Gebirge ins obere Skamandertal zu den Skamanderquellen und bis zur Porta, durch die Xerxes hindurch gezogen sein soll. Von dieser Exkursion sendet er seiner Frau drei Blätter mit getrockneten Blüten. Am 19. April teilt er seine Wiederankunft in Hissarlik an, Schliemann sei betrübt, dass er schon abreisen wolle. Er würdigt die große Sorge und Umsicht, die Schliemann für ihn aufbringe. Schliemann begleitet Virchow zu den Dardanellen, von wo dieser mit dem Dampfer nach Konstantinopel fahren will. Virchow schildert die letzten Stunden in Hissarlik, wo ihn noch bis zu letzt Kranke konsultieren wollten: „Es dauerte stundenlang, ehe alle abgefertigt waren, u. damit ging dann auch die Zeit zum Packen verloren. Indeß gewährt es doch eine Genugthuung, so vielen elenden Menschen Trost und Hilfe zu geben“[28]. In seinem letzten Brief berichtet Virchow über seinen dreitägigen Aufenthalt vom 23. bis 25. April in Konstantinopel, wo er auch vom deutschen und englischen Botschafter eingeladen worden war. Am Abend des 25. April wollte er die Rückreise nach Berlin über Wien antreten[29].

ANLAGE: EDITION VON DREI SCHLIEMANN-BRIEFEN

Wiedergabe des Textes der Originalbriefe aus der Rabl-Virchow-Sammlung (RVS) in der unveränderten Fassung und Schreibweise Heinrich Schliemanns.

Brief 1: Heinrich Schliemann an Rose Virchow am 24. November 1882 aus Athen, RVS A VI 1/153 (Abb. 8). Von Herrmann und Maaß 1990 unter Nr. 324 ediert; aus dem Kopierbuch BBB 39 in der Gennadius Library übertragen, aber mit Lesefehlern, Auslassungen und ohne Nachtrag.

Athen 24 Novbr 1882.

Hochverehrteste Frau Geheimräthin Virchow

Ihres würdigen Mannes Brief u Ihre Nachschrift haben meine Frau u ich mit tiefstem Schmerz u innigster Rührung gelesen[30]. Sehnsuchtsvoll sehe ich nach Nachricht eingetretener großer Besserung entgegen, jedoch darf ich Ihnen nicht verhehlen daß keine Hoffnung auf radicale Genesung vorliegt, wenn sich unser lieber Kranke nicht fortan von allen schweren geistigen Anstrengungen fernhält. Bestimmt werden ihm die Aerzte diese Thatsache nicht verschwiegen haben und fürchte ich daher ungemein er wird sich der Zukunft wegen schwere Sorgen machen, u besonders seiner Collegien wegen, die er nicht mehr fortsetzen darf u die doch seine Haupteinnahme ausmachten. Trösten Sie ihn daher mit meinem Vorschlage, den ich ihm im April 1879 machte[31] u seitdem mehrfach wiederholte; nämlich: alle bisherigen Geschäfte

26 *Stiftung Pommern* 1984, 100.
27 *Stiftung Pommern* 1984, 100.
28 *Stiftung Pommern* 1984, 101.
29 *Stiftung Pommern* 1984, 101.
30 Frau Virchow hatte H. Schliemann in einem Nachtrag in einem Brief von R. Virchow an Schliemann vom 5.11.1882 darüber informiert, dass ihr Mann an einer schweren Nierenentzündung erkrankt sei. Die Ärzte hätten ihm größte Schonung verordnet. In einem weiteren Nachtrag bat Virchows Tochter Marie Schliemann, „jetzt noch nicht wieder an Papa zu schreiben, da er, um sich nicht aufzuregen, keine Briefe lesen soll“.
31 R. Virchow hatte Schliemanns Familie Anfang Mai 1879 in Athen besucht, nachdem er an den Grabungen in Troja teilgenommen und Mykene besichtigt hatte. Er untersuchte die kränkelnde Sophia und stellte bei ihr eine „erhebliche Nervosität“ fest, deren Ursache er vor allem in der häufigen Trennung von Schliemann sah.

über den Haufen zu werfen u fortan mein Mitarbeiter auf dem Felde der Alterthumskunde zu werden, mit einem Honorar welches dem Verdienste, den er aus seinen bisherigen Arbeiten zog, gleich sein soll. In Troia soll nicht mehr gearbeitet werden, u sonst überall erfrischen solche Arbeiten Geist u Körper, ohne sie zu sehr anzustrengen. Stellen Sie ihm doch vor welche ungeheure(n) Dienste er auf dem Felde der Archaeologie leisten könnte wenn er mit mir Tiryns, Amyklae, Sparta, Delphi usw ausgrübe! Delphi allein würde uns mehrere Jahre lang beschäftigen u welche erhabene Beschäftigung! Je eher Sie ihm alles dies auseinandersetzen könnten, je besser wäre es, denn ich fürchte die Sorgen um die Zukunft wirken störend auf den Fortgang der Besserung. Gerne mögte ich Ihnen einen bogenlangen Brief schreiben, fürchte aber Ihnen beschwerlich zu fallen. Sollte ich Ihnen dienlich sein können, so bedenken Sie daß Sie Ihren wärmsten Freund u Verehrer in Athen haben u befehlen Sie ohne Rückhalt. Die in Ihres Mannes Briefe gewünschte schriftl. Ermächtigung für die fibulae lege ich bei[32]. Sagen Sie dem lieben Kranken meine herzinnigsten Grüße u Wünsche für baldige Genesung.

Ihr Sie hochschätzender
Hy Schliemann

Sagen Sie gefl unserm lieben Kranken daß der Erbprinz von Meiningen[33] mir, auf seine Veranlassung, sehr freundlich geschrieben hat. Einliegend der von dem Lieben gewünschte Brief an die Generalverwaltung der Museen.

Brief 2 : Heinrich Schliemann an Rose Virchow am 21. Dezember 1882 aus Athen, RVS A VI 2/154. Bisher unveröffentlicht.

Athen 21 Decbr 1882.

Hochverehrteste Frau Geheimräthin

Mit unendlicher Freude hatte ich von meinem Stiefbruder gehört daß Ihr hochwürdiger Mann in rascher Besserung ist u mit größtem Jubel sehe ich dies in Ihrem geschätzten Schreiben bestätigt. An eine vollkommene Genesung ist aber, leider, nicht zu denken so lange nicht die Wurzel alles Uebels, das übermenschliche Arbeiten, u besonders das Arbeiten in sitzender Stellung, nicht aufgegeben ist. Leider ist dies in Berlin nicht möglich wo Alles dazu bereit ist unsern verehrten Freund bei erster eintretender Besserung wieder mehr als je zu überladen. Wie schwer es ist ihn von dort loszueisen sehe ich vollkommen ein[34], u doch habe ich die größte Hoffnung, daß es mir gelingt wenn ich z. B. das Polyandreion bei den Thermopylen, dessen Lage mir allein bekannt ist, ausgrabe, denn die Skelette von Leonidas u der mit ihm gefallenen Schar unsterblichen Ruhmes benöthigen eine virchowsche Pflege u Feder, u niemand sieht dies mehr ein als er selbst. Wenn ich von den Thermopylen telegraphire daß ich mit der Aufdeckung des Polyandreion[35] angefangen u bereits einen Theil der Helden ans Licht gebracht habe, dann läßt unser Freund Alles stehen u liegen u eilt zu mir. Wegen

---

Dieser hatte offenbar schon bei dieser Gelegenheit vergeblich versucht, Virchow für eine Ausgräbertätigkeit zu gewinnen. In einem Brief vom 4.12.1882 begründete R. Virchow seine Ablehnung des Angebotes: „Meine hiesige Stellung ist schwer errungen; ich kann sie ohne größte Not nicht aufgeben, ohne zahlreiche Interessen zu gefährden".

32 Schliemann hatte dem Museum in Berlin eine Fibel übergeben, die Virchow für eine Publikation abzeichnen lassen wollte.

33 Erbprinz von Meiningen = Bernhard von Sachsen-Meiningen (1851-1928), Gönner Schliemanns, der sich bei der preußischen Regierung für Schliemann verwendete. Schliemann bat um dessen Unterstützung, weil die osmanische Regierung ihm aus militärischen Gründen kartographische Aufnahmen in Troja verboten hatte.

34 Schliemann macht R. Virchow über dessen Frau, deren Unterstützung er erhofft, erneut das Angebot, mit ihm gemeinsam die von ihm geplanten Ausgrabungen bei den Thermopylen bei Salamis zu unternehmen, was wiederum von Virchow abgelehnt wird.

35 Polyandreion = nach Pausanias 3.14 – Grab der im Juli 480 v. Chr. im Kampf gegen die Perser an den Thermopylen gefallenen 300 Spartaner des Leonidas. Ende Januar 1883 versuchte Schliemann vergeblich, am Engpass der Thermopylen entsprechende Funde zu machen. 1939 und 1940 wies Sp. Marinatos nach, dass die Begräbnisstätte in hellenistischer Zeit abgeräumt worden war.

des Winters wartete ich gerne bis zum März damit; wenn Sie es aber gerathen finden dann schreite ich schon früher dazu. Er würde hier bald bei mir einsehen wie Großes er leisten könnte wenn er mit mir zusammen arbeitet; u, wie früher gesagt, ich garantire ihm hier seine bisherigen Einkünfte.
Ich kenne Ihre Liebe u Ihre aufopfernde Pflege u kann mir in vollstem Maaße vorstellen wie viel Sie bei der Krankheit des lieben Patienten gelitten haben.
Ich hatte soviele Schwierigkeiten von Seiten der Eigenthümer der Aecker daß ich erst morgen im Stande bin mit der Aufsuchung u Ausgrabung des alten Academie-Weges anfangen kann, an dessen beiden Seiten, nach Pausanias, die Gräber von hunderten der berühmtesten Männer des alten Athens waren. Auch habe ich die Erlaubniß zur Ausgrabung des Grabes der Circé (Kirkh) auf der Pharmakussa Insel bei Salamis. Leider habe ich diesen Winter Berge von literarischer Arbeit[36], bin aber vollkommen genesen. Mit meiner Frau u meinen herzinnigsten Wünschen daß das neue Jahr Ihnen u Ihrem lieben Mann u Ihren ausgezeichneten Kindern nur Freude u Glück bringen möge verbleibe ich in tiefster Verehrung

Ihr Freund Hy Schliemann

Brief 3: Heinrich Schliemann an Rose Virchow am 13. Februar 1888 aus Alexandrien, RVS A VI 3/155. Bisher unveröffentlicht; im Kopierbuch 41 der Briefkopien des Jahres 1888 in der Gennadius Library nicht vorhanden.

Alexandrien 13 Febr 1888.

Hochverehrte Frau Geheimräthin

Aus weiter Ferne rufe ich Ihnen meine herzinnigsten Glückwünsche zu Ihrem am 29ten ds Mts stattfindenden Geburtstage zu; mögen Sie den frohen Tag noch eine lange Reihe von Jahren in vollkommener Gesundheit in ungestörtem Familienglück verbringen. Letzteres ist aber nur möglich solange als die Familie vollzählich ist und sich alle Mitglieder derselben des besten Wohlseins erfreuen. Denn gerade so wie der ganze Körper schmerzt wenn uns nur ein Finger wehthut, gerade so ist die ganze Familie in Trauer wenn ein Glied derselben krank sein oder gar gänzlich fehlen sollte. Untröstlich aber würde die ganze Familie sein wenn nun gar das Familienhaupt erkranken oder nicht mehr unter den Lebenden zählen sollte. Zwar ist „mit des Geschickes Mächten wohl kein ewiger Bund zu flechten", jedoch ist es unsere uns von den Göttern auferlegte heilige Pflicht unser Leben nach Kräften zu bewahren und uns nicht durch Uebermaaß in's Verderben zu stürzen. Dies thut aber Ihr hochwürdiger Gemahl; niemand in der Welt arbeitet so viel wie er; ja, wenn man seine Arbeiten in 12 Theile theilte, so würden 12 gewöhnliche Sterbliche kaum das Maaß derselben bewältigen können. Das ist aber für die Dauer unmöglich; schon vor einigen Jahren sahen Sie die schrecklichen Folgen des übermenschlichen Arbeitens, und dieselben kommen wieder, sie kommen in verstärktem Maaße wieder wenn der verehrte Freund sich nicht, wenigstens einmal im Jahre, auf längere Zeit ausruht. Diese Ruhe, diese Erholung kann er aber nirgends in der Welt so gut genießen wie auf unserer projektirten Nilreise[37], zumal es mir geglückt ist, durch Vermittlung des Grafen Arco, des deutschen Generalkonsuls in Cairo, zu billigem Preise, für uns beide ganz allein ein hübsches Dampfboot zu miethen so daß wir auf dem Schiffe, im vollsten Sinne des Wortes, Freiherren sind und überall wo u solange wir wollen anhalten können. Der Körper und Geist erfrischende und stärkende Wind der Wüste, der ewig wolkenfreie Himmel, die mit jeder Minute wechselnden herrlichen Landschaften von Palmenwäldern, fantastischen Dörfern, gelbem Wüstensand und in üppigem Grün prangenden Feldern, das monotone Knarren

36 Schliemann arbeitet an der Übersetzung der englischen Ausgabe des Buches *Troja* ins Deutsche und der französischen Ausgabe von *Ilios*.

37 Schliemann hatte am 6. Februar 1888 in Alexandria mit 36 Mann und 2 Aufsehern mit Ausgrabungen auf der östlichen Seite der Stadt begonnen. R. Virchow war am 15.2. mit dem Schiff in Alexandria eingetroffen. Am 25.2. begannen Schliemann und Virchow mit dem gemieteten Dampfboot ihre gemeinsame Nilreise, die am 16. April in Alexandria endete.

der Wassermaschinen, der mächtige Nilstrom, der Gesang der an den Ufern arbeitenden schwarzen Gestalten, die ungeheure Menge aus dem höchstem Alterthum stammender, mit prachtvollen Skulpturen u Malereien geschmückter Tempel u Paläste an Größe übertreffender unterirdischer Gräber; vor Allem aber die göttliche Ruhe – das Alles wirkt nicht nur beseligend auf den Geist, sondern auch ungemein stärkend auf den Körper und hätte unser verehrter Freund Ihnen unmöglich ein schöneres Geburtstagsgeschenk machen können als seine aegyptische Reise. Freuen Sie sich daher darüber; jubeln Sie darüber, denn es ist eine große Wohlthat der Götter. Das einzige Unangenehme auf der Reise ist daß weder Sie noch Fräulein Marie uns begleiten. Ich verspreche Ihnen aber über Ihren Gemahl zu wachen und ihn zu beschützen als wenn er mein eigener Sohn wäre.

Mit großer Freude habe ich gehört, daß die elektrische Behandlung eine so ausgezeichnete Wirkung auf Ihren kranken Arm gehabt hat und dieser fast schon ganz wieder hergestellt ist. Mit wärmsten Wünschen für Ihr Wohlergehen und besten Grüßen an Ihre ausgezeichneten Kinder, verbleibe ich mit vorzüglicher Verehrung,

Ihr ergebenster
Hy Schliemann

BIBLIOGRAFIE

Andree, C. 2012. *Rudolf Virchow. Sämtliche Werke*. Band 68. Hildesheim – Zürich – New York: Olms-Weidmann.

Easton, D.E. 1982. „The Schliemann Papers." *BSA* 77:93-110.

Grünental-AG. 1974. „Aegyptenreise 1888 – Rudolf Virchows Briefe an seine Frau." *Die Waage* 13:1-20.

Herrmann, J., und E. Maaß. 1990. *Die Korrespondenz zwischen Heinrich Schliemann und Rudolf Virchow 1876-1890*. Berlin: Akademie-Verlag.

Kennell, S.A.H. 2007. „Schliemann and his Papers". *Hesperia* 76:785-817.

Meyer, E. 1958. *Heinrich Schliemann – Briefwechsel*. Band II. Berlin.

_____. 1969. *Heinrich Schliemann*. Göttingen: Kaufmann und Forscher.

Saherwala, G., K. Goldmann, und G. Mahr. 1993. *Heinrich Schliemanns „Sammlung trojanischer Altertümer"*. Berlin: Wissenschaftsverlag Volker Spiess.

Schindler, W. 1987. „Rudolf Virchow und Schliemanns Kleopatra". *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 1:43-54.

Stiftung Pommern. 1984. *Sammlung Rabl-Virchow. Bestandsverzeichnis.* Kiel.

Abb. 1. Rudolf Virchow mit Ehefrau Rose (Stiftung Pommern 1984, 54).

Abb. 2. Marmorkopf der „Kleopatra“, röm. Kopie nach griech. Original des späten 4. Jh. v.u.Z. (Foto W. Schindler).

Abb. 3. Unterkunft von R. Virchow und H. Schliemann in Ballanje (Nubien). Schliemann und dieScheichs im Vordergrund (Aufnahme R. Virchow, RVS D III).

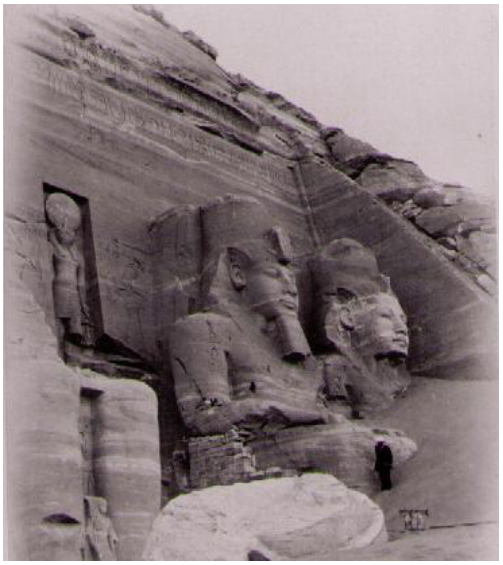

Abb. 4. Der Felsentempel von Ramses II. in Abu Simbel, davor Heinrich Schliemann (Aufnahme R. Virchow, RVS D III).

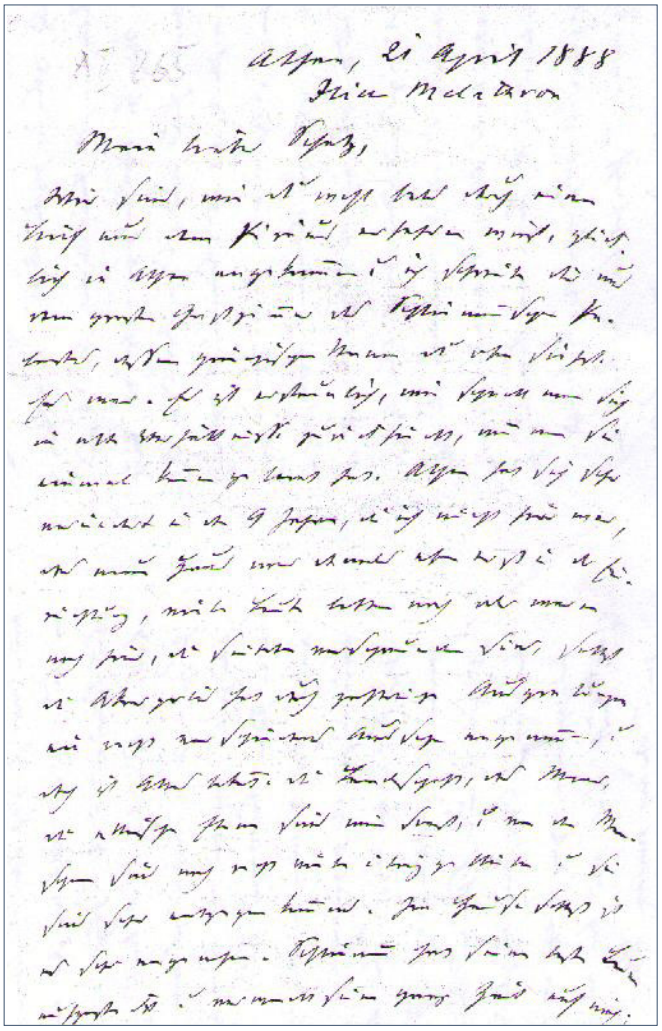

Abb. 5. Brief R. Virchows aus Athen an seine Frau Rose vom 21.4.1888 (RVS A II 265).

Abb. 6. Blick von der Dachterrasse des „Iliou Melathron“ auf die Akropolis von Athen (Aufnahme R. Virchow, RVS D III).

Abb. 7. Teilnehmer der Troja-Konferenz 1890. Schliemann in der Mitte unten, darüber Dörpfeld (Aufnahme R. Virchow, RVS D III).

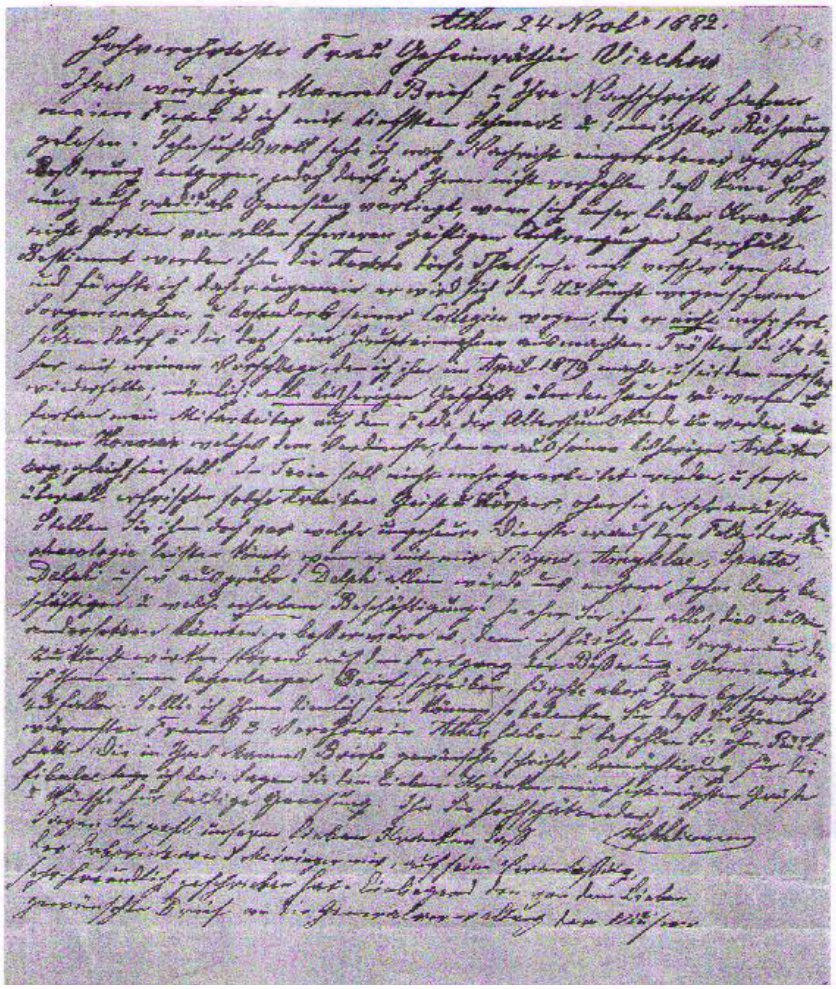

Abb. 8. Brief H. Schliemanns aus Athen an Rose Virchow vom 24.11.1882 (RVS A VI 153).

Heinrich Schliemann and the 'Itineraries' of the Smithsonian Trojan Collection[1]

Georgia Flouda

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Ο HEINRICH SCHLIEMANN ΚΑΙ ΟΙ «ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ» ΤΗΣ ΤΡΩΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ SMITHSONIAN

Η παρούσα μελέτη ανασυνθέτει μέσω της αρχειακής έρευνας τη «βιογραφία» της «Συλλογής Σλήμαν» του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Smithsonian στην Washington DC, ενός συνόλου 177 αρχαιολογικών αντικειμένων από τις ανασκαφές του Ερρίκου Σλήμαν και του Γουλιέλμου Ντέρπφελντ στην Τροία (Hisarlık). Διερευνώντας το υπόβαθρο της ιστορίας μέσω συγκεκριμένων βιογραφικών στοιχείων αναδεικνύει ότι το «οδοιπορικό» των αντικειμένων της Τρωικής συλλογής αρχαιοτήτων από την Τρωάδα, στην Ελλάδα και, εν τέλει, ενός μέρους αυτών στην Washington DC, ήταν απόλυτα συνυφασμένο με τις ιστορικές συνθήκες της εποχής και τη συνεχή κοινωνική εξέλιξη του Ερρίκου Σλήμαν. Παράλληλα, μέσω αρχειακών τεκμηρίων, όπως αλληλογραφία, δημοσιεύματα και έγγραφα της εποχής από το Αρχείο Σλήμαν και το Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η μελέτη εστιάζει στις συζητήσεις του Ερρίκου Σλήμαν και της Αμερικανίδας δημοσιογράφου Kate Field για την προοπτική της δωρεάς αρχαιοτήτων στο Ίδρυμα Smithsonian, καθώς και στις συνθήκες που τελικώς οδήγησαν τη Σοφία Σλήμαν στην πραγματοποίηση της δωρεάς της «Συλλογής Σλήμαν» το 1893. Εξετάζει, τέλος, πώς η συγκεκριμένη δωρεά βρήκε απήχηση λόγω της αρχαιοφιλίας των Αμερικανών στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και ανέδειξε την αρχαιολογία τής μακρινής Τρωάδας –την εποχή εκείνη τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– σε θέμα δημοσίου ενδιαφέροντος. Τελικώς, η «Συλλογή Σλήμαν» του Smithsonian απέκτησε τη δική της δυναμική παρέχοντας τα θεμέλια για την αμερικανική συμμετοχή στη διερεύνηση της αιγαιακής προϊστορίας κατά τον εικοστό αιώνα, κυρίως μέσα από τις ανασκαφές του Carl Blegen.

It has long been recognized that archaeological explorations were first initiated by Western enterprising traders, travelers, antiquarians and scholars from various professional societies, or colonial missions funded by great museums[2]. Heinrich Schliemann (1822-1890), a nineteenth-century autodidact and a pioneer, stands out in narratives of the history of archaeology as a controversial and exceptional figure, although he also originated from an imperialist Eurocentric context. Schliemann represents a departure from the past model of the antiquarian of his era, who was driven mostly by connoisseurship and the desire for collecting curiosities or ancient artefacts and other material remains[3]. Moreover, he is considered as one of the founding

1 I would like to express my deepest gratitude to Dr. James Kraker, Curator of the Smithsonian National Museum of Natural History, for allowing me to study the Schliemann Collection material in May 2015, as well as to Dr. Alex Nagel (Smithsonian Institution, National Museum of Natural History) and Zoie Lafis (Center for Hellenic Studies, Harvard University) for providing the original idea for this study. Special thanks are also owed to Dr. Natalia Vogeikoff-Brogan and Dr. Eleftheria Daleziou as well as to Stevi Massouridi for their hospitality and assistance during my visits to Schliemann's Archive in the Gennadius Library (American School of Classical Studies at Athens) and to the Historical Archive of the Archaeological Service, respectively. An initial draft of this research was presented at the 2015 North American TAG Conference session "The Itinerant 'Archives' of the World: Archaeologists, Objects and Values on the Move", co-organized with Alex Nagel. A reworked version of the paper has been published in the open access journal CLARA CHRONICLE 2019, No. 2. The paper profited greatly from discussions with the latter and, last but not least, with Professor George S. Korres, to whom it is offered as a minimum token of gratitude for initiating me to Aegean prehistory and historiography!

2 E.g., see Lloyd 1947, on the first colonial explorations of Mesopotamia. McGuire and Walker 1999. Matthews 2003, 1-3, 6-8. Also Murray and Christiansen 2013, 95 on the Shetland Literary and Scientific Society.

3 Schnapp 2002, 135-137. Schnapp *et al*. 2004, 4. Murray and Christiansen 2013, 92-100.

fathers of archaeology as a "self-conscious scientific discipline"[4] during the second half of the 19th century, and discoverer of Aegean prehistory[5]. Working independently of the traditional authority structures of academic discourse[6], he particularly championed methodological concepts for excavation, such as drawing and photography of the finds, as well as dating archaeological levels by using painted pottery specimens as diagnostic tools[7]. The introduction of stratigraphy, as a means of reconstructing successions of deposition and establishing relative chronologies, has also made Schliemann popular in the eyes of British archaeologists, such as Arthur Evans, who was appointed Keeper of Antiquities at the Ashmolean Museum in 1884[8].

Leaving aside the controversial assessments of his personality that have provoked much discussion[9], and drawing from his recent characterization as a 'prophet of modernism'[10], in this paper I explore the intriguing 'biography' of a collection of 177 artifacts from the Smithsonian Museum of Natural History at Washington DC, known as "Schliemann collection" (accession number 27023)[11]. The objects of this collection, which is not exhibited anymore, originate from the excavations that Schliemann and his collaborator Wilhelm Dörpfeld conducted into the mound at Hisarlık, the ancient site of Troy. In particular, I shall reconstruct through archival testimonies the 'itineraries' these objects followed as a result of their excavator's agency[12] and the background of their donation to Smithsonian through the influence of the U.S. journalist Kate Field (fig. 1) upon Schliemann[13]. They literally transcended ethnic boundaries travelling from the grounds of Troy, which at the time of their discovery was part of the late Ottoman Empire, to the private home of Schliemann in Greece and, ultimately, to Washington DC, in order to be employed as exhibits of a significant world cultural heritage site. Addressing the background of the formation of the "Schliemann collection", I shall discuss how aspects of Schliemann's actions and priorities with regard to his Trojan finds were enhanced by universal social aspects of western modernity[14], such as the connection with capital and the use of the public sphere profile. In this framework, specific biographical stations which helped Schliemann build his individual self-consciousness and his transnational experience, such as his travels to America, his capitalist exploits there, and mostly the granting of the American citizenship to him will be focused upon. These key points arguably increased his intellectual curiosity and his international outlook, to the effect that he later on became the first entrepreneur to self-finance his large-scale excavations.

THE BEGINNING OF THE U.S. CONNECTION AND SCHLIEMANN'S AMERICAN CITIZENSHIP

Originally a German native and citizen, Heinrich Schliemann took up Russian citizenship in 1848 at St Petersburg, where he was based as an entrepreneur[15], namely before he married his first

4 Blegen 1938, 595-596. Cobet 1997. Schlanger 2002, 128. Κορρές 2012, 184.
5 Shanks 1996, 94, 101.
6 Shanks 1996, 98-99.
7 Korres 1990, 48-50. Eberhardt 2011, 136-138.
8 A. Evans, 'Introduction' to Ludwig 1931, 20.
9 For a synopsis of views, see Calder and Traill 1986. Traill 1995. Cobet 1990. Shanks 1996, 100-102.
10 Gere 2009, 26.
11 See the online database, http://collections.si.edu/search/results.htm?q=schliemann%2C+heinrich. Last accessed December 12, 2020.
12 On the concept of 'itineraries' of objects, see Hahn and Weiss 2013.
13 See Arndt (1981), who discusses how this friendship has started; also Moss 1996; for a portrait of Field, see Salenius 2009, fig. 3.
14 Buzan and Lawson 2012, Chapter 1.
15 Korres 1990, 10. Arentzen 2014, 17.

wife, Jekaterina Petrowna Lyshina (1826-1896), in 1852[16]. Nevertheless, the opening lines of his travel journal[17] on his first trip to America in 1850-1851 serve as an introduction to his account on one of his most legendary travels and elucidate his profile as a citizen of the world[18]. Although in his mythologizing autobiography Schliemann states that he travelled to the U.S. in early February 1850[19], his journal reveals that he departed from St Petersburg on 10 December 1850:

> "The irresistible desire to travel and to see the world prompted me to leave St Petersburg again on the 10 December 1850 (sic) "[20].

The impulse for travelling to America was given to the 28 years-old Schliemann not by the death of his brother Ludwig of typhoid in Sacramento in July 1850, but rather by the promising financial prospects offered by the Californian gold rush that started in March 1848[21]. He travelled straight through Amsterdam, England and Ireland to New York, where he arrived in February 1851[22]. His bourgeois self-consciousness is vividly manifested by the fact that during a visit to Washington DC, Schliemann introduced himself to the White House as a wealthy businessman from St Petersburg. As he describes in his journal, he was received on February 21, 1851, by the 13th President of the U.S., Millard Fillmore, and his family[23]. On April 3, 1851, Schliemann finally arrived to San Francisco. By May 1851 he had finally settled down and started a thriving banking business[24]. He was specifically appointed by the agent of the Rothschild family, Benjamin Davidson, as his agent in San Francisco for cash transactions between the Rothschild ownership and other business[25]. In order to advertise his services in the newspaper *Sacramento Union* on 27 September 1851, he used the Americanized version of his name, namely 'Henry'. One year later, on April 7, 1852, he sold his bank and travelled first to Europe and, finally, to St Petersburg.

Long after his established entrepreneurial ventures in America, Schliemann stated in his autobiography (1881) that he had become an American citizen in 1850 during his stay in California. He most probably aimed to endorse his image in the US due to aspirations he developed at this late stage in his life, as will be discussed in the following. However, this statement is inaccurate, as suggested by the official documents kept at the Gennadius Library-Schliemann Archive at Athens[26]. Although the procedure started with an application in 1851, for reasons that remain undocumented Schliemann attained his United States citizenship in 1869 through the following three documents of the Superior Court of the City of New York[27]. According to the first document, issued by the State of New York, City and County of New York on March 29, 1869, Schliemann "applied to the said Court to be admitted, to become a Citizen of the United States of America".

The second –also dated March 29, 1869– refers to Schliemann's Act of Naturalization and cer-

16 Weber 1942, 89. Arentzen 2014, 17.

17 Originally published by Weber (1942), this journal of eighty pages was recently republished by Thanos and Arentzen (2014) with an extended introduction by Arentzen (2014). On Schliemann's ventures in America, see Ludwig 1931; also Traill 1979, 351-355.

18 Weber 1942, vi-vii.

19 Schliemann 1892, 18.

20 Thanos 2014, 109.

21 Arentzen 2014, 10-19.

22 Arentzen 2014, 19-24.

23 Weber 1942, 25-26. Arentzen 2014, 29-31.

24 Arentzen 2014, 46-47, 56-66.

25 Wilhelm 1984, 227; also Constable 2015.

26 Weber 1942, 12. Easton 1982. Arentzen 2014, 46-47 n. 100. On the digital database set up by Dr. Natalia Vogeikoff-Brogan see Kennell 2007, 808.

27 Mühlenbruch 2010, 12. All three documents are kept at the American School of Classical Studies at Athens, Gennadius Library, Heinrich Schliemann Archive/ Folder D – Personal Documents of Heinrich Schliemann.

tifies that he declared on oath his intention to become a citizen of the United States on February 17, 1851. It also certifies that

> "the said applicant has resided within the United States for the continued term of five years, at least, next preceding the present time, and within the State of New York one year, at least, immediately preceding this application; and that, during this time, he has behaved as a man of good moral character, attached to the principles of the Constitution of the United States, and well disposed to the good order and happiness of the same".

Schliemann verifies that he resided at the Astor House [28] (No 90 Madison Street) in the City of New York and he declares that he will

> "entirely renounce and abjure all allegiance and fidelity to every foreign Prince, Potentate, State or Sovereignity whatever, and of whom (he) was before a subject".

Charles P. Daly, First Judge and presiding Judge of the Court of Common Pleas for the City and County of New York certifies on the 3rd of September, 1869 "...that the attestation thereof is in due form of law".

The third official document of the Superior Court of the City of New York is also dated September 3, 1869, and regards the Intention of Declaration (September 1, 1869) of Heinrich Schliemann. Schliemann's application for the U.S. citizenship was of vital importance, as it ultimately enabled him to get divorce from his Russian wife and follow new paths in life[29]. He filed his petition for a divorce as a resident of the State of Indiana at Indianapolis (Marion County) in 1868, but the official Act of Divorce of this State was granted on June 30, 1869, following the two documents of the State of New York, which were issued in March 1869[30]. A few days after he got his U.S. citizenship, on September 8, 1869, he signed a prenuptial agreement with the Greek Sophia Engastromenos (1852–1932), through the notary I.G. Laskaris. After their marriage on September 24, 1869, he was free to make plans for his archaeological explorations in the Troas, a dream he had since 1868[31].

AN AVID EXCAVATOR-COLLECTOR IS BORN (1870)

When Schliemann started his excavations in 1870, prehistoric archaeology was still in its infancy and not institutionalized in the universities. Although Frank Calvert, an American Consul, preceded Schliemann in conducting systematic excavations in the area of the mound at Hisarlık (in the 1850's)[32], Schliemann was the one who literally initiated the exploration of mythical sites on both sides of the Aegean. Moreover, through his excavation campaigns Schliemann established the relevance of the Homeric *Iliad*[33], an important constituent of the humanistic education to the cultural heritage of the West. He also made significant advances from the prevalent culture-historical approach to understanding aspects of everyday life by introducing the methodological value of studying the small finds of clay, metal and bone as well as plant

28 Astor House was the luxurious hotel in which Schliemann checked into when he arrived to New York, cf. Arentzen 2014, 24.

29 Korres 1990, 11.

30 For detailed references see Κορρές 2012, 186 n. 5. On Schliemann in Indianapolis, see Lilly 1961.

31 Κορρές 2012, 186 n. 5.

32 Allen 1999. For a synopsis on the excavations of the monumental burial mounds, or tumuli, of the Troas before Schliemann, see Rose 2014, 2.

33 Blegen 1938, 595.

residues[34]. Naturally, Schliemann was still adhering to the values of antiquarianism dictating the creation of archaeological collections. Despite this, he did not follow the prevailing habit of providing funds for the purchase of antiquities from art dealers. The circumstances under which he started his first campaign of excavations on the mound at Hisarlık in the Troas from April 9 to 19, 1870, before he got an official excavation permit, are well known[35]. However, as the excavation ground was on a Turkish private estate, he was forced to stop excavating. When he finally got an application permit, with a decree ("Firman") of the Ottoman empire, he was entitled to keep half of his finds and to give the other half to the Imperial Museum in Istanbul[36]. Despite this agreement, in 1873 he managed to smuggle a hoard of gold jewelry, which he called 'Priam's Treasure', out of Hisarlık and to hide it in Athens[37]. The primary purpose was not to sell the collection as suggested[38]. This is revealed by the fact that he initially communicated his intention to ultimately bequeath it to the Greek State along with the material from the excavations he intended to pursue at Mycenae and Olympia, provided that his application be approved[39]. After the rejection of this plan, which ran contrary to the Greek Archaeological Law, the Ottoman government started in 1874 legal action against Schliemann in Athens, but finally agreed to receive financial compensation of 50,000 francs from him[40].

Two years later, Schliemann addressed a letter (in French) to S.E. Safvet Pacha, the Ottoman Minister of Public Instruction (dated "Constantinople 6 Janvier (?) 1876") asking for a firman in order to continue his excavations at Hisarlık. The letter notably reveals how self-conscious he was with regard to his self-financed project. The unpublished draft of this application for an excavation permit (in Greek, also dated 6 January, 1876)[41], helps to shed light to his personal view on the future legacy of the excavations at Hisarlık. In the application, Schliemann also insists on his right to attain the ancient objects that were not kept by the Istanbul Museum. He starts by saying that Safvet Pacha and Djebdit Pacha (Minister of Public Education) had assigned Isset Efendi as his overseer. He, then, forcibly defends his right to continue his excavations immediately,

> "to have the right to draw (the finds) as well as the undoubted and perpetual right to choose both his own workmen and foremen, and to receive the objects, which will be 'rejected' as useless by the Imperial Museum" (translation by the author).

He ends his letter by threatening that if Isset Efendi continues to give difficulties to him, he will stop his excavations forever. He also expresses a view that can be considered as indirectly manifesting the commodification of the antiquities[42], as he assigns value to them in terms of the cost invested in their "production", their excavation:

---

34 Samida 2012, 9.

35 Bölke 2013, 126.

36 Uslu 2009, 5-6. He accomplished that through the mediation of John P. Brown, diplomatic agent of the United States in Istanbul, see Schliemann 1875, 59.

37 Κορρές 1977, 152-153. Traill 1993, 167-172. Samida 2012, 37.

38 See Uslu 2009, 8, on the basis of the discussion by Traill 1995, 124.

39 For a detailed analysis, see Κορρές 1977, 152-153; also, Κορρές 2012, 196.

40 See Uslu 2009, 8 n. 32 citing evidence from the Istanbul Ottoman Archives of the Prime Ministry; MacGillivray 2000, 58.

41 American School of Classical Studies at Athens, Gennadius Library, Heinrich Schliemann Archive/ Folder D – Personal Documents of Heinrich Schliemann, H. Schliemann to S.E. Safvet Pacha, Constantinople, 6 Janv. 1876, "Πρόχειρο αἰτήσεως γιά τήν ἀπόκτησιν ἄδειας ἀνασκαφῶν (φιρμάνι) στήν Τρωάδα". On Schliemann's letters, see Kennell 2007, 786.

42 Hamilakis 2015, 722-723.

> "and then not a single remarkable person and not even a government will be found in order to continue these "gigantic" excavations, which demand the expenditure of 22 pounds a day".

SCHLIEMANN'S SMITHSONIAN PLANS AND THE SMITHSONIAN INSTITUTION

Schliemann's insightful intention to donate the Trojan collection to the 'United States National Museum at the Smithsonian Institution' in Washington DC can be traced back in 1878, as argued by Arndt (1981) through archival sources kept at the Boston Public Library and the National Archives and Records Administration (N.A.R.A.)[43]. It is noteworthy that archaeology was still underdeveloped as an institution in the United States, in spite of its public appeal in the American modernist circles. Whereas scholars of west-European nations had by then taken the lead in organizing postcolonial archaeological expeditions throughout the Mediterranean, the Archaeological Institute of America was founded in May 1879[44]. At about the same time the first efforts were taken to establish an American presence in classical archaeology[45]. At this formative stage, the Smithsonian Institution possibly provided a challenge in Schliemann's eyes, because it was just being constituted as a museum and educational institution for the promotion of the aims of Enlightenment. Nonetheless, one cannot dismiss the possibility that Schliemann's incentives for the donation to a U.S. museum were also connected with the very critical stance that German scholars adopted to his work after the 1874 publication of his book *Troy and Its Remains*. Even more so, they were connected with the fact that he was widely ridiculed in the papers, even with cartoons[46].

In any case, it is worthwhile to explore how a particular social network provided ground to Schliemann's wish. Kate Field (1838-1896), one of the first American celebrity journalists, who featured prominently in the late nineteenth-century intellectual and social life at the States and, also, in Europe[47], was instrumental in this respect. The publication of Field's correspondence by Moss (ed. 1996) offers significant glimpses into her affluence with literary circles in Florence and influential European society in general, as well as her connections with prominent personalities, such as Charles Dickens, Anthony Trollope, Anthony Graham Bell and William Gladstone. Schliemann's acquaintance and correspondence with her was initiated on March 28, 1877, during his visit to London, where Field was living at the time as a freelance-journalist reporting for American newspapers. In a letter to Schliemann, addressed to Charing Cross Hotel, London, Field declares in a confident tone her strong interest in interviewing the excavator. She writes that she was informed by their mutual friend Luigi Palma di Cesnola (1832–1904), the first Director of the Metropolitan Museum of Art in New York (1879–1904),

> "that you are not averse to discussing the subject of your excavations with members of the American Press. As a representative of the New York Herald I should be glad to have you call upon me with a view to publicizing whatever might be of interest to the public in the conversation that would ensue. I am a busy person but can devote Saturday morning to you if you can spare the time for such a purpose"[48].

---

43 Arndt 1981, 2.
44 Silbermann 2002, 116.
45 In 1880 the AIA itself tried to create its own legacy by launching two archaeological expeditions, one in New Mexico and one in Assos at Turkey, Sheftel 2002, 106-107.
46 Shanks 1996, 99-100. Gere 2009, 39.
47 Whiting 1900. Scharnhorst 2008.
48 Gennadius Archive/Box 73, No 237.

Her letter to L.P. Cesnola is also included in the Schliemann Family Papers, kept at the Gennadius Library[49]. Field's communication with Schliemann continued through letters and meetings [50] and Schliemann's visit to her house, on May 4, 1877[51].

Finally, her article was published in the *New York Tribune* on September 8, 1877, and announced by her with a letter to Schliemann[52]. This article must have generated more interest on Troy among U.S. circles, which culminated in a series of lectures, both private and public, at Washington DC, such as the one announced in October 1877 on the *Supplement of the Young Men's Christian Association Weekly Bulletin* –archived by Schliemann himself– in the following way

> "...Chauncey Hickox, ESQ., will lecture on 'Ancient Troy'. Many have heard Mr. Hickox's private lectures on Troy, 'once fabled', but now known to history through the discoveries of Schliemann; and we may expect in this public lecture one of intense interest, bringing U.S. into vivid association with the races of the past"[53].

Contact with Kate Field was maintained after 'Priam's Treasure' was exhibited at the Burlington House in December 1877[54], and in 1878. Correspondence between her and Schliemann regards a lecture she gave in early December 1877[55], a meeting for a dinner[56], and Schliemann's contribution to the Shakespeare memorial on which her efforts were directed at the time (March 1778)[57]. Nevertheless, the turning point was the year 1878. Schliemann aspired to benefit from his U.S. citizenship and to be appointed as the U.S. delegate to the Ethnographic section in the Universal Exhibition in Paris, which Field was promoting, or as a U.S. consul to Greece in return for his intended donation to the Smithsonian Institution[58]. At that time, a new building was authorized by the Congress for the U.S. National Museum at the Smithsonian Institution, now known as the Arts and Industries Building. Dr George Brown Goode (1850-1896), a historian of science and an intellectual of evolutionism initially responsible for collecting objects of Natural History, started organizing the display in the new National Museum building[59]. His project was meant to mark a departure from the historicist outlook that until then underlined the Smithsonian Institution's principles for exhibiting artifacts. Schliemann must have followed the news and, possibly, conceived the increased impact that his intended donation to the Smithsonian Institution would have as well as that he may also hope to be appointed U.S. consul in return. In a letter to Field, he declares

> "I am very ambitious to be nominated by the American government as delegate at the Ethnographic section in the Universal Exhibition in Paris... Or could you perhaps manage to get me nominated U.S. consul for Athens or the Piraeus?"[60]

---

49 Gennadius Archive/Box 73, No 268 (b), 425(a).
50 Gennadius Archive/Box 73, Nos 299, 323; Box 74, Nos 450, 473; Box 73, No 444.
51 Gennadius Archive/Box 74, No 553.
52 Gennadius Archive/Box 74, No 857.
53 Gennadius Archive/Box 75, No 930a-d.
54 MacGillivray 2000, 59.
55 Gennadius Archive/Box 75, No 993.
56 Gennadius Archive/Box 75, No 1200.
57 Gennadius Archive/Box 76, No 175.
58 Arndt 1981, 1.
59 Kohlstedt 1998, 2, 7-12, 16. For a photographic print portrait of George Brown Goode from the holdings of the Smithsonian Institution Archives, see https://siarchives.si.edu/collections/siris_sic_6849. Last accessed December 12, 2020.
60 For the full letter of Schliemann, see Arndt 1981, 2.

In a brief reply, written on April 2, 1878, Field thanks him for his "generous contribution" to the Shakespeare Memorial, and informs him that she will inquire about his candidacy for the Athens Consulship[61].

> "The bearer of this letter is Mr. Edward King[62] correspondent of the Boston Journal whom you met with me at the South Kensington Museum. He says he thinks he knows the very man from whom the Ethnographic appointment can be obtained in Paris. Mr King will communicate with you, and should he fail in his efforts (which is not likely), he will let me know".

Her next letter to Schliemann on April 25, 1878, reveals that she had also started trying to exert her influence on his consular appointment, while on January 28, 1879, she informs him that

> "Gen. Noyes has sent my letter about Consulate to Washington. The New York Herald promises to advocate your appointment"[63].

Although it has been argued that Schliemann's initial unfavourable attitude towards Germany was reversed by early September 1879 due to the influence of Rudolf Virchow (1821-1902), a universal scholar –pathologist, anthropologist, and cell biologist– the last letters of Schliemann's correspondence to Field, reveal that his final decision to bequeath his entire collection to the German Nation was in my mostly effected by his plan for a U.S. consulate finally turning out unsuccessful[64]. An excerpt from a letter of Field, dated June 27, 1879, reveals that despite her lobbying endeavors it seemed impossible to bypass official politics, so that Schliemann would be appointed as consul[65]:

> "Now with regard to the Consulate, I've written to Washington and many journals have printed paragraphs to the effect that it would be a capital idea to make you consul at Athens; but Gen. Mc Cormick whom you saw in Persia writes that so long as Gen. Read[66] wants to remain at Athens nobody else has a chance. My advice is for you to watch Gen. Read closely and the moments you find that he has taken leave of Greece, to put your claim".

Only speculations can be made on why the Federal government did not proclaim Schliemann a U.S. consul. Academic skepticism with regard to him was essentially overcome by then through the involvement of Rudolf Virchow and of the architect Wilhelm Dörpfeld (1853-1940) in the last seasons of the Trojan excavations[67]. I would like to argue that the U.S. government's intention may have been to ensure political neutrality, so that they would not appear as promoting Schliemann's expedition to the Troas. In any case, the formal excuse was that a former U.S. Minister to Greece had personal interests in the Athens consulship[68].

After the donation of the Trojan collection to Germany, Schliemann notified Kate Field for his decision on January 15, 1881[69]. He also personally took care of the collection's transfer from the South Kensington Museum in London, where they were temporarily exhibited (1877-1880), to Berlin and in January 1881 the boxes with the finds arrived to the Kunstgewerbemuseum[70]. Hein-

---

61 Gennadius Archive/Box 76, No 193.
62 Edward King was the war correspondent for the *Boston Journal*.
63 Gennadius Archive/Box 76, No 256; Gennadius Archive/Box 79, No 83.
64 On Schliemann's friendship with Rudolf Virchow, see Κορρές 2012, 196.
65 Gennadius Archive/Box 79, No 83.
66 General John Meredith Read was the U.S. 'Chargé d'Affaires' to whom the consular duties had been conferred, see Arndt 1981, 3.
67 Samida 2012, 8-9.
68 Arndt 1981, 7-8.
69 See Arndt 1981, 8 on the original letter by Schliemann which is kept at the Boston Public Library.
70 Samida 2012, 97.

rich and Sophia personally worked on the installation of the exhibits in summer 1881 and the exhibition opened on February 7, 1882[71]. The donation was received enthusiastically, Schliemann was granted honorary citizenship of Berlin, and the German newspapers did not stop discussing the Trojan Collection before the end of the year[72]. In the U.S., the publicity on his archaeological activities was maintained from 1880 until his death in 1890, as reports appeared regularly in various newspapers at the State of California[73]. Texts such as the following article, published on the newspaper *Daily Alta California* of March 17, 1884, most certainly contributed immensely to his upper-class magnate profile in the U.S.

> "Dr. Henry Schliemann, the discoverer and explorer of the ruins of Troy, lives in a splendid marble palace at Athens...".

However, the donation to Berlin eventually gave rise to cynical remarks, as revealed by a few lines in *Daily Alta California* of 2nd December 1887 regarding[74]:

> "Dr. Schliemann's will leaves his archaeological museum to Berlin. Schliemann used to buy gold dust in Sacramento, and got his start in life in this state. He might have sent some of his articles of 'virtue and bigotry' to our university".

Schliemann's official will was deposited on 16 January, 1889, to the National Bank of Greece through the U.S. Consul Mollitt, who certified this with a document on January 26, 1889[75]. This is also certified by the bank through a formal document[76]. Moreover, the following excerpt from Schliemann's handwritten 'Testament-Entwurf' (1889) notably mentions the Trojan antiquities without any reference of specimens destined for the Smithsonian Institution, suggesting that Schliemann did not intend to donate anything to the latter when he wrote his will:

> "6) I give, as their portion of the inheritance, to my children Andromache (born in May 1871) and Agamemnon (born in March 1878) all the remaining part of my moveable and immovable property which would be found after my death, excepting forever, my house Iliou Melathron and the peristyle belonging to it, in University Street, Athens; because this house with the house-site belonging to it, I have given with the furniture of every sort and with the library and my antiquities (the Trojan antiquities, being, however, excepted) to my present wife Sophia Schliemann, born Engastromenos, by the deed gift No 91854 which was drawn up by the Notary George Antoniades and which is to be found in the envelope of the will....9) I definitively give to the Schliemann collection in the building of the new Ethnological Museum in Berlin the entire collection of the Trojan Antiquities, of which those made of bronze are to be found in two of the cupboards in my office, and all the rest in the four halls or rooms on the ground floor of my house in Athens. In due time, I obtained from the Greek Ministry the permission for exporting again my Trojan collection. The original of this permission was deposited in the Ministry for Foreign Affairs in Berlin and copy thereof is to be found in the iron cupboard in my office".

---

71 Samida 2012, 131-132.

72 Gere 2009, 39.

73 Arentzen 2014, 47.

74 Arentzen 2014, 71.

75 Κορρές 1974.

76 National Archive of Monuments at Athens, Box 523, protocol no. 140/1889: "Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος πιστοποιεῖ ὅτι ὁ κύριος Πρόξενος τῆς Ἀμερικῆς κατέθεσεν ἐπ' ὀνόματι τοῦ κυρίου Ἑρρίκου Σχλίεμαν πρὸς φύλαξιν εἰς τὸ Ταμεῖον τῶν Τίτλων Αὐτῆς τὸν ἐξῆς φάκελλον ἀγνώστου περιεχομένου φέροντα ἔξωθεν γεγραμμένον Γερμανιστὶ ὅτι τὸ περιεχόμενον εἶνε ἡ διαθήκη τοῦ κ.κ. Ἑρ. Σχλίεμαν, δεμένον διὰ σχοινίου ἐσφραγισμένου δι' ἰσπανικοῦ κηροῦ παρ' αὐτοῦ. Ἐν Ἀθήναις, τῇ 16 Ἰανουαρίου 1889. Ὁ Διοικητής. Ὁ Ταμίας τῶν Τίτλων".

In spite of this will, though, after Schliemann's death 177 archaeological objects from Troy were donated to the Smithsonian Institution in 1893. A cast of a Trojan marble relief excavated in 1873 was also presented to the Smithsonian Institution and deposited to the Corcoran Art-Gallery at DC[77]. I would like to suggest that this donation can be attributed to Sophia Schliemann's wish to keep her husband's legacy as an American citizen and archaeologist alive in the capital of the United States and to the interference of Truxtun Beale, a U.S. diplomat. The latter had served as "envoy extraordinary and minister plenipotentiary" [78] to Greece in 1892 and 1893[79]. He came from the wealthy Californian family which owned Decatur House, located in Lafayette Square across from the White House[80]. According to an account published in the American press, Sophia Schliemann had initially negotiated with A. Louden Snowden, the previous U.S. minister to the court of the King of the Hellenes and a native of Philadelphia, the donation[81]. In the end, she was persuaded by Truxtun Beale to donate the archaeological objects to National Museum at the Smithsonian Institution[82]. This was by no means exceptional, as in 1892 she had also donated a similar collection to the National Archaeological Museum at Athens[83], which was founded with a royal decree in 1893 in order to project the cultural identity of the Greek State[84].

Korres[85] has suggested that clay vessels and other objects from the stratigraphic horizon of Troy II were specifically donated both to the National Museum at Athens and to the Smithsonian Institution, where they were still exhibited in late 1970's. However, the Smithsonian Collection objects form a heterogeneous assemblage. This seems to cover a wider chronological range and provides an overview of the most important stratigraphic horizons comprising Troy II to Troy V or, even, Troy VI. Since Schliemann and his collaborators R. Virchow and A. Brückner started excavating Troy VI in March-July 1890[86], it seems more plausible to suggest that the objects sent to the Smithsonian also included finds from this last excavation campaign[87]. Dörpfeld himself conducted his first campaign of Troy excavations with his collaborators Brückner, Weigel and Wilberg from May 2 to June 29, 1893, and he published his report in Troja 1893[88], namely after the objects destined for the Smithsonian Collection left Greece. In particular, the Smithsonian

77 See Wright 2015, "Appendix 3. List of Articles deposited by the Smithsonian Institution and to the Corcoran Art-Gallery, Washington".

78 At the same time he served as Minister Resident/Consul General of Yugoslavia and Romania, see https://history.state.gov/departmenthistory/people/beale-truxtun. Last accessed December 12, 2020.

79 Letter of Truxtun Beale to John W. Foster, Secretary of the State – Washington D.C. (SMNH archive). At the time of the donation to the Smithsonian, Harilaos Trikoupis served as the Greek Prime Minister (1833-1896).

80 Lindquist 1990, 12. Beale's father, Edward Fitzgerald Beale, became Ambassador of the U.S. to Austria-Hungary, in 1876. He served from 1876-1877 and displayed a talent for diplomacy. During his tenure, Beale sent frequent dispatches to the State Department on the war between Turkey and Serbia and the Eastern Question, cf. Bonsal 1912.

81 See a newspaper article, entitled "How Washington got them. A Diplomatic Incident Concerning the Trojan Relics". The source of the article could not be procured. A copy of the article accompanies the NMNH Registrar's accession file for the Schliemann Collection and was kindly given to the author by the curator, Dr. James Krakker, whose help is hereby acknowledged.

82 Beale 1954, 122.

83 Κορρές 1977, 69. The Heinrich Schliemann Collection of the National Archaeological Museum is a small, but representative collection of antiquities, consisting of vases, figurines, jewels, bone and bronze tools and minor objects from at Troy. See Κόνσολα 1990, 79-87, 149-152, Nos 5-8. Also E. Drakaki and E. Tsivilika, in Aruz 2003, 262, 264, Nos 168a-d, 267, No 171, 172.

84 Mavromichali 2014, 102-103.

85 Κορρές 1977, 145.

86 Goebel and Giannopoulou 2010, 41.

87 On Virchow's visit to Troy in 1890, see Goebel and Giannopoulou 2010, 157, fig. 12.

88 Goebel and Giannopoulou 2010, 44.

artifacts were cataloged in 1892 by Frank Bigelow Tarbell, the chief executive (Secretary) of the American School of Classical Studies at Athens[89]. After an inspection by the General Ephor of Antiquities and Ephor of the Greek National Museum, Valerios Stais, they were boxed and shipped to the United States Dispatch Agent at London, B.F. Stevens[90]. On March 22, 1893, Truxtun Beale addressed a letter to John W. Foster, Secretary of the State at Washington DC, announcing the shipment of the Trojan antiquities and asking that a thanking letter be written by Dr George Brown Goode, the Director of the National Museum from 1887 to 1896, to Sophia[91]. The antiquities were accordingly received at the museum by Samuel P. Langley (1834-1906), third Secretary of the Smithsonian Institution (1887-1906). A newsletter article publicizing the donation was entitled *For the National Museum. Trojan Relics from the Mines of the Ancient City*. The legacy of Schliemann's name was preserved, and Agamemnon, the son of Sophia and Heinrich Schliemann was later sent to Washington DC as a diplomat representing Greece[92].

Is there a possibility that Schliemann had set aside the Smithsonian artifacts himself? The fact that some objects of the Smithsonian collection reproduce a small collection of artifacts donated by Schliemann to the University of Oxford in the early 1880's[93], which were later transferred to the Ashmolean Museum[94], strengthens this hypothesis. Although the study of the 'Smithsonian Collection' is ongoing, it seems to provide an overview of the most important stratigraphic horizons Troy II to Troy VI, which date from the late Early Bronze to the early Late Bronze Age. On the other hand, two unpublished documents kept at the National Archive of Monuments at Athens referring to material imported to Greece from Troy in 1879 and in 1885 suggest our unique source as to what constituted Schliemann's collection in Athens after the donation of 'Priam's Treasure' to Berlin in 1881[95]. The 1885 report of Panagis Kavvadias, the Greek General Ephor of Antiquities, also offers valuable insights to Schiemann's practice of buying and expatriating archaeological finds. Kavvadias specifically states that he opened and inspected at the Customs House in Piraeus 25 boxes of Trojan antiquities; these were imported by Schliemann from Constantinople through the German Ambassador von Radowitz[96]. The importation took place according to the Greek Archaeological Law following a report by Schliemann himself to the Greek Ministry of Education[97]. In his report, Schliemann declares that he had managed to buy from the Istanbul Imperial Museum his share of the 1878, 1879 and 1882 excavation campaigns, a relevant rough list of which is attached. He also states his wish to donate a few boxes to the Copenhagen museum and some boxes of sherds from the Tumuli of the Troas to the "Berlin Schliemann Museum".

89 Originally an Annual Director of the American School (1888), Tarbell served as the chief executive (Secretary) of the school in 1892, and in 1893 resigned to accept a professorship in the University of Chicago. Capps 1920-21, 9.

90 Κορρές 1977, 69.

91 Letter of Truxtun Beale to John W. Foster, Secretary of State- Washington D.C. (SMNH archive). At the time of the donation to the Smithsonian Harilaos Trikoupis served as the Greek Prime Minister (1833-1896).

92 Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 68.

93 Galanakis 2013, 64, fig. 114.

94 In 1883, Schliemann also donated a bronze Troy II axehead to the Pitt Rivers Museum at Oxford, most probably when he received an honorary degree and an honorary fellowship from the Queen's College, see Galanakis and Hicks 2013, 319.

95 The one that dates from June 1879 (National Archive of Monuments at Athens, Box 523 folder 457/18, document no. 4178/2280 of 5-6-1879) confirms that the Greek General Ephor of Antiquities P. Eustratiadis opened at Piraeus 70 boxes.

96 National Archive of Monuments at Athens, Box 523 folder 487/1, document no. 3508/4778 of 24-10-1885.

97 National Archive of Monuments at Athens, document no. 14437/19-10-1885.

CONCLUDING THOUGHTS

From an anthropological perspective, the mobility of things is a phenomenon occurring since the beginning of time. However, in the era of rational state building, the forced 'itineraries' of antiquities due to archaeological expeditions also acquired new meaning and gave rise to political agendas, as suggested by the Ottoman Empire's belated attempt to prohibit the export of antiquities since 1869[98]. Above all, the evidence presented enhances our view of the way antiquities could be moved beyond ethnic boundaries and instrumentalized by archaeologists-collectors like Heinrich and Sophia Schliemann, lobbyists like Kate Field and diplomats like Truxtun Beale, in order to achieve personal advancement or further political interests. Due to the seemingly insufficient Ottoman legal framework for the cultural heritage[99], most of Schliemann's Trojan finds were smuggled out of their context due to a sense of ownership that the excavator had developed over them. The relevant primary sources from the Gennadius Library at Athens examined in this paper also indicate that Schliemann opted for donating the Trojan antiquities he removed from their original contexts to many different museums worldwide, mainly according to his personal priorities. They also support the inference that he may also have been aware of the fact that museum displays were to form in the future a cultural setting for unfolding national agendas.

The 'biography' of the Smithsonian archaeological collection from Troy that formed the focus of this study was primarily affected by Schliemann's strive to attract the attention of the public sphere in the United States, whose citizenship he had proudly attained. This strive was naturally embedded in the new social circumstances of the industrialized late 19th century, which favored the rise of the potential for individual self-realization, social movement and historical progress. It is well established that Schliemann systematically exploited the status of the Trojan war as "a founding myth for the Western world" through the publicity generated by his publications and the press[100]. Duesterberg[101] has also analysed how he managed to create for himself in Britain an image of fortune and happiness attained through hard work that fitted the core values of Victorian society. In the case of the United States, influential friends like Kate Field were deemed instrumental for achieving a gratifying office, namely that of the Consul representing his citizenship country (U.S.) in his adopted country, Greece.

Schliemann's total independence from antiquarian schemes and his freedom to set his own research goals and negotiate the donation of his finds, meant that he could also manipulate the publicity that his excavations generated, as shown by his correspondence with Kate Field, housed in the Gennadius Library of the American School of Classical Studies at Athens. The items of the Trojan collection had evidently become a subject of public interest for the educated American elite even before their arrival to the US capital. The publicity they had already received from Kate Field's articles in the *New York Tribune* and the *New York Herald* had stirred up the traditional 19th-century B.C. American enthusiasm for the classical past[102]. From the moment the Trojan artifacts became the protagonists of Schliemann's wish for the donation to the United States in exchange for a diplomatic appointment, and up to their dispatch to the Smithsonian Institution by his widow, the archaeological objects were treated as commodities used to forge personal diplomatic relations.

98 Eldem 2011.
99 See also Uslu 2009.
100 Duesterberg 2015, 281.
101 Duesterberg 2015, 277-282.
102 Dyson 1989, 130-131. Winterer 2002.

For scholars of the era and for the readers of the newspaper article "From the National Museum"[103] that announced the donation of the Trojan Collection, ethics and the history of morals provided the intellectual framework for exploring the social dimensions of past cultures[104]. Schliemann's excavations and the publicity they generated marked a significant ideological breakthrough in this regard. Asia, which up to then was examined through the veil of 'Orientalist discourse'[105], could now be effectively connected with the Homeric heroes and their ethos. Accordingly, the acceptance of Sophia Schliemann's donation served the prevalent vision behind the Smithsonian's inception, namely the "increase and diffusion of knowledge", as it enriched the encyclopaedic collection of the Smithsonian National Museum[106]. After the Trojan artefacts were installed for the first time in the Hall of Old World Archaeology many decades years later, they rendered the archaeology of the distant Troas publicly accessible in the New World. In this way, they finally acquired some form of agency of their own, as their visionary excavator had aspired. From a political point of view, Schliemann's self-projected legacy as a German-American was also exploited by the American academic community in order to provide the foundations for their involvement in the exploration of Aegean prehistory in the 20th century. The excavations undertaken by Carl W. Blegen (1887-1971), professor at the University of Cincinnati, from 1932 to 1938, the collaboration of American scholars with the University of Tübingen for the Troy Excavation Project (1988-2012) and the resuming of excavations at Troy by the University of Cincinnati[107] prove an enduring academic legacy and the continuing allure of Trojan discoveries.

BIBLIOGRAPHY

Allen, S.H. 1999. *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlık*. Berkeley: University of California Press.

Anonymous, 1893. "For the National Museum. Trojan Relics From the Mines of the Ancient City".

Arentzen, W. 2014. "Schliemann and the making of his second fortune." In Thanos and Arentzen 2014, 9-100.

Arndt, K.J.R. 1981. "Schliemann's Excavation of Troy and American Politics or Why the Smithsonian Institution Lost Schliemann's Great Troy Collection to Berlin." *Yearbook of German-American Studies* 16:1-8.

Aruz, J., ed. 2003. *Art of the first cities. The third millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. Exhibition Catalogue. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Beale, M.O. 1954. *Decatur House and its Inhabitants.* Washington/D.C.: National Trust for Historic Preservation.

Blegen, C.W. 1938. "Briefe von Heinrich Schliemann by Ernst Meyer." *AJA* 42:594-596.

Bölke, W. 2013. *Neues aus den Archiven in Sachen Schliemann.* Bocksee.

Bonsal, S. 1912. *Edward Fitzgerald Beale, a pioneer in the path of empire, 1822-1903.* New York – London: The Knickerbocker Press.

Buzan, B., and G. Lawson. 2012. *The Global Transformation. History, Modernity and the Making of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Calder, W.M., and D.A. Traill, eds. 1986. *Myth, Scandal and History: the H. Schliemann Controversy and a First Edition*. Detroit: Wayne State University Press.

Capps, E. 1920-21. "Fortieth Annual Report of the Managing Committee of the American School of Classical Studies at Athens, 1920-1921".

Chippindale, C. 1989. "'Social Archaeology' in the Nineteenth Century: Is it Right to look for Modern Ideas in Old Places?" In Christenson 1989, 21-33.

103 Anonymous 1893.

104 Parallel the case discussed by Chippindale 1989, 27.

105 Said 1978.

106 Portolano 1999, 77-80.

107 Rose 2014.

Christenson, A.L., ed. 1989. *Tracing Archaeology's Past. The Historiography of Archaeology*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.

Cobet, J. 1990. "Heinrich Schliemann nach hundert Jahren: Die Historisierung von Mythos und Ärgernis." In Cobet and Calder 1990, 12-26.

_____. 1997. *Heinrich Schliemann. Archäologe und Abenteurer.* München: C.H. Beck.

Cobet, J., and W.M. Calder III, eds. 1990. *Heinrich Schliemann nach hundert Jahren*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Constable, G. 2015. *The Rothschilds and the Gold Rush: Benjamin Davidson and Heinrich Schliemann in California 1851-52. TAPS* 105, Part 4. Philadelphia: American Philosophical Society Press.

Duesterberg, S. 2015. *Popular Perceptions of Archaeology: Fictional and Factual Texts in 19th and Early 20th Century Britain*. Bielefeld: Transcript Verlag.

Dyson, S.L. 1989. "The Role of Ideology and Institutions in Shaping Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries." In Christenson 1989, 127-135.

Easton, D.F. 1982. "The Schliemann Papers." *BSA* 77:93-110.

Eberhardt, G. 2011. *Spurensuche in der Vergangenheit. Eine Geschichte der frühen Archäologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Eldem, E. 2011. "From blissful indifference to anguished concern: Ottoman perceptions of antiquities, 1799-1869." In *Scramble for the past: a story of archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, edited by Z. Bahrani, Z. Çelik, and E. Eldem, 281-329. Istanbul: Salt.

Galanakis, Y. 2013. "The 'Aegean World' at the Ashmolean." In *The Aegean World. A Guide to the Cycladic, Minoan and Mycenaean Antiquities in the Ashmolean Museum*, edited by Y. Galanakis, 21-71. Oxford: Ashmolean – Athens: Kapon Editions.

Galanakis, Y., and D. Hicks. 2013. "The Aegean and Cyprus." In *World Archaeology at the Pitt Rivers Museum: A Characterization*, edited by D. Hicks and A. Stevenson, 312-335. Oxford: Archaeopress.

Gere, C. 2009. *Knossos and the Prophets of Modernism*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

Goebel, K., and C. Giannopoulou, eds. 2010. *Wilhelm Dörpfeld. Daten meines Lebens.* Patras: Peri Technon.

Hahn, H.P., and H. Weiss. 2013. "Introduction: Biographies, travels and itineraries of things." In *Mobility, Meaning & Transformations of Things: shifting contexts of material culture through time and space*, edited by H.P. Hahn and H. Weiss, 1-14. Oxford: Oxbow Books.

Hamilakis, Y. 2015. "Archaeology and the Logic of Capital: Pulling the Emergency Break." *International Journal of Historical Archaeology* 19:721-735.

Heuck Allen, S., ed. 2002. *Excavating Our Past. Perspectives on the History of the Archaeological Institute of America.* Colloquia and Conference Papers 5. Boston, Massachusetts: Archaeological Institute of America.

Kennell, S.A.H. 2007, "Schliemann and his papers. A tale from the Gennadeion Archives." *Hesperia* 76:785-817.

Kohlstedt, S.G. 1988. "History in a Natural History Museum. George Brown Goode and the Smithsonian Institution." *The Public Historian* 10:72-76.

Κόνσολα, Δ. 1990. "Η Τρωική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου." In *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό χρόνια από τον θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 15 Ιουνίου – 2 Σεπτεμβρίου 1990, Βερολίνο, Altes Museum, 4 Οκτωβρίου 1990 – 15 Ιανουαρίου 1991*, επιμ. Α. Δημακοπούλου, 79-87, 149-152, αρ. 5-8. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό Τμήμα ICOM.

Κορρές, Γ.Σ. 1974. *Βιβλιογραφία Ἑρρίκου Σλῆμαν.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 78. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

_____. 1977. *Ἀναδρομαὶ εἰς τὸν Νεοκλασσικισμόν.* Ἀθῆναι: Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ.

_____. 2012. "Ἕρρῖκος Σλῆμαν. Μιά ζωή στήν ὑπηρεσία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης." In the online edition *Archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects. Myth – History – Science*, edited by Γ.Σ. Κορρές, N. Καραδήμας, and Γ. Φλούδα, 184-226. Athens.

Korres, G.S. 1990. *Heinrich Schliemann. Ein Leben für die Wissenschaft*. Berlin: Nicolai.

Lilly, E. 1961. *Schliemann in Indianapolis*. Indianapolis: Indiana Historical Society.

Lindquist, E.N. 1990. *The Origins of the Center for Hellenic Studies*. Princeton: Princeton University Press.

Lloyd, S. 1947. *Foundations in the Dust. A Story of Mesopotamian Exploration*. London: Oxford University Press.

Ludwig, E. 1931. *Schliemann of Troy: the Story of a Goldseeker* (trans. D.F. Tait). London: G.P. Putnam's Sons.

MacGillivray, J.A. 2000. *Minotaur. Sir Arthur Evans and the archaeology of the Minoan Myth.* New York: Hill and Wang.

Matthews, R. 2003. *The Archaeology of Mesopotamia. Theories and approaches*. London – New York: Routledge.

Mavromichali, K. 2014. "In Search of the Utopia of the Past: Reflections of Antiquity upon a National Narrative." In *Museums and the Idea of Historical Progress, ICMAH - COMCOL 2012, Annual Conference in*

conjunction with ICOM - South Africa, edited by R. Omar, B. Ndhlovu, L. Gibson, and S. Vawda, 93-109. Cape Town: Iziko Museums of South Africa – ICOM-SA.
McGuire, R., and M. Walker. 1999. "Class confrontations in archaeology." *Historical Archaeology* 33:159-183.
Moss, C.J., ed. 1996. *Kate Field. Selected Letters*. Carbondale and Edwardsville, IL.: Southern Illinois University Press.
Μπόμπου-Πρωτοπαπά, Ε. 2004. *Σοφία Εγκαστρωμένου-Σλήμαν. Γράμματα στον Ερρίκο.* Αθήνα: εκδόσεις Κατανιώτη.
Mühlenbruch, T. 2010. *Heinrich Schliemann. Ein Itinerar.* Kleine Schriften des Vorgeschichtlichen Seminars der Phillips-Universität Marburg 58 (2). Marburg.
Murray, J., and C. Christiansen. 2013. "Those who came before: Shetland's antiquarians and the Neolithic." In *The Border of Farming. Shetland and Scandinavia. Neolithic and Bronze Age Farming, Papers from the symposium in Copenhagen, September 19th to the 21st 2012*, edited by D.L. Mahler, 92-102. Copenhagen: Northern Worlds – The National Museum of Denmark.
Portolano, M. 1999. "Increase and Diffusion of Knowledge: Ethos of Science and Education in the Smithsonian's Inception." *Rhetoric Review* 18:65-81.
Rose, B.C. 2014. *The Archaeology of Greek and Roman Troy.* New York: Cambridge University Press.
Said, E. 1978. *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*. London: Routledge & Kegan Paul.
Salenius, S., ed. 2009. *American Authors Reinventing Italy: The Writings of Exceptional Nineteenth-Century Women*. Padova: Il Prato.
Samida, S. 2012. *Heinrich Schliemann.* Tübingen – Basel: A. Francke Verlag.
Scharnhorst, G. 2008. *Kate Field. The Many Lives of a Nineteenth-Century American Journalist*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
Schlanger, N. 2002. "Ancestral Archives: Explorations in the History of Archaeology." *Antiquity* 76:127-131.
Schliemann, H. 1875. *Troy and its remains: a narrative of researches and discoveries made on the site of Illium, and the Trojan Plain*. London: Murray.
Schliemann, S., ed. 1892. *Heinrich Schliemann's Selbstbiographie bis zu seinem Tode Vervollständigt*. Leipzig: F.A. Brockhaus.
Schnapp, A. 2002. "Between antiquarians and archaeologists – continuities and ruptures." *Antiquity* 76:134-140.
Schnapp, J.T., M. Shanks, and M. Tiews. 2004. "Archaeology, Modernism, Modernity. Editors" introduction to "Archaeologies of the Modern", a special issue of *Modernism/Modernity*." *Modernism/Modernity* 11:1-6.
Shanks, M. 1996. *Classical Archaeology of Greece: Experiences of the Discipline.* London – New York: Routledge.
Sheftel, P.A. 2002. "'Sending out of Expeditions': The Contest for Delphi." In Heuck Allen 2002, 105-113.
Silbermann, N.A. 2002. "Between Athens and Babylon: The AIA and the Politics of American Near Eastern Archaeology, 1884-1997." In Heuck Allen 2002, 115-122.
Thanos, C. 2014. "The Transcription." In Thanos and Arentzen 2014, 107-192.
Thanos, C., and W. Arentzen, eds. 2014. *Schliemann and the California Gold Rush. The 1850-1852 American Travel Journal of Heinrich Schliemann: A Transcription and Translation.* The Schliemann Diaries 2. Leiden: Sidestone Press.
Traill, D.A. 1979. "Schliemann's Mendacity: Fire and Fever in California." *CJ* 74 (4):348-355.
_____. 1993. *Excavating Schliemann: Collected Papers on Schliemann*. Atlanta: Scholars Press.
_____. 1995. *Schliemann of Troy: Treasure and Deceit*. London: John Murray.
Uslu, G. 2009. "Ottoman Appreciation of Trojan Heritage 1870-1875." *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 41:4-10.
Weber, S.H., ed. 1942. *Schliemann's first visit to America 1850-1851.* Cambridge Mass.: Harvard University Press.
Wilhelm, J.T. 1984. "Heinrich Schliemann's Sacramento Connection." *California History* 63:224-229.
Winterer, C. 2002. *The Culture of Classicism. Ancient Greece and Rome in American Intellectual Life, 1780-1910*. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.
Whiting, L. 1900. *Kate Field: a record*. Boston: Little, Brown and Company.
Wright, H.E. 2015. *The First Smithsonian Collection. The European Engravings of George Perkins Marsh and the Role of Prints in the U.S. National Museum*. Washington/DC: Smithsonian Institution Scholarly Press.

Fig. 1. Kate Field, ca. 1868 (by Charles Reutlinger). [Public domain], via Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kate_Field.jpg)

Die „Heinrich-Schliemann-Gesellschaft“ Ankershagen e.V.

Rainer Hilse

SUMMARY: THE „HEINRICH-SCHLIEMANN-GESELLSCHAFT“ ANKERSHAGEN E.V.

This essay reports on the founding of the Heinrich Schliemann Gesellschaft Ankershagen e.V., its objectives and the results of its work. The Society promotes the association of the Heinrich Schliemann Museum at Ankershagen. Both the Museum and the Society are excellently supported by Prof. Dr. G. Styl. Korres, especially by extensive material for the library. For his services, Prof. Dr. G. Styl. Korres was appointed honorary member of the Heinrich Schliemann Gesellschaft Ankershagen e.V. in 1992.

DIE GRÜNDUNG DER „HEINRICH-SCHLIEMANN-GESELLSCHAFT“ UND IHRE ZIELE

Bereits im Jahre 1977 wurde durch interessierte Bürger der Gemeinde Ankershagen die Einrichtung einer „Heinrich-Schliemann-Gedenkstätte“ in dem Dorf angeregt, in dem der spätere Altertumsforscher und Ausgräber der Ruinenstätte von Troja, der Schachtgräber von Mykene und des Palastes von Tiryns seine ihn prägenden Kindheitsjahre verbrachte.

Im Jahre 1978 wurde daraufhin durch die in der ehemaligen DDR für die Kulturarbeit zuständige Stelle des Kreises Waren Müritz ein ehrenamtlich arbeitender „Schliemann-Beirat“ mit dieser Aufgabe betraut. Im Ergebnis seiner Arbeit konnte am 19.12.1980 eine „Heinrich-Schliemann-Gedenkstätte“ in drei kleineren Räumen des Elternhauses Schliemanns, im Pfarrhaus des Dorfes, übergeben werden.

Diese zunächst ehrenamtlich betreute Gedenkstätte erwarb sich sehr schnell einen überregionalen Bekanntheitsgrad bei Archäologie- und Geschichtsinteressierten, besonders aber bei den Archäologen, Philologen und Historikern des In- und Auslandes.

Auf Grund der gewachsenen Bedeutung der Einrichtung wurde sie 1986 in den Status eines Museums erhoben und Herr Dr. Wilfried Bölke, der seit Gründung des „Schliemann-Beirates“ dessen Vorsitz inne hatte, mit der Leitung des „Heinrich-Schliemann-Museums“ (HSM) beauftragt.

Der Schliemann-Beirat wirkte ehrenamtlich an den Vorhaben des Museums unterstützend mit. Die Entwicklung des Museums erreichte mit der Gedenkwoche aus Anlass des 100. Todestages Schliemanns einen Höhepunkt. Dabei zeigte sich, dass eine Weiterentwicklung der Aufgaben des Schliemann Museums durch den kleinen Personenkreis des Beirates nur sehr beschränkt geleistet werden kann. So wurde noch während der Gedenkwoche der Gedanke geboren, einen „Heinrich-Schliemann-Förderverein“ Ankershagen e.V. zu gründen, welcher in enger Zusammenarbeit mit dem „Heinrich-Schliemann-Museum“ die Erbepflege und wissenschaftliche Arbeit als Zielstellung haben sollte.

Viele „Schliemann-Freunde“ und Fachwissenschaftler erklärten sich noch während der Gedenkwoche bereit, im Verein mitzuarbeiten, und untermauerten dieses Interesse durch erste Geldspenden.

Am 21.6.1991 fand im „Heinrich-Schliemann-Museum“ die Gründungs- und erste Mitgliederversammlung des „Heinrich-Schliemann-Fördervereins“ Ankershagen e.V. statt.

Die Gründungsmitglieder Dr. Wilfried Bölke, Jürgen Damm, Dr. Klaus Haase, Peter Heene, Rainer Hilse, Werner Pietzner, Gerhard Pohlan, Konrad Schliemann, Eberhard Wilzki und Rolf Wilmsen diskutierten den durch Dr. W. Bölke erarbeiteten Satzungsentwurf.

Die Gründungssatzung wurde unter Beachtung der vorgebrachten Änderungen einstimmig angenommen und ein vorläufiger Vorstand gewählt, dem E. Wilzki als Vorsitzender, J. Damm als stellvertretender Vorsitzender und G. Pohlan als Schatzmeister angehörten. Der Vorstand wurde beauftragt, die Eintragung des Vereins beim Amtsgericht vornehmen zu lassen. Bereits zu diesem Zeitpunkt hatten 85 Personen ihre Aufnahme in den Förderverein beantragt.

Die erste Mitglieder-Jahresversammlung fand am 21.9.1991 in der Gaststätte Ankershagen statt. Neben der Satzung wurde vor allem die Beitragsordnung beschlossen und der Name und Sitz des Vereins als „Heinrich-Schliemann-Gesellschaft“ Ankershagen e.V. (HSG) definiert.

Als geschäftsführender Vorstand wurden die Mitglieder E. Wilzki (Vorsitzender), J. Damm (stellv. Vorsitzender), G. Pohlan (Schatzmeister) und als weitere Vorstandsmitglieder der Leiter des HSM Dr. W. Bölke, Dr. K. Haase und R. Hilse gewählt.

Die „Heinrich-Schliemann-Gesellschaft“ ist eine Vereinigung von Wissenschaftlern, Schliemannforschern, Schliemannfreunden und Förderern des „Heinrich-Schliemann-Museums“.

Die Satzungsziele weisen aus, dass sie Forschungsvorhaben des HSM zum Leben, Werk und Wirken des Archäologen Schliemann unterstützt und fördert.

Insbesondere gilt dies für die wissenschaftlichen Arbeiten und Forschungsprojekte des HSM, der elektronischen Archivierung von Autografen und der Schliemannia, der Erweiterung der Sammlung des Museums, dem Aufbau einer Präsenzbibliothek, der Beteiligung an Ausstellungsvorhaben, wissenschaftlichen Veranstaltungen sowie der Herausgabe von wissenschaftlichen und populärwissenschaftlichen Publikationen der Fördereinrichtung.

Als weitere wesentliche Satzungsziele verfolgt die HSG den Ausbau und die Erweiterung des HSM zu einer Gedenk-und Forschungsstätte für den Pionier der Feldarchäologie und hilft mit beim Wiederentstehen des denkmalwürdigen Pfarrgrundstücks.

Darüber hinaus versteht sie ihren Aufgabenbereich in einer umfangreichen Öffentlichkeitsarbeit zur Pflege und Vermittlung des Schliemann-Erbes durch Vorträge, Publikationen und der Zusammenarbeit mit Schulen sowie Vereinen, Gedenkstätten, wissenschaftlichen Einrichtungen, Organisationen und Schliemannforschern und -freunden des In- und Auslandes, die sich den gleichen Zielen verpflichtet fühlen.

Diese Zielstellung unterstützen inzwischen ca. 200 Mitglieder aus 13 Ländern.

Die HSG finanziert sich über Beiträge, Spenden, Zuwendungen und Einnahmen aus dem Kommissions-Geschäft für Bücher und Andenken.

AUS DEM VEREINSLEBEN DER HSG

Zu den Höhepunkten des Vereinslebens gehören die jährlich einmal abgehaltenen Tage zu den Mitgliederversammlungen. Als Einstimmung haben sich die „Begrüßungsabende“ bewährt, die es den Mitgliedern erlauben sich in zwangloser Runde zu treffen und auszutauschen.

Am Tage vor der eigentlichen Mitgliederversammlung ist der Vorstand bestrebt, ein abwechslungsreiches Rahmenprogramm anzubieten. Abhängig von den aktuellen Umständen kann dies die Teilnahme an wissenschaftlichen Kolloquien oder an Exkursionen sein, welche sich bei unseren Mitgliedern großer Beliebtheit erfreuen. Sie führen zu historischen, naturkundlichen und archäologischen Stätten, wie u. a. nach Stralsund, Schwerin, Neustrelitz, ins Fallada Museum nach Feldberg und zu einer Besichtigung der slawischen Burg- und Tempelanlage nach Groß Raden.

Weitere kulturelle Höhepunkte des Vereinslebens sind die Kirchenkonzerte in der mit-

telalterlichen Dorfkirche von Ankershagen und die Empfänge des Vorstandes der HSG im Pfarrgarten oder im Veranstaltungsgebäude des HSM.

Die eigentliche Mitgliederversammlung dient der Rechenschaftslegung des Vorstandes vor den Mitgliedern, der Diskussion von Vorhaben und der Beschlussfassung dieser und organisatorischer Abläufe. Die Rechenschaftslegung erfolgt durch den Vorsitzenden der HSG, den Bericht der Schatzmeisterin und den Leiter des HSM. Dadurch sind die Mitglieder in der Lage, sich ein umfassendes Bild von der Zusammenarbeit des HSM und der HSG sowie von der satzungsgemäßen Arbeit zu machen.

Alle vier Jahre findet auf dieser Veranstaltung die Wahl des neuen Vorstandes der HSG statt.

Ihm gehören derzeit R. Hilse (Vorsitzender), Dr. K. Haase (stellv. Vorsitzender), S. Galka (Schatzmeisterin) sowie Dr. W. Bölke, U. Haase, R. Günther, G. Pohlan, W. Schuboth, und Dr. R. Witte (Leiter des HSM) an.

Neben diesen regelmäßigen Veranstaltungen bietet die HSG ihren Mitgliedern im Zyklus von zwei Jahren die Teilnahme an Studienreisen an. Die Reisen dienen dem Kennenlernen verschiedener Länder und ihrer Bewohner in Vergangenheit und Gegenwart und führen darüber hinaus zu Wirkungs- oder Aufenthaltsorten des Kaufmanns und Altertumsforschers Heinrich Schliemann.

So fand vom 19.4. bis 22.4.1996 eine Reise nach Moskau und St. Petersburg mit der Besichtigung des im Puschkinmuseum ausgestellten „Schatzes des Priamos“, der Eremitage und der Bernsteinwerkstätten im Katharinenpalais, in denen damals noch an der Rekonstruktion des legendären Bernsteinzimmers gearbeitet wurde, statt.

Im gleichen Jahr führte unser Weg in die Türkei und nach Griechenland. Im Jahr 2002 waren wir sodann „Auf den Spuren der Antike“ unterwegs. Das interessante und sehr umfangreiche Reiseprogramm gestattete Einblicke in 5000 Jahre Geschichte und führte von den Sehenswürdigkeiten Istanbuls zunächst zur Ausgrabungsstätte von Troja, durch die Herr Professor Korfmann sachkundig führte und über weitere Vorhaben informierte. Im weiteren Verlauf der Reise bestand die Möglichkeit, die antiken Stätten von Ephesos, Pergamon mit Burgberg und Äskulap-Heiligtum, Priene, den Tempel von Didyma, Milet, Sardes, Philadelphia, Pamukkale (Hierapolis), Gordion, Ankara und die Hauptstadt des Hethiterreiches-Hattusa kennen zu lernen.

Die Reisen 2004 und 2008 führten einige Mitglieder der HSG nach Kreta und erneut nach Griechenland.

1993 erschienen erstmals die „Informationen der ‘Heinrich-Schliemann-Gesellschaft’“. Diese Publikation erscheint seitdem einmal jährlich und dient der umfassenden Unterrichtung der Mitglieder über Vereinsinterna, Vorhaben und Veranstaltungen der Gesellschaft und des Museums sowie der Veröffentlichung von Fachartikeln, Reiseberichten, Abstracts über wissenschaftliche Kolloquien und der Presseschau.

VERWIRKLICHUNG DER SATZUNGSZIELE DER HSG – PARTNERSCHAFTS- UND ÖFFENTLICHKEITSARBEIT

Die Vielschichtigkeit der Satzungsziele erlaubt es nicht, in aller Ausführlichkeit auf die in den zurückliegenden 18 Jahren seit Bestehen der HSG geleisteten Arbeit einzugehen, jedoch seien hier die wichtigsten erreichten Ziele genannt.

Größte Aufmerksamkeit wurde gemeinsam mit dem HSM der Öffentlichkeitsarbeit gewidmet.

So beteiligte sich die HSG an vielen Sonderausstellungen des HSM und ist Mitinitiator der Reihe der Abendvorträge im „Heinrich-Schliemann-Museum“. Die dabei anfallenden Honorare werden durch die HSG finanziert.

Gute Kontakte werden zu den zahlreichen Schliemann-Forschern und Archäologen des In- und Auslandes gehalten. Viele sind Mitglieder der Gesellschaft, was sich besonders positiv auf die Organisation und Durchführung wissenschaftlicher Kolloquien auswirkt. Die Reihe dieser durch das Museum initiierten Kolloquien begann bereits 1985 und wird durch die Mitwirkung der HSG seit ihrer Gründung aktiv unterstützt. Themen waren unter anderem: „Heinrich Schliemann und seine Beziehungen zu Russland“ (1990), „Heinrich Schliemann und Wilhelm Dörpfeld“ (1992), „Heinrich Schliemann und Griechenland“ (1996) sowie „Die ägäisch archäologischen Kulturen zu Schliemanns Lebzeiten und heute“. Alle diese Kolloquien fanden unter internationaler Beteiligung statt.

Auch die Zusammenarbeit mit Vereinen und Körperschaften, die sich der Schliemann-Erbepflege verpflichtet fühlen, sei an dieser Stelle erwähnt. So wurde die HSG 1991 als erste Körperschaft aus den neuen Bundesländern in die „Vereinigung der Deutsch-Griechischen-Gesellschaften“ aufgenommen. Des Weiteren bestehen Kontakte zu zahlreichen kooperativen Mitgliedern, von denen die „Europäische Akademie M-V“, der „Schliemann Club Neubukow“, die „Johann-Heinrich-Voss-Gesellschaft“, die „Winckelmann-Gesellschaft“ und die Universität Rostock stellvertretend genannt seien.

Die Gestaltung der Kinder- und Jugendveranstaltungen des HSM werden durch die HSG finanziell unterstützt, ebenso, wenn erforderlich, die Herausgabe von Publikationen des HSM.

2008 konnte erstmals auf Grund einer Kooperationsvereinbarung gemeinsam mit unserem kooperativen Mitglied dem Verband mittelständischer Unternehmer M-V“ und dem HSM der „Heinrich-Schliemann-Unternehmerpreis“ vergeben werden. Geehrt werden Unternehmen, die in besonderer Weise Kulturprojekte fördern.

Das Hauptbetätigungsfeld der Heinrich-Schliemann-Gesellschaft besteht aber vor allen Dingen in der Unterstützung des HSM beim Aufbau eines Archivs, einer Präsenzbibliothek, dem Wiederaufbau von Gebäuden auf dem ehemaligen Pfarrgelände bzw. der Erhaltung des Pfarrhauses, der Sanierung des Grabkreuzes, der Sammlungserweiterung und der elektronischen Archivierung, Transkribierung und Erschließung von Autographen von und an Heinrich Schliemann. Über den Stand dieser Arbeiten sei nun im Anschluss ausführlicher berichtet.

BIBLIOTHEK UND AUTOGRAPHENARCHIV

Bereits kurz nach der Gründung der Gesellschaft wurden an die zuständigen Stellen des Kultusministeriums M-V Anträge auf Unterstützung der Arbeiten zur Errichtung einer Präsenzbibliothek und die damit verbundene Stelle für einen Archivar durch das HSM gestellt. Diese Anträge wurden zunächst abgelehnt. Seit 1994 übernahmen Herr J. Damm und Herr G. Pohlan ehrenamtlich als Mitglieder der HSG die Arbeiten an der Errichtung eines Archivs und einer Präsenzbibliothek. Die nun durch die HSG eingereichten Fördermittelanträge an das Kultusministerium M-V beschränkten sich auf die Unterstützung durch Sachleistungen. Diesen Anträgen wurde durch die zuständigen Stellen mit Wohlwollen stattgegeben. So war es möglich, die ersten Computer, einen A 3-Scanner, dringend benötigte Software und Regale für die Bibliothek anzuschaffen. Die HSG beteiligte sich an der Finanzierung anteilmäßig. Somit waren Voraussetzungen geschaffen, die die zukünftige Arbeit ermöglichten.

Die inhaltliche Arbeit am Aufbau der Präsenzbibliothek bestand zunächst darin, alle am HSM vorhandenen Publikationen nach einem vorher erarbeiteten Ordnungssystem elektronisch zu erfassen und den Standorten in der Bibliothek zuzuordnen. An diesen Arbeiten waren außer unserem Archivar auch Personen beteiligt, die entweder durch das HSM oder durch die HSG über ABM-Maßnahmen beschäftigt werden konnten. Der Bestand der Bibliothek wuchs sehr schnell an, was zum einen dem Umstand zu verdanken war, dass die Mitglieder der HSG Literatur schenkweise überlassen haben, allen voran unser Ehrenmitglied Herr Prof. Dr. Georg Styl.

Korres aus Athen, und zum anderen vor allem durch Buchankäufe aus Mitteln der HSG oder aus Zuwendungen der „Jost-Reinhold-Stiftung“ an das HSM über die HSG möglich war. Das Ergebnis dieser Arbeiten war und ist ein umfangreicher Bibliothekskatalog mit mehr als 4,000 Einträgen, auf die im Standortverzeichnung sofort zugegriffen werden kann.

Analog zum Aufbau der Präsenzbibliothek wurde am Aufbau eines Autographenarchivs weitergearbeitet. Den Grundstein zum Archiv hatte Herr Martin Carsten mit einer Schenkung von 69 Original-Autographen an das HSM im Jahre 1987 gelegt.

Bereichert wurde das Autographenarchiv auch durch Schenkungen der Urenkelin Schliemanns, Frau Dr. Andrussova, den Briefwechsel Schliemanns mit seiner russischen Familie betreffend.

Einen erheblichen Zuwachs erfuhr das Autographenarchiv noch vor der „Wende“ durch die Wiederauffindung des verschollen bzw. vernichtet geglaubten Briefwechsels zwischen Schliemann und Brockhaus. Es ist Herrn Dr. W. Bölke zu verdanken, dass dieser Briefwechsel in Form von Kopien an das HSM gelangte. Eine Transkription dieser Briefe ist für die nächsten Jahre vorgesehen. Die weiterführenden Arbeiten konzentrierten sich zunächst auf die Suche nach entsprechenden Archivalien in Deutschland, deren Erfassung und gegebenenfalls der Aufnahme der Scanns in das Autographenarchiv.

Zu danken ist den vielen Bibliotheken und Archiven, die uns ihre Bestände in uneigennütziger Weise als Kopien bzw. auf Mikrofilm zur Verfügung stellten.

Die größte Erweiterung fanden die Archivbestände der Autographensammlung im Jahre 2001.

Vorausgegangen war die Kontaktaufnahme durch unseren Archivar Herrn G. Pohlan mit der Gennadios Bibliothek in Athen. Großzügig stellte uns die Bibliothek Mikrofilme aller in der Einrichtung vorhandenen Reisetagebücher des Altertumsforschers und einige ausgewählte Briefe aus der Serie B (Briefe an H. Schliemann) zur Verfügung. Im oben genannten Jahr erfolgte dann durch Herrn Dr. W. Bölke, dem damaligen Leiter des HSM, Herrn R. Hilse, Vorsitzender der HSG, und Herrn G. Pohlan, dem Archivar der HSG, ein Arbeitsbesuch in der Gennadios-Bibliothek. Wir wurden durch Frau Dr. Sophie Papageorgiou, Frau Dr. Natalia Vogeikoff-Brogan und Herrn Prof. Muhly, dem Direktor der ASCSA, außerordentlich freundlich empfangen. Im Ergebnis unseres Gespräches erklärte sich die ASCSA und die Gennadios-Bibliothek in Athen bereit, der Heinrich-Schliemann-Gesellschaft alle 25,000 Briefdokumente der Serie B in Form von Mikroverfilmungen zur Verfügung zu stellen, um sie in Deutschland scannen zu lassen und damit einen Zugriff auf elektronischer Basis zu ermöglichen. Die HSG übernahm die erheblichen Kosten dieses Projektes. Auf vertraglicher Basis wurde ebenfalls geregelt, dass der volle Bestand als Kopien archiviert und unter Einhaltung der Regelungen der Copyrights genutzt werden darf.

In den folgenden Jahren erfolgten die Scannarbeiten in einer Rostocker Firma, der Ausdruck der Dokumentenseiten, deren Ordnung und Katalogisierung.

Somit liegen in Ankershagen die Kopien des Briefwechsels der Serie B in der gleichen Ordnung wie in der Gennadios-Bibliothek vor und stehen nach Anmeldung Nutzern offen.

Für die Finanzierung des Projektes stellte die HSG umfangreiche Finanzmittel zur Verfügung.

Unser besonderer Dank für die Unterstützung des Projektes gilt dem Land Mecklenburg-Vorpommern, dem Landkreis Müritz und der „Jost-Reinhold-Stiftung“, ohne die eine Verwirklichung des Vorhabens nicht möglich gewesen wäre.

Seit 2006 erfolgt die Transkribierung ausgewählter Bestände in Maschinenschrift in deutscher Sprache.

Bisher konnten die Briefe des „Neustrelitzer Kreises“ und des „Neubrandenburger Kreises“ der Briefpartner Schliemanns transkribiert werden.

In den folgenden Jahren ist die Transkription des Briefwechsels zwischen Brockhaus und Schliemann vorgesehen. Dabei hoffen wir auf die weitere Förderung dieser Maßnahme durch das Bundesland Mecklenburg-Vorpommern, den Landkreis Müritz und weiterer Partner, um sie finanzieren zu können.

HILFE UND UNTERSTÜTZUNG BEIM WIEDERERSTEHEN DES DENKMALWÜRDIGEN PFARRHOFES

Im Jahre 1996 wurde dem wiederholt vorgetragenen Antrag des Leiters des HSM Dr. W. Bölke zur baulichen Sanierung des sich in desolatem Zustand befindlichen historischen Pfarrhauses von Ankershagen stattgegeben. Die Finanzierung wurde aus Bundesmitteln, Mitteln des Landes Mecklenburg-Vorpommern und des Landkreises Müritz abgesichert.

Im Oktober 1996 begannen die umfangreichen Bauarbeiten mit einem Gesamtkostenumfang von 1,2 Millionen DM und dauerten bis Juli 1998 an. Da die bereit gestellten Gelder nicht in voller Höhe ausreichten, unterstützte auch die Heinrich-Schliemann-Gesellschaft die Sanierungsarbeiten mit 20 000 DM.

Das sanierte Museumsgebäude konnte am 4. Juli 1998 der Öffentlichkeit übergeben werden.

Mit der räumlichen Erweiterung der neuen Dauerausstellung des Museums wurde allerdings deutlich, dass ein Vortrags- und Versammlungsraum im Museumsgebäude selbst aus sicherheitstechnischen Gründen nicht eingerichtet werden konnte.

Naheliegend war es deshalb, den Wiederaufbau des ehemaligen Pfarrstalles in Angriff zu nehmen.

Von diesem Gebäude stand etwa ein Drittel der ursprünglich vorhandenen Bausubstanz und wurde nach vorangegangenen Um- und Ausbauten als Kassengebäude des HSM genutzt.

Bereits 1999 konnte eine Nutzungskonzeption für den vollständigen Wiederaufbau des ehemaligen Pfarrstalles als Veranstaltungs- und Versammlungsgebäude durch Herrn Dr. W. Bölke erarbeitet werden. Am 10. September 2000 erfolgte anlässlich der Mitgliederversammlung der HSG die symbolische Grundsteinlegung.

Es war eine glückliche Fügung der Umstände, welche es erlaubten, das Projekt in Angriff zu nehmen. Die Heinrich-Schliemann-Gesellschaft stellte dafür das Startkapital in Höhe von ca. 115.000 DM zur Verfügung. Ohne diese Maßnahme wäre das Projekt gescheitert. Die restliche Summe wurde vor allem aus Fördermitteln des Bundes und des Landkreises Müritz bestritten. Für die moderne und zweckmäßige Ausstattung konnte das HSM auf Fördermittel des Landes Mecklenburg-Vorpommern zurückgreifen.

Am 10. September 2001, auf den Tag genau ein Jahr nach der symbolischen Grundsteinlegung, konnte das Vortrags- und Veranstaltungsgebäude im Beisein vieler Mitglieder der HSG und von Gästen der Öffentlichkeit übergeben werden.

Seitdem dient das Gebäude seiner Zweckbestimmung für Vorträge, den jährlichen Mitgliederversammlungen und Empfängen der HSG, der Kinder- und Jugendarbeit des HSM und wird in den Sommermonaten durch das Museumskaffee genutzt.

Die neuesten Bemühungen der HSG galten der sachgerechten Restaurierung des bekannten Grabkreuzes der Mutter Schliemanns auf dem Ankershagener Friedhof. Aus Literatur und Medien dürfte dieses Denkmal wohl allen Schliemann-Freunden bekannt sein.

Der Altertumsforscher hatte das Denkmal 1858 in einer Berliner Eisengießerei in Auftrag gegeben und nach neuesten Erkenntnissen am 13.10.1858 aufstellen lassen.

Erste Erhaltungsmaßnahmen waren bereits 1980 erfolgt, allerdings befriedigte das Ergebnis nicht. In den zurückliegenden fast 30 Jahren seit dieser Maßnahme war die Inschrift kam noch lesbar, das Denkmal zeigte Hinterrostungen und Teile der Schmuckvignette waren nur notdürftig wieder angebracht worden.

So fasste die Mitgliederversammlung der HSG im Jahr 2007 den Entschluss, das Grabkreuz auf Kosten der Schliemann-Gesellschaft umfangreich restaurieren zu lassen. Im Wesentlichen sollte die Restaurierung durch Spenden finanziert werden.

Die in Waren ansässige Firma Preik wurde mit dem Auftrag betraut, da sie auf diesem Gebiet über fachkundige Erfahrungen verfügt.

Das Grabkreuz erhielt eine neue Farbgebung nach historischen Vorbildern, die Inschrift und die Verzierungselemente wurden mit Blattgold hervorgehoben und der fehlende Granitsockel neu angefertigt.

Seit 2008, also 150 Jahre nach seiner Erstaufstellung, erstrahlt dieses besondere Stück wieder in neuem Glanz.

Diese Beispiele zeigen deutlich, dass die „Heinrich-Schliemann-Gesellschaft“ Ankershagen gemäß ihrer Satzung dem „Heinrich-Schliemann-Museum“ umfangreiche Unterstützung zukommen lässt und wesentlichen Anteil daran hat, dass das Museum seit 2001 in das „Blaubuch“ von Museen der neuen deutschen Bundesländer aufgenommen wurde und dadurch besondere Förderung genießt.

Heinrich Schliemann in Russland

Armin Jähne

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Ο ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΛΗΜΑΝ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ*

Ερχόμενος, το 1846, ο Σλήμαν στη Ρωσία ήλθε σε ένα νέο και μεγαλύτερο κόσμο, ο οποίος διαπέρασε τα έως τότε κοινωνικο-πολιτιστικά σύνορα της φαντασίας του. Εδώ, στη Ρωσία, βρήκε νέο πεδίο δράσης και ξεκίνησε νέο κύκλο ζωής. Τίποτε και καμία προκατάληψη δεν μπορούσε να τον κρατήσει, να ταυτοποιηθεί με τη Ρωσία, να εγκατασταθεί εδώ οικογενειακά και επαγγελματικά, καθώς και να αποδεχθεί το ισχύον κρατικό/πολιτικό σύστημα ως δεδομένο.
Αρχικά, ως αντιπρόσωπος του διεθνούς δράσης εμπορικού οίκου Schröder & Co., στη συνεχεία ως ελεύθερος επιχειρηματίας κατάφερε με τις ειδικές του γνώσεις, το επαγγελματικό του ήθος και την απόλυτη αξιοπιστία, να αποκτήσει σοβαρή περιουσία. Είχε δε ιδιαίτερα μεγάλα κέρδη κατά τη διάρκεια του πολέμου της Κριμαίας προμηθεύοντας τον ρωσικό στρατό με σημαντικά αγαθά, ως Ρώσος πατριώτης και λαθρέμπορος.
Τον Φεβρουάριο του 1847 απέκτησε τη ρωσική υπηκοότητα και παρέμεινε στη Ρωσία μέχρι το 1868. Τον Μάρτιο του 1869 πήρε την αμερικανική υπηκοότητα. Δυστυχώς απέτυχε ο γάμος του με τη Ρωσίδα Γεκατερίνα Λίσινα, η οποία τον υποστήριξε στην ένταξή του στη ρωσική κοινωνία, και είχε τραγικό τέλος. Ακολούθησε το διαζύγιο τον Μάιο 1869 στην Ινδιαναπολη. Εν τούτοις, για αρκετά μεγάλο διάστημα, οι Σλήμαν ζούσαν από κοινού στην οικία των, στην Αγία Πετρούπολη, μια ανοιχτή και κοσμική ζωή.
Το ταξίδι του Σλήμαν το καλοκαίρι του 1866 συνεχίστηκε από τον Βόλγα προς νότο και στη συνέχεια προς τη δυτική Ευρώπη, μέσω Δρέσδης, Λειψίας και Γενεύης στο Παρίσι, γεγονός που σήμανε τον αποχαιρετισμό του Σλήμαν από τη Ρωσία καθώς και από τη ρωσική του οικογένεια. Εκείνη την εποχή δεν είχε ακόμη βιώσει το όνειρο της ανακάλυψης της Τροίας, τη δε ανασκαφή στον λόφο του Χισαλίκ ούτε καν την είχε διανοηθεί.

1841. Am 28. November sticht von Hamburg aus die Brigg „Dorothea“ in See. Ihr Ziel ist der Hafen La Guaira in Venezuela. An Bord befindet sich, zum Auswandern entschlossen, auch der 19-jährige Heinrich Schliemann. Die Überfahrt verdient er sich als Kajütenjunge. Versehen mit einigen Empfehlungsbriefen, hofft er, in Südamerika Fuß zu fassen und beruflich neu zu beginnen. Vielleicht würde ihm gar der soziale Aufstieg glücken. Es kam anders. In der Sturmnacht vom 11. zum 12. Dezember erlitt der Segler vor der westfriesischen Insel Texel Schiffbruch. Die Mannschaft konnte sich retten. „Mir war“, schreibt Schliemann in seiner Selbstbiographie, „als flüsterte mir eine Stimme dort auf der Sandbank zu, dass jetzt die Flut in meinen irdischen Angelegenheiten eingetreten sei und dass ich ihren Strom benutzen müsse“[1].

Die angebotene Rückkehr nach Deutschland lehnte er ab. Der junge Schliemann wollte vorwärtskommen, er wollte weg aus dem Land, das ihm keine Perspektive bot, und vorerst in Holland bleiben, an dessen Küste er geschwemmt worden war. In die Hauptstadt drängte es ihn, nach Amsterdam. Schliemann war mittellos und sein eigenes Humankapital war nicht gerade hoch anzuschlagen: Fünfeinhalb Jahre war er in Fürstenberg in einem Krämerladen in die kaufmännische Lehre gegangen und hatte sich wohl auch einige Grundkenntnisse einfacher Buchhaltung angeeignet. Bestehen konnte er damit nicht. Schließlich erhielt er eine Anstellung in einem Amsterdamer Kontor, die ihn nicht voll beanspruchte, so dass Zeit blieb, auf autodidaktischem Wege gravierende Bildungslücken zu stopfen. Lebenslange Charakterstärken Schlie-

---

* Η απόδοση της περίληψης στα ελληνικά έγινε από τον Γεώργιο Λιντοβόη, αδελφό του καθηγητή Κωνσταντίνου Λιντοβόη, τέως μαθητή του Καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Δρα Γεωργίου Κορρέ.

1 Schliemann 1892, 12.

manns offenbarten sich bereits hier in diesen seinen Amsterdamer Jahren: unermüdlicher Fleiß, ein wacher, flexibler Verstand, Hartnäckigkeit bei der Verfolgung einmal gesteckter Ziele und Genügsamkeit, das leibliche Wohl und andere Lebensumstände betreffend. Etwas Weiteres war ihm klar geworden: Er benötigte eine gute Handschrift, und er brauchte Fremdsprachenkenntnisse (Dank seiner Handschrift lassen sich die vielen schriftlichen Selbstzeugnisse, die er hinterließ, relativ leicht lesen, seine Sprachbesessenheit, aber ist eine Herausforderung für jeden Schliemann-Forscher). Zuerst lernte er Englisch, dann Französisch, Holländisch sowieso. Als er 1844 eine Stellung als Korrespondent und Buchhalter im international weit verzweigten Handelhaus B.H. Schröder & Co. antrat, schien der Sprung aus der Bedeutungslosigkeit ins Geschäftsleben geschafft zu sein.

1. DER GESCHÄFTSMANN

Schliemann wagte nun, wohl einer Intuition folgend, jenen Schritt, den er nie zu bereuen brauchte und der ihm das Tor in die Welt öffnete. Er wandte sich der russischen Sprach zu. Die Mühen, die er damit hatte, lohnten sich, denn schon bald verfasste er Geschäftsbriefe in Russisch und führte Verhandlungen mit russischen Partnern des Schröderschen Handelshauses in deren Muttersprache. Noch im September 1845, nach einem Gespräch in Russisch, erhielt er von dem Großhändler Sergej Schiwago das verlockende Angebot, mit ihm gemeinsam in Moskau das Handelshaus „Schiwago und Schliemann" zu eröffnen: vorläufig für fünf bis sechs Jahre und unter der Voraussetzung, dass Schliemann als Agent der Firma Schröder arbeite. Aus dem Projekt wurde nichts[2]. Wenig später jedoch, im Januar 1846, schickten ihn die Schröders als ihren Vertreter nach St. Petersburg. „Und hier sowohl als auch in Moskau", berichtet Schliemann in der Selbstbiographie, „wurden schon in den ersten Monaten meine Bemühungen von einem Erfolge gekrönt, der meiner Chefs und meine eigenen höchsten Erwartungen weit übertraf"[3]. Das ist eine Übertreibung, ganz in der Art der von Schliemann geübten späteren Selbstinszenierung. Die Wirklichkeit sah eher bescheiden aus, und seine Stellung für das Haus B.H. Schröder & Co. war nicht so unentbehrlich, wie er glaubte, und seine eigene Lage keineswegs so sicher und unabhängig.

Als der hoch motivierte Schliemann in St. Petersburg ankam, dürfte er ein ihm bislang unbekanntes Gefühl der Freiheit empfunden haben. Hinzu kamen die starken kulturellen Unterschiede und seine gewiss privilegiertere Rolle als ausländischer Kaufmann, ungeachtet dessen, dass er nur der Agent einer Handelsfirma war, aber eben einer sehr renommierten. Man wird nicht fehl gehen in der Annahme, dass der emotional aufgeladene, sanguinische, vital sich lockernde und großspurig auftretende, ja überdrehende Schliemann am Beginn seines St. Petersburger Aufenthaltes sich ganz anderen Beschäftigungen und Freuden hingab als nur im Auftrag und zum Nutzen seiner Amsterdamer Patrone tätig zu werden. Es gibt zwei Briefe von B. H. Schröder, Amsterdam, an Schliemann, die ein recht kritisches Bild seines Verhaltens zeichnen. Im Brief vom 3. Juni 1846 wird ihm vorgeworfen, dass er „noch kein ausgebildeter Geschäftsmann sei, sich Projekte und Illusionen mache, die für einen soliden denkenden Kaufmann nicht passen" und sich im Ton gegenüber seinen Prinzipalen vergreife. „Schreiber dieses", heißt es im Brief, „hat die Absicht, wenn er nicht daran verhindert wird, Anfang September nach Russland zu gehen, und wir hoffen, seine Anwesenheit wird zur Belebung dortiger Geschäfte auf einer soliden vernünftigen Basis beitragen"[4]. Gut ein Jahr nach Schliemanns Übersiedlung nach St. Petersburg mahnt J.W. Schröder, Hamburg, erneut:

2 Ludwig 1932, 68. Meyer 1969, 101.
3 Schliemann 1892, 17.
4 Brief vom 3. Juni 1846 von B.H. Schröder (Amsterdam) an Schliemann, in: Meyer 1953, 34f., Nr. 3.

> „Wollen Sie meinen Rat wissen, und sich danach richten, so will ich Ihnen denselben geben. Sie wohnen in St. Petersburg mit abwechselnden Reisen, richten sich sparsam ein, vergeben keine Kopeken unnötigerweise und geben namentlich kein Geld für Gildensteuern aus. Befleißigen sich ein praktischer Mensch zu werden und angenehme bescheidene Manieren zu erwerben, träumen Sie nicht von spanischen Schlössern etc. etc., sondern nehmen Menschen und Welt wie sie sind“[5].

Das Wort „Gildensteuer“ in Schröders Brief ist sehr aufschlussreich. Es verrät zweierlei: erstens, dass Schliemanns Patron wenig über die Organisation des innerrussischen Handels wusste, und dass er, zweitens, von Schliemanns Drang zu existenzieller Selbständigkeit kaum etwas ahnte. Wer in Russland kommerziell vorankommen wollte, konnte es nur, wenn er staatspolitisch Russe und Mitglied einer Kaufmannsgilde war. Die Zugehörigkeit zur ersten Gilde bedeutete das Recht zum Handel in und außerhalb Russland, zur zweiten Gilde nur zum Großhandel innerhalb der Reichsgrenzen. Die Gildensteuer betrug für die erste Gilde jährlich 500 Rubel, für die zweite 150 Rubel. Hinzu kamen weitere Ausgaben.

Schliemann hatte offenbar noch eine weitere und vielleicht nur vorübergehende Schwäche. Der vom Vater ererbten starken Libido dürfte er, was nicht verwundern kann, in St. Petersburg und sicherlich auch in Moskau erst einmal freien Lauf gelassen und auch die entsprechenden Etablissements besucht haben. Merkwürdigerweise sind im „Russischen Tagebuch“ von 1846 die ersten Seiten herausgerissen worden. Aber: Schliemann war 24 Jahre alt, schäumte über vor Kraft, vor Lebensfreude und eben auch wirtschaftlichem Erfolg.

Das Jahr 1847 schloss er mit einem Gewinn von 6000 Talern ab, für das Jahr 1848 erhoffte er sich 10000[6]. Schliemann erlebte geschäftliche Enttäuschungen, musste Lehrgeld zahlen, doch letztlich nahmen jene Eigenschaften die Oberhand, auf die das Handelshaus Schröder setzte und derentwegen er nach Russland geschickt wurde. Sein Geschäftsgebaren wurde ruhiger, geduldiger, er vermied unnötige Risiken, gewann an Solidität, zeigte sich anpassungsfähig und flexibel. Zur Maxime seines Kaufmannslebens wurden ihm Sachkunde, Ehrlichkeit und Rechtlichkeit, an denen er mit unerbittlicher Strenge festhielt, sei es in der Kalkulation oder in der Qualität der Lieferungen. Diese strikte Zuverlässigkeit war es, die ihm bei seinen Geschäftspartnern hohes Ansehen und Vertrauen einbrachten. Schliemann arbeitete geschäftlich in zwei Richtungen: einmal für das Handelshaus der Schröders, dessen Agent er 11 Jahre lang blieb, zum anderen für sich, für die als Ziel festlegte eigene Selbstständigkeit als Großhändler[7].

Dafür schonte er sich nicht. Im viel zitierten Brief an den Vater vom Februar 1848 merkt er an: „Vom frühen Morgen bis zum späten Abend an meinem Comptoirtisch stehend, und in ewigem Nachdenken vertieft, wie ich am bequemsten durch vorteilhafte Spekulation, gleichviel ob zum Benefice oder zum Schaden meines Committenten oder Konkurrenten meinen Geldbeutel schwerer machen kann, fühle ich mich weit weniger glücklich als damals“ hinterm Ladentisch in Fürstenberg[8].

Bereits im Februar 1847 –vier Tage nach dem Erwerb der russischen Staatsbürgerschaft– wurde Schliemann in die 2. Gilde der St. Petersburger Kaufmannschaft aufgenommen. Das bedeutete Prestigegewinn, aber auch Kreditfähigkeit für gut 50000 Silberrubel. Gleichzeitig hatte Schliemann erkannt, dass es besser sei, sich im Großhandel zu spezialisieren und sich auf ein bestimmtes Warensortiment einzuschränken. Bevorzugter Importartikel war Indigo. Das hing damit zusammen, dass er zum einen diese Ware in Amsterdam genau kennen gelernt hatte

5 Brief vom 13. Februar 1847 von J.W. Schröder (Hamburg) an Schliemann, in: Meyer 1953, 36, Nr. 4.
6 Ludwig 1932, 81. Meyer 1969, 112.
7 Schliemann 1892, 18. Clevé 1948, 71.
8 Brief vom 16. Februar 1848 von Schliemann an den Vater, in: Meyer 1953, 38, Nr. 6.

und sich zum anderen die Gouvernements St. Petersburg und Moskau im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts zu Zentren der Textilproduktion entwickelten. Als weiterer objektiver Umstand kam der Zolltarif von 1850 hinzu, der die Einfuhr von Rohstoffen, so genannten Kolonialwaren und von Industrieerzeugnissen erleichterte. Eine bedeutsame Rolle spielte auch die Aufnahme des Zugverkehrs zwischen St. Petersburg und Moskau im November 1851[9]. Schliemann maß dem Eisenbahnbau in Russland aus wirtschaftlichen Gründen überhaupt eine große Bedeutung bei, ebenso der Erweiterung des Telegraphennetzes. Ende 1852 richtete er eine Filiale für den Engrosverkauf von Indigo in Moskau ein[10]. Außerdem etablierte er sich geschäftlich in Narva, wo er sich 1853 in die dortige 2. Kaufmannsgilde und 1854 und 1859 in die erste Gilde einschrieb[11]. Die Aufnahme in die erste Gilde setzte ein Vermögen von mehr als 10 –50000, in die zweite Gilde von 5– 10000 Rubeln voraus. Den Großteil seiner Waren vertrieb Schliemann über den so genannten Loco-Handel, d.h. sie wurden von den Lagern in St. Petersburg und Moskau abgesetzt und auf den großen Messen, insbesondere in Nižnij Novgorod, angeboten und an andere Grossisten verkauft[12].

Neben Indigo, das ihm beträchtliche Gewinne abwarf, handelte Schliemann mit einer Reihe von Waren, die er –ihre Qualität, ihre Absatzmöglichkeiten und die sich ihm bietenden Gewinnchancen betreffend– genau kannte. Dazu zählten Zucker aus Java, tropische Farbhölzer, Tabak, Tee und Kaffee, kurzzeitig während des Amerikanischen Bürgerkrieges auch Baumwolle. 1850 besaß Schliemann ein Eigenkapital von 50000 Reichstalern, das er während seines Aufenthaltes in Kalifornien vom Ende 1850 bis August 1852 –er war wegen seines verstorbenen Bruders Ludwig in Amerika– verdoppeln konnte.

Eine völlig neue Situation für Schliemanns Geschäftstätigkeit brachte der Krimkrieg von 1853 bis 1856 mit sich, der zwischen Russland und der Allianz aus Frankreich, England und der Türkei ausgetragen wurde. Angesichts dieser nun eingetretenen Umstände weitete er seinen Geschäftsbereich über die genannten Waren hinaus auch auf reine Rüstungsgüter aus. Schiffe der antirussischen Allianz blockierten die Seewege und Preußen hatte, formal wenigstens, den Transit von kriegswichtigen Waren nach Russland untersagt. Schliemann sah darin eine unternehmerische Herausforderung und intensivierte seine Importtätigkeit durch zusätzliche Lieferungen von zivilen und militärisch notwendigen Gütern ins Zarenreich[13]. „Leider finde ich es schwer, sehr schwer, mich hier aus dem Gewühl der Geschäfte herauszureißen“, schrieb er im Januar 1855 an Bahlmann in Waren[14]. „Ich habe jetzt ungeheure Lieferungskontrakte mit dem (russischen – A.J.) Artillerie-Departement laufen, und allein in Dirschau an der Weichsel habe ich des unterbrochenen Weichsel-Trajektes wegen über eine Million Pfund Waren liegen“. Er dachte bereits weiter, denn, wie er vermerkte, „bei plötzlich eintretendem Frieden würde ich auf Farbhölzer, Salpeter und Blei vielleicht 30% verlieren, aber solange der Krieg dauert, ist wohl keine Möglichkeit, mich vom Mammon loszureißen“[15]. Schliemann handelte, durch den Krieg

9 Mai 1999a, 89f.; 1999b, 98.

10 Schliemann 1892, 18.

11 Babanov und Suetov 1968.

12 Meyer 1969, 109.

13 Schliemann war einfach risikobereiter als jene „Kapitalisten“, die „Scheu trugen, sich während des Krimkrieges auf größere Unternehmungen einzulassen“ (Schliemann 1892, 21). Dazu auch Mai 1997, 60 und 1999b, 98f. Auch Mejerovič 1938, 51f.

14 Johann Heinrich Friedrich Bahlmann (1797-1866), liberal-demokratisch eingestellt, entstammte einer angesehenen, seit langem in Waren ansässigen Kaufmannsfamilie. Nach Schliemanns Besuch im Hause Bahlmann 1852 entwickelt sich eine bis 1864 andauernde briefliche Korrespondenz. Dazu Bölke 1996, 118f. und insbesondere die Artikelfolge im Heimatkurier, der Regionalbeilage des Nordkurier, der Schweriner Volkszeitung und der Norddeutschen Neuesten Nachrichten, im Dezember 2004, Nr. 25 und 26, und Januar 2005, Nr. 28.

15 Brief an J.H. Bahlmann, 10. Januar 1855, in: Meyer 1953, 66f., Nr. 33.

bedingt, eindeutig mit Konterbande, als loyaler russischer Staatsbürger[16] jedoch –und damit frei von jeder Schuld– im Interesse seines Landes. Es war beidseits ein zweckbestimmtes Einvernehmen: Der russische Staat erhielt das dringend benötigte militärische Grundmaterial und Schliemann seinen Handelsprofit[17]. Er verdiente in der Tat gut – allein beim Salpeter rechnete er 1855 mit einem Profit von 55000 Silberrubeln[18]. Desungeachtet war Schliemann kein reiner Kriegsgewinnler, denn nach wie vor brachte er die für ihn typischen zivilen Waren nach Russland. „Ich habe in diesem Jahr über 1000 Kisten Bengal Indigo importiert, hatte von Mai bis jetzt fortwährend Tausende von Frachtwagen mit Salpeter, Blei, Kaffee, Farbholz usw. von Kowno (am Njemen) nach hier unterwegs, durchschnittlich einen Kassenumsatz von 1 Million Silberrubel per Monat", berichtete er in einem Brief vom 4. Oktober 1855, „und wenn mir der Himmel gibt..., dann hoffe ich in diesem Jahr auf einen Gewinn von ca. 150000 Silberrubeln"[19]. Es sollten über 220000 werden[20], wobei etwa die Hälfte davon aus dem Handel mit kriegswichtigen Gütern stammte. Um es auf den Punkt zu bringen, ohne Schliemanns kriegswichtige Lieferungen von Salpeter, Schwefel und Blei, für ihn mit einem großen Risiko verbunden, hätte der Artillerist Seconde-Leutenant Lew Tolstoj wahrscheinlich seine Kanone auf dem Malachow-Hügel bei Sevastopol nicht laden können und Russland viel früher kapitulieren müssen, und vielleicht wären Tolstojs „Sevastopoler Geschichten" nie geschrieben worden[21]. In der Sowjetunion kursierende Gerüchte, in denen behauptet wurde, Schliemann habe verdorbene Arzneimittel und ähnliches an die Front geliefert, sind reiner Unsinn und entsprechen nicht der Wahrheit.

Als der Krimkrieg zu Ende war verfügte Schliemann alles in allem über ein Vermögen von mehr als einer Million Taler[22]. Dem 1858 vorübergehend in Betracht gezogenen Gedanken, seine Geschäfte einzustellen, folgte nach einem gewonnenen Gerichtsprozess eine noch umfänglichere intensive Handelstätigkeit. Die Umsätze stiegen, der Reichtum wuchs. „Vom Mai bis Oktober 1860 belief sich der Wert der von mir importierten Waren auf nicht weniger als 10 Millionen Mark", heißt es in seiner „Selbstbiographie"[23]. Er wurde wieder Kaufmann der ersten Gilde in Narva (1860-1862) und in St. Peterburg (1863) und 1861 in das ehrenvolle Amt eines Richters am St. Petersburger Handelsgericht gewählt[24]. Als Schliemann dann 1864 sein Handelsunternehmen liquidierte, hatte er nicht nur zum wirtschaftlichen Aufschwung Russlands und zur Belebung der deutsch-russischen wie der internationalen Handelsbeziehungen beigetragen, sondern auch ein Geldkapital von mehr als 6 Millionen Goldmark angehäuft[25].

Zwei Bemerkungen sind an dieser Stelle angebracht. Bei all seinem Gewinnstreben war Schliemann vorsichtig genug, immer mit einem „Schwarzen Tag" zu rechnen, der auch seinen wirtschaftlichen Ruin hätte bedeuten können. Deshalb trug er sich einige Zeit lang mit dem Gedanken, sein Geld in Immobilien anzulegen und sich ein Landgut in Mecklenburg zu kaufen.

16 Schliemann erwarb 1847 die russische Staatsbürgerschaft, die weiter fortbestand (offenbar bis Februar 1868), obwohl er seit 1850 faktisch auch Bürger der USA war (1869 dann de jure).

17 Mai 1997, 60.

18 Brief an J.H. Bahlmann, 14. November 1855, in: Meyer 1953, 74, Nr. 39.

19 Brief an J.H. Wendt, 4. Oktober 1855, in: Meyer 1953, 69f. Mai 1997, 60: 1855, also mitten im Krieg, „beschaffte er ein Drittel des nach Russland eingeführten Indigos und stand damit an der Spitze aller Indigoimporteure". J.F. (bei E. Meyer J.H.) Wendt, Schiffsmakler in Hamburg, war ein Freund von Schliemanns Mutter und stand zu Schliemann in einem väterlich-freundschaftlichen Verhältnis.

20 Brief an M. Schliemann, 31. Dezember 1856, in: Meyer 1953, 87, Nr. 52; im Brief an B.H. Schröder, 29. Dezember 1855, war er von über 200000 Silberrubeln „reinen Überschuss" ausgegangen, in: Meyer 1953, 76, Nr. 41.

21 Tolstoj 1919.

22 Mai 1999b, 99.

23 Schliemann 1892, 24.

24 Mai 1997, 60.

25 Mai 1999b, 100.

Auch an Brasilien, Jamaika oder die USA scheint gedacht worden zu sein. Er hat sich dazu in mehreren Briefen geäußert und entsprechenden Rat gesucht[26]. Schliemann entwickelte aber noch eine andere Vorstellung, um seinen Reichtum, wie er sagte, „den Wechselfällen des Handels zu entziehen". Recht apodiktisch schreibt er einem griechischen Bekannten im Juni 1856: „Um mein Vermögen von den Schwankungen der Konjunktur loszumachen, werde ich den Rest meines Lebens den Wissenschaften widmen, die ich sehr liebe"[27]. Andererseits zweifelt er an sich selbst, denn es scheint ihm zu spät zu sein, sich noch der wissenschaftlichen Laufbahn (carriera dell' erudito) zu widmen, „denn", so Schliemann, „ich bin bereits im Kaufmannsberufe zu alt geworden, um hoffen zu können, in den Wissenschaften noch etwas zu erreichen"[28]. Von einem Traum von Troia, d.h. vom zwanghaften Wunsch, einmal das Troia Homers, der Ilias, ausgraben zu wollen, war zu diesem Zeitpunkt noch keine Rede.

2. DER „RUSSE" UND RUSSISCHE STAATSBÜRGER SCHLIEMANN

Als Schliemann 1846 nach Russland ging, kam er in eine andere, viel größere Welt, die sein bisheriges sozio-kulturelles Vorstellungsvermögen einfach sprengte. Aus dem zwar geschäftigen, doch immerhin beschaulichen Amsterdam –vom dörflichen und acker-bürgerlichen Mecklenburg gar nicht zu reden– verschlug es ihn in die von Peter dem Großen gegründete, noch junge Stadt an der Newa. Wie muss die Wirkung der großartigen Architektur, der barocken und klassizistischen Bauten der Italorussen Carlo und Francesco Rastrelli oder Carlo Rossi, der Adelspaläste, der Plätze, Kanäle, des Flusses und der Zarenresidenz auf Schliemann gewesen sein? Wie begriff er die Außergewöhnlichkeit des großen, ihm ungeahnte Perspektiven eröffnenden Landes, des dort gegebenen Machtgefüges und die soziale Struktur der Bevölkerung? Er scheint sehr schnell verstanden zu haben, dass er sich jetzt in einer von Westeuropa, insbesondere Deutschland, völlig verschiedenen räumlich-geographischen und politischen Dimension bewegte, in einem riesigen Reich mit einer im Zaren gipfelnden starken Zentralgewalt. Schliemann begann, sich darin –über das Geschäft hinaus– politisch, sozial und kulturell einzurichten.

Ende 1846 unternahm er seine erste Europareise (1. Oktober – 10. Dezember). Sie führte ihn über Bremen, Rotterdam, London nach Manchester. In Liverpool äußerte er sich voller Wärme über Russland und spricht von Nikolai I. als von „unserem Zaren"[29]. Im Amerikatagebuch (1850-1852) notierte er unter dem 1. September 1850 euphorisch:

> „Während ich hier in Sacramento jeden Augenblick damit rechnen muss, ermordet und ausgeraubt zu werden, kann ich in Russland ohne Furcht für mein Leben oder mein Eigentum ruhig in meinem Bette schlafen, denn tausend Augen der Gerechtigkeit wachen dort über die friedlichen Einwohner. Während nahezu das ganze Westeuropa durch drohende Unruhen beständig in Alarmzustand lebt, leuchtet Russland (bei weitem das mächtigste und größte aller Reiche, die je existiert haben oder existieren werden) im hellen Strahl ewigen

26 Unter anderem die Briefe Schliemanns vom 22. April 1853, 31. August 1854, 10. Januar 1855 und 20. Januar 1857 an Bahlmann (Meyer 1953, 55, Nr. 19, 60, Nr. 27, 67, Nr. 33, 89, Nr. 53), an Bromme vom 3. April 1856 (Meyer 1953, 82, Nr. 48), an Lentz vom 10. Mai 1858 (Meyer 1953, 94, Nr. 61) und die Antworten Bahlmann vom 22. Juli 1854, 10. November 1854 und 3. Februar 1858 (Meyer 1953, 59, Nr. 26, 65, Nr. 32, 91, Nr. 57), von Bromme vom 12. Oktober 1854 (Meyer 1953, 62f., Nr. 29). Siehe auch Bölke 1996, 118f.

27 Brief Schliemanns vom 11. Juni 1856 an Rhodokanakis (Meyer 1953, 83, Nr. 49). Siehe auch Briefe an Magdalena Schliemann vom 31. Dezember 1856 (Meyer 1953, 86f., Nr 52) oder an Laue vom 15. Januar 1857 (Meyer 1953, 313 Anm. 120).

28 Brief Schliemanns an den St. Petersburger Kaufmann Bessow vom 27. Dezember 1858 (Meyer 1953, 95, Nr. 62).

29 Ludwig 1932, 77.

> Friedens, dank seinem weisen und sehr ruhmreichen Kaiser Nikolaus. Nicht ohne unermessliche Dankbarkeit und Stolz bemerke ich die große Bewunderung und Verehrung, mit denen die Amerikaner von unserem Monarchen sprechen“[30].

Wie soll man solch eine Feststellung bewerten, betraf sie doch den „Gendarmen Europas“, der Ungarns Revolution von 1848/49 im Blut erstickte, Polen wiedereroberte und dessen Despotismus viele Russen ins Exil trieb. Alexander Puschkin (1799-1837), Alexander Herzen (1812-1870), Taras Schewtschenko (1814-1861) und andere russische Demokraten hassten diesen „Feldwebel“ auf dem Zarenthron, diesen Feind jeglicher geistigen Freiheit und den Henker seines Volkes. Schliemanns Blauäugigkeit und Kritiklosigkeit verwundern, andererseits entspricht seine sehr subjektive Sicht auf Nikolai I. jenem Maximalismus, der ihm eigen war, wenn er sich für eine Sache entschieden hatte, in diesem Falle für „sein Russland“. Veränderte sich die Situation, konnte Schliemann durchaus einen anderen Standpunkt einnehmen, den er dann mit ebensolcher Vehemenz vertrat. Um es vorwegzunehmen, am Ende, als er mit Russland förmlich gebrochen hatte und manch böses Worte gebrauchte, blieb sein Verhältnis zu diesem Lande und seinen Bewohnern unverändert positiv.

Schliemann verkehrte im Ausland mit Vertretern höchster Regierungskreise, begrüßte wiederholt russische Großfürsten oder, beispielsweise, den Staatssekretär Alexander A. Polovcov (1832-1909) in seinem Athener Wohnhaus, dem „Iliou Melathron“[31]. Eben dieser Polovcov erhielt zwischen 1882 und 1885 mehrmals griechische Altertümer geschenkt, darunter fünf Kisten mit Objekten aus Troia und anderswoher. Diese Altertümer wurden dem Museum der von Polovcov finanzierten Baron Štiglitz-Schule für technisches Zeichnen eingegliedert[32]. Aus der Štiglitz-Schule ging nach der Oktoberrevolution die V.I. Muchina-Fachschule für Industriedesign hervor (heute die St. Petersburger Staatliche Akademie für Industriedesign). 1924 wurden die unter den Inventarnummern 7417-7597 aufgeführten, von Schliemann geschenkten Gegenstände aus dem Museum der Štiglitz-Schule an die St. Petersburger Ermitage übergeben und dort zwischen der „Griechisch-skythischen Abteilung“ und der „Antikenabteilung“ aufgeteilt. 1951 kehrte ein Teil der Schliemannschen Stücke aus der „Antikenabteilung“ zurück in das Museum der Muchina-Fachschule. Einzelne Objekte gelangten in diesem Zusammenhang in die „Orientabteilung“ der Ermitage. Andere wurden weit verstreut: 1929 nach Moskau ins Keramikmuseum in Kuskovo (eine Pyxis mit Deckel, inzwischen verschollen), 1970 nach Donezk (ein korinthischer Aryballos, inzwischen verschollen) und 1931 nach Chabarovsk (im Fernen Osten)[33].

Schliemann hatte seinen Wirkungs- und Lebenskreis in Russland gefunden und kein Vorurteil hielt ihn davon ab, sich mit Russland zu identifizieren, sich dort geschäftlich wie bürgerlich niederzulassen und das politisch staatliche System mit seinem Für und Wider –als gegeben– zu akzeptieren. Er suchte die Begegnung mit Russen, wo immer er sie traf, und nutzte die Gelegenheit zum Austausch von Gedanken, ob auf niederem oder höherem Niveau.

Am 15. Februar 1847 nahm er die russische Staatsbürgerschaft an, leistete in diesem Zusammenhang den russischen Untertaneneid und trat damit in die Rechte und Pflichten eines russischen Staatsbürgers ein. Vier Tage später wurde er Mitglied der zweiten Gilde der St. Petersburger Kaufmannschaft. Mit Kalkül, Berechnung und Vorbedacht hatte Schliemann die russische Staatsbürgerschaft erworben und damit nach außen ein klares Zeichen gesetzt: Er bekundete zum einen seine Loyalität dem russischen Reich gegenüber, zum anderen gab er

30 Stoll 1953, 106f.
31 Zajončkovskij 1966, Bd. 1, 83.
32 Jähne 1997.
33 Neverov 1985, 201f. und 1998, 68. Bogdanov 1994, 152f. Boboško 1998, 89f.

–im Unterschied zu anderen ausländischen Kaufleuten– demonstrativ zu erkennen, dass er für lange, vielleicht für immer in Russland bleiben werde. Ein solcher Schritt hob seine Reputation, schuf Vertrauen und erleichterte ihm nicht nur seine Handelstätigkeit, sondern schuf –nicht weniger wichtig– die Voraussetzung für eine schnelle Integration in die russische Gesellschaft[34]. Am 15. Januar 1864 wurde Schliemann und seinen engsten Angehörigen die Erbliche Ehrenbürgerschaft verliehen. „Damit war seine deutsch-russische Familie in den obersten, nichtadligen Stand des Russischen Reiches erhoben worden"[35]. Auch hier zeigte Schliemann sich auf der Höhe der Zeit, denn inzwischen begannen russische Großkaufleute zunehmend aus den Gilden in den vorteilhafteren Stand der Erblichen Ehrenbürger überzuwechseln.

Am 12. (24.) Oktober 1852 hatte Schliemann, nachdem sein Werben wiederholt abschlägig beschieden worden war, Jekaterina Lyžina geheiratet. Die Eheschließung fand, dem gesellschaftlichem Stand der Familie der Braut und dem hohen Selbstwertgefühl des Bräutigams entsprechend, in der St. Petersburger Isaak-Kathedrale statt, nach russisch-orthodoxem Ritus, ein für Schliemann, wie sich später herausstellen sollte, folgenschwerer Umstand. Die Lyžins waren eine altansässige, mäßig reiche Familie von einigem Einfluss. Ihre Vorfahren stammten aus Russlands Norden, aus der Region Cholmogory, in der auch Michail Lomonosov seine Wurzeln hatte. Sie besaßen ein Gut am Finnischen Meerbusen, in Wammelsu, ein für Russland typischer Ort geselliger, geistiger Begegnungen von Schriftstellern, Malern (u.a. Ilja Repin) und Wissenschaftlern (u.a. der Neurologe und Psychologe Vladimir Bechterev). Der Vater von Jekaterina starb übrigens 1855 in Dresden und wurde dort begraben[36].

Mit seiner Heirat trat Schliemann in engere Beziehungen auch zur St. Petersburger Familie Latkin, die mit den Lyžins verwandt war[37]. Mit Elikonida (1814-1897) Latkina stand er über Jahrzehnte in lockerem brieflichen Kontakt, erkundigte sich wiederholt nach ihrem Befinden, half ihr wohl auch materiell und sandte ihr 1880/81 über den Sohn Sergej sein *Ilion*-Buch in englischer Sprache. Elikonida Latkina war zwar des Englischen nicht mächtig, doch darum ging es nicht. Es zählte die Geste, in der man nicht unbedingt eine Geste Schliemannscher Selbstdarstellung erblicken sollte. „Ich werde Ihr Geschenk wie ein Heiligtum bewahren", heißt es im Dankesbrief[38]. Die Latkins verkehrten im Hause Schliemanns. Am 3. März 1857 berichtete die Tochter Olga ihrem Vater, Vassilij Latkin (1809-1867), über einen Besuch bei Katjenka (Ekaterina) Schliemann, der in angenehmer Atmosphäre stattfand: die Frauen stickten, während Schliemann –man höre und staune– „wie immer" seine Komplimente machte[39]. Vassilij Latkin war einer jener Männer, die sich um die Erschließung des russischen Nordens, insbesondere der Gebiete an der Petschora verdient machten. Sein Neffe, ebenfalls ein Vassilij Latkin (2., 1858 -1927), war Historiker, der, wie Nadežda Schliemann im Dezember 1884 dem Vater schreibt, „in seinen Vorlesungen (zur älteren Geschichte – A.J.) häufig auf Deine Werke verweist"[40].

Einen ähnlich sporadischen Briefwechsel führte Schliemann auch mit dem Schwiegersohn von Elikonida und Vassilij Latkin, dem Unternehmer Michail Sidorov (1823-1887). Schliemann war mit ihm, der selbst viel reiste und Mitglied der Russischen Geographischen Gesellschaft war, u. a. nach Hamburg gefahren. Aus ihren Briefen ist folgendes zu erfahren. Erstens, Schliemanns Werke erreichten, sollten sie per Post nach Russland gelangen, nur selten oder gar nicht ihren Adressaten. Sie wurden in der Regel von der Zensur festgehalten, obwohl sie, wie ihr

34 Meyer 1969, 112. Mai, 1999a, 90.
35 Mai 1997, 61.
36 Andrusová-Vlčekova 1999, 42f.
37 Über die Familie Latkin siehe die Monographie des St. Petersburger Journalisten I.A. Bogdanov (2002).
38 Brief vom 30. Januar 1881, Dorf Martyškino, an Heinrich Schliemann, in: Bogdanov 2002, 176f.
39 Bogdanov 2002, 62.
40 Bogdanov 2002, 123f.

Verfasser betonte, rein wissenschaftlichen Inhalts waren. Zweitens offenbarte sich Schliemann in diesen Briefen wiederholt als Kaufmann, der er ein Leben lang blieb. Sidorov wandte sich 1880 um kommerziellen Rat an Schliemann, und dieser war um kompetente Auskünfte nicht verlegen, die zudem eine Vermittlerrolle zwischen Sidorov und dem Handelshaus Schröder und Co. in London einschlossen (Sidorov versuchte in den Graphithandel einzusteigen). Sidorov seinerseits informierte Schliemann über Ölfunde und Goldabbau in Sibirien und ganz nebenbei über archäologische Grabungen im Kaukasus, wo den Ausgräbern „noch viel Arbeit bevorsteht" (im Brief vom 25. Oktober 1879 aus St. Petersburg). In seiner Antwort schreibt Schliemann, dass er den Süden Russland sehr gern zum Theater seiner Forschungen machen möchte, gewisse bekannte Gründe es aber verhindern. Von Schliemann erhielt der ihn verehrende Sidorov ein Photoporträt (27. November 1879) und eine Photografie des „Iliou Melathron", seines „Marmorpalastes" in Athen (23. Oktober 1879) geschenkt[41]. Drittens scheint sich Michael Sidorov ernsthafter und mit mehr Erfolg als der Staatssekretär A.A. Polovcov, den Schliemann sen. wiederholt darum gebeten hatte, um das berufliche Fortkommen Sergeij Schliemanns gekümmert zu haben, wie aus einem Brief von Julia Žiruchina vom 26. Juli 1885 an Sidorov hervorgeht[42].

Die Ehe von Heinrich und Jekaterina Schliemann war kirchenrechtlich eine Mischehe, denn Schliemann hat sein evangelisch-lutherisches Glaubensbekenntnis nie abgelegt. Sie stand von Anfang an unter einem schlechten Stern, verlief tragisch und scheiterte letztlich[43]. Vorerst aber war Schliemann in seiner übersteigerten Art froh, verheiratet zu sein, und voller Hoffnung auf ein harmonisches bürgerliches Zuhause. „Wenn Ihr diesen Brief erhaltet", schreibt Schliemann seinen Angehörigen in Mecklenburg, „bin ich, so Gott will, schon fünf Tage verheiratet und werde gewiss meinerseits das Mögliche tun, um meine Frau glücklich zu machen. In der Tat, sie verdient glücklich zu sein, denn sie ist ein braves, einfaches, kluges und vernünftiges Mädchen, und ich liebe und achte sie mit jedem Tag mehr [...] Ich habe eine ganze dritte Etage gemietet, bestehend aus zwei Sälen und sieben Zimmern nach der Straße und fünf Zimmern nebst Küche nach dem Hofe, außerdem Pferdestall, Keller und Wagenschauer" (Remise)[44]. Verständlich, dass der Frischvermählte zu Silvester 1852 in seinem Tagebuch vermerkt, seine Gattin sei eine „russische Dame von hohen körperlichen und geistigen Fähigkeiten" und niemals habe er ein Land gesehen, „dass mir so gefallen hätte wie mein herzlich geliebtes Russland", niemals eine Stadt, „die mir zu einem Tausendstel so gefallen hätte wie mein bezauberndes St. Petersburg", niemals Menschen getroffen, „die mir nur ein Tausendstel der Zuneigung und Liebe eingeflößt hätten, mit denen ich meine Wahlbrüder, die Russen, liebe. Daher soll St. Petersburg für den Rest meines Lebens meine Heimat sein, und nie will ich daran denken, es wieder zu verlassen"[45].

Bald kommt es zwischen den Eheleuten zu ersten Dissonanzen, die sich vertiefen, weil sich zwei unvereinbare Charaktere gegenüberstehen. Auf der einen Seite befindet sich der Weltbürger Schliemann, sind seine Arbeits- und Geldwut des Geschäftsmannes, sein Geiz, seine Uneinsichtigkeit, sein auch familiärer Despotismus, und seine philologischen Interessen, die anderen als Verschrobenheit erscheinen mochten. Die Ehefrau ist eine familienstolze Russin, bigott, außerordentlich konservativ und wenig anpassungsfähig. Sie besitzt eine gute Bildung, spricht deutsch und französisch, ist, wie Schliemanns Schwester Wilhelmine Kuhse dem Bruder im Mai 1862 mitteilt, „so höchst liebenswürdig, so sanft und stets sich gleich bleibend – sie ist

41 Bogdanov 2002, 72-81.
42 Bogdanov 2002, 67-69.
43 Wölffling 1999, 69.
44 Zit. nach Ludwig 1932, 94.
45 Stoll 1953, 126.

ganz Liebe und Aufopferung für die Kinder“[46]. Aber Jekaterina weigert sich strikt, an ein Leben außerhalb Russlands auch nur zu denken, ganz gleich ob in Dresden oder Paris[47]. Sie belächelt Schliemanns geistige Ambitionen und macht sich über seine Sprachstudien und wachsende Vorliebe für Homer lustig. Das Werteverständnis beider war konträr. Hinzu dürfte gekommen sein, dass auch im Sexualleben starke Temperamentsunterschiede bestanden und Schliemann seiner zurückhaltenden Frau zu stürmisch und fordernd war. Der Bruch ließ sich de facto nicht aufhalten, weil die Gegensätze unüberbrückbar geworden waren, Schliemann seine Handelstätigkeit in Russland aufgegeben, sich neu orientiert und den Wissenschaften zugewandt hatte. Seine vielen und langen Reisen, die unbestritten vor allem Bildungsreisen waren, bedeuteten zugleich auch eine Flucht aus der Familienmisere[48]. Diese Reisen, abgesehen von Messe- und Geschäftsreisen oder Parisaufenthalten, seien hier kurz aufgezählt: die Orientreise 1858-1859, die Spanienreise 1859, 1864-1866 die Reise nach Tunis, Ägypten, Indien, Java, den Fernen Osten und Amerika (Weltreise).

Trotz der familiären Zerwürfnisse fehlte es den Schliemanns, die in St. Petersburg ein recht offenes Haus führten, nicht an Geselligkeit. Da waren die russische Großfamilie, die oft zusammenkam, nicht immer zur Freude Schliemanns, und jener Zirkel von Freunden, die alle Sonntage eine stehende Einladung hatten und sich in Übereinstimmung der Geister über Kunst, Wissenschaft und Literatur austauschten, unter ihnen Friedrich Lorentz (1803-1861), der seit 1831 Geschichte am Kaiserlichen Pädagogischen Hauptinstitut in S. Petersburg lehrte und 1857 nach Bonn ging, der Althistoriker Michail S. Kutorga (1809-1889), tätig an der St. Petersburger Universität 1835-1868, und der Altphilologe Karl J. Ljugebil (1830-1887)[49]. Vielleicht forderten –in der Runde informativen Diskurses– gerade diese drei Gelehrten Schliemanns Interesse an geistiger Tätigkeit heraus. Wohl nicht zufällig schrieb Schliemann im Januar 1857 an seinen einstigen Pensionsvater Karl E. Laue in Neustrelitz[50], „dass die Leidenschaft für Wissenschaften so groß bei mir ist, dass ich fest entschlossen bin… den Rest meines Lebens meinem Lieblingsfache, den Wissenschaften, zu widmen“[51]. Es sollte noch ein paar Jahre dauern. An solchen Sonntagen könnte Schliemann erstmals von den Erfolgen archäologischer Grabungen im Orient, in Ägypten und im Süden Russlands gehört haben (seit 1851), wo Ivan E. Zabelin (1820-1908/09) 1862 das seither berühmte Hügelgrab von Čertomlyk öffnete[52]. Dieser Freundeskreis bewirkte, dass sich das Familienleben der Schliemanns wenigstens zeitweise entspannte, denn Schliemann und seine Frau fanden Gefallen an den geselligen Runden. „Wir leben daher jetzt zufriedener und glücklicher als je“, teilte Schliemann 1857 Konsul Hepner, einem guten Bekannten, in Amsterdam mit[53]. Im Hause Schliemann war es außerdem gute Tradition, dass sich dort am Neujahrstag ein Teil der in St. Petersburg ansässigen Deutschen traf, um den Beginn des Jahres zu feiern[54].

Schliemanns Geselligkeit beschränkte sich nicht allein auf den eigenen Haushalt. So besuchte er täglich um 7 Uhr in der Frühe einen Turnklub, um Übungen zu machen, die er bei seiner vornehmlich sitzenden Tätigkeit für dringend geboten hielt. Darüber hinaus trieb es

---

46 Brief an Schliemann vom 17. Mai 1862, zit. nach Meyer 1969, 143.

47 Briefe Schliemanns an Bahlmann vom 20. Januar 1875, 3. Februar 1858 (in: Meyer 1953, 89, Nr. 53, 91, Nr. 57), an Bessow vom 27. Dezember 1858 (in: Meyer 1953, 95f., Nr. 62).

48 Das hatte schon Meyer 1969, 142 erkannt.

49 Brief Schliemanns an Magdalena Schliemann vom 31. Dezember 1856 (in: Meyer 1953, 87, Nr. 52). Meyer 1969, 143 und Anm. 89, 424. Jähne 2001, 59.

50 Bölke 1996, 63f.

51 Brief Schliemanns an Laue vom 15. Januar 1857 (als Auszug) in: Meyer 1953, 312f., Anm. 120.

52 Jähne 1998, 180.

53 Meyer 1969, 144.

54 Brief von Carl Andress an Schliemann vom 4. Januar 1862 (in: Meyer 1953, 112, Nr. 78).

ihn im Winter in eine Schlittschuh-„Gesellschaft“, um gemeinsam mit anderen dem Eissport und der Fahrt mit dem Schlitten zu frönen. Von künstlichen Eisbergen gleitet man „mit Blitzesschnelle auf kleinen Schlitten herunter, auf denen ein Mann sitzt, eine Frau zwischen die Beine nehmend“, berichtet er. Auch ein Reitpferd besaß Schliemann[55].

Obwohl die Eheleute hinsichtlich ihrer gastfreundlichen Geselligkeit scheinbar übereinstimmten, gab es auch in dieser Frage Differenzen. Während Jekaterina Lyžina sich eine größere Repräsentanz nach außen hin wünschte, war dem knauserigen Schliemann das von ihm sauer verdiente Geld zu schade dafür[56]. Schliemann gab sich, was das Zusammenleben mit seiner Frau betraf, keiner Illusion mehr hin. Im Dezember 1866 beklagt er in einem Brief aus Paris jene bedauernswerten familiären Umstände, die der Grund für seine Abreise im Frühjahr 1864 (der Beginn seiner Weltreise) waren und ihn veranlassen, ständiger Einwohner der Hauptstadt Frankreichs zu werden[57]. Es blieb nur die Scheidung, die aber in Russland de jure nicht durchzusetzen war, zumal Jekaterina eine Trennung von ihrem Mann entschieden ablehnte. Das orthodoxe Kirchenrecht betrachtete eine einmal geschlossene eheliche Verbindung als unauflösliches, von Gott für alle Zeiten gestiftetes Bündnis, und dieses Kirchenrecht war in Russland herrschendes Recht. Kompromisse und Ausnahmen wurden nicht geduldet, auch nicht bei Mischehen[58].

Schliemann, beraten von seinem Cousin Adolf, der Jurist war, fand einen Ausweg. 1868 wurde auf sein Verlangen die russische Staatsbürgerschaft annulliert. Am 29. März 1869 erhielt er im Rathaus von New York die Urkunde, die ihn zum Bürger der Vereinigten Staaten von Amerika machte. Am 30. Mai 1869 erfolgte in Indianapolis die Ehescheidung, nachdem sich Schliemann „zur regelmäßigen Zahlung eines auskömmlichen Betrages für Unterhalt und Erziehung der minderjährigen Kinder bereit erklärt hatte“. Schliemann war nun frei, galt in Russland aber, wo die amerikanische Scheidung nicht anerkannt wurde, als Bigamist[59]. Im Herbst 1869 heiratete er in Athen die 17jährige Griechin Sophia Engastromenos.

Aus der russischen Ehe Schliemanns waren drei Kinder hervorgegangen: Sergej, geboren 1855, dem die besondere Liebe und Fürsorge des Vaters galt. Er hatte Jura studiert, war Untersuchungsrichter, verarmte nach der Oktoberrevolution und starb noch vor der Leningrader Blockade (1939?). Seine zwei Söhne, Schliemanns Enkel, sollen in der Roten Armee gedient haben und zwischen 1920 und 1925 im Bürgerkrieg gefallen sein. Natalia, die älteste Tochter, geboren 1859, starb bereits im Dezember 1869. Ihr Tod hat Schliemann zutiefst erschüttert. Die zweite Tochter Nadežda, geboren 1861, studierte ab 1880 an der Physikalisch-mathematischen Fakultät der Frauenuniversität in St. Petersburg, heiratete 1889 den Naturforscher Nikolaj I. Andrusov (1861-1924). Nachkomme dieser Familie war Galina Andrusová-Vlčekova, geboren 1928, ein Urenkelin Schliemanns, die Anfang 2009 in der Slowakei (Pezinok) gestorben ist. Weitere Nachkommen dieses Familienzweigs leben in der Slowakei und in Frankreich[60].

Bemerkenswert ist, dass die russische Familie Schliemanns in dessen Selbstbiographie überhaupt nicht vorkommt.

---

55 Brief Schliemanns an Graf Bassi vom 25. September 1861 (in: Meyer 1953, 110, Nr. 77).

56 Meyer 1969, 143.

57 Brief Schliemanns an Nikolaj Kalinikovič (GL Sch A, BBB, vol. 27, Briefkopie vom 9. Dezember 1866).

58 Wölffling 1999, 71f.

59 Meyer 1969, 146f. Schliemanns amerikanische Staatsbürgerschaft war zwar wichtige Voraussetzung für die nachfolgende Ehescheidung, sie verfolgte aber noch einen anderen Zweck.

60 Zur Familiengeschichte siehe ausführlich Andrusová-Vlčekova 1999.

3. SCHLIEMANNS ABSCHIED VON RUSSLAND

Am 10. (22) Juli 1866 verließ Schliemann in Begleitung des Sohnes Sergej seine Datscha in Oranienbaum (später Lomonosov) an der Südküste des Finnischen Meerbusens (41 km von St. Petersburg entfernt). Sie fuhren zum Bahnhof, wo Schliemann den Nachmittagszug nach Moskau nahm. Von Moskau aus begab er sich nach Nishnij Nowgorod. Dort wechselte er als Passagier der 1. Klasse auf einen kleinen Flussdampfer, der ihn mit Stationen in Kazan und Simbirsk die Wolga abwärts nach Samara brachte. Seine Tagebucheintragungen enthalten Notizen über Reisebekanntschaften, Stadtbeschreibungen und Schilderungen der Landschaft entlang der Wolga, so der bewaldeten Čegolovsker Berge südlich von Simbirsk, „die schöner als die Ufer des Rheins sind, doch hier gibt es weder die Ritterburgen noch Dörfer, die dem Rheinufer soviel Liebreiz verleihen“[61].

In Samara mietete er eine Kutsche, die ihn in die Kumys-Kuranstalt des Herrn Čembulatov weiterbeförderte. Entfernungen, Fahrtzeiten und Fahrtkosten werden mit Schliemannscher Genauigkeit angegeben, ebenso die Ausgaben für den geplanten einmonatigen Kuraufenthalt: 10 Rubel für das Reitpferd, 7 Rubel für Tee mit Brot und Butter, 17 Rubel für zwei Mahlzeiten, 10-30 Rubel für die Unterkunft und 25 Rubel für den Kumys, das wie Bier schäumende vergorenen Sauermilchgetränk mit höchstens 3,5% Alkoholgehalt[62]. Kumyskuren erfreuten sich damals in Russland wachsender Beliebtheit und waren Mode geworden. Man unterzog sich ihnen bei Lungenleiden, aber auch, um nach körperlicher oder seelischer Erschöpfung schnell wieder zu Kräften zu kommen. Lew Tolstoj erholte sich aus diesem Grunde zweimal, 1862 und 1871, im Gouvernement Samara. Über die Art der Kur berichtet Viktor Schklowski in seiner Romanbiographie Lew Tolstois:

> „Man trank viel Kumys. Während der Trinkkur sollte auf Mehlspeisen und Gemüse verzichtet werden, Fleisch war erlaubt, ungesalzenes jedoch vorgezogen. So ernährten sich die Kumyskurgäste, deren es dort viele gab. Der Baschkiren gewöhnliche Speisen waren die Salama –Teigstückchen, in Wasser gekocht, sowie Gersten– und Roggenmehlsuppen. Sie kannten auch andere Speisen wie Beschbarmak –gekochter Teig mit Fleisch; Kaimak– gedämpfte Dickmilch mit saurer Sahne; Plow und ähnliches“[63].

Aus Karalyk schrieb Tolstoi seiner Frau:

> „Neu und interessant ist vieles: die Baschkiren, die nach Herodot riechen, auch die russischen Bauern und die Dörfer, besonders entzückend durch die Einfachheit und Gutherzigkeit der Menschen. Ich habe für 60 Rubel ein Pferd gekauft, nun reiten beide, Stopja und ich. Ich schieße Enten, von denen ernähren wir uns... Ich lese Griechisches, jedoch sehr wenig. Mir fehlt einfach die Lust dazu. Eine Kumyskur hat bisher noch niemand besser beschrieben als der Bauer, der neulich zu mir sagte, wir leben hier auf Sommerweide wie die Pferde... Ich stehe um 6 oder 7 Uhr auf, trinke meinen Kumys, wandere zum Winterquartier, wo die anderen Kurgäste wohnen, plaudere ein bißchen, komme zurück, trinke mit Stopja Tee, dann kommt ein wenig Lektüre, ein Spaziergang im bloßen Hemd durch die Steppe, immer wieder ein Schluck Kumys, ich esse ein Stück gebratenes Hammelfleisch, dann reiten oder gehen wir auf die Jagd und abends geht’s es, fast bei anbrechender Dunkelheit, ins Bett“[64].

---

61 GL Sch A, Tagebuch 10 vom 10. Juli bis 5. Oktober 1866, S. 11.
62 GL Sch A, Tagebuch 10, S. 12.
63 Schklowski 1981, 440.
64 Zit. nach Schklowski 1981, 441.

Schliemann verhielt sich anders, ungestümer. Wie er seine Kumyskur oder „Sommerweide“ von 1866 gestaltete und nutzte, beschreibt er penibel in seinem Tagebuch: so und soviel Gläser Kumys, Elektrotherapie, um die Nerven zu beruhigen und zu stärken, Ausritte morgens und abends, am Abend auf einer Wiese Beisammensein von 12 bis 15 Personen und Tee. Für Dienstag, den 19. Juli vermerkt er: „Ich trank heute 16 halbe Gläser mittelstarken Kumys, doch da man die Gläser fast gefüllt reicht, sind es etwa 10 grosse Gläser. Habe am Morgen gebadet und bin morgens wie abends ausgeritten“[65]. Schliemann übertrieb, wie so oft, bei der Einnahme des Getränks und erkrankte schwer. Die weitere Reiseroute, die ursprünglich über den Kaukasus nach Persien führen sollte, musste deshalb geändert werden. Nach dem Ende der Kumyskur fuhr er mit dem Schiff bis Zaryzin, von dort mit der Eisenbahn nach Kalatsch und dann wieder mit dem Schiff donabwärts.

Den Aufenthalt in einer Kosakenstaniza verband er mit einer Situationsschilderung:

> „Hier im Kosakengebiet schreibt er, sehe ich überall ein im höchsten Maße sauberes und adrettes Volk, und das weibliche Geschlecht hier ist recht interessant und schön, auch die Bildung des Volkes ist um vieles besser als bei den Russen. Donkosaken gibt es etwa 1 Million, und für die Krimkampagne (den Krimkrieg – A.J.) stellten sie 120 000 Soldaten auf... Das Gebiet untergliedert sich in 4 Militärbezirke und jeder Bezirk in Stanizen, die sich selbst verwalten. Die berittene Artillerie der Kosaken ist vorzüglich. Unter den Kosaken gibt es viele Raskolniks“, das sind Anhänger einer kirchenspalterischen Sekte, so genannte Altgläubige“[66].

Über Taganrog, an Asow vorbei, über Jalta, Sevastopol ging es fort nach Odesssa. Im Reisetagebuch finden sich regelmäßig Notizen über Land und Leute, Preise oder Löhne. Den Landgang in Sewastopol nutzte er zum Besuch der Kampfplätze des Krimkrieges, so des zerstörten Forts Malachow, in dessen Nähe Lew Tolstoj als junger Seconde-Leutenant eines Zuges Gebirgsartillerie gekämpft hatte[67].

Die Reiseroute führte per Schiff weiter die Donau aufwärts bis Basiasch, wo er in die Eisenbahn umstieg. Am 26. September 1866 langte Schliemann in Dresden an und nahm im Hotel Bellevue Logis. Mit einem Lohndiener fuhr er Dresdens private Schulen ab, wobei er sich besonders für die am „Weißen Hirsch“ gelegene „Lehr- und Erziehungsanstalt von Dr. Christian Fr. Krause“ interessierte. Schliemann imponierten die Art und Weise des Unterrichts, die Ganzkörperwaschungen der Kinder mit kaltem Wasser morgens und abends, die strenge Aufsicht zur Bewahrung von geheimen Lastern, die Rettung zweier Zöglinge vom Onanismus, die ausgezeichneten Lateinkenntnisse der Primaner und die Tiermalereien[68]. Am nächsten Tag sah er sich einige zum Kauf angebotene Häuser an. „Dresden“, so sein abschließendes Urteil,

> „gefällt mir sehr, sowohl unter dem Gesichtspunkt seines exzellenten Klimas, als wegen seiner schönen Lage über der Elbe, wegen seiner herrlichen Gärten und Promenaden und wegen der grandiosen Galerie von Meisterwerken der Malerei... Was den Charakter der Bewohnerschaft anbelangt, ist hier alle Welt wahrhaftig freimütig und loyal, und man schafft schnell Verbindung zum Fremdling und gewährt ihm freigiebig seine Freundschaft, ohne ihn je zu demütigen. Ich bin nie in einer Stadt gewesen, in der man mit größerer Höflichkeit und Achtung behandelt wird. Es scheint mir, dass man sich mit Lust bemüht, wahr und liebenswürdig zu sein“[69].

---

65 GL Sch A, Tagebuch 10, S. 13.
66 GL Sch A, Tagebuch 10, S. 21.
67 GL Sch A, Tagebuch 10, S. 37f. Zu Tolstoi, Schklowski 1981, 216 und Rolland 1949, 47, 54f.
68 GL Sch A, Tagebuch 10, S. 57-59.
69 GL Sch A, Tagebuch 10, S. 59f. Für die Übersetzung aus dem Französischen danke ich Herrn Prof. Dr. Hans-Otto Dill.

Bevor Schliemann am 29. September die Reise über Leipzig, Nürnberg, die Schweiz nach Paris fortsetzte, schickte er am 28. September noch einen Brief an die Schwester Doris. Darin heißt es u. a.: „Ich bin entzückt von den hiesigen Schulen und beabsichtige, ganz hierher zu ziehen, um die Kinder hier zu erziehen. Meine Frau muss es noch nicht wissen“[70].

Schliemann hatte den Kampf um die Familie noch nicht aufgeben. Noch hoffte er. Die Realität des tiefen Zerwürfnisses zwischen ihm und seiner Frau aber war gegen ihn. Auch wenn Schliemann Ende 1868 seine Familie illegal noch einmal in St. Petersburg besuchte, so blieb das nur eine Episode. Ihre dramatische Zuspitzung zwang Schliemann, das russische Reich und seine Hauptstadt fluchtartig zu verlassen. Schliemanns Abschied von Russland war in der Tat, doch ganz ohne Absicht, 1866 erfolgt und er sollte ein endgültiger sein.

Zwar winkte bereits von Ferne Troia, und Schliemann hatte sich in seinen letzten St. Petersburger Jahren zunehmend mit Latein, Alt- und Neugriechisch beschäftigt und fleißig den Homer und andere antiken Autoren gelesen, doch der Entschluss, dort zu graben war noch nicht gefasst, auch der Traum von seinen einst wieder zu findenden Mauern noch nicht geträumt.

Kehren wir, die Elbe abwärts, noch einmal zum Ausgangspunkt zurück – nach Hamburg. Schliemann hatte dort Ende 1841 als Auswanderer ein Segelschiff bestiegen. Dass er auf ihm nach Venezuela gelangen würde, lag im Bereich des Möglichen. Was wäre dann aus dem jungen Mann geworden? Vielleicht hätte ihn, wie seinen Bruder Ludwig in Kalifornien, eine Krankheit hinweggerafft, oder er wäre bei ihm günstigen Bedingungen irgendwie zu Geld und Ansehen gelangt. Auf jeden Fall hätte sein Leben eine andere Richtung genommen.

Statt dessen warf die Meereswoge Schliemann an Hollands Küste. Das Weitere ist bekannt.

Die Katastrophe des Schiffbruchs, in die er geriet, war, so paradox es klingen mag, seine Sternstunde und letztlich eine Sternstunde der Archäologie oder, wie die alten Griechen sagten, ein *kairos*, ein rechter Zeitpunkt.

BIBLIOGRAPHIE

Andrusová-Vlčekova, G. 1999. „Heinrich Schliemann und seine Familie.“ *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 6:41-60.

Babanov, I.E., und L.A. Suetov. 1968. „Novye dokumenty k biografii Šlimana“ (= Neue Dokumente zur Biographie Schliemanns). *Vestnik drevnejistorii* 1:195-197.

Boboško, I. 1998. „Genrich Šliman i sokrovišča Troi“ (= Heinrich Schliemann und Trojas Schätze). In *V mire klassičeskich obrazov. Antičnyj sbornik. Olympiad Papers* (= In der Welt klassischer Gestalten. Sammelband Antike der Olympiade-Beiträge), 51-93. St. Peterburg.

Bogdanov, I. 1994. *Dolgaja doroga v Troju* (= *Der lange Weg nach Troja*). St. Peterburg: Izd. Hudožestvennaja Literatura.

_____. 2002. *Peterburgskaja familija: Latkiny* (= *Eine Petersburger Familie: Die Latkins*). St Peterburg: Iskusstvo SPB.

Bölke, W. 1996. *Heinrich Schliemann. Ein berühmter Mecklenburger.* Schwerin: Demmler.

Clevé, E. 1948. *Heinrich Schliemann. Ein Lebensbild*. Berlin: Williams & Co.

Jähne, A. 1997. „Heinrich Schliemanns Schenkungen trojanischer und griechischer Altertümer nach Russland. Der Briefwechsel mit A.A. Polovcov.“ *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 5:69-80.

_____. 2001. „Auf Umwegen nach Troia.“ *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 7:53-66.

_____, Hrsg. 1998. *D.N. Jegorow, Heinrich Schliemann. Eine Biographie*. Petersburg 1923 (= *Altertum* 44, 1998: 165-242).

Ludwig, E. 1932. *Schliemann. Geschichte eines Goldsuchers*. Berlin: Paul Zsolnay.

70 Brief Schliemanns vom 28. September 1866 an Schwester Doris (in: Meyer 1953, 128, Nr. 98).

Mai, J. 1997. „Zur rechtlichen Situation Heinrich Schliemanns in Russland 1846 bis 1864.“ *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 5:57-62.
_____. 1999a. „Heinrich Schliemanns sozialer Aufstieg in Russland 1846-1864.“ *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 6:89-94.
_____. 1999b. „Schliemann als ‚homo oeconomicus‘.“ *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 6:95-100.
Mejerovič, M. 1938. *Šliman*. Moskva.
Meyer, E. 1969. *Heinrich Schliemann*. *Kaufmann und Forscher*. Göttingen: Musterschmidt-Verlag.
_____, Hrsg. 1953. *Heinrich Schliemann. Briefwechsel*. *I. Band von 1842 bis 1875*. Berlin: Gebr. Mann.
Neverov, O.J. 1985. „Drevnosti iz sobranija Genricha Šlimana“ (= Altertümer aus der Sammlung Heinrich Schliemanns). In *Kul’turnoe nasledie Vostoka* (= *Das Kulturerbe des Orients*), 198-208. Leningrad: Izdat. Nauka.
_____. 1998. „Drevnosti iz sobranija Šlimana.“ In *Šliman. Peterburg. Troja, Katalog der Ausstellung*, 66-69. St. Petersburg: Slavija.
Rolland, R. 1949. *Das Leben Tolstois*. Stuttgart.
Schliemann, S., Hrsg. 1892. *Heinrich Schliemann’s Selbstbiographie. Bis zu seinem Tode vervollständigt*. Leipzig: F.A. Brockhaus.
Schklowski, V. 1981. *Lew Tolstoi. Eine Romanbiographie*. Berlin: Volk und Welt.
Stoll, H.A., Hrsg. 1953. *Abenteuer meines Lebens. Heinrich Schliemann erzählt*. Leipzig: Leipzig Brockhaus.
Tolstoj, L. 1919. *Skizzen aus der Verteidigung Sewastopols.* Dresden – Leipzig: Verlag von Heinrich Minden.
Wölffling, S. 1999. „Heinrich Schliemanns Ehe mit Katherina im Lichte der russisch-orthodoxen Lehre.“ *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 6:69-74.
Zajončkovskij, P.A. 1966. *Dnevnik gosudarstvennogo sekretarja A.A. Polovcov*a (= *Tagebuch des Staatssekretärs A.A. Polovcova*), Bd. 1-2. Moskau: Moskva Izd. Nauka.

Memorial Archaeology and the manipulation of memory

Schliemann in Rome, 1868

Mark Lehrer

ZUSAMMENFASSUNG: ARCHÄOLOGIE UND DIE MANIPULATION DER ERINNERUNG. SCHLIEMANN IN ROM, 1868

Als Heinrich Schliemann 1868 seine große Reise nach Ithaka, Athen und Troja antrat, verbrachte er zuerst einen Monat in Rom. Sein italienisch geführtes Tagebuch entstand zu einer Zeit, als er noch sicherlich nicht daran dachte, irgendwann Ausgrabungen durchzuführen. Gerade deswegen ist es von biographischem Interesse, Schliemanns Faszination mit der Archäologie zu analysieren. Ausgehend von dem Tagebuch und Schliemanns persönlicher Korrespondenz werden zwei Facetten dieser Faszination herausgearbeitet. Zum einen liebte Schliemann offenbar Legenden jeglicher Art. Ihn faszinierten die archäologischen Reste berühmter Persönlichkeiten und Orte, die in das Geheimnis der Vergangenheit gehüllt waren. Schliemann war von den Stars und Prominenten der Antike fasziniert. Zum anderen hat er jedoch deutlich erkannt, dass antike Monumente durchaus nicht immer die Wahrheit erzählten. Gerade das Lügenpotential antiker Monumente war ihm von großem Interesse. Es ist nicht gerade schwierig zu zeigen, dass die komplexe Familiengeschichte Schliemanns dahinter steht. Dazu ist kein Rückgriff auf Tiefenpsychologie nötig. Denn Schliemanns Vater lebte noch im Jahr 1868, und Schliemann schrieb seinem sterbenden Vater aus der Ewigen Stadt. Während Schliemanns römisches Tagebuch scheinbar aus trockenen Fakten und Quasi-Fakten über Rom besteht, funkelt Schliemanns Brief an den Vater von intimer Psychologie, obwohl Schliemann scheinbar nur über das antike Rom und seine archäologischen Reste erzählt.

The purpose of excavating ancient monuments is to learn more about the past. Obviously, though, the original purpose of many ancient monuments was not necessary to recount the past so much as to put a particular "spin" on the past or even invent a mythological past. Schliemann's personal Athenian palace, the Iliou Melathron, does the same, as Korres has shown[1]. So many monuments, ancient and modern alike, convey as much about the intention to mythologize as they do about actual events[2].

Although as old as the hills, this truism lies at the heart of what fascinated Schliemann the most about the ancient remains of Rome where he began his historic journey of 1868, the year he discovered archaeology as a new vocation. His four-month journey through Rome, Naples, Greece, and Trojan Plain culminated, of course, in an intense archaeological ambition to excavate. However, this desire to excavate on a vast scale materialized only at the very end of the trip, upon meeting Frank Calvert in the Dardanelles in mid-August[3]. The following retracing of Schliemann's steps in Rome, the month-long first leg of his 1868 odyssey, endeavors to uncover the nature of Schliemann's fascination with archaeology prior to any serious ambitions to excavate[4].

---

1 Korres 1988.

2 An excellent recent history of classical antiquity by Price and Thonemann, 2010 explains the issue nicely to students and casual readers.

3 Traill 1985. Allen 1999.

4 Unless otherwise stated, all Schliemann's unpublished letters are taken from copybook BBB 27, in the Gennadius Library. These letters and Schliemann's 1868 diary (A12) were consulted in 1987-88 and formed the basis for my publication with David Turner: Lehrer and Turner 1989. Permission to quote was granted by then director George Huxley.

I argue that his fascination was twofold. First, he was fascinated with legend, with legendary names, and with legendary events shrouded in the mystery of the distant past. In modern parlance, he was obsessed with ancient celebrities. Second, he was fascinated with the potential of monuments and archaeological remains to mythologize, to lie, and to distort the historical record. It will be easy to show that the latter fascination was nourished by his family history and complex relation to his father. No deep psychology is required for this demonstration. For in 1868, Schliemann's father was still, barely, alive. And Schliemann wrote to him. While Schliemann's diary entries for Rome consist mainly of dry recycled facts and quasi-facts about the Eternal City, Schliemann's letter to his father from Rome bristles with intimate psychology. The contrast between the monotonous Roman diary and the lively Roman letters constitutes the organizing principle of the following analysis. We begin with the diary and then proceed to the letters.

1. THE ROMAN DIARY

Schliemann's travels lasted four months. The principal stops were Rome (May 5 to June 6), Naples and southern Italy (June 7 to July 5), Ithaca and Greece (July 6 to August 5), and, in the Ottoman Empire, the Troad and Constantinople (August 7 to 26). He arrived in Rome on the morning of May 5, checked into the Albergodella Minerva situated now as then just behind the Pantheon (fig. 1), and began his Roman sojourn with a visit to the Piazza del Popolo and St. Peter's. True to his custom of writing his diary in the language of his host country, Schliemann kept his entries entirely in Italian while in Italy. During his month-long stay in Rome, Schliemann filled 65 pages of his diary with descriptions of the churches, villas, palaces, museums, and excavated sites that he visited.

With language practice a recognizable goal, this section of the diary was written mostly with the aid of tourist guides. Schliemann's major, but not exclusive, source of information was clearly John Murray's *Handbook of Rome and its Environs*[5]. His itinerary went literally by the book. He visited the sites of the city in precisely the order prescribed by the Nibby – Vasi guides, the popular tourist handbooks of the day that went through dozens of editions and were translated into many languages[6]. Murray's encyclopedic guide to Rome included as an appendix an eight-part itinerary of sights modeled closely on the eight-day Nibby – Vasi itinerary. Schliemann followed this itinerary and his tour thus began at the Piazza del Popolo, proceeded gradually down the Corso to the Roman Forum (day 1 of the Murray and Nibby – Vasi itinerary), thence to the Lateran (day 2), to the Quirinal (day 3), to the Mausoleum of Augustus, thence to the Velabrium (day 5), to the Fabrician Bridge, the Ponte Sant'Angelo (day 7), concluding on the eighth day with the Castel Sant'Angelo (the Mausoleum of Hadrian) and the Vatican. So closely did Schliemann adhere to this standard itinerary, which took him fifteen days to complete, and so eagerly did he record historical information about the sites, that his diary reads like a tourist guide itself. In these two weeks he fills fifty pages with descriptions and facts, immersing himself entirely in the study of the Eternal City.

Upon the completion of the standard itinerary on May 20, he wrote on average less than a page a day during the remaining two and a half weeks of his Roman sojourn. He undertook a number of excursions to survey the excavated ruins of Hadrian's Villa (May 24), Ostia (May 25), the Appian Way (May 26), and the supposed Villa of Cicero at the site of ancient Tusculum (June

5 Most probably the eighth edition of 1867. Murray 1867.

6 Certain details in Schliemann's diary suggest that he had the most recent French edition of this guide: Nibby and Vasi 1863. If Schliemann did have this guide, he did not draw extensively from it.

2). His perceptions about these sites depend heavily on what he reads in Murray. He also re-visited his favorite sites, especially St. Peter's and the Palatine, and spent the major portion of his time in museums and private galleries; visits to the Vatican Museum are mentioned on not less than seven different dates. The ancient sculptures in the Borghese Gallery were also deemed worthy of return visits.

For the sake of clarity, the present section treats in turn the various centers of Schliemann's attention in Rome: excavation, antiquities, churches, holy relics of the saints, and traces of famous figures (Nero, Cleopatra, and Beatrice Cenci).

Let us begin by examining the nature and development of Schliemann's archaeological interests. The emphasis here is on historical identification, on connecting surviving edifices and ruins of antiquity with famous personages and events of the Roman era. The overview of the Roman Forum in his entry for May 7 incorporates all the peculiarities and contradictory tendencies that accompany this antiquarian approach. In the following representative excerpt Schliemann notes the distortion of historical record:

> "...Next to this are three fluted columns of the Temple of Jupiter Tonans, erected by Augustus after the war in Spain. To the right, the remains of the Temple of Concord where Cicero united the Senate upon the discovery of the conspirators of Catiline. After this the Triumphal Arch of Septimius Severus, upon which Caracalla, after killing his brother Geta, had his name obliterated, which can still be seen distinctly".

His penchant for associating the ruins with renowned historical figures sometimes leads him to include information of rather dubious authority:

> "There to the side are the remains of the Temple of Castor and Pollux and the Lacus Curtius, where Curtius leaped into the abyss. There also is the fig tree where Romulus and Remus were abandoned"[7].

Further down, while describing the Mamertine Prison in this same entry (May 7), Schliemann does manage to muster an infinitesimal modicum of critical skepticism toward legends of this sort:

> "In this lower prison, Jugurtha was starved to death, Vercingetorix killed, the conspirators of Catiline murdered by order of Cicero; here Sejanus and Joras, son of Simeon, were also killed. Plutarch writes that Jugurtha had spoken of the fountain there and thus it is not possible that St. Peter made it spring up from the earth in order to baptize the custodian Martinianus and the other prisoners".

All of this particular information is taken from Murray; Schliemann's skepticism, like his naïveté, is conditioned by his sources at hand. The entry continues:

> "In front of the prison were the Scalae Gemoniae upon which the executed prisoners were exposed to the people. On the walls there are many signs made by the prisoners with their fingernails".

Other passages in the Roman section do afford a glimpse of the future archaeologist and manage to transcend the curiosity of the typical tourist and Schliemann's morbid fascinations.

---

7 Schliemann's reliance on outdated sources for his survey of the Roman Forum causes him to overlook the fact that the supposed Temple of Jupiter Tonans had long been identified instead as the Temple of Saturn, and labeled as such by Murray. It is still identified as the Temple of Jupiter Tonans in the latest edition of Nibby and Vasi 1863, 100-101.

His notes regarding the Basilica of Constantine are by no means untypical of his interest in the changing aspects of a given historical site over time:

> "Previously the Temple of Peace was situated there, constructed by Vespasian to receive the vases of Jerusalem. It burned down in the reign of Commodus and was rebuilt by Maxentius and completed by Constantine. It [i.e. the Basilica of Constantine] is 300 feet long and just as wide. Of the 8 great columns that supported the principal aisles there exists only one that Paul V placed in the Piazza di Santa Maria Maggiore. The arches are superb and immense. Earlier, the main façade of the temple was turned toward the Imperial Way, constructed by Nero, which joined the Palatine to the Esquiline" (May 7).

Even in visiting Christian buildings, Schliemann is fond of noting the pagan temples that had earlier occupied any given site and of ascertaining the provenance of antique columns used in the interior. In his lengthy description of Santa Maria Maggiore (May 10) –to take but one of dozens of examples– he notes that the basilica occupies the site of the ancient temple of Juno Lucina. He records further that the four porphyry columns of the high altar come from the Temple of Jupiter Capitolinus, that columns in the church's Sistine Chapel come from the Baths of Diocletian, and that "Pius IV took 200 columns from these baths". Notes like these abound in his church descriptions and are all the more significant in assessing Schliemann's special interests because they often, as in this instance, do not stem from the Murray or Vasi – Nibby guide to Rome[8]. During his daily tours, Schliemann often uncritically records what he hears; for example, he writes as if the six Solomonic columns adorning the sanctuary of Santa Prassede actually came from the Temple of Solomon (May 11).

From Paris, two days before his departure for Italy, he had written to his son:

> "I am leaving today for beautiful Italy. Although I have been to Rome and Naples a number of times, the thought that I will see them again in a few days is somewhat intoxicating for me, and never in my life have I embarked on a voyage with such joy as this time. What interests me particularly are the diggings undertaken to discover antiquities and I am very curious about the immense discoveries just made in Rome and Pompeii"[9].

These recent archaeological discoveries included those on the Palatine, the ancient hill adjoining the Roman Forum, where "excavations are being conducted everywhere" (May 7, diary). The next day he returns to the Palatine "where the Pope is having immense excavations conducted". He continues:

> "I saw among many others one staircase that they have just excavated, that was of marble with paintings on the wall. They have already excavated large parts of the Palace of Commodus, of Alexander Severus, and of Septimius Severus. Immense vaulted rooms everywhere with gilded ornaments, the walls covered with marble, the pavement of the richest marble and mosaics".

On the other side of the Palatine Schliemann inspected the excavations conducted by Pietro Rosa, the highly respected archaeologist and superintendent of excavations for the entire Roman province. Schliemann seems to have sought an interview with Rosa towards the end of his stay in Rome, for he reports having a long conversation with the "very kind" director of

---

8 Further excerpts such as these from the Roman section are given in Lehrer and Turner 1989, 225.

9 Copybook BBB 28, letter of 27 May (in French). The word "today", it should be pointed out, is often used rhetorically in Schliemann's letters. In a letter to his friend Hoehne of the same date he writes virtually the same thing in German.

the excavations on June 4: "He recommends that I read Virgil VIII on the Palatine"[10].That Schliemann also learned something about the history of excavations is shown by diary notes, such as the following concerning Nero's Golden House:

> "The excavations were undertaken at the beginning of the century by Napoleon I, but already under [Pope] Paul III extensive excavations had been conducted in such a manner that Napoleon would have found but little" (May 8).

Like all visitors to Rome at this time of extensive archaeological investigations, Schliemann encountered a bustle of excavation activity everywhere he went. On May 18, for example, he records that over 200 valuable marble blocks of verde antico, along with a couple of ancient landings, had been discovered by excavators at the Roman emporia along the banks of the Tiber, while excavations in the church of Santa Sabina, "on the site of [the temples of] Juno Regina and Jupiter Libertas", had yielded antique mosaics.

Schliemann's approach to the remains of ancient Rome betrays the many years he had spent behind a comptoir. Aesthetic contemplation, monumentalist enthusiasm, or a Romantic lament for a lost world play no part in his diary entries (vividly in contrast to his letters to family, as we will see). Instead, comprehending a site or art work meant memorizing the commonly cited "facts" associated with it.

> "We [Schliemann and his servant] went afterward to the Palazzo Spada, where I saw again the beautiful and magnificent statue of Pompey the Great. There is no doubt that this is the very statue at whose feet Caesar fell mortally wounded, because Suetonius tells us that Augustus removed it from the Curia and placed it in front of the Temple of Janus, where it was discovered; on the left leg there is a large red spot and it is said that this is Caesar's blood" (May 19).

Schliemann felt no more compelled to contest the validity of this claim than he does to scrutinize the relics of the saints in the Roman churches or to wonder about the fig tree in the Roman Forum under which Romulus and Remus were supposedly abandoned. Fanciful legends were no less stimulating for Schliemann than scholarly certainties.

All of this foreshadowed his initial approach to the remains of the Homeric age. Not only would he suppose the Homeric poems to describe monuments and places just as the Roman sources described the Eternal City, but even scrutinizing Homer to sift history from legend was not to be a priority. For Schliemann the tourist, popular legends were as pertinent as well-documented facts:

> "In one chapel [in the basilica of San Paolo] they showed me a crucifix that spoke three times to St. Bridget[...] I went to the Church of San Paolo alle Tre Fontane. They showed me the column upon which St. Paul was beheaded. His head took three bounces and each time there sprang up a fountain from the pavement. These three fountains are still there" (May 18).

Characteristically, Schliemann dispenses with the disclaimer he would have found in Murray:

> "The interior is celebrated for the three fountains which we are told by the legend sprang up where the head of the apostle bounded as many times from the earth"[11].

10 Diary entry of June 7, excerpted at greater length in Lehrer and Turner 1989, 227.

11 Murray 1867, 183.

Schliemann seems to have taken an almost cult-like interest in at least four historical figures, whose traces he records as he encounters them in Rome: Jesus, Nero, Cleopatra, and Beatrice Cenci. Already in 1859 Schliemann had visited all the sites connected with Jesus in Jerusalem[12]. Amongst other relics in Rome he mentions "the Last Supper in bronze bas-relief and behind it the *true table* of the Last Supper" in the basilica of San Giovanni in Laterano (May 8). In the cloister of the basilica he was impressed by the height of the so-called Measure of Christ (fig. 2). In the basilica of Santa Croce di Gerusalemme, two days later, Schliemann hoped to see the relic of the True Cross. "I did not succeed in seeing the piece of the True Cross today, but they promised to show it to me tomorrow". In the church of San Sebastiano he was shown "the impression of Christ's feet made when he was met by St. Peter who cried 'Domine quo vadis?'" (May 18). In sum, Schliemann was fascinated by relics of famous figures, and it is not surprising that he would later look for analogous relics of Odysseus and Priam.

Schliemann notes inaccurately that at the Piazza del Popolo "the ashes of Nero are buried" (May 6). In his survey of the Roman Forum on May 7 and 8, Nero figures prominently. Near the Arch of Titus a guide must have shown him "the remains of the *Temple of Roman Sincerity* that Nero erected in honor of the old woman Bertha who exclaimed every time that Nero passed by: 'May the Gods grant you long life'". Here Schliemann reproduces a medieval legend[13]. Besides mentioning the pedestal of the colossus of Nero and the former Imperial Way constructed by the tyrant, the diary includes an almost full-page description of Nero's once immense Golden House:

> "Titus, in order to make Nero's edifice disappear, had the house filled with rubble; he added 100-foot corridors and heaped earth all around in order to make a hill and construct baths called the Baths of Titus. The Golden House had a portico facing the garden, was extremely long and extended to the Celian Hill and the Palatine [...] but in the entire house there are 132 rooms of which only 20 have been cleared out; all the rooms covered with marble or gilded, the large dining room, the walls covered with giallo antico marble".

Schliemann's intertwined interests in Nero's Golden House and the manipulation of historical memory extended back at least a decade to his Italian sojourn of 1858, for in his Italian language notebook of 1861-1862 he had written:

> "As proof that the buildings of the ancients were much more solid than modern structures I cite only the example that Claudius [sic: Titus], in order to erase completely the memory of his predecessor Nero, ordered the demolition of the upper stories of the Golden House beyond the third floor, [and] had all rooms of the first floor filled with stones...".

Again, the emphasis is on the effort of Nero's successor to eradicate any vestiges of the tyrant's fame. More than scholarly and personal curiosity were at stake, for he had concluded his Italian note thus:

> "One would certainly find much good stuff there [in the Golden House]; in fact, a common table from Nero's time would be worth its weight in gold in England and for this I can only curse the bad Roman government for forbidding individuals from conducting excavations".

---

12 Among the details of the trip recollected in Italian in his Language Exercise book of 1861-62 (Gennadius Library), he recalls having been brought to a date-palm supposedly planted by Jesus. Though Schliemann doubted the plausibility of the legend, he clearly adored such curiosities.

13 Many thanks to Prof. Leandro Polverini for illuminating the source of this curious legend not found in the guide books now or then, as well as many other helpful hints concerning the Eternal City.

At some level, then, Schliemann had envisioned the possibility of undertaking excavations of his own long before 1868; this was just one of many latent possibilities that could only be realized by the right combination of circumstances. The surviving ruins and canal beds testifying to Nero's grandiose projects evidently impressed Schliemann, for he notes them throughout the Italian section of the diary with conspicuous regularity.

While the tyrant Nero piqued Schliemann's interest, one celebrated victim of tyranny evidently inspired sympathy in him. This was Beatrice Cenci (1577-1599), the tragic heroine of many now obscure literary works, including a play by Shelley. Though her memory has faded since Schliemann's time, she appealed to nineteenth-century sensibilities as the epitome of secular martyrdom. Her father, a vicious Roman nobleman, had imprisoned her and her stepmother in an isolated castle, subjecting them to great brutality. She ultimately assented to a patricidal plot carried out by her brother Giacomo and others. Popular efforts undertaken to obtain a pardon for the accused from Pope Clement VIII were of no avail; Beatrice and her stepmother were beheaded, her brother drawn and quartered. Some attributed the Pope's obdurate stance to designs on the Cenci fortune. On May 16 Schliemann noted:

> "Nearby, and also in the Ghetto, is the Cenci Palace which is immense but maintains a lugubrious and gloomy appearance. Just as Pope Paul V had condemned Beatrice Cenci and her stepmother, he kept her brother in prison for many years after having him castrated, and all this solely to despoil the family of its immense estate that has remained in the Borghese family. Between them and the heirs of the Cencis there has been up to now, and for 264 years, a pending suit, which will surely be decided to the detriment of the Borghesi when Rome obtains a secular government".

In the Palazzo Barberini three days earlier he had admired what was then believed to be a portrait of Beatrice Cenci by Guido Reni, copies of which had long adorned countless private collections (including Goethe's garden house in Weimar)[14]. Besides ordering a copy of the portrait for himself (May 14), and noting her burial place at the church of San Pietro in Montorio (May 30), Schliemann did not fail to visit "the utterly horrible (orrorosissime) prisons of Beatrice Cenci and her stepmother" in the Castel Sant'Angelo on June 1. On a related note, he records seeing, in the Capitoline picture gallery, "paintings by Laurenti Palermitano: Brutus having his sons killed" (May 7).

Schliemann's descriptions of the ancient obelisks in Rome reflect his already long-standing interest in Egyptian archaeology; he records in detail their age, dimensions, and former locations. His frequent mention of Cleopatra, on the other hand, in the Roman diary foreshadows his Egyptian search of 1888 for sculptures of the queen[15]. Of the ancient statues in the Capitoline Museum he makes a special note in his diary of "the one of Cleopatra[16] and of Octavian, thin and miserable, small" (May 6). The next day he notices a picture of "Cleopatra kneeling before Octavian" in the Capitoline picture gallery. He recalls seeing three paintings of Cleopatra in the Palazzo Spada (May 19); as I determined in 2010, they are all still there. In one of these paintings, he notes, "Mark Anthony says 'She only loves me because I am rich', when she removes the largest of her pearls and swallows it in a glass of wine". (This is reminiscent of Schliemann's laments about his estranged Russian wife, who accepted his marriage proposals

14 The attribution is today viewed as doubtful. See Pepper 1984, 304.

15 This search culminated, as Wolfgang Schindler disclosed, in a gift to the Berlin Museum of a marble bust of Cleopatra –in reality most probably a copy of Silanion's *Corinna*– that Schliemann claimed to have exhumed near Alexandria but probably had purchased instead. See Calder and Traill 1986, 81-94.

16 Murray 1867, 263 lists a bust of Cleopatra in the museum. Schliemann would later learn that no ancient sculptural representation was known to exist.

only after he doubled his fortune, and then proceeded to indulge in spendthrift habits that aroused Schliemann's ire). The paintings in the Palazzo Colonna inspire Schliemann to remark: "I particularly liked a painting of Cleopatra by the school of Guido" (May 11). Schliemann's predilection for the works of Reni and his school was completely in keeping with tastes of the time as reflected in Murray's guide. On May 14 he commissioned copies of *Cleopatra*[17], the *Cenci* attributed to Reni, and Reni's famous *Aurora*, confirming the order after his return to Paris[18]. This last painting now adorns the ceiling in the foyer of Schliemann's Iliou Melathron in Athens[19].

During the continuation of his travels of 1868 in Greece, Schliemann will report purchasing coins of Mark Anthony and Cleopatra in Ithaca (July 12) and observing further coins of the Egyptian queen in the numismatic museum in Athens (July 24).

2. SCHLIEMANN'S ROMAN CORRESPONDENCE

The Roman section of the diary does not enlighten us as to the state of Schliemann's inner self. Fortunately, however, he kept copies of some of the letters he sent from Rome which reveal how fully he felt in his element while cultivating his interest in antiquity and archaeology. To his Parisian acquaintance Beaurain he wrote that his joy in Rome was too great for him to leave, and that Rome was a "paradise" for people who, like himself, love antiquities (date illegible). During his sojourn he hears from his St. Petersburg friends that he need not fear a lawsuit by returning to Russia. After just ten days in the city, however, he writes to Engbert:

> "...naturally there is no possibility that Soloviev's heiress would have any chance of winning a lawsuit against me for my receipts of 1856 and 1857, but I will never return, for I am unhappy in my marriage, unfortunately, and saying goodbye to my beloved children would be too difficult. In the meantime I have become such a fanatic for the arts and antiquities that I feel quite happy in Paris with frequent little trips to Rome, Naples, and Athens and can quietly await the time when my children can visit me on their own after completing their compulsory upbringing in Russia" (May 17).

Though this particular diary says little about how he socialized in Rome, it was a long-standing habit of Schliemann to strike up conversations with other tourists who crossed his path. Just how therapeutic this change of social scenery was can be judged from the letter to Krohn in St. Petersburg written on the eve of his departure from Rome:

> "Certainly, according to your information there is nothing for me to fear; but nonetheless, I have now firmly decided never to step foot on Russian soil again, because I could not return without humiliating myself in my own eyes and without approving of my wife's diabolical behavior. In the solitude in which I lived in Paris, my love of my children prevailed over my pride and I was capable of doing anything to see them again. But since leaving Paris I have been constantly en grande société; I have quickly regained my mental sanity, and ever since I regained it my dignity as a man rebels at the mere thought of submitting to my wife's ignominious actions". He adds: "I regret seeing that you, too, are a victim of your wife's badgering".

Before continuing with Schliemann's enthusiastic letters from Rome to his friends and family, one further dimension of his Roman sojourn and diary needs to be interjected at this stage: the

17 Schliemann subsequently identified the artist as Michele Desublèo. We have not been able to identify the work in question. Reni himself did numerous Cleopatras with the asp: See Pepper 1984, 328 (index to six different paintings of Cleopatra).

18 Copybook BBB 28, letter of 22 September 1868 to A. Chatelain.

19 Korres 1988.

morbidity of Schliemann's interests. A bizarre visit to the Hospital of San Giacomo on May 14 falls in precisely the order of sites suggested by Murray's itinerary, but Schliemann followed his own eccentric impulses in taking a detailed tour of the interior and observing that the hospital housed "for the most part surgical ailments and venereal diseases or consequences of venereal diseases". Perhaps the hospital may have afforded the impotency-afflicted Schliemann a perverse sense of comfort; in any case, his fear of contracting venereal diseases –as his Language Exercise book reveals– made him loath to frequent prostitutes during his extensive voyages. Schliemann's lengthy and unappetizing descriptions of certain patients he observes in the hospital need not be reproduced here. Yet it is worth noting that his full-page description of the hospital and its occupants is tucked away neatly between descriptions of the Mausoleum of Augustus and the Palazzo Borghese.

While the striking contrast between the sublime and the morbid illuminates the Eternal City's appeal for Schliemann, it also prepares us for the most biographically significant of the letters written in Rome, one preserved in the original in Berlin[20]. For Schliemann, the city's greatness lay precisely in the testimony it offered to bygone ages and civilizations:

> "As I write this in the Hôtel Minerva, on the site of the famous Temple of Minerva, I see before me the Pantheon built by Marcus Agrippa whose 10-foot-thick, and in many places 20-foot-thick, walls have withstood the ravages of time for 1900 years already, and directly in front of my balcony, on the back of a giant white marble elephant, an obelisk covered with beautiful hieroglyphics that was constructed by King Hophres of the 26th dynasty in the 7th century B.C. and brought here from Heliopolis by Augustus Octavian. With every step one thus sees the most wondrous monuments of past fame".

While there is nothing original in these observations, at least they depart in style from the fact and pseudo-fact list of the diary.

Written weeks before he seriously considered the idea of becoming an archaeologist himself, this letter of 30 May 1868 lends some credibility to his later claims that childhood conversations with his father had helped shape his archaeological interests:

> "I really thought of you when a few days ago I rode a distance of 18 miles along the Appian Way to Albano, for you told me as a child so much about it. On both sides of the long street each tomb adjoins the next; many of them are well preserved and everywhere the scattered pieces of lovely statues, sculpted ledges, etc. testify to its earlier magnificence. The best preserved tomb is that of Caecilia Martella, the wife of Crassus, which served as a fortress during the entire Middle Ages, and that of the Cotta family, which also is round".

It is hard not to think of Schliemann's own buried past in conjunction with the tomb inscriptions he relates next. They relate to marriage. Schliemann's own marriage had been in shambles for a good decade. Yet for all of Schliemann's shortcomings as husband, his father had been incontestably a far worse one. Ernst Schliemann (1780-1870) had been a wanton and alcoholic pastor whose affairs with house maids had scandalized the village and driven Schliemann's mother to an early death.

In his letter, Schliemann reproduces from his diary an inscription from the portico walls of the Roman church of Santa Maria in Trastevere that he had seen on May 19 (fig. 3). In English it could be rendered thus: "Marcus Cocceius Ambrosius, freedman of Augustus, chief of the white triumphal attire, made this for his wife Cocceia Nice with whom he lived for 45 years and 11 days without a quarrel". Murray's guide to Rome had undoubtedly alerted Schliemann to

20 Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin, Nachlaß 183 (Schliemann), Mappe 3. Reproduced with permission. Original in German; my translation.

this inscription, about which it comments: "Few husbands in Rome now-a-days could, perhaps, say so much"[21]. Certainly Schliemann and his father could not. For all the differences between father and son, one trait they shared was a disastrous first marriage, which sheds light on the inscription reported to his father in his letter of May 30.

Of course, whether the 45-year marriage of the freedman had in fact been as harmonious as the plaque claimed, could be doubted by anyone familiar with the distortion of truth so often encountered in ancient monumental inscriptions. This particular inscription, however, bears an uncanny resemblance to that ordered by Schliemann's father for the tomb of the wife he had driven to an early grave. Just seven years earlier in St. Petersburg, Schliemann had recollected, in a fit of rage against his father in his Italian language exercises:

> "He [my father] mistreated her and from my earliest youth I remember how he swore at his wife constantly and spit in her face. To get rid of her he made her pregnant and mortified her more than ever [...] [After her death] my father simulated great sorrow and pain and arranged a magnificent funeral and splendid burial ceremony to the woman he had killed through his villainy. He ordered an oak coffin [...] and a brick sepulcher [...] with the following epitaph: Repose sweetly in this resting place, Wife! Mother! Sleep until the trumpet sounds and summons you from the darkness of the tomb. We will remember you until the spirit drinks from the cup of Lethe"[22].

From an all too early age, Schliemann had learned that messages left to posterity on historical monuments need not tell the whole truth, and the manipulation of appearances was common practice among wrongdoers. The 1868 letter hints at an ultimate rapprochement toward his then 88-year-old father. The lies monumentalized thirty-seven years earlier by the elder Schliemann obtain a qualified absolution through their similarity to practices of Roman antiquity. As if to reiterate the point, Schliemann's letter to his father then goes on to describe at length the celebrated Tomb of the Baker near the Porta Maggiore (fig. 4), not failing to cite a separately discovered Latin inscription then as now associated with the tomb, which translates: "Atistia was my wife, she lived as an excellent woman, the surviving remains of her body are in this bread basket".

The term "absolution" is to be taken almost literally. Upon completing the standard Roman itinerary, Schliemann evidently followed Murray's instructions on how to petition an audience with the Pope: his note of May 22 to Monsignor Ricci of the Vatican requests "the honor to kiss the foot of the Holy Father and receive his benediction". He had just attended services held by the Pope in the Sistine Chapel (May 20) and in St. Peter's (May 21). He records details of the ceremony in his diary:

> "The cardinals in crimson, whose trains could not be less than 12 feet long and were carried by Monsignors in maroon, sit on benches to the left and right, the maroon Monsignors at their feet [...] The Pope entered with great ceremony in a white robe whose train was carried by four cardinals" (May 20).

For a Protestant such as Schliemann, an audience with the Pope was no doubt little more than a "must" on the "grand tour" of Italy. Yet the way that Schliemann later confides to his own father, the deposed minister and religious imposter, his reasons for desiring such an audience underscores the complicity between father and son:

---

21 Murray 1867, 177. Schliemann's diary entry of May 19 preserves the entire tomb inscription, which he must have recopied from a notebook he carried while sightseeing.

22 Our translation from the Italian section in Schliemann's Language Exercise book, first analyzed by Niederland 1965.

> "I was afraid of becoming too holy here and communicated my fear to a priest whom I met in the Alps. He advised me to leave Rome as soon as I noticed a halo around my head. But up until now I have not possessed the radiance of holiness, and regrettably I must depart in eight days regardless. Next Thursday I hope to obtain an audience with His Holiness, the Pope, through the mediation of my banker here, and I will ask his blessing for myself and for everyone I love – thus also, and especially, for you".

The audience with the Pope did not come about.

3. CONCLUSION

I have argued that Schliemann's fascination with Rome, beyond just all the historical details and ruins, was twofold. First, he was fascinated with legends, with celebrities, and with celebrated events veiled in the fragmentary memories surviving from the past. Second, he was fascinated with the fact that ancient monuments could not only preserve memories of the past, but also distort and mythologize the historical record. Such an awareness does not make Schliemann good, but it makes Schliemann a little more interesting than the style of his Roman diary might otherwise suggest.

Both traits foreshadow future developments in Schliemann's life. Concerning the first point, he was soon to pursue celebrity status as an archaeologist. Concerning the second, Schliemann engaged in quite a bit of mythologizing himself[23].

Indeed, it is deplorable but necessary to admit that Roman mythologizing might have had a bad influence on Schliemann. For the later, Greek part of the diary conserves a manufactured account of how, in August of 1868, Schliemann independently determined that Homer's Troy lay at Hisarlik and subsequently ran into Frank Calvert who happened to share this belief. In fact, he was mainly indebted to Calvert for this discovery. Schliemann manipulated his diary entries as part of a long-run endeavor to erase Calvert from the history of scholarship on the question *ubi Troia fuit*[24]*.* His effort continued shamelessly right up to the composition in *Ilios* (1880), which includes not only his major autobiography but also a history of the Troy question that understates Calvert's contribution quite severely. In essence, the sojourn in Rome in 1868 made Schliemann into more of a scholar. It did not make him into more of a gentleman.

BIBLIOGRAPHY

Allen, S.H. 1999. *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlik.* Berkeley: University of California Press.

Calder III, W.M., and D.A. Traill, eds. 1986. *Myth, Scandal and History: The Heinrich Schliemann Controversy and a First Edition of the Mycenaean Diary.* Detroit: Wayne State University Press.

Korres, G.S. 1988. "Heinrich Schliemanns Iliou Melathron in Athen." *Altertum* 34:164-173.

Lehrer, M., and D.R. Turner. 1989. "The Making of an Homeric Archaeologist: Schliemann's Diary of 1868." *BSA* 84:221-268.

Murray, J. 1867. *Handbook of Rome and its Environs*. 8th ed. London: John Murray.

Nibby A., and M. Vasi. 1863. *Itinéraire de Rome et de ses environs*. 9th ed. Rome: D'Aureli.

Niederland, W.J. 1965. "Analytical Study of the Life and Work of Heinrich Schliemann." *Psyche* 18:563-590.

Pepper, S. 1984. *Guido Reni: A Complete Catalogue of his Works with an Introductory Text*. New York: Phaidon.

Price, S., and P. Thonemann. 2010. *Birth of Classical Europe: A History From Troy to Augustine*. New York: Penguin.

Traill, D.A. 1985. "Schliemann's 'Dream of Troy': The Making of a Legend." *CJ* 81:13-24.

23 Calder and Traill 1986.

24 Traill 1985. Allen 1999.

Fig. 1. Hotel Minerva, where Schliemann resided in 1868 (© Mark Lehrer, 2012).

Fig. 2. The Measure of Christ in San Giovanni in Laterano (© Mark Lehrer, 2012).

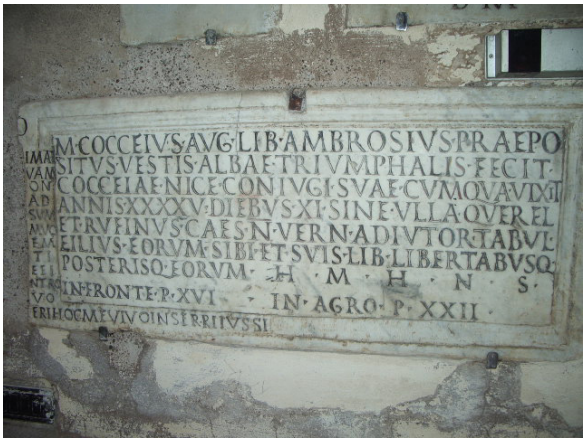

Fig. 3. Funerary inscription, in Santa Maria in Trastevere (© Mark Lehrer, 2012).

Fig. 4. Tomb of the Bakerin Rome (© Mark Lehrer, 2012).

«(...) ἔρρωσο. Ἑρρῖκος Σχλιέμανν»

Η ανακάλυψη του Μυκηναϊκού πολιτισμού και η δημιουργία του «Μυκηναίου Μουσείου» μέσα από τις αναφορές των πρωταγωνιστών της[1]

Κώστας Πασχαλίδης

SUMMARY: "(...) be in good health. Heinrich Schliemann". THE DISCOVERY OF THE MYCENAEAN CIVILIZATION AND THE RISE OF THE *MYCENAEAN MUSEUM* THROUGH THE DOCUMENTS OF THE PROTAGONISTS

Heinrich and Sophia Schliemann excavated Mycenae in November 1876, bringing to light an enormous number of precious objects that were unparalleled to any known collection items of their time. This expedition led to the expansion of the Greek Antiquity under study, together with the need to create a decent exhibition for the newly-found treasures. In 1878 the precious finds from Mycenae were presented - together with the ones from the tombs at Spata - at the Athens Technical School, in a perfectly organized exhibition which thus became the first Prehistoric Collection of the Greek Bronze Age, open to the public. Soon after the publication of the first archaeological guide in 1881 by Milchhöfer on the Athenian museums, which included the Technical School, Schliemann proceeded with plans for a detailed catalogue of what he called *the Mycenaen Museum.* This paper presents for the first time an unpublished letter of the excavator sent to the then Prime Minister, Alexandros Koumoundouros, asking for permission to publish and distribute a guidebook on the Mycenaean treasures of the new museum. This manuscript, now kept in the Historical Archive of the National Archaeological Museum, reveals aspects of Schliemann's social mobility and means to achieve his goals. It also encompasses both Schliemann's portrait and that of a whole era, when much of what we consider as granted were newly born.

Η αναπάντεχη ανακάλυψη των θησαυρών του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών από τον Ερρίκο και τη Σοφία Σλήμαν το Νοέμβριο του 1876 είχε ως αποτέλεσμα τη γέννηση μιας νέας Αρχαιολογίας επί ελληνικού εδάφους, με την επέκταση του έως τότε χαρτογραφημένου χρόνου κατά οκτώ τουλάχιστον αιώνες και την ανάγκη τροποποίησης της παράθεσης των καταλοίπων του παρελθόντος στη βιβλιογραφία και στα μουσεία της εποχής.

Η αφετηρία του καταγεγραμμένου παρελθόντος και των καλλιτεχνημάτων του ελληνικού κόσμου ξεκινούσε από τα νεφελώδη όρια της «ηρωικής εποχής» και από τα αρχαϊκά γλυπτά του αετώματος της Αφαίας. Αυτή ακριβώς η αντίληψη αποτυπώθηκε στο προτεινόμενο σχέδιο κάτοψης του Εθνικού Μουσείου των Αθηνών, που εκπόνησε ο Γερμανός αρχιτέκτονας Ludwig

---

1 Η συμμετοχή μου στον Τιμητικό Τόμο για τον Καθηγητή Γ.Σ. Κορρέ αποτελεί για εμένα ιδιαίτερη τιμή. Αν και δεν υπήρξα φοιτητής του, θεωρώ δασκάλους μου όλους τους ανθρώπους, των οποίων το έργο μού ενέπνευσε την περιέργεια και το θαυμασμό. Έχοντας γνωρίσει το βίο και τη συμβολή του Ερρίκου Σλήμαν στην ελληνική αρχαιολογία, μέσα από το πλούσιο ερευνητικό έργο του Καθηγητή Γ.Σ. Κορρέ, θέλω με την εργασία αυτή να του προσφέρω μικρό αντίδωρο εκτίμησης και ευγνωμοσύνης, ζητώντας προκαταβολικά συγγνώμη για τις παραλείψεις και τα λάθη, που είμαι σίγουρος ότι θα διαπιστώσει. Στην έρευνά μου συνέβαλαν με συζητήσεις και συμβουλές επί της βιβλιογραφίας οι Δρ. Ελένη Γεροντάκου, Δρ. Λένα Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Δρ. Ελένη Κωνσταντινίδη-Συβρίδη και η Κα Πέγκυ Ρίγγα, τις οποίες ευχαριστώ θερμά.

Lange το 1860[2] (εικ. 1). Στην κάτοψη Lange, η παράθεση των εκθεμάτων προοριζόταν να γίνει χρονολογικά, ξεκινώντας από την *Heroen und Aeginettenzeit,* που θα καταλάμβανε τις τρεις πρώτες αίθουσες του κτηρίου στα αριστερά της εισόδου, και καταλήγοντας στη *Byzantinische Epoche* με την ολοκλήρωση της διαδρομής. Αυτή η δεξιόστροφη περιήγηση στις αίθουσες του μουσείου αποτυπώνει τρόπον τινά το ρολόι του χρόνου της αρχαίας τέχνης, όπως είχε καταγραφεί στην Αρχαιολογία της εποχής του.

Την επιθυμία της χρονολογικής παράθεσης των εκθεμάτων στο υπό συζήτηση μουσείο είχαν διατυπώσει το ίδιο έτος τα μέλη της Βασιλικής Ακαδημίας των Εικαστικών Τεχνών του Μονάχου –μέλος της οποίας ήταν και ο ίδιος ο Lange–, που έκριναν τα σχέδια του διεθνούς αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για την ανέγερσή του, το 1858. Η έκθεση των κριτών, που δημοσιεύθηκε μεταφρασμένη στον ελληνικό Τύπο της εποχής εκείνης, ανέφερε πως «ἡ οἰκοδομὴ μέλλει νὰ χρησιμεύσει εἰς συλλογὴν καὶ διάταξιν τῶν τῆς πλαστικῆς ἔργων τῶν ἐν Ἑλλάδι ποιηθέντων ἀπὸ τῆς γενέσεως τῆς τέχνης μέχρι τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ Βυζαντινῆς περιόδου συμπεριλαμβανομένης καὶ ταύτης»[3]. Την ίδια πρόβλεψη της χρονολογικής διάταξης των εκθεμάτων εξέφρασε το Βασιλικό Διάταγμα της 31ης Ιουλίου 1858, που όριζε στο άρθρο 3 ότι «τὸ Μουσεῖον πρέπει νὰ ἔχει γενικάς μεν διαιρέσεις κατ' ἐποχάς, ὑποδιαιρέσεις δὲ κατ' εἶδος τῶν ἀντικειμένων τῆς ἀρχαιότητος»[4], ανοίγοντας παράλληλα το δρόμο για τη δημιουργία των επιμέρους συλλογών. Κανείς δεν θα μπορούσε να φανταστεί στα χρόνια εκείνα ότι, μέσα στην επόμενη δεκαετία, τόσο οι εποχές του παρελθόντος, όσο και οι απαιτήσεις της παράθεσης των καταλοίπων του στις εκθέσεις των μουσείων, θα άλλαζαν οριστικά.

Η πρώτη συνειδητή συνάντηση της έρευνας με τα ευρήματα της νέας Αρχαιολογίας έγινε επτά χρόνια μετά από τη θεμελίωση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, τον Οκτώβριο του 1866[5], η ανέγερση του οποίου ακολούθησε αρχικά τα σχέδια του Lange με τις τροποποιήσεις του Παναγιώτη Κάλκου[6]. Το 1873 ο ανθρωπολόγος και αρχαιολόγος Κλων Στέφανος, αναζητώντας αρχαίες επιγραφές στη Σύρο, ανακάλυψε τον πρωτοκυκλαδικό οικισμό του Καστρίου και ανέσκαψε το προϊστορικό νεκροταφείο της Χαλανδριανής. Στην πρώτη του δημοσίευση ένα χρόνο μετά αναφέρει πως «ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς εὑρεθέντα ἀγαλμάτια [δηλαδή τα κυκλαδικά ειδώλια], ...προδήλως δεικνύουσιν ὅτι ἡ νεκρόπολις αὕτη εἶναι ἀρχαιοτάτη»[7]. Η Κυκλαδική Αρχαιολογία είχε μόλις γεννηθεί. Λίγα χρόνια μετά, το Δεκέμβριο του 1878, ο Μίνως Καλοκαιρινός ξεκίνησε την πρώτη ανασκαφή στο λόφο Κεφάλα της Κνωσού[8]. Ως το Φεβρουάριο του 1879 είχε αποκαλύψει ένα μεγάλο μέρος των δυτικών αποθηκών του ανακτόρου, που ταύτισε με το μυθικό λαβύρινθο. Ο Καλοκαιρινός δώρισε στο διάδοχο του θρόνου, πρίγκιπα Κωνσταντίνο, έναν νεοανακτορικό πίθο από την ανασκαφή, που κατέληξε το 1887 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και αποτέλεσε το πρώτο εύρημα του Μινωικού πολιτισμού, που εκτέθηκε ποτέ στην Αθήνα[9].

---

2 Κόκκου 2009, 222, 224, 225, εικ. 88. Λίτη 2001, 51, εικ. 2. Καλτσάς 2007, 17.

3 Κόκκου 2009, 211 και υποσ. 1. Αντίγραφο της δημοσίευσης στην *Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν* (τεύχος Η', αρ. 375 της 20ής Αυγούστου 1860) με τον τίτλο «Κρίσις τῶν Σχεδίων τοῦ ἐν Ἀθήναις Οἰκοδομηθησομένου Μουσείου» φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

4 ΦΕΚ 30, 31 Ιουλίου 1858, άρθρο 3.

5 Κόκκου 2009, 233.

6 Κόκκου 2009, 232-239 και ειδικά 235, 237, εικ. 90 για τον Π. Κάλκο και την ανέγερση από εκείνον της δυτικής πτέρυγας επί της οδού Πατησίων. Για τις περιπέτειες της ανέγερσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, βλ. ενδεικτικά: Κόκκου 2009, 201-246. Χριστοπούλου 2009, 6-7, 10 σημ. 1. Πασχαλίδης 2013.

7 Στέφανος 1874, 520 υποσ.7. Για τις ανασκαφές Στεφάνου στις Κυκλάδες βλ. Βασιλικοῦ 2006, 66-83.

8 Χατζιδάκης 1931, 23 και Κόπακα 1995. Για το ζήτημα του χρόνου της έναρξης και της διεξαγωγής των ανασκαφών εκεί, βλ. Κόπακα 1995, 507 υποσ. 21.

9 Πρόκειται για τον πίθο αρ. κατ. ΕΑΜ 6435 της Προϊστορικής Συλλογής, που εκτίθεται σήμερα στην αίθουσα της Σαντορίνης (αίθουσα 48). Παρόμοιους πίθους δώρισε χάριν προβολής ο Καλοκαιρινός και σε άλλα μεγάλα μουσεία της εποχής, όπως στο Βρετανικό, στο Λούβρο, σε μουσεία της Ιταλίας κ.ά.

Ωστόσο, η άρση των ορίων της γνωστής αρχαιότητας και η περαιτέρω επέκτασή της στο παρελθόν έγινε μέσα σε λίγους μήνες, με την ανασκαφή του Ερρίκου και της Σοφίας Σλήμαν στις Μυκήνες, από τις 7 Αυγούστου ως τις 4 Δεκεμβρίου του 1876 και, ιδίως, με την ανακάλυψη των πέντε πρώτων βασιλικών τάφων του Κύκλου Α, από τις 9 Νοεμβρίου και εξής[10]. Τα πλουσιότατα ευρήματα που ήρθαν στο φως και που δεν έμοιαζαν με οτιδήποτε ήταν έως τότε γνωστό, συντέλεσαν στη γέννηση της Μυκηναϊκής Αρχαιολογίας. Αισθανόμενος τη σημασία τους, ο ανασκαφέας ανέγραψε στο τηλεγράφημά του προς το Βασιλιά Γεώργιο Α' με ημερομηνία 28 Νοεμβρίου 1876 τα εξής:

> «Μετὰ μεγάλης χαρᾶς ἀναγγέλλω εἰς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα, ὅτι ἀνεῦρον τὰ μνημεῖα, ἅτινα ἡ παράδοσις διαλαληθεῖσα ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ὑποδεικνύει ὡς τάφους τοῦ Ἀγαμέμνονος, τῆς Κασσάνδρας, τοῦ Εὐρυμέδοντος καὶ τῶν ἑταίρων αὐτῶν, πάντων φονευθέντων ἐν ὥρᾳ γεύματος ὑπὸ τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τοῦ ἐραστοῦ της Αἰγίσθου. Εἰσὶν οἱ τάφοι οὗτοι περικυκλωμένοι ὑπὸ διπλοῦ παραλλήλου κύκλου πλακῶν, ὅστις ἀναμφιβόλως ἐποιήθη εἰς τιμὴν τῶν ῥηθέντων μεγάλων προσώπων. Εὗρον ἐν τοῖς τύμβοις ἄπειρον θησαυρὸν ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ. Ὁ θησαυρὸς οὗτος ἀρκεῖ μόνος νὰ πληρώσῃ μέγα μουσεῖον, ὅπερ ἔσται τὸ λαμπρότερον τῶν ἐπί τοῦ κόσμου, καὶ ὅπερ καθ' ὅλους τοῦς ἐπιόντας αἰῶνας θέλει ἑλκύει ἐν Ἑλλάδι μυριάδας ξένων ἐκ πάσης χώρας. Ἐπειδὴ ἐργάζομαι ἐξ ἀγνοῦ καὶ μόνου ἔρωτος πρὸς τὴν ἐπιστήμην, οὐδεμίαν ἔχω ἀπαίτησιν καὶ εἰκότως ἐπὶ τοῦ θησαυροῦ τούτου, ὃν παρέχω μετ' ἀπείρου ἐνθουσιασμοῦ ἄθικτον εἰς τὴν Ἑλλάδα.
>
> »Εἶθε, Μεγαλειότατε, σὺν Θεῷ οἱ θησαυροὶ οὗτοι νὰ γίνωσιν ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος ἀπείρου ἐθνικοῦ πλούτου»[11].

Το ενθουσιώδες και συγκινητικό περιεχόμενο του τηλεγραφήματος, που δημοσιεύθηκε αμέσως στον αθηναϊκό Τύπο για να έχει το ευρύτερο δυνατό αναγνωστικό κοινό[12], διατυπώνεται με τρόπο που παραγνωρίζει ορισμένα στοιχεία της πραγματικότητας. Ο Ερρίκος Σλήμαν είχε αρχίσει από το 1873 ενέργειες για να του παραχωρηθεί από την ελληνική κυβέρνηση άδεια ανασκαφής στις Μυκήνες και στην Ολυμπία, υπό τον όρο να διατηρήσει την ιδιοκτησία των ευρημάτων μέχρι το θάνατό του κατά παράβαση του ελληνικού αρχαιολογικού νόμου, ο οποίος προέβλεπε ότι όλα τα ευρήματα των ανασκαφών αποτελούν ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους[13]. Σε αντάλλαγμα για την εξαίρεση που ζητούσε, προσέφερε το ποσόν των 200.000 φράγκων για την ανέγερση μουσείου, το οποίο θα στέγαζε μεν τα ευρήματα, θα έφερε δε το όνομά του[14]. Όταν αργότερα το ελληνικό κράτος παραχώρησε την άδεια ανασκαφής της Ολυμπίας στο νεοσύστατο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, ο Σλήμαν αρκέστηκε στην άδεια ανασκαφής των Μυκηνών, επιβαρυμένος με τον όρο να καλύψει εκείνος τη δαπάνη και,

---

10 Για το χρονικό των ανασκαφών Ερρίκου και Σοφίας Σλήμαν στις Μυκήνες, βλ. ενδεικτικά Traill 1986. Calder και Traill 1986, 142-228, όπου παραθέτουν το ημερολόγιο της ανασκαφής των Μυκηνών. Δημακοπούλου 1990α. Πετράκος 1990. Hood 1990. Κορρές 1998. Papazoglou-Manioudaki κ.ά. 2010, 158-166. Βασιλικοῦ 2011, 77-133. Κορρές 2012, 192-194. Για τη συμβολή της Σοφίας στην ανασκαφή των Μυκηνών και γενικά στο αρχαιολογικό έργο του Ερρίκου Σλήμαν, βλ. Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 60, 63-66.

11 Κορρές 1974, 16, αρ. 108, 17, εικ. 1. Traill 1995, 162. Το κείμενο του τηλεγραφήματος αναρτάται σήμερα στη Μεγάλη Μυκηναϊκή Αίθουσα (αίθουσα 4) του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, κοντά στην προθήκη της προσωπίδας του Αγαμέμνονα, επιβεβαιώνοντας επί τόπου όσα προέλεξε ο συντάκτης του.

12 Κορρές 1974, 16, αρ. 108, 17, εικ. 1.

13 Πρόκειται για τον πρώτο αρχαιολογικό νόμο «Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν», που ψηφίστηκε στις 10 Μαΐου 1834 και που προέβλεπε ότι «ὅλαι αἱ ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος ἀρχαιότητες, ὡς ἔργα τῶν προγόνων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, θεωροῦνται ὡς κτῆμα ἐθνικὸν ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἐν γένει», βλ. ΦΕΚ 22, 16 Ιουνίου 1834, Τμήμα Γ', Κεφάλαιο πρώτο, άρθρο 61. Για το προβλεπόμενο καθεστώς των ανασκαφών βλ. ΦΕΚ 22, 16 Ιουνίου 1834, Τμήμα Γ', Κεφάλαιο τέταρτο, άρθρα 100-109.

14 Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 265-266 σημ. 114. Βασιλικοῦ 2011, 26-27.

βεβαίως, να παραδώσει τα ευρήματα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία[15]. Η «παραχώρηση στο σύνολό τους» των θησαυρών είναι μια διατύπωση που μπορεί να ιδωθεί υπό το πρίσμα του άκρατου ενθουσιασμού και της δημόσιας προβολής του ίδιου ως ευεργέτη της χώρας.

Ωστόσο, το τηλεγράφημα του Ερρίκου Σλήμαν ήταν με κάθε τρόπο προφητικό. Οι θησαυροί των Μυκηνών, πράγματι, αποτέλεσαν τη βάση αμέτρητου εθνικού πλούτου και την αρχή της αποκάλυψης ενός άγνωστου έως τότε πολιτισμού[16]. Δεκαεπτά χρόνια μετά από το τηλεγράφημα, τα πολύτιμα ευρήματα εκτέθηκαν οριστικά στην καρδιά του μεγαλύτερου μουσείου της χώρας, που προσείλκυσε από την αρχή της λειτουργίας του και για τα επόμενα 130 χρόνια, «μυριάδας ξένων ἐκ πάσης χώρας»[17]. Η άρθρωση των σκέψεων του ανασκαφέα αποδεικνύεται ακόμη πιο εύστοχη, αν αναλογιστεί κανείς ότι τον καιρό της σύνταξης του τηλεγραφήματος, το μουσείο βρισκόταν στο δέκατο χρόνο της ανέγερσής του, με ολοκληρωμένη μόνον τη δυτική του πτέρυγα και δεν διαφαινόταν καμιά ελπίδα για τη σύντομη αποπεράτωσή του, η οποία έγινε το 1889[18].

Το Δεκέμβριο του 1876 τα πολύτιμα ευρήματα των Μυκηνών μεταφέρθηκαν στην Αθήνα και παρουσιάστηκαν προσωρινά σε μια αίθουσα της Εθνικής Τραπέζης, στη σημερινή πλατεία Κοτζιά[19] (εικ. 2). Η βιασύνη και η σταθερή επιθυμία του ανασκαφέα να εκτεθούν σε δημόσια θέα τόσα και τέτοια ευρήματα πριν να μεσολαβήσει ο στοιχειώδης χρόνος της συντήρησης και της μελέτης τους θυμίζει την άλλη μεγάλη προσπάθειά του να προβάλει τα σπουδαία ευρήματα της Τροίας, περιφέροντάς τα μεταξύ του Λούβρου, του Βρετανικού Μουσείου και του Βερολίνου[20]. Στο πλαίσιο της μεγαλύτερης δυνατής αναγνώρισης της ανακάλυψής τους, ο

---

15 Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 59-60. Βασιλικοῦ 2011, 50, 78-79.

16 Αξίζει να σημειωθεί ότι ελάχιστους μήνες μετά την ανασκαφή των Μυκηνών, ο Παναγιώτης Σταματάκης ανέσκαψε τους περίφημους θαλαμωτούς τάφους των Σπάτων, από τους οποίους συνέλεξε περί τα 2.000 αντικείμενα της Μυκηναϊκής περιόδου. Όσοι εξέτασαν τα ευρήματα και τους τάφους αποφάνθηκαν ότι «εἰς πάνυ ἀρχαίους χρόνους ἀνήκουσι καὶ ὁμοιότητα ἔχουσι τινὰ ἐξ αὐτῶν μεγάλην πρὸς τὰ ἐν Μυκήναις εὑρεθέντα, δι' ὃ καὶ ἄξια θεωροῦνται πολλῆς μελέτης», βλ. Μαυρογιάννης κ.ά. 1877, 23-24. Αν η ανασκαφή Σταματάκη είχε προηγηθεί εκείνης των Μυκηνών, ο Μυκηναϊκός πολιτισμός θα είχε διαφορετική αφετηρία, θα είχε πιθανόν ονομαστεί αλλιώς και ίσως να είχε υπαχθεί σε άλλη ανασκαφική και ερευνητική μεθοδολογία.

17 Το υπό ανέγερση Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ήταν ήδη σε λειτουργία από το 1881, όπως βεβαιώνει ο πρώτος αρχαιολογικός οδηγός που το περιλαμβάνει και στον οποίον ονομάζεται *Nationalmuseum (Centralmuseum, Patissiamuseum),* βλ. Milchhöfer 1881, 1-34. Ο οδηγός του Milchhöfer περιλαμβάνει τις έξι επισκέψιμες αίθουσες, που εκτείνονταν στην αποπερατωθείσα δυτική πτέρυγα επί της οδού Πατησίων. Τη χρονιά της κυκλοφορίας του τόμου αυτού, ολοκληρώθηκε η βόρεια πτέρυγα και ξεκίνησε η ανέγερση της νότιας, με δαπάνη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και με επιστάτη τον αρχιτέκτονα Αρμόδιο Βλάχο, βλ. Κόκκου 2009, 238-239.

18 Για τις εργασίες της ανέγερσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, βλ. προηγουμένως, υποσ. 6. Η Χριστοπούλου ερμήνευσε την αναπάντεχα ταχεία αποπεράτωση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου μέσα σε δύο χρόνια (1888-1889), ως αποτέλεσμα της προετοιμασίας των Αθηνών για τους βασιλικούς γάμους του διαδόχου Κωνσταντίνου με την πριγκίπισσα Σοφία, για τους οποίους κατέφθασε στην πρωτεύουσα πλήθος εστεμμένων (Χριστοπούλου 2009, 7).

19 Η τράπεζα στεγαζόταν σε ένα συγκρότημα κτηρίων, που κατεδαφίστηκε στο τέλος του 19ου αιώνα για να ανεγερθεί στην ίδια θέση το 1900 το νυν μέγαρο της Εθνικής Τραπέζης. Για τη μεταφορά των θησαυρών των Μυκηνών στην τράπεζα, βλ. Μαυρογιάννης κ.ά. 1877, 24 και Βασιλικοῦ 2011, 162-163. Στην προσωρινή έκθεσή τους στο κοινό αναφέρεται μόνον η Κόκκου (2009, 187, 189, εικ. 77), βασισμένη στη δημοσίευση της εικονογραφημένης εβδομαδιαίας εφημερίδας *The Graphic* (αρ. 394, 16 Ιουνίου 1877, 557 και 559) όπου περιγράφεται και εικονογραφείται μια οργανωμένη και προσβάσιμη έκθεση. Αντίθετα, ο Σλήμαν σε επιστολές του τον Ιανουάριο του 1877 αναφέρει ότι τους θησαυρούς μπορούσαν να δουν μόνον επίλεκτοι επισκέπτες, όπως το βασιλικό ζεύγος της Ελλάδας, Άγγλοι επίσημοι κ.ά., βλ. Βασιλικοῦ 2011, 162-163.

20 Οι ατυχείς προσπάθειες του Σλήμαν για την προβολή των ευρημάτων της Τροίας αποτυπώθηκαν στην ειλικρινή επιστολή της Σοφίας προς εκείνον, με ημερομηνία 13.12.1878: «[...] Σὺ τέλος νὰ ἐσκέφθης ὅτι μεγίστην χαρὰν θὰ προξενήση καὶ εἰς ἡμᾶς καὶ εἰς τοὺς παῖδας καὶ ἐν γένει διὰ πάρα πολλοὺς λόγους ἡ ἐπάνοδος τῆς Τρωικῆς Συλλογῆς Ἀθήναζε [...] μόνον εὐτελίζομεν τὴν Συλλογὴν μεταφέροντες ἀπό χώρας εἰς χώραν [...]. Ὅλος ὁ κόσμος λέγουν κύριοι ἐξ Ἀγγλίας ἐλθόντες ὁ κ. Σχλιέμανν παρακαλεῖ τὰ μουσεῖα νὰ δεχτοῦν δωρεὰν τῆν Συλλογήν του [...]. Το Δεκέμβριο του 1880, σαράντα κιβώτια με τα ευρήματα της Τροίας μεταφέρθηκαν

Ερρίκος και η Σοφία Σλήμαν ενθάρρυναν τους προβεβλημένους αρχαιολόγους της εποχής να επισκεφθούν την τράπεζα και να εκφράσουν τη γνώμη τους για τα εκθέματα. Στις 2 Απριλίου 1877, σε επιστολή προς το σύζυγό της, η Σοφία Σλήμαν αναγράφει τα ακόλουθα:

> «Ὁ κ. Κάρολος Ν[εύτων][21] μετὰ τοῦ βοηθοῦ αὐτοῦ κ. Πέρσυ Γάρδνερ ἀπῆλθον εἰς Ὀλυμπίαν μετὰ τοῦ κ. Κουρτίου[22] ἐκεῖθεν δε μεταβόντες εἰς Τίρυνθα διὰ πολεμικοῦ πλοίου καὶ διὰ ξηρᾶς εἰς τὰς Μυκῆνας. Δὶς μὲ ἐπεσκέφθη ὁ κ. Νεύτων, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἅτινα ἐξῆξα ἐκ τῆς λίαν ἐνδιαφερούσης μου μακροτάτης συνομιλίας εἶναι τὰ ἐξῆς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἅτινα παραλείπω: Mr Newton as he told me invited Mr. Curtius to examine the collection in the Bank with him and he believes that he has at last convinced Mr Curtius of the remote antiquity of the objects. He also advised Mr. Dumond to study the objects critically and at length in order to express an intelligent opinion. He also said that he believes in the early antiquity of the objects and that some of them have been manufactured at Mycenae while others were brought from the east»[23].

Η γνώμη των ειδικών, όπως και των μεγάλων προσωπικοτήτων της εποχής, ήταν επιθυμητή και υπολογίσιμη για το ζεύγος Σλήμαν. Στις 27.9.1878, η Σοφία γράφει στο σύζυγό της τα εξής:

> «Μοι ἔφερον ἐπιστολὴν ἰδιόχειρον τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Βρασιλίας[24], ὡς καὶ τὴν εἰκόνα ὑπογεγραμμένην [...]. Ἐπίσης συμβουλεύει νὰ ἐκθέσῃς ὅλας τὰς ἀρχαιότητας ἃς Σὺ εὗρες εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἐπιστημόνων νὰ κρίνωσι»[25].

Παρόλα αυτά, η επίσημη και δημόσια έκθεση των ευρημάτων των Μυκηνών δεν έγινε με δική τους πρωτοβουλία.

Η διοργάνωση της μόνιμης έκθεσης των ευρημάτων της ανασκαφής Σλήμαν, του «Θησαυρού της ακρόπολης των Μυκηνών» και του πολύτιμου περιεχομένου του τάφου VI του Κύκλου Α, που εν τω μεταξύ ανέσκαψε ο Παναγιώτης Σταματάκης το Δεκέμβριο του 1876[26] και το Νοέμβριο του 1877 αντίστοιχα, είχε ήδη δρομολογηθεί από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, τον επίσημο φορέα αυτών των ερευνών. Ο Σταματάκης είχε ξεκινήσει από τους πρώτους μήνες του 1877 τη διαλογή και την κατάταξη των αρχαιοτήτων, προκειμένου να εκτεθούν «εἰς τὴν ὄψιν καὶ μελέτην τοῦ κοινοῦ ἐν τῷ Νέῳ πολυτεχνείῳ, οὗ μέρος παρεχώρησε ἡ Ἑταιρεία ἡ ἐπὶ τῆς οἰκοδομῆς αὐτοῦ ἐπιτροπή, τῇ προθύμῳ συγκαταθέσει τοῦ τελευταίου ἱδρυτοῦ Γ. Ἀβέρωφ καὶ ἐπινεύσει τῆς Κυβερνήσεως»[27] (εικ. 3). Στα προς έκθεση αντικείμενα προστέθηκαν

οριστικά από το Λονδίνο στο Βερολίνο μαζί με ορισμένα άλλα που απεστάλησαν από την Αθήνα, βλ. Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 62.

21 Πρόκειται για το διάσημο αρχαιολόγο Charles Newton, ανασκαφέα του Μαυσωλείου της Αλικαρνασσού και επιμελητή των Ελληνικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου από το 1840 ως το 1885. Τον καιρό της επίσκεψής του στην τράπεζα, ο Newton ήταν διευθυντής του Βρετανικού Μουσείου.

22 Πρόκειται για τον Ernst Curtius, διευθυντή των ανασκαφών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Ολυμπία από το 1875 ως το 1881, που διατηρούσε κακές σχέσεις με το Σλήμαν από το 1875 κ.ε., βλ. Βασιλικοῦ 2011, 162 υποσ. 396.

23 Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 117. Βασιλικοῦ 2011, 161-162.

24 Πρόκειται για τον αυτοκράτορα Dom Pedro II της Βραζιλίας, ο οποίος επισκέφθηκε με την ακολουθία του τις Μυκήνες στις 29 Οκτωβρίου 1876, μεσούσης της ανασκαφής Σλήμαν. Η Σοφία οργάνωσε προς τιμήν του επίσημο δείπνο κάτω από το φως των κεριών μέσα στο Θησαυρό του Ατρέα, βλ. Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 65. Η φιλία των Σλήμαν με το Dom Pedro II επιστεγάστηκε με την αφιέρωση μίας από τις εκδόσεις των Μυκηνών στο πρόσωπό του, βλ. Schliemann 1880, iii.

25 Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 165-166.

26 Για το χρονικό της ανασκαφής από τον Σταματάκη του Θησαυρού της Ακρόπολης των Μυκηνών και της διένεξης που ακολούθησε με το Σλήμαν, βλ. Βασιλικοῦ 2011, 140 κ.ε.

27 Μαυρογιάννης κ.ά. 1877, 25. Για την έκθεση του Πολυτεχνείου και τη συμβολή του Σταματάκη, βλ.

τα σημαντικά ευρήματα από τους δύο θαλαμωτούς τάφους των μυκηναϊκών χρόνων, που ανέσκαψε ο Σταματάκης στα Σπάτα το ίδιο έτος[28]. Την έκθεση όλων των παραπάνω μυκηναϊκών ευρημάτων επιμελήθηκε το Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, «ὥστε καὶ ἐδῶ ἡ ὅλη συλλογὴ ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ εὐπρεπῶς νὰ κατατεθῇ [...] πρὸς δόξαν καὶ τιμὴν τῆς παλαιᾶς τε καὶ νέας Ἑλλάδος»[29]. Το «Μουσεῖον τῆς Ἑταιρείας τὸ ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ», όπως το ονόμασαν, κοσμήθηκε με καινούργιες, κατάλληλες αρχαιοθήκες, σχεδιασμένες από τον αρχιτέκτονά του Λύσανδρο Καυταντζόγλου, επέβαλε εισιτήριο «διὰ τοὺς ἐπισκεπτομένους αὐτὸ δὶς τῆς ἑβδομάδος, ἅπαξ δὲ τῆς ἑβδομάδος συγχωρεῖται ἐλευθέρα ἡ εἴσοδος» και όρισε τη φύλαξή του με χωροφύλακες[30]. Η πραγματοποίηση της έκθεσης του νέου μουσείου, που άνοιξε για το κοινό στις 18 Οκτωβρίου 1877, στοίχισε στην Αρχαιολογική Εταιρεία ένα σεβαστό χρηματικό ποσό, «διότι πρώτην ταύτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι ἀξιοπρεπῶς ἐξετέθησαν ἀρχαῖα»[31].

Το Μουσείο του Πολυτεχνείου πλουτίστηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια με τα ευρήματα των ανασκαφών Σλήμαν από την Τίρυνθα και τον Ορχομενό, των ανασκαφών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο θολωτό τάφο του Μενιδίου, καθώς και των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο θολωτό τάφο του Ηραίου Άργους και στους θαλαμωτούς τάφους της Ναυπλίας[32]. Τέλος, το 1889 εκτέθηκαν στο Πολυτεχνείο τα πλούσια κτερίσματα της ταφής από το θολωτό τάφο του Βαφειού, που ανέσκαψε ο Χρήστος Τσούντας το ίδιο έτος[33]. Προέκυψε έτσι το πρώτο θεματικό Μουσείο του Μυκηναϊκού Πολιτισμού. Το Μουσείο αυτό περιλάμβανε, εκτός των άλλων εκθεμάτων[34], τα ευρήματα ενός μέρους του παρελθόντος που είχε μόλις ανακαλυφθεί. Περιλάμβανε δηλαδή αρχαιότητες, την ένταξη των οποίων δεν είχε προβλέψει ο αρχικός σχεδιασμός του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που εν τω μεταξύ λειτουργούσε ενόσω κτιζόταν, με την παράθεση έργων της αρχαίας γλυπτικής σε λιγοστές αίθουσες[35].

Επιμελητής του Μουσείου του Πολυτεχνείου ορίστηκε από το 1883 ως το 1893 ο Αθανάσιος Κουμανούδης, ο οποίος στο διάστημα αυτό κατέγραψε τις αρχαιότητες που βρίσκονταν εκεί[36]. Βοηθός του ορίστηκε από το 1888 ο Ιωάννης Γιαννικάκης[37]. Το Μουσείο προσέφερε διευκολύνσεις στους ειδικούς επιστήμονες, που ενδιαφέρονταν να μελετήσουν τα ευρήματα, και ήταν ανοιχτό για το κοινό, όπως κι εκείνο του Βαρβακείου, τρεις ημέρες την εβδομάδα, εναλλάξ[38].

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι ο Ερρίκος Σλήμαν δεν είχε κανενός είδους συμμετοχή στην οργάνωση και στη λειτουργία του μουσείου. Φαίνεται πως, έχοντας υπόψη του την πρώτη δημοσιευμένη παρουσίαση της έκθεσης του Πολυτεχνείου από τον Milchhöfer την άνοιξη του 1881[39], αποφάσισε να απαντήσει με ένα πιο εκτεταμένο αρχαιολογικό οδηγό, που να περιλαμβάνει αποκλειστικά τους μυκηναϊκούς θησαυρούς και να συνδέσει ακόμη μια φορά

Papazoglou-Manioudaki κ.ά. 2009, 235, 237.

28 Μαυρογιάννης κ.ά. 1877, 25. Για την ανασκαφή Σταματάκη στα Σπάτα, βλ. υποσ. 16.

29 Μαυρογιάννης κ.ά. 1877, 26.

30 Μαυρογιάννης κ.ά. 1877, 27. Κόκκου 2009, 187.

31 Μαυρογιάννης κ.ά. 1877, 27. Για το Μουσείο των Μυκηνών στο Πολυτεχνείο, βλ. και Βασιλικοῦ 2011, 165-166.

32 Milchhöfer 1881, 86. Schliemann 1882, 52-57. Κόκκου 2009, 187-188.

33 Κόκκου 2009, 188.

34 Στο Μουσείο του Πολυτεχνείου στεγάστηκαν, από το 1880 ως το 1891, οι αιγυπτιακές αρχαιότητες που δώρισε ο Ιωάννης Δημητρίου, πλούσιος ομογενής από την Αλεξάνδρεια, συλλογές αγγείων και ειδωλίων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, χάλκινα, γυάλινα και οστέινα αντικείμενα, βλ. Κόκκου 2009, 188 με βιβλιογραφία.

35 Milchhöfer 1881, 1-34.

36 Κόκκου 2009, 188.

37 Κουμανούδης 1889, 28.

38 Ραγκαβῆς κ.ά. 1880, 23.

39 Στην εισαγωγή του αρχαιολογικού οδηγού του Milchhöfer αναγράφεται «Berlin im April 1881», επιτρέποντάς μας να υποθέσουμε ότι ο τόμος κυκλοφόρησε αμέσως μετά, βλ. Milchhöfer 1881, iv.

το όνομά του με αυτούς. Προκειμένου να επιτύχει τις απαραίτητες διευκολύνσεις, ζήτησε και πήρε την άδεια της συγγραφής του καταλόγου από τον ίδιο τον Πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, με τον οποίον φαίνεται πως είχε επάλληλη αλληλογραφία για το θέμα. Στο Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου φυλάσσεται μια άγνωστη επιστολή του Ερρίκου Σλήμαν[40] (εικ. 4), με ημερομηνία 8 Δεκεμβρίου 1881, που αφορά το ζήτημα αυτό και αναγράφει τα εξής:

«Ἑρρῖκος Σχλιέμανν Ἀλεξάνδρῳ Κουμουνδούρῳ τῷ τῆς Ἑλλάδος Πρωθυπουργῷ εὐπράττειν

Πλείστας ὁμολογῶ Σοι χάριτας τοῦ σοῦ χθεσινοῦ ἐγγράφου δι' οὗ ἐπιτρέπεις μοι τὸν κατάλογον τῶν μυκηναίων ἀρχαιοτήτων συντιθέναι, ἅμα καὶ ἀγγέλλεις μοι ὅτι παρεκελεύσω τῷ πολυμαθεί Παναγιώτῃ Ευστρατιάδῃ τῷ Γενικῷ τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐφόρῳ ὅπως ἂν παράσχοι ἐμοὶ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ πάσαν ῥαστώνην.

Ὅθεν δὴ οὐδὲν ἐπισχὼν ἄρξομαι τοῦ ἔργου. Οὐ μὴν ἀλλὰ μικροῦ δεῖν ἁπάντων τῶν εἰς τὸ μουσεῖον φοιτώντων καὶ τὴν ἐλαχίστην ἐπιμελείαν περὶ ἀρχαιοτήτων ποιουμένων τὴν γαλλικὴν γλώσσαν μᾶλλον ἢ ἧττον εὐειδότων, ἐγὼ τὸν κατάλογον γαλλιστὶ συγγράψαι διανοοῦμαι. Οὕτω γὰρ οὐ χρὴ μετάφρασιν ποιήσασθαι.

Τελειωθέντος δὲ τοῦ ἔργου χιλιάδας τρεῖς ἀντιτύπων τοῦ καταλόγου προῖκα παρέξω Σοι δεόμενος ὅπως ἂν χαρίζοιο παρακελεύσασθαι τῷ ἀρίστῳ Γενικῷ Ἐφόρῳ πωλῆσαι αὐτὰ ὑπὸ τοῦ φύλακος τοῦ 'Μυκηναίου Μουσείου' ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρίας.

ἔρρωσο.

Ἀθήναις, η' Δεκεμβρίου αωπα'

Ἑρρῖκος Σχλιέμανν»

Σημείωση με μολύβι στο περιθώριο κάτω από την επιστολή αναγράφει: «τῷ κυρίῳ Εὐστρατιάδῃ».

Από την επιστολή του Σλήμαν προκύπτουν ορισμένες σκέψεις. Ο υπογράφων φέρεται να απευθύνει τα αιτήματά του επανειλημμένως στον Πρωθυπουργό και όχι στο Γενικό Έφορο των Αρχαιοτήτων, όπως εκείνος του υποδεικνύει. Επίσης δεν είναι γνωστό εάν στο Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας σώζεται άλλη σχετική επιστολή, εάν δηλαδή ο αιτών απευθύνθηκε ποτέ στον καθ' ύλην αρμόδιο φορέα, που διηύθυνε το Μουσείο του Πολυτεχνείου, για την εξασφάλιση της σχετικής άδειας συγγραφής και, κυρίως, της διάθεσης του οδηγού προς πώληση. Η σημείωση με μολύβι κάτω από την επιστολή, πιθανόν να έγινε από τον αποδέκτη της, τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, προκειμένου να χρεωθεί στον Γενικό Έφορο των Αρχαιοτήτων και να καταλήξει στο Αρχείο της Υπηρεσίας, το οποίο μεταφέρθηκε το 1889 προς φύλαξη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ο Ερρίκος και η Σοφία Σλήμαν φαίνεται πως φρόντιζαν να παρακολουθούν στενά τις πολιτικές εξελίξεις και να διατηρούν φιλικές σχέσεις με πρόσωπα σε θέσεις εξουσίας, στα οποία απευθύνονταν κάθε φορά που επιθυμούσαν να διευθετήσουν τα ζητήματά τους, συχνά παραμερίζοντας όλους τους αρμόδιους υπηρεσιακούς παράγοντες[41]. Σε επιστολή της με ημερομηνία 4 Οκτωβρίου 1875, η Σοφία ενημερώνει το σύζυγό της ότι:

40 Πρόκειται για τη μοναδική επιστολή του Ερρίκου Σλήμαν που φυλάσσεται στο αρχείο αυτό και που συμβάλλει στη συμπλήρωση των κενών του Αρχείου Ερρίκου Σλήμαν, που φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, βλ. Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 79 και σημ. 162.

41 Για τη διάθεση του Ερρίκου Σλήμαν να απευθύνεται κατευθείαν στους πολιτικούς άρχοντες παρακάμπτοντας τις ενδιάμεσες βαθμίδες της ιεραρχίας, βλ. Βασιλικοῦ 2011, 125, με αφορμή τις διαμαρτυρίες Σλήμαν εναντίον του Σταματάκη το Νοέμβριο του 1876.

> «[...] κατὰ πάσαν πιθανότητα ἔχομεν ἐντὸς βραχέος χρόνου Ὑπουργὸν Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως τὸν κ. Πετράκην, ὅμως δὲν θὰ ἔχει μοι φαίνεται καμμίαν δυσκολίαν ὅπως τὸ πᾶν κάμωμεν ἀρκεῖ νὰ μείνωμεν σταθεροὶ εἰς τὰς ὑποσχέσεις μας»[42].

Πρόκειται για το κρίσιμο διάστημα πριν από την εξασφάλιση της τελικής άδειας ανασκαφής στις Μυκήνες και για την αποτυχία του Σλήμαν να επιβάλλει τους όρους του στην ανασκαφή και στη διαχείριση των ευρημάτων, για τα οποία έγινε ήδη λόγος[43]. Σε άλλη της επιστολή, με ημερομηνία 29 Μαρτίου 1884, η Σοφία γράφει τα εξής:

> «My dearest husband. I am delight to hear that you are getting [...] better. I met the other day at a mitting Mr Tricoupis and we had together a very long talk about you. I told him not to all Philios to write anything about the excavations, because it is our business and he knows the only right preserved exclusin, he promise to me, immediately he said, I will order not to make anything they know before Mr. Schliemann»[44].

Ήταν η εποχή της δριμείας σύγκρουσης του Ερρίκου Σλήμαν με τον Δημήτριο Φίλιο για την ερμηνεία του τύμβου των Αθηναίων στο Μαραθώνα[45], κατά την οποία, όπως διαφαίνεται από την επιστολή, η Σοφία και ο Ερρίκος είχαν προσεγγίσει τον Πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, προσπαθώντας να τον προσεταιριστούν. Στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής τους, μπορεί να ερμηνευθεί η απευθείας συνεννόηση του Ερρίκου Σλήμαν με τον Πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο για τη σύνταξη του καταλόγου του «Μυκηναίου Μουσείου», ένα αίτημα που θα περίμενε κανείς να το απευθύνει στο Γενικό Έφορο των Αρχαιοτήτων και στον Πρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Ο κατάλογος του Σλήμαν δημοσιεύθηκε στη Λειψία το 1882, με τον τίτλο: *Catalogue des Trésors de Mycènes au Musée d'Athènes*. Σε αυτόν περιέλαβε ευρήματα της Μυκηναϊκής περιόδου, τόσο από τις Μυκήνες όσο και από άλλες προελεύσεις, παραβιάζοντας τον τίτλο ή προσδίδοντας στο «Trésors de Mycènes» την ερμηνεία «Μυκηναϊκοί Θησαυροί» κι όχι «Θησαυροί εκ Μυκηνών». Παρουσίασε όλα τα εκθέματα, όπως βρίσκονταν στις προθήκες τους ανά αίθουσα, δηλαδή τους θησαυρούς των πέντε τάφων του Κύκλου Α που ο ίδιος ανέσκαψε (τάφοι Ι-V), τις επιτύμβιες στήλες, το «Θησαυρό της ακρόπολης των Μυκηνών», που ανέσκαψε ο Σταματάκης, ευρήματα από τους δρόμους των θολωτών τάφων του Ατρέα και της Κλυταιμνήστρας, καθώς κι εκείνα από το θολωτό τάφο του Ηραίου Άργους, από την Τίρυνθα, από το θολωτό τάφο του Μενιδίου, από τους θαλαμωτούς τάφους της Ναυπλίας και έκανε μικρή μόνο αναφορά στα ευρήματα των Σπάτων. Στο τέλος του τόμου παρέθεσε μια ευανάγνωστη κάτοψη της ακρόπολης των Μυκηνών, που εκπόνησε ο Βασίλειος Δροσινός.

Το Μουσείο του Πολυτεχνείου ή το «Μυκηναίο Μουσείο» κατά Σλήμαν, αποτέλεσε την πρώτη συντεταγμένη Μυκηναϊκή Συλλογή στην ιστορία της έρευνας. Λειτούργησε για δεκαέξι χρόνια από το 1877 ως το 1893, οργανώθηκε με τον πιο σύγχρονο τρόπο της εποχής του και δέχτηκε αναρίθμητους επισκέπτες, που για πρώτη φορά μπορούσαν να περιηγηθούν και να απολαύσουν τα εκθέματα, χωρίς να απαιτείται να έχουν εξειδικευμένες γνώσεις ή πρόσβαση σε βιβλιοθήκες για να προσλάβουν την αφήγηση ενός ειδικού κεφαλαίου της αρχαιότητας. Επιπλέον, η λειτουργία του «Μυκηναίου Μουσείου» δημιούργησε ένα τετελεσμένο: την ανάγκη για εκσυγχρονισμό της δομής και των χώρων του υπό ανέγερση Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, προκειμένου να στεγάσει οριστικά και επάξια τη λαμπρή συλλογή. Έτσι,

---

42 Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 59, 113.

43 Για το κλίμα μεταξύ του Υπουργείου και του Σλήμαν το 1875 αναφορικά με το ζήτημα της ανασκαφής των Μυκηνών, βλ. Βασιλικοῦ 2011, 72-73.

44 Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2004, 210.

45 Για το θέμα βλ. Κορρές 2012, 205.

η ίδρυση με Βασιλικό Διάταγμα το 1891 «ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ συλλογῆς ἀρχαιοτήτων τῆς καλουμένης προελληνικῆς τέχνης», όριζε ότι:

> «Ἡ μεγάλη αἴθουσα τῆς κεντρικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἡ παρὰ τὴν Αἰγυπτικὴν συλλογὴν τοῦ φιλογενοῦς Ἰωάννου Δημητρίου, προορίζεται πρὸς ἵδρυσιν ἐν αὐτῇ συλλογῆς ἀρχαιοτήτων τῆς καλουμένης προελληνικῆς τέχνης, τῶν ἀρχαιοτάτων δηλονότι ἐκείνων ἔργων, ἐξ ὧν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ὡρμήθη ἡ ἐν ὑστερωτέροις χρόνοις ἀναπτυχθείσα κυρίως ἑλληνικὴ τέχνη. [...] Ἡ αἴθουσα αὕτη, διὰ τὸ ἐπικρατέστερον τῶν ἐν αὐτῇ Μυκηναίων ἀρχαιοτήτων, θέλει φέρει τὸ ὄνομα “Μυκηναία αἴθουσα”»[46].

Αυτή ήταν η πρώτη και η μοναδική φορά που ένα κρατικό διάταγμα όριζε με ισχύ νόμου την πράξη γέννησης ενός τομέα της αρχαιολογικής επιστήμης και, εν προκειμένω, της αρχαιολογίας της Εποχής του Λίθου και της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο. Ταυτόχρονα σήμανε την εντολή για τη διάλυση της έκθεσης του «Μυκηναίου Μουσείου», που ολοκληρώθηκε το 1893[47], με τη μεταφορά των πολύτιμων αρχαιοτήτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και την παρουσίασή τους εκεί, όπου βρίσκονται ακόμη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλικοῦ, Ν. 2006. *Οἱ Ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὶς Κυκλάδες 1872-1910.* Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

_____. 2011. *Τὸ Χρονικὸ τῆς Ἀνασκαφῆς τῶν Μυκηνῶν 1870-1878.* Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Calder, W.M., και D.A. Traill, επιμ. 1986. *Myth, Scandal, and History. The Heinrich Schliemann Controversy and a First Edition of the Mycenaean Diary.* Detroit: Wayne State University Press.

Δημακοπούλου, Κ. 1990α. «Μυκήνες.» Στο Δημακοπούλου 1990β, 88-105.

_____, επιμ. 1990β. *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό Χρόνια από το Θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό Τμήμα ICOM.

Hood, S. 1990. «Το Λεύκωμα των Μυκηνών του Σλήμαν.» Στο Δημακοπούλου 1990β, 113-121.

Καλτσάς, Ν. 2007. *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση / Τράπεζα EFG Eurobank Εργασίας Α.Ε.

Κόκκου, Α. 2009. *Η Μέριμνα για τις Αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα Πρώτα Μουσεία.* 2η έκδοση. Αθήνα: Καπόν.

Κόπακα, Κ. 1995. «Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό.» Στο *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου,* επιμ. Ν.Ε. Παπαδογιαννάκης, Τόμ. Α1, 501-511. Ρέθυμνο: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης.

Κορρές, Γ.Σ. 1974. *Βιβλιογραφία Ἐρρίκου Σλῆμαν.* Ἀθῆναι.

_____. 1998. «Οι ανασκαφές του Ερρίκου Σλήμαν.» *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Οι πολύχρυσες Μυκήνες»* (31 Μαΐου):18-21.

_____. 2012. «Ερρίκος Σλήμαν (1822-1890), μια ζωή στην υπηρεσία της αρχαιολογικής επιστήμης.» Στο *Αρχαιολογία και Ερρίκος Σλήμαν. Εκατό έτη από το θάνατό του. Ανασκόπηση και προοπτικές. Μύθος – Ιστορία – Επιστήμη*, επιμ. Γ.Σ. Κορρές, Ν. Καραδήμας, και Γ. Φλούδα, 184-226. Αθήνα. Διαθέσιμο στο http://www.aegeussociety.org/images/uploads/publications/schliemann/Schliemann_2012_184-226_Korres.pdf. Τελευταία επίσκεψη 25 Σεπτεμβρίου 2020.

Κουμανούδης, Σ. 1889. «Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.» *ΠΑΕ*:5-32.

Λίτη, Α. 2001. «Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: η όψη και το ύφος του.» *Μουσείον* 2:51-56.

46 ΦΕΚ 329, 21 Νοεμβρίου 1891, Τμῆμα τέταρτον, 2.

47 Το 1892, ξεκίνησε η μεταφορά των μυκηναϊκών αρχαιοτήτων από το Πολυτεχνείο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπως όριζε το σχετικό Βασιλικό Διάταγμα του 1893: «Συντελεσθείσης τῆς οἰκοδομῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἅπαντα τὰ ἀποτελοῦντα τὰς Συλλογὰς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρχαῖα [...] θέλουσι κομισθῇ καὶ κατατεθῇ ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ, οὐ εἶναι κτῆμα κατὰ τὸν νόμον» (ΦΕΚ 139, 22 Ιουλίου 1893, Τμῆμα τρίτον, 2).

Μαυρογιάννης, Γ., Κ. Ξανθόπουλος, και Σ.Κ. Σακελλαρόπουλος. 1877. «Περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1877.» *ΠΑΕ*:3-42.

Milchhöfer, A. 1881. *Die Museen Athens.* Athen: Karl Wilberg.

Μπόμπου-Πρωτοπαππά, Ε. 2004. *Σοφία Εγκαστρωμένου-Σλήμαν, Γράμματα στον Ερρίκο*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Papazoglou-Manioudaki, L., A. Nafplioti, J.H. Musgrave, R.A.H. Neave, D. Smith, και A.J.N.W. Prag. 2009. «Mycenae Revisited Part 1. The Human Remains from Grave Circle A: Stamatakis, Schliemann and two New Faces from Shaft Grave VI.» *BSA* 104:233-277.

Papazoglou-Manioudaki, L., A. Nafplioti, J.H. Musgrave, και A.J.N.W. Prag. 2010. «Mycenae Revisited Part 3. The Human Remains from Grave Circle A at Mycenae. Behind the Masks: A Study of the Bones of Shaft Graves I-V.» *BSA* 105:157-224.

Πασχαλίδης, Κ. 2013. «Η ίδρυση, η ιστορία και οι περιπέτειες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, 130 χρόνια λειτουργίας σε μια διάλεξη.» Διαθέσιμο στο https://www.blod.gr/lectures/i-idrysi-kai-oi-peripeteies-tou-ethnikou-arhaiologikou-mouseiou-ena-synoptiko-hroniko-me-aformi-tin-epeteio-ton-150-hronon-apo-ti-themeliosi-tou-1866-2016/. Τελευταία επίσκεψη 25 Σεπτεμβρίου 2020.

Πετράκος, Β.Χ. 1990. «Ο Παναγιώτης Σταματάκης και η Ανασκαφή των Μυκηνών.» Στο Δημακοπούλου 1990β, 106-112.

Ραγκαβῆς, Α.Ρ., Ι. Πατρίκιος, και Γ.Ε. Ἀντωνιάδης. 1880. «Περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1880.» *ΠΑΕ*:3-35.

Schliemann, H. 1880. *Mycenae; a narrative of researches and discoveries at Mycenae and Tiryns.* New York: Charles Scribner's Sons.

_____. 1882. *Catalogue des Trésors de Mycènes au Musée d'Athènes.* Leipzig: F.A. Brockhaus.

Στέφανος, Κ. 1874. «Ἐπιγραφαὶ ἐκ Σύρου.» *Ἀθήναιον* 3:513-549.

Traill, D.A. 1986. «The Mycenaean Diary, Introduction.» Στο Calder και Traill 1986, 125-141.

_____. 1995. *Schliemann of Troy, Treasure and Deceit.* London: John Murray.

Χατζιδάκης, Ἰ. 1931. *Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ*. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Χριστοπούλου, Α. 2009. «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και Νεότερη Ελλάδα. Παράλληλες Ιστορίες.» *Αρχαιολογία & Τέχνες* 113:5-10.

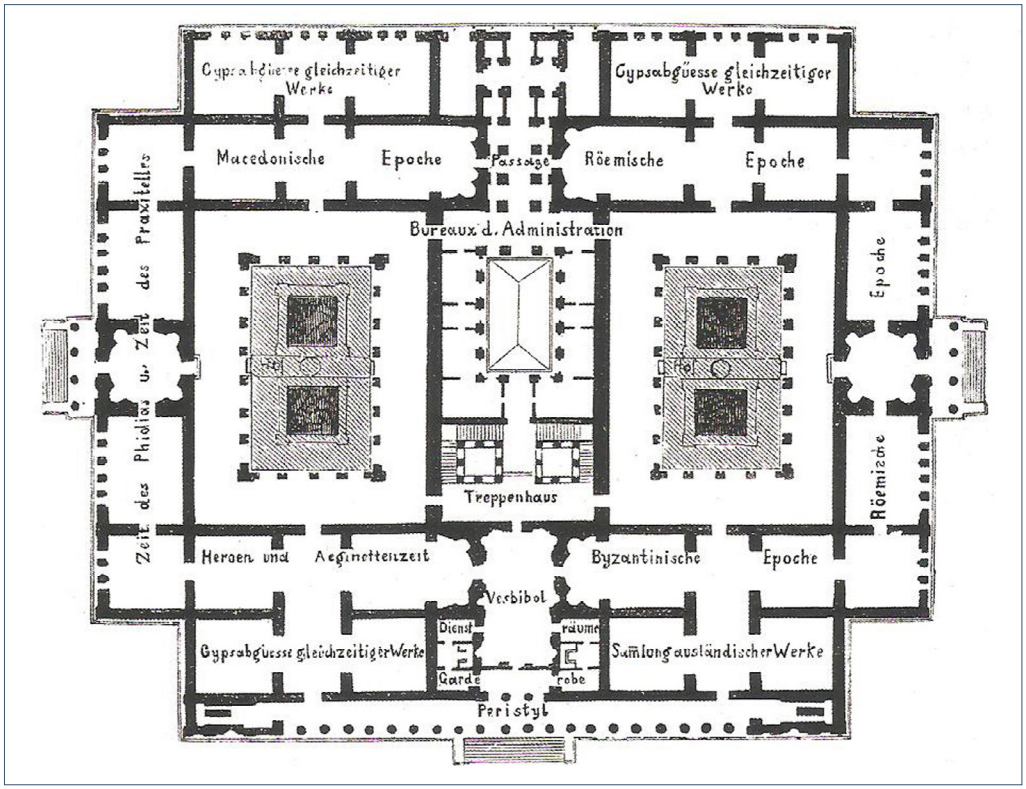

Εικ. 1. Το σχέδιο κάτοψης του Ludwig Lange για το Εθνικό Μουσείο, 1860 (*Leipziger Illustrierte Zeitung* 45, αρ. 1163, 14 Οκτωβρίου 1865).

EXHIBITION AT ATHENS OF THE MYCENÆ TREASURES DISCOVERED BY DR. SCHLIEMANN

Εικ. 2. Η προσωρινή έκθεση των ευρημάτων του ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών στο μέγαρο της Εθνικής Τραπέζης (*The Graphic,* αρ. 394, 16 Ιουνίου 1877, 557).

Εικ. 3. Άποψη του Πολυτεχνείου και του υπό ανέγερση Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Υδατογραφία του 1885 του Λοΐζου Λάντσα, «διδασκάλου» στο «Σχολείο των Τεχνών» του Πολυτεχνείου (Πινακοθήκη της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών). Πηγή: https://www.ntua.gr/images/static/070618-0002telc-v2.jpg.

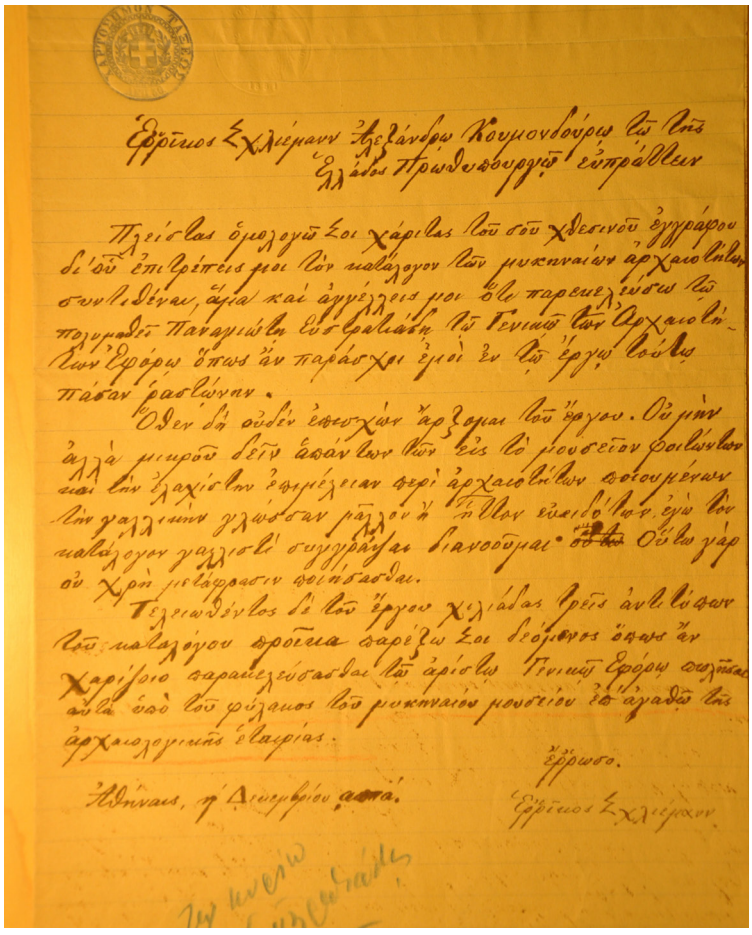

Εικ. 4. Η ιδιόχειρη επιστολή του Ερρίκου Σλήμαν στον Πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο.

Σλήμαν – Τσίλερ

Οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα

Ιωάννα Προβίδη

SUMMARY: SCHLIEMANN – ZILLER: BUILDING ACTIVITY IN ATHENS OF LATE 19th CENTURY

The present article examines the cooperation between the renowned architect Ernst Ziller and Heinrich Schliemann who, besides his archaeological work, was known also for his profitable commercial activities. In the "Heinrich Schliemann's Legacy", which can be found in the Historical Archives of the National Bank of Greece, one may see documents such as Schliemann's handwritten will, correspondence, contracts, certificates and receipts of this specific collaboration with Ziller. Among them, a file of special interest concerns a four-storey house complex built by Ziller, which is still in place at Panepistimiou and Harilaou Trikoupi streets. This building complex was given as dowry by Schliemann to his daughter Andromache, along with various other Athenian buildings, offsetting a house in Paris given to her brother Agamemnon.

Ο Ερρίκος Σλήμαν, ο μυθικός ανασκαφέας της Τροίας, των Μυκηνών, της Τίρυνθας και του Ορχομενού, ο θεωρούμενος και ιδρυτής της νεώτερης αρχαιολογίας, είναι επίσης γνωστός με την πρώην ιδιότητά του ως εμπόρου, αυτοδημιούργητου και πάμπλουτου. Ο καθηγητής Γ.Σ. Κορρές τον χαρακτηρίζει καίρια ως «μία από τις ηγετικές προσωπικότητες του 19ου αιώνα στον τομέα της ανασκαφικής έρευνας, της επιστήμης, της κοινωνικής επικοινωνίας και της εμπορικής-κερδοσκοπικής επικράτησης»[1], ενώ στις βιογραφίες και την αυτοβιογραφία του Σλήμαν συχνές είναι οι αναφορές στα νεανικά του χρόνια και στις τότε εμπορικές του δραστηριότητες: ξεκινώντας ως απλός υπάλληλος και μετά αντιπρόσωπος μεγάλου εμπορικού οίκου, επιδίδεται στη συνέχεια σε τολμηρές και κερδοφόρες επιχειρήσεις, που θα του αποφέρουν τεράστια περιουσία και θα του εξασφαλίσουν τις οικονομικές προϋποθέσεις για να εκπληρώσει το παιδικό του όνειρο: να φέρει στο φως την εποχή του Ομήρου (εικ. 1).

Το 1866, σε ηλικία 44 ετών, ο Σλήμαν αρχίζει σπουδές κλασικής αρχαιολογίας και, τέσσερα χρόνια χρόνια αργότερα, μπαίνει στην περιπέτεια της ανασκαφής, ξεκινώντας από την Τροία και συνεχίζοντας στην Ελλάδα, με συνεργάτιδά του πολλές φορές τη δεύτερη σύζυγό του Σοφία. Το 1870 θα εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα με τη Σοφία και τα δύο παιδιά τους, Αγαμέμνονα και Ανδρομάχη, και θα αναθέσει στον Ερνέστο Τσίλερ (εικ. 2) την εκπόνηση των σχεδίων για την ανέργεση του Ιλίου Μελάθρου[2], του ωραιότερου ιδιωτικού κτίσματος της Αθήνας, που γίνεται η μόνιμη κατοικία της οικογένειας και παράλληλα στεγάζει τις συλλογές αρχαιοτήτων του Σλήμαν. Έτσι αρχίζει και η συνεργασία του Σλήμαν με τον Τσίλερ, τον γνωστό Γερμανό αρχιτέκτονα του νεοκλασικισμού.

Οι δύο άντρες ήταν ήδη γνώριμοι από καιρό. Δεν είναι ευρέως γνωστό ότι ο Τσίλερ είχε συμμετάσχει σε σύντομη ανασκαφική έρευνα του Σλήμαν στην Τροία, και μάλιστα «στην απόφαση και επιλογή του [Σλήμαν] να ανασκάψει το λόφο Hissarlik και όχι στην ενδοχώρα της Τρωάδας, τον λόφο Bunar-Bashi, πρέπει να συντέλεσε και ο αρχιτέκτων Ερνέστος Τσίλερ»[3].

---

1 Κορρές 1995α.

2 Τα πρώτα σχέδια εκπονούνται το 1878, και το Ιλίου Μέλαθρον εγκαινιάζεται το 1881.

3 Κορρές 1995β, 8.

Μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα, ο Σλήμαν αποφασίζει να επανέλθει στις επιχειρηματικές του δραστηριότητες και να επενδύσει μέρος της περιουσίας του σε οικοδομές στο κέντρο της πρωτεύουσας, οι οποίες προορίζονταν για ενοικίαση. Αρχίζει με το πολυτελές νεοκλασικό κτήριο στη γωνία των οδών Φειδίου και Χαρ. Τρικούπη, το οποίο κτίστηκε το 1888 σε σχέδια του αρχιτέκτονα Βίλχελμ Ντέρπφελντ και με επεμβάσεις του Τσίλερ. Πουλήθηκε αργότερα από την Ανδρομάχη Σλήμαν στην Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή, την οποία εξακολουθεί να στεγάζει και σήμερα.

Ένα ακόμα διώροφο σπίτι χτίστηκε από τον Σλήμαν στην οδό Φειδίου –νοικιάστηκε στο Ελεγκτικό Συνέδριο– καθώς και σε άλλα κεντρικά σημεία της Αθήνας, όπως στην οδό Βαλαωρίτου 9 και στη γωνία Πανεπιστημίου 46 και Χαρ. Τρικούπη.

Στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, το οποίο είχα την ευκαιρία να συμβουλευτώ, στο φάκελλο «Κληροδότημα Ερρίκου Σχλήμαν» [sic], εκτός από το ιδιόχειρο αντίγραφο της διαθήκης του[4] και την έκθεση απογραφής της κινητής και ακίνητης περιουσίας του, περιλαμβάνονται και σημαντικά έγγραφα, που αφορούν την αποδοχή και διαχείριση της κληρονομιάς, συμβόλαια, πιστοποιητικά, κατάστιχα λογαριασμών κτλ., από τα οποία προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τις παραπάνω ενασχολήσεις του Σλήμαν.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, μεταξύ άλλων, τα έγγραφα που αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο κτίσμα του Τσίλερ, σύμπλεγμα τεσσάρων τριώροφων κατοικιών «στη διασταύρωση των οδών Πανεπιστημίου και Πινακωτών» (Χαριλάου Τρικούπη). Το κτηριακό αυτό συγκρότημα διατηρείται μέχρι σήμερα, αλλά με πολλές παρεμβάσεις, που έχουν αλλοιώσει την αρχική του μορφή (εικ. 2). Η ακουαρέλα με την απεικόνιση της πρόσοψής του, έργο και αυτό του Τσίλερ, βρίσκεται στο Δημοτικό Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας (εικ. 3).

Η ανάθεση της οικοδομής από τον Σλήμαν στον Τσίλερ έγινε το 1890, ενώ το έργο ολοκληρώθηκε το 1892. Σύμφωνα με το ιδιωτικό συμφωνητικό της 7/19.8.1890, που συντάχτηκε ανάμεσα στον Ερρίκο Σλήμαν και στον Ερνέστο Τσίλερ, ο αρχιτέκτονας αναλαμβάνει τη σύνταξη των σχεδίων και την επίβλεψη της οικοδομής έναντι αμοιβής 4% επί του συνόλου της δαπάνης, πληρωτέας σε δόσεις σύμφωνα με την πρόοδο της οικοδομής. Στο συμφωνητικό επισυνάπτεται τυπωμένος πίνακας αμοιβών του Τσίλερ, χαρακτηριστικός της εποχής τόσο για τη διαμόρφωση των τιμών όσο και για τη διάκριση σε κατηγορίες των οικοδομημάτων:

> «Α' τάξεως. Γεωργικὰ καὶ οἰκονομικὰ οἰκοδομήματα παντὸς εἴδους, προσωρινὰ ἐκθέσεων οἰκοδομήματα καὶ διαρκῆ ἐργαστήρια συνήθους κατασκευῆς κ.τ.τ.
> »Β' τάξεως. Οἰκήματα ἀγροτικὰ συνήθους κατασκευῆς, στρατῶνες νοσοκομεῖα κ.τ.τ.
> »Γ' τάξεως. Οἰκήματα ἐν τῇ πόλει, σχολεῖα, ἐκκλησίαι, ναΐσκοι, βιβλιοθῆκαι καὶ κ.τ.τ.
> »Δ' τάξεως. Ὅμοια οἰκοδομήματα, ἀλλὰ πολυτελέστερα· ἀνάκτορα, παλάτια, πολυτελεῖς ἐκκλησίαι, θέατρα, μουσεῖα, πανηγυρικὰ οἰκοδομήματα κ.τ.τ.
> »Ε' τάξεως. Ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ διακόσμησις, βωμοί, ἅγιαι τράπεζαι, κολυμβῆθραι, βαπτιστήρια, μνημεῖα παντὸς εἴδους, φρέατα, κρῆναι καὶ διακόσμησις αὐτῶν κ.τ.τ.».

Από τον αναλυτικό αυτό πίνακα φαίνεται ότι η οικοδομική δραστηριότητα, που άρχισε επί Βαυαροκρατίας στην πρωτεύουσα, εξακολουθεί ραγδαία μέχρι το τέλος του αιώνα στα δημόσια και στα ιδιωτικά κτίρια.

Στο συμφωνητικό μεταξύ του Σλήμαν και των εργολάβων Α. Ράλλη και Π. Ρούκα αναφέρονται οι διαστάσεις των κτηρίων, τα υλικά, οι βοηθητικοί χώροι κτλ. «Τὸ ὅλον κτίριον θὰ περιέχει δώδεκα κατοικίας, εἰς τὴν αὐλὴν ἓν κτίριον διὰ δύο σταύλους καὶ δύο ἱπποστάσια διὰ τέσσαρας ἵππους ἑκάτερον». Τη σταθερή προτίμηση του Σλήμαν στα κεραμικά αγάλματα, που διακο-

4 Ο Σλήμαν συνέταξε τη διαθήκη του τον Ιανουάριο του 1889. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου κατέθεσε ένα από τα αντίγραφα στην Εθνική Τράπεζα.

σμούσαν τις όψεις και του Ιλίου Μελάθρου και της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής, δείχνει η σχετική παράγραφος του συμβολαίου: «Τὰ ἀγάλματα θὰ κατασκευασθῶσιν εἰς τὸ ἐνταῦθα ἀγγειοπλαστικὸν κατάστημα τοῦ κ. Ἀργυρίου Νατσίου ἢ Δ. Σαρρῆ».

Ως αμοιβή των εργολάβων συμφωνήθηκε το ποσό των 408.681 δρχ. Ημερομηνία παράδοσης ορίστηκε η 1.6.1892. Στη συνέχεια του συμβολαίου έχει προστεθεί, με ημερομηνία 24.6.1892, δήλωση των εργοληπτών ενώπιον του συμβολαιογράφου ότι ολοκληρώθηκαν οι εργασίες, εκτός από την κατασκευή των σταύλων («παραλειφθείσης ἐντολῇ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἔργου μηχανικοῦ καὶ ἀντικατασταθείσης δι' ἄλλης ἴσης ἀξίας ἐργασίας»), και ότι έλαβαν το ποσό των δρχ. 408.681.

Το 1890, και ενώ οι οικοδομικές εργασίες συνεχίζονται, πεθαίνει ο Σλήμαν. Εκτελεστές της διαθήκης και επίτροποι διορίζονται οι Μάρκος Ρενιέρης, επίτιμος διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, Παύλος Καλλιγάς, διοικητής, και Στέφανος Στρέιτ, υποδιοικητής της τράπεζας. Με αυτούς και με τη Σοφία Σλήμαν γίνονται στο εξής οι συνεννοήσεις του αρχιτέκτονα. Τα θέματα που θίγονται στην αλληλογραφία Τσίλερ και επιτρόπων και εκτελεστών της διαθήκης αφορούν κυρίως την καταβολή των δόσεων σύμφωνα με την πρόοδο των εργασιών· ακόμα εγκρίσεις για επιπλέον δαπάνες, σχετικές με λεπτομέρειες όπως: «κατασκευὴ 24 ἀγγλικῶν ἑστιῶν ἐκ σιδήρου, ἀεριόφως διὰ τὰ 12 μαγειρεῖα, 12 θερμάστραι διὰ τοὺς λουτρώνας, ἠλεκτρικοὶ κώδωνες τῶν 12 κατοικιῶν» κτλ. Σε δύο επιστολές του Τσίλερ γίνεται ο απολογισμός των μέχρι τότε εργασιών και της δαπάνης που απαιτείται για να ολοκληρωθούν. Σε ένα άλλο γράμμα, σχετικό με την έγκριση δαπάνης, που δε συμφωνήθηκε με τους εργολάβους, γίνεται λόγος και για το μαυσωλείο, που, σύμφωνα με εντολή του Σλήμαν, είχε αναλάβει να ανεγείρει ο Τσίλερ στο Πρώτο Νεκροταφείο.

Από απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών της 4.3.1892 φαίνεται ότι η Σοφία Σλήμαν είχε ζητήσει από το 1891, για την αποπεράτωση της οικοδομής που απαιτούσε 410.000 δρχ., και επειδή δεν υπήρχαν χρήματα διαθέσιμα, να εκποιηθούν μετοχές τραπεζών και εταιρειών, καθώς και χρεόγραφα των ανήλικων παιδιών της από την πατρική κληρονομιά και συγκεκριμένα:

- 400 μετοχές της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως.
- 24 μετοχές της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- 150 μετοχές της Εταιρείας Σιδηροδρόμων Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου.
- Διάφορα χρεόγραφα κατατεθειμένα στον τραπεζικό οίκο J.H. Schröder and Co. Λονδίνου.

Μετά και από τη συγκατάθεση του συγγενικού συμβουλίου και των εκτελεστών της διαθήκης, εγκρίθηκε η εκποίηση των μετοχών και χρεογράφων μέχρι τη συμπλήρωση του ποσού των 410.000 δρχ. Τα χρήματα αποφασίστηκε να κατατεθούν στην Εθνική Τράπεζα και να χρησιμοποιούνται για την αποπεράτωση της οικοδομής, ενώ τα έξοδα θα καταλογίζονταν στην περιουσία των ανηλίκων.

Τον Ιούνιο του 1892 ο Τσίλερ πληροφορεί με γράμμα του τους εκτελεστές της διαθήκης ότι μπορούν να παραλάβουν το ήδη έτοιμο οικοδόμημα και ζητάει να εξοφληθούν οι εργολάβοι με το υπόλοιπο των δρχ. 10.000.

Στη διαθήκη του (εικ. 5) ο Σλήμαν αφήνει γενικούς κληρονόμους τα παιδιά του από τον δεύτερο γάμο του με τη Σοφία, μετά την αφαίρεση διάφορων κληροδοτημάτων και της περιουσίας που αφήνει στον Σέργιο και τη Ναντέσα Σλήμαν, τα δύο παιδιά του από τον πρώτο του γάμο με τη ρωσίδα Αικατερίνη Lyschin. Βάσει της διαθήκης, ο γιος του Αγαμέμνων κληρονομεί την οικία στη λεωφόρο Αγίου Μιχαήλ 5 (boulevard St. Michel) στο Παρίσι, ενώ στην κόρη του Ανδρομάχη δίνονται χρήματα και χρεόγραφα ίσης αξίας.

Η διαθήκη γράφτηκε το 1889, σε εποχή δηλαδή που το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του Σλήμαν ήταν σε χρήματα και χρεόγραφα. Στο διάστημα όμως που μεσολάβησε από τη σύνταξη της διαθήκης μέχρι το θάνατο του Σλήμαν, στις 26 Δεκεμβρίου 1890, χτίστηκαν οι τέσσερις οικοδομές· έτσι η περιουσία που απέμενε σε χρήματα δεν αποτελούσε αντάλλαγμα της οικίας του Παρισιού, για να καταλογιστεί στη μερίδα της Ανδρομάχης. Η κοινή περιουσία που απομένει συνίσταται στο σπίτι του Παρισιού, το σπίτι της οδού Μουσών, το σύμπλεγμα των

τεσσάρων νεόκτιστων οικοδομών, τα δύο σπίτια στην οδό Φειδίου, 45 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας, 83 λαχειοφόρες ομολογίες της Εθνικής Τράπεζας, 1.000 μετοχές του σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς, ονομαστικό κεφάλαιο 6.900 λιρών Αγγλίας και 10.000 δολάρια χρεόγραφα χρυσού κατατεθειμένα στην Αυτοκρατορική Τράπεζα στο Βερολίνο.

Έτσι, η κόρη του Σλήμαν, που είχε εν των μεταξύ ενηλικιωθεί, με αγωγή της προς το Πρωτοδικείο Αθηνών ζητάει να καταλογιστεί στη μερίδα της, αντί των χρημάτων ή χρεογράφων που αναφέρει η διαθήκη, ανάλογη ακίνητη περιουσία στην Ελλάδα. Για το σκοπό αυτό είχε προηγηθεί δικαστική πραγματογνωμοσύνη στο Παρίσι για την εκτίμηση του σπιτιού που προοριζόταν για τον Αγαμέμνονα Σλήμαν, ώστε να οριστεί το ισάξιο αντάλλαγμα από τα ακίνητα της Αθήνας.

Το Πρωτοδικείο δέχεται το αίτημα της Ανδρομάχης Σλήμαν και ορίζει πραγματογνώμονες τους Βασίλειο Δροσινό, ταγματάρχη του Μηχανικού, Κίμωνα Συνέσιο, αρχιτέκτονα, και Ηλία Γλυκοφρύδη, συμβολαιογράφο. Οι παραπάνω, με έκθεσή τους της 1.10.1892, συμφώνησαν να δοθεί στην Ανδρομάχη (εικ. 4) το σύμπλεγμα των τεσσάρων κατοικιών της Πανεπιστημίου και Πινακωτών, καθώς και τα δύο μέγαρα της οδού Φειδίου.

Ένα ακόμη έγγραφο του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας μας πληροφορεί ότι τα ακίνητα αυτά δόθηκαν για προίκα στην Ανδρομάχη στο γάμο της με τον Λέοντα Μελά, αδελφό του μακεδονομάχου ήρωα Παύλου Μελά. Στο έγγραφο αυτό, συμβολαιογραφική πράξη της 8.12.92, αναφέρεται ότι ο Λέων Μ. Μελάς, «διδάκτωρ στὰ Νομικά», και η Ανδρομάχη Μελά, «οἰκοδέσποινα ἄνευ εἰδικοῦ ἐπαγγέλματος, συμφωνούν η κυριότης ἐπὶ τοῦ προικώου να μην είναι πλέον κυριότης ἐπὶ τῇ βάσει διατιμήσεως πωλήσεως ἕνεκεν, ἀλλὰ κυριότης κτήματος δοθέντος ὡς προίκα ἀδιατίμητον, ὥστε τοῦ λοιποῦ νὰ μὴν ἔχει ὁ προικολήπτης σύζυγος δικαίωμα οἱασδήποτε ἀπαλλοτριώσεως ἢ ὑποθηκεύσεως ἐπὶ τοῦ προικώου κτήματος».

Για το πόσο απέδιδε το «προικώον κτήμα» υπάρχει στη λογοδοσία της επιτρόπου και των εκτελεστών επί της περιουσίας του ανήλικου Αγαμέμνονα Σλήμαν του τέλους του 1892 σχετική μνεία: «ἐξ ἐνοικίων τῆς νεοδμήτου μεγάλης οἰκοδομῆς ἐπὶ τῶν ὁδῶν Πανεπιστημίου καὶ Πινακωτῶν (ἀπὸ Ἀπρίλιο) μέχρι τέλους Νοεμβρίου 1892, δρχ. 9.125».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κορρές, Γ.Σ. 1995α. «Ο πρωτοπόρος της αρχαιολογικής έρευνας.» Στο *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Ο θησαυρός του Πριάμου»* (21 Μαΐου):32.

_____. 1995β. «Το περιπετειώδες χρονικό του Θησαυρού – Α.» Στο *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Ο θησαυρός του Πριάμου»* (21 Μαΐου):6-11.

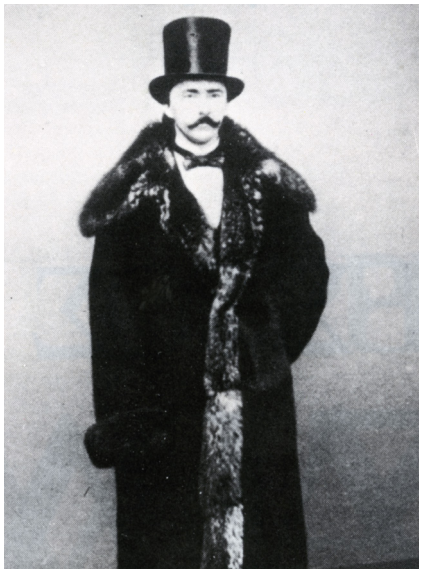

Εικ. 1. Ο Σλήμαν την εποχή που ζούσε στην Πετρούπολη (Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας).

Εικ. 2. Το κτήριο του Τσίλερ στη γωνία των οδών Πανεπιστημίου και Χαρ. Τρικούπη, όπως σώζεται σήμερα (Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας).

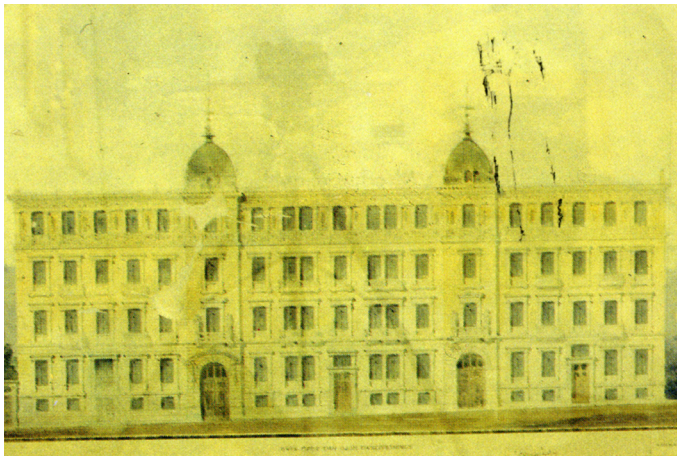

Εικ. 3. Η πρόσοψη του συμπλέγματος των τεσσάρων σπιτιών. Ακουαρέλα του Ε. Τσίλερ (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων).

Εικ. 4. Η Ανδρομάχη Σλήμαν το 1892, χρονιά του γάμου της με τον Λέοντα Μελά (Συλλογή Ν. Ρωκ-Μελά).

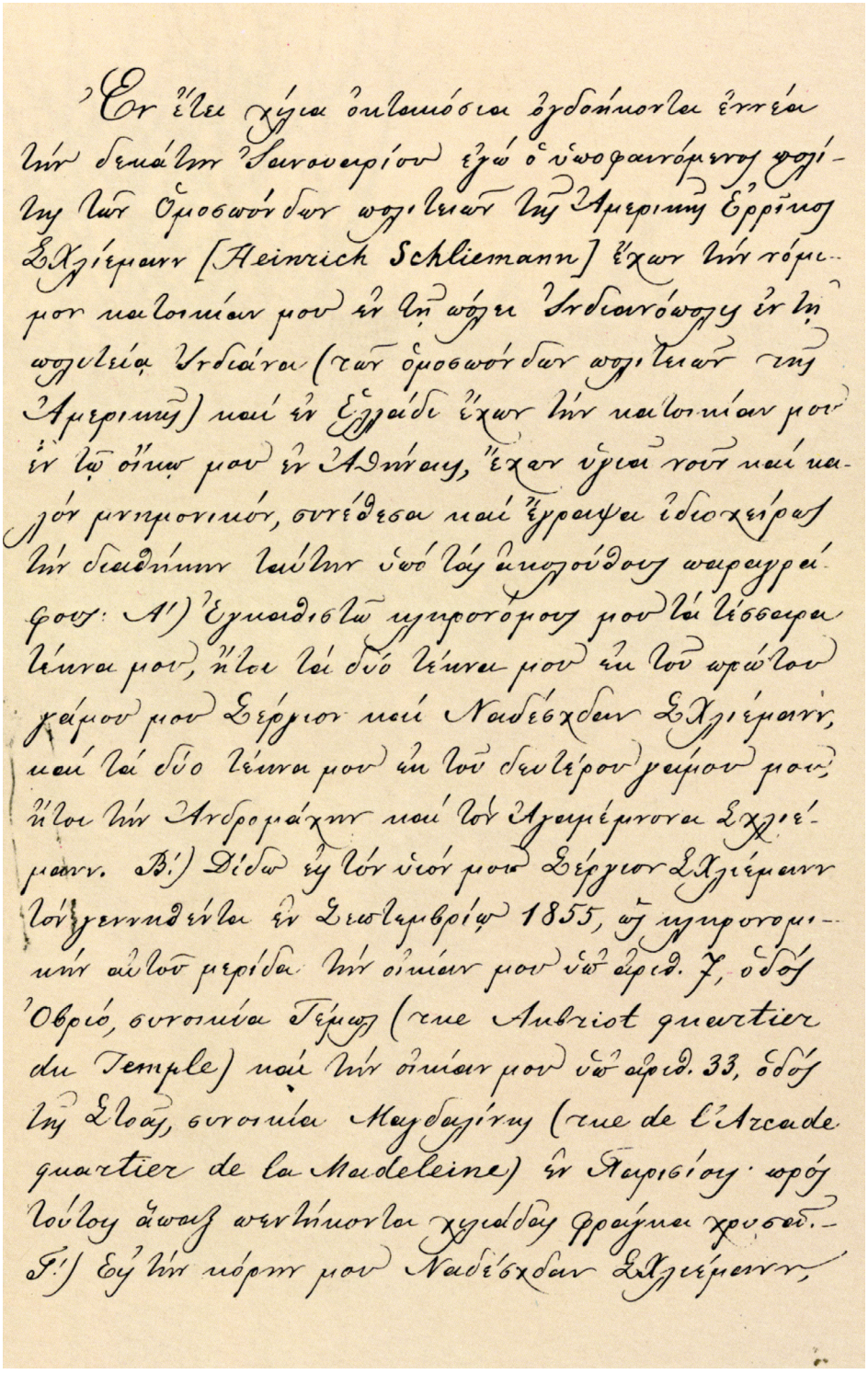

Εικ. 5. Η πρώτη σελίδα της ιδιόχειρης διαθήκης του Ε. Σλήμαν (Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας).

Ο Ερρίκος Σλήμαν και η αναζήτηση του Τάφου του Μεγαλέξανδρου

Χάρης Τζάλας

SUMMARY: HEINRICH SCHLIEMANN AND THE SEARCH FOR THE TOMB OF ALEXANDER THE GREAT

One of the unanswered questions on ancient Alexandria's topography is the location of the Ptolemaic royal necropolis. Ancient sources refer to the transportation of Alexander's body from Babylon to Memphis, then for burial to Alexandria by Ptolemy I Soter or Ptolemy II Philadelphos. Ptolemy IV arranged for the setting of a new tomb in the Basileia, the royal quarters known as the "Soma". It is in that necropolis that four Roman emperors paid their respects to the Macedonian conqueror.
From the end of the Late Roman period to the early 19th century, there was little interest for the tomb of Alexander. Two mosques –Attarine Mosque, with a sarcophagus used as a "lustral basin" believed to have contained Alexander's body, and Nabi Danial Mosque, with its intriguing crypt– were erroneously linked to the "Soma".
Heinrich Schliemann, famous for his discoveries at Troy, Mycenae, Orchomenos and Tiryns, was convinced that Alexander's burial site lay in the vicinity of the Nabi Danial mosque or in its crypt. He was not authorized to perform excavations in that area because of the presence of the Mohamed Ali family tombs. Not wanting to return empty-handed to Athens, he conducted a limited excavation at the Chatby Necropolis, along the shore in the Alexandrian district of Ramleh, in the hope of discovering Cleopatra's tomb.
His excavations were briefly reported in a French and two German scientific publications.

Ένα από τα αναπάντητα ερωτήματα της τοπογραφίας της αρχαίας Αλεξάνδρειας είναι η θέση της βασιλικής νεκρόπολης των Πτολεμαίων. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ότι υπήρξε προσωρινή παραμονή του νεκρού Αλέξανδρου στην Μέμφιδα και ακολούθησε η οριστική ταφή στην Αλεξάνδρεια από τον Πτολεμαίο Β' τον Φιλάδελφο ή από τον Πτολεμαίο Α' τον Σωτήρα[1]. Αργότερα, ο Πτολεμαίος Δ' ο Φιλοπάτωρ δημιούργησε στην Αλεξάνδρεια μια νέα βασιλική νεκρόπολη όπου εναπόθεσε το σώμα του Αλέξανδρου και τις στάχτες των προγόνων του[2]. Αυτή είναι η ταφή που επισκέφθηκαν τέσσερις Ρωμαίοι αυτοκράτορες, ο Ιούλιος Καίσαρ, ο Αύγουστος, ο Σεπτίμιος Σεβήρος και ο Καρακάλλας. Ο Καλιγούλας αφαίρεσε την πανοπλία του Αλέξανδρου και την φορούσε αλλά δεν γνωρίζουμε εάν ταξίδεψε στην Αλεξάνδρεια ή αν διέταξε και του την έφεραν στην Ρώμη.

Έχουμε τουλάχιστον είκοσι αρχαίους συγγραφείς που αναφέρονται στον τάφο του Αλέξανδρου στην Αλεξάνδρεια και άλλες δυο τελευταίες μαρτυρίες στα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ., από τον Ιωάννη Χρυσόστομο και τον Λιβάνιο[3].

Ακολουθεί μια σιωπή πέντε αιώνων. Το 943 ο Άραβας ιστορικός Maçaoudi αναφέρει μια

---

1 Πτολεμαίο Σωτήρα κατά τον Ψευδοκαλλισθένη, τον Διόδωρο Σικελιώτη, τον Στράβωνα και τον Κούρτιο Ρούφο, Πτολεμαίο Φιλάδελφο κατά τον Παυσανία.

2 Πιστεύεται ότι οι Πτολεμαίοι ακολούθησαν το μακεδονικό έθιμο της καύσης.

3 Ψευδοκαλλισθένης, Διόδωρος Σικελιώτης, Άρειος Δίδυμος, Στράβων, Λουκανός (Marcus Annaeus Lucanus), Φλάβιος Ιώσηπος, Πλούταρχος, Σουετώνιος, Κόιντος Κούρτιος Ρούφος, Ξενοφών από την Νικομήδεια, Παυσανίας, Λουκιανός ο Σαμοσατεύς, Αχιλλέας Τάτιος, Ζηνόβιος, Αιλιανός Κλαύδιος, Δίων Κάσσιος, Ηρωδιανός, Μάρκος Ιουνιανός Ιουστίνος, Αθήναιος ο Ναυκρατίτης, Ιούλιος Βαλέριος.

«Τούρμπα», ένα ταφικό παρεκκλήσι, στην Αλεξάνδρεια, όπου υπήρχε ο τάφος του Ισκάνταρ, μεγάλου προφήτη του Αλλάχ. Οι μουσουλμάνοι το επισκέπτονταν και εναπόθεταν προσφορές[4]. Την ίδια ιστορία επαναλαμβάνουν ο Λέων ο Αφρικανός το 1517 και ο Marmol στα τέλη του 16ου αιώνα[5].

Ελάχιστοι ταξιδιώτες του Μεσαίωνα και στα χρόνια που ακολούθησαν αναζήτησαν τον τάφο του Αλέξανδρου. Τότε δυο τζαμιά διεκδικούσαν την ταφή του μεγάλου Μακεδόνα. Στην αυλή του Τζαμιού Ατταρίν, παλιά εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, μια αρχαία σαρκοφάγος που είχε μετατραπεί σε δεξαμενή για την κάθαρση που προηγείται της προσευχής, θεωρήθηκε ότι είχε δεχτεί το σώμα του Αλέξανδρου. Από τα μέσα του 19ου αιώνα το τζαμί του Nabi Danial, στους πρόποδες του λόφου Kom el Dikka, θεωρήθηκε η πιθανή θέση της βασιλικής νεκρόπολης[6] (εικ. 1). Άλλη μια σαρκοφάγος στην Σιδώνα του Λιβάνου που προτάθηκε σαν η «σαρκοφάγος του Αλέξανδρου», είναι σήμερα εκτεθειμένη στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης[7].

Ο Ερρίκος Σλήμαν πρωτοταξίδευσε στην Αλεξάνδρεια τον Νοέμβριο του 1886, αμέσως πήγε στο Κάιρο και από εκεί στην Άνω Αίγυπτο και τη Νουβία. Επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια τον Μάρτιο του 1887. Στις 257 πυκνογραμμένες σελίδες του ημερολογίου που τηρούσε σε αρχαία ελληνικά περιγράφονται με λεπτομέρειες οι αρχαιότητες που επισκέφθηκε και συχνά οι παρατηρήσεις συνοδεύονται από σχέδια. Φαίνεται ότι ο διάσημος ερευνητής μετά τις σπουδαίες του ανακαλύψεις στην Τροία (1871-1873, 1877-1879, 1882-1883 και 1890), στις Μυκήνες (1876), στον Ορχομενό (1880-1881) και στην Τίρυνθα (1884) αναζητούσε νέες εντυπωσιακές επιτυχίες και δεν άντεξε στον πειρασμό να ασχοληθεί με την αναζήτηση του τάφου του Αλέξανδρου και της Κλεοπάτρας Ζ'. Κατά την παραμονή του στην Αίγυπτο ζήτησε άδεια από τις αρχές για να προχωρήσει σε μια ανασκαφή στους πρόποδες του λόφου Kom el Dikka, στο κέντρο της αρχαίας Αλεξάνδρειας, δίπλα στο τζαμί του Nabi Danial (εικ. 2, 3, 4 και 5). Απογοητεύθηκε όταν τον πληροφόρησαν ότι δεν ήταν δυνατή μια έρευνα σε εκείνο το σημείο λόγω της παρουσίας βασιλικών τάφων μελών της οικογένειας του Μοχάμεντ Άλι. Τότε αναζήτησε άλλο σημείο για μια εναλλακτική έρευνα για τον τάφο της Κλεοπάτρας[8].

Το ότι ο Σλήμαν ήταν πεπεισμένος ότι στην περιοχή του τζαμιού Nabi Danial βρισκόταν η βασιλική νεκρόπολη των Πτολεμαίων μαρτυρείται και από την ευχαριστήρια επιστολή που στέλνει στον Alexandre Max de Zogheb για το βιβλίο του για τον τάφο του Αλέξανδρου που του είχε χαρίσει[9] (εικ. 6). Μεταφράζομε το γαλλικό κείμενο της επιστολής:

> «Σας ευχαριστώ θερμά για την επιστημονική σας διατριβή, "Ο Τάφος του Μεγάλου Αλεξάνδρου", που μου αποστείλατε και που διάβασα με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Μοιράζομαι απόλυτα την γνώμη σας ότι το "Σώμα" πρέπει να βρίσκεται σε θέση που άμεσα γειτονεύει με το τζαμί του Προφήτη Δανιήλ, που μπορεί και να καλύπτει τον τάφο του Αλέξανδρου. Πιθανότατα το Μνήμα ή ο τάφος (*sic*) της Κλεοπάτρας και του Μάρκου Αντώνιου να ήταν και αυτά στο "Σώμα"».

---

4 Maçaoudi 1861-77.

5 Africanus 1550. Marmol 1667.

6 Η σαρκοφάγος του τζαμιού Ατταρίν είναι σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο. Ο Daniel Clarke έγραψε το 1805 την διατριβή *The Sarcophagus of Alexander the Great in Alexandria*. Με την ανάγνωση των ιερογλυφικών διαπιστώθηκε ότι είναι η σαρκοφάγος του Νεκτανεβό Β'. Clarke 1805.

7 Hamdy Bey και Reinach 1892.

8 Εκεί κοντά βρισκόταν ένα ταφικό κτίριο που δεν έπρεπε να διαταραχτεί, επρόκειτο για τον τάφο του Σαΐντ Πασά, γιου του Μοχάμεντ Άλι, αντιβασιλέα της Αιγύπτου μαζί με άλλες ταφές μελών της δυναστείας. Σε ένα δεύτερο κτίριο θάβονταν τα θνησιγενή βρέφη της βασιλικής οικογένειας. Μετά την επανάσταση του Νάσσερ και την κατάργηση της μοναρχίας αυτές οι ταφές μεταφέρθηκαν στο Κάιρο και τα κτίρια γκρεμίστηκαν.

9 Η επιστολή χρονολογείται την 4η Ιανουαρίου 1889 και φυλάσσεται στα αρχεία του Ελληνορωμαϊκού Μουσείου της Αλεξανδρείας.

Μη μπορώντας να σκάψει για το «Σώμα» του Αλέξανδρου ο Σλήμαν δεν θέλησε να επιστρέψει στην Ελλάδα με άδεια χέρια. Εξασφάλισε την άδεια για να ανοίξει κάποιες τομές στην Ανατολική Νεκρόπολη του Ράμλεχ, συγκεκριμένα στο Chatby. Ένα γαλλικό και δύο γερμανικά επιστημονικά έντυπα της εποχής δίνουν σε συντομία την είδηση. Παραθέτουμε τα πρωτότυπα κείμενα με την ελληνική μετάφραση.

La Chronique des Arts et de la Curiosité, Paris, 1888.
«Mr. Schliemann est en ce moment à Ramleh, en Egypte, où il vient d'entreprendre des fouilles qui promettent d'être fructueuses. Déjà les ouvriers on mis à jour trois marches, qu'on suppose être le commencement d'un long escalier. Non loin de là, on a découvert les fondations d'un palais. Comme c'est dans ces parages que la tradition place le palais qu'habitait Cléopâtre, le docteur Schliemann et les archéologues du Musée de Boulac, qui lui ont été adjoints s'attendent à une découverte importante».
«Ο κος Σλήμαν βρίσκεται αυτή τη στιγμή στο Ράμλεχ της Αιγύπτου, όπου ανέλαβε να διεξαγάγει πολύ υποσχόμενες ανασκαφές. Οι εργάτες έχουν ήδη φέρει στο φως τρεις βαθμίδες που υποθέτουν ότι αποτελούν την αρχή μιας μακράς κλίμακας. Όχι μακριά από εκείνο το σημείο βρέθηκαν τα θεμέλια ενός ανακτόρου. Λόγω του ότι σε εκείνη την περιοχή, κατά την παράδοση, βρισκόταν το παλάτι της Κλεοπάτρας, ο Δρ. Σλήμαν και οι αρχαιολόγοι του Μουσείου του Μπουλάκ που του παραστέκονται αναμένουν μια σημαντική ανακάλυψη».

Kunstchronik, 1887/8, Nr. 23, Wien und Berlin, σ. 368.
«Die Nachgrabungen Schliemanns in Alexandrien haben zu seinem Ergebnis gefuert. Die unbedeutenden Funde sind, wie der 'Frankfurter Zeitung' geschriben wird, an das aegyptische Museum in Kairo abgeliefert worden. An der Stelle, an welcher Dr. Schliemann das Grab Alexanders des Grossen vermutet, stecht eine Moschee. Es koennen daher dort keine Nachgrabungen angestellt werden».
«Οι ανασκαφές του Σλήμαν στην Αλεξάνδρεια οδήγησαν στα αποτελέσματά τους. Τα ασήμαντα ευρήματα όπως γράφει η 'Frankfurter Zeitung' έχουν παραδοθεί στο Αιγυπτιακό Μουσείο στο Κάιρο. Στο σημείο όπου ο Δρ. Σλήμαν υπέθεσε τον τάφο του Μεγάλου Αλέξανδρου, είναι ένα τζαμί. Επομένως, δεν μπορούν να γίνουν ανασκαφές εκεί».

Kunstchronik, Nr. 20, Leipzig, 1888, σ. 324.
«Dr. Heinrich Schliemann befindet sich gegenwärtig in Alexandrien, um daselbst Nachforschungen nach historischen Resten aus der Zeit der Kleopatra und dem Grabe Alexanders des Grossen anzustellen».
«Ο Δρ. Χάινριχ Σλήμαν βρίσκεται επί του παρόντος στην Αλεξάνδρεια για να ερευνήσει ιστορικά ερείπια από την εποχή της Κλεοπάτρας και τον τάφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου».

Οι περιορισμένες ανασκαφές του Σλήμαν στην Νεκρόπολη του Chatby στάθηκαν και οι τελευταίες του μιας και τον Δεκέμβριο του 1890 υπέκυψε στις συνέπειες μιας επιμόλυνσης του αυτιού. Στην περιοχή που γειτονεύει με το τζαμί Nabi Danial διενήργησε μια περιορισμένη ανασκαφή ο David George Benson το 1895[10]. Ακολούθησαν οι ανασκαφές των Evaristo Breccia το 1929 και Achille Adriani το 1932 έως το 1934 με σημαντικά ευρήματα[11]. Τελικά οι μεθοδικές ανασκαφές της Πολωνικής Αποστολής που άρχισαν το 1960 και συνεχίζονται μέχρι σήμερα ισοπέδωσαν τον λόφο του Kom el Dikka και έφεραν στο φως το κέντρο της υστερορωμαϊκής Αλεξάνδρειας βάζοντας τέλος στις ιστορίες για την βασιλική νεκρόπολη[12].

10 Benson και Hogarth 1895.
11 Breccia, 1932. Adriani 1934, 9-36 («Scoperte e scavi – Alessandria»).
12 Kiss 2007. Majcherek 2007.

Οι έρευνες και οι διάφορες θεωρίες για τον τάφο του Μεγαλέξανδρου γνώρισαν από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και σήμερα μεγάλη άνθιση. Θα αναφέρομε μόνο ότι 13 βιβλία και αμέτρητα άρθρα ασχολήθηκαν με τον «χαμένο τάφο» με μια ποικιλία φανταστικών όσο και απίθανων προτάσεων[13].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adriani, A. 1934. *Annuario del Museo Greco-Romano.* Vol. 1 (1932-1933). Alessandria.

_____. 2000. *La Tomba di Alessandro, Realtà, Ipotesi e Fantasie.* Roma: L'Erma di Bretschneider.

Africanus, L. 1550. *Descrizione dell'Africa*. G.B. Ramusio (επιμ.), J. Porey (μετάφρ.), *Description of Africa (AD 1600)*, vol. 3, Hakluyt Society, London, 1896; Leon l'Africain, *Description de l'Afrique* par A. Epaulard, Paris, 1956.

Benson, E.F., και D.G. Hogarth. 1895. *Report on the Prospects of Research in Alexandria*, *Alexandria Archaeological Report, Egypt Exploration Fund (1894-1895*). London: Macmillan & Co.

Bonamy, M. 1736. «Histoire de la ville d'Alexandrie telle qu'elle estoit au temps de Strabon.» *Histoire de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* 9:416-432.

Breccia, E. 1932. *Le Musée Gréco –Romain, 1925-1931*. Bergamo.

Clarke, E.D. 1805. *The Tomb of Alexander, a dissertation on the sarcophagus brought back from Alexandria and now in the British Museum*. Cambridge: R. Watts at the University Press.

Empereur, J.-Y. 1997. «Οι Τάφοι του Αλέξανδρου.» Στο Μάζη 1997, 83-94.

Hamdy Bey, O., και T. Reinach. 1892. *Une Nécropole Royale à Sidon, Fouilles de Hamdy Bey*. Paris: Ernest Leroux.

Kiss, Z. 2007. «Alexandria – past research.» Στο Laskowska-Kusztal 2007, 115-124.

Laskowska-Kusztal, E., επιμ. 2007. *Seventy Years of Polish Archaeology in Egypt*. Warsaw: PCMA.

Maçaoudi. 1861-77. *Les Prairies d'or* (par C. Barbier de Meynard et A. de Courteille). Paris.

Μάζη, Κ., επιμ. 1997. *Οι Τάφοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Από τον Αρριανό και τον Στράβωνα στον Jean-Yves Empereur*. Μετάφραση Β. Μάστορη. Αθήνα: Εκδόσεις Ερμείας.

Mahmoud Bey (el Falaki). 1866. *Mémoire sur l'Antique Alexandrie, ses faubourgs et environs découverts, par les fouilles, sondages, nivellements et autres recherches*. Copenhague.

Majcherek, G. 2007. «Alexandria – current research.» Στο Laskowska-Kusztal 2007, 125-134.

Marmol (Louis Marmol Carvajal). 1667. *L'Afrique de Marmol.* Paris.

Τζάλας, Χ. 1997. «Ο τάφος του Μεγαλέξανδρου, ο θρύλος και τα ιστορικά δεδομένα.» Στο Μάζη 1997, 97-140.

Tzalas, H. 1993. «The tomb of Alexander the Great, The history and the legend in the Greco-Roman and Arab times.» Στο *Graeco-Arabica, Proceedings of the 4th International Congress on Graeco-Oriental and Graeco-African Studies*, *Delphi 1993*, 329-354. Athens.

_____. 2001. «The tomb of Alexander the Great.» *The Constantinian News* 34. Espoo, Finland.

_____. 2004. «Fantastic Discoveries in Archaeology, The Case of the Tomb of Alexander the Great.» Στο *Europe, Hellas and Egypt complementary antipodes during the Late Antiquity,* επιμ. A.-A. Maravelia, 67-88. *BAR-IS* 1218. Oxford: Archaeopress.

Zogheb, A. Max de. 1894. «Le tombeau d'Alexandre le Grand et le tombeau de Cléopâtre.» *Revue d'Egypte* 1:68-86

_____. 1896. *Le Tombeau d'Alexandre le Grand et le Tombeau de Cléopâtre*. Paris.

_____. 1909. *Études sur l'Ancienne Alexandrie*. *Le Tombeau d'Alexandre le Grand*. Paris.

13 Βλ. ενδεικτικά: Bonamy 1736. Zogheb 1894, 1896· 1909, 139-176. Tzalas 1993, 2001, 2004. Empereur 1997. Τζάλας 1997. Adriani 2000.

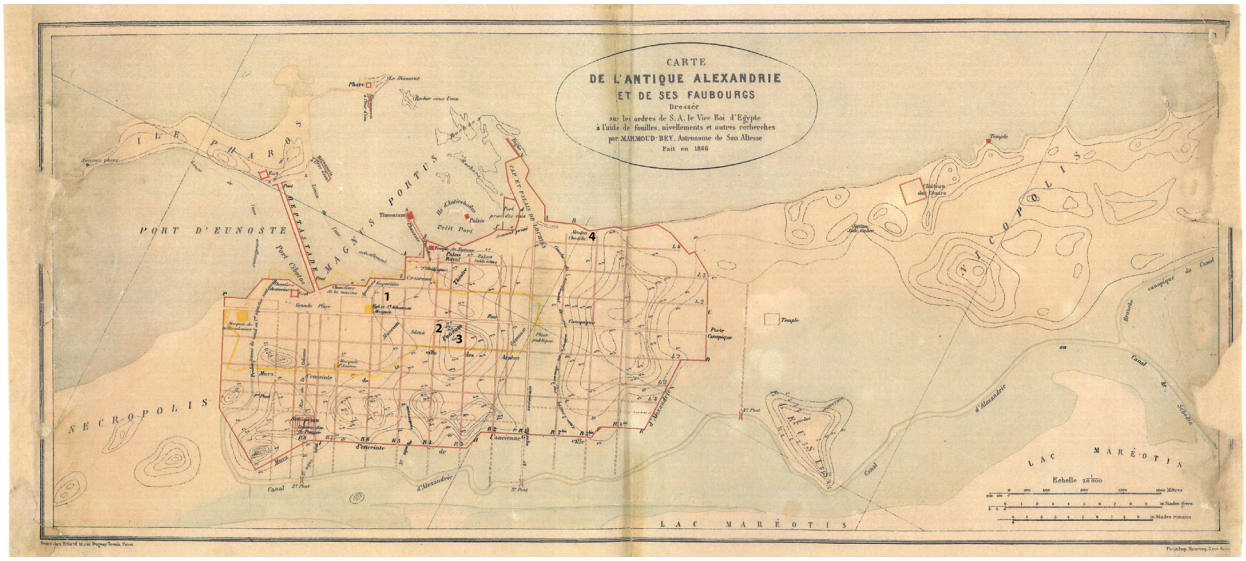

Εικ. 1. Ο Χάρτης της αρχαίας Αλεξάνδρειας του Mahmoud Bey el Falaki (1866) με την θέση του τζαμιού Attarine (1), του τζαμιού Nabi Danial (2), του λόφου Kom el Dikka (3), της νεκρόπολης του Chatby (4).

Εικ. 2. Το ταφικό μνημείο του Said Pascha, και σε πρώτο πλάνο διακρίνεται ο τρούλος του τζαμιού Nabi Danial, σε ταχυδρομικό δελτάριο του 1880. Σε αυτή τη κατάσταση βρισκόταν η περιοχή στους πρόποδες του Kom el Dikka όταν ο Σλήμαν επεδίωξε να πραγματοποιήσει ανασκαφές (Αρχείο Χ. Τζάλα).

Εικ. 3. Το τζαμί του Nabi Danial. Στο πρώτο πλάνο το ταφικό μνημείο του Said Pascha. Ταχυδρομικό δελτάριο του 1920 (Αρχείο Χ. Τζάλα).

Εικ. 4. Η κρύπτη του τζαμιού Nabi Danial. Διακρίνεται το κιβούρι του προφήτη και στο βάθος το «μιρχάμπ», η κόχη προσευχής. Φωτογραφία του 1998, προτού εκτελεστούν οι εργασίες ανακαίνισης (φωτ. Χ. Τζάλα).

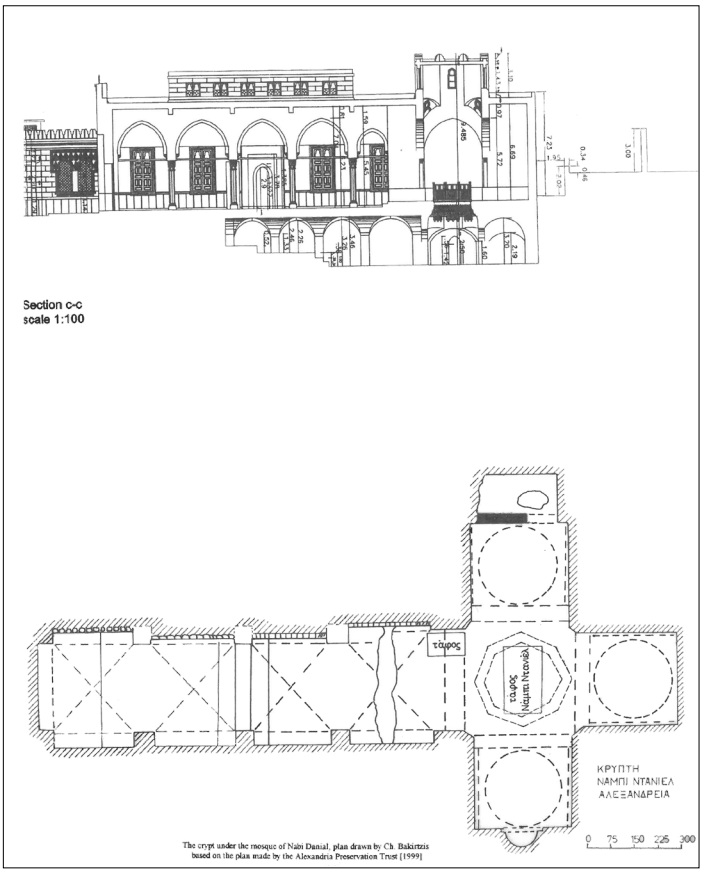

Εικ. 5. Σχέδιο της κρύπτης του Nabi Danial του Καθ. Χαράλαμπου Μπακιρτζή και τομή του τζαμιού με την κρύπτη. Alexandria Preservation Trust, 1999.

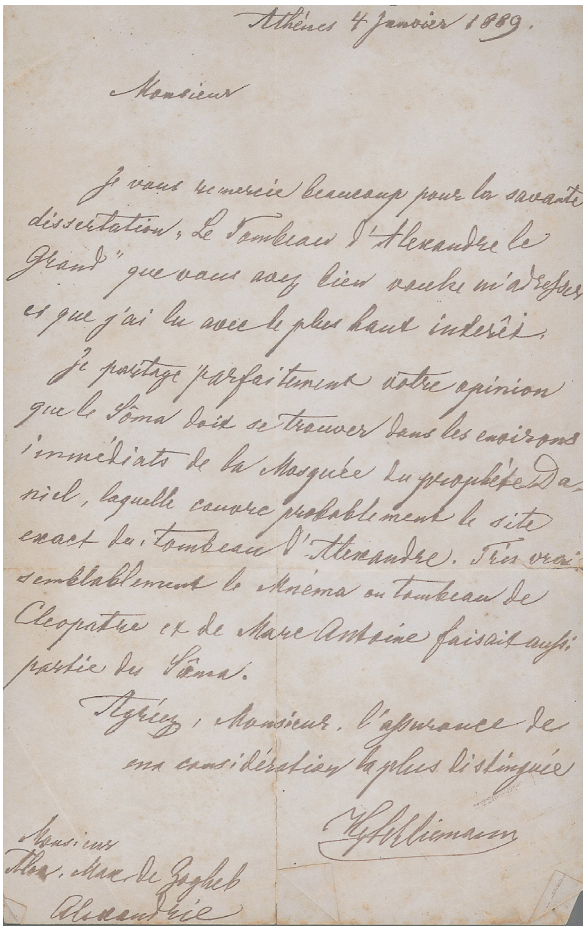

Εικ. 6. Η επιστολή της 4ης Ιανουαρίου 1889 του Heinrich Schliemann προς τον Alexandre Max de Zogheb (Greco-Roman Museum of Alexandria archives).

Schliemann's visit to Delos in 1870

David A. Traill

RÉSUMÉ: LA VISITE DE DÉLOS DE SCHLIEMANN EN 1870

Schliemann a décrit sa visite de Délos –tantôt en français, tantôt en anglais– dans son journal de 1870, soit trois ans avant le commencement des fouilles françaises; cette description est reproduite et examinée ici. Il est très évident qu'il suivait de près les conseils qu'il trouvait dans Murray's *Handbook for Travellers in Greece* (Londres 1854). Cependant bien que celui-ci conseille au visiteur, après qu'il a jeté un coup d'oeil sur les ruines du temple d'Apollon et du portique de Philippe, de se diriger vers le nord pour voir le lac sacré et le stade, Schliemann par contre errait vers le sud et a pris le théâtre pour le stade. Le lendemain il a revisité ce qu'il a pris pour le stade et a examiné le ruisseau qui conduit l'eau du théâtre jusqu' à la citerne à coté. En commençant l'ascente de Mt. Cynthe, il a vu "l'Antre de Cynthe" ("Grotto of Apollo") et au sommet, les ruines d'un temple. Descendu, il s'est dirigé vers le nord et le lac sacré. Ce qui surprend, c'est qu'il n'a pas cherché le vrai stade, bien que Murray's *Handbook* indique qu'il se trouve à l'est du lac. Mais le plus étonnant, c'est combien de sa description il a emprunté au texte de Murray's *Handbook*. Evidemment, il n'est pas question de plagiat parce qu'il n'a jamais essayé de la publier. Mais on se demande – pourquoi copier ce qui se trouve déjà dit dans le guide? D'autres passages dans les journaux de Schliemann indiquent qu'il n'écrit pas ses journaux pour soi-même mais plutôt pour la postérité avec l'intention de la convaincre qu'il est un personnage important. C'est sans doute aussi le cas ici. Mais dès qu'on voit combien il a emprunté, le masque d'érudition, qui est d'abord impressionnant, tombe. Mais il ne faut pas oublier que Schliemann à ce moment est toujours néophyte. Mycenae (1877) est un oeuvre beaucoup plus professionnel qu' Antiquités troyennes (1874). En février 1870 il n'a même pas encore mis la bêche dans la terre a Hisarlik. Il va apprendre et il apprend vite.

After marrying Sophia Engastromenos in Athens on 23 September 1869, Heinrich Schliemann returned with his bride to live in Paris. There Sophia quickly became depressed and begged her husband to take her back to Athens. Finally, the couple did return to Athens, in mid-February 1870, but Schliemann's domestic problems did not end there, for his wife's parents insisted that he had reneged on a promise made during the marriage negotiations that he would give diamonds to the value of £6,000 either to them or to Sophia. Schliemann vigorously denied any such promise. The ensuing acrimony reached its peak on 25 February, when, as Schliemann relates, Sophia announced "in a loud voice in the presence of many witnesses that she no longer wished to live with such a man as I"[1]. The next day, Schliemann, left Sophia and his in-laws in Athens and embarked on a tour of the Cyclades: Syra, Delos, Rhenea, Paros, Naxos, Thera (Santorini) and Therasia and back to Athens[2]. Thera and, in particular, Therasia, where quarrying operations had uncovered very ancient houses on the south coast, seem to have been the main attractions for him. Schliemann's visit to these islands has been covered elsewhere[3]. Naturally, however, Schliemann's description of the ruins on Delos three years before the French began their excavations there should also be of interest. His account of his visit,

1 Schliemann, Copybook 29, 32. For a somewhat longer account of these events, see Traill 1995, 72-75.

2 Schliemann's trip is described in diary A13, 21-48, in the Schliemann Archive. I am grateful to the Gennadius Library, The American School of Classical Studies, Athens, and the Doreen Canaday Spitzer Archivist there, Natalia Vogeikoff-Brogan, for permission to publish the following excerpts from the diary. Diary A13 is now digitized and available on the website of the American School.

3 Traill 1995, 75-77.

reproduced here in full, fills more than five pages of his 1870 diary. It is written in French and English with occasional names in Greek[4].

> **28 Février.** J'ai fait ce matin la connaissance de M. Μανουλάκης Σαπουντζάκης, l'agent consulaire d'Amerique (il écrit son nom Emmanuel Sapunzachi), auquel je manifestai le désir de visiter d'abord Délos et ensuite Santorini; il me conseilla fort d'ajourner ma visite á Délos jusqu'à ce que j'aie visité Santorini en alleguant qu'il se pourrait que je sois retenu pendant deux semaines à Délos par la tempête. Mais ne voulant pas y croire je louai moyennant fr. 40 une barque avec 4 (matelots) marins et nous partimes aujourd'hui à 10 h du matin par un vent favorable et un temps magnifique. Nous passâmes vers 4 h l'île de Rhenea et nous arrivâmes vers 5 h ½ dans l'ancien port de Delos. Selon ce que m'assure le capitaine la mer entre Syra et Rhenea a une profondeur de 80 á 100 brasses. On voit dans le port de Delos les ruines de l'ancien mole qui protegeait les navires contre les vents du Nord. Having fastened the boat on the beach we put up for the night at the nearest of those stone-huts or houses with which the island abounds and which are built entirely in the style of the heroic-age, of flat stones put together without ciment, the walls inclining towards the interior and joined above by large stones; these buildings 5 to 6 feet high are covered on the top with earth; the fireside is inside near the door and there is an opening in the top and another close to the door for the issue of the smoke, which however sends out its largest volume by the larger opening of the door. It being rather cold we kindled a large fire with dry thistly bushes which grow in abundance on the island. Those houses are not ancient but doubtless made in imitation of the ancient and they are built and inhabited during the time of the agricultural works by the peasants of the neighboring islands, who use every patch susceptible of cultivation for sowing oats. In fact small patches are cultivated even up to the very top to mount Cynthus, which is abt 500 ft high[5].
>
> The ruins of the houses of the ancient city cover at least 2/3 of the island, which is 7 or 8 miles in circumference[6] and thus the city may have had 100000 inhabitants. In the circuit of the city the frequent ruins of white marble-buildings and white marble columns also of large blocks of blue granit and blue granit columns leave no doubt that there were a great many temples and other large public buildings, but except the walls of the amphitheatre or hippodromium all the ruins of temples and houses are so completely upset and smashed together that the island appears to have been visited by a great many severe earthquakes. The great temple with the famous Oracle[7] of Apollon was in front of the harbor; it was built entirely of white marble as is shown by the shapeless mass of remnants[8]; all the columns and other good pieces of marble have been taken centuries ago to the neighboring islands and particularly to Naxos to build palaces and other splendid mansions[9]. Large excavations ought to be made to determine the exact extent of this temple. Close to it are the shapeless ruins of an apparently still larger building of blue granit and this material being less precious a great many columns are left; this building may have been an academy. Having proceeded with some difficulty 1/4 of an hour farther on through the ruins of houses, among which the small torturous streets paved with small stones are every now and then visible. I came to the Hippodrome, or stadion, which Mr Pitton de Tournefort thought to be an amphitheatre. In fact it resembles very much an amphitheater or better there is an amphitheater with immense walls of white marble, with benches for the spectators arranged on the slope of the

4 Schliemann's spelling and punctuation are retained throughout, as is his inconsistent accentuation of French words.

5 Murray 1854, 310a: "...rises to the height of 500 feet". In his 1 March entry below Schliemann revises this estimate to 300 feet.

6 Murray 1854, 310a: "the island, which is 7 or 8 miles in circumference".

7 Murray 1854, 307b-8a: "Delos, with an oracle second in sanctity to that of Delphi only...".

8 Murray 1854, 309b: "Both [the Temple of Apollo and the Portico of Philip] appear from their substructions to have been built of white marble".

9 Murray 1854, 309a-b: "The neighbouring islanders have carried away a great portion of the materials for their private purposes".

hill. The Stadium extends abt 280 feet from N.W. to S.E.[10]. Similar stadiums, called technically "one-sided", are described by Pausanias at Aegina and Epidaurus[11]. On the S.E. side is only a tribune or grand stand[12]. In abt. the midst of the stadium part of a very large subterranean aqueduct is laid open, whose arches and walls are all of the flat stone of the country fitted together without cement[13]. Subterranean vaults, probably cisterns, are to be seen in a great many places in the ancient town[14]. The whole island, even the mount Cynthus, but particularly the circuit of the ancient town are strewn with pieces of pottery and in the dusk of the evening I picked up a piece with the head of the Sun god and the inscription NIKH.

1 March on the Island of Delos: Being afraid of bad air and vermine I slept in my blankets outside the stone house, in the open air, whilst my mariners slept inside. The night was cold and the wind increased towards the morning to a perfect storm, which kept up blowing all the day, making it impossible to us to move even across the narrow channel to the island of Rhenea, which was the birthplace and the graveyard of the ancient Delians, no woman being allowed to be delivered and no man being allowed to die in the sacred island but all women in the last state of pregnancy and all men who were death sick being transported over to Rhenea[15]. At present Delos is quite uninhabited.

I visited this morning again the stadium; a large white marble gutter, which comes from the stadium and which has evidently poured the rainwater into the subterranean passage leaves no doubt that this was an aqueduct[16]. I looked with amazement on the walls of the aqueduct, which consist of 2 stones laid alongside without ciment and which have nevertheless a wonderfull solidity. I went up mount Cynthus on whose slope, at a hight of abt 150 feet is a triangular arch, made of 10 gigantic stones, which are ingeniously put together and bear the ponderous weight of tremendous masses of stone[17]. This arch, beneath which is a wall of substruction, has probably lead to a subterraneous chamber. On one of the front stones of the arch is an ancient inscription in unknown characters and so much defaced that I was unable to copy it. On mount Cynthus I found the remnants of an ancient temple of white marble large part of which lyes dispersed on the slopes of the hill having apparently been shaken down by one or more earthquakes. Parmi ces ruines attirait mon attention un bloc de marble sur lequel cinq guirlandes ou couronnes de fleurs étaient sculptées[18]: la masse de colonnes qui j'y vis et dont plusieurs avaient de beaux capitaux ne me laissaient aucun doute qu'il y avait un temple sur la cime de mont Cynthus[19]. La tempête était si forte que j'avais de la peine à me tenir sur le haut de la montagne, qui me semble avoir 300 pieds de haut et non pas 500 comme le dit Murray[20].

En descendant je tournai de nouveau vers le Nord de l'île la terre était jonchée de tesson, surtout derrière (à l'ouest) le temple d'Apollon, où je ramassai sans peine deux petites lampes

---

10 Murray 1854, 309b: "The Stadium extended about 280 feet from N. to S."

11 Murray 1854, 309b: "A similar Stadium, called technically "one-sided", is described by Pausanias at Aegina and Epidaurus".

12 Murray 1854, 309b: "On the E. side there is only a tribune, or 'grand stand'".

13 Better described in his second visit to this area on 1 March; see also n. 16 below.

14 Most of these are probably wells. Bruneau and Ducat (1983, 16) point out that because of the geological formation of the island, Delos has an abundant supply of easily accessible ground water "d'où l'abondance des puits".

15 Murray 1854, 308b: "The Holy Isle, however, was forbidden to be polluted by births or deaths, or by the presence of dogs; all persons about to die or to bring forth children were to be removed to Rhenea".

16 Cf. Bruneau and Ducat 1983, 248.

17 Murray 1854, 310a: "half-way up [Mt. Cynthus] there is a stone arch, which led to some subterranean chamber, probably the treasury of Delos". This is no doubt the "Cave of Mt. Cynthus" (or "Grotto of Apollo", as it is designated on fig. 1). The description in Bruneau and Ducat (1983, 234) includes the following: "La partie supérieure de chaque paroi est entaillée pour recevoir dix blocs énormes de granit qui s'appuient l'un contre l'autre, deux à deux, formant ainsi un toit à double pente" (i.e. Schliemann's "triangular arch").

18 Here Schliemann adds a small drawing of five (unfilled) circles arranged as they are on the "five" side of a dice.

19 On the temple at the summit of Mt. Cynthus, see Bruneau and Ducat 1983, 234-236.

20 Schliemann is closer than Murray to the correct height of Mt. Cynthus, which is 112 meters (367 feet); see Bruneau and Ducat 1983, 15.

de terre cuite et quelques autres mauvaises antiquités. Plus au nord et près de la maison dans laquelle nous avions établi notre demeure est un petit lac artificiel de forme ovale et d'environ 300 pieds de long et ce qu'il y a de très curieux il est entouré d'un mur très bas[21]. Hérodote II. 170 semble indiquer ce lac en parlant d'un lac circulaire à Délos et en le comparant à celui de Saïs en Egypte[22]. Probablement ce n'était qu' une cisterne. Tout près de ce lac est un puits; peutêtre la fontaine Inopus mentionnée par Pline[23].

La décadence de Délos semble avoir commencé dans le premier siècle avant Jesus Christ, lorsque le peuple commenca à ne plus croire aux oracles, mais la destruction complête du temple et de la ville doit avoir lieu à l'extinction du paganisme au 5e siècle après le Christ.

Il est remarquable que les Perses n'ont point profané la sainteté des lieux[24]. Dans l'antiquité Délos était aussi appelée Ortygia, peutêtre par les cailles qui pourraient y avoir été en abondance[25].

Délos était selon le mythe de Grece une île flottante dans laquelle se réfugia Léto (Latona) pour se soustraire aux poursuites de Héra[26]; Neptune affermit l'île pour elle et elle y naquit Apollon et Artemis. Mais selon Virgil, Aen. III.74 c'était Apollon lui-même qui fixa l'île[27]. Herodote VI. 98 cite un oracle κινήσω καὶ Δῆλον ἀκίνητόν περ ἐούσαν. Selon Thucydide II. 8 on attachait une signification omineuse aux tremblements de terre de Délos[28].

La condition actuelle de Δῆλος vérifie un autre oracle qui dit que l'île deviendrait ἄδηλος, car elle est la plus déserte de toutes les Cyclades[29]. Selon Hérodote I. 64 Pisitrate, désirant de purifier le temple du voisinage profane de cadavres, les fit ensevelir dans la partie Sud de l'île[30].

Thucydide III. 104 dit que dans l'année 426 av. Jes. Chr. il fut même ordonné par les Atheniens d'enterrer tous les morts dans l'île de Rhenea, qui n'est séparée de Délos que par un détroit[31]. A une epoque postérieure les Athéniens pour completer l'oeuvre de purification expulsèrent même tous les habitants de Délos[32]. Mais de grands désastres étant eu lieu à Athènes on consulta l'oracle de Delphes sur la cause et le Dieu ordonna de réintégrer les Déliens dans leur ville. Mais il était prohibé de salir la Sainte Ile par des naissances ou des cas de mort, et toutes les femmes qui devaient accoucher et toutes les personnes malades dont l'état était désespéré étaient transportées à Rhénea. Il était aussi défendu d'avoir des chiens à Delos[33]. En souvenir

---

21 Murray 1854, 309b: "a very remarkable oval basin, enclosed by a low wall, and about a 100 yards in length".

22 Murray 1854, 309b: "Herodotus (ii. 170) speaks of a similar lake at Sais, in Egypt, comparing it to the "circular lake" in Delos".

23 Murray 1854, 309b: "A little to the N. [of the Sacred lake] is a spring, perhaps the fountain Inopus mentioned by Pliny".

24 Murray 1854, 308a: "The Persians revered the holy majesty of the Sun-God, and profaned not his sanctuary".

25 Murray 1854, 308a: "Delos in ancient times was frequently designated as Ortygia, a name indicating its abounding quails".

26 Murray 1854, 308a: "Leto ... seeking refuge from the jealousy of Hera, found none, save on the little rock of Delos".

27 Murray 1854, 308a: "Apollo afterwards in gratitude fixed it and made it fast forever. So Virgil (Aen. iii. 74)".

28 Murray 1854, 308a: "Possibly this tradition is connected with the ominous significance attached to the occurrence of an earthquake at Delos, Herodotus (vi. 98) quotes an oracle of Apollo: κινήσω καὶ Δῆλον ἀκινητόν περ ἐούσαν (Delos, unshaken isle, shall then be shaken). Thucydides also (ii. 8) alludes to the same presage of evil before the Peloponnesian war".

29 Murray 1854, 308a: "The present state of Delos verifies another prediction, viz. that it should become ἄδηλος or invisible: for it is now the lowestand most insignificant of the Aegean isles".

30 Murray 1854, 308b: "Pisistratus, wishing to purify the Temple from the unholy vicinity of dead bodies, removed them to another part of the island (Herod., i. 64)".

31 Murray 1854, 308b: "During the great Peloponnesian war, B.C. 426, his countrymen followed his example by moving them quite away to the neighbouring Rhenea (Thucyd., iii. 104)".

32 Murray 1854, 308b: "at a still later period, in order, as they believed, to complete the purifying process, they expelled even the living Delians from their homes".

33 Murray 1854, 308b: "But disasters ensued to Athens; and the Delphian oracle ordered her to undo her work, and restore the Delians to their native place. The Holy Isle, however, was forbidden to be polluted by births or deaths, or by the presence of dogs; all persons about to die or to bring forth children were to be removed to Rhenea".

de cette purification les Athéniens réinstituèrent les jeux qui étaient célébrés tous les 5 ans et qui avaient été abolis depuis des siècles[34]. En outre les Atheniens envoyaient chaque année le navire sacré la θεωρίς à Délos en souvenir de l'heureux retour de Thésée et pour en remercier le Dieu. L'exécution de Socrate fut ajournée par suite du retard dans l'arrivée de ce navire, car la loi religieuse voulait que la ville ne fût profanée par aucune peine de mort durant l'absence de ce navire[35].

Délos grâce à sa position centrale, à son excellent port, à son caractère sacré, à la sécurité dont on y jouissait devint un immense dépôt de commerce[36]. Après la destruction de Corinthe par Mummius 186 av. J.C. beaucoup de Corinthiens cherchèrent un asyle à Délos et y apportèrent une bonne partie du commerce de leur ville natale[37]. Cicéron aussi parle de la grandeur mercantile de Délos[38].

L'immense édifice de granit bleu à côté du temple d'Apollon peut bien être aussi le Portique que Philippe III de Macedonie consacra à Apollon.

L'île de Délos est entourée par les îles de Tenos, Myconos, de Rhenea et Naxos.

Délos 2 Mars 1870. Empêché par la tempête de partir et la temperature étant devenue beaucoup plus froide je passai la nuit avec les marins dans la maison de pierre où un grand feu d'arbustes épineuses fut entretenu jusqu'à une heure avancée du soir.

Rhénéa 2 Mars. Je visitai ce matin l'extremité nord de Délos et trouvai partout des ruines d'habitations.

Notre provision de pain allant être épuisée nous risquâmes vers 10 h du matin malgré la tempête à passer le détroit à l'île de Rhénea où nous debarquames dans un des petits golfes dont l'île abonde et je courus immédiatement à l'habitation du paysan Basilios qui est située de l'autre côté de l'île. C'est la seule maison habitée de l'île. Je pris une bain de mer et, n'ayant rien eu depuis 3 jours que du pain sec je mangeai ensuite avec gr appetit une cuvette sale remplie de lait de brébis et de pain noir. Je retournai ensuite à l'embarcation.

Because of the strong winds, Schliemann and his crew were forced to spend the next two nights on Rhenea but finally succeeded in returning to Syra on 4 March.

After a fairly detailed summary of the significance of Delos in Greek history and culture, Murray's *Handbook for Travellers in Greece* (London, 1851), begins its tour of Delos at the main harbor on the west coast of the island, where Schliemann landed about 5.30 p.m. on 28 February. The sanctuary of Apollo and the Portico of Philip are close to the harbor and it is here that the depredations by neighboring islanders have been easiest and, not surprisingly, most extensive. From here Murray's *Handbook* directs the reader to move north to the oval basin and then east to the stadium. It is not always easy to determine the points of the compass in unfamiliar surroundings; so it is not altogether surprising to discover that Schliemann, apparently thinking he was heading towards the stadium, started making his way southwards through the ruins. When he reached the theater, which has a fairly large open space in front of it, he was reminded of the curved end of the Hippodrome in Constantinople and accordingly thought he had reached the stadium, which he also referred to as the "hippodromium" or hippodrome. The guidebook describes the actual stadium as "one-sided" (p. 309b) and Schliemann seems to have interpreted

34 Murray 1854, 308b: "It was in memory of this "purification" that the Athenians revived the games celebrated every fifth year".

35 Murray 1854, 308b-9a: "Moreover, they annually sent the sacred ship (θεωρίς), by way of thank-offering for the safe return, so said the legend, of Theseus. The delay occasioned by the departure of this vessel (for during its absence religion forbad the profanation of death within the city) prolonged the last hours of Socrates, and so transmitted to posterity the precious legacy of his dying words".

36 Murray 1854, 309a: "Its sacred character, the security which it consequently enjoyed, its good harbour and central position, made Delos a favourite seat of commerce".

37 Murray 1854, 309a: "On the destruction of Corinth by Mummius, many of her citizens sought an asylum at Delos, and carried thither the traffic that had belonged to their own princely city".

38 Murray 1854, 309a: "Cicero too speaks of the mercantile greatness of the island".

this as describing the shape of the theater, which can perhaps be viewed as a one-sided amphitheater[39].

The next day (1 March) Schliemann returned to "the stadium" and described the "gutter" or duct that conveys water from the theater to the large underground cistern to the west. This confirms that what he believed to be the stadium was in fact the theater[40]. From there he climbed up Mt. Cynthus, stopping to inspect the ogival archway about half-way up[41]. After examining the remains of the temple at the summit, he descended and made his way northwards to the famous Sacred Lake that lies to the north of the sanctuary of Apollo[42]. It is curious to note that while Schliemann is now aware where north lies, this does not lead him to question his identification of the theater as the stadium, which Murray's *Handbook* correctly locates north of the temple of Apollo[43]. Schliemann made his final trip in the morning of 2 March, when he visited the northern extremity of the island and found many ruins there.

As we read Schliemann's diary entries (without glancing down at the footnotes), the impression conveyed is that we are reading the notes of an extremely well-read scholar. However, a moment's reflection should be enough to remind us that even the most accomplished scholar, far less someone without any university training, would not be able to cite and quote accurately from memory such an array of relevant passages from ancient authors. The footnotes provide the answer to the puzzle: practically all of Schliemann's erudition is borrowed from Murray's *Handbook.* Of course, there is nothing reprehensible in this, as Schliemann never attempted to publish his account of his visit to Delos. However, the huge extent of appropriated material does raise some interesting questions, such as, "Why spend time and effort copying and adapting information readily available in Murray's *Handbook*?" One can, of course, argue that Schliemann, who was largely self-taught, is merely educating himself about the ancient world and instead of merely learning by reading, he is learning by reading and actually writing out what he finds particularly pertinent. However, this reassuring answer raises a more fundamental question: "What is the intended audience for Schliemann's diaries?"

Most diarists tend to see themselves, in later years, as their intended audience and view their diary as an aide-mémoire for future reference. However, when we examine other entries in Schliemann's diaries, we can see that his intended audience could hardly have been himself. Let us consider first his 1869 diary. On 27th March 1869 Schliemann arrived in New York with the intention of divorcing his Russian wife. His diary entry of 29th March reads as follows:

> "I got today my paper as citizen of the U.S. Since no divorce can be obtained in the State of New York except by act of adultery, whereas in Indiana even no residence is required, I have decided on going on 31st inst to Indianapolis. Peter Cook, the law-

39 It is curious, however, that Schliemann attributes to Pitton de Tournefort the notion that the theater was in fact an amphitheater, for that author consistently refers to it as a theater, not an amphitheater. This is true of the original French version of his work (Pitton de Tournefort 1717) and of the English translation (1741) and of the map that accompanies both editions. Probably Schliemann had read Pitton de Tournefort's account in Athens before setting out on his trip and had decided not to take it with him, relying on the more convenient Murray's *Handbook* instead.

40 See the description of these features and a photograph of the cistern in Bruneau and Ducat 1983, 248.

41 This is no doubt the "Cave of Mt. Cynthus" ("Grotto of Apollo" on fig. 1). The description in Bruneau and Ducat (1983, 234) includes the following: "La partie supérieure de chaque paroi est entaillée pour recevoir dix blocs énormes de granit qui s'appuient l'un contre l'autre, deux à deux, formant ainsi un toit à double pente" (i.e. Schliemann's "triangular arch").

42 This is the famous Sacred Lake of Delos (fig. 1), mentioned by Euripides (*Iphigeneia in Tauris*, 1104) and Callimachus (*Hymn to Apollo,* 59) as well as Herodotus. It is, in essence, a marsh formed by the spring Inopus, that has been enlarged and enclosed; see Bruneau and Ducat 1983, 174.

43 The stadium lies about 500 m. northeast of the Sacred Lake, i.e. beyond the area covered in fig. 1.

> yer, procures here divorce in a few weeks by false certificates and perjury; I will have nothing to do with such horrors [...] I examined with lawyer Moore 7 Chamber Street the laws of Ohio, Indiana, Illinois, etc. in the law institute in Chamber street"[44].

This is a remarkable entry on several counts. Schliemann must have learned from his consultation with "lawyer Moore" that of all the states Indiana had the easiest divorce law. However, he must also have learned that it *did* have a prior residence requirement of one year. However, Schliemann knew that he could get around the residence requirement. That very day John Bolan, a resident of New York, had sworn that Schliemann had spent the previous five years in the United States and the preceding year in New York and so had fulfilled the residence requirements for American citizenship, whereas study of his diaries and correspondence reveals that he had spent most of the preceding five years travelling around the world or residing in Paris or Russia and less than a total of twelve weeks in three short visits to the United States[45].

Familiar by now to most readers are several entries in Schliemann's 1850-52 American diary which describe incidents that certainly or almost certainly did not take place: Schliemann's visit to the White House, where President Fillmore and his family allegedly chatted with the unknown and uninvited young German businessman for one and a half hours immediately before welcoming eight hundred distinguished guests to a White House soirée; his eyewitness-account of the fire of San Francisco of 3-4 May 1851 that occupies exactly both sides of a page that was subsequently glued into his diary; his three-week recuperation in San Jose from a third attack of fever (caught while operating his bank in Sacramento), which is belied by the fact that throughout the period in question –17 March to 6 April, 1852– there are daily business letters written by Schliemann *in Sacramento* to B. Davidson of San Francisco, accompanying consignments of gold dust[46]. It is abundantly clear that Schliemann wrote all these diary entries not with the intention of reminding himself in his golden years of memorable experiences of his youth but rather to impress an audience that would have no easy way of checking their veracity.

If we return now to the 1870 diary, we can, I believe, be fairly sure that the main reason for Schliemann's inclusion of so much learned material from Murray's guidebook was to impress posterity, though an additional motive of self-education cannot be entirely discounted. It is perhaps telling that in the only place where he actually refers to Murray's *Handbook*, it is to correct it[47]. While the desire to impress posterity is widely shared and generally regarded as laudable, it is rather unusual to encounter it in the form of a misleading persona presented in a diary. I have to confess that while I suspected that the learned quotations might well come from Murray's *Handbook* or some other source, I had no idea that Schliemann's borrowings would turn out to be so extensive[48]. When I first read Schliemann's diary entry I was very impressed with his grasp of the site. I thought I saw here the beginnings of the perceptive eye that characterizes his later work. After I checked his account against Murray's *Handbook* and

---

44 See Traill 1982, 336-337 (= Traill 1993, 65-66).

45 In the course of his trip around the world (1864-66), Schliemann spent about two weeks in California and, later, a further two weeks on the east coast in 1865. From 30 October to 7 December 1867 and then from 3 to 11 January 1868 he spent approximately another six weeks; See Traill 1990 (= Traill 1993, 51-60) and Mühlenbruch 2008, 73-77.

46 For further details of these incidents, see Calder 1972, 338-341 and Traill 1979. Thanos and Arentzen 2014, 29-31 have shown that the Fillmores regularly held Friday evening receptions (or "levees") at the White House so that it is quite possible that Schliemann along with hundreds of others lined up to shake the president's hand. However, this in no way lends credence to his account that he spent 90 minutes chatting with the president and his family before the reception began.

47 With regard to the height of Mt. Cynthus; see the 1 March entry above.

48 He had certainly used Murray's *Handbook* to guide him when he visited Ithaca in 1868 but his diary account of his visit is comparatively free from direct borrowings from Murray's text.

plans of the site, I was much less impressed. It is as well, however, to remember that in 1870 Schliemann was still a neophyte. His *Mycenae* (1877[49]) shows an enormous increase in sophistication over *Trojanische Alterthümer* (1874). In February 1870 he has yet to break ground at Hisarlik. He will learn and he will learn fast.

I would like to conclude by paying tribute to George Korres for his indispensable contributions to Schliemann studies. Besides the memorable 1990 Athens conference, all Schliemann scholars are indebted to him for the huge number of articles and books he has written on numerous aspects of Schliemann's life and work. I would single out what, to my mind, have been his two most influential contributions: his perceptive 1975 article on a group of inscriptions published by Schliemann in 1888, which launched the still ongoing reassessment of Schliemann's archaeological work and his amazingly comprehensive bibliography of Schliemann, which has made that reassessment both possible and productive[50]. While we have not always agreed in our assessment of Schliemann's personality and achievements, George has always been very kind and welcoming to me when I have visited Athens and I am extremely grateful for the warmth of his friendship and hospitality.

BIBLIOGRAPHY

Bruneau, P., and J. Ducat. 1983. *Guide de Délos*[3]. Paris: de Boccard.
Calder, W.M., III. 1972. "Schliemann on Schliemann: A Study in the Use of Sources." *GRBS* 12:335-353.
Κορρές, Γ.Σ. 1974. *Βιβλιογραφία Ἐρρίκου Σλῆμαν.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 78. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
____. 1975. «Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀττικῆς εἰς κατοχὴν Ἐρρίκου Σλῆμαν.» *Ἀθηνᾶ* 75:54-67 and 492.
Mühlenbruch, T. 2008. *Heinrich Schliemann: ein Itinerar.* Marburg: Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universität Marburg.
Murray, J. 1854. *Murray's Handbook for Travellers in Greece.* London: John Murray.
Pitton de Tournefort, J. 1717. *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roi*. Lyon: Anisson et Posuel.
_____. 1741. *A Voyage into the Levant performed by order of the late French king*. London: D. Midwinter.
Schliemann, H. Copybooks and diaries. Schliemann Archive, Gennadius Library, American School of Classical Studies, Athens.
Thanos, C., and W. Arentzen, eds. 2014. *Schliemann and the California Gold Rush.* Leiden: Sideston Press.
Traill, D. 1979. "Schliemann's Mendacity: Fire and Fever in California." *CJ* 74:348-355.
_____. 1982. "Schliemann's American Citizenship and Divorce." *CJ* 77:336-342.
_____. 1990. "Schliemanns Reise ins Yosemite-Tal (Kalifornien) im Jahre 1865." *Altertum* 36:209-216 (= Traill 1993, 51-59, English version).
_____. 1993. *Excavating Schliemann*. Atlanta: Scholars Press.
_____. 1995. *Schliemann of Troy: Treasure and Deceit.* London: John Murray – New York: St Martin's Press.

49 *Mycenae* was officially published on 7 December 1877 but was given the imprint 1878; see Traill 1995, 176.

50 Κορρές 1975 and 1974. Korres (1975, 492) calls Schliemann's account of the discovery on his property in Athens of some of these inscriptions "contre toute conscience scientifique".

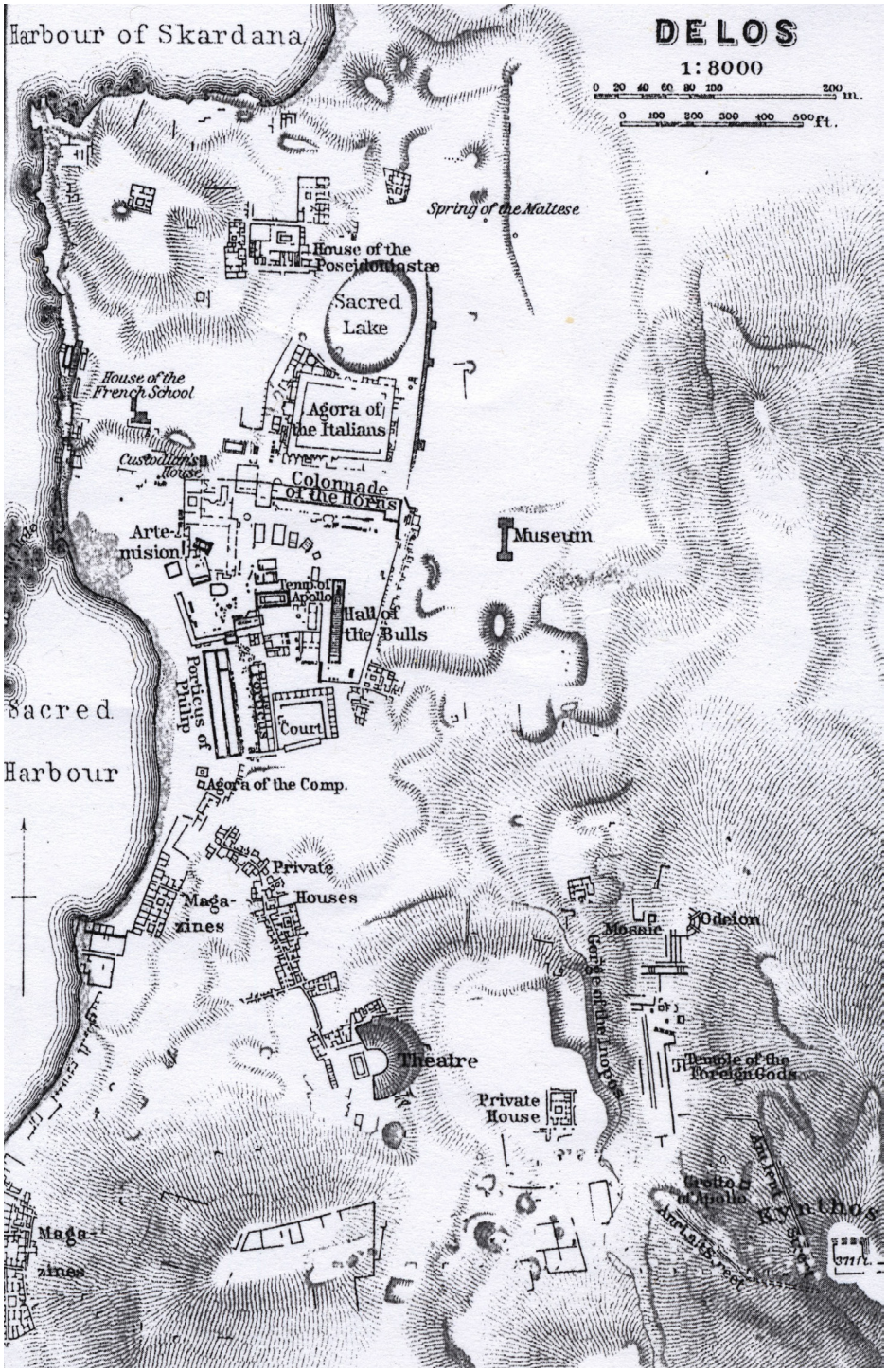

Fig. 1. Delos circa 1900. Map drawn by Wagner and Debes. Karl Baedeker, *Greece: Handbook for Travellers*, Leipzig 1909.

ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ, ΣΥΛΛΕΚΤΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ

Griechenland in den Augen von Friedrich Wilhelm IV.

†Hubert Faensen

SUMMARY: GREECE IN THE EYES OF FRIEDRICH WILHELM IV

The Crown Prince and later Prussian King Friedrich Wilhelm IV (1795-1861) left about 5.000 personal drawings. They reflect his political attitude and cultural ideals. In the 1820s and 1830s he turned his attention to Greece. Greek freedom fighters are portrayed on some sheets. One drawing depicts a fountain in a classic landscape which bears the inscription "Greece's Freedom". The interest in the national uprising against the Ottoman dominion was linked to the political intention of a renewal of the monarchy in Greece. Consequently, the artist's impression of a residence on top of the Athenian Acropolis hill developed in 1829-1830. At Friedrich Wilhelm's and the Bavarian Prince Maximilian's suggestion, Schinkel devised a blueprint of a castle on the Acropolis hill for King Otto. The choice of location is to be understood in reference to the mythology of the first Attic kings, a historic authentication of the "renovatio". Furthermore, the crown prince's Philhellenism caused an engagement in Greek antiquity in the 1820s and 1830s. It was viewed through the prism of ancient Rome, Italian Renaissance, and classicism. The designs of representational architecture in Potsdam and Berlin were never accomplished. They underlie ancient forms of country houses and temples. The same applies to the blueprints which Friedrich Wilhelm gave to his sister Charlotte, wife of Czar Nikolaus I: the memorial of Czar Alexander in Petersburg and the summer residence Orianda in Crimea. Numerous drawings are variations of layout and views of Byzantine central-plan and dome buildings. Hagia Sophia and San Marco Basilica in Venice functioned as role models. Even the Muscovite sacred buildings were considered as Greek churches. The crown prince sketched those in 1818. The romantic fascination with architecture and art of the Early Christian and Byzantine Liturgy find its expression in Potsdam's Church of Peace.

Den Kronprinzen und späteren preußischen König Friedrich Wilhelm IV. (1795-1861, 1840-1858) faszinierte die Kultur Italiens, die Synthese von Antike und Christentum, die zu den prägenden Bildungserlebnissen der Deutschen gehört. Seit 1814 lernte er italienisch, sehnte sich nach einer Italienreise, griechischer Sprachunterreicht fehlte im Lehrplan, eine Reise nach Griechenland war nie geplant. Aber auch die griechische Antike gehörte zu seiner Erlebniswelt. Dank seiner humanistischen Erziehung, seines Zeichenunterrichts und der Zusammenarbeit mit Karl Friedrich Schinkel war sie ihm gut vertraut. Allerdings sah er sie durch das Prisma des alten Rom, der Renaissance und des Klassizismus – eine Auswirkung der drei italienischen Reisen, der Gespräche mit dem französischen Architekten Pierre-Francois-Leonard Fontaine und wiederum Schinkels, dessen Klassizismus seit den 1820er/1830er Jahren die offizielle Anerkennung und Förderung des preußischen Staats genoss.

Friedrich Wilhelm IV. galt als der „Romantiker auf dem Preußenthron". Er besaß das sensible Gemüt, die „besondere persönliche Empfindsamkeit zum Lyrischen wie auch eine bestimmte Vorbildung in romantischen Themen"[1]. Durch seine Erziehung wurde er nicht nur mit den antiken und deutschen Klassikern, sondern auch mit der romantischen Literatur bekannt gemacht (u.a. Schlegel, Tieck, Novalis). Später protegierte er Künstler aus der Gruppe der Nazarener. Sein Geschichtsbild und sein kulturelles Ideal wurden vom Mittelalter geprägt und zugleich –im Unterschied zu den meisten deutschen Romantikern– von der Antike. Die antike Architektur und Bilderwelt begeisterte ihn. Der Text, der ihn 1824 so beeindruckte, dass er ihn abschrieb und ständig mit sich führte, stammte aus der Spätantike, aus den „Bekenntnissen des heiligen Au-

1 Pachomova-Göres und Göres 1995, 159.

gustinus“[2]. Griechenland und Rom standen für das europäische Bildungsgut, das Mittelalter für die religiöse und nationale Tradition.

In den 1820er Jahren nahm Friedrich Wilhelm –vermutlich wie die meisten Intellektuellen Europas angeregt von Lord Byron– regen Anteil an der nationalen Erhebung der Hellenen gegen die osmanische Herrschaft. In einem Brief an seinen Schwager Zar Nikolaus I. bekannte er sich zu einer „philhellenen Individualität“. Das war nicht nur Ausdruck einer schwärmerischen Gemütsbewegung. Nach Ernst Lewalter übte er intern Kritik an der anti-griechischen Politik von Metternich und damit an seinem Vater König Friedrich Wilhelm III.[3] Vermutlich bewunderte er den Mut der Griechen und entdeckte er verwandte Züge in ihrem Patriotismus. Darüber hinaus wäre zu fragen, ob er ihren Befreiungskampf als gewisse Parallele zum Befreiungskrieg gegen Napoleon empfand, der sein persönliches Schicksal tief berührte.

Die Niederlage der preußischen Truppen gegen die französische Armee 1806 bei Jena und Auerstedt, die überstürzte Flucht der königlichen Familie nach Ostpreußen, die Schuljahre 1806-1810 in Königsberg und Tilsit, der siegreiche „Kreuzzug“ der Heiligen Allianz gegen Napoleon, die Teilnahme an den Siegesfeiern der Alliierten in Paris 1814 bildeten eine Zäsur im Leben des Kronprinzen. In der 1816/1817 verfassten romantischen Brieferzählung *Die Königin von Borneo* fand sie einen Niederschlag. Die Französische Revolution war für Friedrich Wilhelm „das Werk des Abfalls von allem Christentum, (das Werk des Unglaubens)“[4] und Napoleon war für ihn als Produkt der Revolution der Hort des Bösen. Er setzte der Herrschaft Napoleons die Erneuerung der alten christlich-feudalen Monarchie entgegen. Er sehnte sich nach dem „Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation“, nach dem spätantik-frühmittelalterlichen Herrscherkult[5]. Der Widerspruch zwischen seinem Bekenntnis zum „monarchischen Prinzip“ und den eher liberal-demokratischen Bestrebungen der griechischen Freiheitskämpfer kam ihm wohl nicht in den Sinn.

Metternich und unter dessen Einfluss König Friedrich Wilhelm III. ging es pragmatisch darum, die alten Machtkonstellationen, das europäische Gleichgewicht und damit das osmanische Staatsgebilde zu erhalten. Im Gegensatz dazu sah der Kronprinz –romantisch verklärt– in der Heiligen Allianz das Instrument für den Sieg des Christentums in Europa. Einbezogen war die Intention, die Heimstätte des antiken Erbes zurück zu gewinnen. Aus diesem Grund sollte das christliche Volk der Hellenen vom den Türken befreit werden.

Der Kronprinz dürfte die Erfolge und Rückschläge der Griechen mit Empathie verfolgt haben. In einem Brief an seinen Vater beanstandete er, dass bei der Monarchen-Konferenz Ende 1822 in Verona die griechischen Abgesandten kein Gehör fanden. Die Herrscher der Heiligen Allianz wollten weder die Osmanen verprellen noch eine bürgerlich-liberal gefärbte griechische Unabhängigkeitsbewegung begünstigen. In Verona wurde die griechische „Revolution“ ausdrücklich verurteilt. Wenige Jahre später spielte Rußland eine andere Rolle. Ausgelöst von der „griechischen Frage“ erklärte Nikolaus I. 1828 der Türkei den Krieg.

---

2 Senn 2011, 35.

3 Lewalter 1938, 303-307. Lewalter bezieht sich auf einen Brief des Kronprinzen an Zar Nikolaus, sowie auf den Bericht von Christian Carl Josias Freiherr von Bunsen über eine abendliche Diskussion im Berliner Schloss zwischen dem Kronprinzen und seinem jüngeren Bruder Wilhelm auf der einen und den höfischen Beratern Ancillon und Knesebeck auf der anderen Seite, die gegenüber den beiden Prinzen die Position der offiziellen preußischen Politik verteidigten.

4 Zitiert nach Hasenclever 2011, 80.

5 Typisch für das Verhältnis des preußischen Hofs zum Monarchen war das Fest des „Zaubers der Weißen Rose“, das 1829 in Anwesenheit von Friedrich Wilhelms Schwester Charlotte und ihrem Gatten Zar Nikolaus I. stattfand. Als Gegensatz zu den Exzessen der Französischen Revolution und als Abschreckung bürgerlich revolutionärer Bewegungen in Preußen wurden hier die „ritterlichen“ Tugenden Gehorsam, Treue und Untergebenheit eingeübt. Vgl. Zuchold 2008, 123.

Der Kronprinz wird die Bedenken des Vaters nicht ernst genommen haben. Im Prinzip wollte auch er eine konservative Lösung, eine griechische Monarchie. Und er wusste sich spätestens seit dem Londoner Vertrag 1827 einig mit den sogenannten Schutzmächten England, Frankreich und Russland. Vermutlich hätte er sich auch 1826, als die Griechen durch Ibrahim Pascha in Mesolongi eine schwere Niederlage erlitten, ein politisches Engagement Preußens gewünscht. Jedenfalls empfing er 1827 in Sanssouci den von Rußland protegierten Grafen Ioannis Kapodistrias, der bald darauf von der griechischen Nationalversammlung für eine Übergangszeit zum ersten Präsidenten gewählt wurde. König Friedrich Wilhelm III. vermied trotz der Bitte des Thronfolgers jeden Kontakt.

Die Liebesheirat Friedrich Wilhelms mit Prinzessin Elisabeth Ludovika von Bayern am 29. November 1823 bekräftigte die Zuneigung zur Antike und die Parteinahme für den griechischen Aufstand. Die junge Frau war mit dem Griechenkult gut vertraut; denn Bayern verfolgte eine ganz andere Diplomatie als Preußen. Elisabeths Halbbruder, ab 1825 König Ludwig I. von Bayern, gilt als Protagonist der deutschen philhellenischen Bewegung. Er unterstützte offen die griechischen Freiheitskämpfer. Aus seinen privaten Mitteln soll er ihnen schon 1821 ein Darlehen in Höhe von 1,5 Millionen Gulden gewährt haben. Sein erster Erlass als König war das Gebot, einem Buchstaben des griechischen Alphabets folgend Baiern nunmehr mit "y" zu schreiben. Im Gegensatz zu Preußen schickte er 1826 den Griechen militärische Berater. München entwickelte sich bald zum Zentrum des Austauschs der Kulturen.

Im Mai 1832 gelang es Ludwig, mit Hilfe der Schutzmächte seinen 16-jährigen Sohn Otto als König des neu gegründeten griechischen Staats einsetzen zu lassen. In diesem Zusammenhang wurde Friedrich Wilhelm von Ottos älteren Bruder Maximilian 1832/1833 mit einem Problem konfrontiert, mit dem er sich Jahre früher schon einmal beschäftigt hatte: dem Herrscher des neuen Griechenlands auf der Akropolis in Athen eine würdige Residenz zu schaffen. Das Klassische und das Romantische nehmen Gestalt als politische Architektur an - wie bei der Vollendung des Kölner Doms. Ludwig Dehio meint sogar, Friedrich Wilhelm habe sich in jungen Jahren selbst die Herrschaft über Griechenland erträumt.[6]

Schriftliche Zeugnisse sind zu unserem Thema selten. Aber es gibt wichtige Bildquellen, oft aussagekräftiger als das Wort. Unter den etwa 5000 nachgelassenen, eigenhändigen Zeichnungen und Skizzen Friedrich Wilhelms finden sich Abbildungen griechischer Männer, besonders Freiheitskämpfer, Grundrisse und Ansichten griechischer Tempel, antiker Landhäuser bzw. Villen und Paläste, byzantinischer und russischer Kirchen und eben auch eine Skizze für ein Königsschloss auf der Akropolis von Athen. Größtenteils sind sie nicht datiert.

Im Internet-Text der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten (SPSG) heißt es:

> „Diese Zeichnungen reflektieren die politischen Vorstellungen und Ideale von Friedrich Wilhelm IV., zudem sind sie vielfach Gradmesser für seinen Blick auf die historischen Begebenheiten seiner Zeit..."

Jörg Meiner, Initiator und Kurator der Potsdamer Ausstellung „Unglaublich ist sein Genie fürs Zeichnen" (2011), schreibt im Katalog:

> „In Bildern-Denken und wohl auch In-Bildern-Handeln waren für den König offensichtlich die Modi, mit denen er sich der Realität gestaltend und verändernd zu nähern und sie dabei zu überwinden oder doch wenigstens traumwandlerisch für einige Zeit zu verlassen suchte[7]".

Die Grenzen zwischen politischer Absicht und apolitischer Spielerei sind fließend. Wenn wir

6 Dehio 1961, 64.
7 Meiner 2011, 6.

hier auf die Zeichnungen als historische Quelle zurückgreifen, geht es also nicht nur um das Werkzeug des Historikers, um die Gleichrangigkeit zur textlichen und faktischen Überlieferung, sondern auch um die besondere Bedeutung, die das Bild für Friedrich Wilhelm als Mittel zur Aneignung der Wirklichkeit besaß. Die Visualisierung diente der Wirklichkeitserkenntnis, ihrer oft träumerisch-romantischen Umsetzung, der Bildphantasie, der Selbstentäußerung und Selbstfindung, aber wohl auch der Instruktion der höfischen Umgebung. Der Hofarchitekt Friedrich August Stüler berichtete in einem zu Ehren Schinkels kurz nach dem Tod Friedrich Wilhelms im März 1861 gehaltenen Vortrag:

> „Bekanntlich zeichnete der König während gesellschaftlicher Unterhaltung in den Abendstunden, während des Vorlesens von Zeitungen oder leichterer Lektüre, ja sehr häufig während ernster Vorträge, ohne je den Faden zu verlieren und von der gründlichsten Behandlung der Vortragsgegenstände im Mindesten nachzulassen."

Meiner ergänzt: „All das findet sich häufig auf Papier gezeichnet, das für Predigtankündigungen oder Briefe bereits eine erste Verwendung gefunden hatte[8]." Vorlagen für die Architektur-Zeichnungen lieferten zuweilen die Tafelwerke zu Vitruv von Percier und Fontaine.

Unter den Personendarstellungen (im Rahmen unseres Themas) findet sich ein Blatt, das eine junge, hübsche Griechin mit über der Brust gekreuzten Armen zeigt[9]. Auf einem ein anderen ist eine stattliche Dame in einem langen, festlichen Gewand mit prächtigem Kopfputz zu sehen, etwas kleiner ein Jagdgehilfe mit einem erlegten Vogel[10]. Zumeist sind allerdings typisch griechische Männerköpfe mit flachen Kappen dargestellt, auch einige ganze Figuren in heroischen Posen mit Säbeln und Gewehren. Für sie habe sich –so teilte mir Jörg Meiner mit– seit 1995 die Bezeichnung „Kämpfer" eingebürgert. Sie erscheinen auf mehreren Blättern und bezeugen die Sympathie Friedrich Wilhelms für den griechischen Befreiungskampf (Abb. 1)[11]. In verspielter Weise sind sie mit Architektur-Motiven (Zirkus, Stibadium) und ornamentalen Kritzeleien kombiniert. Eine Studie zeigt einen „Butt" (Plattfisch) –so wurde der Kronprinz im Familienkreis wegen seiner Dickleibigkeit ironisch und liebevoll genannt– an den Römischen Bädern in Potsdam Sanssouci neben einem Freiheitskämpfer[12]. Meiner stellt aus dem Kontext fest, dass die meisten Blätter aus den späten 1820er und frühen 1830er Jahren stammen. In Einzelfällen tauche auch noch ein Kopf in den späten 1840er Jahren auf.

Wie aus diesen Beispielen folgt, hat die aktuelle politische Situation der 1820er und 1830er Jahre die Gestaltungskraft des Kronprinzen beflügelt. So findet sich ein Bekenntnis zum griechischen Freiheitskampf sogar in der Serie „klassischer Landschaften". Auf einer Zeichnung mit dem Datum „17. Dezember 1825" ist zwischen den weit ausgreifenden Kronen von Laubbäumen das in die Tiefe führende Ufer eines breiten Stroms mit Segelschiffen dargestellt, daneben in einer sanften Kurve eine gepflasterte Straße, im Hintergrund Bergzüge. Vorn links ist ein Brunnen mit der griechischen Inschrift „Griechenlands Freiheit" versehen. Helmut Börsch-Supan weist auf das Bekenntnis des Kronprinzen zum Philhellenismus hin und interpretiert den Strom als Lebensader, wodurch der Brunnen die symbolische Bedeutung als Lebensquelle Griechenlands erhält[13].

---

8 Meiner 2011, 8.

9 SPSG, GK II (12) IX – A – 36.

10 SPSG, GK II (12) IV – Fb – 14, vgl. auch den Hinweis auf die Spätantike in der Anmerkung.

11 SPSG, GK II (12) I – 3 – A – 3 RS, II – 1 – Bc – 29 u. RS, II – 1 – Cg – 121, V – 2 – Aa – 9, V – 2 – Aa – 9 RS, IX – A – 30, IX – A – 147.

12 SPSG, GK II (12) II – Cg – 121.

13 Börsch-Supan 2011, 17 u. Abb. 7.

Peter Betthausen meint, weder vor den 1820er und frühen 1830er Jahren noch danach habe Friedrich Wilhelm der griechischen Antike so nahe gestanden wie in jener Zeit[14]. Interessant ist ein Blatt, das um 1820 datiert wird, als sich der junge Kronprinz um das antike Bildungsgut bemühte: Eine Liste von Namen der mythisch-heroischen Periode Griechenlands, u.a. Herakles, Achilleus, Priamos, Orestes, Antigone, ist kombiniert mit einer topographischen Skizze, möglicherweise in Anlehnung an die Epen Homers, sowie mit einer italienisierenden Villa und mit einer Kolonnade[15]. Am Beginn der 1820er Jahre soll auch „Belriguardo" entstanden sein, ein Schlossprojekt für den Potsdamer Tornow, das schon als Phantasieprodukt in der Erzählung „Die Königin von Borneo" auftaucht. Mit dem gleichnamigen Sommerschloss in Ferrara hat es architektonisch nichts gemein. Es gibt dazu zahlreiche Entwürfe, unter denen die antike Villa dominiert, monumental auf einem Hügel gelegen, mit Kolonnaden versehen und von Gärten umgeben[16].

Am eindrucksvollsten und populärsten ist wohl das Gemälde „Blick in Griechenlands Blüte", das Schinkel 1825 im Auftrag der Stadt Berlin als Geschenk zur Hochzeit von Prinzessin Luise mit Prinz Friedrich der Niederlande malte und für das sich der Kronprinz sogleich begeisterte. 1826 beauftragte er Carl Beckmann mit einer Kopie, die er sich in seine Wohnung im Berliner Schloss hängte. Die bekanntere Kopie von Wilhelm Ahlborn –heute im Besitz der Alten Nationalgalerie Berlin– stammt aus dem gleichen Jahr (Abb. 2). Die Skizzen des Kronprinzen zum Charlottenhof und die Serie der „klassischer Landschaften", deren Bildaufbau sich oft an Schinkels „Blick in Griechenlands Blüte" anlehnt, orientieren sich ganz an der Antike und an der italienischen Architektur. Zum Klima der 1820er Jahre gehört auch die für Friedrich Wilhelm von Heinrich Maximilian Imhof 1828/29 geschaffene Marmorstatue Davids mit dem Haupte des Goliath, vermutlich die erste Skulptur, die bewusst den Klassizismus Thorvaldsens mit der Bildsprache der Nazarener zu verbinden suchte.

Die Entwürfe des Potsdamer Friedrichsdenkmals, der Berliner Nationalgalerie und des Lustgartenforums an der Berliner Dombasilika rezipieren griechische Tempelformen. Andreas Meinecke hat anhand dieser Beispiele nachgewiesen, wie die Motive des Peripteros, des Dipteros, des Pseudodipteros, des Rundtempels, der Propyläen, der Säulengänge variiert und kombiniert werden und wie sie in die Zeichnungen anderer Projekte übergehen[17]. Grundrisse, Details und Ansichten „wandern" zwischen den Bauprojekten. Das Friedrichsdenkmal ist als „preußische Akropolis" bezeichnet worden, da es auf dem Potsdamer Mühlenberg als gewaltiger Baukomplex mit dem Kern eines griechischen Doppeltempels über einem hohen, abgetreppten Unterbau geplant war (1834-1838, Abb. 3)[18].

Die Dritte von drei Ideenskizzen, die Friedrich Wilhelm 1826 für ein Petersburger Denkmal des von ihm verehrten, 1825 verstorbenen Zaren Alexander anfertigte und die er seiner Lieblingsschwester Charlotte, der Gemahlin von Zar Nikolaus I schickte, beschreibt er im Begleitbrief wie folgt:

> „...besteht in einem antiken Tempel [...] mit 2 Säulen Gängen umher, die innere Halle ganz ohne Tür, ganz offen nach vorn und hinten in einer goldenen Nische den marmornen Coloss des Kaisers sitzend, mit Szepter und Schwert mit gemalter Umgebung auf blauem oder uniform-grünem Grund, ähnlich denen des Tempel-Hintergrundes in Olympia. Du schlägst die Hände über dem Kopf zusammen"[19].

14 Betthausen 2001, 33.
15 SPSG, GK II (12) IV -Fb-42 u. Anmerkung.
16 SPSG, GK II (12) III – 1 – B – 1 bis II1 – 1 – B – 51.
17 Meinecke 2011, 57-67.
18 SPSG, GK II (12) III – 2 – A – 1 bis III – 2 – A – 47.
19 Zitiert nach Zuchold 2008, 111 Text zu Abb. 17. Siehe auch Zeichnung mit Lageplan SPSG, GK II (12) III – 1 – Cg – 8.

Erbaut werden sollte das Monument auf dem Petersburger Marsfeld. Der zweite Entwurf zeigt eine gewaltige Sitzstatue Alexanders vor einer antiken Säulenhalle. Der erste Entwurf, die Alexandersäule vor dem Winterpalais, wurde später von dem Architekten A. Monferrand verwirklicht[20].

In den Zeichnungen von Friedrich Wilhelm tauchen in zahlreichen Varianten immer wieder Motive des antiken Landhauses auf, insbesondere bei Residenzen. Antike Komplextypen, hellenistische Palastanlagen mit Elementen des Peristyls sowie römische Landvillen und Kaiserpaläste mit Propyläen und Säulengängen stehen z.B. Pate bei dem Traumschloss Belriguardo, bei dem Königsschloss auf der Akropolis, bei Orianda auf der Krim, bei der unverorteten „Residenz eines Fürsten" und bei der Erweiterung des Potsdamer Charlottenhofs. Ein Grundriss dürfte die von Plinius dem Jüngeren literarisch beschriebene Villa Laurentiana veranschaulichen[21].

Charakteristisch ist der Entwurf für die zarische Sommerresidenz Orianda, die auf der Krim, auf einer Felsspitze der Steilküste erbaut werden sollte. Im Jahr 1838 vermittelte Friedrich Wilhelm auf die Bitte Charlottes dieses Projekt an Schinkel. Als Vorbild sollte die griechische Antike dienen. Die Zarin wollte –in bescheidenen Dimensionen– etwas „Romantisch Klassisches", wobei der Hinweis auf das Romantische bedeutete: was das Gemüt bewegt. Schinkel lieferte einen „moskowitischen" und einen „antikischen" Entwurf. Friedrich Wilhelm lobte an beiden die Rezeption von Prinzipien des antiken Landhauses, fügte aber trotzdem auf der Rückseite eines Briefes an Charlotte (28./29. März 1838) unter Hinweis auf das griechische Erbe der Krim einen eigenen „rein classischen" Entwurf hinzu. Er skizziert den Grundriss, kommentiert die Funktionen der einzelnen Räume –u.a. von Vestibulum, Atrium, Tablinum, Wohngemächern, Höfen– und resümiert:

> „Meine Idee wäre, da Clima, Land und Gegend antik und classisch sind, daß Du seit 1000 und mehr Jahren einmal die Erste wärst, die ein rein classisch antikes Haus oder Häuschen bautest…"[22].

Ein zweiter Entwurf Schinkels, in dem die Residenz –mehr der Vorstellung Friedrich Wilhelms als der der Zarin folgend– eine erhebliche Ausdehnung erfährt, sieht als Zentrum des Landhaus-Komplexes einen Tempel und in der Substruktion ein Museum der Krim sowie der klassischen Provinzen längs des Kaukasus bis Kleinasien vor. Das Museum, wie Schinkel schreibt, „ganz nach altgriechischer Art konstruiert", sollte die archäologischen Funde griechischer Kultur aus Kertsch und anderen Gegenden zeigen[23].

Bei den oft flüchtig hingeworfenen Grundrissen und Ansichten von kirchlichen Kuppel – und Zentralbauten ist schwer festzustellen, ob italienische oder byzantinische Einflüsse die Hauptrolle spielen. Anregungen, die vom Petersdom in Rom, vom Florentiner und vom Mailänder Dom sowie vom Markusdom in Venedig ausgehen könnten, kreuzen sich mit der Suche nach Kuppelkonstruktionen in Konstantinopel. Die Grundrisse pendeln zwischen der Längsform der Kuppelbasilika und der Zentralbauform der Kreuzkuppelkirche[24]. Auffällig ist, dass die für die Kreuzkuppelkirche typischen Querarme übernommen und sogar dreischiffig ausgestaltet werden[25]. Die Frage nach Vorlagen lässt sich nicht klären. Friedrich Wilhelm war nie in Konstantinopel[26]. Trotzdem liegt die Hypothese nahe, er könne bei ein paar Blättern

20 Vgl. Pachomova-Göres und Göres 1995, 163-165.

21 Vgl. Anmerkung zu SPSG, GK II (12) IV – Fc – 11.

22 Johannsen 2007, 179.

23 Johannsen 2007, 181.

24 SPSG, GK II (12) IV – Fb – 2 RS.

25 SPSG, GK II (1^2) IV – Fa – 13, IV – Fb – 1 u. Rs, IV – Fb – 2 u. Rs, IV – Fb - 8, IV – Fb – 11 Rs, IV – Fb – 25, IV – Fb – 37, V – Fb – 1.

26 Die Zeichnungen von Friedrich Wilhelm werden in die Mitte der 1820er Jahre datiert, die bedeutenden Arbeiten zur Hagia Sophia von Caspare Fossati und Wilhelm Salzenberg stammen aus der Mitte der 1850er

Mitte der 1820er Jahre mit der Hagia Sophia „experimentiert“ haben (Jörg Meiner). Frappierend ist eine Ansicht des Außenbaues. Die gewaltige Flachkuppel, die großen Schildbögen, die breiten Apsiden entsprechen dem basilikalen Kuppelbau von Kaiser Justinian. Allerdings weicht der Grundriss hier und bei anderen Skizzen vom Original ab. Die Hagia Sophia ist eigentlich ein überkuppelter Längsbau mit Umgangsräumen, Friedrich Wilhelm verwandelt sie in eine Kreuzkuppelkirche mit dreischiffigen Querarmen. Die mit einem Fragezeichen versehene, spätere Unterschrift von Albert Geyer lautet: „Dom Berlin?“ (Abb. 4)[27]. Die Darstellung ist vielleicht der Planung des Berliner Domneubaues zuzuordnen. Und die Konstantinopler Kuppelkonstruktionen haben vermutlich als Vorbild gedient, als Schinkel in den Jahren 1825/1829 einen kreuzförmigen Zentralbau mit Rundbögen und flacher Kuppel entwarf[28]. In der Anmerkung der SPSG heißt es zum Atrium, auffällig sei „die Übernahme der umlaufenden Kolonnade Schinkels, die der Kronprinz zur doppelten Arkade aufstockt und damit den Rundbögen der Thermenfenster anpasst“[29].

Zahlreiche Variationen großräumiger Zentral- und Kuppelkirchen erinnern an den Markusdom in Venedig (11./14.-16. Jahrhundert). Von ihm war der Kronprinz stark beeindruckt. Die Ansichten des Kuppelraums, die er vom Markusdom, von der Hagia Sophia und vom Berliner Dom zeichnete, gleichen sich[30]. Bei der Ansicht des Außenbaues, so beim Beispiel GK II (12) IV – Fa – 12, fallen die Unterschiede ins Auge: bei der Anordnung des Campanile, der Eingangs- und der Kuppelzone. Die Unterschrift in sog. Nagari (Wilhelms Variante von Sanskrit) soll auch hier auf das Berliner Projekt hinweisen[31]. Allerdings verfolgt die Forschung nicht nur den Zusammenhang mit dem Berliner Domneubau, sondern auch mit der Kapelle des Eosander-Portals des Berliner Schlosses, mit der Nikolaikirche und der Heilig-Geistkirche in Potsdam sowie mit anderen Planungen.

Zu berücksichtigen ist, dass der Kronprinz schon bei seinem Moskau-Besuch im Mai 1818 –aus Anlass der Taufe des Erstgeborenen seiner Schwester Charlotte– Kirchenbauten kennen lernte, die nach der damals herrschenden Meinung als griechische Kirchen galten. Auch Charlotte war beeindruckt von den „wahrhaft alten griechischen Kirchen“ im Moskauer Kreml[32]. Der Sinn für die nationale Eigenart, für die „Russifizierung“ des Kirchenbaus drang im 19. Jahrhundert erst allmählich ins wissenschaftliche und dann ins öffentliche Bewusstsein, zumal es in der byzantinischen Liturgie fast keine und im orthodoxen Glaubensleben relativ wenig Unterschiede zwischen russischer und griechischer Kirche gibt.

Friedrich Wilhelm fertigte einen Lageplan des Kremls mit Bezeichnungen von 37 Bauten an. Er zeichnete einen Blick über die Moskwa auf den Kreml, den architektonisch typisch russischen Glockenturm „Iwan der Große“ (1503-1508) mit Glockenwand (16./17. Jh.) sowie mehrere andere Moskauer Kirchen (Abb. 5)[33]. Zwei Ansichten und ein Grundriss lassen auf die Erzengel-Kathedrale im Kreml (1505-1508) schließen[34]. Hier konnte der Kronprinz den byzantinischen Typ der Kreuzkuppelkirche studieren. Dass der italienische Baumeister Alovisio Novo (da Milano) die Fas-

---

Jahre. Sie können also nicht als Vorlagen gedient haben. Fossati, der vor seinem Aufenthalt in Konstantinopel als Hofarchitekt von Zar Nikolaus I. tätig war, publizierte sein Tafelwerk 1852. Eine Verbindung zu Friedrich Wilhelm ist nicht bekannt. Salzenberg, ein Schüler Schinkels, reiste zwar im Auftrag von Friedrich Wilhelm mehrfach, aber erst zwischen 1847 und 1867 nach Konstantinopel. Als Ergebnis erschien 1854 in Berlin das Tafelwerk „Alt-Christliche Bauwerke von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert“.

27 SPSG, GK II (12) IV – Fb – 1.

28 Vgl. Klingenburg 1987, 80-84, Abb. 59.

29 Anmerkung zu SPSG, GK II (12) IV – Fb – 1.

30 SPSG, GK II (12) IV – Fb – 8.

31 SPSG, GK II (12) IV – Fa – 12 u. andere Zeichnungen.

32 Johannsen 2007, 95.

33 SPSG, GK II (12) IV – A – 45, V – 3 - A – 4 bis V – 3 – A - 7.

34 SPSG, GK II (12) V – 3 – A – 5.

saden –im Gegensatz zu der Funktion einer Grabeskirche des Zarenhauses– als zweigeschossigen venezianisch-toskanischen Palazzo gestaltete, dürfte seinem Geschmack entgegengekommen sein. Eine Zeichnung zeigt eine Kreuzkuppelkirche mit einer hohen, vielstufigen Eingangstreppe und zahlreichen Nebenkuppeln, vermutlich eine Variation der Mariä-Verkündigungs-Kathedrale im Kreml und der Mariä-Schutz-(Basilios-) Kathedrale auf dem Roten Platz[35]. Die Kombination mit ornamentalen Kritzeleien und mit Figuren ist zuweilen verblüffend, z.B. sind auf einem Blatt Kirchenbauten mit einer Gruppe Bewaffneter vor einem Baldachin und mit kahlen Männerköpfen abgebildet[36]. Das Erlebnis russischer Gottesdienste, Kirchenmusik und der Begegnung mit dem Klerus widerspiegelt sich in der Darstellung einer orthodoxen Prozession und in Studien von Geistlichen, u.a. des Moskauer Metropoliten Augustin (1811-1819)[37].

Ob diese Zeichnungen durchweg während der Reise 1818 entstanden sind, wäre zu überprüfen. Z.B. sieht man auf dem Blatt mit dem Kreml-Glockenturm Grund- und Aufrisse sowie einen riesiger Kuppelraum, die sich nicht auf Moskauer Kreuzkuppelkirchen beziehen können. Der Kuppelraum erinnert wegen der Ausmaße und der seitlichen Arkaden an die Hagia Sophia. Der motivische und angenommene zeitliche Zusammenhang lässt eher darauf schließen, dass der Kronprinz Kirchenbauten des russischen Barock und Klassizismus in St., Petersburg im Auge hatte, wohin er im Juni reiste[38]. „Nirgendwo konnte Friedrich Wilhelm die klassische Tradition auf fremdem Boden in solchem Maßstab, in solcher Reinheit des antiken Geistes erleben“ erklären Wasilissa Pachomova-Göres und Burckhardt Göres[39].

Auf einem Moskauer Blatt sind eine Ikonostase in größerer und kleinerer Ausführung und eine Berglandschaft dargestellt und mit der Schrift „Zarewitsch von Georgien“ versehen, auf einem anderen sind zwei Georgierinnen in ihrer nationalen Tracht mit einer russischen Kirche zu sehen[40]. Im Gegensatz zu St. Petersburg war Moskau für Friedrich Wilhelm ein Ort in Eurasien, eine Vision des märchenhaften Orients. Die Moskauer Eindrücke besaßen für ihn eine ähnliche Exotik wie Regionen, von denen er träumte, der Kaukasus, Indien, Siam, das romantisch-utopische Königreich Borneo seiner Erzählung. Zwei weitere Besuche von St. Petersburg in späteren Jahren waren durch wachsende politische Unstimmigkeiten getrübt, ohne allerdings die Geschwisterliebe und das Interesse für die Architektur und das Glaubensleben in Rußland zu beeinträchtigen. In dem späteren Briefwechsel mit Charlotte kam Friedrich Wilhelm immer wieder auf seine Emotionen in Rußland zurück. Vermutlich hat die russische Architektur wesentlich zu seinem Verständnis des kirchlichen Zentral- und Kuppelbaues beigetragen.

Die Architekturzeichnungen von Friedrich Wilhelm haben unterschiedlichen Charakter. Zum einen handelt es sich um Entwürfe für Bauprojekte in Preußen, die der fachlichen Kompetenz und Bearbeitung des Architekten bedürfen. Nur wenige der Projekte sind verwirklicht worden. Zum anderen treibt den Zeichner die bildliche Phantasie an. Er variiert und kombiniert spielerisch äußere Anregungen, komplexe Formen und Details, Risse und Ansichten[41]. Kein Grundriss ist wirklich exakt. Zum dritten fungieren Skizzen als Reisenotizen und halten sich möglichst eng an die Originale. Der Kreml-Glockenturm, der Kuppelraum von San Marco, die Innenansicht der Kathedrale San Apollinare in Classe/Ravenna lassen sich verifizieren[42]. Die Frage nach

35 SPSG.GK II (12) V – 3 – 7.
36 SPSG, GK II (12) V – 3 – A – 8.
37 SPSG, GK II (12) V – 3 – A – 9.
38 SPSG, GK II (12) V – 3 – A -4.
39 Z.B. Skizzen der Admiralität und der Zarenschlösser. Siehe Pachomova-Göres und Göres 1995, 161.
40 SPSG, GK II (12) V – 3 – A - 1, V – 3 – A – 3.
41 Manchmal führt anscheinend nur der Spieltrieb die Hand, etwa bei der willkürlichen Zusammenstellung von Architekturen mit figuralen Motiven und ornamentalen Kritzeleien, Arabesken und Knoten. Ein Beispiel ist das Blatt GK II (12) IV –Fb – 2 RS, auf dem Kuppelkirchen, Ornamentik, das Porträt eines Schwarzen, ein idealisiertes Selbstbildnis und das Porträt von Elisabeth mit königlichen Hermlin und katholischen Rosenkranz erscheinen.
42 SPSG, GK II (12) IV – Fa – 12, IV – Fb – 8, IV – Fb – 2.

der Herkunft von Vorlagen muss offen bleiben. Vermutlich finden sich bei genauer Durchsicht von schriftlichen Quellen entsprechende Hinweise[43].

Schon vor der Wahl Ottos zum griechischen König ging von Friedrich Wilhelm der Plan aus, auf der Akropolis Athen ein neues Königsschloss bauen zu lassen. Eine undatierte und unklare Ideenskizze mit dem Grundriss eines antiken Landhauses trägt die Inschrift „Akropolischer Pallast für Athen an den Prz. Johann von Sachsen"[44]. Sie lässt sich in die Zeit um 1829/ 1830 datieren und bezieht sich auf das sächsische Königshaus, dem der Kronprinz familiär und freundschaftlich verbunden war. In einem Brief vom 26 November 1829 teilte Prinz Johann von Sachsen seinem preußischen Schwager mit, von französischer Seite sei ihm die Kandidatur „zum Fürsten von Griechenland" „unabhängig von der Pforte" angetragen worden, er habe den Antrag aber abgelehnt. Zugleich bat er Friedrich Wilhelm um seine Meinung[45]. Dieser ging in seinem Antwortschreiben auf die Anfrage nicht weiter ein, aber er schrieb ein Gelegenheitsgedicht des Bruders von Johann, Prinz Friedrich von Sachsen ab. Verfasst hatte dieser es für die Frau von Johann, Amelie von Bayern, eine Zwillingsschwester von Elisabeth, und ihr mit einem Bild von Athen überreicht. Der Anlass war eben der, dass der Gatte das sensationelle Angebot ausgeschlagen hatte. In dem Gedicht heißt es u.a.:

„Such hier Athen, die Stadt der Aristiden
Des Sokrates und des Perikles Stadt
Kein schönres Denkmal findest Du hienieden,
Des edlen Forschens und der edlen That.
Und diese Stadt, sie lag zu Deinen Füßen,
Die Frage bot das Diadem Dir an,
Dich wollten sie als Königin begrüßen.
Und Hellas rief Dich auf des Ruhmes Bahn,
Doch Dir genüget in der Deinen Kreise
Die selbst sich lohnend stille Mutterpflicht,
Bescheiden, anspruchslos ist Deine Weise,
Dich lüstet nach der fremden Krone nicht"[46].

Friedrich Wilhelms zeichnete auf dem Blatt mit der Ideenskizze des Akropolis-Palastes auch Entwürfe zu Schloss Lindstedt und zur Erweiterung des Marmorpalais in Potsdam, diese ebenfalls mit Grundrissen antiker Landhäuser (Abb. 6). Das Königsschloss folgt dem Schema des pompejanischen Hauses: mit axialer Abfolge von Vestibulum, Atrium samt Impluvium, Tablinum und Peristylum, hier an der Stirnseite durch eine Kolonnade geöffnet. Seitlich sind weitgehend symmetrisch Räume, zum Teil mit Exedren, angefügt. Kurz nach der Wahl Ottos haben dann dessen älterer Bruder Maximilian und Friedrich Wilhelm Ende 1832/1833 Schinkel zu einem konkreten Bauentwurf angeregt. Die Skizze, die Friedrich Wilhelm als Vorlage für Schinkel zeichnete und von deren Existenz wir aus schriftlichen Quellen wissen, ist leider nicht auffindbar.

Das Königsschloss auf der Akropolis war für Friedrich Wilhelm kein zentrales Anliegen. Und doch lässt sich an ihm seine weltanschauliche Position beschreiben. Architektur und Kunst hatten in Zeiten der politischen Krise die Aufgabe, das „monarchische Projekt" zu festigen und die gesellschaftlichen Gegensätze zu harmonisieren. Die Residenz diente als Grundlage der his-

43 Das betrifft u.a. die Entwürfe von Drei- und Vierkonchenbauten. Sie mischen Eindrücke der Barockarchitektur, antiker Tempel und Thermen, frühchristlicher Mausoleen und Baptisterien, frühmittelalterlicher Kirchen im Rheinland (St.Maria im Kapitol in Köln, Dom und Liebfrauen in Trier) sowie in der Mark (St. Marien auf dem Harlunger Berg in Brandenburg). Vielleicht handelt es sich auch nur um die symmetrische Gruppierung von Apsiden. Vgl. SPSG, GK II (12) IV – Fb- 11, IV – Fb – 37.

44 SPSG, GK II (12) II – 1 – Ch – 1. Vgl. auch Sächsischen Schlösserverwaltung und dem Staatlichen Schlossbetrieb Schloss Wesenstein 2001, 145.

45 Johannsen 2007, 166-172.

46 SPSG, GK II (12) 32 RS.

torischen Legitimation des Herrscherhauses. Schon bei den Gesprächen, die der Kronprinz nach dem Sieg über Napoleon 1814/ 1815 mit dessen Staatsarchitekt Fontaine in Paris führte, war es um die „gloire" gegangen, die einem Herrscher durch Bauen mehr als durch gewonnene Schlachten zukomme. Heute erregt unser Erstaunen, dass der Sieger einen bedeutenden Vertreter des besiegten Regimes nur wenige Wochen nach dem Einmarsch in Paris ohne Bedenken konsultierte. Johannsen meint sogar: „Fonaine, nicht Schinkel, ist es, der Friedrich Wilhelms Verhältnis zur Architektur wesentlich prägt"[47].

Um das Beispiel genauer zu verfolgen, stütze ich mich auf die Forschung von Rolf H. Johannsen zu den Residenzprojekten der dreißiger Jahre[48]. Er meint, die für Prinz Heinrich gewählte Bezeichnung „Akropolischer Pallast" sei aus einer bloßen Laune heraus entstanden, da Angaben zur Topographie oder zur Bebauung des Burgberges in Athen fehlen und sich vergleichbare Grundrisse zu antiken Landhäusern ohne konkreten Anlass zu Dutzenden im Nachlass finden. Dagegen beruhe der Entwurf Schinkels für Otto von Griechenland vom März 1834 auf der festen Vorstellung, die Tradition altgriechischer Baukunst fortzuführen. Im Dezember 1832 habe Maximilian die Frage nach dem Ideal der Baukunst und der zukünftigen Residenz des Königs von Griechenland aufgeworfen, die dann gemeinsam mit Friedrich Wilhelm während dessen Aufenthalt in München im Dezember 1833 zu einem „Programm" fixiert worden sei. Die zweite „allgemeine" Skizze, die Friedrich Wilhelm für Schinkel anfertigte, habe der ersten geähnelt. Schinkel folgte nicht ganz den Vorgaben, er platzierte das Königsschloss im östlichen Drittel des Burgbergs im rechten Winkel um den Parthenon und gliederte es durch eine Vielzahl an Funktionsräumen, Gängen, Höfen und Gärten. Das Zentrum bildete der basilikale Festsaal (Abb. 7). Nach Johannsen spielten unterschiedliche Anregungen eine Rolle, Prinzipien des antiken Landhauses, aber auch der Palast- und Thermenarchitektur der römischen Kaiserzeit (Palatin).

Wenn Friedrich Wilhelm feststellt, Schinkels Plan sei künstlerisch wie politisch gut durchdacht, hat er, wie Johannsen erklärt, die „Besetzung eines historisch sanktionierten Ortes" im Auge. Die Wahl des Standorts rechtfertige er nicht durch die demokratische, perikleische Zeit, in der Parthenon, Propyläen und wenig später das Erechtheion errichtet wurden, sondern durch die Burg der ersten, mythisch- attischen Könige. Mit dem Rückgriff auf die Mythologie legitimiere Friedrich Wilhelm die erneuerte griechische Monarchie, erkläre er die neue Residenz als Ausdruck der „renovatio". Die überkommenen Denkmale bildeten nur eine Art Dekoration auf dem Weg zum Königsschloss.

Fraglich ist, ob und wie weit der Entwurf, den Schinkel im Juni 1834 an Maximilian schickte, bei einer Ausführung den Denkmalwert der Akropolis beeinträchtigt hätte. Um diese Zeit war ohnedies die Entscheidung Ottos gefallen. Der Grundstein für ein Residenzschloss war bereits außerhalb der Altstadt gelegt. Ohne weiter zu reagieren legte Leo von Klenze Schinkels Entwurf als „Sommernachtstraum" beiseite und bestimmte den Athener Burgberg zum ausschließlichen Betätigungsfeld der Archäologen.

Sieht man von den „wandernden" Motiven in den Zeichnungen ab, ließ das Interesse Friedrich Wilhelms an Griechenland in den folgenden Jahren nach. Ungebrochen lebte sein Gedanke der „renovatio", der Erneuerung der christlich-feudalen Monarchie fort. Das Konzept des Gottesgnadentums, der weltlichen Gewalt als göttliches Amt, die konservative „Einheit von Thron und Altar" sollten bürgerlich-liberale und demokratische Bestrebungen konterkarieren. Religiös huldigte Friedrich Wilhelm –wie seine Neigung zum Pietismus und zur Erweckungsbewegung der Restaurationszeit zeigt– einem mystischen Gefühlschristentum. Den römischen Katholizismus, besonders das Papsttum, lehnte er ebenso ab wie das strenge Luthertum. Er war auch skeptisch gegen den Übertritt Charlottes zur Orthodoxie, die zwangsläufige Folge ihrer Heirat mit Nikolaus I. Die Schwester selbst –nunmehr mit dem Namen Alexandra Fjodorowna– hatte weniger

47 Johannsen 2007, 249.
48 Johannsen 2007, 166-172.

Bedenken. Sie war fasziniert von dem Erhabenen und Mythischen der „wahrhaft alten griechischen" (gemeint altrussisch byzantinisierenden) Kirchen des Moskauer Kremls.

In seinen Briefen aus Italien erwähnt Friedrich Wilhelm byzantinische Kirchen und Kunst in Rom, Ravenna und Venedig, die Teilnahme an einem griechischen Gottesdienst in Venedig und den Besuch des Armenischen Klosters S. Lazzaro. Seinem Ideal der „Alten Kirche", der „Apostolischen Kirche" dürfte die Orthodoxie mit ihrer emotionalen Liturgie, liturgischen Kunst und tiefen Andacht der Gläubigen sehr entgegen gekommen sein, ohne dass er sich verbal dazu äußerte. Jedenfalls interessierte er sich stark für altkirchliche Gottesdienstformen, besuchte griechische und russisch-orthodoxe Gottesdienste, hörte mit innerer Anteilnahme altrussische Kirchenmusik und holte sich mehrfach Rat bei seinem Freund, dem Theologen und Diplomaten Christian Carl Josias Freiherr von Bunsen ein, der die urchristliche Liturgie wiederbeleben wollte und der ihm auch wichtige Anregungen zur Friedenskirche gab.

Wie stark die frühchristlich-griechisch-byzantinische Kultur auf Friedrich Wilhelm einwirkte, zeigt eben die Potsdamer Friedenskirche, eine dreischiffige Basilika, die er 1845 – 1848 am Rand des Parks von Sanssouci als Hof- und Pfarrkirche nach dem Vorbild von S. Clemente in Rom errichten ließ. Die Ausmaße bestimmte das byzantinisch-venezianische Apsismosaik einer Deesis, dessen Entstehung in das 12. oder 13. Jahrhundert datiert wird. Der thronende Pantokrator ist wie üblich umgeben von der Gottesmutter und Johannes dem Täufer und ortsspezifisch von Petrus und St. Cyprian, außen von Erzengeln (Abb. 8). Das Mosaik stammt aus der aufgelassenen Benediktiner-Kirche S. Ciprianu auf Murano (Venedig). Friedrich Wilhelm ließ es schon 1834 für 385 Taler ersteigern. Die geringe Summe wurde weit übertroffen von den hohen Kosten der Abnahme –etwa 60 qm Mosaiksteinchen– und des Schiffstransports. Trotz Schnittstellen und Ausbesserungen hat es sich fast originalgetreu erhalten. Die Inschriften sind teils lateinisch, teils griechisch gehalten. Bei der Ausstattung, etwa am Altar, fand weißer griechischer Marmor Verwendung[49].

Die Ikonographie der Deesis wird in der Orthodoxie als bildliche Umsetzung liturgischer Gebete, insbesondere der Großen Fürbitte gedeutet. Ob dieser Zusammenhang für Friedrich Wilhelm von tieferer Bedeutung war, müsste untersucht werden.

Die Leitung des Baues der Friedenskirche und ihrer Nebengebäude übernahmen August Stüler, später Ferdinand Ludwig Hesse und Ferdinand von Arnim. Die Grundsteinlegung am 14. April 1845 erfolgte genau hundert Jahre nach dem Baubeginn des Lustschlosses von Friedrich II., um, nach den Worten Friedrich Wilhelms, dem „weltlich negativen ‚ohne Sorge' das geistlich positive ‚Frieden' entgegen oder gegenüber zu stellen"[50].

Architektur, Dekoration, liturgische Ausstattung mit Altarbaldachin und Ambonen folgten dem frühchristlich-byzantinischen Vorbild einer dreischiffigen Basilika. Im Atrium und in den Kreuzgängen beruhte das Bildprogramm mehr auf dem subjektiven Geschmack des Kronprinzen und in einigen Fällen wohl auch auf zufälligen Erwerbungen. Friedrich Wilhelm ließ in Italien frühchristlich-byzantinische und mittelalterliche Plastiken und Reliefs ankaufen und ergänzte sie durch mittelalterliche Werke aus Deutschland, u.a. das sogenannte Heilbronner Portal, sowie durch neue Auftragswerke, u.a. die Christusstatue von Bertel Thorwaldsen und die Mosesgruppe von Christian Daniel Rauch. Sogar die letzte Wegstrecke von Sanssouci zur Friedenskirche sollte durch ihren symbolischen Dekor auf den Gottesdienst einstimmen. Zu nennen sind byzantinische Arbeiten des 12. Jahrhunderts und früher, z.B. Christus-, Apostel-, Erzväter- und Engeldarstellungen, eine Michaelsfigur, eine Orantin, frühchristliche Tier- und Pflanzensymbole sowie ein venezianisches Gnadenstuhlrelief des 14. Jahrhunderts. Die meisten Originale kamen inzwischen ins Museum[51].

---

49 Badstübner-Gröger 1986, 197. Hallensleben 1983, 753-755.

50 Johannsen 2007, 112.

51 Den Weg vom Schloss Sanssouci zum Gottesdienst in der Friedenskirche hat Rolf H. Johannsen ebenda nachgezeichnet. Im Nordwesten der Eingangszone führte der Weg entlang an einem künstlichen Teich durch

Die Anteilnahme am Befreiungskampf gegen die osmanische Herrschaft, unter dem Aspekt der Heimholung Griechenlands und des antiken Bildungsguts nach Europa, das Sensorium für Tempel-, Villen- und Palastformen, in denen das griechische mit dem römischen Erbe und dem Erlebnis der italienischen Renaissance und des zeitgenössischen Klassizismus verschmilzt, die Begeisterung für die liturgische Kunst und Architektur frühchristlich-griechisch-byzantinischer und russischer Kirchen, empfunden als Ausdruck urchristlicher Gläubigkeit, diese Faktoren prägten das Griechenlandbild Friedrich Wilhelms, und zwar immer als Anregung für Baupläne in Preußen, immer im Zusammenhang mit der Erneuerung der christlich-feudalen Monarchie, mit der politischen und gesellschaftlichen Restauration.

LITERATURAUSWAHL

Badstübner-Gröger, S. 1986. *Die Friedenskirche zu Potsdam*. Berlin: Union Verlag.

Betthausen, P., Hrsg. u. Komm. 2001. *Friedrich Wilhelm IV., Briefe aus Italien*. Berlin – München: Deutscher Kunstverlag.

Börsch-Supan, H. 2011. „Die klassischen Landschaften Friedrich Wilhelms (IV).“ In Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin – Brandenburg 2011, 12-24.

Dehio, L. 1961. *Friedrich Wilhelm IV. von Preußen. Ein Baukünstler der Romantik*. Kunstwissenschaftliche Studien 30. München – Berlin: Deutscher Kunstverlag.

Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin – Brandenburg, Hrsg. 1995. *Friedrich Wilhelm IV. Künstler und König. Zum 200. Geburtstag: Ausstellung vom 8. Juli bis 3. September 1995*. Frankfurt am Main: Fichter.

_____. 2008. *Macht und Freundschaft. Berlin – St. Petersburg 1800 – 1860*. Ausstellungskatalog. Leipzig: Koehler & Amelang.

_____. 2011. *Unglaublich ist sein Genie fürs Zeichnen. König Friedrich Wilhelm IV. von Preußen (1795-1861) zum 150. Todestag*. Ausstellungskatalog. Potsdam: SPSG.

Hallensleben, H. 1983. „Ein venezianisches Mosaik des Mittelalters in Potsdam.“ *Jahrbuch der Max-Planck-Gesellschaft*:753-756.

Hasenclever, C. 2011. „Religion und Staat in den Zeichnungen Friedrich Wilhelms IV.“ In Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin – Brandenburg 2011, 78-87.

Johannsen, R.H. 2007. *Wilhelm IV. von Preußen: Von Borneo nach Rom. Sanssouci und die Residenzprojekte 1814 bis 1848*. Kiel: Ludwig.

Klingenburg, K.H. 1987. *Der Berliner Dom. Bauten, Ideen und Projekte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Berlin: Union Verlag.

Lewalter, E. 1938. *Friedrich Wilhelm IV. Das Schicksal eines Geistes*. Berlin: Kiepenheuer.

Meinecke, A. 2011. „‘Wandernde‘ Entwurfsideen und Entwürfe wider die Bauausführung in den Zeichnungen Friedrich Wilhelms IV.“ In *Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin* – Brandenburg 2011, 57-69.

Meiner, J. 2011. „‘Alles gestaltete sich bei ihm zum Bilde und strebte nach harmonischer Form.‘ Der Zeichner Friedrich Wilhelm IV. von Preussen.“ In *Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin* – Brandenburg 2011, 6-11.

Pachomova-Göres, W., und B. Göres. 1995. „Friedrich Wilhelm IV. und Rußland. Aspekte eines neuen Themas.“ In Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin – Brandenburg 1995, 158-168.

Sächsischen Schlösserverwaltung und dem Staatlichen Schlossbetrieb Schloss Wesenstein, Hrsg. 2001. *König Johann von Sachsen. Zwischen zwei Welten*. Ausstellung. Halle an der Saale: Verlag Janos Stekovics.

Senn, R.T. 2011. „Friedrich Wilhelm und die Schatzkiste der romantischen Literatur.“ In Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin – Brandenburg 2011, 25-36.

Zuchold, G.H. 2008. „Das Fest ‚Der Zauber der Weißen Rose‘ in Potsdam am 13. Juli 1829.“ In Generaldirektion der Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin – Brandenburg 1995, 113-124.

---

die enge, nur für Friedrich Wilhelm zu öffnende „Christuspforte“.

Abb. 1. Friedrich Wilhelm, Griechischer Freiheitskämpfer, Bleistift, 22,1 x 14 cm. SPSG.

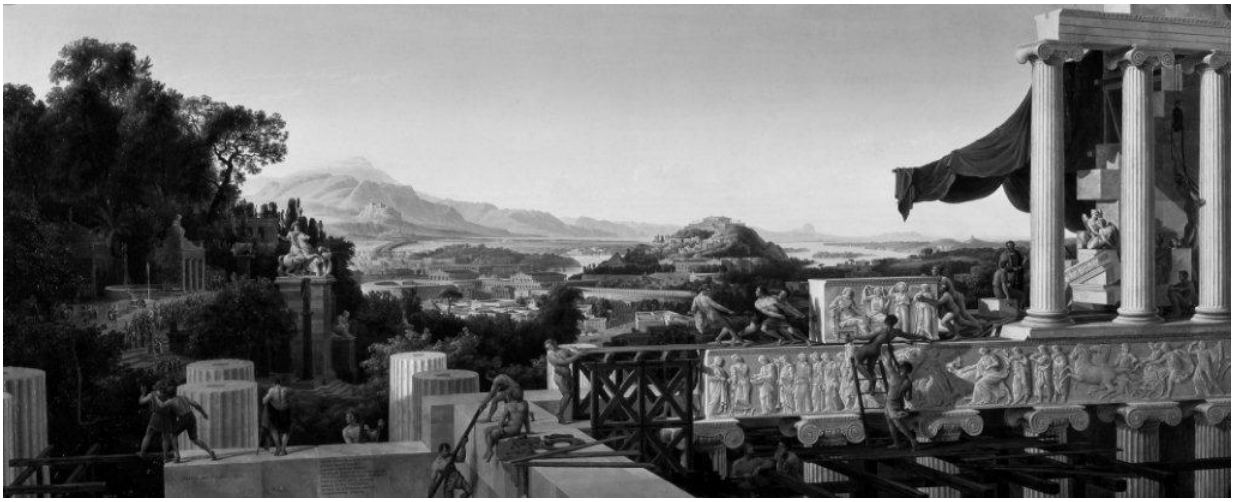

Abb. 2. Karl Friedrich Schinkel, *Blick in Griechenlands Blüte*, Kopie von August Wilhelm Julius Ahlborn, 1826, Öl auf Leinwand, 94 x 255 cm. Alte Nationalgalerie, Staatliche Museen zu Berlin.

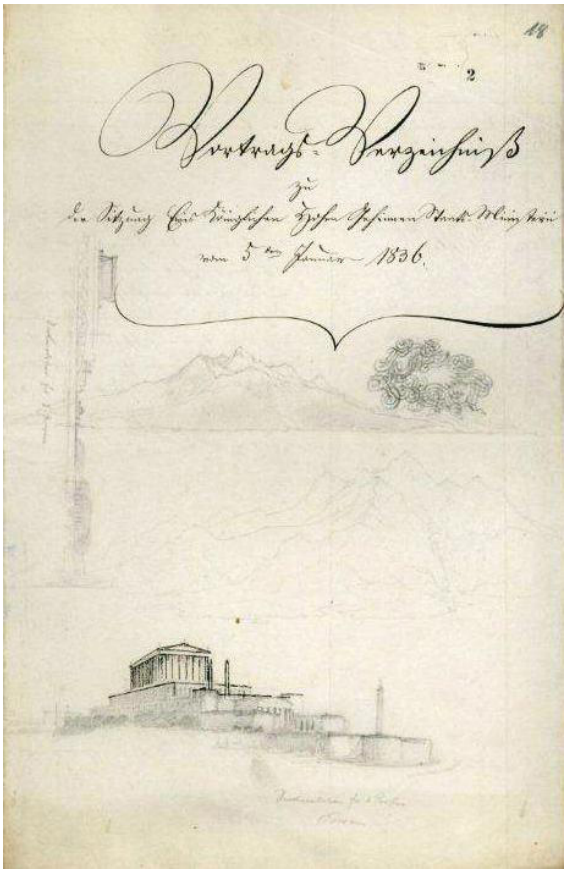

Abb. 3. Friedrich Wilhelm, Entwurf des Friedrichsdenkmals in Potsdam, Bleistift, Feder in Braun, 34,8 x 38,8 cm. SPSG.

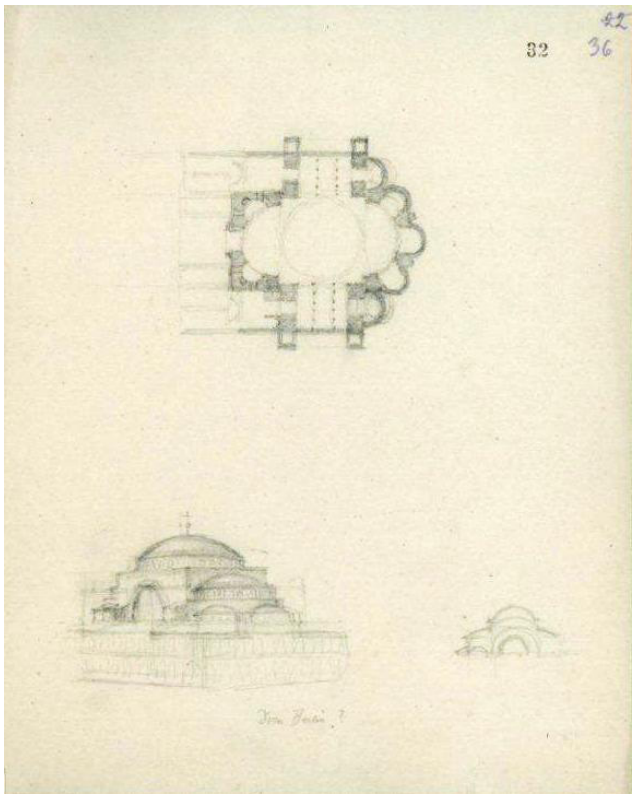

Abb. 4. Friedrich Wilhelm, Variation der Hagia Sophia in Konstantinopel, Bleistift, 25,5 x 21,2 cm. SPSG.

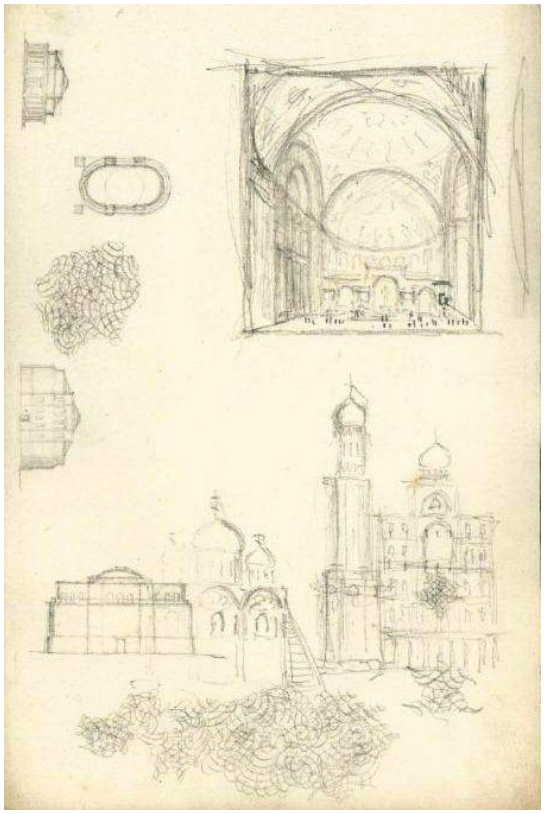

Abb. 5. Friedrich Wilhelm, Glockenturm „Iwan der Große“ mit Glockenwand im Moskauer Kreml, Grund- und Aufrisse von Kuppelkirchen, Ansicht eines Kuppelraums, Bleistift, 11,7 x 22,3 cm. SPSG.

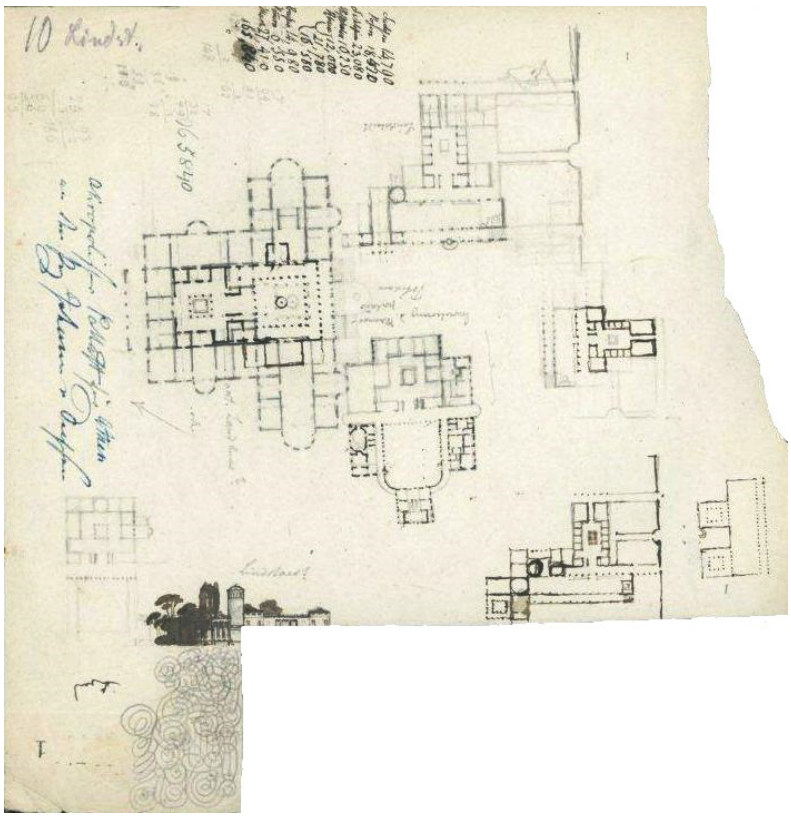

Abb. 6. Friedrich Wilhelm, „Akropolischer Pallast für Athen an den Prz. Johann v. Sachsen“, Entwürfe zu Schloss Lindstedt bei Potsdam und Entwurf zur Erweiterung des Marmorpalais im Neuen Garten von Potsdam, Bleistift, Feder in Braun, Blau, Schwarz, 22,2 x 22,5 cm. SPSG.

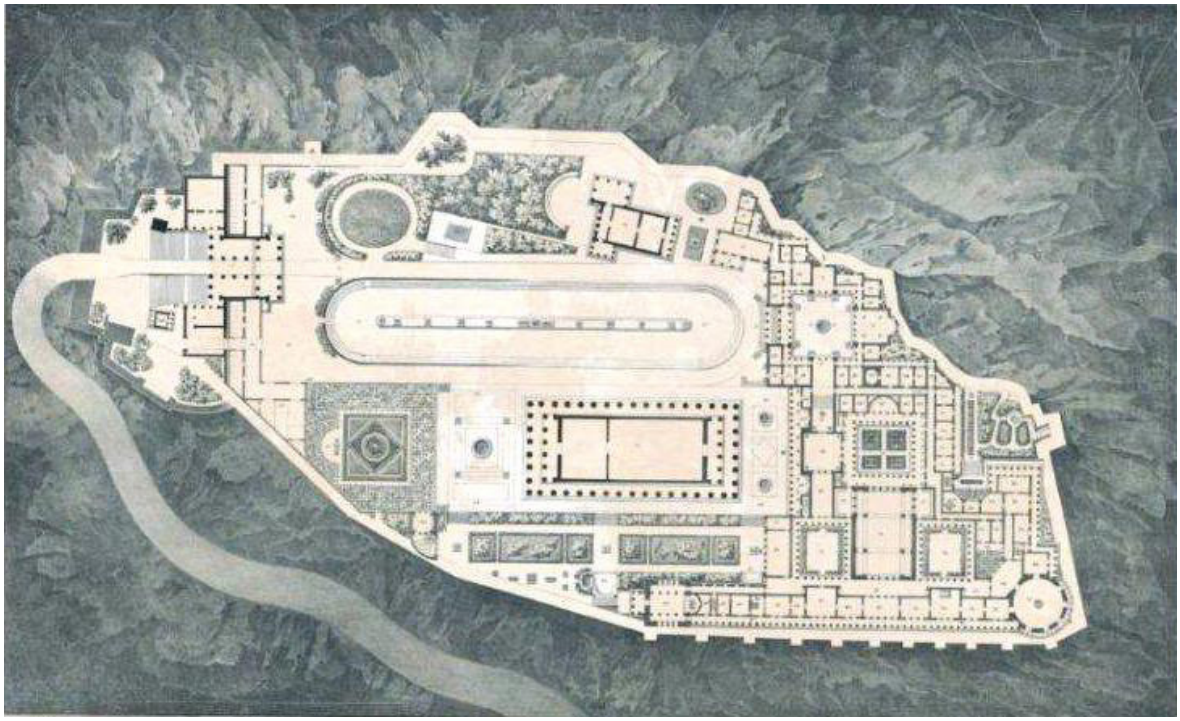

Abb. 7. Karl Friedrich Schinkel, Grundriss des Königspalastes auf der Akropolis Athen, Lithographie, 1834. Kupferstichkabinett, Staatlichen Museen zu Berlin.

Abb. 8. Friedenskirche, 1845-1848, Ideenskizze von Friedrich Wilhelm, Architekt August Stüler, Blick in den Innenraum mit byzantinisch-venezianischem Apsismosaik der Deesis aus dem 12./13. Jahrhundert (Foto SPSG).

Die Lesbarkeit der Landschaft zu Chateaubriands *Itinéraire*

Ellen Katja Jaeckel

RESUMÉ: LA LISIBILITÉ DU PAYSAGE – À PROPOS DE *L'ITINÉRAIRE*

Dans cet article, l'auteur nous propose une nouvelle approche à la lecture du célèbre récit de voyage de Chateaubriand en Orient. Au-delà de son témoignage politique en faveur de la cause grecque, le récit de voyage constitue avant tout une œuvre poétique et esthétique. Au talent d'un grand paysagiste s'ajoute la sensibilité du chrétien et de l'ami du peuple grec. *L'Itinéraire* se situe ainsi entre les récits de voyage érudits de l'époque des Lumières et ceux de l'ère romantique.

Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en passant par la Grèce, et revenant par l'Egypte, la Barbarie et l'Espagne: So lautet der genaue und etwas schleppende Titel des 1811 veröffentlichten Reiseberichts von François René de Chateaubriand. Wie der Autor selbst anführt[1], stellt er die überarbeitete Form seines Tagebuchs[2] der 1806 unternommenen Reise in den Orient dar. Bereits in der Überschrift sind Ausgang und Ende (die französische Hauptstadt) sowie Ziel und Höhepunkt der Reise klar definiert: Das Heilige Land, vor allem *la Ville-Sainte, Jerusalem.* Die Aufzählung der bereisten Länder gibt ferner die Wegstrecke rund um das Mittelmeer an (la „Barbarie" ist die vom 16. bis ins 19. Jahrhundert übliche Bezeichnung für den Maghreb). Die Unterstreichung des Wegstreckencharakters (anstelle der üblichen Zielangabe „voyage à …") nimmt das eigentliche Thema der Reise voraus: es ist die Erfahrung des Reisens selbst. Mit der doppelten Nennung von Ausgangspunkt und Ziel nimmt Chateaubriand das mythische Motiv des Auszugs und der Heimkehr auf und definiert sich so selbst als Wanderer, Abenteurer und Pilger. In der Metapher des Zugvogels klingt dieses Schema immer wieder an:

> „Souvent la marche des peuples et des armées se lierait aux pèlerinages de quelque oiseau solitaire, ou aux migrations pacifiques des gazelles et des chameaux[3]. […] Je me rappelle que dans mon enfance je passais des heures entières, à voir, je ne sais quel plaisir triste, voltiger les hirondelles en automne; un secret instinct me disait que je serais voyageur comme ces oiseaux"[4].

Das Bild des Vogels als Erinnerungsträger taucht auch in vorhergehenden Prosaschriften Chateaubriands und später noch in den *Mémoires* auf[5]. Der Vogel, *compagne* des einsamen Reisenden in der Weite der amerikanischen Prärie oder der Unermesslichkeit des Ionischen Meeres, erinnert immer auch an die Heimat und steht für die existentielle Erfahrung des Reisenden zwischen Suche, Streben nach Freiheit, Erlösung, Läuterung und Rückkehr.

---

1 *Préface des Martyrs.* In Chateaubriand, *Œuvres romanesques et voyages* 37, FN A.

2 Ein Teil der Reisenotizen (von Konstantinopel bis Jérusalem) wurde wiedergefunden und veröffentlicht von G. Moulinier und A. Outrey, *Journal de Jérusalem.* Paris: Editions Belin 1950.

3 Chateaubriand, *Itinéraire* 72.

4 Chateaubriand, *Itinéraire* 220.

5 Cf. auch Richard 1967, 64 ff.

Die Wahl des Begriffs *Itinéraire* verweist auf das stationenhafte Modell der Reise und verbindet die gelehrte Tradition der klassischen Studienreise mit derjenigen der christlichen Pilgerfahrt, deren Endstation die via dolorosa ist. So sieht sich Chateaubriand in der Folge sowohl der Archäologen und Naturforscher, deren Berichte er genau kannte, als auch der Kreuzfahrer, als deren *letzter Vertreter* er auftritt:

> „Je serai peut-être le dernier Français sorti de mon pays pour voyager en Terre-Sainte, avec les idées, le but et les sentiments d'un ancien pèlerin. […] Du pèlerin normand Robert Guiscard jusqu'à moi pèlerin breton, il y a bien quelques années"[6].

L'Itinéraire stellt eine klassische Bildungsreise par excellence dar und bildet in biographischer Hinsicht den krönenden Abschluss einer langen Reihe von Expeditionen, die den unternehmungslustigen jungen Autor in den indianischen, keltischen und römischen Kulturkreis geführt hatten. Auffällig ist, dass Chateaubriand den Weg zurück in die Geschichte, vom *état sauvage* der unberührten Natur Amerikas zu den Ursprüngen der *civilisation* Europas, von der Neuen Welt in die Alte Welt geht. Im intertextuellen Kontext dienen Erfahrung und Erinnerung zeitlich früherer Reisen als eigenes Referenzsystem, das ein Netz von Korrespondenzen und Verbindungslinien herstellt. So wird z.B. die wüste weite Einsamkeit Amerikas auf die ver-wüstete („un autre espèce de désert") antike Stätte metaphorisch übertragen. Diese poetischen analogen Betrachtungen führen den Dichter zu allgemeinen Reflektionen über den Naturzustand und Zivilisationsprozess, über Aufstieg und Verfall der Völker. Die Reise in die Vergangenheit bringt auch die Erkenntnis der Unwiederbringlichkeit einstiger Größe. Mit Blick auf das Gesamtwerk Chateaubriands ist seine Orientreise Teil einer höheren geschichtlichen Dimension, die in den *Mémoires d'outre-tombe,* dem Résumé gleichsam aller Einzelreisen, historisch und psychologisch erörtert wird.

In der Formulierung „en passant par la Grèce et revenant par…" wird nicht nur der Etappencharakter der Reise erkennbar. Daneben wird bereits im Titel das Tempo der Reise bestimmt, die einem Wettlauf mit der Zeit gleicht: In weniger als einem Monat durchquert er Korfu, die Peloponnes und Attika. Zwei Stunden verweilt er in Mykene, einen Tag in Sparta, drei Nächte in Athen, vier Tage in Jerusalem. Der Autor liefert selbst eine Erklärung für diese rasante Fahrt:

> „Je ne marche point sur les traces des Chardin, des Tavernier, des Chandler, des Mungo Parck, des Humboldt: je n'ai point la prétention d'avoir connu des peuples chez lesquels je n'ai fait que passer. Un moment suffit au peintre de paysage pour crayonner un arbre, prendre une vue, dessiner une ruine; mais les années entières sont trop courtes pour étudier les mœurs des hommes, et pour approfondir les sciences et les arts"[7].

Indem Chateaubriand den impressionistischen Charakter der Landschaftserfahrung während seiner Reise betont, kehrt er sich bewusst von seinen natur- und sozialwissenschaftlich orientierten Vorgängern und von vielen seiner Zeitgenossen (z.B. von Pouqueville[8]) ab. Nicht die zeitlos gültige, empirische Naturbeschreibung interessiert ihn, sondern die Wirkung, die von der Natur auf ihn persönlich in einem bestimmten, nicht wiederholbaren Moment ausgeht. Auf die Sittenbeschreibung legt er in skeptischer Haltung keinen Wert. Dass er sich selbst

---

6 Chateaubriand, *Itinéraire* 57.

7 Préface de la première édition, Chateaubriand, *Itinéraire* 41.

8 Pouqueville kam 1798 in der Folge des Ägyptenfeldzuges Napoleons erstmals nach Griechenland und unternahm dort ausgedehnte Reisen *(Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'empire ottoman,* 1805). Zwölf Jahre lang diente er als Generalkonsul am Hof des Ali Pascha von Tebelin in Ioannina. Seine Erfahrungen finden Eingang in den *Voyage de la Grèce* (1820-21), der die umfangreichste landeskundliche Studie des zeitgenössischen Griechenlands darstellt.

eines umfangreichen wissenschaftlichen Apparates bedient, ist dabei kein Widerspruch, wie noch gezeigt werden soll. Auch er ist um dokumentarische Genauigkeit bemüht, die freilich weniger in empirisch nachgewiesener und deshalb allgemein anerkannter Erkenntnis als in der subjektiv, augenblicklich gemachten Erfahrung begründet ist. Das Ich rückt in den Vordergrund, was nicht unkritisiert bleibt[9]**.** Das flüchtige, zufällige, nur einen Augenblick dauernde Erlebnis ist das wesentlich Neue in dieser Griechenlandreise Chateaubriands. Der Anspruch auf Ganzheitserfahrung wird endgültig aufgegeben. Die sukzessive Abwendung von einer vorwiegend archäologisch (Bsp. Caylus[10]), später landeskundlich (Bsp. Guys[11]) ausgerichteten Darstellung hin zur individuell geprägten lässt sich auch an den Überschriften der Reiseromane verfolgen[12]. Überwiegen bis in die zweite Dekade des 19. Jahrhunderts noch präzise, lange, den eruditen Charakter des Werkes betonende Titel, in denen Ziel und Zweck der Reise (besonders, wenn es sich um Auftragsreisen handelt) festgelegt sind[13], so erfreuen sich fortan Stimmungsbilder verheißende Reiseberichte, deren subjektive, nur momentan gültige Beschaffenheit bereits der Titel verrät, immer größerer Beliebtheit. An die Stelle der deskriptiven „tableaux" und „voyages" treten in der Folge von Chateaubriand intime „souvenirs", „impressions" und skizzenhafte „notes"[14]. Daran werden zwei Tendenzen des *modernen* Reiseromans erkennbar: Zum einen der Fragmentcharakter, zum anderen die zunehmende Annäherung an die autobiographische Gattung. Wie äußert sich dies im *Itinéraire?*

DER INITIATORISCHE CHARAKTER DER REISE

Gleich in den ersten Zeilen des *Voyage de la Grèce,* des ersten Teils des *Itinéraire*, werden die üblichen Erwartungen des Lesers an einen Reiseroman zerstört: In der Folge fänden sich keine Beschreibungen historischer Schauplätze, dazu müsse man zu den *Martyrs*[15] greifen. Es geht dem Autor also nicht mehr in erster Linie um die realen, sichtbaren Inhalte, um quasi eine landeskundliche Wiedergabe der Reise. „Aller chercher des images" ist zwar der primäre Grund

9 Stendhal bemängelt die starke Subjektbezogenheit in *L'Itinéraire:* „Au lieu de connaître le pays, il dit je et moi et fait de petites hardiesses de style" [Zitiert in Berchet 1983, 91]. Im Erscheinungsjahr von *L'Itinéraire,* 1811, notiert Stendhal seine Italien-Eindrücke in sein Tagebuch, aus dem der sechs Jahre später veröffentlichte, empfindsam-subjektive Reisebericht „Rome, Naples et Florence" hervorgeht. (Dazu Wolfzettel 1986, 165 ff).

10 Anne Claude Philippe de Tubières, Comte de Caylus, war bereits 1711 in die Levante gereist und forschte fortan unablässig über die Antike, was in die sieben umfangreichen ab 1752 veröffentlichten Bände *Recueil de l'Antiquité* einfloss.

11 Pierre Augustin Guys, *Voyage littéraire de la Grèce, ou lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs*. Paris 1776.

12 Siehe Wolfzettel 1986, 16.

13 Stellvertretend für viele seien hier genannt: André Grasset Saint-Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant* (1799/1800); Dimo et Nicolo Stéphanopoli, *Voyage en Grèce pendant les années 1797 et 1798 d'après deux missions, dont l'une du gouvernement français et l'autre du général en chef Buonaparte;* Félix de Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1797*. F. Pouqueville, *op. cit*. FN 8.

14 Z.B.: Ambroise-Firmin Didot, *Notes d'un voyageur au Levant en 1816, 1817, 1821*; Alphonse de Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages, pendant un voyage en Orient (1832-1833), ou Notes d'un voyageur*; Louis-Marie Demartin du Tyrac, vicomte de Marcellus, *Souvenirs d'Orient* (1839). Marcellus tritt im Jahr 1820 die Pilgerfahrt nach Jerusalem an, die ihn von Konstantinopel durch die Ägäis auf den Spuren von Chateaubriand führt. (Während der Reise kann er auf Milos die berühmte Venusstatue für den französischen König erwerben).

15 Ausschlaggebendes Motiv für die Reise ist das Sammeln von Landschaftsbildern, die der Autor für sein Prosaepos *Les Martyrs* (1809) verwendet. Gleich zu Anfang des *Itinéraire* (p. 53) bekundet er: „Je ne crus pas devoir y mettre la dernière main avant d'avoir vu les pays où ma scène était placée". Die Betonung dieser Aussage im Vorwort zur ersten Ausgabe klingt wie eine Rechtfertigung: „J'allais chercher des images, voilà tout" (*ibid*. 41).

für die Reise, doch erschöpft sich diese Suche nicht in bloßer Beschreibung des Gesehenen. Stattdessen erfährt der Leser die sehr persönlichen Gründe[16], die den Autor zu seiner Reise veranlassten. Erwartet man nun eine ausführliche Schilderung des Reiseaufbruchs, so muss man sich eine Seite später mit dem lapidar hingeworfenen Satz bescheiden: „De Paris à Milan, je connaissais la route[17].“ Häufig begnügt sich Chateaubriand mit der bloßen Nennung von Orten, die er besichtigt. Peinlich genau notiert er hingegen das jeweilige Datum und die Tageszeit der Ankunft und Abfahrt. Das unterstreicht den Tagebuchcharakter im *Itinéraire* ebenso wie die Tatsache, dass der Erzählstrang auffallend uneinheitlich ist: Immer wieder wird der *récit* von poetischen Reflexionen, wissenschaftlichen Diskursen und Erinnerungen an persönliche Erlebnisse durchbrochen. Dieses Verfahren verleiht dem Text eine eigene Dynamik. Chateaubriand hat deshalb auch den *Itinéraire* weniger als „voyage“ denn als „mémoires d'une année de ma vie“[18] begriffen. Auch die folgende Passage unterstreicht die Subjektivität der Reise:

> „Dans un ouvrage du genre de cet Itinéraire, j'ai dû souvent passer des réflexions les plus graves aux récits les plus familiers: tantôt m'abandonnant à mes rêveries sur les ruines de la Grèce, tantôt revenant aux soins du voyageur, mon style a suivi nécessairement le mouvement de ma pensée et de ma fortune. [...] Au reste c'est l'homme, beaucoup plus que l'auteur que l'on verra partout; je parle éternellement de moi, et j'en parlais en sûreté, puisque je ne comptais point publier ces Mémoires“[19].

Wie bereits angedeutet, dient ihm besonders die Amerikareise als Referenzsystem[20], welches dem zeitgenössischen Leser jedoch verschlossen bleibt, da der *Voyage en Amérique* zwar bereits 1793 verfasst, doch erst in der Gesamtausgabe von 1827 veröffentlicht wurde. Der Verweis auf das Vergangene, das sich erst in der Zukunft äußert, wiederholt sich später in den *Mémoires,* die von „jenseits des Grabes“ sprechen. Die elliptische *écriture,* die auf ein *déjà vu* wie auch auf ein *au-delà* des Textes verweist, lässt sich nur vor dem Hintergrund einer autobiographischen Perspektive rechtfertigen. Protagonist des Reiseberichts ist nicht mehr eine fingierte dritte Person –wie zuvor Anacharsis–, sondern der Autor selbst. Der Erzähler berichtet seine eigene Geschichte, ist Subjekt und Objekt zugleich:

> „Ce n'est point Eudore qui voyage en Egypte, en Syrie et en Grèce, parce que j'ai voyagé dans ces contrées célèbres, mais c'est moi qui suis allé voir les bords que mon héros a parcourus“[21].

Es drängt sich die Frage auf, wieso der Autor seine allzu fragmentarischen Eindrücke in Form eines Reiseromans und nicht als Memoiren veröffentlicht. Eine erste Antwort mag in der Wahl des Genres selbst liegen. Indem Chateaubriand der Reise bewusst eine persönliche Note verleiht, umgeht er natürlich das Gattungsproblem, das Volney einige Jahre zuvor im Selbstverständnis der Aufklärung so treffend charakterisiert hatte. Der Reiseroman bietet innerhalb einer nichtkanonisierten Gattung formal einen großen Spielraum. Fiktive, sachliche, gefühlsbetonte sowie subjektive Beschreibungen gehen ineinander über. So vermischt der Schriftsteller die

16 Neben den bereits angeführten Gründen (die Suche nach Bildern für die *Martyrs*, die Absolvierung der klassischen Studienreise und der christlichen Pilgerfahrt) führt Chateaubriand einen weiteren sehr persönlichen an, der auf seinen Rücktritt von seinen politischen Ämtern infolge der Erschießung des Herzogs von Enghien anspielt: „Presque étranger dans mon pays, je n'abandonnais après moi ni château, ni chaumière“ (*Itinéraire* 54).

17 Chateaubriand, *Itinéraire* 54.

18 *Préface de la première édition*, Chateaubriand, *Itinéraire* 41. Im Text (Chateaubriand, *Itinéraire* 132) wird diese Absicht noch bekräftigt.

19 Chateaubriand, *Itinéraire* 42.

20 Cf. Chateaubriand, *Itinéraire* 67, 74, 87, 121, 138, 212, 372, 375.

21 *Examen des martyrs.* In Chateaubriand, *Œuvres romanesques et voyages* 85.

Gattungen, um nach Belieben den einen oder anderen Aspekt in den Vordergrund zu rücken. *L'Itinéraire* ist Reisebericht und Memoiren in einem, genauer: Memoiren einer Reise, Reise in die Vergangenheit und Erinnerung, Reise zum eigenen Ich. Das einsame, weltflüchtige Ich verlässt die gewohnte Umgebung, um sich im *ailleurs* wiederzufinden. Die fremde Landschaft mit ihren Reminiszenzen, die Menschen, denen das Ich in der Fremde begegnet, spiegeln den Gemütszustand des Reisenden, sind Ausdruck und Variatio seiner selbst. Das Fremde ist überhaupt nur dann beschreibbar, wenn der jeweilige persönliche Rückbezug möglich ist.

Die eigene Wahrnehmung reflektiert die Beobachtungen anderer Reisender und Dichter, ergänzt diese gegebenenfalls und wird nicht selten durch diese ersetzt. Die subjektive Auswahl der zu beschreibenden Objekte, die Akzentsetzung, kurz, der Fragmentcharakter des Werkes ist demnach nicht Mangel, sondern Bedingung und Voraussetzung der dichterischen Intention. So ist auch der Wahrheitsgehalt der Reise ohne Belang. Es spielt keine Rolle, ob es sich um historische, mythische, fiktive oder reale Gestalten handelt, mit denen das Ich kommuniziert. Chateaubriand schafft sich seinen eigenen Mythos, indem er nicht einfach seine persönlichen Reiseeindrücke wiedergibt resp. abbildet, sondern diese in Relation zu anderen Texten setzt. Chateaubriand sieht auch mit den Augen seiner Vorgänger, der neuzeitlichen (im Vorwort zur ersten Ausgabe nennt er seine Quellen[22]) wie der antiken. Er vergleicht das Gesehene mit den Berichten anderer Reisender ebenso wie mit der Dichtung: „Je n'avais porté dans mon voyage que Racine, le Tasse, Virgile et Homère, celui-ci avec des feuillets blancs pour écrire des notes"[23]. Die doppelte Sehweise impliziert zugleich eine doppelte Poetisierung und Erhöhung der Landschaft. Nur vordergründig trägt der wissenschaftliche Apparat demnach der Sorge um Authentizität und Gelehrsamkeit Rechnung. Dahinter verbirgt sich eine poetische Verfahrensweise:

Wenn das wirklich Sichtbare nur noch über den Umweg anderer Texte wahrgenommen wird, dann ist die Frage nach dem Verhältnis von Dichtung und Wahrheit nichtig. Die aufklärerische Methode des Beobachtens-Auswählens-Beschreibens-Kategorisierens diente der Wahrheitsfindung. Chateaubriands Verfahrensweise des Lesens-Findens-Wiedererkennens zielt weder auf die Gewinnung irgendeiner Erkenntnis noch auf die Bestätigung des bereits Gewussten (Gelesenen) ab, sondern führt zur Neuschreibung des Mythos unter einer ausschließlich subjektiven Perspektive. Jene frühen Kritiker[24], die in *L'Itinéraire* nur ein Plagiat sahen, haben die dichterische Intention Chateaubriands verkannt, denn der Wahrheitsanpruch Chateaubriands wurzelt gerade nicht in einer irgendwie verstandenen Faktizität, sondern in diesem neuen, mythischen Verständnis der *écriture,* das untrennbar von subjektiver Stilisierung und subjektivem Empfinden ist[25].

---

22 Chateaubriand, *Itinéraire* 43.

23 Chateaubriand, *Itinéraire* 104 f.

24 Als erster fragte sich Avramiotti, der italienische Arzt, der Chateaubriand in Argos beherbergte (cf. Chateaubriand, *Itinéraire* 111): „Chateaubriand, a-t-il vu?" (Zitiert in Canat 1951-55, 37). Garabed der Sahaghian führt in seiner ausführlichen Studie (1914) zahlreiche Passagen an, die Chateaubriand anderen Reiseberichten entnommen hat, ohne dies explizit kenntlich zu machen. Sein abschließendes Urteil lautet: „'J'ai vu' signifie chez lui simplement 'j'ai lu'" (Der Sahaghian 1914, 415).

25 Wolfzettel 1986, 77 f. Der Reisebericht ist nicht nur Ausdruck der Selbstbesinnung und -erfahrung. Zugleich dient er dem Autor als Medium zur Selbststilisierung. Chateaubriand setzt sich sein eigenes Denkmal, wird zum Archivar seiner selbst – ein Verfahren, das er in den *Mémoires d'outre-tombe* emeut anwendet. Dafür gibt es zahlreiche Beispiele im *Itinéraire*. Am auffälligsten ist das Spiel mit dem eigenen Namen. In Mistra gibt er sich den orthodoxen Priestern nicht zu erkennen, als man ihm beim Besuch einer Klosterbibliothek neben anderen ins Neugriechische übersetzten Werken auch *Atala* zeigt: „Je ne sais si je cachai mon nom par orgueil ou par modestie". Voiler Genugtuung bemerkt er: „Mais ma petite gloriole d'auteur fut si satisfaite de se rencontrer auprès de la grande gloire de Lacédémoine" (Chateaubriand, *Itinéraire* 97). Allzu gerne sieht er sich auf den Spuren berühmter Vorgänger: „Pythagore, Alcibiade, Scipion, César, Pompée, Ciceron, Auguste, Horace, Virgile avaient traversé cette mer [...] et moi, voyageur obscur...". An ihn selbst gerichtete Briefe gibt er in voller Länge wieder und hebt dabei seinen Namen typographisch hervor: „A Monsieur Monsieur DE CHATEAUBRIAND, Au

Der Autor fungiert als Wortführer in diesem Dialog zwischen Wirklichkeit und Literatur. Am Beispiel der Griechenlandreise sollen diese Gedanken nun deutlicher werden. Immerhin ist auch Chateaubriand in die Fremde hinausgegangen[26], um zu *sehen.* Wie seine Vorgänger reist er „pour peindre les lieux". Abgesehen von den angestellten Überlegungen ist auch *L'Itinéraire* noch in der Tradition der archäologischen Bildungsreise verwurzelt. Die Reise unterscheidet sich inhaltlich kaum vom längst institutionalisierten Programm. Der Reisende sucht keine wirklich neuen Bilder. Die geographisch-geologischen Äußerlichkeiten sind ihm aus der Lektüre vertraut. Die grundsätzlich neue Erfahrung Chateaubriands mit Griechenland rührt vielmehr von einer anderen Wahrnehmung der antiken Landschaft her. Der Reisende ist nicht mehr außenstehender Beobachter, er hat selbst teil an der Natur. Er er-lebt Natur.

CHATEAUBRIANDS GRIECHENLANDBILD

Die Schiffspassage von Triest nach Modon (dem heutigen Methoni) wird in physischer wie in historisch-mythologischer Dimension erfahren. Der durchfahrene Raum, das Mittelmeer, ist Chiffre im doppelten Sinn: Er ist erstens Heimat der Künste, der Nymphen und der Götter:

> „La Méditerranée, placée au centre des pays civilisés, semée d'îles riantes, baignant des côtes plantées de myrtes, de palmiers et d'oliviers, donne sur-le-champ l'idée de cette mer où naquirent Apollon, les Néréides et Vénus, tandis que l'Océan, livré aux tempêtes, environné de terres inconnues, devait être le berceau des fantômes de la Scandinavie [...]"[27].

Zugleich birgt er Gefahren, denen der Reisende ausgesetzt ist und die die physisch unmittelbar spürbare Loslösung von der Heimat signalisieren. Die Fahrt beginnt mit einem heftigen Sturm auf hoher See. Zwar klingt an dieser Stelle das christliche Motiv der Höllenfahrt an: Der Reisende muss zahlreiche Hindernisse überwinden, um am Ziel (in Jerusalem) Erlösung zu finden. Symbolisch schwingt auch der ritterliche aventiure-Begriff mit. Am Ende der Reise erwartet den Dichter die Aufnahme in den Kreuzritterorden. In den Versen Tassos, die ein Schiffsjunge summt, ist das Ziel der Reise musikalisch und lyrisch spürbar. Je näher das Schiff der griechischen Welt kommt, desto stärker wird aber der Raum in seiner Geschichtlichkeit begriffen. Humanistisches Gedankengut drängt christliche Motive in den Hintergrund. An der Schwelle zum griechischen Raum, zwischen adriatischem und ionischem Meer, entsinnt sich der Reisende all jener großen Gestalten der römischen und griechischen Antike, die wie er dieselbe Stelle passiert haben – und ist zugleich desillusioniert:

---

pied du Laurium A Keratia" (Chateaubriand, *Itinéraire* 166). Das Mistraerlebnis wiederholt sich am Ende der Reise in Ägypten (Chateaubriand, *Itinéraire* 389): „J'eus encore à Alexandrie une de ces petites jouissances d'amour-propre dont les auteurs sont si jaloux, et qui m'avait déjà rendu si fier à Sparte. Un riche Turc [...] ayant entendu prononcer mon nom, prétendit connaître mes ouvrages. [...] Aussitôt qu'il m'aperçut, il s'écria: Ah, mon cher Atala, et ma chère René!" (sic!). Aus der überschwänglichen Begrüßung des Mannes schließt der geschmeichelte Autor: „Aly-Bey me parut digne, dans ce moment, de descendre du grand Saladin. Je suis même encore un peu persuadé que c'est le Turc le plus savant et le plus poli qui soit au monde". Auf der Rückfahrt hinterlässt der Dichter angesichts eines drohenden Sturms auf hoher See der Nachwelt seine letzten Worte als Flaschenpost. Zurück bleibt nur sein Name: „F. -A. de Chateaubriand, naufragé sur l'île de Lampedouse, le 28 décembre 1806, en revenant de la Terre Sainte" (Chateaubriand, *Itinéraire* 395). Berchet (1983, 96-99) führt weitere Beispiele an.

26 Ich verwende diesen Begriff im Sinne Ritters: „Landschaft wird daher Natur erst für den, der in sie ‚hinausgeht' (transcensus), um ‚draußen' an der Natur selbst, an dem ‚Ganzen', das in ihr und als sie gegenwärtig ist, in freier genießender Betrachtung teilzuhaben" (Ritter 1980, 147).

27 Chateaubriand, *Itinéraire* 55.

> „Et moi, voyageur obscur, passant sur la trace effacée des vaisseaux qui portèrent les grands hommes de la Grèce et de l'Italie, j'allais chercher les Muses dans leur patrie; mais je ne suis pas Virgile, et les dieux n'habitent plus l'Olympe"[28].

Mit der Annäherung an Griechenland sind die Gefahren des Sturms gebannt. Die Faszination geht wie bei vielen Griechenland-Besuchern vom Licht aus, ein Leitmotiv, das sich durch den ganzen Reisebericht zieht. Dann öffnet sich der Blick. Der Panorama- und Rundblick kennzeichnet Chateaubriands Griechenlanderlebnis. Alle Orte erhöhter Bedeutsamkeit werden von oben, von der Akropolis oder vom Gipfel eines Berges, betrachtet. Geistig ergreift der Betrachter so von der umliegenden Landschaft Besitz. Wo immer Landschaft als Ganzes begriffen wird, fällt das Naturerlebnis mit dem kulturellen Paradigma zusammen. Zur greifbaren, realen Landschaft gesellt sich das geistige Auge der Erinnerung, das die Natur ungleich vollkommener erscheinen lässt[29]. Natur wird so zum ewigen Maßstab der Architektur. Anfangs wird diese Relation noch positiv bewertet: Die friedliche, ruhige Landschaft harmonisiert mit der antiken Kultur:

> „Les climats influent plus ou moins sur le goût des peuples. En Grèce, par exemple, tout est suave, tout est adouci, tout est plein de calme dans la nature comme dans les écrits des anciens"[30].

Das erinnert an die Winckelmannsche Interpretation der griechischen Klassik, der das Edle und Stille innewohne[31]. Das Motiv der klassischen Ruhe erfährt jedoch schon bald eine Umwertung. Die ionischen Inseln, an denen das Schiff vorüberfährt, sind unmittelbar mit dem Mythos verbundene Orte: „Je saluai de loin la chaumière d'Eumée, et le tombeau du chien fidèle"[32]. Doch eben nur in der Ferne, einzig in der Erinnerung sind die homerischen Gestalten lebendig. Bei genauerem Hinsehen muss der Reisende feststellen: „On ne voit plus dans la patrie d'Ulysse, ni la forêt du mont Nérée, ni les treize poiriers de Laërte: ceux-ci ont disparu"[33]. Auf dieselbe Abwesenheit stößt er bei der Ankunft in Modon. Der erste Eindruck auf griechischem Boden ist der völliger Ausgestorbenheit: „Pas un bateau dans le port; pas un homme sur la rive; partout le silence, l'abandon et l'oubli"[34]. Zunächst erinnert die Stille noch an die Einsamkeit der amerikanischen Steppe: „Je croyais errer dans les déserts de l'Amérique: même solitude, même silence"[35]. Doch in der Folge wird sie zum Ausdruck der absoluten Leere. Besonders deutlich wird dies in der Klangmetaphorik. Der erste zu vernehmende Laut in der Heimat der „Künste und des Genius" (S. 63) ist die Begrüßung durch einen Türken – auf italienisch! Der griechische Gesang ist hingegen verklungen:

---

28 Chateaubriand, *Itinéraire* 57. Der Vergleich mit dem lateinischen Dichter ist nicht zufällig: Im Sturmmotiv liegt eine Parallele zur *Aeneis* vor. Dort wird der Held im Zusammenhang mit einem Sturm eingeführt (Vergil, *Aeneis* 1.81 ff).

29 Diese Sehweise weist Parallelen auf zu jener Szene in Mme de Staëls *Corinne ou L'Italie* (1807), in der die Gesellschaft auf der Höhe des Vorgebirges von Misenum den Rundblick auf den Golf von Neapel genießt. Unwillkürlich drängt sich der Wunsch auf, von Corinne ein Lied über die Erinnerungen, die mit jenem Ort verhaftet sind, zu hören. Cf. auch das berühmte Gemälde von François Gérard zu dieser Szene (1819), das die Sängerin vor dem Hintergrund einer unendlich scheinenden Landschaft zeigt.

30 Chateaubriand, *Itinéraire* 59.

31 Voraussetzung der Schönheit und Vollkommenheit der griechischen Kunst seien, so Winckelmann, die günstigen klimatischen und geographischen Verhältnisse. Über die in der Natur begründete Schönheit hinausgehend, habe die griechische Kunst aber ein erhöhtes Ideal geformt, das sich durch „edle Einfalt und stille Größe" auszeichne.

32 Chateaubriand, *Itinéraire* 61.

33 Chateaubriand, *Itinéraire* 61.

34 Chateaubriand, *Itinéraire* 63.

35 Chateaubriand, *Itinéraire* 67.

> „Je n'y entendis point Tyrtée chanter à la tête des bataillons de Sparte; mais à son défaut, je fis en cet endroit la rencontre d'un Turc monté sur un bon cheval, et accompagné de deux Grecs à pied[36]. Mais il me semble encore ouïr le chant de mes malheureux guides, la nuit, le jour, au lever, au coucher du soleil, dans les solitudes de l'Arcadie, sur les bords de l'Eurotas, dans les déserts d'Argos, de Corinthe, de Mégare: lieux où la voix des Ménades retentit plus, où les concerts des Muses ont cessé"[37].

Die Absenz der Laute spiegelt die Absenz des griechischen Elementes. Überall stößt Chateaubriand auf ein wüstes, verschwundenes, trostloses Land. Die Suche nach Überresten der Vergangenheit wird nirgends eindringlicher beschrieben als in Sparta, dem ersten Höhepunkt der Reise, das der Dichter anfangs mit dem byzantinischen Mistra verwechselt. Die Suche nach der antiken Stadt geht einher mit dem Gefühl vollkommener Hoffnungslosigkeit: „Sparte était renversée dans la poudre, ensevelie dans le tombeau, foulée aux pieds des Turcs, morte, morte tout entière!"[38] Als er schließlich die Lage Spartas ausmacht, findet er nur noch Worte der Verzweiflung, Desillusion und Enttäuschung.

> „Les larmes me vinrent aux yeux, en fixant mes regards sur cette misérable cabane qui s'élevait dans l'enceinte abandonnée d'une des villes les plus célèbres de l'univers, et qui servait seule à faire reconnaître l'emplacement de Sparte; demeure unique d'un chevrier, dont la richesse consiste dans l'herbe qui croît sur les tombes d'Agis et de Léonidas"[39].

Am nächsten Morgen macht sich der Reisende früh auf, um den Sonnenaufgang in Sparta zu erleben. Der plötzliche Wechsel der Erzählzeit ins Präsens im Augenblick, da ihm sein Cicerone den historischen Ort zeigt, signalisiert seine Emotionen: „Le cœur commence à me battre"[40]. Der ekstatische Rundblick vom Burghügel auf die Stadt aber steht im Zeichen der Negativität. Angesichts der absoluten Stille der Landschaft und Ruine bleibt der Betrachter sprachlos - im doppelten Wortsinn. Sein Ruf nach Spartas Freiheitshelden bleibt ungehört und ohne Widerhall. Das Echo, Rückschall einer nicht vorhandenen fremden Stimme, kann nur auf sich selbst verweisen. Darum drücken die nicht reflektierenden Schallwellen die Leere des Klanges doppelt aus: Der Klang erstickt im Keim:

> „Comme j'arrivais à son sommet, le soleil se levait derrière les monts Ménélaïons. Quel beau spectacle! Mais qu'il était triste! L'Eurotas coulant solitaire sous les débris du pont Babyx; des ruines de toutes parts, et pas un homme parmi les ruines! Je restai immobile, dans une espèce de stupeur, à contempler cette scène. Un mélange d'admiration et de douleur arrêtait mes pas et ma pensée; le silence était profond autour de moi; je voulus du moins faire parler l'écho dans des lieux où la voix humaine ne se faisait plus entendre, et je criai de toute ma force: Léonidas! Aucune ruine ne répéta ce grand nom, et Sparte même sembla l'avoir oublié"[41].

Die Ruine selbst soll an etwas erinnern. Wenn diese Erinnerung für immer verloren ist, kann nur noch Melancholie an ihre Stelle treten. Es bleibt kein Raum mehr für Illusionen. Beschreibbar sind dann nur noch Leere und Trauer. Wie schon Diderot erscheint auch Chateaubriand die Ruine als Ausdruck der eigenen Vergänglichkeit:

---

36 Chateaubriand, *Itinéraire* 74.
37 Chateaubriand, *Itinéraire* 78.
38 Chateaubriand, *Itinéraire* 94.
39 Chateaubriand, *Itinéraire* 95.
40 Chateaubriand, *Itinéraire* 98.
41 Chateaubriand, *Itinéraire* 99. Cf. Auch Richard 1967, 95.

> „Tout passe, tout finit dans ce monde. […] Je passerai à mon tour: d'autres hommes aussi fugitifs que moi viendront faire les mêmes réflexions sur les mêmes ruines"[42].

Auch die Ruine ist dem Verfall preisgegeben. Bald schon bleibt auch für die Erinnerung kein Platz mehr, die Landschaft strebt ihrer eigenen Auflösung entgegen:

> „Tout cet emplacement de Lacedémone est inculte: le soleil l'embrase en silence, et dévore incessamment le marbre des tombeaux. […] ce n'est plus qu'une ruine qui annonce des ruines"[43].

Immer mehr gleicht die Landschaft einem Totenreich. Die verbliebenen Reste antiker Kultur sind nur noch die Grabmäler vergangener Größe. Das vorherrschende Bild der Stille als Ausdruck der untergangenen Kultur drängt sich auch in Argos und Korinth auf:

> „Mais, soit que mon imagination fût attristée par le souvenir des malheurs et des fureurs des Pélopides, soit que je fusse réellement frappé par la vérité, les terres me parurent incultes et désertes, les montagnes sombres et nues[44]. […] Je ramenais mes regards sur le Péloponèse, sur Corinthe, sur l'Isthme, sur l'endroit où se célébraient les jeux: quel désert! quel silence! infortuné pays! malheureux Grecs"[45]!

Auch das verlassene Salamis bietet einen trostlosen Anblick: „Le silence était égal sur la terre et sur la mer"[46]. Die Erinnerung an die Vergangenheit und das Wissen um die gegenwärtige Zerstörung sind besonders in Athen auf Schritt und Tritt spürbar. Der Reisende verzichtet bewusst auf eine sachliche Darstellung der Monumente der Stadt. Stattdessen versucht er, einen flüchtigen Eindruck von Farbe und Licht einzufangen. Mit der Aufgabe des archäologischen Nahblicks gelingt in impressionistischen Bildern die Schaffung eines zeitlosen Ganzen, einer Atmosphäre, die Natur und Geschichte vereint. Die so poetisierte Landschaft spiegelt das eigene romantische Bewusstsein. Die überall spürbare Juxtaposition von Vergangenheit und Gegenwart erzeugt einen Kontrasteffekt, der besonders in der Klangmetaphorik zum Tragen kommt:

> „Je fus réveillé tout à coup par le tambourin et la musette turque dont les sons discordants partaient des combles des Propylées. En même temps un prêtre turc se mit à chanter en arabe l'heure passée à des Chrétiens de la ville de Minerve"[47].

Der Gesang ist gerade deshalb dissonant, weil er auf die Unvereinbarkeit des geistigen Paradigmas, nämlich einerseits auf die kulturelle Differenz, andererseits auf die religiöse Diskrepanz verweist. Das griechische Element ist auch in Athen verstummt. Nur noch die Leere ist wahrnehmbar. Der Ilissos ist ausgetrocknet, die Häfen von Piräus und Phaleron sind leer.

> „Pour tout spectacle, des ruines, des rochers et la mer, pour tout bruit, le cri des alcyons, et le murmure des vagues qui, se brisant dans le tombeau de Thémistocle, faisaient sortir un éternel gémissement de la demeure de l'éternel silence"[48].

---

42 Chateaubriand, *Itinéraire* 146 f. Es handelt sich um eine Paraphrasierung der Ruinenpoesie Diderots.
43 Chateaubriand, *Itinéraire* 102.
44 Chateaubriand, *Itinéraire* 110.
45 Chateaubriand, *Itinéraire* 119.
46 Chateaubriand, *Itinéraire* 125.
47 Chateaubriand, *Itinéraire* 138.
48 Chateaubriand, *Itinéraire* 152. Das Bild des kreischenden Eisvogels finden wir in den philhellenischen Gedichten *Le jeune diacre* von Casimir Delavigne und *Héléna* von Alfred de Vigny wieder.

An eine Säule des Poseidontempels am Kap Sounion gelehnt, auf Attika zurückschauend und den Blick über die Weite des Archipels streifend, an dessen Endpunkt das Heilige Land liegt, in dieser melancholisch-romantischen Geisteshaltung, für die der Italiener das Wort *serenità* kennt, resümiert der einsame Betrachter Chateaubriand seine Begegnung mit der griechischen Landschaft. Mit dem Untergang der Sonne verklingen die letzten Töne:

> „Au plus beau coucher du soleil avait succédé la plus belle nuit. Le firmament répété dans les vagues avait l'air de reposer au fond de la mer. L'étoile du soir, ma compagne assidue pendant mon voyage, était prête à disparaître sous l'horizon; on ne l'apercevait plus que par de longs rayons qu'elle laissait de temps en temps descendre sur les flots, comme une lumière qui s'éteint. Par intervalles, des brises passagères troublaient dans la mer l'image du ciel, agitaient les constellations, et venaient expirer parmi les colonnes du temple avec un faible murmure. Toutefois ce spectacle était triste, lorsque je venais à songer que je le contemplais au milieu des ruines. Autour de moi étaient des tombeaux, le silence, la destruction, la mort, ou quelques matelots grecs qui dormaient, sans soucis et sans songes, sur les débris de la Grèce"[49].

Die rauschenden Wellen und das Zirpen der Grillen, der einzigen Bewohner der Tempelruinen, sind die letzten vernehmbaren Klänge Griechenlands.

ZUR FUNKTION VON DICHTERISCHER IMAGINATION UND ERINNERUNG

Beschreibbar wird Landschaft also nicht durch sinnliche Wahrnehmung (es gibt nichts zu sehen in Sparta, Eleusis und Athen), sondern durch Dekodierung von Zeichen. Nicht Orte, sondern die Bedeutung der Orte sucht der Reisende auf. Signifikat und Signifikandum sind untrennbar miteinander verbunden. Bestimmte Namen (Sparta, Athen, Korinth) assoziiert der Reisende sofort mit der konkreten historischen oder mythologischen Geschichte (mit der spartanischen Herrschaftsform, der Athener Demokratie, mit dem Leda-Mythos, der Schutzgöttin Athena, dem Mythos um Jason und Medea usw.):

> „Si des ruines où s'attachent des souvenirs illustres font bien voir la vanité de tout ici-bas, il faut pourtant convenir que des noms qui survivent à des Empires et qui immortalisent des temps et des lieux, sont quelque chose"[50].

Die Landschaft selbst ist Zeichensystem, das auf ein *ailleurs,* welches über Abbildung hinausgeht, verweist. Dieses liegt einerseits, wie erwähnt, im Selbsterlebten (z.B. der Amerikareise), andererseits ist es in ein umfangreiches Textkorpus eingebettet, auf das der Autor immer wieder durch dasselbe Verfahren (Lesen-Finden-Wiedererkennen) Bezug nimmt. Mittels poetischer Imagination und Erinnerung wird Landschaft so erst lesbar und damit sichtbar gemacht. Die Leere wird durch dieses poetische Verfahren überwunden. Wo nichts ist, malt sich der Dichter aus, was hätte sein können. Der häufige Gebrauch von einleitenden Wendungen wie „j'aurais pu voir, je me souvenais, cela me rappelait" ist unmissverständlich: „Avec un peu d'imagination, j'aurais pu voir les Nymphes embrasant le vaisseau de Télémaque"[51]. Beinahe jeder griechische Ort löst mythologisch-historische Reminiszenzen aus. Die karge Landschaft wird re-poetisiert, Geschichte neu geschrieben und im literarischen Kontext lesbar gemacht. Die Schreibweise ist nicht mehr mimetisch (wie noch bei Guys und Choiseul-Gouffier). Sie ist unmittelbar an

49 Chateaubriand, *Itinéraire* 169.
50 Chateaubriand, *Itinéraire* 99.
51 Chateaubriand, *Itinéraire* 59.

das schreibende Ich gebunden. Chateaubriand stellt Landschaft nicht dar, weil sie für ihn in der Realität selbst nichts mehr darstellt. Die Reise wird zum „rêve culturel". Nur in der eigenen dichterischen Imagination kann Chateaubriand sein Ziel finden: „J'allais chercher les Muses dans leur patrie[52]." Die Reise ist darum auch keine Entdeckungsfahrt, sie bringt keine wissenschaftlichen Erkenntnisse. Sie dient dazu, längst Bekanntes und Gelesenes wieder in Erinnerung zu rufen. *L'Itinéraire* kann daher als Produkt eines Lese- und Schreibprozesses begriffen werden[53]. Die mangelnde Landschaftserfahrung wird ersetzt durch ein umfangreiches intertextuelles Netz. Im eindeutigsten Fall geschieht dies durch Übernahme von Passagen aus früheren Reiseberichten und antiken Schriften oder durch die Erinnerung an die Mythologie, die ihrerseits auf Texte, vor allem auf die Odyssee und die antiken Tragödien verweist. In diesem Zusammenhang steht auch die ausführliche Einführung in die Geschichte Athens und Spartas, die *L'Itinéraire* als Paratext vorangestellt ist. All dies verleiht dem Werk auch einen dokumentarischen Charakter. Die zahlreichen Digressionen werden aber nicht wie im *Jeune Anacharsis* als wissenschaftlicher Ballast empfunden. Die wahllose, zufällige, in jedem Fall subjektive Textauswahl unterstreicht vielmehr dichterische Imagination. Der Rückbezug auf ein Textkorpus ist zudem als Apostrophe an die Macht der Dichtkunst zu verstehen: „Was unsterblich im Gesang soll leben, muss im Leben untergehen" – an die Lukansche[54], von Schiller[55] wiederaufgenommene Sentenz knüpft auch Chateaubriand an: Einzig durch das Wort des Dichters wird Griechenland unsterblich: „Homère et Racine ne laisseront point mourir le nom d'une petite anse et d'une petite barque"[56].

DIE PHILHELLENISCHE BOTSCHAFT

Die Forschung hat in *L'Itinéraire* vor allem die politische Thematik hervorgehoben[57] und sich dabei auf die Äußerung Chateaubriands berufen, der unter dem Eindruck des griechischen Befreiungskampfes a posteriori die Aktualität des Sujets betont:

> „L'Itinéraire a pris par les événements du jour un intérêt d'une espèce nouvelle: il est devenu, pour ainsi dire, un ouvrage de circonstance, une carte topographique du théâtre de cette guerre sacrée, sur laquelle tous les peuples ont aujourd'hui les yeux attachés"[58].

Dem Vorwort der Gesamtausgabe fügt der Autor zudem die *Note sur la Grèce* hinzu, die er als espèce de complément de l'Itinéraire[59] bezeichnet. Aufgrund dieser eindeutigen politischen Stellungnahme wird Chateaubriand bis heute als „großer Philhellene" verehrt[60]. Über diesen

52 Chateaubriand, *Itinéraire* 57.

53 Berchet vergleicht die leere Landschaft mit dem weißen Blatt Papier des Schriftstellers. Chateaubriand, *Itinéraire* 104 ff.

54 Marcus Annaeus Lucanus, *Caesar in Troja* 9.5.980-986.

55 *Die Götter Griechenlands,* zweite Fassung.

56 Chateaubriand, *Itinéraire* 150.

57 Cf. besonders die Untersuchungen von E. Malakis (1925), E. Lovinesco (1909), R. Canat (1951-55).

58 Préface des Œuvres complètes, Chateaubriand, *Itinéraire* 36.

59 Der Appell, den Chateaubriand an die Chambre des Pairs richtete, erschien 1825 in mehreren Auflagen unter zwei unterschiedlichen Titeln, *Note sur la Grèce* und *Appel en faveur de la cause sacrée des Grecs.* Im selben Jahr erschien eine italienische und deutsche Übersetzung. Zur Wirkung der *Note* ausführlich in Kokkou 1992.

60 1843 wird Chateaubriand von König Otto das Große Kreuz des königlichen Ordens verliehen. Des 200. Geburtstages von Chateaubriand im Jahr 1968 wurde in Griechenland mit einer Ausstellung und zahlreichen Vorträgen in der Athener Akademie und im französischen Kulturinstitut gedacht. Die Vorträge sind im Sonderband der Zeitschrift *Nea Estia* veröffentlicht: „François-René de Chateaubriand 1768-1968" (1968) abgedruckt.

nicht zu bestreitenden Einzelheiten wurde freilich übersehen[61], dass sich die philhellenischen Aussagen in *L'Itinéraire* eher ex negativo manifestieren. Die Gegenwart erscheint ihm als Mangel und wird deshalb auch nicht beschrieben. Es ist auffallend, wie wenig der Autor (im Vergleich etwa zu Choiseul-Gouffier oder zu Pouqueville) über den Lebensalltag und die Sitten der modernen Griechen berichtet. Meist verweist er auf andere Beschreibungen:

> „Les lecteurs qui seraient curieux de connaître l'habillement, les mœurs et les usages des femmes turques, grecques et albanaises à Athènes, peuvent lire le vingt-sixième chapitre du *Voyage en Grèce* de Chandler"[62].

Im Gegensatz zu seinen Vorgängern zieht Chateaubriand[63] nicht den direkten Vergleich zwischen den modernen Griechen und den alten. Er will nicht rekonstruieren (wie Guys und Choiseul-Gouffier) und begeistert sich deshalb auch nur in bescheidenem Maße für die Archäologie (wie sein Gastgeber in Athen, der Konsul Fauvel, und dessen englischer Konkurrent Lord Elgin[64]). Ähnlich wie in den Stichen von Le Roy äußert sich Chateaubriands Philhellenismus in einer sehr subjektiven, melancholischen Trauer um das Verlorene. In der schwermütigen Betrachtung bieten die Ruine, das ruinierte Land und seine Bewohner ein einzigartiges Bild der Schönheit. Die griechische Gegenwart erfährt eine Auf-und Umwertung, indem sie (ausschließlich) auf die antike Vergangenheit rückbezogen und so gleichsam poetisiert wird. Er spart dabei nicht mit harscher Kritik an der osmanischen Unterdrückung:

> „Athènes est sous la protection immédiate du chef des Eunuques noirs du Sérail. Un disdar, ou commandant, représente le monstre protecteur auprès du peuple de Solon. Ce disdar habite la citadelle remplie des chefs- d'œuvre de Phidias et d'Ictinus, sans demander quel peuple a laissé ces débris, sans daigner sortir de la masure qu'il s'est bâtie sous les ruines des monuments de Périclès: quelquefois seulement le tyran automate se traîne à la porte de sa tanière, assis les jambes croisées sur un sale tapis, tandis que la fumée de sa pipe monte à travers les colonnes du temple de Minerve, il promène stupidement ses regards sur les rives de Salamine et sur les rives d'Epidaure"[65].

Am Ende der Reise stellt sich Chateaubriand ein befreites Griechenland vor. In der Phantasie des Reisenden wird Athen wieder zur Schule Europas:

> „Je me figurais qu'on m'avait donné l'Attique en souveraineté. Je faisais publier dans toute l'Europe, que quiconque était fatigué des révolutions et désirait retrouver la paix, vînt se consoler sur les ruines d'Athènes où je promettais repos et sûreté. [...] Je fondais une Université où les enfants de toute l'Europe venaient apprendre le grec littéral et le grec vulgaire"[66].

In solch konkreten Vorstellungen wird die Stille in positiver Konnotation als Ruhe erfahren. Der Philhellenismus Chateaubriands äußert sich primär in impressionistischen Bildern und Metaphern, die stets mit der unmittelbaren physischen Erfahrung des Reisenden verknüpft

---

61 Eine Ausnahme ist F. Wolfzettel, der kurz auf diesen Aspekt zu sprechen kommt (1986, 106).

62 Chateaubriand, *Itinéraire* 149.

63 Ausnahmen Chateaubriand, *Itinéraire* 109 und 174.

64 Es sei nebenbei bemerkt, dass Chateaubriand Lord Elgin heftig kritisiert (cf. Chateaubriand, *Itinéraire* 144 f).

65 Chateaubriand, *Itinéraire* 170. Am kulturellen Paradigma lässt sich der Bruch zwischen der noch humanistisch geprägten Generation Chateaubriands und der folgenden romantischen Schule verfolgen. Für Chateaubriand ist der Osmane gleichbedeutend mit Dekadenz und Korruption. (cf. auch Chateaubriand, *Itinéraire* 71, 81, 134, 171, 175). Dieselben –negativ besetzten– Motive werden später in der orientalisierenden Dichtung (z. B. in den *Orientales* von Hugo) und im Exotismus (schon in Flauberts Orientreise und besonders bei Loti (z. B. in *Les Désenchantées)* zur Effektsteigerung in positiver Konnotation verwendet.

66 Chateaubriand, *Itinéraire* 162.

sind. Die realen Bilder, die vor ihm auftauchen, regen den Betrachter zur Reflektion an, sind Ausgang weitschweifender Gedanken. „Chercher des images" meint also nicht die Suche nach Bildern um ihrer Beschreibung willen. Die Bilder sollen inspirieren, die dichterische Phantasie anregen. Syntaktisch leitet der Autor deshalb immer wieder seine Reflektionen mit dem Bezug zum Gesehenen („j'ai vu") ein:

> „J'avais vu [...] des cigognes se former en bataillon, et prendre leur vol vers l'Afrique. Depuis deux mille ans elles font ainsi le même voyage; elles sont restées libres et heureuses dans la ville de Solon comme dans la ville du chef des eunuques noirs. Du haut de leur nids, que les révolutions ne peuvent atteindre, elles ont vu au-dessous d'elles changer la race des mortels: tandis que les générations impies se sont élevées sur les tombeaux des générations religieuses, la jeune cigogne a toujours nourri son vieux père"[67].

Hier schlägt Chateaubriand jenen romantisch-verhaltenen Klageton über das Schicksal der unterdrückten Griechen an, der die folgende Dekade der kollektiven Griechenlandschwärmerei nachhaltig geprägt hat. Die Ödnis der Landschaft wird zum Symbol des versklavten Volkes:

> „On dirait que la Grèce elle-même a voulu annoncer, par son deuil, le malheur de ses enfants. En général, le pays est inculte, le sol nu, monotone et sauvage, et d'une couleur jaune et flétrie"[68].

Die Faszination der Reise geht von Bildern des Verfalls aus. So wird der Reisende beispielsweise immer wieder von Schauplätzen des Todes angezogen, von antiken Nekropolen wie modernen Friedhöfen. Türkenherrschaft und Niedergang des griechischen Volkes stehen in engem Zusammenhang, auf den in der Forschung bereits ausreichend hingewiesen wurde. Der Philhellenismus Chateaubriands äußert sich nicht in einer deskriptiven Kontrastrierung von Osmanen und Griechen, sondern in einer ästhetischen Erhöhung der hellenischen Landschaft. Chateaubriand ist nach Griechenland gefahren und hat in erster Linie eine Ödnis erlebt, die er poetisch umdeutet. Während sich seine Vorgänger wissenschaftlich betätigten und auch *L'Itinéraire* noch eruditen Ambitionen genügen möchte, was die vielen Zitate belegen, wird der archäologische Nahblick zugunsten einer impressionistischen Fern- und Weitsicht aufgegeben. Der Reiseroman Chateaubriands wird dadurch fragmentarisch. Griechenland ist in den subjektiven Schreib- und Leseprozess des Autors eingebunden und infolgedessen nur noch ästhetisch erfahrbar.

Folgenreich für die philhellenische Bewegung der Nachfolgegeneration ist die Bereicherung um religiöse Motive. Die Eigenschaft des modernen Griechen als **Hellene** UND **Christ** wird zur philhellenischen Chiffre schlechthin. Am Ende der Reise, im Heiligen Land, wird die Leere Griechenlands, doch noch symbolisch überwunden, indem die Perspektive durch das Christentum eine Umwertung erfährt und so die Erfahrung der Absenz aufgehoben wird. Wie Wolfzettel[69] richtig erkannt hat, folgt Jerusalem auf Athen, löst die christliche Epoche die Antike ab. Die heilsgeschichtliche Dimension der Reise wird so auch intertextuell erfahrbar. Am Grab Jesu Christi finden die christlichen Griechen Trost für ihre Leiden.

---

67 Chateaubriand, *Itinéraire* 138.

68 Chateaubriand, *Itinéraire* 170.

69 Wolfzettel 1986, 103. Die Überwindung der Antike durch das Christentum wird besonders auch in den *Martyrs* deutlich, deren Handlung in der christlichen Spätantike spielt.

BIBLIOGRAPHIE

Quellen

Chateaubriand, François-René, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, éd. J. Mourot. Paris: Garnier-Flammarion. 1968.
Chateaubriand, François-René, *Note sur la Grèce. Appel en faveur de la cause sacrée des Grecs*. Paris: Le Normant. 1825.
Chateaubriand, François-René, *Œuvres romanesques et voyages*, éd. M. Regard. Paris: Gallimard. 1969.

Auswahlbibliographie

Berchet, J.-C. 1983. „Un voyage vers soi. " *Poétique. Revue de Théorie et d'Analyse Littéraires Paris* 53:91-107.
Canat, R. 1951-55. *L'hellénisme des romantiques*. 3 Bde. Paris: Didier.
Der Sahaghian, G.P. 1914. *Chateaubriand en Orient*. Venedig: imprimerie arménienne.
Kokkou, H. 1992. „The *Note on Greece* (*Note sur la Grèce*) by François-René de Chateaubriand." In *Europäischer Philhellenismus. Die europäische philhellenische Literatur bis zur 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts*, hrsg. von E. Konstantinou, 53-62. Philhellenische Studien 2. Frankfurt a. M.: Peter Lang.
Lovinesco, E. 1909. *Les voyageurs français en Grèce au XIXe siècle (1800-1900*). Paris: H. Jouve.
Malakis, E. 1925. „French travellers in Greece 1770-1820. An early phase of French philhellenism." Ph.D. diss. Philadelphia University.
Richard, J.-P. 1967. *Paysage de Chateaubriand*. Paris: Seuil.
Ritter, J. 1980 „Landschaft: Zur Funktion des Ästhetischen in der modernen Gesellschaft" (1963). In *Subjektivität*, hrsg. von J. Ritter, 141-162. Frankfurt a.M.: Suhrkamp .
Wolfzettel, F. 1986. *Ce désir de vagabondage cosmopolite. Wege und Entwicklung des französischen Reiseberichts im 19. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer.

Από τα αριστουργήματα της ελληνικής τέχνης στα τεκμήρια ελληνικότητος

Η συλλογή αρχαιοτήτων από αρχαιοθήρες, αρχαιολάτρες και Έλληνες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα[1]

†Πολυξένη Μπούγια

SUMMARY: ADMIRATION FOR ANCIENT GREEK WORKS OF ART. CLASSICAL ARCHAEOLOGY AS A PROOF OF HELLENIC IDENTITY. COLLECTIONS OF ANTIQUITIES BY GREEKS, HUNTERS, AND LOVERS OF GREEK ART IN 19th CENTURY GREECE

The lure of ancient Greek antiquity itself from the Renaissance onwards, the idealization of ancient Greek culture through Classical studies promoted by J.J. Winckelmann, illustrated publications on the eastern Mediterranean by European travelers, and the increasing activity of European entrepreneurs in the territory of the decaying Ottoman empire encouraged the collection of Greek antiquities.

The systematic creation of collections of antiquities in Europe was started by royalty and aristocrats during the 17th century. By the early 19th century any object of Greek art had become fashionable. The desire to obtain authentic works was responsible for the increase in the number of foreign travelers to Greece and brought about a number of excavations, although it also caused the plundering of archaeological sites. At this period, antiquities ended up in the hands of collectors, since the Greek State, which subsequently attempted to protect antiquities, did not come into existence until 1828, whilst the Ottoman administration either ignored antiquities or traded in them for economic gain.

In 19th century Greece, the most noteworthy collections of antiquities were formed by foreign diplomats and officials resident in Athens, experts being far fewer. Finally, all or part of these collections were donated, under the influence of the Enlightenment, or sold to major European Museums, such as the Louvre, British Museum, the Berlin museums and the Hermitage.

European collectors set the fashion subsequently followed by prominent Greek businessmen and scholars. For these, however, the struggle for Greek independence influenced the scope for collecting antiquities. Since, in the 19th century, nation states had justified their expansionism and political institutions by reference to their own cultural heritage and to ancient Greek culture, it was thus to be expected, that the young Greek State, obsessed with an orientation towards Europe, sought its cultural identity in Classical antiquity. Besides, admiration for antiquities and what they symbolized had nourished the European philhellenic movement, which contributed towards the liberation of the physical heirs of Classical Greece.

The evidence for historical continuity had to be safeguarded and exhibited by the regenerated Greek nation. From the middle of the 19th century, Byzantine monuments and artifacts began to be considered both interesting and valuable. The export of antiquities was prohibited and they were collected with the aim of gathering together the dispersed relics of a splendid and unique past, so as to construct a collective historical memory. The notion of the *Great Idea*, whose aim was the territorial, political and cultural renewal of the Greek homeland, and invitations issued by visionary Greek politicians or by capable managers of the Greek cultural heritage had an impact on the successful traders, scholars and intellectuals of the Greek *diaspora* in both East and West. These individuals bequeathed or sold their collections to the Greek State, strove and paid for the repatriation of antiquities abroad, sponsored the state purchase of private collections and financed scholarships allowing Greeks to pursue Classical studies abroad. The rapid enrichment of the collection of the Numismatic Museum, which was also fed by public-spirited donations from ordinary people, students and priests, clearly shows how the perception of collecting practices changed in 19th century Greece.

---

1 Το κείμενο σε προκαταρκτική μορφή ανακοινώθηκε στην Επιστημονική Συνάντηση «Το Ιλίου Μέλαθρον στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Πόλη – Κοινωνία – Αρχαιολογία – Νομισματική, Νομισματικό Μουσείο», Αθήνα, 14-15 Μαρτίου 2010.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Στην Αθήνα του έτους 1800, η αυθεντία στην ανακάλυψη και συλλογή αρχαιοτήτων ήταν ο Γάλλος ζωγράφος Louis-François-Sébastien Fauvel[2] (εικ. 1), απεσταλμένος του συνομήλικού του, πρέσβυ της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη M.G.F.A. de Choiseul-Gouffier (1752-1817). Ο Fauvel φυλακίσθηκε στο Επταπύργιο, επειδή η Γαλλία περιέπεσε στη δυσμένεια του σουλτάνου λόγω της γαλλικής παρέμβασης στην Αίγυπτο το 1799[3]. Η αποστολή του Fauvel στην Αθήνα περιγράφεται σε επιστολή του εντολέα του:

> «Πάρτε ὅ,τι μπορεῖτε, μὴ χάνετε καμιὰ εὐκαιρία νὰ ἁρπάξετε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν περιοχή της ὅ,τι μπορεῖ νὰ παρθεῖ... Μὴν ὑπολογίζετε οὔτε τοὺς νεκροὺς οὔτε τοὺς ζωντανούς»[4].

Η κυνική αυτή οδηγία δόθηκε από μανιώδη αρχαιολάτρη και λόγιο, ο οποίος, στην πρώτη σελίδα του συναρπαστικού έργου του *Voyage pittoresque de la Grèce* (1782), παριστάνει «τὴν Ἑλλάδα ἁλυσοδεμένη κάτω ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ [...] τριγυρισμένη ἀπὸ πένθιμα μνημεῖα, χτισμένα στὴ μνήμη μεγάλων ἀνδρῶν τῆς Ἑλλάδας, οἱ ὁποῖοι [...] ἀφοσιώθηκαν στὴν ὑπόθεση τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας»[5]. Σημαντικό τμήμα της συλλογής του Choiseul-Gouffier κάηκε στην πυρκαγιά της Σμύρνης το 1798[6]. Ένα άλλο κατασχέθηκε από τον Νέλσωνα και αποδόθηκε στο Βρετανικό Μουσείο (1802)[7], ενώ το υπόλοιπο κατέληξε στο Λούβρο[8] μετά το θάνατό του. Ο Fauvel πρωτοστατούσε στην εμπορία των αρχαιοτήτων στην περιοχή ήδη από το 1780, αλλά δεν ήταν ο μόνος. Στην Ελλάδα συνέρρεαν αρχαιολάτρες, αλλά και αδίστακτοι αρχαιοθήρες στο κλίμα της ευρωπαϊκής φρενίτιδας για την αρχαία Ελλάδα και τη συλλογή πάσης φύσεως αρχαιοτήτων[9]. Οι πρεσβείες των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Τουρκία αλλά και οι κατά τόπους πρόξενοί τους στην Ανατολική Μεσόγειο για την προώθηση των συμφερόντων τους συντόνιζαν και το κυνήγι αρχαιολογικών θησαυρών. Η φυλάκιση του Fauvel έθεσε τέλος στις βλέψεις του για τα γλυπτά του Παρθενώνα, αλλά άφησε ανοικτό το πεδίο στους ζωγράφους G.B. Lusieri και F. Iwanovich, πράκτορες του Βρετανού πρέσβυ στην Κωνσταντινούπολη Thomas Bruce, 7ου κόμη του Elgin, για τη λεηλασία της Ακρόπολης των Αθηνών με την ανοχή των τουρκικών αρχών. Η Αγγλία ήταν προνομιακή σύμμαχος του σουλτάνου, ως εγγυήτρια της ακεραιότητας του τουρκικού κράτους[10].

Αν και αυτός ήταν επί αιώνες ο κυρίαρχος μηχανισμός για την τροφοδότηση των ευρωπαίων συλλεκτών με αυθεντικά έργα της αρχαιότητας, η σύληση του Παρθενώνα πυροδότησε τη γενική κατακραυγή με αποτέλεσμα να τεθεί για πρώτη φορά το 1816 στο βρετανικό κοινοβούλιο το θέμα των φυσικών δικαιούχων, με αφορμή την αγορά των παρθενώνειων γλυπτών από το Βρετανικό Μουσείο[11]. Η φιλελεύθερη αυτή αντίδραση είναι κατανοητή μόνο στο πνεύμα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Σφοδρή κριτική για τη βάναυση πράξη άσκησαν και μέλη της αρχαιόφιλης παροικίας ξένων στην Αθήνα. Οι επονομαζόμενοι *Fashionable of Athen*s

2 Κουμαριανού 1985.
3 Τόλιας 2003, 163-164.
4 Κόκκου 1977, 16.
5 Η περιγραφή οφείλεται στον ιερέα του πλοίου, το οποίο έφερε τον Choiseul-Gouffier ως πρέσβυ στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. για αυτό Κουμαριανοῦ 1968, 30.
6 Τόλιας 2003, 169.
7 Σιμόπουλος 1993, 292.
8 Κουμαριανοῦ 1968, 39.
9 Κουμαριανοῦ 1988, 49.
10 Τόλιας 2003, 164.
11 Τόλιας 2003, 171.

ήταν αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες και καλλιτέχνες[12]. Με την ομάδα συνδέθηκαν ο Byron (1809, 1810-1811), ο G. Chr. Gropius, προμηθευτής αρχαιοτήτων του λόρδου του Aberdeen και αργότερα πρόξενος της Αυστρίας και της Πρωσίας, αλλά και ο αποφυλακισμένος Fauvel, ο οποίος είχε ορισθεί από το 1803 πρόξενος της Γαλλίας. Το γεγονός ότι αυτοί ίδρυσαν –με πρωτοβουλία Ελλήνων– το 1812 τη Φιλόμουσο Εταιρεία των Αθηνών για τη διαφύλαξη των αρχαιοτήτων και χειρογράφων[13], την προώθηση της αρχαιολογικής έρευνας και τη διευκόλυνση των ξένων μελετητών, δεν εμπόδισε τον Gropius και το Fauvel να συνεχίσουν να επιδίδονται στην άγρα αρχαιοτήτων. Το «Μουσείο» του Fauvel[14], όπως ονόμασε ο Pouqueville την οικία του περίπου στο κέντρο της Αρχαίας Αγοράς –από το 1813– περιείχε αγάλματα, αγγεία, ειδώλια, επιγραφές, έργα μικροτεχνίας, εκμαγεία από τα γλυπτά της Αφαίας αλλά και ανάγλυφους χάρτες της αρχαίας Αθήνας και της Αττικής, έργα του ίδιου. Μετά από το πλήγμα βόμβας στην οροφή του κτηρίου κατά το πρώτο έτος της Επανάστασης (1821), η συλλογή Fauvel εγκιβωτίσθηκε για να φυγαδευθεί στη Σμύρνη. Κάποια όμως αντικείμενα της συλλογής του ανακαλύφθηκαν στις ανασκαφές της Αγοράς[15].

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

Η ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου αποτελούσε έναν από τους σκοπούς της Φιλομούσου Εταιρείας Αθηνών «πρὸς θέαν τῶν περὶ ταῦτα ἐραστῶν». Ήδη, όμως, το 1807, ο Κοραής είχε προτείνει τη σύσταση ενός «Ελληνικού Μουσείου» για την εθνική κεντρική συλλογή χειρογράφων και αρχαιοτήτων[16]. Τέσσερα χρόνια ενωρίτερα σημείωνε:

> «Είμαστε απόγονοι των Ελλήνων [...] πρέπει να προσπαθήσουμε να ξαναγίνουμε άξιοι αυτού του ονόματος ή να μη το χρησιμοποιούμε».

Αυτές οι προτροπές εντάσσονται στα διδάγματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (τέλη 17ου αιώνα – 1821), με κύριο στόχο την πνευματική αναγέννηση του Γένους μέσω της καλλιέργειας της παιδείας και της γνώσης της προγονικής κληρονομιάς αλλά και τη μεταρρύθμιση της διοίκησης και της νομοθεσίας, καθώς και την απελευθέρωση των δυνατοτήτων του ατόμου[17]. Οι Έλληνες λόγιοι, ευημερούντες επιχειρηματίες και έμποροι στα αστικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, στις χώρες της Ευρώπης και στη Ρωσία, μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), έγιναν αρχικώς κοινωνοί της φανατικής αρχαιολατρείας σε όλη την έκταση της ευρωπαϊκής ηπείρου, αλλά, από τα τέλη του 18ου αιώνα, αναζήτησαν στην αρχαιογνωσία και τα υλικά κατάλοιπα της αρχαιότητας ένα μέσον της εθνικής παλιγγενεσίας τους[18]. Η συμβολή του φιλελληνικού κινήματος στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, για την απελευθέρωση του λίκνου του κλασικού πολιτισμού, απεκάλυψε περαιτέρω την πολιτική και συμβολική αξία των ελληνικών αρχαιοτήτων για τη συγκρότηση του αρτισύστατου κράτους[19]. Στη σχέση με τις αρχαιότητες υπεισήλθε και η πατριωτική παράμετρος.

---

12 Τόλιας 2003, 165, 171.

13 Γεννάδιος 1930, 139-140. Αυτή, όπως και η ομώνυμή της με έδρα τη Βιέννη, θεωρούνται πρόδρομοι των μυστικών επαναστατικών εταιρειών των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Για αυτό βλ. Βερέμης και Κολιόπουλος 2010, 14.

14 Κόκκου 1977, 20. Για την πληθώρα των αντικειμένων της συλλογής του, ικανής να συγκροτήσει μουσείο βλ. και Hughes 1820, I, 270.

15 Harrison 1956, 27 και πίν. 9a-d.

16 Τόλιας 2003, 173.

17 Κόκκου 1977, 27. Κιτρομηλίδης και Şükrü Ilicak 2010, 46, 58.

18 Hamilakis και Yalouri 1996, 121.

19 Plantzos 2008, 21. Tolias 2008, 55.

Προεπαναστατικά, κάποιοι Έλληνες λόγιοι, πρόκριτοι, καθώς και οι κοσμικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι έγιναν κάτοχοι αρχαιοτήτων κατά το δυτικό πρότυπο, στο πλαίσιο, δηλαδή, του ουμανιστικού ενδιαφέροντος για την ελληνική αρχαιότητα[20]. Η προτίμηση για νομίσματα και επιγραφές ερμηνεύεται από το γεγονός ότι τα ευρήματα αυτά διαφώτιζαν ζητήματα της κατά τόπους ιστορικής τοπογραφίας και προσωπογραφίας. Η δημοτικότητα των νομισμάτων, όμως, από το 17ο αιώνα έγκειται στη σαφήνεια και πυκνότητα των καλλιτεχνικών και ιστορικών μηνυμάτων, τα οποία συνοψίζουν η διακόσμηση και οι επιγραφές τους[21]. Η συλλογή του διερμηνέα του στόλου και διοικητή των νήσων Νικολάου Μουρούζη τις παραμονές της Επανάστασης συγκροτήθηκε από την υποχρεωτική συγκέντρωση των αρχαιοτήτων της περιοχής αρμοδιότητάς του κατόπιν εντολής του. Τα αρχαιολογικά ευρήματα (επιγραφές, νομίσματα, αγγεία, γλυπτά και χειρόγραφα) από τις εκσκαφές στο τείχος της Κέρκυρας περιήλθαν στην κατοχή του κληρικού Αρσενίου Γιαννούκου και δωρήθηκαν από αυτόν στην Ακαδημία της Μασσαλίας το 1814, επειδή ο συλλέκτης ήταν ιερέας του γαλλικού τάγματος κατοχής της Επτανήσου. Στην διάρκεια του Αγώνα κάποιοι από τους Φιλέλληνες και πληρώματα της αμερικανικής ναυτικής μοίρας στη Μεσόγειο[22] έγιναν συλλέκτες μεμονωμένων αρχαιοτήτων υπακούοντας στα κελεύσματα της αρχαιομανίας, αλλά και στη λογική του ενθυμίου από τη γη της Ελλάδος.

ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΓΙΑ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ[23]

Η ιδεολογία του κλασικισμού απέβη κυρίαρχη στη θεσμική συγκρότηση του αναδυόμενου πολιτικού οργανισμού λόγω της προσήλωσης των εγγυητριών δυνάμεων στα κλασικά ιδεώδη, αλλά και της συνειδητής επιλογής για εξευρωπαϊσμό του νέου βασιλείου[24] (δηλ. συνταγματική λειτουργία υπό την επιστασία μονάρχη, ισχύς των νόμων και λαϊκή κυριαρχία)[25]. Το 1829 ιδρύθηκε επί Καποδίστρια το «Εθνικόν Μουσείον» στην Αίγινα και απαγορεύθηκε η πώληση και εξαγωγή αρχαιοτήτων εκτός της ελληνικής επικρατείας. Δεν εμποδίσθηκαν, όμως, η δωρεά αρχαιοτήτων για διπλωματικούς λόγους (π.χ. διευκολύνσεις στην Expédition de Morée)[26], οι λαθραίες ανασκαφές και η συνακόλουθη εξαγωγή των λαφύρων. Η Αθήνα προκρίθηκε ως πρωτεύουσα του βασιλείου, σύμφωνα με τις επιταγές του βαυαρικού νεοκλασικισμου[27], και αναδείχθηκε ως το εθνικό κέντρο του ελεύθερου και αλύτρωτου ελληνισμού, από όπου εκπορευόταν η προσπάθεια ανασυγκρότησης και όπου συγκεντρώνονταν προνομιακά οι εκσυγχρονιστές[28]. Αμέσως μετά την εγκατάσταση του Όθωνα και των αντιβασιλέων εκεί (1834), ιδρύθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία με την έκδοση νόμου με τη μορφή διατάγματος (ΦΕΚ 22 της 10ης/22ης Μαΐου 1834), στο πρότυπο των ισχυόντων στη Ρώμη[29]. Ο νόμος αυτός χαρακτήριζε τις αρχαιότητες ως «εθνική κληρονομιά», αλλά τις διέκρινε σε κρατικές και ιδιωτικές, επέτρεπε την εμπορία τους στο εσωτερικό και την εξαγωγή στο εξωτερικό των διπλών και ασήμαντων, καθώς και τη διενέρ-

20 Τόλιας 2003, 175-176.
21 Κουμαριανού 1988, 49.
22 Γεννάδιος 1930, 210. Σιμόπουλος 1993, 318.
23 Ο όρος έχει θεσμική βαρύτητα, αφού προϋπέθετε πεφωτισμένη δεσποτεία με συνταγματικό έρεισμα και εκσυγχρονισμό κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο.
24 Hamilakis και Yalouri 1996, 121-122.
25 Βερέμης και Κολιόπουλος 2010, 88.
26 Πετράκος 2004, 5-6.
27 Mazower 2008, 34.
28 Αρβανιτάκης 2006α, 22-23. Για την πνευματική παρακμή του έξω ελληνισμού («έξω αδελφοί» και ομογενείς) σε σχέση με την απογείωση της Αθήνας βλ. Σκοπετέα 1984, 52, 54-55.
29 Βουδούρη 2003, 18-23.

γεια ιδιωτικών ανασκαφών από ιδιοκτήτες ή τρίτους[30], ενώ προστάτευε και τα βυζαντινά μνημεία (άρθρο 111)[31]. Το άρθρο 63 όριζε ότι στους ιδιώτες ανήκουν «ὅλαι αἱ εἰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς ἢ κτῆσιν ἰδιωτῶν εὑρισκόμεναι ἀρχαιότητες καὶ ὅλα τὰ ἐπὶ ἰδιοκτήτων γαιῶν ἢ ὑπ' αὐτὰς εὑρισκόμενα ἐρείπια ἢ ἄλλαι ἀρχαιότητες». Οι βυζαντινοί ναοί, τα φράγκικα και οθωμανικά κτήρια απειλήθηκαν από την επιθυμία αποκατάστασης της αυθεντικής μορφής των κλασικών κτηρίων. Μέχρι το τέλος του αιώνα το ενδιαφέρον των συλλεκτών μονοπωλούσαν οι ελληνορωμαϊκές δημιουργίες, τάση η οποία ανάγεται στην αναγεννησιακή αντίδραση για τη θρησκευτική τέχνη, αλλά και στο γεγονός ότι οι βυζαντινές αρχαιότητες θεωρούνταν λειτουργικά σκεύη της ζώσας θρησκείας.

Η ιδιωτική συλλογή αρχαιοτήτων στην Αθήνα εξακολούθησε, όπως και πριν. Οι επιτετραμμένοι των ξένων κυβερνήσεων στην πόλη αλλά και ειδικοί επιστήμονες του βασιλέα, ωθούμενοι από την παιδεία και το συλλεκτικό πάθος τους αλλά και για λόγους γοήτρου, συγκροτούσαν συλλογές[32]. Οι συλλογές των αυτοχθόνων περιελάμβαναν γλυπτά και επιγραφές, τα οποία περιήλθαν στην κυριότητά τους κυρίως από συγκυρία. Επιγραφές είχαν συγκεντρωθεί το 1855 στην οικία του υπουργού των Οικονομικών Α. Κοντοσταύλου από τον παρακείμενο αρχαιολογικό χώρο στον Ιλισσό[33]. Τμήματα κιονοκράνων, επιγραφών, αγαλμάτων, γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών από μνημεία της Αρχαίας Αγοράς παραδόθηκαν στον Γενικό Έφορο των Αρχαιοτήτων Κ. Πιττάκη το 1856[34]. Προέρχονταν από διάλυση οικίας πλησίον του Βουλευτηρίου και του Μητρώου, η οποία αγοράσθηκε από τον Κ.Γ. Καντακουζηνό. Σε αγγελία του 1861 ο Γ. Γεωργιάδης ανακοίνωνε την πρόθεσή του να πωλήσει τη συλλογή του, η οποία περιείχε γλυπτά, επιγραφές, ενεπίγραφες λαβές αμφορέων, νομίσματα κ.ά.[35].

Μεταξύ των αξιολογότερων συλλογών της εποχής ήταν αυτές του πρέσβη της Αυστρίας Α. Prokesch von Osten[36], του πρόξενου της Πρωσίας von Brassier, του γραμματέα της βαυαρικής πρεσβείας Faber[37], του ιστορικού G. Finlay[38], του αρχίατρου Rösser, ενώ μικρότερες ήταν εκείνες του πρόξενου της Ρωσίας Ι. Παπαρρηγόπουλου[39] και του αρχιτέκτονα Ε. Schaubert[40]. Αρχαιότητες (μαρμάρινα και πήλινα αντικείμενα –μερικά από την Κάτω Ιταλία[41]– και νομίσματα) κατείχαν και ο Όθωνας με την Αμαλία, οι οποίες παραδόθηκαν στη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων μετά από την έξωση του βασιλικού ζεύγους. Η κατοχή αρχαιοτήτων ακόμη και από αρχαιολόγους δεν φαίνεται ότι ήταν αντιδεοντολογική, αφού μεταξύ των συλλεκτών καταλέγονταν ο H.N. Ulrichs αλλά και ο ίδιος ο Κυριακός Πιττάκης, μέλος της Φιλομούσου Εταιρείας, ιδρυτικό μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας (1837) και Γενικός Έφορος των Αρχαιοτήτων (1848-1863). Ο νόμος της Αντιβασιλείας αντικαταστάθηκε το 1899 από τον αυστηρότερο νόμο ΒΧΜΣΤ'.

Ήδη πριν από τα μέσα του αιώνα είχε εμπεδωθεί στη συνείδηση των Ελλήνων της Διασποράς η σημασία των αρχαιοτήτων ως εθνικής παρακαταθήκης. Αυτή η αντίληψη συνέχει και τη σύσταση της κολοσσιαίας νομισματικής συλλογής (18.000 νομίσματα και μετάλλια) από τον Ηπει-

30 Σιμόπουλος 1993, 394-398.
31 Πετράκος 1982, 19-20. Βουδούρη 2003, 61.
32 Κόκκου 1977, 190-191.
33 Πιττάκης 1855.
34 Κόκκου 1974.
35 *Ἀθηνᾶ,* Λ', αρ. 2992, 3 Ιουλίου 1861.
36 Ραγκαβῆς 1895, 160.
37 Κόκκου 1977, 190.
38 Hussey 1973, 27-188.
39 Wieseler 1874, 44. Η χήρα του Παπαρρηγόπουλου, Ελένη, δώρισε 27 αρχαιότητες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
40 Ross 1855, 4. Η συγκεκριμένη συλλογή κατέληξε στο Breslau.
41 Wieseler 1874, 21.

ρώτη Ζώη Ζωσιμά (εικ. 2), έμπορο στη Νίζνα της Ρωσίας (†1827) και γενάρχη του ηπειρωτικού ευεργετισμού[42], η οποία δωρήθηκε το 1857 στο Νομισματικό Μουσείο με τη φράση «Ἐλλογίσθη ὁ Ζώης Ζωσιμᾶς [...] νὰ συστήσῃ Ταμεῖον Ἀρχαιολογικὸν τῶν ὅσων ἤθελεν ἐμπορέσει νὰ συνάψῃ λείψανα τῆς Ἀρχαιότητος»[43]. Η προσφορά χρημάτων εκ μέρους του εγκαταστημένου στην Αγία Πετρούπολη επτανήσιου πρίγκιπα Αλεξάνδρου Μουρούζη, για να αγορασθεί το 1866, με προτροπή του αρχιάτρου της αυτοκρατορικής φρουράς Γ. Συμβουλίδου, η σπουδαιότερη νομισματική συλλογή για τα νησιά του Ιονίου, απέβλεπε «εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν φώτων ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν τοῦ ἔθνους του διάπλασιν...»[44]. Η προσήλωση στον εκπαιδευτικό στόχο χαρακτηρίζει τις επιλογές της πρώτης γενιάς των ευεργετών τον καιρό της έντασης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού έως την απελευθέρωση[45].

Για τους Έλληνες ο απελευθερωτικός αγώνας και η σύσταση του νέου, έστω κολοβωμένου, κράτους έδωσαν, βαθμιαία, νέο περιεχόμενο στη σκοπιμότητα της συλλογής αρχαιοτήτων, αφού αυτές αποτελούσαν τεκμήρια αριστείας και διαχρονίας του Ελληνισμού[46]. Η περισυλλογή των διασκορπισμένων λειψάνων του λαμπρού, μοναδικού παρελθόντος συνέβαλε στην ανασύσταση της ιστορικής μνήμης. Σε επίρρωση της προσπάθειας αυτής η αρχαιολογία και τα ευρήματα των ανασκαφών κλήθηκαν να συμμετάσχουν στην αποσαφήνιση μίας διακριτής, εθνικής ταυτότητας[47]. Έχοντας επιτύχει την πολιτική νομιμοποίηση με τη βοήθεια της αρχαίας κληρονομιάς, η νέα ελληνική πολιτεία στράφηκε στην ιδανική ιστορία της, δοθέντος ότι, την ίδια εποχή, τα ευρωπαϊκά εθνικά κράτη θεμελίωναν τους θεσμούς και τις επεκτατικές αξιώσεις τους στο ένδοξο παρελθόν τους και την αρχαιοελληνική εμπειρία[48]. Το ενδιαφέρον για τις βυζαντινές αρχαιότητες και η ενσωμάτωση της βυζαντινής εποχής στον κορμό της ιστορίας του Έθνους στο β' μισό του 19ου αιώνα οφείλεται στο πολιτικό αίτημα για απόδειξη της αδιάσπαστης συνέχειας του Ελληνισμού, θεωρητικοί του οποίου υπήρξαν οι ιστορικοί Σπυρίδων Ζαμπέλιος και Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος[49], αλλά και στην πρόκληση του Φαλμεράυερ[50] και την προώθηση της «Μεγάλης Ιδέας» για τη γεωγραφική, πολιτική και πολιτιστική αποκατάσταση της πατρίδας[51].

Αυτή η προσέγγιση δεν είναι άσχετη προς τη στροφή των ευρωπαϊκών κρατών, στο κλίμα του ρομαντισμού, στα μεσαιωνικά μνημεία τους, για να ανιχνεύσουν την πρώιμη ιστορία τους[52]. Έτσι, ενώ, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η βρετανική αριστοκρατία συναγωνίζεται για την ποιότητα και την ποσότητα των ελληνορωμαϊκών αρχαιοτήτων, με τις οποίες διακοσμεί τις εξοχικές κατοικίες της (country houses)[53], η ανερχόμενη αστική τάξη στο Βέλγιο, το οποίο έλαβε κρατική οντότητα μόλις το 1830, συνέλεγε ελληνικές αρχαιότητες για να μην υπολείπεται του ευρωπαϊκού συρμού, αλλά έδειχνε προτίμηση για πίνακες ζωγραφικής μπαρόκ (του Rubens) και γοτθικής τεχνοτροπίας (Van Eyck), οι οποίοι μαρτυρούσαν αμεσότερα την εθνική καταγωγή και ταυτότητα των Βέλγων[54].

Στην Αθήνα του β' μισού του 19ου αιώνα δημιουργούνται περισσότερες και πλουσιότερες

42 Χατζηϊωάννου 2006, 33, 44.
43 Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 106-108.
44 *Νομίσματα και νομισματική* 1996, 32 (Η. Τσούρτη).
45 Αρβανιτάκης 2006α, 16-17.
46 Damaskos 2008, 403.
47 Σκοπετέα 1984, 179-184. Plantzos 2008, 11-15, 21.
48 Mazower 2008, 33.
49 Σκοπετέα 1984, 160-173. Μπεκιάρης 2006, 140.
50 Σκοπετέα 1984, 148-149.
51 Ματθιόπουλος 2006, 103-104.
52 Tsigakou 1981, 71. Μπεκιάρης 2006, 139.
53 Γεννάδιος 1930, 181.
54 Tsingarida και Kurtz 2002, 12-13.

ιδιωτικές συλλογές. Στην πλειονότητά τους ανήκουν σε Έλληνες αξιωματούχους, ακαδημαϊκούς και εύπορους αστούς, αφού, μετά την 3η Σεπτεμβρίου 1843, έχουν απομακρυνθεί οι αλλοδαποί από κυβερνητικές και υψηλές θέσεις[55]. Ο ναύαρχος Σωτηριάδης[56], ο διευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης Σ. Κόμνος[57], ο καθηγητής Πανεπιστημίου Α. Ρουσόπουλος[58] αλλά και ο Α. Ποστολάκας[59], εμπειρογνώμων στο Νομισματικό Μουσείο, και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή[60] διέθεταν αξιόλογες συλλογές[61]. Οι ξένοι διπλωμάτες, χάρη στην ασυλία και την κομβική λειτουργία τους, είχαν προνομιακή πρόσβαση στις αρχαιότητες. Κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα το 1873 ο Ferdinand Wieseler είδε γλυπτά στην κατοχή του Γερμανού προξένου von Wagner και του Ρώσου Sabouroff[62] (εικ. 3).

Η εγχώρια αστική τάξη στην Αθήνα ενισχύεται με τον επαναπατρισμό ομογενών, οι οποίοι μεταφέρουν τις επιχειρήσεις ή τμήμα τους στο κέντρο του έθνους, αλλά ενδιαφέρονται και για την προαγωγή του. Οι απότομες μεταπτώσεις στη στάση της Υψηλής Πύλης απέναντι στους Έλληνες ομογενείς, οι οποίοι καθόριζαν το εμπόριο, το δανεισμό σε χρήμα του οθωμανικού κράτους και, γενικώς, την επιχειρηματικότητα όχι μόνον στην Κωνσταντινούπολη αλλά σε όλη τη Μικρά Ασία, τη Χερσόνησο του Αίμου και την Αίγυπτο, καθώς και το ευνοϊκό κλίμα των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα από το 1873 και εξής ενθάρρυναν Έλληνες μεγαλοεπιχειρηματίες να δραστηριοποιηθούν ή να εγκατασταθούν στην Αθήνα[63]. Αυτοί οι έμποροι και χρηματιστές είχαν ήδη διακριθεί για τη φιλανθρωπία τους όσον αφορά στην κοινωνική πρόνοια και αρωγή στην παροικία, όπου ανδρώθηκαν και προόδευσαν[64]. Για τον εμπλουτισμό των συλλογών τους στην Αθήνα απευθύνονταν σε συγκεκριμένους αρχαιοπώλες στην οδό Ερμού. Ο Wieseler κατονομάζει τον δραστηριότατο Νοστράκη, το κατάστημα *Alla Minerva*[65] του Πολυχρονόπουλου, τον πωλητή νομισμάτων και γλυπτών λίθων Λάμπρου. Η αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα, κυρίως στην Αττική και τη Βοιωτία[66], εξακολουθεί να προσπορίζει τα προσκτήματα των συλλεκτών στην πρωτεύουσα της Ελλάδος. Σπανίζουν τα χάλκινα και τα ψηφιδωτά ευρήματα[67]. Συχνά η ποσότητα των κυκλοφορούντων τεχνέργων ή η ιδιοτυπία και η σύνθεση των συνόλων προδίδουν την προέλευσή τους, όπως φάνηκε στην πληθώρα των Ταναγραίων της συλλογής του Ρώσου προξένου Sabouroff. Αυτές κατέληξαν στο Hermitage, ενώ η υπόλοιπη σημαντικότατη συλλογή (γλυπτά, αγγεία, χάλκινα) βρίσκεται από το 1880 στο Βερολίνο (σήμερα Berliner Museen). Η περίπτωση αυτή είναι διδακτική για την αρνητική επίπτωση της συλλεκτικής μανίας, αφού η ζήτηση για τέτοια ειδώλια υποκίνησε το τυμβωρυχικό πανδαιμόνιο στην Τανάγρα[68].

«Πλῆθος ἀρχαίων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ νόμιμες, νομιμοφανεῖς καὶ παράνομες ἀνασκαφὲς προσφέρονταν γιὰ πώληση τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε. Καὶ ἡ Ἑταιρεία ἦταν ἀναγκασμένη νὰ κάνει συνεχεῖς ἀγορές, γιατὶ κινδύνευαν τὰ ἀρχαῖα νὰ βρεθοῦν σὲ χέρια ἰδιωτῶν καὶ νὰ χαθοῦν ἢ φυγαδευθοῦν», σημειώνει ο Β.Χ. Πετράκος στην επισκόπηση της ιστορίας της Εν Αθή-

55 Σκοπετέα 1984, 37.
56 Wieseler 1874, 42.
57 Κόκκου 1977, 192.
58 Wieseler 1874, 11.
59 Κόκκου 1977, 192.
60 Amandry κ.ά. 1972.
61 Κόκκου 1977, 192.
62 Wieseler 1874, 33-38. Furtwängler 1883-87.
63 Τουράτσογλου και Τσούρτη-Κούλη 1988, 110.
64 Τομαρά-Σιδέρη 2006, 49-51.
65 Wieseler 1874, 48.
66 Wieseler 1874, 12.
67 Wieseler 1874, 11.
68 Κόκκου 1977, 191. Σιμόπουλος 1993, 390-393.

ναις Αρχαιολογικής Εταιρείας[69]. Για αυτήν την ευεργετική δράση της έχει απονείμει εύσημα ήδη ο Wieseler. Η Συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας αποδόθηκε στο Νομισματικό (1887) και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (1887-1891).

Η απειλή της απώλειας των «μνημείων της αρχαιότητος» και η δημοσιονομική καχεξία για απόκτηση νομισμάτων έστρεψε το 1862 τον Έφορο της Εθνικής Βιβλιοθήκης Γεώργιο Τυπάλδο, ο οποίος επόπτευε το Νομισματικό Μουσείο, προς τους «φιλοπάτριδας, φιλομούσους και φιλαρχαίους ομογενείς και φιλέλληνας». Η έκκλησή του απηχεί το κλίμα της εποχής και την αγωνία υπεύθυνων κρατικών λειτουργών για τον εκσυγχρονισμό των υποδομών του νέου πολιτικού μορφώματος:

> «Τὸ ἑλληνικὸν Ἔθνος [...] βαίνῃ γιγαντιαίοις βήμασι πρὸς τὸ ἀθάνατον ἐκεῖνο σημεῖον τῆς ἀναπτύξεως, ὅπερ οἱ ἔνδοξοι ἡμῶν πρόγονοι ὥρισαν. [...] Διὰ τοῦτο, τοίνυν, ἡ Ἐφορία αὕτη οὖσα πεπεισμένη ὅτι ὁ θερμότατος τῶν ὁμογενῶν καὶ φιλελλήνων ζῆλος πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀρχαίας ἡμῶν Ἱστορίας δὲν ἐσβέσθη, λαμβάνει τὴν τόλμην ν' ἀποταθῇ πρὸς τὸν εὐγενῆ αὐτῶν πατριωτισμόν, καὶ νὰ παρακαλέσῃ αὐτοὺς θερμῶς ἵνα συνδράμωσι κατὰ τὸ δυνατόν, εἴτε προσφέροντες ὅσα τυχὸν καλῶς διατετηρημένα ἀρχαῖα νομίσματα ἔχουσιν, εἴτε ἄλλως πως συντελοῦντες εἰς τὸ κοινωφελὲς τοῦτο ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀποβλέπει ὡς ἐρρήθη, εἰς τὸν σχηματισμὸν ὅσων ἔνεστι πληρεστέρας συλλογῆς τῶν νομισματικῶν μνημείων τῆς ἀ ρ χ α ι ό τ η τ ο ς».

Το έτος 1862 θεωρείται terminus post quem για τη σύσταση της συλλογής γλυπτών λίθων του Κωνσταντίνου Καραπάνου, γόνου επιφανούς οικογένειας από την Άρτα (εικ. 4). Η σταδιοδρομία του στον επιχειρηματικό και τον πολιτικό στίβο δεν υπήρξε καθοριστική μόνο για τη δημιουργία των δύο συλλογών του, αλλά είναι ενδεικτική της βαρύνουσας ιστορικής λειτουργίας μιας ισχυρής προσωπικότητας στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και του δομούμενου κράτους[70]. Παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με άλλους μεγιστάνες της ελληνικής Διασποράς, μαικήνες των τεχνών και των γραμμάτων και εθνικούς ευεργέτες, όπως ο Ανδρέας Συγγρός και ο Εμμανουήλ Μπενάκης[71]. Έχοντας χρηματίσει ακόλουθος της τουρκικής πρεσβείας στο Παρίσι, σε ηλικία 22 ετών έγινε, το 1862, γραμματέας και, στη συνέχεια, γαμπρός του κυρίου μετόχου της τράπεζας Societé Générale de l'Émpire Ottomane Χρηστάκη Ζωγράφου. Παράλληλα με την επιτυχημένη επιχειρηματική δραστηριότητά του, ανέπτυξε κοινωνική δράση με έμφαση στην εκπαίδευση της κοινότητας (δωρεές σε σχολεία, χορηγίες για συγγραφή βιβλίων). Μετά από το 1873 επένδυσε στην Ελλάδα. Όταν εγκαταστάθηκε στο Παρίσι το 1876, χρησιμοποίησε τη γνωριμία του με τους ελληνιστές William Waddington, πρωθυπουργό και υπουργό εξωτερικών της Γαλλίας, και Léon Gambetta, αρχηγό του δημοκρατικού κόμματος και πρόεδρο της γαλλικής βουλής, για την υπεράσπιση εθνικών υποθέσεων και, κυρίως, για την προώθηση της προσάρτησης της Ηπείρου στην Ελλάδα στο πλαίσιο των αποφάσεων του Συνεδρίου του Βερολίνου το 1878. Διετέλεσε υπουργός σε τρεις βραχύβιες κυβερνήσεις του Θεοδώρου Δηλιγιάννη (1890, 1902, 1904) και ίδρυσε δικό του κόμμα. Το 1912 δώρισε στο Νομισματικό Μουσείο συλλογή 1.000 περίπου γλυπτών λίθων και 112 νομίσματα[72] και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο τα ευρήματα από την ανασκαφή, την οποία διενήργησε στη Δωδώνη το 1875. Ο Καραπάνος έσκαψε στο ιερό του Διός με τη βοήθεια των οθωμανικών αρχών και, μετά το πέρας των εργασιών, πήρε στο Παρίσι όσα ευρήματα του επέτρεπε ο νόμος, προκειμένου να τα επιδείξει σε ειδικούς μαζί με τα πορίσματά του[73].

---

69 Wieseler 1874, 15. Πετράκος 1987, 54.

70 Γαρδίκα-Ἀλεξανδροπούλου 1983, 327. Τομαρά-Σιδέρη 2006, 54-57.

71 Τομαρά-Σιδέρη 2006, 50-52, 57.

72 Σβορῶνος 1913.

73 Γαρδίκα-Ἀλεξανδροπούλου 1983, 331.

Τα ευρήματα των ανασκαφών του στην Τροία επεδείκνυε ο Ερρίκος Σλήμαν (εικ. 5) στο ισόγειο της αθηναϊκής κατοικίας του, προσφυώς ονομαζόμενης Ιλίου Μέλαθρον. Αν και εξέφρασε την επιθυμία στην ελληνική κυβέρνηση να δημιουργήσει με αυτά ιδιαίτερο μουσείο, η πρόταση απορρίφθηκε για διπλωματικούς λόγους[74]. Με εξαίρεση ένα μικρό μόνον αλλά αξιόλογο και αντιπροσωπευτικό μέρος της τρωικής συλλογής (αγγεία, ειδώλια, κοσμήματα, οστέινα και χάλκινα εργαλεία και μικροαντικείμενα), το οποίο δωρήθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Σλήμαν (1890) από την Ελληνίδα σύζυγό του, Σοφία, τη νομισματική συλλογή (νομίσματα και γλυπτούς λίθους), την οποία δώρισε η ίδια το 1928 στο Νομισματικό Μουσείο μαζί με δύο ξύλινες επιτραπέζιες νομισματοθήκες σχεδιασμένες από τον Ernst Ziller, και κάποιες αρχαιότητες στο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Κωνσταντινούπολη, ο όγκος των ευρημάτων δωρήθηκε από τον Σλήμαν στο μουσείο του Βερολίνου. Τα ίχνη του γερμανικού τμήματος χάθηκαν στο τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά επανεμφανίσθηκαν προσφάτως στο Μουσείο Πούσκιν. Ο Σλήμαν απευθύνθηκε στο νομισματογνώμονα Αχιλλέα Ποστολάκα για την καταγραφή της συλλογής του και για τη συγγραφή του κεφαλαίου σχετικά με τη νομισματική του Ιλίου στη σχετική δημοσίευση[75].

Την κατασκευή δύο δρύινων νομισματοθηκών σχεδιασμένων από τον Ernst Ziller για το Νομισματικό Μουσείο πλήρωσε το 1892 ο Ιωάννης Δημητρίου, Λήμνιος έμπορος στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, για να ταξινομηθούν τα εκ μέρους του δωρηθέντα 10.000 περίπου νομίσματα των Πτολεμαίων και της Αιγύπτου της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Η συλλογή του είχε δημοσιευθεί ήδη το 1869 στο Παρίσι από τους C. Rollin και F. Feuardent[76].

Η δημοσίευση και επιστημονική αξιοποίηση των περιεχομένων των συλλογών ενδιέφεραν τους κατόχους τους. Ήταν μία αναμενόμενη εξέλιξη για την εποχή της επιστημονικής συγκρότησης της αρχαιολογίας και της ακαδημαϊκής καταξίωσής της, των δημοσιεύσεων των καταλόγων των εθνικών μουσείων, αλλά και του αιτήματος για την εκπαιδευτική και παιδαγωγική λειτουργία των αρχαιοτήτων σε αυτά[77]. Ο Ποστολάκας είχε επιμεληθεί τη νομισματική συλλογή του A. Von Prokesch και του Όθωνα[78].

Ο Κωνσταντινοπολίτης Αλέξανδρος Σούτζος εγκαταστάθηκε στην Αθήνα την εποχή του Όθωνα, αφού είχε σπουδάσει νομισματική στο Παρίσι. Κληροδότησε το 1871 στο Νομισματικό Μουσείο 2.355 νομίσματα, τα οποία είχε επιλέξει με τις υποδείξεις του Αχιλλέα Ποστολάκα, με δύο όρους, ότι δηλ. ο γιος του θα την εμπλουτίσει για μια δεκαετία με μέρισμα τραπεζικών μετοχών και ότι «ἡ συλλογὴ νὰ ᾖ ἐλευθέρα καὶ προσιτὴ εἰς πάντα βουλόμενον νὰ μελετήσῃ αὐτήν»[79].

Οι αδελφοί Λεωνίδας και Περικλής Ζαρίφης αγόρασαν τη συλλογή Τούρκου αξιωματούχου και αξιόλογες κοπές από αρχαιοπώλες του Παρισιού. Ο πρώτος εξ αυτών φιλοτιμήθηκε –με υπόδειξη του Ι. Σβορώνου– να αναλάβει τη δαπάνη των σπουδών του Κ. Κωνσταντόπουλου, μετέπειτα διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου[80].

Το 1900, ο Μιχαήλ Βλαστός, επιτυχημένος επιχειρηματίας και αυτοδίδακτος στην αρχαιολογία, άρχισε να δωρίζει νομίσματα στο Νομισματικό Μουσείο από την έδρα των επιχειρήσεων στη Μασσαλία. Για την κατάρτιση της προσωπικής συλλογής του τηρούσε τετράδιο αγορών για τα –κυρίως ταραντινά– νομίσματα και αγγεία, τα οποία προμηθευόταν από Γαλλία, Ελλάδα και Ιταλία, ενώ σε άλλο, στην πραγματικότητα σχεδίασμα για τη δημοσίευση της Συλλογής του,

74 Κόκκου 1977, 192.
75 Schliemann 1880.
76 *Νομίσματα και νομισματική* 1996, 36.
77 Tsingarida και Kurtz 2002, 10-11, 13.
78 Μανούσακας 1988, 66.
79 *Νομίσματα και νομισματική* 1996, 34.
80 *Νομίσματα και νομισματική* 1996, 38.

σχολίαζε κάθε αντικείμενο, προσθέτοντας βιβλιογραφία, πληροφορίες για την προέλευσή του, το χρόνο αγοράς και τον αρχαιοπώλη και το συνόδευε από φωτογραφίες και έγχρωμες υδατογραφίες, αξιοσημείωτης πιστότητας και καλλιτεχνικών αξιώσεων (εικ. 6). Με εξαίρεση τη νομισματική συλλογή του, η οποία πωλήθηκε από τον γιο του, οι υπόλοιπες αρχαιότητες δωρήθηκαν από τους κληρονόμους του στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Το παράδειγμα των «φιλογενών εμπόρων», όσον αφορά στη συλλογή αρχαιοτήτων και, στη συνέχεια, στη δωρεά στα αρμόδια μουσεία, ακολούθησαν, σε μικρότερη κλίμακα, απλοί πολίτες, ιερωμένοι, αξιωματούχοι και σπουδαστές, στοχεύοντας στην παγίωση και στην Ελλάδα θεσμών και υποδομών των ανεπτυγμένων, βιομηχανικών κρατών ή/και παρακινημένοι από το ρομαντικό όραμα της «Μεγάλης Ιδέας». Εξάλλου, η μετατροπή των ιδιωτικών συλλογών των βασιλέων και ευγενών στα μεγάλα δημόσια ευρωπαϊκά μουσεία του 18ου και 19ου αιώνα έθεταν το πρότυπο. Η φιλοπατρία και η κοινωνική αναγνώριση, ακόμη και οι επιχειρηματικές διευκολύνσεις[81] από την αγαθοεργία της δωρεάς, ήταν, ασφαλώς, σημαντικά κίνητρα για τους εθνικούς ευεργέτες. Ταυτοχρόνως, η αγωνία των πνευματικών ανθρώπων –όπως ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής– και η υπεύθυνη στάση των εντεταλμένων διαχειριστών των αρχαιοτήτων –Κ. Πιττάκης, Α. Ποστολάκας, Ι. Σβορώνος– για τη διάσωση και ανάδειξη της πατρογονικής κληρονομιάς και την υποστήριξη του ευρωπαϊκού προσανατολισμού ενός κράτους με δομική ανεπάρκεια, λειτούργησαν καταλυτικά[82] και έπεισαν τους συλλέκτες να εμπιστευθούν τα αγαπημένα τους αντικείμενα στη μέριμνα του κράτους. Η προσωπικότητα και η ικανότητα των αποδεκτών των συλλογών εγγυήθηκαν τη βιωσιμότητα του εγχειρήματος, ενώ, στην πορεία του χρόνου, το κύρος των κιβωτών φύλαξής τους δικαίωσαν την επιλογή της δωρεάς. Στη «ρομαντική» φάση της αθηναϊκής κοινωνίας του 19ου αιώνα οι ιστορικές αναγκαιότητες και η ιδεολογία σφράγισαν και την πρακτική της συλλογής αρχαιοτήτων και μετασχημάτισαν τους κατόχους τους από κοσμοπολίτες, φιλάνθρωπους ομογενείς σε πεφωτισμένους Έλληνες ευπατρίδες ή, κατά Γκράμσι, σε οργανικούς διανοούμενους[83]. Οι συλλογές τους, οι οποίες συνέβαλαν το 19ο και 20ό αιώνα στη γέννηση του ελληνικού έθνους-κράτους και την πολιτισμική αναγέννησή του, καλούνται τώρα να συνδράμουν στη σφυρηλάτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Amandry, P., G. Rougemont, Y. Grandjean, J.-J. Maffre, και B. Holtzmann. 1972. «Collection de l'École Française d'Athènes.» *BCH* 96:5-115.

Αρβανιτάκης, Δ. 2006α. «Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα.» Στο Αρβανιτάκης 2006β, 13-29.

_____, επιμ. 2006β. *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα, Μουσείο Μπενάκη, 29 Νοεμβρίου 2004*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Βερέμης, Θ., και Γ. Κολιόπουλος. 2010. *1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους. Β' τόμος: Η συγκρότηση εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις ΣΚΑΪ.

Βουδούρη, Δ. 2003. *Κράτος και μουσεία: Το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων*. Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα Α.Ε.

Γαρδίκα-Ἀλεξανδροπούλου, Κ. 1983. «Ὁ Κωνσταντῖνος Καραπάνος καὶ οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν προσάρτηση Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου.» *ΔΙΕΕΕ* 26:327-382.

Γεννάδιος, Ι. 1930. *Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 25. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Γκράτζιου, Ό., και Α. Λαζαρίδου. 2006. *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*.

81 Αρβανιτάκης, 2006α, 28. Κρεμμυδάς 2006, 93.

82 Θεοδώρου 2006, 72, 75, 76, 82, 88.

83 Τομαρά-Σιδέρη 2006, 54-59.

Κατάλογος έκθεσης. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 29 Μαρτίου 2002 - 7 Ιανουαρίου 2003. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Damaskos, D. 2008. «In place of a conclusion.» Στο Damaskos και Plantzos 2008, 403-407.

Damaskos, D., και D. Plantzos, επιμ. 2008. *A singular antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*. Benaki Museum Suppl. 3. Athens: Benaki Museum.

Furtwängler, A. 1883-87. *Die Sammlung Sabouroff. Kunstdenkmäler aus Griechenland*. Berlin: A. Ascher & Co.

Hamilakis, Y., και E. Yalouri. 1996. «Antiquities as symbolic capital, in modern Greek society.» *Antiquity* 70:117-129.

Harrison, E. 1956. «Archaic gravestones from the Athenian Agora.» *Hesperia* 25:25-45.

Hughes, T.S. 1820. *Travels in Sicily, Greece and Albania*. London: J. Mawman.

Hussey, J.M. 1973. *The Finlay Papers. A catalogue*. *BSA* Suppl. 9. London: Thames and Hudson.

Θεοδώρου, Β. 2006. «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της Διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτεριστικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα.» Στο Αρβανιτάκης 2006β, 61-88.

Κιτρομηλίδης, Π.Μ., και Η. Şükrü Ilicak 2010. *1821: Η γέννηση ενός έθνους-κράτους. Ε' τόμος: Ιδεολογικά ρεύματα: Έλληνες – Οθωμανοί, Α. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, Β. Η άλλη όχθη*. Αθήνα: Εκδόσεις ΣΚΑΪ.

Κόκκου, Ἀ. 1974. «Τὸ κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς Ε.Μ. 4478 καὶ ἡ Συλλογὴ Καντακουζηνοῦ.» *AE*:102-112.

_____. 1977. *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*. Ἀθήνα: Ἑρμῆς ΕΠΕ.

Κουμαριανοῦ, Α. 1968. «Τὸ ταξίδι τοῦ Choiseul-Gouffier (ιη' αἰώνας).» Στο *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, επιμ. Λ. Δρούλια κ.ά., 27-48. Ἀθήνα: Ὅμιλος Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

_____. 1985. «Φωβέλ καί Ἀθήνα.» Στο *Τόπος καί Εἰκόνα. Χαρακτικά ξένων περιηγητῶν γιά τήν Ἑλλάδα, ἕβδομος τόμος*, 9-73. Ἀθήνα: Ὁλκός.

_____. 1988. «Νομίσματα και βιβλία.» Στο *Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου* 1988, 45-52.

Κρεμμυδάς, Β. 2006. «Καθ' ὅν καιρὸν ἡ βιομηχανία ἀναγεννᾶται ἐν Ἑλλάδι, πρέπον ἔκρινα νὰ συνδράμω τὴν Σχολήν σας: Οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της ευεργεσίας.» Στο Αρβανιτάκης 2006β, 89-98.

Μανούσακας, Μ.Ι. 1988. «Η μητρική καταγωγή του Αχ. Ποστολάκα από τους Έλληνες του Λιβόρνου.» Στο *Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου* 1988, 63-68.

Ματθιόπουλος, Ε. 2006. «Ερμηνεία της Συλλογής αντιγράφων βυζαντινής τέχνης.» Στο Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006, 77-115.

Mazower, M. 2008. «Archaeology, nationalism and the land in modern Greece.» Στο Damaskos και Plantzos 2008, 33-41.

Μπεκιάρης, Α. 2006. «Η μελέτη των μεσαιωνικών μνημείων.» Στο Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006, 139-143.

Νομίσματα και νομισματική. 1996. Αθήνα: Καπόν.

Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου. 1988. *Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου 1829-1922. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, 19 Απριλίου - 30 Ιουνίου 1988*. Αθήνα: Ραχήλ Μισδραχή-Καπόν.

Πετράκος, Β.Χ. 1982. *Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία.* Ἀθήνα: Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ.

_____. 1987. *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της 1837-1987.* Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 104. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

_____. 2004. *Ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἡ ἵδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 234. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Πιττάκης, Κ.Σ. 1855. «Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἀθηνῶν 2621.» *AE*:1302.

Plantzos, D. 2008. «Archaeology and Hellenic identity, 1896-2004: the frustrated vision.» Στο Damaskos και Plantzos 2008, 11-30.

Ραγκαβῆς, Ἀ.Ρ. 1895. *Ἀπομνημονεύματα Β'*. Ἀθῆναι: Γεώργιος Κασδόνης.

Ross, L. 1855. *Archäologische Aufsätze I*. Leipzig: B.G. Teubner.

Σβορῶνος, Ι.Ν. 1913. «Δωρεὰ Κωνσταντίνου Καραπάνου. Συλλογὴ γλυπτῶν λίθων.» *ΔΕΝΑ* 15:147-184.

Schliemann, H. 1880. *Ilios. The city and the country of the Trojans*. London: J. Murray.

Σιμόπουλος, Κ. 1993. *Ἡ λεηλασία καὶ καταστροφὴ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων*. Ἀθήνα.

Σκοπετέα, Ε. 1984. *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880).* Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. *ΕΕΦΣΑΠΘ* Παράρτημα αρ. 1.

Τόλιας, Γ. 2003. «Η ελληνική αρχαιολογία. Οι αρχαιότητες στο προσκήνιο.» Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000).* 2ος Τόμος, *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Διαφωτισμός – Ιστορία της παιδείας – Θεσμοί και δίκαιο*, 157-178. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Tolias, G. 2008. «National Heritage and Greek Revival: Ioannis Gennadios on the expatriated antiquities.» Στο Damaskos και Plantzos 2008, 55-65.

Τομαρά-Σιδέρη, Μ. 2006. «Αιγυπτιώτης ευεργετισμός: Συλλογική ευποιΐα και ατομική εποποιΐα.» Στο Αρβανιτάκης 2006β, 47-59.

Τουράτσογλου, Γ., και Η. Τσούρτη-Κούλη. 1988. «Από το αρχειακό υλικό του Νομισματικού Μουσείου. Οι ομογενείς και το Νομισματικό Μουσείο 1829-1922.» Στο *Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου* 1988, 105-119.

Tsigakou, F.M. 1981. *The rediscovery of Greece. Travellers and painters of the romantic era*. London: Thames and Hudson.

Tsingarida, A., και D. Kurtz. 2002. *Appropriating Antiquity. Saisir l'Antique. Collections et Collectionneurs d'antiques en Belgique et en Grande Bretagne aux XIXe siècle*. Lucernae Novantiquae 2, Études d'Archéologie Classique de l'Université Libre de Bruxelles. Bruxelles: Le livre Timperman.

Wieseler, F. 1874. *Archäologischer Bericht über eine Reise nach Griechenland*. Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen 19. Göttingen.

Χατζηϊωάννου, Μ.-Χ. 2006. «Εθνικοί ευεργέτες και η αναπαραγωγή κοινωνικών και εθνικών προτύπων στο ελληνικό κράτος.» Στο Αρβανιτάκης 2006β, 31-45.

Εικ. 1. Λεπτομέρεια από λιθογραφία του L. Dupré, σχέδιο αγγείου και υδατογραφία του Fauvel (Κουμαριανού 1985, 52, 54, 72-73).

Εικ. 2. Ζώης Ζωσιμάς († 1827). Ελαιογραφία του Νικηφόρου Λύτρα (1832-1904) (*Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου* 1988, 24).

Εικ. 3. Αρχαιότητες από τη Συλλογή Sabouroff (Furtwängler 1883-87, τόμ. I, αρ. 38 και 52, τόμ. II, αρ. 94 και 100).

Εικ. 4. Ο Ερρίκος Σλήμαν και η σύζυγός του Σοφία Εγκαστρωμένου ή Καστριώτη (*Νομίσματα και Νομισματική* 1996, 32-33) και δίπλωμά του απονεμηθέν από την Αρχαιολογική Εταιρεία (*Τροία. Ανασκαφή και ευρήματα του Ερρίκου Σλήμαν,* Αθήνα 1985, 96, αρ. 76).

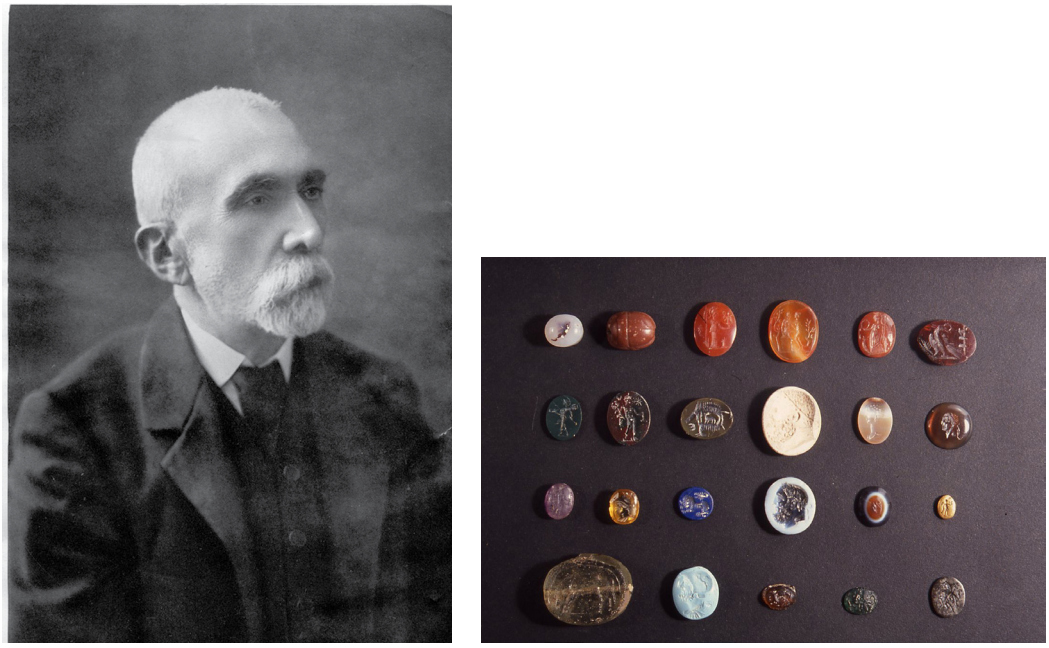

Εικ. 5. Ο Κωνσταντίνος Καραπάνος και επιλογή από τη Συλλογή των γλυπτών λίθων του (ευγενική παραχώρηση: Νομισματικό Μουσείο).

Εικ. 6. Σχέδια προσκτημάτων από προσωπικό τετράδιό του Μιχαήλ Βλαστού (ευγενική παραχώρηση: Α. Γκαδόλου - Γ. Καββαδίας, Συλλογή Αγγείων Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

Το ενδιαφέρον για την περιοχή της Τρωάδας κατά τον 18ο αιώνα

Αμαλία Παπαϊωάννου

Η Τροία υπάρχει!

W. Francklin

SUMMARY: INTEREST IN THE TROAD REGION DURING THE 18th CENTURY

Although the site of prehistoric Troy (Hisarlik) came to light during the second half of the 19th century, specialized archaeological interest in the Troad first manifested during the Age of Enlightenment. The advantageous travelling conditions, the enthusiastic study of Homeric epic poetry, and the scientific approach to studying the monuments of Antiquity during the 18th century were pivotal in promoting Troad as one of the most popular destinations of the time. Even if 18th century travelers didn't manage to discover the exact location of ancient Troy, they were instrumental in directing subsequent research, by means of attributing historical value to the *Iliad*, and systematically rejecting former erroneous identifications of the site. Among the more systematic researchers were the British Richard Pococke and Robert Wood, and the French count of Choiseul-Gouffier, who, during his time as an ambassador to the Ottoman Empire, mobilized a team of artists and scientists, including Jean-Baptiste Lechevalier, who provided the most widely accepted -though incorrect- identification (Pınarbaşı) and Franz Kauffer, who discovered Hisarlik (albeit without connecting it to Troy).
Thanks to the numerous 18th century translations of the *Iliad* and the *Odyssey* (especially those by Anne Dacier and Alexander Pope), Homeric poetry became widely available and debate over the epics transcended the narrow frame of literary questions, to include theoretical discussions on historicity, mimesis and taste. A new appreciation of Homer as a historian and a geographer emerged, alongside the re-evaluation of the primitive aspects of the poem and the society it describes, simplicity and wildness being reconsidered in terms of originality and sublimity. Within the practice of the Grand Tour, 18th century travelers in the Troad sought, on the one hand, to verify scholarly knowledge through personal inspection and to document their findings with method and diligence (especially through cartography, greatly appreciated for its power of objectification) and, on the other hand, to enhance their experience of the epics, by reading the *Iliad* in situ, thus combining Homer's ingenuity in evoking vivid imagery to the innate affecting power of the natural landscape of the Troad.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 1870 ο Heinrich Schliemann ξεκίνησε στο λόφο του Hisarlik στην ευρύτερη περιοχή των Δαρδανελλίων (Çanakkale) την ανασκαφή με την οποία συνέδεσε για πάντα το όνομά του με αυτό της ομηρικής Τροίας[1]. Ο χώρος είχε ταυτιστεί πενήντα χρόνια νωρίτερα, το 1820, από τον Σκωτσέζο γεωλόγο και ιδρυτή της εφημερίδας *The Scotsman*, Charles Maclaren[2], ενώ οι

1 Για την εργογραφία του Schliemann και τη βιβλιογραφία για τον ίδιο και το έργο του βλ. Κορρές 1974.

2 Ο Maclaren ταύτισε τη θέση της ομηρικής Τροίας με το Νέον Ίλιον (Novum Ilium) του Στράβωνα, γνωστό τον 19ο αιώνα ως Παλαιό Καλαφατλί ή Hisarlik. Δημοσίευσε τη μελέτη του αρχικά στο περιοδικό *The Edinburgh Magazine* (τεύχη Μαρτίου και Απριλίου 1820) και, στη συνέχεια, εξέδωσε δύο βιβλία: το 1822 το *A dissertation on the topography of the plain of Troy* και το 1863 την βελτιωμένη και επαυξημένη έκδοση αυτού υπό τον νέο τίτλο *The plain of Troy described*: Maclaren 1820, 1822, 1863. Αποσπάσματα της έκδοσης του 1822 περιλήφθηκαν στο *Παράρτημα* του βιβλίου του Barker Webb για την Τρωάδα *Topographie de la Troade ancienne et moderne* (1844), η δε θεωρία του υιοθετήθηκε από τον George Grote στο βιβλίο του *A history of Greece* (1846) και τον William Smith στο *Dictionary of Greek and Roman Geography* (1854): Barker Webb 1844, 158-179. Grote 1880, 332 και Smith 1857, 34.

αρχαιολογικές έρευνες στο Hisarlik είχαν ξεκινήσει ήδη στα μισά του 19ου αιώνα, αρχικά από τον Άγγλο μηχανικό John Brunton και στη συνέχεια από τον Άγγλο διπλωμάτη Frank Calvert. Ο Brunton, με την ιδιότητα του επιβλέποντα του Σώματος Μηχανικού του αγγλικού στρατού (Army Work Corps) την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου, διηύθυνε ανασκαφές το 1855-1856 σε γαίες της ιδιοκτησίας του Calvert στις παρυφές του λόφου του Hisarlik[3], ο δε Calvert, πεπεισμένος από το 1863 και μετά, ότι αυτή ήταν η τοποθεσία της ομηρικής Τροίας, συνέχισε τις ανασκαφές, πιθανότατα στο ίδιο σημείο, επεκτείνοντας τις έρευνές του και στο βορειοανατολικό τμήμα του λόφου, το οποίο αγόρασε το 1865[4]. Μετά τη συνάντησή του με τον Schliemann το 1868, ο Calvert παρέδωσε σε αυτόν τα ηνία της ανασκαφικής έρευνας[5].

Εάν όμως η αρχαία Τροία ήρθε στο φως τον 19ο αιώνα, το ειδικό αρχαιολογικό ενδιαφέρον για την περιοχή της Τρωάδας αναζωπυρώθηκε κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Είναι η εποχή του Διαφωτισμού αυτή η οποία συγκέντρωσε τις κατάλληλες παραμέτρους –ευνοϊκές συνθήκες μετακίνησης, επιστημονική προσέγγιση της Αρχαιότητας, πάθος για τη μελέτη των ομηρικών επών– ώστε να αναδειχθεί η Τρωάδα σε έναν από τους δημοφιλέστερους προορισμούς των Ευρωπαίων ταξιδιωτών. Μολονότι οι ταξιδιώτες και μελετητές του 18ου αιώνα δεν εντόπισαν εν τέλει την πραγματική θέση της αρχαίας Τροίας, με την αποδοχή της ιστορικής αξίας των ομηρικών επών, τη συστηματική απόρριψη παλαιότερων λανθασμένων ταυτίσεων και την αναγνώριση των γεωλογικών αλλαγών του τοπίου, διασφάλισαν το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον και επέτρεψαν σε μεταγενέστερους ερευνητές, όπως ο Maclaren, να στρέψουν τις αναζητήσεις τους προς τη σωστή κατεύθυνση.

Από την *Ιστορία των γεωγραφικών ανακαλύψεων (Histoire des découvertes géographiques)* του Vivien de Saint-Martin το 1846[6] έως τις μελέτες των Cook (1973), Lascarides (1977), Grell (1981), Cobet, Madran και Özgönül (1991), Easton (1991) και Karadimas (2009), η σύγχρονη έρευνα έχει δώσει όχι λίγους βιβλιογραφικούς και ταξιδιωτικούς καταλόγους των επισκεπτών και μελετητών της Τρωάδας κατά την περίοδο 1700-1800. Η έμφαση δίδεται κυρίως στις δημοσιευμένες μαρτυρίες, και μάλιστα σε εκείνες που έγιναν με δηλωμένη επιστημονική-διερευνητική πρόθεση για τον εντοπισμό της αρχαίας Τροίας και –με εξαίρεση την Grell– χωρίς περαιτέρω σχολιασμό των ειδικών συνθηκών της εποχής. Η αναλυτικότερη μελέτη της δραστηριότητας ορισμένων ταξιδιωτών του 18ου αιώνα –όπως ο Robert Wood, ο κόμης Choiseul-Gouffier και η περί αυτόν ομάδα (ιδίως ο Jean-Baptiste Lechevalier)– αφορά, κατά περίπτωση, συγκεκριμένα ιστορικο-γεωγραφικά, φιλολογικά ή καλλιτεχνικά ζητήματα και συνήθως αντιμετωπίζει τα πρόσωπα αυτά (και το έργο τους) μεμονωμένα. Ο σταθερά αυξανόμενος αριθμός των επισκεπτών στην Τρωάδας τον 18ο αιώνα και ο συστηματικός τρόπος με τον οποίο αυτοί προσεγγίζουν το αρχαιολογικό τοπίο επιβάλλουν μία συνολική αποτίμηση του φαινομένου του ενθουσιασμού για το Ίλιον μετά το 1700 και πριν την επιβεβαίωση του Hisarlik ως της τοποθεσίας της ομηρικής Τροίας.

---

3 Ο Brunton έσκαψε επίσης στο Pınarbaşı και στο Hanay Tepe στην ευρύτερη περιοχή της Τρωάδας: Easton 1991, 120-121. Για την παρουσία του Brunton στην Τροία βλ. Cook 1973, 37, 61, 94-95. Easton 1991, 120-121· 2014, 32-33.

4 Easton 1989, 43-46· 1991, 122-125. Το ενδιαφέρον του Calvert για το Hisarlik το 1863 συμπίπτει με την κυκλοφορία την ίδια χρονιά της επαυξημένης έκδοσης του Maclaren. Πριν στραφεί στο Hisarlik, ο Calvert πραγματοποίησε το 1863 δοκιμαστικές ανασκαφές στο Pınarbaşı, όπου τοποθετείτο, σύμφωνα με παλαιότερη και ευρέως διαδεδομένη άποψη, η ομηρική Τροία: Easton 1989, 43· 1991, 123. Στο Hisarlik ο Calvert έφερε στο φως τμήματα της Τροίας IX και Τροίας VI και πιθανώς της Τροίας II: Easton 1989, 45-46· 1991, 125. Στην ευρύτερη περιοχή της Τρωάδας πραγματοποίησε περί τις τριάντα ανασκαφές. Για το ανασκαφικό έργο του Calvert στην Τρωάδα και τις σχέσεις του με τον Schliemann βλ. Allen 1999. Easton 2014, 34-35.

5 Easton 1989, 47. Allen 1995, 393-397.

6 Vivien de Saint-Martin 1846, 44-152.

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΤΡΩΑΔΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Κατά τον 18ο αιώνα η ονομασία *Τροία* χρησιμοποιείτο για να δηλώσει α) την πόλη των ομηρικών επών, β) την προϊστορική πόλη που της αντιστοιχούσε και γ) τη μεταγενέστερη αρχαία πόλη της Κλασικής έως και Ρωμαϊκής εποχής. Εναλλακτικά χρησιμοποιούνταν οι όροι *Ίλιον* (Ilium) και *Νέο Ίλιον* (Novum Ilium, Ilium Recens) για τις δύο πρώτες και την τρίτη περίπτωση αντιστοίχως. Εκτός από τις δύο αυτές πόλεις υπήρχε, κατά τον Στράβωνα, και ένα τρίτο πόλισμα, το οποίο την εποχή του ονομαζόταν *Ίλιέων κώμη* (pagus Iliensis) και βρισκόταν δίπλα στην εγκαταλελειμμένη ομηρική πόλη του Πριάμου, σε απόσταση από τη θάλασσα και το *Νέο Ίλιο*[7]. Αυτή η (λανθασμένη) γεωγραφική διάκριση από τον Στράβωνα μεταξύ παλαιού και Νέου Ιλίου ορίζει την αρχαιολογική και τοπογραφική έρευνα καθ' όλον τον 18ο αιώνα.

Πριν από το 1700, η παρουσία αρχαίων μνημείων σε οποιαδήποτε τοποθεσία στην ευρύτερη περιοχή της Τρωάδας ήταν αρκετή, ώστε αυτή να ταυτιστεί με την *Τροία*. Η εσφαλμένη ιδέα ότι η αρχαία πόλη κατελάμβανε την περισσότερη, αν όχι ολόκληρη, την έκταση της Τρωάδας, από την Κύζικο έως το Αδραμμύτιον, ήταν άλλωστε κοινώς αποδεκτή[8]. Αν και στις αρχές του 18ου αιώνα τόσο η θέση της ομηρικής Τροίας όσο και αυτή του Νέου Ιλίου παρέμεναν ακόμη άγνωστες, οι μεν σπανιότερες αναφορές σε πόλεις όπως το Αδραμμύτιον, η Κύζικος και η Άβυδος είχαν εκλείψει[9], η δε συνηθέστερη ταύτιση με την Αλεξάνδρεια της Τρωάδας και την περιοχή του Σιγείου τίθετο ήδη υπό αμφισβήτηση.

Η Αλεξάνδρεια της Τρωάδας (Alexandria Troas, Eski Stamboul) ήταν ελληνιστική πόλη, την οποία ίδρυσε ο Αντίγονος Α' (απ' όπου και η αρχική ονομασία της Αντιγόνεια Τρωάς) στα παράλια της Μικράς Ασίας, νοτιότερα και απέναντι της Τενέδου και η οποία, επί Αυγούστου, ως αποικία της Ρώμης ήταν γνωστή με το όνομα Colonia Alexandria Augusta Troas. Προσιτή στο δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη, αποτελούσε συνήθως τον πρώτο σταθμό των ταξιδιωτών στην αναζήτηση της αρχαίας Τροίας. Το Σίγειον «τὸ ἐπὶ τῷ Σκαμάνδρῳ»[10] (Sigeum, Yenişehir) ήταν αποικία της Μυτιλήνης, η οποία ιδρύθηκε τον 8ο ή 7ο αι. π.Χ. και βρισκόταν βορειότερα της Αλεξανδρείας της Τρωάδας, στις εκβολές του ποταμού Σκαμάνδρου στο νότιο στόμιο του Ελλησπόντου. Και οι δύο προορισμοί παρέμειναν δημοφιλείς και απαραίτητοι σταθμοί κάθε μορφωμένου περιηγητή του 18ου αιώνα[11]. Ελάχιστοι ήταν αυτοί (όπως ο Paul Lucas ή ο Antoine-Laurent Castellan)[12] οι οποίοι δεν σταμάτησαν τουλάχιστον σε μία από τις δύο αρχαίες πόλεις. Ακόμη και ταξιδιώτες με ειδικά, αλλά μη αρχαιολογικά, ενδιαφέροντα, όπως ο μαθηματικός Charles-Marie de la Condamine, έσπευδαν να θαυμάσουν από κοντά τα ερείπια και την πεδιάδα της Τρωάδας[13].

---

7 Στράβ. 13.1.25.

8 Easton 1991, 111. Fitton 1995, 51.

9 Για την ταύτιση βλ. Easton 1991, 112-113.

10 Ηρόδ. 5.65.3.

11 Για την Αλεξάνδρεια: Cook 1973, 198-204.

12 Ο Paul Lucas, παρά το αρχαιοδιφικό ενδιαφέρον του και τα πολλά ταξίδια του στην Ανατολή (στη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη το 1705-1708 και το 1714-1717), τις εντυπώσεις από τα οποία και εξέδωσε, υποκαθιστά την περιγραφή με ιστορικές πληροφορίες. Ο Castellan, αν και δεν επισκέπτεται την Αλεξάνδρεια της Τρωάδας κατά το ταξίδι του το 1797 ούτε περιγράφει διεξοδικά τις αρχαιότητες που συνδέονται με το Ίλιον, αναφέρεται ωστόσο στη σχέση μνημείων και ιστορικού τοπίου και τα «αισθήματα που γεννά η ανάγνωση του Ομήρου» στη θέα αυτού: Castellan 1811, 39-40.

13 La Condamine 1752, 20-21. Ο La Condamine παρουσίασε τις ταξιδιωτικές παρατηρήσεις του σε θέματα μαθηματικών και φυσικών επιστημών στην *Βασιλική Ακαδημία των Επιστημών* το 1732 (διάλεξη της 12ης Νοεμβρίου) και τις δημοσίευσε σε συντομευμένη μορφή στα πρακτικά της Ακαδημίας το 1735: «Observations mathématiques et physiques faites dans un voyage de Levant en 1731 & 1732. Par M. de la Condamine», *Histoire de l'Académie royale des sciences. Année M.DCCXXXII*, Paris 1735, 295-322. Γενικότερες πληροφορίες για το ταξίδι του δημοσίευσε το 1752 στο περιοδικό *Mercure de France*: La Condamine 1752.

Ήδη όμως από τις αρχές του αιώνα, οι περιηγητές αναγνώριζαν τα μνημεία των δύο αυτών πόλεων ως μεταγενέστερα της εποχής που περιγράφει ο Όμηρος.

Λόγω του ονόματός της και με βάση τον Στράβωνα, η σωστή αναγνώριση της Αλεξανδρείας της Τρωάδας ως νεώτερης πόλης είναι προφανέστερη[14]. Έναν αιώνα αργότερα, το 1716, ο εικοσιτετράχρονος τότε κόμης Caylus, μετέπειτα συγγραφέας του πολύτομου *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises* (1752-1767), ταξιδεύοντας στην Κωνσταντινούπολη ως μέλος της ακολουθίας του πρεσβευτή της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη μαρκησίου de Bonac, αναγνώρισε τα μνημεία της Αλεξανδρείας της Τρωάδας ως ρωμαϊκά (προχωρώντας μάλιστα σε συγκρίσεις με μνημεία των Ποττυόλων στην Ιταλία) και την πόλη ως διαφορετική από αυτήν της ομηρικής Τροίας[15]. Εξαίρεση αποτελεί ίσως ο μηχανικός Louis-André de La Mamye de Clairac, ο οποίος εξερεύνησε την Αλεξάνδρεια το 1726 και κατέγραψε τις παρατηρήσεις του λεπτομερώς σε 47 χάρτες, τοπογραφικά σχέδια, αρχιτεκτονικές κατόψεις και όψεις, σχέδια αγαλμάτων και επιγραφών με σκοπό τη δημοσίευση[16]. Στα σχέδιά του διατηρεί την παλαιότερη απόδοση (π.χ. το γυμνάσιο σημειώνεται ως «ανάκτορο της Τροίας» και «ανάκτορο του Πριάμου»), χωρίς όμως να είναι σαφές εάν πρόκειται για τυπική επανάληψη ονομασιών ή ουσιαστική ταύτιση, καθώς δε σώζεται συνοδευτικό επεξηγηματικό κείμενο[17]. Κάποιοι περιηγητές του 18ου αιώνα, λόγω ακριβώς της μεταγενέστερης ίδρυσης της Αλεξανδρείας της Τρωάδας και του ονόματός της, την χαρακτηρίζουν ως Νέα Τροία ή Νέο Ίλιο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ταύτιση με το *Νέον Ἴλιον* του Στράβωνα. Οι περισσότεροι ωστόσο περιορίζονται πλέον στο να την αποκαλέσουν με το όνομά της. Ακόμη και ο Pococke, ο οποίος δεν είναι βέβαιος για τη σχέση μεταξύ των αρχαίων ονομασιών, παρατηρεί για το Eskistambul ότι «εκεί υποτίθεται ότι είναι η Αλεξάνδρεια ή Τρωάς»[18] .

Παρομοίως αντιμετωπίζεται η περιοχή του Σιγείου. Χαρακτηριστικές είναι οι σημειώσεις του θεολόγου και ιερέα της Αγγλικής Εταιρείας της Ανατολής (Levant Company) στη Σμύρνη Edmund Chishull, ο οποίος παρατήρησε τις ακτές της Τρωάδας από την πρύμνη του πλοίου που τον μετέφερε από τη Σμύρνη στην Κωνσταντινούπολη το 1701:

> «Μ' ακόμη πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί όταν υποδεικνύουμε και διακρίνουμε το ίδιο το μέρος [την Τροία]. Ο Στράβων μας ενημερώνει ότι από την εποχή του Τιβερίου δεν σωζόταν το παραμικρό σκαλοπάτι για να ικανοποιήσει την περιέργεια του πιο ερευνητικού ταξιδιώτη. Ώστε μάταιες είναι οι αναφορές των σύγχρονων συντακτών που καμώνονται ότι έχουν δει τα τείχη, τις πύλες ή άλλα ερείπια της Τροίας. Ό,τι τώρα απομένει δεν είναι παρά τα ερείπια του νέου Ιλίου ή της πόλης που επιχείρησε να κτίσει εκεί ο Κωνσταντίνος»[19].

Υπέρ της ίδιας άποψης συνηγορεί και η λαίδη Mary Wortley Montague, η οποία επισκέφθηκε το Σίγειον το 1718:

> «Ό,τι απέμεινε από την Τροία είναι η γη πάνω στην οποία στεκόταν, γιατί είμαι απόλυτα πεπεισμένη ότι όποια αρχαία κατάλοιπα βρίσκονται τριγύρω, είναι πολύ νεότερα, και νομίζω ότι ο Στράβων λέει το ίδιο»[20].

---

14 Sandys 1615, 22.

15 *Voyage à Constantinople*: χειρόγραφο ms NAF 4996 (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Τμήμα Χειρογράφων). Schazmann 1938, 310-315. Queyrel 2011.

16 1 S Αρχείο Badin (Antibes, Αρχεία της Πόλης). Laporte 2009, 237· 2011, 247-248.

17 Laporte 2011, 248, 258.

18 Pococke 1745, 106, 108.

19 Chishull 1747, 35.

20 Wortley Montague 1763, 62.

Ο Pococke το 1740 ταυτίζει ορθά το Σίγειο με το μεταγενέστερο Yenişehir[21].

Σε αντίθεση με τη Λάμψακο και την Άβυδο, η θέση της οποίας, λόγω της στρατηγικής σημασίας της, ήταν γνωστή στους ταξιδιώτες και ταυτισμένη με βεβαιότητα από τον Jacob Spon ήδη από το 1675[22], ο εντοπισμός των περισσότερων αρχαίων πόλεων της Τρωάδας –του Αδραμυττίου, των Κολωνών, της Λάρισας, της Χρύσας– παρέμεινε αβέβαιος κατά τον 18ο αιώνα. Ο Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier, πρεσβευτής της Γαλλίας στην Υψηλή Πύλη από το 1784 έως το 1791, εντοπίζει ορθά και εξερευνά την Άσσο[23], ενώ αποπειράται να ταυτίσει τη Δάρδανο (Şehitlik Batary), την οποία αναζητούν και ο Άγγλος Richard Pococke, ο αστρονόμος και μέλος της διπλωματικής ακολουθίας του Choiseul-Gouffier, Jean-Baptiste Lechevalier, και ο William Wittman, μέλος της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία[24]. Τα τοπωνύμια Θυμβριάς και Θύμβρα (με τα οποία συνδεόταν ναός αφιερωμένος στον Απόλλωνα Θύμβριο) αναγνωρίζονται από τον Choiseul-Gouffier και τον Lechevalier ως δηλώνοντα πόλη, την οποία ταυτίζουν (λανθασμένα) με το Dümrek, βάσει της απόστασης από τη θέση –όπως θεωρούσαν– της αρχαίας Τροίας και του Θυμβρίου ποταμού (λανθασμένη ταύτιση του Kemer Su)[25]. Τις Κολώνες εντοπίζει εσφαλμένα ο Richard Chandler στο Kemalli (ορθή ταύτιση: Beşiktepe)[26], ενώ ούτε η θέση της αρχαίας Σκήψεως είχε εντοπισθεί με βεβαιότητα από τους ταξιδιώτες του 18ου αιώνα. Ο Pococke την τοποθετεί στο Üsküfçü και ο Choiseul-Gouffier στην κοιλάδα του ποταμού Αισήπου (Gönen Çayı)[27]. Την πραγματική θέση (Kurşunlu Tepe) επισκέπτεται το 1801 ο Άγγλος ορυκτολόγος Edward Daniel Clarke μαζί με τον Γάλλο μηχανικό Michel-François Préaulx, όπου μελετούν τα ερείπια δωρικού ναού τον οποίο ο Clarke αποδίδει σε λατρεία του Διός Ελευθερέως, χωρίς όμως να ταυτίζει την τοποθεσία με αυτήν της Σκήψεως[28].

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζουν οι απόπειρες εντοπισμού της ομηρικής *Τροίας*, κατεύθυνση προς την οποία οι ταξιδιώτες του 18ου αιώνα είχαν να αντιμετωπίσουν δύο κυρίως προσκόμματα: την αποσαφήνιση του υδρογραφικού δικτύου της Αρχαιότητας και της σύγχρονής τους εποχής (αναγνώριση του Σκαμάνδρου ή Ξάνθου στον Mendere και του Σιμόεντα στον Dümrek Su) και την ορθή ταύτιση των τύμβων των θρυλικών ηρώων του τρωικού πολέμου (Αίαντα, Αχιλλέα, Πατρόκλου, Αντίλοχου, Αισυήτη, Πρωτεσίλαου, Πηνέλεω) στην πεδιάδα της Τρωάδας[29].

Από τις πρώτες συνειδητές απόπειρες εντοπισμού της Τροίας είναι αυτή του Pococke, ο οποίος το 1740 ακολουθεί τον Σκάμανδρο για ένα διάστημα και τοποθετεί το Νέον Ίλιον στο χωριό Boskeuï θεωρώντας μάταιο να ψάξει περαιτέρω για την αρχαιότερη πόλη[30].

Μεθοδικότερη είναι η προσπάθεια που καταβάλει ο Βρετανός Robert Wood, ο οποίος επισκέπτεται την Τρωάδα δύο φορές: αρχικά το 1742-1743 και, ξανά, το 1750-1751, συνοδευόμενος αυτήν τη φορά από τους Βρετανούς αρχαιόφιλους James Dawkins και John Bouverie και τον Ιταλό αρχιτέκτονα Giambattista Borra. Ο σκοπός του δεύτερου ταξιδιού ήταν καθαρώς επιστημονικός και κορυφώθηκε με τη δημοσίευση δύο πολυτελών τόμων για τις αρχαιότητες

21 Pococke 1745, 105.

22 Βλ. αργότερα Choiseul-Gouffier 1822, 447-450, πίν. 58-61.

23 Choiseul-Gouffier 1809, 86-88.

24 Pococke 1745, 104. Lechevalier 1799, 30. Wittmann 1803, 72. Choiseul-Gouffier 1809, 302, πίν. 26. Ο La Motraye ταυτίζει την Δάρδανο με το Σίγειον (Yenişehir): Cook 1973, 58.

25 Την ίδια λανθασμένη ταύτιση του Θυμβρίου ποταμού θα ακολουθήσουν τον επόμενο αιώνα και οι Hobhouse και Parker Webb: Cook 1973, 118-122.

26 Chandler 1775, 35. Cook 1973, 216 κ.ε.

27 Cook 1973, 345.

28 Clarke 1812, 128-132.

29 Hofmann 2004, 291.

30 Pococke 1745, 106.

της Παλμύρας και της Ηλιουπόλεως (Μπααλμπέκ). Η εξερεύνηση της πεδιάδας της Τρωάδας ήταν και αυτή προσεκτικά σχεδιασμένη, όπως μαρτυρούν τα ταξιδιωτικά ημερολόγια και οι σημειώσεις του Wood[31]. Εντοπίζει πρώτος τις πηγές στο Pınarbaşı (εικ. 1), το οποίο θα αποτελέσει δημοφιλή προορισμό για τους επόμενους εξερευνητές της Τρωάδας[32]. Εξαιτίας όμως της λανθασμένης ταύτισης του Mendere με τον Σιμόεντα, απομακρύνεται από την περιοχή της αρχαίας Τροίας, την οποία τελικά δεν εντοπίζει. Αποδίδει τις διαφορές ανάμεσα στην ομηρική τοπογραφία και τη σύγχρονή του γεωγραφία σε γεωφυσικά φαινόμενα (πλημμύρες, προσχώσεις, σεισμούς).

Εξίσου συστηματική είναι η εξερεύνηση της Τρωάδας από τον Choiseul-Gouffier το 1776 και ξανά το 1780-1781. Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως πρεσβευτού στην Υψηλή Πύλη κινητοποίησε σε πολλαπλές χαρτογραφικές και αρχαιολογικές αποστολές πολυμελή ομάδα επιστημόνων και καλλιτεχνών, μεταξύ των οποίων οι μηχανικοί Jacques Foucherot και Franz Kauffer, ο αστρονόμος Jean-Baptiste Lechevalier, οι ζωγράφοι Jean-Baptiste Hilaire, Louis-Sébastien-François Fauvel, Louis-François Cassas και Léon-Jean-Joseph Dubois.

Στο πλαίσιο των αποστολών του Choiseul-Gouffier, ο Lechevalier προτείνει το Balli Dağ κοντά στο Pınarbaşı ως τον τόπο της ομηρικής Τροίας, βασιζόμενος στην ταύτιση του Mendere με τον Σιμόεντα και του Pınarbaşı Çay με τον Σκάμανδρο (εικ. 2). Η πρόταση αυτή θα επικρατήσει μέχρι και την εποχή του Schliemann[33].

Μόλις στα τέλη του 18ου αιώνα, το 1793, ο Franz Kauffer εντοπίζει το Hisarlik ως χώρο αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (εικ. 3), χωρίς όμως να το ταυτίσει ακόμη ούτε με το Νέο Ίλιον ούτε με την αρχαία Τροία, αλλά με τον τόπο «μεταξύ Τρωάδος και της αρχαίας Ιλίου»[34], όπου ο Μέγας Κωνσταντίνος είχε επιχειρήσει να οικοδομήσει την νέα πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας πριν επιλέξει το Βυζάντιο[35]. Ωστόσο, ήδη μέσα στην ίδια δεκαετία από την ανακάλυψη του Kauffer, το γειτονικό Çiplak, όπως και το Kum Köy, προτείνονται ως θέσεις του Νέου Ιλίου, από τον ταγματάρχη Helvig και τους Johann David Åkerblad (1797) και Joseph Von Hammer (1800) αντιστοίχως.[36]

Ο ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Καίρια για την ορθή αποτίμηση του ταξιδιωτικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος για την Τρωάδα κατά τον 18ο αιώνα είναι η κατανόηση του γενικότερου ενθουσιασμού για τον Όμηρο την περίοδο αυτή. Το ενδιαφέρον για τα ομηρικά έπη είχε αναζωπυρωθεί ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, όταν αυτά βρέθηκαν στο προσκήνιο κατά τη *Διαμάχη των Αρχαίων και των Νεωτέρων* (*Querelle des Anciens et des Modernes*), δηλαδή κατά την αντιπαράθεση των υποστηρικτών της υπεροχής της αρχαίας λογοτεχνίας και τέχνης, οι οποίοι πρότασσαν την Αρχαιότητα ως πρότυπο μίμησης της σύγχρονης καλλιτεχνικής δημιουργίας, με τους υπέρ-

31 Βλ. Butterworth 1986.
32 Π.χ. Dallaway 1797, 343 κ.ε.
33 Hofmann 2004, 291.
34 Ζώσιμος Β, 30.
35 Cook 1973, 93. Ο Kauffer το σημειώνει για πρώτη φορά στον *Χάρτη του Νέου Ιλίου και της γύρω περιοχής, σχεδιασμένο το 1793* (*Plan de Ilium Recens et de ses environs, levée n 1793*), ο οποίος, ωστόσο, δημοσιεύθηκε είκοσι εννέα χρόνια αργότερα: Choiseul-Gouffier 1822, πίν. 35. Αν και η τοποθεσία σημειώνεται από τον Kauffer, οι σχεδιαστικές λεπτομέρειες οφείλονται στην επιτόπια έρευνα του Dubois, απεσταλμένου του Choiseul-Gouffier στην περιοχή το 1814: Easton 1991, 115. Το Hisarlik σημειώνεται και στον παλαιότερο *Χάρτη της πεδιάδας της Τρωάδας που σχεδιάστηκε το 1786 και 1787* (*Carte de la plaine de Troie, levé en 1786 et 1787*) του Kauffer: (Choiseul-Gouffier 1822, πίν. 19). Ο χάρτης αυτός όμως είχε υποστεί επεξεργασία από τον Barbié du Bocage το 1819 πριν από τη δημοσίευσή του το 1820 και η σημείωση του Hisarlik ήδη από το 1786 είναι αμφίβολη: Easton 1991, 114-115.
36 Cook 1973, 93-94.

μαχους της ανανέωσης, που υποστήριζαν την εξάρτηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας από την εποχή της (φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον) και την υπεροχή της νεώτερης τέχνης ως έκφρασης μίας περισσότερο εξελιγμένης κοινωνίας[37]. Η σχετική αξία της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* (ως αξεπέραστων προτύπων για τους *Αρχαίους* ή ως παρωχημένης έκφρασης μίας άλλης εποχής για τους *Νεώτερους*) είχε ως αποτέλεσμα, αφ' ενός τη μεγάλη διάδοση των έργων μέσα από μία σειρά μεταφράσεων σε εθνικές γλώσσες, αφ' ετέρου την αποδέσμευση της μελέτης του Ομήρου από το στενότερο πλαίσιο της φιλολογικής έρευνας (πατρότητα των επών, ενιαία ή μη σύλληψη, κανόνες της επικής ποίησης) και την ένταξή της στις γενικότερες θεωρητικές αναζητήσεις της περιόδου (π.χ. για την ιστορικότητα, τη μίμηση, τη γνωσιακή διαδικασία, τη διαμόρφωση του γούστου), ώστε η μελέτη των ομηρικών επών να αποτελεί κοινό τόπο στη σκέψη της εποχής του Διαφωτισμού.

Αν και οι πρώτες ευρωπαϊκές μεταφράσεις των ομηρικών επών στην καθομιλουμένη χρονολογούνται ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα, αυτές πολλαπλασιάζονται εντυπωσιακά από το 1700 και εξής ως συνέπεια της *Διαμάχης*. Στη Γαλλία και την Αγγλία, επί παραδείγματι, τα έργα του Ομήρου κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα εκδίδονται σε όχι λιγότερες από δεκατρείς και δεκαπέντε αντιστοίχως διαφορετικές (πλήρεις ή αποσπασματικές) μεταφράσεις, με κυριότερες αυτές της *Ιλιάδας* στα γαλλικά από την Anne Lefèvre Dacier (1711), τον Antoine Houdar de La Motte (1714) και τον Guillaume Dubois de Rochefort (1766-1770) και στα αγγλικά από τον John Ozell (1712), τον Alexander Pope (1715-1720), τον James Macpherson (1773) και τον William Cowper (1791)[38]. Εξαιρετικά δημοφιλείς αποδεικνύονται οι μεταφράσεις της Anne Dacier και του Alexander Pope, οι οποίες επανεκδίδονται καθ' όλην τη διάρκεια του 18ου αιώνα: η μετάφραση της *Ιλιάδας* της Dacier επτά φορές και του Pope έξι[39]. Το ενδιαφέρον για τα ομηρικά έπη μαρτυρούν επίσης οι παρωδίες αυτών, όπως η κωμική απόδοση του Marivaux *L'Homère travesti* (1716) και του Thomas Bridge *A burlesque translation of Homer* (1762)[40].

Οι μεταφράσεις των ομηρικών επών αφ' ενός καθιστούν το κείμενό τους προσιτό σε μεγαλύτερο αριθμό αναγνωστών, αφ' ετέρου, μέσω των θεωρητικών δοκιμίων (υπό τύπον εισαγωγής ή/και σχολίων στη μετάφραση) υποκινούν θεωρητικές συζητήσεις (έως και διαμάχες,

37 Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και προώθηση των θέσεων των *Νεωτέρων* έπαιξε η σημαντική πρόοδος στον τομέα των επιστημών κατά τον 17ο αιώνα: Simonsuuri 1979, 22-23. Για τη *Διαμάχη των Αρχαίων και των Νεωτέρων* βλ. Rigault 1856. Gillot 1914. Fumaroli 2001. Ειδικότερα για τη θέση των ομηρικών επών στη διαμάχη βλ. Hepp 1968, 521-757. Simonsuuri 1979, 17-56.

38 Μεταφράσεις στα γαλλικά: *Ιλιάδα*: Anne Lefèvre Dacier (1711), Antoine Houdar de La Motte (1714), Guillaume Dubois de Rochefort (1766-1770), Charles-François Lebrun (1776) Paul-Jérémie Bitaubé (1764), baron de Beaumanoir (1781), Louis-Guillaume Cordier de Launay (1782), Pierre-Louis-Claude Gin (1784), Dobremès (1789), *Οδύσσεια*: Anne Lefèvre Dacier (1716), Paul-Jérémie Bitaubé (1785), Guillaume Dubois de Rochefort (1777), Pierre-Louis-Claude Gin-Servière (1783). Μεταφράσεις στα αγγλικά: *Ιλιάδα*: Dryden (1700), John Ozell (1712), Thomas Tickell (1715), Pope (1715-1720), Samuel Langley (1767), Macpherson (1773), William Cowper (1791), Alexander Geddes (1792), William Tremenheere (1792), *Οδύσσεια*: Alexander Pope (1725-1726), William Cowper (1791). Δίπλα στις μεταφράσεις αυτές θα πρέπει να υπολογισθούν και οι δημοσιεύσεις αποσπασμάτων συγκεκριμένων επεισοδίων, όπως π.χ. στην περίπτωση του Pope, ο οποίος δημοσιεύει το επεισόδιο του Σαρπηδόνος, την περιγραφή των κήπων του Αλκίνοου και την άφιξη του Οδυσσέα στην Ιθάκη πριν από την επίσημη έκδοση των μεταφράσεών του της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*: Pope, A., «The episode of Sarpedon» *Poetical miscellanies* vol. 6 (1709) · Pope, A., «The gardens of Alcinous» *Guardian* 173 (1713) · Pope, A., «The arrival of Ulysses in Ithaca» στο R. Steele, *Poetical miscellanies consisting of original poems and translations* (1713). Για τον ρόλο των μεταφράσεων αυτών στην αύξηση του ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος βλ. επίσης Lascarides 1977, 7.

39 Η *Ιλιάδα* της Anne Dacier επανεκδίδεται τα έτη 1712, 1719, 1731, 1741, 1756 και ως μέρος του συλλογικού έργου *Les Œuvres d'Homère traduites … par Madame Dacier* το 1776 (και σε επανέκδοση αυτού το 1779): Grosperrin 2010, 266-268. Η *Ιλιάδα* του Pope επανεκδίδεται τα έτη 1720, 1720-1721, 1732, 1736, 1743 και 1750: Griffith 1922, 91.

40 Τα έργα αυτά ακολουθούν την παράδοση παρωδιών των αρχαίων επών του 17ου αιώνα. Για τις παρωδίες της *Αινειάδας* τον 17ο αιώνα βλ. Bonnefon 1901, 110-112.

όπως π.χ. στην περίπτωση των Dacier και La Motte)[41], οι οποίες καταγράφονται σε πλήθος εξειδικευμένων δημοσιεύσεων[42] και στον περιοδικό Τύπο[43] διευρύνοντας περαιτέρω το πλαίσιο αναφοράς και ενδιαφέροντος του κοινού.

Ιδιαιτέρως οι μεταφράσεις της Dacier και του Pope συμβάλλουν αποφασιστικά στην αντιμετώπιση του Ομήρου όχι πλέον ως μυθικής θεϊκά εμπνεόμενης μορφής, αλλά ως ιστορικού ποιητή[44]. Η επιστημονική προσέγγιση της ιστορικότητας του Ομήρου τίθεται από τη Madame Dacier ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή μετάφραση του έργου του[45]: η εξιδανίκευση του Ομήρου και της εποχής του θα ήταν αδύνατη χωρίς την αποδοχή ότι ο ποιητής αντικατοπτρίζει πλήρως το γούστο (goût) της κοινωνίας στην οποία ζει[46]. Αλλά και για τον Pope, ο οποίος εστιάζει στα ζητήματα της ευρηματικότητας και της πρωτοτυπίας, ο ποιητής επίσης θεωρείται μάρτυρας της εποχής του: αναγνωρίζεται ως ο πρώτος ιστορικός[47] και, στο πρότυπο του Στράβωνα, ως ο πρώτος γεωγράφος[48]. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Pope σχεδιάζει μάλιστα και επισυνάπτει στον 2ο τόμο της μετάφρασής του έναν χάρτη της πεδιάδας της Τροίας (εικ. 4), όχι ως ρεαλιστική τοπογραφική αποτύπωση μίας περιοχής στην οποία, άλλωστε, δεν είχε ταξιδέψει ποτέ, αλλά ως απόδειξη της συνοχής των τοπογραφικών ενδείξεων της *Ιλιάδας*[49]. Ακόμη και οι επικριτές της καταλληλότητας των ομηρικών επών ως προτύπων για τη σύγχρονη ποίηση του 18ου αιώνα βασίζουν την επιχειρηματολογία τους ακριβώς στη θεώρηση των επών ως τεκμηρίων της εποχής τους: «Κάθε ποιητής αποδίδει τα ήθη της χώρας του» γράφει το 1756 ο Βολταίρος στο *Δοκίμιο περί των ηθών* (*Essai sur les moeurs*)[50]. Τον Όμηρο ως τον πρώτο ιστορικό προτάσσει και ο Giambattista Vico, αντιμετωπίζοντας την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* με τους όρους της παραδοσιακής ποίησης και τον δημιουργό τους ως εκφραστή της συλλογικής (λαϊκής) δημιουργικής δύναμης της ηρωικής εποχής[51].

«Η φύση ενός πράγματος δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς τη γνώση της προέλευσής του» σημειώνει ο Vico στο κεφάλαιο που αφιερώνει στον Όμηρο στην αναθεωρημένη έκδοση της *Scienzia nuova* το 1730[52]. Καθώς ο αιώνας του Διαφωτισμού επιχειρεί τη συστηματοποίηση της γνώσης σε όλους τους τομείς, ερευνώντας την πρόοδό της, από τις απαρχές του κάθε επιστητού έως τη σύγχρονη εποχή, παρατηρείται μία αξιολογική αναθεώρηση της πρωτόγονων πολιτισμών. Στην περίπτωση των ομηρικών επών, η πρωιμότητά τους εκλαμβάνεται πλέον θετικά, ως απαραίτητη συνθήκη για την πρωτότυπη δημιουργία. Η άμεση εξάρτηση της πρω-

41 Γνωστή ως *Διαμάχη του Ομήρου (Querelle d'Homère*), εκλαμβάνεται ως δεύτερη (και ειδικότερη) φάση της *Διαμάχης των Αρχαίων και των Νεωτέρων*. Βλ. Simonsuuri, 1979.

42 Για τη βιβλιογραφία του 18ου αιώνα για τον Όμηρο και για θέματα σχετικά με τη μελέτη του βλ. Simonsuuri 1979, 195-197, 197-204.

43 Βλ. π.χ. Reitsam 2019.

44 Simonsuuri 1979, 56.

45 Σε αντίθεση, επί παραδείγματι, με τον La Motte, ο οποίος αντιμετωπίζει επιλεκτικά και «χρησιμοθηρικά» τον ιστορικό χαρακτήρα του έργου, με κύρια επιδίωξη να καταστήσει το κείμενο προσιτό στο σύγχρονο κοινό Simonsuuri 1979, 49-51.

46 Συνδεόμενο με την έννοια του ήθους, το «γούστο» είναι για την Dacier «η έμφυτη ορθή ανταπόκριση στον πολιτισμό, όπως αυτός αντιπροσωπεύει το συνολικό άθροισμα της δημιουργικής και πνευματικής δραστηριότητας του ανθρώπου»: Simonsuuri 1979, 55.

47 «Πριν από την εποχή του δεν υπήρχαν Ιστορικοί στην Ελλάδα: Αντιμετώπισε [ο Όμηρος] τα πάρε-δώσε του παρελθόντος με ιστορικό τρόπο, σύμφωνα προς αυτά που μπορούσε να μάθει από την παράδοση, το τραγούδι ή οποιαδήποτε μέθοδο υπήρχε που να διατήρησε τη μνήμη τους»: Pope 1715, 93.

48 Στράβ. 1, εισαγωγή. Pope 1715, 94. Για την προβολή του Ομήρου ως ιστορικού και γεωγράφου κατά τον 18ο αιώνα βλ. Simonsuuri 1979. Grell 1999.

49 Pope 1715, 56-60, 94-95· 1716, 332-334. Grell 1981, 59-60. Hofmann 2004, 291-292.

50 Voltaire 1819, 148. Για την κριτική του Ομήρου από τον Βολταίρο βλ. Simonsuuri 1979, 65-74.

51 Vico 1730, 787, 806-809. Κατά τον 18ο αιώνα, άλλωστε, παρατηρείται γενικότερη μεταστροφή του ενδιαφέροντος προς τη λαϊκή λογοτεχνική παραγωγή της Ευρώπης.

52 Simonsuuri 1979, 92.

τοτυπίας του πνεύματος από την ελευθερία που παρέχει η πρωτόγονη κοινωνία ως ανόθευτη από τους περιορισμούς των κανόνων του εξελιγμένου πολιτισμένου κόσμου και η σύνδεση της απλότητας του ομηρικού τρόπου ζωής με την ευγένεια και το ήθος, μπορούν να παραβληθούν με την έννοια της «φυσικής κατάστασης» του ανθρώπου στον Jean-Jacques Rousseau[53]. Η «ευγενής απλότητα» (noble simplicité) των επών απασχολεί την Dacier και τον Pope ήδη από τις αρχές του αιώνα[54]. «Αυτή η αγνή και ευγενής απλότητα δεν απαντάται πουθενά σε τέτοια τελειότητα όσο στις Γραφές και στον Συγγραφέα μας [δηλ. τον Όμηρο]» παρατηρεί ο Pope[55], ο οποίος παρομοιάζει την *Ιλιάδα* με «άγριο Παράδεισο», τον οποίο αντιπαραθέτει στην έννοια του «τακτοποιημένου κήπου». Η δημιουργική φαντασία του Ομήρου είναι γι' αυτόν αξεπέραστη ακριβώς επειδή είναι φυσική και άγρια, «φλόγα και έκσταση» (fire and rapture)[56] και η δύναμή της έγκειται στον τρόπο με τον οποίο κατακλύζει τις αισθήσεις του αναγνώστη[57]. Στο β' μισό του 18ου αιώνα ιδίως, οι έννοιες της πρωτοτυπίας, της απλότητας, της αγριότητας, του μεγαλείου και της ευρηματικότητας εμφανίζονται αλληλένδετες μεταξύ τους και με την έννοια του πρωτογονισμού[58].

Η κοινωνία του Ομήρου, όπως και η μυκηναϊκή κοινωνία την οποία αυτός περιγράφει, είναι βεβαίως περισσότερο εκλεπτυσμένες απ' όσο τις φαντάζονται αρκετοί από τους πριμιτιβιστές της εποχής, οπωσδήποτε όμως τραχύτερες από αυτήν της σύγχρονής τους εποχής. Και η τραχύτητα –κυριολεκτική και μεταφορική– είναι προϋπόθεση του αισθήματος του Υψηλού, το οποίο εκφράζεται κατ' εξοχήν από την επική ποίηση: «Η ανάγνωση της *Ιλιάδας* είναι σαν το ταξίδι σε χώρα ακατοίκητη, όπου τη φαντασία πλημμυρίζουν χιλιάδες άγριες εικόνες απέραντων ερήμων, πλατιών ακαλλιέργητων βάλτων, θεόρατων δασών, δύσμορφων βράχων και γκρεμών» γράφει το 1712 ο Joseph Addison στο δοκίμιό του *Οι απολαύσεις της φαντασίας* (*The pleasures of the imagination*)[59]. Παρόμοια είναι η εικόνα που περιγράφει μισόν αιώνα αργότερα ο Joseph Warton στην εισαγωγική αφιέρωση στη μετάφραση των έργων του Βιργιλίου που δημοσιεύει μαζί με τον Christopher Pitt:

> «Αυτός που διαβάζει Όμηρο είναι σαν τον ταξιδιώτη που αντικρύζει τον Άτλαντα. Η απεραντοσύνη και τραχύτητα των βράχων του, η σοβαρή ζοφερότητα των πεύκων και των κέδρων του, το αιώνιο χιόνι που καλύπτει την κορφή του, οι χείμαρροι που τρέχουν ορμητικά στις παρειές του και τ' άγρια θηρία που βρυχώνται στις σπηλιές του, όλα γεμίζουν τη φαντασία με ανεξήγητη κατάπληξη και δέος»[60].

Το περιγραφικό λεξιλόγιο τόσο του Addison όσο και του Warton συνδέεται με την υπέρβαση των συναισθημάτων που υποβάλει το Υψηλό, όπως αυτή περιγράφεται στη *Φιλοσοφική πραγματεία περί των καταβολών των ιδεών μας σχετικά με το Υψηλό και το Ωραίο* (*A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the Sublime and Beautiful*) του Edmund Burke (1757)[61].

---

53 Για τον Όμηρο στο έργο του Rousseau βλ. Patzek 1999. Perrin 1999.

54 Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλες οι «πρωτόγονες» συνήθειες των επών γίνονται αποδεκτές ως «ευγενείς»: η Dacier επεμβαίνει και «διορθώνει» το κείμενο όπου κρίνει ότι η συμπεριφορά απομακρύνεται από το καλό γούστο της δικής της εποχής: Patzek 1999, 164.

55 Pope 1715, 20.

56 Pope 1715, 2. Τη «φλόγα» αυτήν συνδέει ο Pope με το αίσθημα του Υψηλού, όπως το περιγράφει ο Λογγίνος: Pope 1715, 8.

57 Simonsuuri 1979, 60-64.

58 Simonsuuri 1979, 124.

59 Addison 1712.

60 Pitt και Warton 1763, vi.

61 Burke 1757.

Ο ΟΜΗΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Είναι ακριβώς η εικονοπλαστική δεινότητα του ποιητή αυτή που εξασφαλίζει την ένταση της συναισθηματικής αντίδρασης του αναγνώστη. Ut pictura poesis: όπως στη ζωγραφική, έτσι και στην ποίηση. Ο Διαφωτισμός παίρνει την καθιερωμένη θεωρία της οπτικοποίησης του ποιητικού λόγου και του Ομήρου ως ζωγράφου[62], για να την εφαρμόσει κυριολεκτικά. Κατά το β' μισό του 18ου αιώνα, ο αριθμός των ζωγραφικών έργων με ομηρικό θέμα τετραπλασιάζεται σε σχέση με το α' μισό[63]. Η αλλαγή δεν είναι μόνον ποσοτική αλλά και ποιοτική, αφού το θεματολόγιο εμπλουτίζεται, ενώ τα εικαστικά έργα δεν συνδέονται γενικώς με τον τρωικό κύκλο αλλά είναι εμπνευσμένα ειδικώς από το ομηρικό κείμενο, με τους δημιουργούς τους να εστιάζουν όχι στις αλληγορικές ή ζωγραφικές δυνατότητες που αυτό προσφέρει, αλλά στην ακρίβεια της αναπαράστασης των επεισοδίων[64]. Ο πρώτος που προτείνει με συστηματικό τρόπο το ομηρικό κείμενο ως πηγή εικαστικής έμπνευσης είναι ο κόμης Caylus, ο οποίος το 1757 δημοσιεύει τους *Πίνακες από την Ιλιάδα, την Οδύσσεια του Ομήρου και την Αινειάδα του Βιργιλίου* (*Tableaux tires de l'Iliade, de l'Odyssée d'Homère et de l'Énéide de Virgile*), περιγραφές δηλαδή ζωγραφικών συνθέσεων βασισμένων σε επεισόδια της επικής ποίησης. Στο πλαίσιο της προσπάθειας ανανέωσης της ιστορικής ζωγραφικής[65], επιλέγει από την *Ιλιάδα* όχι λιγότερους από 190 πίνακες. Το υψηλό θέμα, η διδακτική του δύναμη, η λεπτομερής και ζωντανή περιγραφή και η ιστορική αυθεντικότητα της απεικόνισης καθιστούν –για τον Caylus– τον Όμηρο ιδανική πηγή έμπνευσης. Αν και δεν είναι πάντοτε συνεπής στο πρόγραμμά του (προτείνοντας π.χ. «βελτιώσεις» όταν κρίνει ότι είναι απαραίτητες και περιορίζοντας σημαντικά τις απεικονίσεις των μαχών, δηλαδή των γλαφυρότερων αφηγήσεων)[66], εντούτοις, η αντιπαραβολή των περιγραφών των *Πινάκων* με τη μετάφραση της Madame Dacier, δείχνει στενή και ειδική εξάρτηση από το κείμενο της *Ιλιάδας*[67].

Παράλληλα, τη δημιουργική φαντασία των καλλιτεχνών τροφοδοτεί και η αρχαιολογική έρευνα. Χαρακτηριστική είναι η περίληψη ξεχωριστών κεφαλαίων για τις αρχαιότητες με θέμα τον τρωικό κύκλο στις εκδόσεις της *Description des pierres gravées du feu Baron de Stosch* (1760) και των *Monumenti inediti* (1767) του Johann Joachim Winckelmann[68], όπως και η έκδοση, το 1801, σχεδίων τεχνέργων της Αρχαιότητας με θέμα την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* από τον Γερμανό ζωγράφο Heinrich Wilhelm Tischbein στα γερμανικά (*Homer nach Antiken gezaichet*) και στα γαλλικά (*Figures d'Homère dessinées d'après l'antique*).

Η έκδοση του Caylus σηματοδοτεί σαφή στροφή της ζωγραφικής (και της γλυπτικής) προς μία νέα θεματολογία, χωρίς αυτό να σημαίνει υποχρεωτική εικονογραφική εξάρτηση της καλλιτεχνικής παραγωγής από τους *Πίνακες*. Όχι σπάνια, ζωγράφοι δημιουργούν σειρές πινάκων με θέμα επεισόδια της *Ιλιάδας*, όπως στην περίπτωση του Σκωτσέζου Gavin Hamilton (~1760-1775) και του Γάλλου Joseph-Marie Vien (δεκαετία 1780)[69]. Με την εισαγωγή στον διαγωνισμό

---

62 Βλ. π.χ. τη θέση του Pope: Williams 1983.

63 Για την *Ιλιάδα* ως θέμα ζωγραφικής στο β' μισό του 18ου αιώνα βλ. Wiebenson 1964. Eddy 1981. Schwartz κ.ά. 2005. Για την εικονογράφηση των μεταφράσεων του Ομήρου τον 18ο αιώνα βλ. Stewart 1999.

64 Wiebenson 1964, 23-25, 31-32. Errington 1978, 12.

65 Lavezzi 1999, 265. Για την ιστορική ζωγραφική στη Γαλλία κατά το β' μισό του 18ου αιώνα βλ. Locquin 1912.

66 Lavezzi 1999, 270-273. Χαρακτηριστικοί είναι ο περιορισμός στην επιλογή των σκηνών από τις ραψωδίες Δ και Κ: Caylus 1757, 30-31 (πίν. IV, 1), 65 (πίν. X, 1) και οι επεμβάσεις στην αποτύπωση των επεισοδίων του Απόλλωνα που απωθεί τον Πάτροκλο και του Αχιλλέα που θρηνεί τον νεκρό Πάτροκλο: Caylus 1757, 85 (πίν. XVI, 5), 89 (πίν. XVIII, 1).

67 Lavezzi 1999, 267.

68 Winckelmann 1760, 354-398· 1767, 145-218.

69 Ο Vien ζωγραφίζει επτά πίνακες, από τους οποίους οι έξι εκτίθενται στα *Σαλόνια* της Ακαδημίας: *Η πληγωμένη Αφροδίτη* (1775), *Ο Έκτορας επιπλήττει τον Πάρι* (1779), *Η οργή του Αχιλλέα* (~1780), *Η Αναχώρηση της Βρισηίδας*

ζωγραφικής της γαλλικής Βασιλικής Ακαδημίας Ζωγραφικής και Γλυπτικής (Académie Royale de Peinture et de Sculpture) του πρώτου θέματος εμπνευσμένου από την Αρχαιότητα το 1762 (*Ο θάνατος του Σωκράτη*), δεν αργεί και η πρόταση επεισοδίων από την *Ιλιάδα* το 1769 (*Ο Αχιλλέας αποθέτει το νεκρό σώμα του Έκτορα στα πόδια του Πατρόκλου*), το 1771 (*Μονομαχία Αθηνάς και Άρη*) και το 1772 (*Η τόξευση των τέκνων της Νιόβης από τον Απόλλωνα και την Άρτεμη*). Από τα ομηρικά έπη προέρχονται και τα θέματα του καλλιτεχνικού διαγωνισμού που θεσμοθέτησαν ο Goethe με τον Johann Heinrich Meyer την περίοδο 1799-1805 για το περιοδικό τέχνης *Die Propyläen*[70]. Πίνακες εμπνευσμένοι από την *Ιλιάδα* εκτίθενται τόσο στα ετήσια *Σαλόνια* της γαλλικής Ακαδημίας όσο και στις ετήσιες εκθέσεις της αγγλικής Βασιλικής Ακαδημίας (Royal Academy) και της Εταιρείας των Καλλιτεχνών (Society of Artists)[71]. Το 1793, ο Άγγλος σχεδιαστής και γλύπτης John Flaxman εκδίδει στη Ρώμη δύο συλλογές σχεδίων εμπνευσμένων από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* αντιστοίχως (χαράκτης: Thomas Piroli). Η *Ιλιάδα του Ομήρου χαραγμένη από συνθέσεις του John Flaxman* (*The Iliad of Homer engraved from the compositions of John Flaxman*), με τριάντα τέσσερις πίνακες (εικ. 5) και η *Οδύσσεια*, με είκοσι οκτώ πίνακες σε δύο διαφορετικές εκδόσεις το 1793, γνωρίζουν εξαιρετική επιτυχία και επανεκδίδονται με τις ίδιες και καινούριες χαράξεις καθ' όλον τον 19ο αιώνα[72], καθώς το καθαρό περίγραμμα και η έλλειψη φωτοσκίασης (στο πρότυπο της κλασικής αγγειογραφίας), θεωρούνται ενδεικτικά της απλότητας, της μεγαλοπρέπειας και της καθαρότητας της εποχής του Ομήρου[73].

ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ Η ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Ως γνήσια τέκνα της εποχής του Διαφωτισμού, οι επισκέπτες της Τρωάδας προσεγγίζουν την τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα με μέθοδο και σύστημα και δημοσιοποιούν τα πορίσματα των μελετών τους. Η ίδια η ταξιδιωτική εμπειρία, άλλωστε, αντιμετωπίζεται ως γνωσιολογικό εργαλείο: «Το ταξίδι τελειοποιεί τον gentleman» παρατηρεί το 1693 ο Locke[74]. Ήδη, από τον 16ο και 17ο αιώνα, το ταξίδι είχε καθιερωθεί ως παιδευτικό μέσον των νεαρών αριστοκρατών στην Αγγλία και στην ηπειρωτική Ευρώπη. Από τον 18ο αιώνα, η αρχαιολογική και αισθητική καλλιέργεια ανήκουν και αυτές στα ενδιαφέροντα των ταξιδιωτών, οι οποίοι προσεγγίζουν την εμπειρία της ανακάλυψης με μέθοδο και συνέπεια: με προσεκτική εποπτεία του χώρου και πιστή καταγραφή και αποτύπωση[75]. Καθώς το Grand Tour επεκτείνεται προς Ανατολάς –στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, τα παράλια της Μικράς Ασίας, ακόμη και

(1781), *Η Αναχώρηση του Πριάμου για το ελληνικό στρατόπεδο* (1783) και *Η Επιστροφή* του (1785), *Η Αναχώρηση του Έκτορα* (1786). Από τους πίνακες του Hamilton, οι οποίοι είχαν εξ αρχής σχεδιαστεί ως σειρά, σώζονται μόνον δύο: *Ο Αχιλλέας θρηνεί τον θάνατο του Πατρόκλου* (περ. 1769-1763) και *Αποχαιρετισμός του Έκτορα και της Ανδρομάχης* (~1775). Τα υπόλοιπα τέσσερα έργα είναι γνωστά από χαρακτικά του Domenico Cunego: *Η οργή του Αχιλλέα για την απώλεια της Βρυσηίδας*, *Ο Αχιλλέας ξεσπά στον Έκτορα*, *Ο Πρίαμος ζητά το νεκρό σώμα του Έκτορα*, *Η Ανδρομάχη θρηνεί το θάνατο του Έκτορα*. Errington 1978.

70 Osterkamp 1994.

71 Χαρακτηριστικός είναι ο αριθμός των πινάκων με θέματα από την ομηρική *Ιλιάδα* που εκτίθενται στα *Σαλόνια* της γαλλικής Ακαδημίας: 5 πίνακες στο α' μισό του 18ου αιώνα έναντι 42 στο β' μισό: Bardon 1963, 234-235.

72 Η *Ιλιάδα* επανεκδίδεται το 1795 (σε νέα χαρακτικά πάλι από τον Piroli), το 1803 (στο Παρίσι), το 1804 (στη Λειψία) και το 1805, επηυξημένη κατά πέντε πίνακες (χαράκτες: William Blake και James Parker). Η *Οδύσσεια* επανεκδίδεται το 1803 (στο Παρίσι) και με νέα χάραξη (από τους James Parker και James Neagle) επηυξημένη κατά έξι πίνακες το 1805 (Λονδίνο), όπως και το 1807 (Λειψία, 28 πίνακες). Το 1817 τα δύο βιβλία κυκλοφορούν μαζί σε μία κοινή έκδοση (Βερολίνο). Dörrbecker 1979, 26, 184. Bentley 1964, 15-37.

73 «Είναι περιγράμματα χωρίς σκιά, αλλά στο στυλ της αρχαίας τέχνης. Είναι απλά, μεγαλοπρεπή κι αγνά. Μπορώ να πω πως είναι αληθινά με έναν πολύ λεπτό τρόπο. Μοιάζουν σαν να έχουν φιλοτεχνηθεί την εποχή που έγραφε ο Όμηρος»: γράμμα του George Romney στον William Hayley, 2/8/1793: Hayley 1809, 203.

74 Locke 1693, 253-254.

75 Για την επιστημονική έρευνα και αποτύπωση των αρχαίων μνημείων τον 18ο αιώνα βλ. Papaioannou 2011, 321-325· 2012, 19-23, 31-40· 2017, 7-15, όπου και βιβλιογραφία.

την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή– πολλαπλασιάζονται οι ευκαιρίες επίσκεψης της πεδιάδας της Τροίας, αφού, για τη μετακίνηση στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, απαραίτητη είναι η εξασφάλιση φιρμανιού στην Κωνσταντινούπολη. Οι ταξιδιώτες μπορούν εύκολα να διατρέξουν την Τρωάδα στον δρόμο προς ή από την Πόλη.

Στην αναζήτηση της ομηρικής Τροίας η θεωρητική υπόθεση δοκιμάζεται από τους ταξιδιώτες, για να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί μέσω της αυτοψίας, και στη συνέχεια επικοινωνείται στο φιλοπερίεργο κοινό μέσα από εκδόσεις. Δηλωτικός του γενικότερου ενδιαφέροντος για την Τρωάδα είναι ο αριθμός των επανεκδόσεων και μεταφράσεων των πραγματειών ερευνητών, όπως οι Wood, Choiseul-Gouffier, Chandler και Lechevalier.

Ιδιαίτερο βάρος πρέπει να δοθεί στις πρακτικές διάδοσης των πληροφοριών κατά τον 18ο αιώνα και, ιδίως, στις προφορικές ανακοινώσεις σε ακαδημίες και επιστημονικές εταιρείες, στα άρθρα και τις βιβλιοκρισίες στον περιοδικό Τύπο, όπως και στην προσωπική αλληλογραφία μεταξύ ερευνητών, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το πραγματικό εύρος του αντίκτυπου των μελετών αυτών.

Χαρακτηριστική είναι η εκδοτική και μεταφραστική τύχη του έργου του Wood. Η πρώτη δημοσίευση πραγματοποιείται το 1767 *(A comparative view of the antient and modern state of the Troade. To which is prefixed an Essay on the original genius of Homer).* Το *Δοκίμιο* (*Essay*), επαυξημένο, κυκλοφορεί ξανά το 1769 και, τελικά, σε νέα έκδοση (με τον τίτλο *Essay and comparative view*), μετά θάνατον, από τον J. Bryant, το 1775. Το κείμενο του 1769 αποστέλλεται από τον ίδιο τον Wood στον J.D. Michaelis, ο οποίος το δίδει στον C.G. Heyne, που με τη σειρά του δημοσιεύει μία πρώτη κριτική στα γερμανικά στον περιοδικό Τύπο το 1770[76]. Παρά την προτροπή του Wood για αναμονή έως ότου κυκλοφορήσει η νέα αναθεωρημένη έκδοση του έργου του, είναι η εκδοχή του 1769 αυτή που μεταφράζεται από τον γιο του Michaelis και κυκλοφορεί υπό τον τίτλο *Robert Woods Versuch über das Originalgenie des Homers* από το 1773 με πρόλογο την κριτική του Heyne του 1770[77].

Υπό παρόμοιο πρίσμα πρέπει να αποτιμηθεί και η έκδοση του *Voyage pittoresque de la Grèce* του Choiseul-Gouffier. Παρά την καθυστέρηση στην κυκλοφορία των τόμων που αφορούν την περιοχή της Τρωάδας (1820 και 1822), τα πορίσματα της επιτόπιας έρευνας είχαν καταστεί γνωστά ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Ο Lechevalier είχε παρουσιάσει τις μελέτες του σε δύο ανακοινώσεις στη Βασιλική Εταιρεία του Εδιμβούργου (Royal Society of Edinburgh), τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1791, το περιεχόμενο των οποίων δημοσιεύεται το 1791 και το 1794. Το 1791 ο ίδιος ο Lechevalier κυκλοφορεί το *Voyage dans la Troade ou tableau de la plaine de Troye* (και σε τρεις επανεκδόσεις το 1799, το 1800 και το 1801) και το 1802 το *Recueil des cartes, plans, vues et médailles pour servir au Voyage de la Troade*. Η έκδοση του 1791 μεταφράζεται την επόμενη μόλις χρονιά (1792) στα γερμανικά και κυκλοφορεί και σε νέα γερμανική μετάφραση (μαζί με συμπληρωματικά κείμενα) το 1800 από τον Carl Gotthold Lenz.

Το ίδιο ισχύει και για το εικονογραφικό υλικό των εκδόσεων. Επί παραδείγματι, η άποψη των ερειπίων της Αλεξανδρείας της Τρωάδας (*Gymnasium at Troas*) που σχεδιάζει ο William Pars το 1765 και που περιλαμβάνεται ως πίνακας αρ. 52 στον 2ο τόμο των *Antiquities of Ionia* το 1797 (χαράκτης: William Byrne) (εικ. 6) είχε κυκλοφορήσει ήδη από το 1777, ως μέρος σειράς ένδεκα οξυγραφιών του Paul Sandby[78].

Η συνεργασία μεταξύ των ερευνητών υποδεικνύει ευρύτερη διακίνηση της πληροφορίας από αυτήν που καταγράφεται στις επίσημες εκδόσεις. Ο Castellan μάς πληροφορεί, επί παραδείγματι, ότι το 1797 είχε σχέδιά του της Τρωάδας στη διάθεση του Melling, ενώ είχε λάβει

76 *Göttingen Anzeigen von Gelehrten Sachen* 32 (15/3/1770).

77 Spencer 1957, 81. Constantine 1984, 73-74.

78 Lascarides 1977, 9-10. Gunn 2010, 220-224.

πληροφορίες τόσο από τους συνταξιδιώτες του Léveillé και Barabé (μηχανικού και σχεδιαστή γεωγράφου αντιστοίχως) όσο και από ειδικευμένους μελετητές, όπως τον αρχαιογνώστη Ennio Quirinio Visconti, τον γεωγράφο Barbié du Bocage και τον αρχιτέκτονα Léon Dufourny[79].

Θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπ' όψιν ότι μεταξύ των μελετών για την αρχαία Τρωάδα περιλαμβάνονται και θεωρητικά κείμενα «γραφείου», τα οποία δεν βασίζονται στην προσωπική εποπτεία του χώρου, αλλά στις μαρτυρίες άλλων περιηγητών και μελετητών, όπως είναι η περίπτωση της γερμανικής έκδοσης *Die Ebene von Troja* του Lenz, με κείμενα των Choiseul-Gouffier, Sibthorp, Liston, Helvig, John Hawkins κ.ά.[80] Αντιστρόφως, υπάρχουν ταξιδιώτες, για την εμπειρία των οποίων πληροφορούμαστε από δημοσιεύσεις τρίτων, όπως στην περίπτωση του Thomas Lisle (1738), από τον οποίο έλαβαν πληροφορίες για την Τρωάδα ο Pococke και ο Wood[81], του Murdoch Mackenzie (1742), για τον οποίο μας πληροφορεί ο James Rennell[82], και του γεωγράφου John Hawkins (1794), στον οποίο αναφέρεται ο William Francklin[83].

Βασικό μεταξύ των ερευνητών είναι το αίτημα της επιστημονικής καταγραφής των πληροφοριών που συλλέγονται από την προσωπική εποπτεία του χώρου και των μνημείων, μέσω αρχιτεκτονικών και τοπογραφικών αποτυπώσεων (εικ. 7), στις οποίες τονίζεται η εκ του φυσικού (d'après nature) και χωρίς γραφικές παρεμβάσεις καταγραφή. Δεν είναι τυχαίο ότι είναι ένας από τους μελετητές της Τρωάδας, ο Robert Wood, αυτός που εγκαινιάζει έναν νέο τύπο αρχιτεκτονικού βιβλίου (recueil des ruines), όπου το οπτικό υλικό ως επιστημονικό τεκμήριο λαμβάνει εξέχουσα σημασία και όπου αποκρυσταλλώνονται οι κανόνες της επιστημονικής αποτύπωσης: στα *Ερείπια της Παλμύρας* (*The ruins of Palmyra*) του 1753, τα υλικά κατάλοιπα αποτυπώνονται ως έχουν, σε κατόψεις, όψεις, τομές και αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες επιμελώς μετρημένα, συνοδευόμενα από τοπιογραφικές απόψεις και χάρτες για την ορθότερη ένταξή τους στον πραγματικό χώρο[84].

Απαραίτητο εργαλείο της ταξιδιωτικής εμπειρίας γενικότερα και της τοπογραφικής έρευνας ειδικότερα είναι ο χάρτης. Η περίληψη χαρτών στις ταξιδιωτικές δημοσιεύσεις, παρατηρεί ο Pococke, ευχαριστεί και εξυπηρετεί[85]. Οι χάρτες που ο ίδιος επιλέγει για την *Περιγραφή της Ανατολής* φροντίζει α) να είναι πρόσφατοι, β) να συμπληρώνονται με βάση την προσωπική παρατήρηση και γ) να ανταποκρίνονται τόσο στην αρχαία όσο και στη σύγχρονη γεωγραφία[86]. Ως επιστημονικός τρόπος καταγραφής του χώρου, ο χάρτης εκτιμάται ως αντικειμενικό (χωρίς αυτό, βεβαίως, να σημαίνει ότι δεν μπορεί να παραποιηθεί) και ως πολυλειτουργικό τεκμήριο, καθώς δύναται να μεταφέρει ένα πλήθος οπτικών πληροφοριών: γεωμορφολογικών (ανάγλυφο, υψόμετρο), αρχαιολογικών (μνημεία), ιστορικών (τοπωνύμια αρχαία και σύγχρονα), διασαφηνίζοντας ό,τι είναι δυσνόητο[87]. Άλλωστε, ο ίδιος ο Όμηρος αναγνωρίζεται, όπως σημειώθηκε, ως ο πρώτος γεωγράφος.

> «Θα μπούμε μαζί στον πειρασμό να πιστέψουμε ότι ο ποιητής, για να είναι σίγουρος ότι δεν θα απομακρυνθεί [απ' το σκοπό του] [...] βάλθηκε ο ίδιος να μουτζουρώνει έναν χάρτη όμοιο με αυτόν που ξαναβρίσκουμε ή συνθέτουμε χάρη στην καθαρότητα της διήγησής του»[88].

79 Castellan 1811, 4-5.
80 Lenz 1798.
81 Cook 1973, 20, 70.
82 Rennell 1814, 39.
83 Francklin 1800, 51.
84 Papaioannou 2011, 317-319, 321-325.
85 Pococke 1745, iv.
86 Pococke 1745, iv.
87 Hofmann 2004, 289, 303. Grell 1981, 67.
88 Choiseul-Gouffier 1809, 370.

Ακόμη και χάρτες, όπως αυτός του Alexander Pope (εικ. 4), ο οποίος δεν είναι προϊόν αυτοψίας, έχουν τη χρησιμότητά τους: τόσο ο Wood όσο και ο Lechevalier τον μεταχειρίζονται ως αρχικό οδηγό, αντιπαραβάλλοντάς τον στην πραγματικότητα του φυσικού τοπίου, για να τον απορρίψουν (Wood) ή αποδεχθούν (Lechevalier)[89].

Εφ' όσον ο σκοπός του ταξιδιού είναι γεωγραφικός, ο ερευνητής έρχεται προετοιμασμένος για τη δημιουργία πρωτότυπων χαρτών. Για τον λόγο αυτό αναζητά κατάλληλους συνεργάτες: τον Wood, επί παραδείγματι, συνοδεύει στην Παλμύρα, στην Μπααλμπέκ, αλλά και στην Τρωάδα ο αρχιτέκτονας Borra, ο οποίος και σχεδιάζει τους πίνακες και τον χάρτη για το *Δοκίμιο για τον Όμηρο*[90]. Αντιστοίχως, ο σχεδιασμός των χαρτών για το *Γραφικό ταξίδι* του Choiseul-Gouffier ανατίθεται κατά χώρας σε μηχανικούς, όπως ο Foucherot και ο Kauffer, με τη συμμετοχή, κατά την τελική επεξεργασία, ενός επαγγελματία γεωγράφου και χαρτογράφου, του Jean-Denis Barbié de Bocage. Λόγω της εγγύτητας με την Κωνσταντινούπολη, όπου δραστηριοποιούνται στρατιωτικά σώματα των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, η συμμετοχή μηχανικών και αρχιτεκτόνων στις τοπογραφικές-αρχαιολογικές αποστολές στην πεδιάδα της Τρωάδας είναι συχνή[91].

Στο πλαίσιο της θεσμοθετημένης παιδείας στις Σχολές Μηχανικών και στις Ακαδημίες Αρχιτεκτονικής, οι νεαροί σπουδαστές μαθαίνουν, μεταξύ άλλων, τη χρήση των μαθηματικών και τοπογραφικών οργάνων, αλλά και ασκούνται στη ζωγραφική τοπίων[92]. Χάρτες σχεδιάζουν συχνά και οι ζωγράφοι (π.χ. ο Fauvel και ο Cassas), οι οποίοι, άλλωστε, ως τοπιογράφοι, καλούνται να αποτυπώσουν πιστά τον περιβάλλοντα χώρο, προκειμένου να μεταδώσουν μέσω της ζωγραφικής άποψης (veduta) μία ρεαλιστική αίσθηση των μνημείων μέσα στο φυσικό τοπίο. Η τοπιογραφία, ιδιαίτερα μέσα στο πλαίσιο της ταξιδιωτικής εμπειρίας, προβάλλεται ως το προϊόν αυτοψίας και προσεκτικής παρατήρησης: πραγματοποιείται κατά χώρας (on the spot, sur les lieux) και ενέχει τη θέση επιστημονικού τεκμηρίου[93]. Οι καλλιτέχνες, άλλωστε, ιδίως στο β' μισό του 18ου αιώνα, δραστηριοποιούνται, είτε ανεξάρτητα είτε στην υπηρεσία εύπορων αριστοκρατών, κατά τρόπο ανάλογο με αυτόν ενός σύγχρονου αρχαιολόγου: διεξάγουν ανασκαφές, μετρούν και αποτυπώνουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, φέρουν εις πέρας έργα συντήρησης και, συχνά, δημοσιεύουν οι ίδιοι τα πορίσματα των ερευνών τους[94].

Εφοδιασμένοι με τα κείμενα του Wood, του Choiseul-Gouffier, του Lechevalier, του Chandler και με την *Ιλιάδα* του Ομήρου ανά χείρας, οι Ευρωπαίοι ταξιδιώτες που συρρέουν στην Τρωάδα, ενήμεροι πια, επιζητούν να επιβεβαιώσουν (ή να απορρίψουν) όσα διαβάζουν, μέσα από την αυτοψία και, στη συνέχεια –συχνά– να δημοσιοποιήσουν, με τη σειρά τους, την εμπειρία τους. «Όταν βρεθήκαμε σ' αυτό το σημείο, είχαμε τον Όμηρο και το έργο του Morritt στα χέρια μας, εξετάσαμε τον ποιητή με βάση το σχόλιο, και δεν μπορούσαμε παρά να βεβαιώσουμε την πιστότητα και των δύο» παρατηρεί ο στρατιωτικός William Francklin, στην κορυφή της Ίδης, όπου βρέθηκε μαζί με τον Thomas Hope[95].

---

89 Grell 1999, 260-263.

90 Wood 1775.

91 Για τη συμβολή των στρατιωτικών μηχανικών στην τοπογραφία βλ. Bousquet-Bressolier 2002. Pelletier 1995. Για τους συνεργάτες του Choiseul-Gouffier βλ. Boppe, 1911, 158.

92 Sturani 2010, 109. Papaioannou 2017, 638.

93 Stafford 1984, 16-17.

94 Για τη δραστηριοποίηση των καλλιτεχνών στους χώρους της αρχαιολογίας, συντήρησης και πώλησης αρχαιοτήτων βλ. Papaioannou 2011· 2012, 16-57· 2017.

95 Francklin 1800, 26. Ο John Morritt ήταν Άγγλος λόγιος και πολιτικός και είχε επισκεφθεί την Τρωάδα το 1794 μαζί με τον ιατρό στην Βρετανική Πρεσβεία στην Υψηλή Πύλη James Dallaway και τον ζωγράφο Gaetano Mercati. Εξέδωσε δύο βιβλία: *A vindication of Homer and of the ancient poets and historians who have recorded the siege and fall of Troy* (1798) και *Additional remarks on the topography of Troy, in answer to Mr. Bryant's las publications* (1800).

Είναι προφανές ότι, σε αντίθεση με τις επιστημονικού ενδιαφέροντος εκδόσεις, οι πολυάριθμες δημοσιευμένες ταξιδιωτικές εντυπώσεις αποτελούν ένα πολυσύνθετο σύνολο, με ποικίλα χαρακτηριστικά και ποιότητα. Δεν είναι, επί παραδείγματι, σπάνιο το φαινόμενο της παράφρασης ή και αυτούσιας παράθεσης κειμένων άλλων ταξιδιωτών ή μελετητών, ως απαραίτητου συμπληρώματος περιληπτικών περιγραφών, αλλά και προκειμένου να προβληθεί η ευρυμάθεια και η ενημέρωση του συγγραφέα ως προς τις πρόσφατες εξελίξεις. Το διάστημα που τυχόν μεσολαβεί μεταξύ της προσωπικής εποπτείας του χώρου και της δημοσίευσης των ορισμάτων αυτής, καθιστά, άλλωστε, πιθανότερη τη συμπερίληψη θεωριών και σκέψεων οι οποίες δεν έγιναν κατά χώρας τη στιγμή του ταξιδιού, αλλά δημοσιεύθηκαν από άλλους μελετητές σε μεταγενέστερο χρόνο και θεωρούνται πλέον υποχρεωτικά κείμενα αναφοράς[96]. Αποτελούν, ωστόσο, και αυτές αδιάψευστους μάρτυρες του ενθουσιασμού των Ευρωπαίων για την Τρωάδα.

Δίπλα όμως στον ιστορικό και γεωγράφο Όμηρο, οι ταξιδιώτες του 18ου αιώνα αναζητούν και τον ζωγράφο Όμηρο. Επισκέπτονται την πεδιάδα της Τροίας όχι μόνον για να δουν από κοντά (ή, ορθότερα, για να επιχειρήσουν να εντοπίσουν) τα μνημεία της, αλλά και για να διαβάσουν την *Ιλιάδα* στον τόπο όπου διαδραματίζονται τα γεγονότα που περιγράφονται σε αυτήν. Η ιδέα ότι η προσωπική γνώση του χώρου μέσα στον οποίο συντάσσεται και στον οποίο αναφέρεται η κλασική γραμματεία, επιτρέπει και την καλύτερη κατανόησή της, είχε διατυπωθεί από τον Richard Lassels ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα και αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα θέλγητρα του ταξιδιού: «Κανείς δεν μπορεί να καταλάβει τον Λίβιο και τον Καίσαρα, τον Giucciardin και τον Monluc σαν αυτόν που έχει πραγματοποιήσει το Grand Tour της Γαλλίας και τον γύρο της Ιταλίας» γράφει ο Lassels το 1670[97]. Οι ταξιδιώτες του 18ου αιώνα αναζητούν στο φυσικό τοπίο βεβαίως τη γνώση, αλλά και το συναίσθημα (εικ. 8). Στο πλαίσιο του εμπειρισμού, ο επισκέπτης της Τρωάδας αναγνωρίζει τη δύναμη που ασκεί ο ίδιος ο χώρος στις αισθήσεις του. Η ανάγνωση του ομηρικού έπους κατά χώρας δεν παρουσιάζει, λοιπόν, μόνον αρχαιολογικό ενδιαφέρον, αλλά και ψυχολογικό. Το 1787, ο Thomas Watkins επισκέπτεται την Τρωάδα και παρατηρεί:

> «Αυτοί που διαβάζουν την Ιλιάδα με ενθουσιασμό και μόνον αυτοί μπορούν ν' αντιληφθούν τα αισθήματά μου. Είχα σταθεί για ένα διάστημα παράλυτος, ατενίζοντας την πεδιάδα, το χώρο του Ιλίου (γιατί αναμφίβολα το είχα βρει) και το βουνό της Ίδης»[98].

Η ταύτιση του φυσικού με το ιστορικό και ποιητικό τοπίο επιτείνει τη συγκινησιακή φόρτιση του κειμένου. «Στην πραγματικότητα το ποίημα έπαψε πια να είναι ποίημα στα μάτια μου και μου φάνηκε σαν η ίδια η φύση» παρατηρεί αντίστοιχα ο Goethe για την εμπειρία της ανάγνωσης της *Οδύσσειας* στη Σικελία[99].

Οι τρεις ιδιότητες με τις οποίες αντιμετωπίζει ο 18ος αιώνας τον Όμηρο –αυτή του ιστορικού, αυτή του γεωγράφου και αυτή του ζωγράφου– ρυθμίζουν την ταξιδιωτική εμπειρία των επισκεπτών της Τρωάδας. Ο ιστορικός Όμηρος καλεί τον ταξιδιώτη να μελετήσει τα αρχαία μνημεία που διασώζονται στην πεδιάδα της Τρωάδας για να ανασυστήσει το ιστορικό τοπίο. Ο γεωγράφος Όμηρος παρουσιάζει την ευκαιρία της τοπογραφικής προσέγγισης του χώρου με απώτερο σκοπό τον εντοπισμό της αρχαίας πόλης της Τροίας. Ο ζωγράφος Όμηρος απευθύνεται στο θυμικό και, ενθαρρύνοντας την ανάγνωση του έπους κατά χώρας, μετατρέπει την περιήγηση σε εμπειρία όλων των ενεργοποιημένων αισθήσεων. Με τη σειρά της, η προσωπική αυτοψία και η επιστημονική προσέγγιση του αρχαιολογικού τοπίου ανατροφοδοτεί τον ενθουσιασμό για τον Όμηρο και την Τροία.

---

96 Όπως π.χ. στην περίπτωση του Griffiths με τον Lechevalier: Griffiths 1805, 215 κ.ε.

97 Lassels 1670, 11η σελίδα της εισαγωγής (χωρίς αρίθμηση).

98 Watkins 1792, 198.

99 Γράμμα του Goethe στον Schiller, 14/2/1798: Schmitz 1890, 45.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Addison, J. 1712. «The pleasures of the imagination.» *Spectator* 417 (28/6/1712):35.

Allen, S.H. 1995. «'Finding the walls of Troy': Frank Calvert, excavator.» *AJA* 99 (3):379-407.

_____. 1999. *Finding the walls of Troy. Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlik*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

Bardon, H. 1963. «Les peintures à sujets antiques au XVIIIe siècle d'après les livrets de Salons.» *Gazette des Beaux-Arts* 61 (1) (avril):217-247.

Barker Webb, P. 1844. *Topographie de la Troade ancienne et moderne*. Paris: Gide.

Bentley, G.E. Jr. 1964. *The early engravings of Flaxman's classical designs. A bibliographical study*. New York: New York Public Library.

Bonnefon, P. 1901. «L'Enéide burlesque. Traduction inédite du sixième livre par les frères Perrault.» *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 8:110-142.

Boppe, A. 1911. *Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle*. Paris: Librairie Hachette et cie.

Bousquet-Bressolier, C. 2002. «Les ingénieurs géographes militaires au XVIIIe siècle et la naissance de la cartographie moderne.» Στο *Du paysage à la carte. Trois siècles de cartographie militaire de la France*, επιμ. M.-A. de Villele, A. Beylot, και A. Morgat, 47-61. Vincennes: Service historique de l'armée de terre.

Burke, E. 1757. *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the Sublime and Beautiful*. London: R. and J. Dodsley.

Butterworth, J.A. 1986. «Library Supplement: The Wood Collection.» *JHS* 106:197-200.

Castellan, A.-L. 1811. *Lettres sur la Grèce, L'Hellespont et Constantinople, faisant suite aux lettres sur la Morée. 2e partie*. Paris: H. Agasse.

Caylus, comte de. 1757. *Tableaux tirés de l'Iliade, de l'Odyssée d'Homère et de l'Énéide de Virgile ; avec des observations générales sur le costume*. Paris: Tilliard.

Chandler, R., 1775. *Travels in Asia Minor: or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*. Oxford: Clarendon Press.

Chishull, E. 1747. *Travels in Turkey and back to England*. London: W. Bowyer.

Choiseul-Gouffier, M.-G.-F.-A., de. 1809. *Voyage pittoresque de la Grèce*. Tome 2. Paris: J.-J. Blaise.

_____. 1822. *Voyage pittoresque de la Grèce*. Tome 2, IIe partie. Paris: J.-J. Blaise.

Clarke, E.D. 1812. *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa.* Tome 2. London: T. Cadell & W. Davies.

Cobet, J., E. Madran, και N. Özgönül. 1991. «From Saewulf to Schliemann. A preliminary bibliography of travel books about Troy and the Troad.» *Studia Troica* 1:101-109.

Constantine, D. 1984. *Early Greek travellers and the Hellenic ideal*. Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press.

Cook, J.M. 1973. *The Troad. An archaeological and topographical study*. Oxford: Oxford University Press.

Dallaway, J. 1797. *Constantinople, ancient and modern, with excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad*. London: T. Cadell Junr. & W. Davies.

Dörrbecker, D. 1979. «A survey of engravings after Flaxman's outline compositions 1793-1845.» Στο *John Flaxman*, επιμ. D. Bindman, 86-99, 184-85. London: Thames and Hudson.

Easton, D.F. 1989. «Schliemann's excavations at Troy 1870-1873.» Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, University College, London.

_____. 1991. «Troy before Schliemann.» *Studia Troica* 1:111-129.

_____. 2014. «The first excavations at Troy: Brunton, Calvert and Schliemann.» Στο *Troia 1987-2012: Grabungen und Forschungen.* Band I*, Forschungsgeschichte, Methoden und Landschaft*, επιμ. E. Pernicka, C.B. Rose και P. Jablonka, 32-103. *Studia Troica* Monographien 5. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Eddy, L.R. 1981. «Homer and Neoclassicism.» Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Stanford.

Errington, L. 1978. «Gavin Hamilton's sentimental Iliad.» *BurlMag* 120:10-13.

Fitton, L.J. 1995. *The discovery of the Greek Bronze Age*. London: British Museum Press.

Francklin, W. 1800. *Remarks and observations on the plain of Troy, made during an excursion in June 1799*. London: R. Faulder.

Fumaroli, M. 2001. *La querelle des Anciens et des Modernes*. Paris: Gallimard-Folio.

Gillot, H. 1914. *La querelle des Anciens et des Modernes en France : de la Défense et illustration de la langue française aux Parallèles des anciens et des modernes*. Paris: E. Champion.

Grell, C. 1981. «Troie et la Troade de la Renaissance à Schliemann.» *JSav* 1:47-76.

_____. 1999. «Homère géographe au XVIIIe siècle.» Στο Létoublon κ.ά. 1999, 255-264.

Griffith, R.H. 1922. *Alexander Pope: a bibliography*. Austin: University of Texas.

Griffiths, J. 1805. *Travels in Europe Asia Minor and Arabia*. London: T. Cadell & W. Davies, Peter Hill.

Grosperrin, J.-P. 2010. «Les époux Dacier: une bibliographie.» *Littératures classiques* 72 (2):259-286.
Grote, G. 1880. *History of Greece*. Vol. I. New York: Harper & Brothers.
Gunn, A.V. 2010. «Paul Sandby, William Pars and the Society of Dilletanti.» *BurlMag* 152:219-227.
Hayley, W. 1809. *The life of George Romney esq.* Chichester: T. Payne.
Hepp, N. 1968. *Homère en France au XVIIe siècle*. Paris: Librairie S. Klincksieck.
Hofmann, C. 2004. «La Troade Homérique, ou *comment* et *pourquoi* concilier l'épopée, le terrain at la carte?» *Institute for Neohellenic Research N.H.R.F. – Eastern Mediterranean Cartographies – Tetradia Ergasias* 25-26:287-308.
Karadimas, N. 2009. «Prolegomena to Aegean archaeology from the Renaissance until 1875.» Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Bristol.
Κορρές, Γ.Σ. 1974. *Βιβλιογραφία Ἑρρίκου Σλῆμαν.* Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
La Condamine, C.-M., de. 1752. «Observations diverses, faites dans un voyage du Levant, par M. de la Condamine.» *Mercure de France* (octobre):5-35.
Laporte, J.-P. 2009. «Le voyage à Constantinople du chevalier de Clairac (1724-1727).» *BAntFr année 2003*:237-250.
_____. 2011. «Alexandria Troas according to Louis-André de Lamamie, chevalier de Clairac (April 1726).» Στο *Studien zum antiken Kleinasien VII*, επιμ. E. Schwertheim, 247-276. Asia Minor Studien 66. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
Lascarides, A.C. 1977. *The search for Troy 1553-1874. An exhibit presented and described by A.C. Lascarides*. Indiana: Lilly Library, Indiana University.
Lassels, R. 1670. *The voyage of Italy; or a complete journey through Italy*. Paris: Vincent du Moutier.
Lavezzi, E. 1999. «Homère en peinture. A propos des *Tableaux tirés de l'Iliade ...* de Caylus.» Στο Létoublon κ.ά. 1999, 265-276.
Lechevalier, J.-B. 1799. *Voyage dans la Troade ou Tableau de la plaine de Troie dans son état actuel*. Paris: Laran (1η έκδοση: 1791).
Lenz, C.G. 1798. *Die Ebene von Troja nach dem Grafen Choiseul Gouffier und andern neuern Reisenden*. Neu Strelitz: Michaelis.
Létoublon, F., C. Volpilhac-Auger, και D. Sangsue, επιμ. 1999. *Homère en France après la Querelle (1715-1900*). *Actes du colloque de Grenoble (23-25 octobre 1995) Université Stendhal-Grenoble 3.* Paris: H. Champion.
Locke, J. 1693. *Some thoughts concerning education*. London: A. and J. Churchill.
Locquin, J. 1912. *La peinture d'histoire en France de 1747-1785. Étude sur l'évolution des idées artistiques dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*. Paris: Henri Laurens.
Maclaren, C. 1820. «Illustrations of the topography of Troy, with a review of the opinions of preceding writers.» *The Edinburgh Magazine and Literary Miscellany* 85:195-209, 313-328.
_____. 1822. *A dissertation on the topography of the plain of Troy including an examination of the opinions of Demetrius, Chevalier, Dr Clarke, and Major Rennell*. Edinburgh: A. Constable.
_____. 1863. *The plain of Troy described: and the identity of the Ilium of Homer with the New Ilium of Strabo proved, by comparing the poet's narrative by the present topography*. Edinburgh: A. and C. Black.
Osterkamp, E. 1994. «'Aus dem Gesichtspunkt reiner Menschlichkeit' Goethes Preisaufgaben für bildende Künstler 1799-1805.» Στο *Goethe und die Kunst*, επιμ. S. Schulze, 310-322. Stuttgart: Gerd Hatje Verlag.
Papaioannou, A. 2011. «Recueils de monuments antiques mesurés et dessinés. La littérature théorique du XVIIIe siècle en quête d'un imaginaire "à l'antique".» Στο *Le Public et la politique des arts au Siècle des Lumières. Célébration du 250e anniversaire du premier Salon de Diderot. Colloque international d'histoire de l'art, Paris, Institut National d'Histoire de l'Art, 17-19 décembre 2009*, επιμ. C. Henry και D. Rabreau, 317-329. Bordeaux: William Blake & Co / Arts & Arts.
_____. 2012. «Du goût "à la grecque" au "genre étrusque" (1750-1800). Sources archéologiques et imaginaire "à l'antique" *dans l'évolution du décor européen*.» Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris 1 – Panthéon – Sorbonne.
_____. 2017. «Measuring classical architecture.» Στο *The Companions to the History of Architecture*. Vol. II, *Eighteenth-Century Architecture*, επιμ. C. van Eck και S. de Jong, 635-660. Chichester, Malden: John Wiley & Sons, Inc.
Patzek, B. 1999. «Homère comme idéal de vie en France au XVIIIe siècle.» Στο Létoublon κ.ά. 1999, 161-177.
Pelletier, M. 1995. « Formation et mission de l'ingénieur géographe militaire au XVIIIe siècle.» Στο *L'œil du cartographe et la représentation géographique du Moyen Age à nos jours*, επιμ. C. Bousquet-Bressolier, 73-92. Paris: Comité des Travaux Historiques et Scientifiques.

Perrin, J.F. 1999. «Comment Rousseau écrivait-il avec Homère ?» Στο Létoublon κ.ά. 1999, 289-304.
Pitt, C., και J. Warton. 1763. *The works of Virgil in English verse*. Vol. I. London: R. and J. Dodsley.
Pococke, R. 1745. *A description of the East and some other countries*. Vol. 2. London: Printed for the author by W. Bowyer.
Pope, A. 1715-1720. *The Iliad of Homer; translated by Mr. Pope*. London: Bernard Lintott.
Queyrel, F. 2011. «Le voyage en Orient du comte de Caylus en 1716-1717.» Στο *Du voyage savant aux territoires de l'archéologie. Voyageurs, amateurs, savants à l'origine de l'archéologie moderne (Série : De l'archéologie à l'histoire), Paris, I.N.H.A., 11-12/6/2010*, επιμ. M. Royo, M. Denoyelle, E. Hindy-Champion, και D. Louyot, 11-36. Paris: De Boccard.
Reitsam, D. 2019. «La querelle d'Homère dans la presse des Lumières : l'exemple du Nouveau Mercure galant.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Lorraine.
Rennell, J. 1814. *Observations on the topography of the plain of Troy and on the principal objects within, and around it described, or alluded to, in the Iliad*. London: W. Bulmer & co.
Rigault, H. 1856. *Histoire de la querelle des anciens et des modernes*. Paris: Librairie Hachette et cie.
Sandys, G. 1615. *A relation of a journey begun An. Dom. 1610*. London: W. Barrett.
Schazmann, P.-E. 1938. «Voyage de Constantinople par le comte de Caylus.» *GBA* 19 (Μάιος-Ιούνιος):273-292· 20 (Ιούλιος-Δεκέμβριος):111-126 και 309-322.
Schmitz, D. μεταφρ. 1890. *Correspondence between Schiller and Goethe from 1794 to 1805*. Vol. II. London: George Bell and Sons.
Schwartz, E. G. Steiner, και P. Sénéchal, επιμ. 2005. *The legacy of Homer: four centuries of art from the Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts, Paris*. New York – Princeton – New Haven: Yale University Press.
Simonsuuri, K. 1979. *Homer's original genius. Eighteenth-century notions of the early Greek epic (1688-1798)*. Cambridge – London – New York – Melbourne: Cambridge University Press.
Smith, W. 1857. *Dictionary of Greek and Roman geography*. Vol. 2. Boston: Walton and Maberly.
Spencer, T.J.B. 1957. «Robert Wood and the problem of Troy in the eighteenth century.» *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 20.1 (Jan.-Jun.):75-105.
Stafford, B.M. 1984. *Voyage into substance. Art, science, nature, and the illustrated travel account 1760-1840*. Cambridge Mass. – London: MIT Press.
Stewart, P. 1999. «Représenter Homère au XVIIIe siècle.» Στο Létoublon κ.ά. 1999, 277-288.
Sturani, M.L. 2010. «Tra misura e arte. La rappresentazione topografica del paesaggio nel tardo settecento e primo ottocento.» Στο *Metamorfosi dei Lumi 5: il Paesaggio*, επιμ. S Messina και V. Ramacciotti, 101-111. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
Vico, G.-B. 1730. *Cinque Libri di Giambattista Vico de' principi d'una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni*. Napoli: Felice Mosca.
Vivien de Saint-Martin, L. 1846. *Histoire des découvertes géographiques des nations européennes dans les diverses parties du monde*. Tome III. Paris: Arthus-Bertrand.
Voltaire, 1819. *Œuvres complètes de Voltaire. Essai sur les mœurs, et l'esprit des nations*. Tome 1. Paris: Antoine-Augustin Renouard.
Watkins, T. 1792. *Travels through Swisserland, Italy, Sicily, the Greek islands, to Constantinople; through part of Greece, Ragusa, and the Dalmatian isles; in a series of letters to Pennoyre Watkins ... in the years 1787, 1788, 1789*. Vol. 2. London: T. Cadell.
Wiebenson, D. 1964. «Subjects from Homer's Iliad in Neoclassical Art.» *ArtB* 46 (1):23-37.
Williams, R.W. 1983. «Alexander Pope and Ut pictura poesis.» *Sydney Studies in English* 9:61-75.
Winckelmann, J.J. 1760. *Description des pierres gravées du feu baron de Stosch dediée à son eminence monseigneur le cardinal Aléxandre Albani*. Florence: André Bonducci.
_____. 1767. *Monumenti antichi inediti spiegati ed illustrati*, vol. ii. Roma: έκδ. από τον συγγραφέα.
Wittmann, W. 1803. *Travels in Turley, Asia Minor, Syria, and across the desert into Egypt during the years 1799, 1800, and 1801 in company with the Turkish army, and the British military mission*. London: Richard Phillips.
Wood, R. 1775. *An essay on the original genius and writings of Homer; with a comparative view of the ancient and present state of the Troade*. London: T. Payne.
Wortley Montague, Lady. 1763. *Letters of the right honourable Lady M-y Z-y M-e: written, during her travels in Europe, Asia and Africa, to persons of distinction, men of letters, 1c. in different parts of Europe. Which contain, among other curious relations, accounts of the policy and manners of the Turks: drawn from sources that have been inaccessible to other travellers*. 3 vols. London: T. Becket and P. A. de Hondt.

Εικ. 1. Robert Wood, *Άποψη της αρχαίας Τρωάδας με τον ποταμό Σκάμανδρο και το βουνό της Ίδης, όπως σχεδιάστηκε το 1750*. Πηγή: Wood, R. 1775. *An essay on the original genius and writing of Homer: with a comparative view of the ancient and present state of the Troad*. London: T. Payne and P. Elmsly.

Εικ. 2. Jean-Baptiste Lechevalier, *Χάρτης της Τρωάδας και του ρου του Σιμόεντα από την πηγή του έως τις εκβολές του*. Πηγή: Lechevalier, J.-B. 1802. *Recueil des cartes, plans, vues et médailles, pour servir au voyage de la Troade*. Paris: Dentu. Πίνακας XV, gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France.

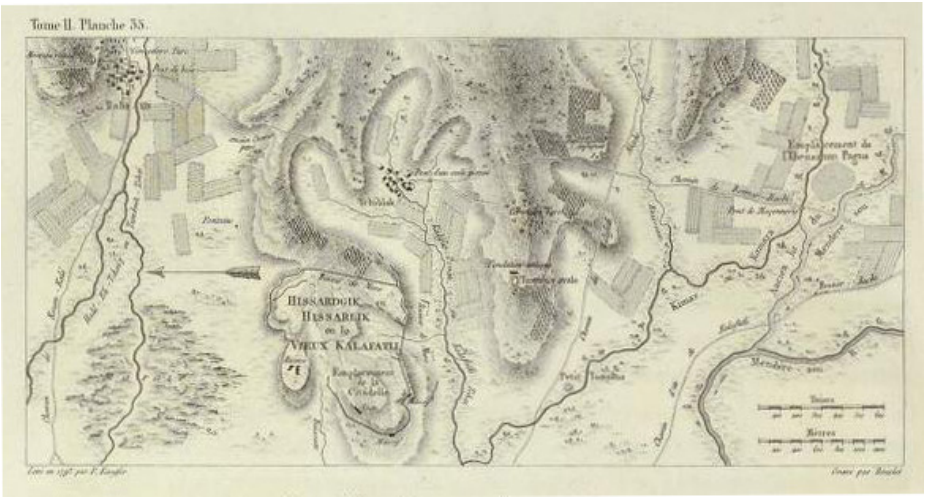

Εικ. 3. Franz Kauffer, *Χάρτης του Νέου Ιλίου και της γύρω περιοχής*. Πηγή: Choiseul-Gouffier, M.-G.-F.-A. de. 1822. *Voyage pittoresque de la Grèce*, t. 2, IIe partie. Paris: J.-J. Blaise. Πίνακας 35.

Εικ. 4. Alexander Pope, *Χάρτης της πεδιάδας της Τροίας*. Πηγή: Pope, A. 1716. *The Iliad of Homer*; translated by Mr. Pope, vol. 2. London: Bernard Lintott.

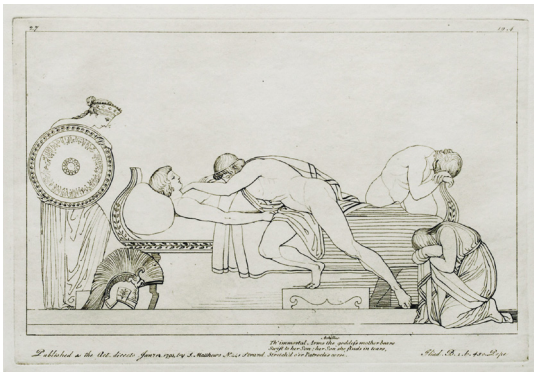

Εικ. 5. John Flaxman, *Η Θέτις παραδίδει τα όπλα στον Αχιλλέα*. Πηγή: *The Iliad of Homer Engraved From the Compositions of John Flaxman*, R.A., Sculptor. 1805. London: John and Arthur Arch. Πίνακας 31.

Εικ. 6. William Pars, *Το γυμνάσιο της [Αλεξανδρείας] της Τρωάδας*. Πηγή: Society of Dilettanti. 1797. *Antiquities of Ionia*, vol. II. London: W. Bulmer and Co. for George Nicol. Πίνακας LIII.

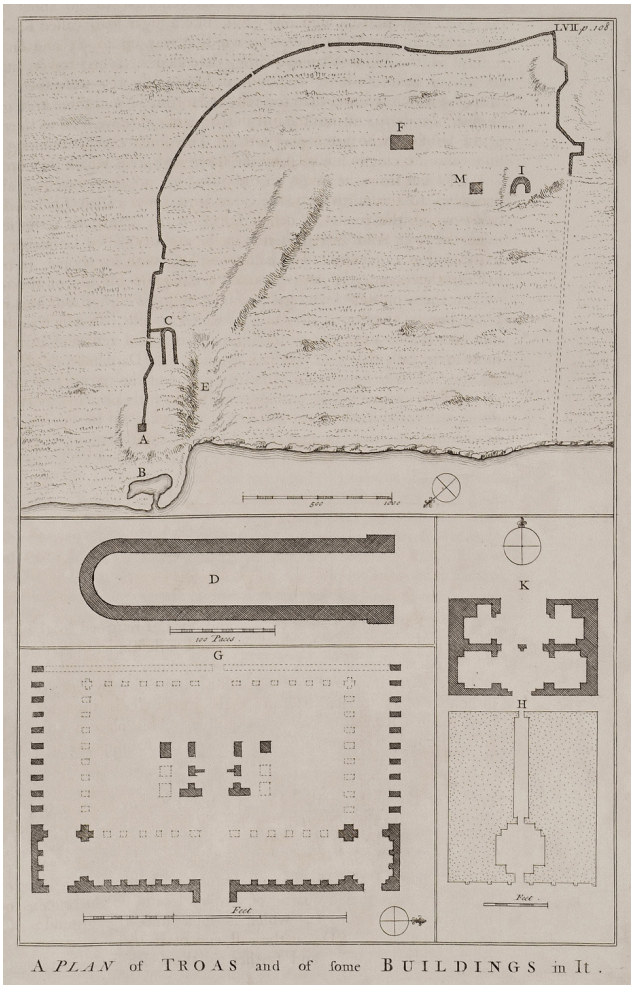

Εικ. 7. Richard Pococke, *Χάρτης της [Αλεξανδρείας] της Τρωάδας και κάτοψη κτηρίων της.* Πηγή: Pococke, R. 1745. *A description of the East and some other countries*. Vol. 2. London: Printed for the author by W. Bowyer. Πίνακας LVII (σελ. 108).

Εικ. 8. Jean-Baptiste Lechevalier, *Άποψη του τάφου του Αχιλλέα και του Αισυήτη*. Πηγή: Lechevalier, J.-B. 1802. *Recueil des cartes, plans, vues et médailles, pour servir au voyage de la Troade*. Paris: Dentu. Πίνακας XXI. gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France.

ΜΥΛΛΕΡ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ[1]

ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΤΟΥ ΑΟΙΔΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Der Dessauer Philhellene Wilhelm Müller im Gedächtnis Griechenlands

Karl Wolfgang Richter

SUMMARY: ΜΥΛΛΕΡ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ – ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΤΟΥ ΑΟΙΔΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.
THE DESSAUER PHILHELLENIST WILHELM MÜLLER IN MEMORY OF GREECE

Among the protagonists of European philhellenism, supporting in word and deed the full of sacrifices freedom struggle of the Greeks against Turkish rule (1821-1827), was the romantic Wilhelm Müller (1794-1827), who led the German-Greek relations to a peak, still lasting in our millennium in the culture of both nations.
His "poetic-political" sympathy for the fate of the Greeks, which he expressed in his enlightening and evocative "Songs of the Greeks" (1821-1826), with passion and outrage over the hypocritical diplomacy of the Great Powers ("Holy Alliance"), who aimed only at maintaining the *status quo* and thus serving the Ottoman rule, soon gave him the honorary title "Müller of the Greeks".
After the necessary presentation of Müller's biography and work, the author focuses on the impact of his work and the honours that the poet was granted by the Greek people, who as "Hellas eugnomonousa" (grateful Greece) preserves in memory its erstwhile "Symmachos" and his "hymns of freedom".

Dem von Heinrich Heine hochgeschätzten deutschen Spätromantiker Wilhelm Müller, Vater des in Oxford zu internationalem Ruhm gelangten Sprachwissenschaftlers Max Müller, war für seine leidenschaftliche Anteilnahme an der verzweifelten Erhebung der Hellenen gegen das Joch ihrer türkischen Unterdrücker und den schließlichen Aufbau eines unabhängigen griechischen Staates nur eine kurze Lebenszeit vergönnt.[2] Geboren am 7. Oktober 1794 in Dessau erlag er 33jährig am 30. September 1827 –nur wenige Wochen vor dem entscheidenden Seesieg der Alliierten über die osmanische Flotte in der Bucht von Navarino (20.10.)– in seiner anhaltischen Vaterstadt einem Herz-Kreislauf-Leiden. Schon 4 Monate später folgte ihm übrigens mit nur 31 Lebensjahren der Wiener Komponist Franz Schubert, der, ergriffen von der Müllerschen Lyrik, dessen Gedichtzyklen vertont und damit die Liedschöpfungen „Die Winterreise" und „Die schöne Müllerin" den Schatzkammern musikalischer Weltliteratur als unvergängliche Kleinodien einverleibt hatte.

Eine gänzlich andersgeartete Thematik prägte jene Gedichte, in denen Müller in den Jahren von 1821 bis zu seinem Tode der europaweiten Bestürzung und Empörung über die türkischen Massaker – beispielsweise im April 1822 aus der Insel Chios – in eindringlicher Anklage seine aufrüttelnde Stimme verlieh. Die unter den Titeln „Lieder der Griechen" bzw. „Neue Lieder der Griechen" von 1822 bis 1823 zuerst in Dessau, sodann als „Neueste Lieder der Griechen" 1824 in Leipzig, wo die erste Auflage in kürzester Frist bereits vergriffen war, veröffentlichten

1 So die griechische Wiedergabe des schon unter seinen Zeitgenossen üblich gewordenen Beinamens „Griechenmüller", vgl. Bericht des Berliner Pressekorrespondenten Níkos Ηλιάδης in *Κυριακή* vom 4.12.1977 mit dem Untertitel „150 χρόνια από το θάνατο του φλογερού φιλέλληνα".

2 Leistner 1994a; 1994b.

und in zweizeilig reimenden Strophen verfaßten Gedichte, fanden über das Fürstentum Anhalt-Dessau, ja weit über den gesamten mitteldeutschen Raum hinaus, begeisterte Aufnahme. Von den nahezu 60 uns bekannte Griechenliedern Müllers gelangten 52 vor seinem Tode zum Druck, einige wenige, die 1823 in Leipzig der Zensur anheimgefallen waren, konnten posthum publiziert werden. Das 1826 die blutige Katastrophe von Missolunghi beklagende Heft" wurde innerhalb weniger Tage allein im Anhaltischen 1250 Mal verkauft[3]. Der Titel war mit dem Zusatz versehen: "Der Ertrag des Verkaufes ist für die nothleidenden Griechen bestimmt", womit der Verfasser die spontane Spendenwilligkeit seiner progriechisch eingestellten Mitbürger keineswegs überschätzte. „Den Verkaufserlös von fast 400 Reichstalern" spendete Wilhelm Müller dem Berliner Hilfsverein „zum Besten der griechischen Sache"[4]. In einer seiner „Anzeigen" in den „Wöchentlichen Nachrichten" lesen wir über weitere Aktivitäten in Dresden:

> „Auch sind bei (mir) in den Nachmittagsstunden Mittwochs und Sonnabends Aufforderungen zur Aufnahme griechischer Waisen aus Missolunghi und Subscriptionslisten zu viertel-, halb- und ganzjährigen Beiträgen zur Unterstützung der nothleidenden Griechen einzusehn, deren Beförderung (ich) als Beauftragter des Dresdener Vereins für Anhalt übernommen (habe), in dem sichern Vertrauen, dass (meine) Mitbürger und Landsleute in dem allgemeinen Bestreben der Deutschen, das Elend der Christen im Orient nach Kräften zu lindern, nicht zurückbleiben werden. Dessau, am Jahrestage der Leipziger Schlacht"[5].

In Berlin (1812/13 und 1815-17) hatte sich der junge Mann an der Friedrich-Wilhelm-Universität ein vielseitiges Wissen auf dem Felde der antiken Hochkulturen angeeignet, zugleich verfolgte er aufmerksam die zeitgenössische Literatur, sodann trat er 1816 mit Übertragungen der Minnelieder an die Öffentlichkeit, wie er sich überhaupt mit wachsendem Eifer auch germanistischen Themenfeldern zuwandte, ferner tat er sich als Übersetzer englischer Literatur (Christopher Marlowe, Doktor Faustus) hervor. Über die Studien des Lateinischen und Altgriechischen („Homerische Vorschule". Eine Einleitung in das Studium der Ilias und Odyssee. Leipzig 1824, 2. A. 1836) hinaus fand auch das ihm durch Exilgriechen vermittelte Neugriechische weiterhin ein lebhaftes, durch die unerwartete Entwicklung der politischen Verhältnisse in Griechenland zusätzlich stimuliertes Interesse. Nicht zuletzt konnte ihn die mehr und mehr philhellenisch sich ausrichtende öffentliche Meinung über den heldenhaften Freiheitskampf des jahrhundertelang unterdrückten Volkes in der Absicht bestärken, herausragende Züge des griechischen Nationalcharakters in der Farbigkeit seines Liedschatzes, also volkstümlich lebendiger neugriechischer Quellen, zu illustrieren. Und so gelang es ihm, die zweibändige Liedersammlung des Sprach-und Literaturwissenschaftlers sowie Begründers der vergleichenden Literaturwissenschaft in Frankreich, Claude Charles Fauriel (1772-1844), die dieser unter dem Titel „Chants populaires de la Grece moderne" 1824-25 in Paris veröffentlicht hatte, bereits im folgenden Jahr seinen Landsleuten in ihrer Muttersprache vorzulegen: „Neugriechische Volkslieder. Gesammelt und herausgegeben von C. Fauriel. Übersetzt und mit des französischen Herausgebers und eigenen Erläuterungen versehen von Wilhelm Müller. Leipzig 1825"[6].

Wilhelm Müller war in kurzer Zeit zum dichterischen Sprachrohr und Wegbereiter des Philhellenismus in Deutschland geworden, zumal die Veröffentlichungen vieler seiner Gedichte auch in Journalen und Zeitungen deren Resonanz nicht unerheblich steigerten. Durch seine Vertrautheit mit der politischen Vorgeschichte und den Motiven der revolutionären Bewegung und deren mi-

3 Czerannowski 1994, 77.
4 Czerannowski 1994, 77.
5 Czerannowski 1994, 81.
6 Czerannowski 1994, 77.

litärischen Verlauf klärte er andere auf, nicht zuletzt rührten seine emotionalen Reaktionen auf das aktuelle Geschehen in Griechenland seine Zeitgenossen menschlich an und wirkten solidarisierend ein auf deren Gesinnungen und Urteile. Er wurde zum „Griechenmüller", dessen Liedsammlungen schon bald und ausgiebig auch von einer begeisterten europäischen Leserschaft – so als „celebrated Müller" in England[7] – in Übersetzungen gelesen wurden.

Die Anteilnahme der Bevölkerung wurde in nicht geringem Maße noch vertieft durch die allgemeine Enttäuschung über die nach der Vertreibung Napoleons allenthalben spürbare reaktionäre, restaurative Politik der das in den siegreichen Freiheitskriegen aufkeimende Selbstbewusstsein ihrer Bürger beargwöhnenden Großmächte, die jeder Aussicht auf liberalisierende gesellschaftliche Reformen ein Ende bereiteten und die stattdessen die Erwartungen ihrer Völker in der Stickluft politischer Resignation ruhigzustellen suchten. So war es das Ziel der sog. „Heiligen Allianz" Preußens, Österreichs und Russlands, längst erstarrte, überholte Machtstrukturen durch drakonische Unterdrückungsmechanismen –darunter von besonders folgenschwerer Härte die „Karlsbader Beschlüsse" von 1819– in wachsamer Kontrolle zu restaurieren und zu konservieren, was unter Einbezug weiterer europäischer Staaten bis 1848 weitgehend auch gelang.

Die Literaturhistorikerin Erika von Borries weist in ihrer Müller-Biographie darauf hin, wie belebend die Vorgänge in Griechenland auf die „begeisterungsfähigen Menschen in der toten politischen Landschaft der Restaurationszeit"[8] gewirkt haben müssen und spricht geradezu von einer „Ersatzfunktion", die der Philhellenismus im Bewusstsein der Deutschen –aber auch anderer Europäer– ausgeübt habe. In den einschlägigen Publikationen, Appellen und Proklamationen wurde „bewusst auf die patriotische Begeisterung der Napoleonischen Befreiungskriege angespielt"[9], die der politische Zuchtmeister Europas, Metternich, sehr bald als drohende Gefahr für die Fortdauer der bestehenden staatlichen Ordnungen erkannte und daher umgehend seinen rigorosen Zensurbestimmungen unterwarf. Zugleich wurden die zahlreichen vorwiegend in den Hauptstädten wie München, Berlin oder Dresden kurzentschlossen ins Leben gerufenen „Griechenhilfsvereine" und Komitees als die maßgeblichen Organisationszentren der finanziellen und militärischen Unterstützung des Freiheitskampfes verboten, aber auch gegen die teilweise von namhaften Intellektuellen in Wort und Schrift dargetanen philhellenischen Solidaritätsbekundungen ging man mit restriktiven Mitteln vor. Es bleibt hervorzuheben, dass sich das kleine Fürstentum Anhalt-Dessau seiner aufgeklärt-toleranten Tradition gemäß bei diesen Maßnahmen weitgehend zurückhielt.

Das Jahr 1817 bescherte dem jungen Berliner Philologen mit dem Aufbruch in den klassischen Süden einen Höhepunkt seiner „Lehr- und Wanderjahre". Von der Königlich Preußischen Akademie für Philosophie und Wissenschaften mit Studienaufträgen aus dem Bereich der Epigraphik[10] versehen und zum Reisebegleiter des Kammerherrn Baron Albert von Sack ernannt, sollte die Reise sowohl nach Griechenland führen, aber auch den Vorderen Orient einbeziehen.

Die ersten unter den Altertumskundlern der Hauptstadt, zwei weit über Preußen hinaus anerkannte klassische Philologen, die Ordinarien der Friedrich-Wilhelm-Universität und Akademiemitglieder Friedrich August Wolf und Philipp Buttmann, hatten den jungen Gelehrten

7 Borries 2007, 201.

8 Borries 2007, 184.

9 Borries 2007, 184.

10 Michels 1994, 157. Die vom Klassensekretär Philipp Buttmann ausgefertigte Instruktion enthielt die Anweisungen: „bisher ungedruckte griechische Inschriften abzuschreiben, von bereits abgeschriebenen Inschriften Kopien zu erwerben, bei den wissenschaftlichen Institutionen in Korfu, Chios und Athen um Unterstützung für seine Unternehmungen nachzusuchen". Weiteres vgl. Irmscher 1966b.

mit einem Empfehlungsschreiben in griechischer Sprache ausgestattet. Der Text ist noch 1817 in der von griechischen Emigranten in Wien herausgegebenen Zeitschrift „Hermes ho Logios" veröffentlicht worden[11]:

> „Die Königlich Preußische Akademie für Philosophie und Wissenschaften entbietet den Griechen und allen Gelehrten ihren Gruß. Der sehr gebildete und in den Wissenschaften des Altertums sehr wohl unterrichtete Jüngling Wilhelm Müller gedenkt eine Reise durch Griechenland und die Gegenden von Asien zu machen und bedarf zu diesem Unternehmen der Hilfe und des Wohlwollens des menschenfreundlichen und der Wissenschaft geneigten Volkes der Neugriechen. Die Akademie, in der Überzeugung, daß seine Beobachtungen und Entdeckungen, wenn er sie einst durch Schriften bekannt macht, zur Vermehrung der Einsicht und der Kenntnisse nicht weniger dienen und zum größten Ruhm der Griechen selbst ausschlagen werden, bittet Euch Hellenen alle, ihm, soviel in Eurer Macht steht, nützlich und behilflich zu sein bei der Auffindung alter Inschriften, wo immer solche Reste und Denkmäler der alten Blüte der Hellenen verborgen noch vorhanden sind. Dagegen versprechen wir auch unsererseits und beteuern, daß wer immer von den Griechen zu irgendeiner Zeit in unser Land kommt, Gleiches von uns erfahren wird. Lebt wohl!
>
> Berlin, August 1817. Philipp Buttmann".

Dem Berliner Empfehlungsschreiben vorangestellt findet sich noch eine kurze, von der Redaktion des „Hermes" verfaßte „Nachricht an die Hellenen", in der die Exilgriechen ihren Landsleuten in der Heimat den deutschen Reisenden vorstellen:

> „Herr Wilhelm Müller, Preuße, aus Berlin, ein wissenschaftlich gebildeter junger Mann und speziell der Altertumskunde beflissen, hat sich entschlossen, um das archäologische und ethnische Wissen zu vermehren, unseren heimischen Boden, Griechenland, und einen Teil Asiens zu bereisen. Bei seinem Scheiden aus Berlin wurde er versehen mit folgendem Empfehlungsschreiben der dortigen gelehrten Akademie an das gesamte hellenische Volk und seine Gelehrten"[12].

Die am 20. August 1817 in Berlin angetretene Fahrt führte Müller weder nach Griechenland noch in den Vorderen Orient. Nachdem die Reisenden in Wien, der ersten größeren Zwischenstation, vom Ausbruch der Pest in Konstantinopel unterrichtet worden waren, beschlossen sie, den Bosporus zu meiden und ihre Reiseroute zunächst von deren ursprünglich geplantem Ende her zu realisieren. Das hieß, die Fahrt in das erst für die Rückkehr vorgesehene Italien fortzusetzen. Der auf mehrere Monate ausgedehnte Wiener Aufenthalt sollte indes Müllers Sichtweise für die verhängnisvoll zögerliche, heuchlerische und in ihrer Auswirkung auf die griechische Entwicklung inhumane Mittelmeerpolitik der Großmächte schärfen.

Zugleich vertieften sich seine inneren Beziehungen zu dem vielfach gequälten, alleinstehenden griechischen Volk, dessen bedrückende Situation die europäische Öffentlichkeit lange Zeit allenfalls halbherzig zur Kenntnis genommen hatte, bis sich nach Ausbruch und im Verlauf der Freiheitskämpfe eine in der Tat glühende und opferbereite philhellenische Begeisterung solidarisierend über die Ländergrenzen hinweg ausbreitete.

Wilhelm Müllers Inspirationen zu seinem späterhin so leidenschaftlichen Eintreten für die Sache der Hellenen in seinen „Griechenliedern" dürften ihm bereits in der Donaumetropole zugeflossen sein. Denn eben in dieser hatte sich unter dem politisch unverfänglichen Vereinsnamen „Philomousos Hetairia" ein die Befreiung ihres Vaterlandes von osmanischer Fremdherrschaft vorbereitender Freundeskreis intellektueller Emigranten zusammengefunden. Zu

11 Michels 1994, 157, Nr. 21, 1. November 1817.

12 Michels 1994, 157.

ihnen unterhielt Müller bald enge Kontakte, zumal er an einige führende Köpfe empfehlende Schreiben aus der Feder eines so weithin berühmten Friedrich August Wolf mit sich führte, dem er seinerseits mitteilen konnte, dass er von den Empfängern in großer Zahl „Empfehlungsbriefe nach allen Gegenden Griechenlands und Kleinasiens“[13] bekommen habe. Bald regten ihn seine neuen Freunde dazu an, sich der neugriechischen Sprache zuzuwenden, und sie organisierten den Unterricht. Zugleich nahm Müller lebhaften Anteil an allem, was die Weltstadt an Kunst und Literatur, Musik und Theater in überquellendem Maße bereithielt, in einigen Wiener Journalen wurden ab 1817 Müllersche Gedichte als Erstdrucke veröffentlicht[14].

Somit ist es kein Wunder, dass die kulturelle Reichhaltigkeit der Kaiserstadt den jungen Mann – und ebenso den Baron – über gute zwei Monate in Atem hielt, bevor man am 6. November nach Italien weiterfuhr, wo Müller ein volles Jahr verblieb. Die ursprünglich gefassten, nach Osten weiterführenden Reisepläne waren in Folge der Trennung Müllers von Baron von Sack aufgegeben worden. In die anhaltinische Residenzstadt Dessau zurückgekehrt, begann Müller, durch ein Lehramt und nach der Ernennung zum Herzoglichen Bibliothekar sozial abgesichert, in rastloser Tätigkeit seine vielfältigen dichterischen, editorischen und umfangreichen literaturkritischen Vorhaben zu verwirklichen, wobei er noch zusätzlich die Herausgabe der *Bibliothek deutscher Dichter des siebzehnten Jahrhunderts* (Leipzig, 1822-1827) übernahm und sich ab 1825 mit der Redaktion der *Allgemeinen Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste* von Ersch und Gruber befasste, für die er selbst hunderte von Beiträgen lieferte, nachdem er schon 1821 auch an der Revision des Konservationslexikons von Brockhaus mitgearbeitet hatte. Hinzukam die Herausgabe der *Askania, Zeitschrift für Leben, Litteratur und Kunst*, Dessau ab 1820, schließlich oblag ihm noch ein Jahr vor seinem Ableben die Regiearbeit am Herzoglichen Schloßtheater.

Im Jahre 1825 trat Müller mit seiner Biographie „Lord Byron“[15] an die Öffentlichkeit, die am frühen Tode des englischen Romantikers und ebenso begeisterten wie selbstlosen Griechenfreundes europaweiten Anteil nahm. Ein Jahr zuvor hatte ihn in Missolunghi inmitten der Freiheitskämpfer, denen er sich ideell aufs engste verbunden fühlte und die er materiell aufs großzügigste unterstützte, das Malariafieber hinweggerafft. Es überrascht daher nicht, wenn Müller angesichts dieser Opferbereitschaft eines selbst von Goethe mit den Worten „der schönste Stern des dichterischen Jahrhunderts ist untergegangen“ betrauerten Philhellenen in seinen Griechenliedern „Byron“ in annähernd einhundert hymnisch gestalteten Versen ein anrührendes dichterisches Denkmal setzt. Ein in seiner weltliterarischen Wirkung noch gewichtigeres Monument erhielt der britische Heros vom Verfasser des Faust II in der Gestalt des aus der symbolhaften Vermählung Fausts mit Helena hervorgegangenen Euphorion[16].

Müllers Griechenlieder sind in ihrem Inhalt thematisch vielschichtig und in ihrer poetischen Form darauf angelegt, mit den Mitteln der Metrik „die innere Verbundenheit des Deutschen mit den Griechen“ nachzuvollziehen, indem etwa der deutsche Endreim mit „griechischen Versformen, wie sie aus der griechischen Tragödie, aber auch aus neueren griechischen Volksliedern bekannt waren“[17] miteinander verknüpft werden. Aber auch die Aufbruchsstimmung, wie sie in manchen Liedtexten der Napoleonischen Befreiungskriege vorherrscht, überträgt Müller auf die Griechenlieder seiner Gegenwart. Er wählt die Nibelungenstrophe, wenn er schon im ersten Gedicht seines ersten Liederheftes „Die Griechen an die Freunde ihres Altertums“ den drängenden Appell richten lässt, die Ideale der Freiheit, der Ehre und des Ruhmes nicht „in

13 Michels 1994, 157.
14 Michels 1994, 156.
15 In *Zeitgenossen, Biographien und Charakteristiken*, Neue Reihe, Heft XVII.
16 *Faust* II, V. 9599 ff.
17 Borries 2007, 199.

den Fernen einer grauen Heldenzeit“ anzuschwärmen, sondern sich an ihnen zu orientieren in tätigem Einsatz für ein freies Griechenland der Gegenwart. „Ohne die Freiheit, was währest du, Hellas? Ohne dich, Hellas, was wäre die Welt?“ so lautet eine der Fragen Müllers im Jahre 1824 („Hellas und die Welt“), und er ruft die von griechischem Geist veredelten Völker auf, den die Freiheit erstickenden „Barbaren“ gemeinsam entgegenzutreten. Auch Müller beschwor das spirituelle Vermächtnis des klassischen Hellas als den Ursprung der abendländischen Kultur, aber zugleich rief er auf, dieses Erbe mit den Erfordernissen einer veränderten Gegenwart zu verknüpfen und aus „alten Tempeln“ einen „neuen“ zu erschaffen.

In anderen Gedichten schildert er den löwenhaften Mut der verzweifelt Aufbegehrenden, sodann die Leiden und Quälereien jener, die sich der Willkür eines grenzenlos brutalen Gegners ausgesetzt sahen. Die hilflosen Opfer aller Altersklassen kommen zu Wort, der Greis ebenso wie das Kind oder die für den asiatischen Sklavenmarkt bestimmte junge Griechin, auch die Gefallenen erheben ihre Stimmen und mit ihnen die „letzten Griechen“, die ihre Not voller Bitternis in die Welt hinausschreien, selbst die Eule, das mythisch geheiligte Wappentier der Weisheit und der Stadtgöttin Athens, stimmt in die Klagerufe ein. Der Dichter knüpft an die aktuellen militärischen Ereignisse an und führt seine Leser zu den Orten, wo blutige Siege zu Triumphen und blutige Niederlagen in Katastrophen führten. Er lenkt den Blick der Öffentlichkeit auf ein so beispielloses von den sich christlich nennenden Großmächten ignoriertes Gemetzel wie das der Türken auf Chios oder die Verzweiflungstat der letzten Verteidiger von Missolunghi, die sich samt der Festung in die Luft sprengten. Die großen Namen der todesbereiten Anführer und ihr heldisches Verhalten werden in einer mitreißenden Bildsprache den Zeitgenossen vor Augen gestellt, etwa Alexander Ypsilanti und Mark Bozzaris, Konstantin Kandris, der Spanier Raphael Riego und andere, auch die Seelen der Thermopylen-Kämpfer kommen zu Worte. Schließlich stellt der über das gewalttätige Geschehen so erbitterte Müller seiner dichterischen Schutzgöttin die Frage, wie sie, die einst so bukolisch-friedsame Muse, zu einer derart zornflammenden Megäre hatte werden können? Und diese sagt:

> „Du fragst? Siehst du die Hirten nicht nach scharfen Eisen greifen?
> Siehst statt der Lämmer Wölfe nicht Arkadien durchstreifen?
> Siehst in Epirus’ Felsen nicht die Weiber Schwerter wetzen?
> Siehst du auf Spartas Fluren nicht die Kinder Tiger hetzen?
> Da mußt’ ich Hirtensängerin mein Haferrohr zerbrechen
> Und, wie’ s die scharfe Zeit gebeut, in scharfen Tönen sprechen“.

An anderer Stelle[18] hatte Müller erklärt: „Meine Muse ist keine Heuchlerin, und so hoffe ich, dass Sie in meinen Griechenliedern nicht allein die Griechen, sondern auch mich vernehmen werden…“.

Schon wenige Wochen zuvor hatte er seine Einstellung mit anderen Worten Friedrich von Matthisson (3.4.1822) mitgeteilt:

> „Ihre innige Teilnahme für meine Griechenlieder ist mir um so erfreulicher, da sie mir auch Ihre Teilnahme für die heilige Sache, der sie gewidmet sind, verbürgt, eine Sache, der ich mit ganzer Seele angehöre, die Sache des Christentums, der Humanität, der Freiheit, gegen Heidentum, Barbarei und Tyrannei. Wenn ich je den Beistand der Muse mit Inbrunst angerufen habe, so ist es jetzt, und ich könnte wohl das Shakespearische Motto über meine Griechenlieder setzen:
>
> O for a Muse of fire, that would ascend!
> Es ist mein Stoßgebet!“[19]

18 An den Freund Per Daniel Amadeus Atterbom (2.5.1822), zitiert nach Borries 2007, 188.

19 Borries 2007, 183.

Und in der Tat gelang es Müller, die öffentliche Meinung zu emotionalisieren. Wenn man dem Widerhall, den seine mitreißende Dichtung in den Beurteilungen seiner begeisterten Zeitgenossen fand, in den zahlreichen Quellen nachgeht, erscheint es keineswegs überzogen, daß sein Sohn später in der 1844 erfolgten Gesamtedition der Griechenlieder feststellt, diese seien „damals" zu einer „geistigen Macht" geworden und hätten der griechischen Sache mehr Nutzen gebracht „als manche sogenannte Bundesgenossen"[20].

Müller hatte nicht allein das humanitäre Mitgefühl, sondern auch das politische Bewusstsein vieler liberal denkenden, jedoch von den „Mächtigen der Zeit", bitter enttäuschten Lesern ansprechen wollen, und im Zusammenhang mit seinen Gedichten verwendet er nicht zufällig das Kompositum „poetisch-politisch". Neben den Inhabern der weltlichen sind es auch die windigen Repräsentanten kirchlicher Machtstrukturen, mit denen Müller in ätzender Schärfe abrechnet, so auch im Gedicht „Griechisches Feuer", wo er sie unverblümt als „Pharisäer" vorführt, deren in ihren Brusthöhlen nistende Scheinheiligkeit und Falschheit seine Muse mit anwidernden Metaphern kennzeichnet, etwa als Gezücht von Ottern, als Brut von Schlangen oder auch als schillerndes Chamäleon, Tierheiten, die alle mit der Dornenkrone Christi spielen. Die politischen Winkelzüge der sogenannten „Heiligen Allianz", deren Diplomatie letztlich dem türkischen Halbmond in die Hände arbeitete, weil ihr das Freiheitsstreben der unterjochten Griechen als Risiko erschien, wenn es ungebremst und von den eigenen Völkern womöglich als nachahmenswert empfunden den erstrebten Fortbestand des Status quo auf der europäischen Landkarte in Frage stellte, steigerten Wilhelm Müllers Empörung zu galligem Sarkasmus. In nicht ermüdendem Spott attackiert er die verschlagenen Jongleurkünste eines Metternich und seiner verlogenen Vasallen, die lauthals Gottes Wort im Munde führten, aber bei jeder sich bietenden Gelegenheit um eigene politische Vorteile feilschend ihre erniedrigten christlichen Mitbrüder preiszugeben sich bereit fanden.

Somit prägt die gegen die Machenschaften der „Allianz" gerichteten Gedichte („Der Minister", „Die verpestete Freiheit", „Pontii Pilati Händewaschen" u.a.) das Pathos triefenden Hohns, so besonders in „Die neuen Kreuzfahrer". Hier rühmt Müller mit bissiger Ironie die Staatskunst, hinter der Maske christlich-sittlicher Ansprüche „mit feiner Politik" die rechtfertigenden „Beweise zu drechseln" dafür, „dass man die Menschheit würgen kann auf legitime Weise", aber auch die Verdienste gefällig verfügbarer Kollaborateure lässt er nicht unerwähnt, die der Hohen Pforte behilflich sind, „dass das heilige Kreuz sich vor dem Mond soll neigen."

Sechs Jahre nach ihrer Zusammenkunft im Frühjahr 1821 in Laibach, bei der die „heilige Allianz" sich ihrer gemeinsamen Entschlossenheit, jedweden griechischen Befreiungsversuch abzuwürgen, nachdrücklich versicherte, kam es in der europäischen Balkanpolitik zu einem zwar späten, indes für Griechenland durchaus nicht ungünstigen Kurswechsel. Der Zeit des argwöhnisch abwartenden Zuschauens und ergebnislosen Diskutierens, einzig von dem Bestreben beherrscht, an dem bestehenden Gleichgewicht festzuhalten, schlossen sich schon bald nach dem Regierungsantritt Nikolaus I. (1825) folgenreiche diplomatische Entscheidungen an. Sie gipfelten im Londoner Vertrag vom 6.Juli 1827, in dem –ohne Österreich und Preußen– von den Großmächten Russland, England und Frankreich bei gleichzeitiger Vermittlung eines Waffenstillstandes den Griechen die Autonomie unter der Souveränität der Hohen Pforte zugesichert wurde, wobei die Vertragsparteien den neuen Status Griechenlands unter ihren Schutz stellten. Zugleich sollte eine friedliche Blockade der Peloponnes durch die Flottenverbände der drei alliierten Großmächte die militärischen Aktivitäten Ibraim Paschas auf der Halbinsel unterbinden, was schließlich durch ein Ultimatum unterstrichen werden musste. Die weitere Entwicklung gelangte zu ihrem entscheidenden Höhepunkt durch das unvorhergese-

20 Borries 2007, 194.

hene Seegefecht in der Bucht von Navarino, in der die britisch-französisch-russische Flotte den zahlenmäßig weit überlegenen türkisch-ägyptischen Seekriegsgeschwadern eine vernichtende Niederlage beibrachte. Nach weiteren drei Jahren kommt es zur vollen Anerkennung der Unabhängigkeit Griechenlands, und am 8. August 1832 bestätigt der griechische Nationalkongreß zu Nauplia den von den Schutzmächten erwählten bayerischen Prinzen Otto als König von Griechenland.

Den opferreichen und heldenhaften Weg der Griechen zur Freiheit und Unabhängigkeit haben in enger gedanklicher Verbundenheit und tätiger Mithilfe ungezählte Griechenfreunde in aller Welt begleitet. Einer ihrer wirkungsmächtigsten war der Dessauer Romantiker und Philhellene Wilhelm Müller, der auch als „Griechenmüller" in die Geschichte eingegangen ist.

Die Anerkennung und Verehrung, die Müller noch zu Lebzeiten in Deutschland wie im Ausland erfuhr, blieben nach seinem Tode gleicherweise lebendig, und selbstredend geschah es im Gestus tiefdankbarer Gesinnung, in der die griechische Nation ihren einstigen geistigen Symmachos und seine „Hymnen der Freiheit" in ihrem Gedächtnis bewahrte.

Und so waren es denn auch die Marmorbrüche von Hellas, denen die griechische Staatsregierung jenes Geschenk entnahm, mit dem sie an der Errichtung eines Wilhelm Müller-Denkmals in Dessau mitwirkte. Auf dem unteren Sockel des im Stadtpark befindlichen Marmormonumentes (Abb. 7a-b) ließ sie die in griechische Majuskeln gefasste Widmung anbringen:

ΤΩΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΟΙΔΩΙ

ΤΟΝ ΛΙΘΟΝ

ΕΚ ΤΩΝ ΑΤΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΛΑΚΩΝΙΚΩΝ ΛΑΤΟΜΕΙΩΝ

Η ΕΛΛΑΣ ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑ

DEM SÄNGER HELLENISCHER FREIHEIT

WIDMET DIESEN MARMOR

AUS DEN STEINBRÜCHEN ATTIKAS UND LAKONIENS

DAS DANKERFÜLLTE HELLAS

Geschaffen wurde das Denkmal im Jahre 1891 von dem Dessauer Bildhauer Hermann Schubert (1831- 1917), der nach seinem Studium an der Münchner Akademie der Künste ein Vierteljahrhundert in Rom verbrachte und daselbst, sodann in Innsbruck und Dresden, Hamburg, Zerbst und in seiner Vaterstadt Dessau Bildnisbüsten und Reliefs hinterließ[21].

Der auf quadratischer Grundfläche ruhende und sich verjüngende Obersockel, der die auf zeitgenössischen Porträts (Abb. 1) fußende Bildnisbüste Wilhelm Müllers (Abb. 3) trägt, wird auf seinen Seitenflächen von vier weiblichen Gestalten belebt. Das frontal angebrachte Relief symbolisiert die Dichtkunst (Abb. 4) durch eine mit flatterndem Gewande leichtfüßig und in tänzerischem Liebreiz heranschwebende junge Frau, die ein Saiteninstrument in der linken Armbeuge hält. Die ihr entgegengesetzte Fläche auf der Rückseite des Denkmals zeigt im Seitenprofil, den Blick in ruhiger Konzentration in ein aufgeschlagenes Buch gerichtet, die weibliche Personifikation wissenschaftlicher Versenkung.

Die linke und rechte Reliefplatte blieben Hellas und Germania vorbehalten, letztere schreitet in energischer Vorwärtsbewegung und gesammelter Entschlossenheit, die Augen fest auf den Betrachter geheftet gleichsam aus dem Bildwerk heraus. Die linke, im Seitenprofil dargestellte,

21 Thieme und Becker 1999, 305. Noack 1907, 311, 455. Leistner 2006.

sich emporreckende Gestalt ist die der Hellas (Abb. 5). Sie verkörpert den glückseligen Schwebezustand einer Erlösten, und erhobenen Hauptes blickt sie nach vorn. Mit der Linken hält sie das Kreuz Christi in bekennender Gebärde über ihrer Brust. Der Kampf ist ausgekämpft, das Grauen liegt in ihrem Rücken, es wird versinnbildlicht durch die in einen Steinblock eingelassenen Ketten, an denen eine eiserne Fußfessel hängt (Abb. 6). Doch diese hat Drohung und Schrecken verloren, denn endlich ist sie leer, und die befreiten Füße der Frau lässt der Künstler in ihrer wiedergewonnenen Anmut zu einer Art Luftsprung sich aufschwingen. Über dem Marterstein mit den Ketten hat er auch den überwundenen Kerkermeistern schließlich noch ein „memento" besonderer Art zu setzen nicht versäumt. Es ist der Halbmond, dem in symbolhafter Korrespondenz das Kreuz auf der Brust der befreiten Hellas zugeordnet erscheint.

Eindringlicher als an diesem Schubertschen Denkmal hätten sich das dichterische Anliegen und die menschliche Teilhabe Wilhelm Müllers am Schicksal seiner so verehrten Hellenen in der Sprache des Marmors wohl kaum artikulieren lassen.

Im Jahre 1927 nahm Griechenland am 30. September den einhundertsten Todestag Wilhelm Müllers zum Anlaß, dem „Griechenliederdichter" an dessen Wohn- und Sterbehaus in Dessau zu seinem Gedächtnis ein weiteres Zeichen der Dankbarkeit zu errichten. In einem Festakt enthüllte der aus Berlin angereiste griechische Gesandte eine weiße Marmortafel (Abb.8) mit der in griechischer und deutscher Sprache abgefassten Inschrift:

DEM DICHTER DER GRIECHENLIEDER WILHELM MÜLLER

IN DANKBARKEIT DAS GRIECHISCHE VOLK

Nachdem sein griechischer Gast die unvergänglichen Verdienste des anhaltischen Philhellenen gewürdigt hatte, ergriff der Dessauer Bürgermeister Hesse das Wort[22]:

> „Das Volk Griechenlands spendete den Marmor zu dem Denkmal, das unserem Wilhelm Müller am 30. September 1891, also vor 36 Jahren, an der Stätte errichtet wurde, an der er einst gewirkt hat. Das Volk Griechenlands spendet heute die Tafel, die das Gedächtnis an ihn und an die Stätte wachhalten soll, an der er vor 100 Jahren die Augen für immer schloß. Für diese neue Spende sagen alle Freunde des Dichters, sagt vor allem seine Geburtsstadt Dessau, dem griechischen Staate und seinen Repräsentanten seinen wärmsten Dank. Wer 100 Jahre nach seinem Tode noch so lebendig ist wie Wilhelm Müller, der muß ein lebendiger Mensch gewesen sein. Wilhelm Müller war Bürger unserer Stadt und doch kein Stadtbürger, sondern ein Weltbürger [...] Ihm, dem die unvergänglichen Werte des klassischen Altertums eine Quelle beständiger innerer Bereicherung waren, drückte Apoll die Leier in die Hand, als der Heldenkampf des kleinen griechischen Volkes die Augen der Welt hinlenkte auf die Stätten antiker Kultur. [...] auch für uns, die wir seine besten Lieder nicht nur auf den Lippen, sondern auch im Herzen tragen, gilt in einem besonderen Sinne das Wort, das uns aus einem Festgedicht seines großen Zeitgenossen Goethe entgegenklingt:
>
> In dem Vergangenen lebt das Künftige,
> Verewigt sich in schöner Tat.
> Und so gewinnt sich das Lebendige
> Durch Folg´ aus Folge neue Kraft:
> Denn die Gesinnung, die beständige,
> Sie macht allein den Menschen dauerhaft".

22 *Anhalter Anzeiger* Nr. 281 v. 2. Oktober 1927. An dieser Stelle möchte der Vf. für die ihm im Stadtarchiv Dessau und in der Anhaltischen Landesbücherei freundlichst gewährte und von ihm ausgiebig in Anspruch genommene Betreuung, die auch die Erlaubnis zur Wiedergabe der Abb. 1 einschließt, herzlich danken. Die Abb. 2-8 stammen aus dem Archiv des Autors (W.R.), der sie für diesen Beitrag anfertigte.

Den toleranten kosmopolitischen Geist des Humanisten Müller hebt auch ein an das Anhaltische Staatsministerium gerichtetes Telegramm der Akademie der Künste / Sektion für Dichtkunst[23] hervor, in dem es heißt: „Der heutige Tag [...] möge der Welt wieder in Erinnerung bringen, wie gerade deutsche Männer und Dichter ihre Stimme uneigennützig für fremdes Volksrecht erhoben haben und der Brüderlichkeit der Völker früh schon den Weg gewiesen. Wilhelm von Scholz. Müller habe einmal in seinem Leben das große Glück gehabt [...] die Stimme Europas zu sein", so Dr. Werner Mahrholz – Berlin in der Festsitzung des Vereins für Anhaltische Geschichte und Altertumskunde[24] im Lesesaal der anhaltischen Landesbücherei, bei der eine Wilhelm Müller–Ausstellung eröffnet wurde. Bei dieser Gelegenheit wurde auch eine Bronzebüste Müllers aufgestellt, die das Staatsministerium von dem Dessauer Richard Kieser nach dem Bildnis auf dem 1892 errichteten Monument hatte anfertigen lassen. An dessen Stufen und ebenso an der Grabstätte erreichte das umfangreiche Programm der dem Zentenarereignis gewidmeten Veranstaltung einen weiteren Höhepunkt mit einer Kranzniederlegung, aus deren Teilnehmern neben den Vertretern des Auswärtigen Amtes und des anhaltischen Staatsministeriums die Repräsentanten der griechischen Regierung hervorzuheben sind. Die Kranzschleifen sind bis zum Jahre 1939 in der Landesbücherei aufbewahrt worden. Wie aus Archivunterlagen zu ersehen ist, stammte eine der Widmungstexte vom „Volk der Hellenen", andere von der Akademie und Universität von Athen, zu erwähnen bleibt auch die griechische Gemeinde zu Leipzig.

Zum 150. Todestag Wilhelm Müllers im Jahre 1977 reiste eine griechische Ehrengesandtschaft bestehend aus den Herren Dr. Strates Tsiradsidis, Georgios Kyriasis und Nikos Davis zur Festveranstaltung für den Dichter nach Dessau, die in der Staatlichen Galerie Georgium stattfand. Mit würdigenden Wortbeiträgen und am Denkmal niedergelegten Blumengebinden wurde so ein weiteres Mal das humanistische Wirken des „Griechenmüllers" und „glühenden Philhellenen" verlebendigt, als der er von der griechischen Zeitung *Kyriake* apostrophiert wurde (4.12.1977, Nikos Eliades).

Auch eine Delegation der Kommunistischen Partei Griechenlands hatte vor dem Müllerdenkmal einen Kranz niedergelegt.

Zur ersten großen Festveranstaltung zu Ehren Wilhelm Müllers im wiedervereinigten Deutschland bot dessen 200. Geburtstag willkommenen Anlaß. Nicht zuletzt der mit diesem Jubiläum verbundenen "Ersten internationalen Wilhelm-Müller-Konferenz" (Berlin, 6.-10.10.1994) ist es zu verdanken, dass die Müller-Forschung, der sich jahrzehntelang die beiden Hallenser Wissenschaftler Hans-Georg Werner und Günter Hartung verschrieben hatten, in mehreren Themenbereichen neue Impulse erhielt, von der endlich erlangten Normalisierung der wissenschaftlichen Zusammenarbeit sowohl innerhalb der deutschen als auch zwischen der deutschen und der internationalen Fachwelt ganz abgesehen.

Eine besondere Bereicherung erfuhr das Jubiläum durch eine neue Übersetzung der „Griechenlieder", die Konstantinos Exadaktylos[25], dem sie bereits seit seiner Dorfschulzeit in Thrakien bekannt waren, in neugriechischer Sprache vorlegte. Einen Höhepunkt erlebte die Wilhelm Müller-Festwoche mit der von der Anhaltischen Gemäldegalerie Dessau veranstalteten Ausstellung „Wilhelm Müller – eine Lebensreise", die von einem großzügig gestalteten Katalog begleitet wurde[26]. An diesem ist zu begrüßen, dass die nahezu sämtlichen Lebens- und Schaffensbereichen Müllers zugewandten wissenschaftlichen Beiträge dem Griechenbild Müllers im Spiegel seiner Dichtungen und seiner politischen Gesinnungs- und Handlungsweise sorg-

23 *Ebda*.
24 *Ebda*.
25 *Zwischen Wörlitz und Mosigkau. Schriftenreihe z. Gesch. d .Stadt Dessau und Umgebung*, Dessau 1994, Heft 40, 70.
26 Michels 1994.

fältig und quellenkundig nachgegangen sind, so Barbara Czeranowski , „Ohne die Freiheit, was wärest du Hellas? Ohne dich, Hellas, was wäre die Welt?“, „Wilhelm Müller und der Philhellenismus, oder dieselbe und Maria Verena Leistner, Auf dem Weg nach Griechenland. Wilhelm Müller in Wien und sein Einsatz für die Griechen“.

Zehn Jahre zuvor hatte die „sich selber als Philhellenin im echten Wortsinn“ verstehende Wissenschaftlerin Regine Quack-Eustathiades dank dem Süd-Ost-Institut München im Rahmen der SÜDOSTEUROPÄISCHEN ARBEITEN, 79, die Forschung um eine Gesamtdarstellung des deutschen Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827 bereichern können[27]. Dem von ihr in den mehr als zwei Generationen zuvor erschienenen Dissertationen von Erler[28] und Büngel[29] vermißten „weltanschaulich-politischen Aspekt“ ist sie in einer umfangreichen, überzeugend argumentierenden Analyse des vom griechischen Freiheitskampf inspirierten Schrifttums mit quellenkundiger Akribie nachgegangen. Ihr Addendum war für den weiteren Erkenntnisgewinn richtungweisend, denn es bestätigte sich, das kein Deutungsversuch der philhellenischen Bewegung auf eines der diesem Phänomen „zugrundeliegenden ideologischen und politischen Motive“ verzichten kann. Schon 1966 hatte Johannes Irmscher[30] eine Konkretisierung der vielfältigen von Ideologie und Politik gesteuerten Triebkräfte angemahnt, die ja nicht zuletzt auch dem liberalen Gedankengut des „Vormärz“ wesentliche Impulse verlieh.

Zu einem Glanzpunkt der neueren Philhellenismus-Pflege gestaltete sich das Jahr 1999, in dem es zu einer der größten Ausstellungen kam, die dem Gedächtnis der Befreiung Griechenlands gewidmet worden ist, es war zugleich die bis dahin umfangreichste des Bayerischen Nationalmuseums München. Unter der Schirmherrschaft des Staatspräsidenten der Griechischen Republik Konstantinos Stephanopoulos und des Bayerischen Ministerpräsidenten Edmund Stoiber wurde in der Umgebung von sorgfältig ausgewähltem Kunstgut, das 70 Leihgeber aus aller Welt zur Verfügung gestellt hatten, der neueste Forschungsstand von europaweit geschätzten Fachexperten verschiedenster Disziplinen repräsentiert[31]. „We are all Greeks – Griechenbegeisterung in Europa und Bayern”, mit diesem Beitrag hatte Gerhard Grimm[32] gleichsam das Leitmotiv des wissenschaftlichen Ereignisses apostrophiert, bei dem auch Wilhelm Müllers gebührend gedacht wurde. Seine „Griechenlieder“ werden im Katalogtext „den frühesten und gelungensten lyrischen Äußerungen des Philhellenismus im deutschen Sprachraum“ zugerechnet[33]. Deren „charakteristische Züge“ und die „hervorragende Rolle“, die dem „deutschen Dichter mit dem griechischen Herzen“ in der „Geschichte der deutsch-griechischen Beziehungen“ grundsätzlich zuzuerkennen ist, hat zuletzt kenntnisreich und engagiert Regine Quack-Manoussakis in Erinnerung gebracht[34].

Die „poetisch-politische“ Hinterlassenschaft des – so Karl August Böttiger – „Musen – und Menschenfreundes“ Wilhelm Müller vermag heute realistisch beurteilt vermutlich weniger literarische als historische Neigungen zu evozieren. Sein unbeirrbares Eintreten für die Menschenrechte und die aufklärende und aufrüttelnde Wirkung seines Werkes während des opferreichen griechischen Freiheitskampfes gegen eine gnadenlose Despotie werden jedoch im kulturellen Gedächtnis aller gebildeten Europäer einen ehrenvollen Platz behalten.

---

27 Quack-Eustathiades 1984.
28 Erler 1906.
29 Büngel 1917.
30 Irmscher 1966a.
31 Vgl. den opulent gestalteten Ausstellungskatalog des Bayerischen Nationalmuseums München: Baumstark 1999-2000.
32 Baumstark 1999-2000, 21-32.
33 Baumstark 1999-2000, 226.
34 Quack-Manoussakis 2004.

BIBLIOGRAFIE

Allgemeine Deutsche Biographie. 1885. Bd. 22. München.

Baumstark, R., Hrsg. 1999-2000. *Das neue Hellas. Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.* (= Katalog der Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums München, 9.11.1999-13.2.2000).

Borries, E., von. 2007. *Wilhelm Müller. Der Dichter der Winterreise. Eine Biographie.* München: C.H. Beck.

Büngel, W. 1917. *Der Philhellenismus in Deutschland 1821 bis 1829.* Marburg.

Czerannowski, B. 1994. „'Ohne die Freiheit, was wärest du, Hellas? Ohne dich, Hellas, was wäre die Welt?' – Wilhelm Müller und der Philhellenismus." In Michels 1994, 77-83.

Erler, C. 1906. *Der Philhellenismus in Deutschland, 1821-1829*. Luckau S.-A.

Irmscher, J. 1966a. *Der Philhellenismus in Preußen als Forschungsanliegen*. Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Berlin.

_____. 1966b. „Wilhelm Müller und das Corpus Inscriptionum Graecarum." In *Studia Byzantina*, 49-55. Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität 23. Halle-Wittenberg.

Leistner, M.-V., Hrsg. 1994a. *Wilhelm Müller. Werke, Tagebücher, Briefe*. 5 Bde. Berlin.

_____. 1994b. „Wilhelm Müller – Bürger von Dessau und Weltbürger." *Dessauer Kalender*:52-57.

_____. 2006. „Das Dessauer Wilhelm- Müller-Denkmal." *Mitteilungen des Vereins für Anhaltische Landeskunde* 15:60-66.

Michels, N., Hrsg. 1994. *Wilhelm Müller. Eine Lebensreise. Zum 200. Geburtstag des Dichters.* (= Kataloge der Anhaltischen Gemäldegalerie Dessau, Bd. 1). Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger.

Noack, F. 1907. *Deutsches Leben in Rom. 1700 bis 1900*. Stuttgart – Berlin.

Quack-Eustathiades, R. 1984. *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*. Südosteuropäische Arbeiten 79. München.

Quack-Manoussakis, R. 2004. „Wilhelm Müller, der deutsche Dichter mit dem griechischen Herzen." *Philia. Eine Zeitschrift für Europa* 1:1-44.

Thieme, U., und F. Becker. 1999. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begr. v. Ulrich Thieme und Felix Becker* Bd. 30. Leipzig (= Unveränderter Nachdruck d. Orig.-Ausg. Leipzig 1926-27).

Abb. 1. Wilhelm Müller, 1826. Handzeichnung von Franz Kühlen, Dessau, Anhaltische Landesbücherei, Signatur: VIII/7.

Abb. 2. Wilhelm Müller, Denkmal von Hermann Schubert (1891) im Stadtpark von Dessau.

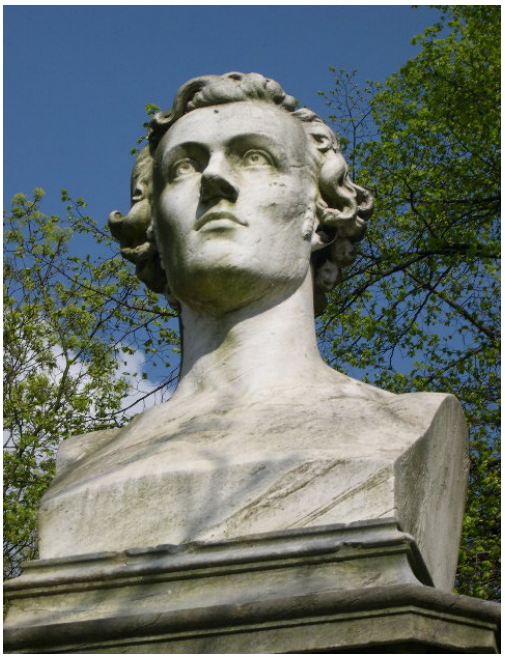

Abb. 3. Wilhelm Müller, Denkmal von Hermann Schubert (1891).

Abb. 4. Vorderrelief (Dichtkunst) am Wilhelm Müller-Denkmal.

Abb. 5. Linkes Seitenrelief (Hellas) am Wilhelm Müller-Denkmal.

Abb. 6. Linkes Seitenrelief (Hellas), Detail am Wilhelm Müller Denkmal.

Abb. 7. a. Griechischer Widmungstext am Sockel des Wilhelm Müller-Denkmals. b. Griechischer Widmungstext, Ausschnitt.

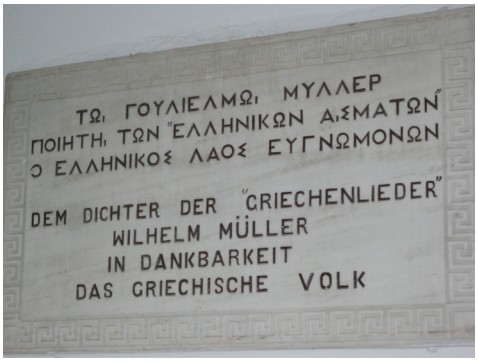

Abb. 8. Griechische Marmortafel in der Stadtbibliothek Dessau.

Carl Theodor's Neckar Athens

Antiquity and science in 18th century Palatinate

Reinhard Stupperich

ZUSAMMENFASSUNG: CARL THEODORS NECKAR-ATHEN. ALTERTUM UND WISSENSCHAFTEN IN DER PFALZ IM 18. Jh.

Am Pfälzer Kurfürsten Carl Theodor fällt die Liebe zur Antike ins Auge, deutlicher als bei den meisten seiner fürstlichen Zeitgenossen. Bemerkenswert ist seine geistige Freiheit trotz strenger religiöser Erziehung, seine Offenheit gegenüber Reformern und Republikanern, die erst im Alter unter dem Einfluß der Französischen Revolution eingeschränkt wurde. Bei Streitigkeiten wich er, auf Ausgleich und Harmonie bedacht, auf neutrales Terrain von Antike und Mythos aus; wo sich die Kontrahenten in der Regel einig waren.
Wie in der Renaissance suchte man auch im Barock noch durch Wiedergewinnung der antiken Traditionen das „dunkle" Mittelalter zu überwinden, die Aufklärung griff sogar noch entschiedener auf die Antike zurück. Auch bei der kurfürstlichen Förderung von Wirtschaft und Naturwissenschaft trifft man immer wieder auf antike Anregungen. Antiken Mythenstoffe waren in der Hofoper sehr häufig, ebenso in den bildenden Künsten. Die Götter waren allgegenwärtig unter den Skulpturen, den Kleinbronzen der Sammlung wie den Statuetten seiner Frankenthaler Porzellanfabrik, und auch unter den großformatigen Skulpturen in den Parkanlagen von Schwetzingen oder Nymphenburg.
Archäologie und Numismatik lagen ihm schon lange vor der Akademiegründung am Herzen; das zeigt eine Fundumfrage von 1749. Der Akademie gab er freie Hand und reichliche Mittel für ihre Forschungen, interessierte sich auch selbst für die Grabungen und Sammlungen. Die antiken Monumente als historische Quellen, die Archäologie als historische Wissenschaft aufzufassen, machte er sich zu eigen. Nicht mehr Repräsentation war das Ziel, sondern historische Erkenntnis. Programmatisch gestaltete Lambert Krahe auf dem Deckengemälde des Bibliothekssaals die Allegorie von der Enthüllung der Wahrheit durch die Zeit.
Angesichts der Rolle der Archäologie in seiner Mannheimer Akademie und der Rolle der Antike in vielen anderen Bereichen seines Lebens sind seine zwei Romreisen interessant. Die befreiende Wirkung der anstrengenden Reisen läßt sich durch ein emotionales Verhältnis erklären, wie es auch in den Tagebuchnotizen hervortritt, wenn der Kurfürst sich als erster in Höhlen und unterirdische Gewölbe stürzt, so daß seine jüngeren Begleiter es mit der Angst zu tun bekommen. Seinen Sammlungen gab Carl Theodor in neuem Ambiente neue Funktionen. Die Abgußsammlung wurde zum Arbeitsinstrument der Mannheimer, die Gemäldesammlung zu dem der Düsseldorfer Kunstakademie. Seine Residenz wurde zum Neckar-Athen, die Rolle des Musenführers Apollo Palatinus – der Beiname deutete nun auf die Pfalz hin – entsprach seinem kulturellen Programm und politischen Selbstverständnis.

The age of enlightenment was dominated in Germany by the long reigns of two of the most important German princes: the "King in Prussia" Friedrich II and the Elector Palatine Carl IV Theodor[1]. The two men had many differences. Friedrich was small, energetic, aggressive and famous military leader, while Carl Theodor though big was diffident and shy and what you might well call a pacifist. Yet the two men also had much in common. They both helped develop industries, including production of the luxury items of china, porcelain, silk and gobelin that were emerging at the time. They both enjoyed their enigmatic Arcadian gardens with lots of small hidden pavillons and temples and many mythological statues. They both loved music, both played the flute, and sponsored opera and theatre; they both built palaces and acquired antiquities and paintings for their galleries –but only Carl Theodor has been reproached by

1 Mörz 1991. Rall 1993. Wieczorek, 1998. Kunze 2007b.

historians for financial waste. Also, both men founded and sponsored academies of arts and of sciences and built up technical studios and mineral and natural history collections.

In several natural sciences and even in scholarly history and archaeology Carl Theodor's Mannheim Academy introduced many new initiatives. Among them one can realize many traces of a special love for antiquity, even more than was usual at this time. At one stage Frederic intended engaging the famous Johann Joachim Winckelmann, whom a group of Mannheim academicians once met and discussed with on their excursion to Rome, though they developed a different way of archaeology of their own.

Court music was of tremendous importance for the Electorial Court and an important part of this was theatre and opera[2]. Whereas Friedrich tried to excel as a composer in his own right, Carl Theodor had what was regarded as the best orchestra in all central Europe, an "army of generals", as Charles Burney from Oxford put it in 1780. For many of its members were also excellent composers, known as the so-called 'Mannheim School' of music. He did write history of music and theatre by means of establishing his famous court orchestra and the National Theatre at Mannheim, which at this time was regarded as 'Neckar Athens'. The Italian opera as well as the dancing intermezzi at Mannheim and Schwetzingen almost always had themes from mythology, or sometimes ancient history. Even in the repertory of the famous Mannheim National Theatre, left by Carl Theodor to the town of Mannheim, Greek and Roman themes from mythology and history were prevalent in the theatre as well as in the modern melodramas. Franz Benda's melodramas included popular themes of Greek myth on subjects such as Ariadne and Medea. The theatre staged many Greek themes, not only older plays like Racine's dramas but the plays by Voltaire like his Olimpie.

After quarrelling with king Friedrich, Voltaire had left Potsdam; at the end of July 1753 he arrived at Schwetzingen at the invitation of Carl Theodor[3] where the two men developed an admiration for each other and both shared a love of theatre staging. Voltaire's Nanine, Zaire and Alceste were performed at the court theatre of Schwetzingen. Zaire enjoyed its greatest success on the stage since 1733, with 56 performances. According to the court calendar Carl Theodor had three performances a week in French or Italian at the court theater. Voltaire reports: "Il ne me manque pas de la santé pour y de jouir tous les plaisirs qu'on y goute, comedie française". Carl Theodor enjoyed daily talks with Voltaire. After Voltaire left, the two men regularly corresponded often covering questions of theatre technique, including a discussion about using an open fire on the stage for the ancient sacrifice in Voltaire's drama Olympie, which was first staged in Mannheim. Not everyone supported Carl Theodor's enthusiasm for Voltaire. The French Jesuit and poet Desbillons[4], who had found shelter in Mannheim after the end of the French Jesuits, and was writing theatre plays and poems on ancient themes himself, tried in vain to discourage the catholic Elector's love of Voltaire's writings. Further opposition to Carl Theodor's love of theatre came from Munich's censure magistrate who insisted on banning the Mannheim theatre performance of Shakespeare's Julius Caesar, which was regarded as revolutionary. The Elector, who had visited the performance twice himself, just told them that the inhabitants of Mannheim were more mature than the Bavarians and could handle the drama.

During the later 18th century, contemporary representative architecture in the Palatinate became more and more classical, long before the spread of pure classicism in Germany. The leading architect was Nicolas de Pigage, who designed new palaces and made additions and ingenious changes to those already existing at Mannheim, Düsseldorf and Schwetzingen and

2 Cf. Leopold and Pelker 2004. Huber 2007, 191 ff.

3 Stavan 1978.

4 Wiegand 2007, 154 ff.

had English style areas added to the gardens[5]. Also, the court sculptor Verschaffelt designed some fine classical projects[6]. At Mannheim he constructed a classicizing armory building and the palace for the Elector's illegitimate children, the princes of Bretzenheim, just opposite of the residential palace. At Oggersheim he designed a new church for the Elector's wife Elisabeth Augusta, which was described by Heinse as the model of a Vitruvian temple. Even the rich decoration of the baroque Mannheim Jesuit Church consisted of densely set ancient elements, as did the Carolinum palace in Heidelberg, which the Jesuits built as their central seat. In addition, all the town porches of Mannheim and Heidelberg and also those of minor towns like Frankenthal or Neckargemünd had new classicizing facades added during the 18th century. Nicolas de Pigage was a specialist in the field of designing fine small classical monuments. The triumphal Carl's Arch erected by the town of Heidelberg in honour of the Elector is an example for this. The same is true of the smaller porch leading to the Roman type Carl's Bridge crossing the Neckar.

Several sculptured figures stood on public squares in Mannheim, Heidelberg, Düsseldorf and other towns that depicted Greek mythological figures[7]. Mercury represented the welfare of economy and trade, Minerva and Apollo the arts and sciences, Hercules and Mars the strength and dynamics of the government and the Elector himself. The Palatinate and all the countries belonging to the Elector were impersonated by river gods or town goddesses, often new creations in the mythological imagery language of the ancients. For example, Mercury is united with Mannheimia and river gods by van den Branden on a monument in the market of Mannheim. On the so-called Carl's Bridge or Old Bridge in Heidelberg the Elector had to be impersonated as Mars in armour –and even though he was anything but a hardcore militarist–, which Carl Theodor disliked and asked that a statue of Minerva also be erected as a pendant. Being a reigning prince the Elector himself had to be shown in the armour of Mars in official portraits. A number of Carl Theodor's portraits[8] have him resembling one of the gods and the Electorial couple was portrayed at the side or even in guise of Olympian gods including Mars, Hercules, Apollo and Minerva, Diana, Hera respectively (fig. 1). This representation as gods was especially suiting in the case of Apollo, who is responsible for music, one of Theodor's favourite fields. Apollo Palatinus even bears the name of his own country, the Palatinate. The Apollo Lycaeus by Paul Egell that now stands in the Schwetzingen Park was located originally in the great hall of the Palace in Mannheim. The Elector was quick in taking decisions. For example, in 1778, as soon as he arrived in his new residence at Munich, he immediately made sure a series of the Twelve Olympians at the Nymphenburg Palace gardens was created from some statues of Greek Gods he discovered there.

The gardens of Schwetzingen are the place to best understand these tendencies and Carl Theodor's intentions[9]. In 1774 and 1783 he visited the Roman emperor Hadrian's gigantic summer residence Villa Adriana in Tivoli near Rome. In Hadrian's biography in the late Roman so-called *Historia Augusta* certain elements of the Villa Adriana are put into relation to famous monuments and areas of the Roman Empire, which the Emperor had visited and liked[10]. That the gardens of Carl Theodor's own summer residence at Schwetzingen, which were regularly in summer visited by the court, reflect the topography of the Palatinate, the Lower Rhine re-

5 *Nicolas de Pigage 1723-1796. Architekt des Kurfürsten Carl Theodor* 1996. Heber 1986. Werner, 2006.
6 Hofmann 1983.
7 For such monuments cf. e.g.: Huth 1982, *passim*.
8 Eichner 1981.
9 Troll 2012.
10 *Historia Augusta, de vita Hadriani* 26.5. Cf. Stupperich 2012, 61. In the 18th century there was no doubt yet as to the reliability of this source.

gion and Bavaria is indicated by statues of the river Gods Danube (fig. 2) and Rhine, Neckar and Meuse being planned. Carl Theodor constantly changed and enriched the gardens. Lists of statues and plans of the gardens were drawn up by P.A. Verschaffelt and N. de Pigage, main court sculptor and director of architecture respectively, and discussed with the Elector. Classical motifs in rococo or early classic style are mainly to be connected with these court artists. The gardens were one by one filled with abundant pavilions, monuments, statues, many probably following an iconographic system. The programme here obviously was not intended to form a solid corset but allow for interpretation and stimulate discussion. Beyond a purely topographical context the programme obviously points to specific meanings understandable and interpretable on more than one level. "Reading" it properly you could gain impressions or information on different facettes of the Palatinate. On Verschaffelt's monument commemorating archaeological excavations in Schwetzingen gardens, which is covered with ancient weapons found on the spot, the prince explicitly states that he did this *pacis artibus, vitae suae deliciis* – "by the arts of peace, his life's delights", which at this point means just "by archaeology"[11].

The pavillons in the Schwetzingen gardens by de Pigage include Carl Theodor's bath house, his private retreat, a temple of Minerva (fig. 3), a temple of Ceres or Botany, Roman water works, including a ruined aqueduct and a water castle, temples of Apollo, of Mercury and others. The temple of Mercury is a very refined construction based on the impressions of a Piranesi engraving of a Roman grave building, though intended to be Greek. This and the water castle, both built as ruins, are decorated with modern reliefs on ancient themes. The temple of Apollo is a circular baldachin, a tholos, albeit without cella, standing on a stepped semicircular structure reminding us of the Sanctuary of Fortuna at Palestrina and of the tholos at Tivoli. On the back side there was a small green 'garden theatre'. In 1775, after Carl Theodor recovered from severe illness, the "musical" *L'Arcadia conservata* was staged in his garden theatre at Schwetzingen. Here Arcadia and the Golden Age stand as ciphers for Carl Theodor's own Palatinate. In this sense, the garden shows the metamorphosis of nature by means of art and science transformed into the specific fertile landscape of the Palatinate, not just a utopian Eden or Elysium. Significantly, the so-called 'Perspective' behind the bath house in Schwetzingen Park is pointed at a very concrete painted paradise, a panorama of the Palatinate with the Rhine valley and in the background the Vosges seen from about here or even from Mannheim. Here Carl Theodor shows that his vision regards contentions in business and technology, science, culture and art in his own countries, reflecting and connecting both ideal and reality[12].

Besides Schwetzingen there were several other palaces with English gardens, not to forget the "English Garden" in Munich with its pavilions, which was predated by one in Mannheim on the Mühlau Island, long since destroyed. Both gardens were established by Count Rumford, for poor soldiers to grow their vegetables. Benjamin Thompson, later Count Rumford 1753-1814[13], son of a farmer from Rumford near Boston, Massachusetts is an especially interesting case of people who were attracted by Carl Theodor to the court. As a young merchant's apprentice, he preferred physics experiments to working behind the business counter. Having sided with the British in the American War of Independence, he was later forced to flee to Europe. First in London, then in Munich he had a meteoric career as an army reorganizer and social reformer. In Mannheim he undertook an amazing series of important experiments in the natural sciences as well as practical inventions. Many of these regarded questions of temperature, light, heat and energy and their saving. In 1797 he succeeded in finally proving Lavoisier's theory on the nature

11 For this monument cf. Hesse 2007, 175 ff. and 180, fig. 22. Hensen 2012, 73 ff. and 75, figs. 2-3.
12 Cf. Stupperich 2012, 61 ff.
13 Cf. Brown 2002.

of oxygen and the nature of fire with the help of constant accurate observations and experiments with the assistance of Johann Christoph Reichenbach in Mannheim that refuted the up to then prevailing phlogiston theory. As Bavarian Ambassador he returned to London at the end of the century and founded the Royal Institution of Great Britain in order to promote the development of science. From the 1780s the results of his scientific investigations and experiments were published in London and Mannheim. Grateful citizens of Munich put up a monument to Rumford with a relief strongly reminding us of classical Greek grave reliefs (fig. 4). The magistrate of Munich that disliked Carl Theodor's and Rumford's attitude to reforms asked the monument to be torn down, but the Elector declined.

The Elector's interest in science and technology[14] is evident even in archaeology, where many scientific discoveries and technological inventions were made in antiquity and preserved in ancient literature. In the diaries of the pious Elector's journeys to Italy we see a rigorous program that began with morning worship, and continued with inspections of churches, ruins and palaces. In addition to his interest in art collections Theodor was also interested in scientific cabinets and exhibits where he became actively involved in discussions. When visiting excavations, Carl Theodor was especially interested in technical installations including mills and the ancient drainage projects in Italy that were then being resumed by pope Pius VI. Later Theodor implemented similar projects in Bavaria[15]. At this time people thought of Greco-Roman antiquity as a unit, as most knowledge about antiquity was received via Roman sources and from visits to Italy. This was also the case with Carl Theodor, who travelled twice to Italy and established an antiquities collection in his residential palace at Mannheim. The collection had its popular name from the 'Roman stones' which Theodor collected from the different parts of his own princedoms in the Roman provinces of upper and lower Germany and from Belgium. The art of the time in general was classicizing and inspired by Graeco-Roman classical culture. Since the Renaissance learned people were increasingly influenced by the ancient Greek culture, and Classical Antiquity still was a major model in times of Baroque and Enlightenment. Latin or Roman culture evolved from the Greek and it is worth while looking for traces of Greek culture in it, as most Roman works were inspired by Greek themes, ideas or motivations. Even in the archaeological collections in the palace of Mannheim there must have been several Greek original works of art that remain unknown today.

Carl Theodor has been accused of squandering his country's money on building huge castles and art collections. However, the bulk of these works had already been done by his two predecessors, compared with whom he rather modestly filled in the last gaps. The enormous collections of paintings and statues, including antiquities and casts of the most famous works of art in Rome, had been established by Johann Wilhelm around 1700 for his residential palace at Düsseldorf[16]. From Düsseldorf his brother Carl Philipp transferred them to Mannheim for the decoration of his gigantic new residential palace. Carl Theodor kept care of the collections he inherited and made important additions, paying special attention to the collections of coins and medals, the graphic collection and adding natural history exhibits. Instead of exposing them as representations of personal power he offered them to his newly founded academies for art and scientific studies in Mannheim and Düsseldorf and later also in Munich.

On the Elector's instigation new conceptions of historical research were established that included the use of archaeological sources. And from archaeology a systematic care for ancient monuments in his own territories was started as well as for the antiquities collections which were

14 Kistner 1930. Stupperich 2008b.

15 Stupperich 2008b, 5 f. Ebersold 1997. Groening, 2010.

16 For Johann Wilhelm and his collections v. de Pigage 1778. Baumgärtel 2008. Baumstark 2009.

open to the public and designed to help general teaching and learning for everybody who was interested – all of this was eye-caching still even in the time of enlightenment[17].

Carl Theodore's promotion of learning and scholarship, closely related to his efforts for the arts, were just one section of his general struggle for the welfare of his countries. He also spent large sums to help establish a range of industries following the French ideas of mercantilism including the introduction of modern machinery in all fields where he had heard about their use. In the same way that he supported artists and scholars he gave scholarships to efficient young engineers who were trying to invent new methods – or even to steal and import helpful ideas from other countries[18].

It is likely that the Elector relied on the advice of a circle of old school friends and high official civil servants for the selection of scholars to be attracted to the court and to the academy, which is proved by a few cases were the evidence is preserved. When he inherited Bavaria in 1777, Theodor was obliged to move his residence to Munich where he promoted many of his Mannheim people, projects and ideas. With the impetus of these brilliant people his influence on the cultural atmosphere of Munich continued for a long time even after his death in 1799 – in spite of the resistance of the old conservative town gentry which tried to slow down and reject the reforms.

As the Elector himself left little written evidence of his own thoughts, it has to be retrieved from the reports of others, or from the indirect evidence of the bureaucrats' record and the evidence of what existed and was accomplished during his reign. But I think that analyzing this one realizes the enlightened prince's personal interest in antiquity who realized that with a well-founded insight much could still be learned from antiquity. Here you can recognize a constant fall-back on ideas from antiquity as had been usual since the times of early humanism. This is obvious and to be expected in many branches of art industry, for example the iconographic programme of the Frankenthal china production, of printed colour reproductions of paintings promulgated by pupils of the Mannheim Academy of Arts, or the conventional mythological sculpture groups that were used for explicit garden programmes.

Referring to antiquity has always been a vehicle for political statements. Forms inherited from antiquity and transporting some meaning or other were basically nothing else but a monumental, yet almost universally understood language at that time. Thus, the conventional praise the Elector received in his time with mostly transparent motives, shows that it was widely acknowledged that he put great efforts into the promotion of new techniques, industries, arts and sciences. There are numerous mythological allegories to illustrate this. Carl Theodor preferred to be referred to as Apollo Palatinus[19] rather than be compared to Herakles let alone Mars. But we must not forget that his interests were many and varied and that most things did not exclude each other at his time that to us nowadays appear contradictory.

Among the trade and crafts supported by the Elector to help build up the economy and welfare in the Palatinate are some of the more luxurious that have caught the eye of the historical observers and caused critical comments of Carl Theodor's wastefulness. Yet at the time many of Carl Theodor's colleagues behaved the same way. One of the many crafts and trades supported by the Elector was the Frankenthal porcelain factory. Traditionally the iconographic repertory of figures they produced in the Meissen tradition comprised many Olympian gods and heroes and other ancient motifs, as was usual at the time. The program of Frankenthal porcelain contained, as that of most other china factories of the time, statuettes of Greek gods, some of them creations of important sculptors. Winckelmann, who disliked the small classic samples, denounced

17 Günther 2007, 42 ff. Ruckert 2007, 48 ff. Stupperich 2008a.

18 Lessing 2007.

19 Spannagel 2007, 25 ff.

them as "ridiculous puppets". Besides the Frankenthal figurines called the "Olympian gods cycle", there were several other reduced copies of ancient works, even from the Mannheim casts collection, or models in the round of scenes inspired by specific prints like the one for the *Alcestes* opera (fig. 5)[20].

One of the few parts of the Mannheim Palace left to be finished by Carl Theodor –in the first place demanded by reason of symmetry– was the front section of the East Wing. Here he housed the court library, his enormous new Bibliotheca Palatina, and the rooms of the newly-founded Palatine Academy of Sciences, in whose custody he placed his collections. Following the example of other princes, the Elector founded the Palatine Academy of Sciences in 1763. It continued to work as an independent body at Mannheim until 1806, when it was officially incorporated into the Bavarian Academy of Sciences, but actually ceased to exist. The Academy had originally two sections – one for history and one for natural sciences; later a third section for meteorology was added[21].

Like the older main parts of the palace the new eastern wing that was added by Carl Theodor is full of ancient architectural motifs as well as figural allusions to antiquity and mythology. In addition to the many large mythological paintings on the ceilings and walls there was an enormous ceiling painting by Lambert Krahe, showing the allegorical revelation of Truth by Chronos. This was especially true for the library and the collection rooms with their amenities. The relief on the pediment of the wing by Verschaffelt represented the sciences and arts working here under the auspices of Minerva. Besides court library and arts collections the new eastern wing housed a well equipped physical cabinet with all the latest instruments which the Elector insisted on acquiring, as well as a mineralogical cabinet, which comprised a collection of rare fossils. The addition of a section for meteorology meant the establishment of an observatory and weather station on one of the palace's towers.

Most of those responsible for the scholarly work in the Academy of Science were very interesting personalities, who had a profound knowledge of ancient sources, which they applied in their specific fields. President of the academy was Johann Daniel Schöpflin, professor of public law and history at Strasburg University, where he had taught Goethe. Schöpflin collected archaeological evidence and was illustrating and publishing a history of Roman and Frankish Alsatia based on his archaeological finds which he regarded as first hand historical sources equal to the written texts – a big step in scholarship. He took part in the first expedition of the academy and published the first excavations executed by the academicians. His pupil Andreas Lamey was secretary of the historical class and among others started epigraphical studies at Mannheim. The curator of the coins and medals cabinet, court chaplain Johann Casimir Häffelin[22], wrote the most versatile archaeological articles in the records of the academy. The curator of the natural history and mineral cabinet, Alessandro Collini[23], Voltaire's former secretary, collected information about ancient mechanical techniques, paleontology and even about some archaeological problems. The Professor of Rhetorics Anton von Klein gave public lectures at Mannheim and engaged himself in the promulgation of aesthetics according to ancient art[24].

An astronomical observatory equipped with best instruments was built in 1772 close to the palace in fittingly related classical style and colour. Astronomy was one of the major fields of research of the Heidelberg Professor for Experimental Physics Christian Mayer[25], who was also the

20 For Frankenthal china and figurines see Portenlänger 1994. Hürkey 2005. Beaucamp-Markowsky 2008.
21 Fuchs 1963. Günther 2007, 39 ff.
22 Fendler 1980.
23 Creutz 2009.
24 Sölter 2007.
25 Moutchnik 2006.

court astronomer. His findings based on a double fix of stars and Venus crossing the sun –the Venus crossing in 1763– was a major public event in Schwetzingen. In 1769 he was invited by the Russian academy of sciences to St. Petersburg, to observe the transit of Venus which could be seen in Russia, but not in Germany.

Much of the research in astronomy started from the ancient astronomical writings, which were available in the Bibliotheca Palatina next to a terrestrial and a celestial globe and a planetarium. Mayer, who initially had taught ancient languages, was called a second Frontinus, and Claudius Ptolemaeus. He was also recognized for his surveying and mapping and was sent to Paris to learn about new methods and modeling developed by members of the French academy, where he made new scientific connections. Later he worked on the problems of aqueducts as he was to prepare a new water pipe to Mannheim and prepared the first accurate maps of the Palatinate. His aqueduct to Mannheim was hampered by some uncooperative colleagues and bureaucrats and after his death the work was continued by Johann Andreas von Traitteur[26], who had to deal with the same problems. J.A. v. Traitteur was a young versatile engineer, professor of military technique at the University of Heidelberg, and a senior army officer in charge of technical questions. An optical telegraph was claimed in antiquity to have worked at the end of the Trojan War, and certainly was used in Classical and Roman times, described several times in ancient literature. The French Chappe brothers' invention of a telegraph system in 1791, which was also based on relaying optical signals, prompted v. Traitteur immediately to try all possible systems and even to build his own equipment, in the same way that he had immediately imitated the Montgolfiers' ballon flight in 1783[27].

In the natural sciences the scholars also relied on the ancient authors. Thus, Johann Jakob Hemmer, the specialist on meteorology, who established a weather station in Mannheim Palace, started from the ancients' works on weather and their indications on climate. He then gathered the data of the present weather to prepare his meteorological researches, and published much of it in the records of the academy. He experimented with Benjamin Franklin's lightning rod and designed a new system which was used in all the large houses and towers around the Palatinate. There were other scholars who also relied on the ancient Greek discoveries, including the mathematician's use of Euclides. In biology the Latin names of the de Linée system often implied Greek names. Most of the Palatine natural scientists, including Medicus, Necker and Pollich were medical doctors by profession and were familiar with the ancient texts. In the Schwetzingen Botany building there were portraits of Theophrastus and Pliny confronted to those of de Linée and de Tournefort, who had just travelled Greece.

The science collection in Mannheim palace was a public attraction just like the galleries and antique collections. For his personal use the Elector had a small scientific cabinet set up in 1776 with the newest instruments from Paris and London in Schwetzingenin Mannheim, and he gladly conducted experiments in front of courtiers, who pretended to be interested. He was enthusiastic about new experimentation and technology, especially when there was a hope that it might promote economic development. He read new scientific publications and discussed them with his private secretary and friend Johann Georg von Stengel, and later with von Stengel's son and successor Stephan.

While he encouraged new discoveries and innovation Carl Theodor was strongly opposed to alchemists offering artificial production of gold and denied them financial support for what he believed was a senseless waste of money. In 1753 he prohibited all alchemistical experimenting in Mannheim and ordered such "witches' kitchens" to be destroyed because of the dangers of fire.

---

26 For J.A. von Traitteur see Stupperich 2008b, 21 f., 35-40.

27 In his personal files in the Generallandesarchiv Karlsruhe.

On the advice of his court architect Nicolas de Pigage the Elector ordered a new fire engine to be prepared for Mannheim[28]. In the 18th century most major German cities including Mannheim had invested in fire engines. Their construction by an Augsburg humanist and mechanic had been based on the Greek description of the Alexandrian engineer Ktesibios and then copied and improved by other mechanics. In 1758 the Mannheim court mechanic Bayser offered a more efficient and stable version of a fire engine promising that it would supply a large amount of water to a height of 100 feet, thus crossing the rooftop of Mannheim palace (fig. 6). The clercs of the exchequer were not convinced and argued the machine could not be justified. However, Carl Theodor had a personal interest in the device, asked for it and then angrily ordered the immediate purchase. Schwetzingen Castle was subsequently supplied with an identical fire-engine. As Ktesibios' fire engine may demonstrate, many modern 'inventions' were based on examples of ancient Greek technology. This was by no means uncommon and was one of the specific traits of the "renaissance" i.e. of antiquity. The Flemish engineer de Caus had several machines in the ancient tradition invented for the Palatine gardens in Heidelberg more than a century earlier, which were clearly influenced by ancient textual tradition. But the earlier models were just installations for the entertainment of the court. Now, in the time of Carl Theodor, they were also put to use. Closest to the old entertainment engineering were the machines that were built to pump the water works in Schwetzingen gardens. Other things too were built according to the ancient art and writings, including watermills. In England the steam engine invented by Heron of Alexandria and others, as an entertainment device, was reinvented by James Watt and put to practical use. Carl Theodor ordered one of the engines and sent the future famous engineer Georg Reichenbach with a scholarship, who secretly copied the construction plans.

In 1762 the Elector sent a group of Academy members to Rome to negotiate the return of the famous first Bibliotheca Palatina lost to the Pope in the 30 Years' War. While there, some of them apparently managed to purchase antiques, probably even some original Greek pieces. The Elector's own new Bibliotheca Palatina comprised already more than 100,000 books when he moved to Munich, where he had a new classicizing housing prepared for the united Palatine and Bavarian libraries. The new huge court library contained a great number of ancient Greek works. This was also the case for theological literature, as well as for philosophy, as in the times of enlightenment there was clear orientation to Greek philosophy, although much of it was received in Latin. There was also much literature on Byzantine and modern Greece, crusaders' and pilgrims' reports, Venetian literature and also archaeologically interesting travel reports. The library housed virtually all current major scientific antiques publications, including many engravings on Greece, Asia Minor and the ancient Near East, many large sized works. The archaeological books comprised nearly all and everything that was printed, and all the large illustrated works.

The focus on Greek language and history was yet to come and at the time Greek was not yet a favorite subject at the academy. However, there were some Greek inscriptions that were treated by Lamey including one from Trier, which was published in the records of the Mannheim Academy. Classical education in the Palatinate at the time was mostly provided by the Jesuits who at the time were poor in teaching Greek as Stephan von Stengel regrets in his memoirs[29]. Latin in schools was still ubiquitous, as it was still essential for lots of businesses from diplomacy, administration and law to medicine – but you could still learn Greek in Mannheim. At Zweibrücken, the residential town of Carl Theodor's hereditary prince, editing cheap series of classical authors had started, in the *Editiones Bipontinae*, spreading classical knowledge well far into the 19th century.

In any case classical lessons must nevertheless have contained a lot of information about

28 Stupperich 2008b, 42 ff. Budde 2006.

29 Wiegand 2007, 154 ff. Ebersold 1993.

ancient culture, and some classical themes turned up in the school plays used by the Jesuits in education – otherwise nobody would have understood the 'ancient' plots of theatre productions, which nevertheless prevailed at the court and attracted lots of spectators from the town.

In this era humanistic revival was still in a preparatory state – the major reforms of the humanistic gymnasia's and universities' subjects and courses were about to start only at the beginning of the new century. It was about this time that the famous Humboldt reforms in Prussia scholars and other German territories saw Greek philology taking a more prominent position in the educational system. At Heidelberg and Munich Greek philology became a university subject during the Napoleonic era or shortly after. In Bavaria Johann Casimir Häffelin, formerly an important member of the Mannheim Academy, was to play a major role in the reforms of the educational system.

The Mannheim Antiquarium[30] contained archaeological objects, from Germany, especially from the Palatinate and the surrounding areas, as well as from Italy. There were also some Aegyptiaca, but many were counterfeits and it is not known where they had been acquired, though probably in Italy. At the time enigmatic Egypt exerted great fascination, the more so before the deciphering of the hieroglyphs.

The antiquities were partly inherited, partly acquired by excavating and collecting in the Palatine territories in Germany and partly bought on the art market. There is little reliable documentation on the provenance of much of the material, except for some of the provincial Roman finds, which include mostly small scale, bronze objects, pottery, such as stamped terra sigillata, tiles or lamps that came from excavations, conducted by academy members.

Bigger sculptured and inscribed Roman stones were collected in the territories and sometimes even given to the Elector by fellow rulers, who knew of his interest, such as the archbishops of Mainz or Trier. Of the various scholars and artists sent to Italy by Carl Theodor some may have brought back a few antiquities such as bronze figurines from the Mediterranean. Others he himself may have brought with him from his two journeys to Rome, as they do not appear in older lists. Only of very few pieces, such as the statue of the so-called Old Drunkard, do we have information about their acquisition; the latter was a gift from cardinal Ottoboni to Elector Johann Wilhelm, after he had asked permission to have a cast of it made for his collection.

There are few literary reports by visitors to the collection of antiquities in the Antiquarium of the palace. Prominent among them was the Prussian reformer Wilhelm von Humboldt, whose young brother Alexander also visited Mannheim and praised the natural science collections. A good deal of Roman antiquities in the Mannheim collection was based on Greek originals and on Greek themes, including almost all small bronzes, marble reliefs and a few marble statues, which are mainly Roman copies made after classical Greek models. This is particularly so in the case of the so-called drunken old woman, which actually depicts an old priestess, but also the Paris by Euphranor, a polytheistic torso changed into a Pan, a tripartite Hekate, and a may-be archaic Tyche (fig. 7a). Few of the bronze statuettes can be identified nowadays in Munich as coming from Mannheim, among them an excellent figurine of the diskobolos by Myron, a youthful Heracles and some grave and votive reliefs, some with inscriptions, whose exact origin and acquisition we do not know. They may have come probably from Italy, but a Roman grave relief of a Milesian boy derives certainly from Athens (fig. 7b). Greek myths are to be found on some Etruscan relief ash boxes from Volterra, which the Pope gave to the Elector at the occasion of his first visit to Rome (fig. 8). As for the gems collection in the Coin Cabinet, there are at least about 200 ancient pieces, but even among the modern cameos there are a variety of Greek mythological themes. In the coins and gems collection, in a separately managed

30 Stupperich 2007.

cabinet, next to Roman intaglios there were also some Greek pieces, especially two large Byzantine cameos with Christian themes. Most of the cameos, many of which show motives form Greek mythology or from ancient history, are modern Italian works, showing the timeliness of the Greek myth in modern age.

Even many of the tapestries that covered the walls in the central living areas of the residence showed antique motifs. The same can be seen when looking at the paintings and especially the drawings and prints. The west wing galleries presented a very large collection of paintings. In addition, there was an excellent engravings and drawings collection which Carl Theodor continued to expand. But the Electoral gallery was not the best selection of his paintings. At the time they had been much reduced, as Carl Theodor returned to Düsseldorf many of the paintings inherited from his predecessor Johann Wilhelm's vast paintings collection, which had earlier been transported to Mannheim. Besides, there were a fine collection of cabinet paintings in the Elector's private rooms, which had taken been from the palace in Düsseldorf as well.

With the paintings returned to Johann Wilhelm's gallery building at the Düsseldorf palace, Carl Theodor founded an Academy of Arts at Düsseldorf under court painter Lambert Krahe as director[31]. The so-called Mannheim Drawing Academy[32], a second Academy of Arts, which Carl Theodor founded at about the same time, had a building of its own on the northern side of the town, where the education of the arts students now took place under the directorship of Verschaffelt and several teaching professors. They made use of the paintings in the second electorial paintings gallery in Mannheim palace.

As their teaching work was much guided by ancient art, the use of ancient sculpture and living models was the norm in academic teaching. For this they did not use the few original ancient sculptures in the antiquarium at the palace. Instead the Elector provided another collection he had inherited: He provided the academy with the plaster cast collection, which Johann Wilhelm originally had put up in the basements of his gallery building at Düsseldorf. Casts were much more suited for this task as they were taken from the most highly esteemed Greek and Roman sculptures at Rome and thus guaranteed that the art academy's students learned from the best examples possible. As Johann Wilhelm had not only the casts, but the forms as well sent from Italy to Düsseldorf, Carl Theodor now ordered a second set of casts to be prepared for his new Düsseldorf Academy of Arts; unfortunately we do not know the number of statues that were added in this way. Reports by the most famous writers of the time such as Herder, Goethe, Schiller, Lessing, Humboldt, Wieland, Heinse and others refer to the cast collection in the Mannheim Academy full of praise, and show the enormous importance these casts had in the discovery of antiquity for the early visitors and for the development of German classical literature. Only at the turn of the century were other, bigger galleries established, and the Mannheim "Antikensaal" declined in significance[33].

In Munich another arts academy with a cast collection of its own had been founded at about the same time by the Bavarian Elector, whose territory fell to his cousin Carl Theodor shortly afterwards in 1777. Yet it was not until after Carl Theodor's death that all the Düsseldorf and Mannheim paintings and other arts collections were transported to Munich and united there with the large Bavarian painting collection, where they formed the stock of the Old Pinacotheke. At the same time the neglected Mannheim casts were transported to Munich, to be incorporated into the Munich Arts Academy's collection, when both academies were united.

31 Wiegmann 1856.

32 Grotkamp-Schepers 1980. Kunze 2007a, 113 ff.

33 As for the Mannheim Antikensaal cf. Schiering 1995.

Rumor has it that they were later destroyed in an "art happening" organized by arts professors during the time of the 1968 student's riots.

The example of Carl Theodor inspired some other princes to follow his line, most clearly his neighbor, the young Count of Erbach[34], who visited the antiquities of Italy twice, acquired a nice collection of antiquities, and started excavations on the section of the Limes in his own territories. He also imitated Carl Theodor with regard to the systematic approach to scientific work, and the fostering of industries and trade. On the other hand Duke Carl August von Pfalz-Zweibrücken, presumed heir to Carl Theodor, who lived part-time in the palace at Mannheim, tried to imitate him and started excavations and collections of antiquities and paintings in his residential palace Carlsberg, which he enlarged continuously in an attempt to copy those in Mannheim[35].

This fondness of Greek antiquity fostered philhellenism even among the reigning princes. Ludwig's enthusiasm for archaeology may stem from early contact with Johann Casimir Häffelin, young Mannheim court chaplain, numismatist and archaeologist, one of the few Carl Theodor insisted on accompanying him to Munich. Later on, his diplomat career was enhanced by the illuminists' affair in the 1780's. It continued after Carl Theodor's death, when his successor Max, who in 1807 became king of Bavaria, engaged him as school reformer, then again as a diplomat. As ambassador to the Holy See Häffelin befriended the Pope and was promoted to the rank of cardinal. He took care of the crown prince during Ludwig's frequent visits to Rome starting in 1804 and later on helped him with the organization of the acquisition of marbles on the Roman market for the crown prince's collection, the most famous being the Aeginetans, the most difficult, the Sleeping Faun[36].

Opposed to the conservative post-Napoleonic Metternichian politics, King Max of Bavaria followed his son king Ludwig I of Bavaria[37] and stayed patriotic to the Palatine, much as as their predecessor Carl Theodor. In spite of being a monarchist he approved of some revolutionary politics, such as supporting the Greeks' fight for freedom, long before he was offered the Greek crown for his son Otto. In spite of his father's disapproval he financially supported the Greek cause and the work of the Bavarian philhellenes.

That Mannheim –meanwhile part of Badenia– and other cities in the Palatinate became as strong bases for philhellenism as Munich may well have been due to Carl Theodor's humanistic stand and liberal politics. Soon the democratic tendencies in his former princedom became so strong that King Ludwig had to call for the army[38], and later on, in 1848, the German revolution was to have its strongest support in this area.

BIBLIOGRAPHY

Baumann, K., ed. 1982. *Das Hambacher Fest, 27. Mai 1832: Männer und Ideen*. Speyer: Verlag der Pfälzischen Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften.

Baumgärtel, B., ed. 2008. *Himmlisch Herrlich Höfisch: Peter Paul Rubens, Johann Wilhelm von der Pfalz, Anna Maria Louise de' Medici.* Düsseldorf – Leipzig: Seemann-Henschel.

Baumstark, R., ed. 1999. *Das neue Hellas: Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.* München: Hirmer Verlag.

_____. 2009. *Kurfürst Johann Wilhelms Bilder*. Band I, *Sammler und Mäzen.* Band II, *Galerie und Kabinette*. München: Hirmer Verlag.

34 Maderna 2007.

35 Cf. Güse 1989. Cf. Stollreither 1910.

36 Cf. Morét 2007.

37 For Ludwig I of Bavaria, and his love of arts and antiquity, support of philhellenism etc. cf. Baumstark 1999. Murr 2012.

38 Baumann 1982. *Hambacher Fest 1832. Freiheit und Einheit. Deutschland und Europa* 1990.

Beaucamp-Markowsky, B. 2008. *Frankenthaler Porzellan*. Band 1, *Die Plastik*. München: Hirmer Verlag.
Brown, G.I. 2002. *Graf Rumford: das abenteuerliche Leben des Benjamin Thompson.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
Budde, K. 2006. *Wirtschaft, Wissenschaft und Technik im Zeitalter der Aufklärung: Mannheim und die Kurpfalz unter Carl Theodor, 1743 - 1799.* Ubstadt-Weiher: Verlag Regionalkultur.
Creutz, J. 2009. *Cosimo Alessandro Collini (1727–1806). Ein europäischer Aufklärer am kurpfälzischen Hof.* Ubstadt-Weiher: Verlag Regionalkultur.
de Pigage, N. 1778. *Estampes du Catalogue raisoné et figuré des tableaux de la Galerie Électorale de Dusseldorf.* Basel.
Ebersold, G., Hrsg. 1993. *Stephan Freiherr von Stengel, Denkwürdigkeiten.* Mannheim: Palatium Verlag.
_____. 1997. *Stephan Freiherr von Stengel: Kurfürt Karl Theodor in Rom. Tagebuch seiner zweiten Romreise 1783*. Mannheim: Palatium Verlag.
Eichner, E. 1981. "Das kurpfälzische Porträt im 18. Jahrhundert. Untersuchungen zur Porträtmalerei am Hofe der beiden Kurfürsten Carl Philipp (1717 – 1742) und Carl Theodor (1742 – 1799)." Dissertation, Heidelberg.
Fendler, R. 1980. *Johann Casimir von Häffelin, 1737-1827: Historiker, Kirchenpolitiker, Diplomat und Kardinal.* Mainz: Gesellschaft für Mittelrheinische Kirchengeschichte.
Fuchs, P. 1963. *Palatinatus illustratus: die historische Forschung an der Kurpfälzischen Akademie der Wissenschaften.* Mannheim: Bibliographisches Institut.
Groening, M. 2010. "Fürstenreisen und Technologietransfer. Carl Theodor von Pfalz–Bayern, Stephan von Stengel und die Trockenlegung des Donaumooses. Eine kritische Betrachtung zum Forschungsstand." *Mannheimer Geschichtsblätter* 19:6-20.
Grotkamp-Schepers, B. 1980. *Die Mannheimer Zeichnungsakademie 1756/69-1803 und die Werke der ihr angeschlossenen Maler und Stecher.* Frankfurt: Haag und Herchen.
Günther, R. 2007. "Die kurpfälzische Akademie der Wissenschaften." In Kunze 2007b, 39-47.
Güse, E.-G., ed. 1989. *Kunstschätze aus Schloss Carlsberg. Die Sammlungen der Herzöge von Pfalz-Zweibrücken.* Saarbrücken: Saarland Museum.
Hambacher Fest 1832. Freiheit und Einheit. Deutschland und Europa. 1990. Neustadt.
Heber, W. 1986. *Die Arbeiten des Nicolas de Pigage in den ehemaligen Residenzen Mannheim und Schwetzingen.* Worms: Wernersche Verlagsgesellschaft.
Hensen, A. 2012. "Der Kurfürst als Archäologe und Denkmalpfleger - Ausgrabungen im Schwetzinger Schlossgarten." In Troll 2012, 73-82.
Hesse, M. 2007. "Tempel, Thermen, Aquädukte- Antikerezeption in den Schwetzinger Parkbauten." In Kunze 2007b, 175-190.
Hofmann, E.M. 1983. "Peter Anton von Verschaffelt. Hofbildhauer des Kurfürsten Carl Theodor in Mannheim." Dissertation, Heidelberg (private printing).
Huber, I. 2007. "Arcadia restituta - Die Antike im Hoftheater des Kurfürsten Carl Theodor." In Kunze 2007b, 191-208.
Hürkey, E.J. 2005. *Die Kunst Porcelain zu machen: frankenthaler Porzellan 1755-1800: Ausstellung aus Anlass der Manufakturgründung vor 250 Jahren 20. Mai-18. September 2005, Erkenbert-Museum Frankenthal.* Frankenthal: Erkenbert-Museum.
Huth, H. 1982. *Die Kunstdenkmäler des Stadtkreises Mannheim.* München: Deutscher Kunstverlag.
Kistner, A. 1930. *Die Pflege der Naturwissenschaften in Mannheim zur Zeit Karl Theodors.* Mannheim: Selbstverlag des Mannheimer Alterumsvereins.
Kunze, M. 2007a. "Die Mannheimer 'Zeichnungsakademie' und der Antikensaal." In Kunze 2007b, 113-129.
_____, ed. 2007b. *Der Pfälzer Apoll. Kurfürst Carl Theodor und die Antike an Rhein und Neckar.* Cat. Stendal: Verlag Franz Philipp Rutzen.
Leopold, S., and B. Pelker, eds. 2004. *Hofoper in Schwetzingen.* Heidelberg: Winter.
Lessing, H.-E. 2007. *Mannheimer Pioniere.* Mannheim: Wellhöfer Verlag.
Maderna, C. 2007. *Graf Franz I. zu Erbach-Erbach und seine Sammlungen im Schloss zu Erbach: Antike Marmorbildwerke, Rüstungen, Waffen und Geweihe - ein Sammlungskunstwerk und seine kulturhistorische Bedeutung.* Regensburg: Schnell und Steiner.
Morét, S. 2007. "Das Altertum - ein 'Vehikel zur neuen Kunst'." In *Johann Martin von Wagner: Künstler, Sammler und Mäzen*, edited by S. Kummer and U. Sinn, 23-32. Würzburg: Ergon.
Mörz, S. 1991. *Aufgeklärter Absolutismus in der Kurpfalz während der Mannheimer Regierungszeit des Kurfürsten Karl Theodor 1742-1777.* Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B: Forschungen, 120. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Moutchnik, A. 2006. *Forschung und Lehre in der zweiten Häfte des 18. Jahrhunderts. Der Naturwissenschaftler und Universitätsprofessor Christian Mayer SJ (1719-1783).* Bd. 1. Augsburg: Rauner.

Murr, K.B. 2012. *Ludwig I.: Königtum der Widersprüche.* Regensburg: Pustet.

Nicolas de Pigage 1723-1796. Architekt des Kurfürsten Carl Theodor. 1996. Ausstellungskatalog Düsseldorf und Mannheim. Köln.

Portenlänger, F.X. 1994. *Der große Götterzyklus, Hefte des Historischen Museum der Pfalz.* Speyer: Historisches Museum der Pfalz.

Rall, H. 1993. *Kurfürst Karl Theodor: regierender Herr in sieben Ländern.* Mannheim: B.I.-Wissenschaftsverlag.

Ruckert, S. 2007. "Denkmalpflege in der Pfalz im 18. Jahrhundert." In Kunze 2007b, 48-56.

Schiering, W. 1995. "Zum Mannheimer Antikensaal und ein Katalog der Antikensaal-Galerie im Schloß." *Mannheimer Geschichtsblätter* Neue Folge 2:115-184.

Sölter, U. 2007. *Anton von Klein und seine kunstgeschichtliche Lehrsammlung im Zeitalter der Aufklärung.* Worms: Wernersche Verlagsgesellschaft.

Spannagel, M. 2007. "Carl Theodor als pfälzischer Apoll, der Palatin und die arkadische Vorgeschichte Roms." In Kunze 2007b, 25-38.

Stavan, A. 1978. *Kurfürst Karl Theodor und Voltaire.* Mannheim: Gesellschaft der Freunde Mannheims.

Stollreither, E., ed. 1910. *Christian v. Mannlich, Ein deutscher Maler und Hofmann.* Berlin: E.L. Mittler.

Stupperich, R. 2007. "Das Antiquarium der Akademie Carl Theodors in Mannheim." In Kunze 2007b, 79-103.

_____. 2008a. *Archäologie im Mannheim Carl Theodors*. Lebendige Antike 16. Ludwigshafen.

_____. 2008b. *Carl Theodors Technologiezentrum Rhein-Neckar. Der Pfälzer Kurfürst als Pionier von Technik und Fortschritt.* Eberbach.

_____. 2012. "Palatinatus Monumentalis - zur antikisierenden Präsentation der Innovation der Kurpfalz in Carl Theodors Schwetzinger Park." In Troll 2012, 61-72.

Troll, H., ed. 2012. *Monumente im Garten - der Garten als Monument: Internationales Symposium vom 31. März bis 2. April 2011 in Schwetzingen.* Stutgart: Konrad Theiss.

Werner, F. 2006. *Die kurfürstliche Residenz zu Mannheim.* Worms: Wernersche Verlagsgesellschaft.

Wieczorek, A., ed. 1998. *Lebenslust und Frömmigkeit. Kurfürst Carl Theodor 1724-1799 zwischen Barock und Aufklärung*. I-II. Regensburg: Pustet.

Wiegand, H. 2007. "Ein lateinischer Lafontaine in Mannheim. François-Joseph Terrasse Desbillons." In Kunze 2007b, 154-157.

Wiegmann, R. 1856. *Die Königliche Kunst-Akademie zu Düsseldorf: ihre Geschichte, Einrichtung und Wirksamkeit und die Düsseldorfer Künstler.* Düsseldorf: Buddeus.

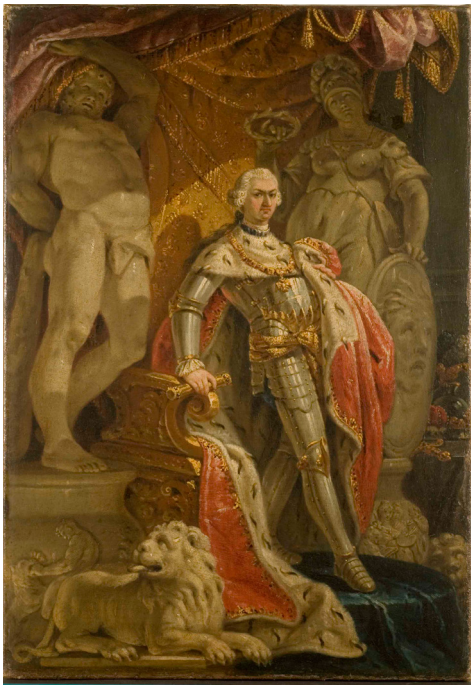

Fig. 1. Elector Palatine Carl Theodor by Franz Anton von Leydensdorf, Heidelberg, Kurpfälzisches Museum.

Fig. 2. Schwetzingen gardens, statue of river god Danubius (photo by the author).

Fig. 3. Schwetzingen gardens, temple of Minerva (photo by the author).

Fig. 4. Munich, English Garden, monument to count Rumford (photo by the author).

Fig. 5. *Alceste*, opera by Wieland and Schweitzer, Frankenthal china, from model by Franz Conrad Linck 1777. Erkenbert-Museum Frankenthal.

Fig. 6. Bayser's last preserved original Heronian fire engine. Mannheim Technoseum (photo by the author).

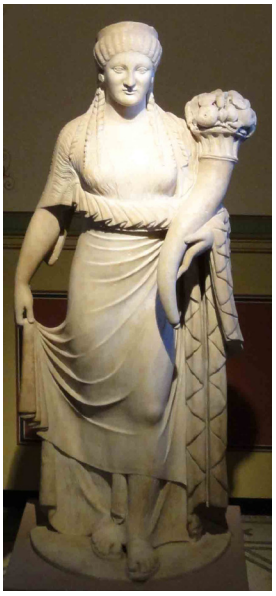

Fig. 7. a. Archaistic statue of Tyche, Munich, Glyptothek, exhibited today in Aschaffenburg, Pompejanum (photo by the author). b. Grave relief for Epaphroditos from Miletus, formerly in Mannheim, cast in Heidelberg, University Cast Collection (photo by the author).

Fig. 8. Etruscan ossuary from Volterra, Odysseus and the sirens, formerly in Mannheim, Schlossmuseum.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

The introduction of the Neo-Byzantine style over the Neo-Classical architectural design in the Greek kingdom of the 19th century

†Toshio Katsumata

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΝΕΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΡΥΘΜΟΥ ΣΕ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Ο συγγραφέας εστιάζει στο νεοβυζαντινό ρυθμό, ο οποίος δεν έχει μέχρι σήμερα εκτιμηθεί όσο θα έπρεπε στη μελέτη του ευρωπαϊκού πολιτισμού, και αποσκοπεί για πρώτη φορά να τον θέσει στο σωστό του πλαίσιο. Στόχος του άρθρου είναι να καταδείξει τη «γλώσσα της αρχιτεκτονικής» για τον ρυθμό αυτό και τις συνθήκες της δημιουργίας του.
Δύο οικοδομήματα, το Βασιλικό Νομισματοκοπείο (έργο του Hansen) και το Στρατιωτικό Νοσοκομείο Μακρυγιάννη (έργο του von Weiler) αποδεικνύουν ότι η «γλώσσα της αρχιτεκτονικής» για το νεοβυζαντινό ρυθμό είναι το στενόμακρο τοξωτό παράθυρο, χρωματισμένο με ερυθρό επίχρισμα, που το διακρίνει από την υπόλοιπη τοιχοποιία. Και τα δύο κτήρια τοποθετούνται χρονικά στη δεκαετία του 1830, όταν δηλαδή ο πλουραλισμός είχε μόλις εμφανιστεί στην ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική, και χαρακτηρίζονται από δυισμό, σχεδιασμένα με τον νεοκλασικό ρυθμό και λιγότερο με τον νεοβυζαντινό.
Πηγή έμπνευσης του Hansen για τη δημιουργία του νέου αυτού ρυθμού ήταν ο ναός της Μεταμόρφωσης στην Αθήνα και το καθολικό της Μονής Δαφνίου.

1. FOREWORD

The Neo-Byzantine style seeks its ideals in the architectural designs of the Byzantine Empire. A young Danish architect, Christian Hansen (1803-1883) (below abridged to Hansen)[1] discovered the "language of architecture" for the Neo-Byzantine style in a long, narrow window capped with a colored arch in contrast to its surrounding wall masonry. This discovery was based on the results of his research on Byzantine and Post-Byzantine churches, scattered throughout Athens and its neighboring suburbs. Greatly inspired by this imagery, Hansen came up with the new architectural style dubbed Neo-Byzantine, using the design for a window of the Royal Mint (1835).

Afterward, the Ophthalmic Hospital (1847) that Hansen designed before he left Greece, was constructed entirely in the Neo-Byzantine style. Furthermore, his younger brother, the architect Theophilos, was influenced by his elder brother and adopted the new style in his work. Since then the style extended down to Trieste in Italy, Vienna in Austria and Copenhagen in their homeland Denmark along with the architectural activities of both brothers in other countries, except Greece.

Along with the Neo-Byzantine, an architectural style in Historicism, the Neo-Classical style, had dominated European architecture from the mid-18th to the early 19th centuries. This style

1 About Christian Hansen, Russack 1991. Μπίρης 1966. Papanicolaou-Christensen 1985. Haugsted 1987. Bendtsen 1993. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993.

played an important role in the designation of the national identity of the then only recently independent people of Greece. Since the Neo-Classical style originally sought its ideals in ancient Greek architecture, the national identity of the modern Greek Kingdom was sought in ancient Greek civilization. Therefore, the Greek Kingdom adopted the Neo-Classical style to re-import it to its homeland. The same phenomenon is observed not only in architecture but also in painting, such as the mural paintings of the main building for the University of Athens (1839), the friezes of the Throne Room of the Royal Palace (1844) and the frescoes of the great assembly hall of the Athens Academy. However, in modern times, these architectural examples and artworks had been improperly ignored and their great contribution to the architectural history has remained unknown until the present time[2].

After the Second World War, on the other hand, the Euro-centrists evolved to reconsider the conventional paradigm of their world view, and therefore the Byzantine civilization and its relative style were adopted into European history or the cultural history in the 1960s[3].

Therefore, in this article the author focuses on the style that has been improperly under-estimated in European cultural studies and aims to be the first contribution to place it in the proper context. So the aim of the article is in fact to make clear how an architectural style was created and how it got inspiration from Byzantine churches in Athens. For this purpose, two buildings, the Royal Mint of Athens and the Makriyannis Army Hospital, have been used here to clarify what the "language of architecture" is for the Neo–Byzantine style[4].

2. THE CRADLE OF THE CREATION OF THE NEO-BYZANTINE STYLE

The Royal Mint, designed by Hansen, was the first building of the young architect's career as well as the first official building for the Greek Kingdom. Furthermore, W. von Weiler, a Bavarian military engineering officer, built the Makriyannis Army Hospital in the period from 1834 to 1836. In this chapter I examine how the new style was created and how it progressed in Athens, the new capital of Greece.

2.1. The Royal Mint of Athens

The building for the Royal Mint Bureau of Athens was constructed at Klauthmonos Square in 1836 on a plan designed by Hansen. The original plan has been lost and at the present time only one lithograph survives as visual evidence (fig. 1)[5]. Besides this image, there are three more pieces of evidence: a panorama sketch of Athens, a photograph of the Athenian city-center seen from the Acropolis in 1870 and an aerial photograph of 1932. Furthermore, many city-plans drawn from 1843 to1892 are also available as evidence. Judging from all these, the plan of the building presents an almost regular square consisting of two East-West parallel buildings and two North-

2 For example, see J.D. Reid, *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts, 1300-1990s*, Oxford and NY, 1993. That is very useful for thematological studies, but does not mention the wall-paintings in modern Athens.

3 For the recognition of the Byzantine culture by the western scholars, see the exhibition catalogue *Byzantine Art: An European Art*, Athens 1965. There is only one monograph on the Byzantine influence on European architecture: V. Villadsen, *Studien über den byzantinischen Einfluss auf die europäische Architektur des 19. Jahrhunderts*, Hafnia 1978 (not available to the author).

4 For the language, see Summerson 1976, chapters 1 and 2.

5 See the lithograph in Μπίρης 1966, 74. Travlos 1967, fig. 81. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, fig. 197. *Μουσείο Βούρου-Ευταξία* 1994, 55, fig. 28 for the lithograph. Matton and Matton 1963, pl. 192 for the sketch. Travlos 1967, fig. 25 for the aerial photograph. Yiakoumis 1997, 132-133 for the photograph from the Athenian Acropolis. Russack 1991, fig. 21 (1847's version). Μπίρης 1966, 86 (1843's), 87 (1847's), 161 (1864-65's), 189 (1876's), 201 (1885's), 225 (1892's) for the city plans of Athens.

South parallel buildings. Here, the E-W buildings were more projected to their respective directions than the N-S ones. A courtyard is located in the center of these buildings[6].

In terms of elevation the whole building was a quite simple two-storey structure with an entrance opening capped with front and rear arches.

From the viewpoint of architectural style, the lithograph provides us with related evidence. In the first floor it shows nothing more than many long, narrow windows; but, in the second floor, five long narrow windows are capped with colored arches within a Neo-classical pilaster framework. For our study what is more significant are these five common windows with colored arches contrasting the color of the surrounding masonry stones. This type of window design belongs to a peculiar style of Byzantine architecture[7]. Therefore, the building for the Royal Mint combines both the Neo-Classical and the Neo-Byzantine styles.

Hansen, after having studied the Byzantine and Post-Byzantine churches scattered in and around the city of Athens, adopted their style at the Royal Mint for the first time as his "language of architecture".

2.2. Its Proper Place in European Architecture of the 19th century

On the other hand, since 1780, Neo-Classical architecture in Europe strove for more pure geometrical forms, but, after the Napoleonic wars, Classicism went out of vogue, and Romanticism came to the forefront variating according to each nation's spirit and history. In European architecture, therefore, pure geometrical forms in Neo-Classical architecture were avoided since the 1830s and as a reaction to the geometric aspects, other past architectural styles, such as Gothic, had risen and been used, as a dualism, with Neo-Classical style often in the same building. In order to comprehensively explain this composite architectural phenomenon, a conception of Romantic classicism has been proposed[8].

Beginning in Germany around 1830, H. Hubsch invented the “Rundbogen” style that adopts the half-arched window from the Romanesque style. However, the Romantic classicism in architecture consequently had to adopt, from previous architectural styles, a style more in harmony to classicism. At last, during the 1840s the different ideas adopted resulted to one of the major selections in architecture, the pluralism, which inaugurated a period characterized by a composite style, where different elements coexisted in the same building.

A tendency for pluralism in architectural style during the1830s occurred in F.R. von Gartner’s Bayern State Library (1832-1843) where the two styles of Renaissance and Gothic co-exist in the facade. On the ground storey the wall masonry presents a rustic touch along with half-arched windows and entrances, while the first and second floors are characterized by half-arched long-narrow windows framed with tracery.

The Royal Mint of Athens has to be estimated within this architectural context in Europe. That is to say, it is exactly situated in the pre-stage era (the 1830s) in which pluralism had emerged in European architecture, because the building was mainly designed in the Neo-Clas-

---

6 No visual information survives for the front facade, but a sketch (Matton and Matton 1963, pl. 197) that presents only the left edge of the building. Further, the west side of the building can be seen on the photograph taken from the Athenian Acropolis (Yiakoumis 1997, 132-133) and shows some modifications on the roof edges of the buildings. On the 1885’s city plan, other buildings added to the E-W sides of the main building can be seen in the aerial photograph (Travlos 1967, fig. 25). Finally the building was demolished in 1939 (*Μουσείο Βούρου-Ευταξία* 1994, 55. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, 162).

7 For the long-narrow window of the Middle Byzantine architecture, see Βοκοτόπουλος 1992, pl. 12, fig. 2, p. 13, fig. 3, pl. 6, 28-29. Mango 1974, figs. 223, 233, 238, 244, 247.

8 Sugimoto 1996, 13, 470-471. For the criticism on the simplicity of Semper’s neoclassical buildings and its related colouring architecture, see Sugimoto 1996, 470.

sical style and less in the Neo-Byzantine style. Therefore Hansen gave the new option to select a style from past European architecture.

2.3. The Makriyannis Army Hospital

At the same period with Hansen's activities in Athens, W. von Weiler built the Makriyannis Army Hospital[9]. The main building is presented on the plan as a regular square with symmetrical wings[10]. The main building has three floors, while the wings two[11].

The architectural style of this building will be examined in further detail. On the second storey of the main building, a loggia is framed with Neo-Classical pillars in white, its cornice is detailed with the traditional Palmetto motif, and the Meander motif is attached on the common cornice on both the main building and wings. Both are obviously inspired from the stock of the Neo-Classical design (fig. 2).

According to the watercolor picture painted by von Weiler himself in its earlier years, the half-arched windows of the building were painted in reddish brown contrasting to the pale yellow color of the wall masonry around them (fig. 3). This is correctly regarded as the "language of architecture" for Byzantine architecture and it is exactly the same with the Royal Mint. As long as it is characterized by dualism, though under the predominance of the Neo-Classical architectural style, the building is situated in the same pre-stage of the transition from Neo-Classical style to pluralism as found in Hansen's Royal Mint. Therefore, von Weiler found out the importance of Byzantine architecture and revived the style in the newly born Greek Kingdom, as also Hansen did.

3. HANSEN AND BYZANTINE RELIGIOUS ARCHITECTURE IN/AROUND ATHENS

There is no doubt about Hansen's primary interests in ancient Greek architecture. However, he had gradually focused his attention on Greek orthodox religious architecture early in his career. A number of such churches that existed –though some already in ruins– in and around Athens had their origins back to the Byzantine or Post-Byzantine period. Hansen was fascinated by this different Christian architecture, previously unknown to Westerners like himself, and he eventually painted many churches in water colors in order to understand them[12]. So Hansen was one of the few architects from the West who properly estimated the significant role of the Byzantine churches and the Byzantine style in the history of architecture.

At almost the same period during which Hansen stayed in Athens, two young men from Denmark came to the city. M.G. Bindesboll, an architect and M. Rorbye, a painter, turned to their compatriot, Hansen, for help to learn about ancient Athenian architecture. Both of them soon understood how important Byzantine architecture was and both painted a great deal of sketches during this learning process[13].

---

9 It is up to now not widely known that the Army Hospital has been designed in the Neo-Byzantine style. Only Philippides shares the same view as the author (Φιλιππίδης 1995, 190). For the fragmentary information on von Weiler's biography, see Μπίρης 1966, 32, 35, 41, 43, 47.

10 For its water-coloured image, see Μπίρης 1966, 7, and Kienast 1995, 164, fig. 4. For its photography in the 1960's, see Travlos 1967, figs. 89-90.

11 Philippides points out that such building as the Army Hospital traced back to the "Packhof" designed by Schinkel for Berlin (Φιλιππίδης 1995, 190 n. 253).

12 For the water-coloured paintings of Byzantine churches by Hansen, see Papanicolaou-Christensen 1985. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, *passim.* Bendtsen 1993, 232-448.

13 For the works of Bindesboll, see Papanicolaou-Christensen 1985, figs. 141-43. Further for the works of

In this chapter, the aim is to find out which churches inspired Hansen to create the Neo-Byzantine style, analyzing, by a view of the 'language of architecture', water colors of Athenian churches, both ruined and intact dating back to the Byzantine and Post-Byzantine period.

3.1. The number of churches in/around Athens

In the period when Hansen came to Athens, there were many churches and chapels in and around the city, reaching the estimated number of 134 as far as we know[14]. It seems that only 37 have survived until the present day[15].

3.2. The dates of churches in/around Athens

Regarding the dates of the extant churches, seventeen are dated to the 11th and 12th centuries, i.e. in the Middle Byzantine period, eighteen to the 17th century, i.e. in the Post-Byzantine period, while two of them to the 16th century[16]. On the other hand, the fact that the city of Athens was encircled by a wall throughout all these periods, should be considered as a decisive condition for the history of the Athenian civic development. The people of the city lived in a restricted area bound by a wall constructed during the Late Roman period which lasted throughout the Byzantine period. The above conditions remained unchanged during the subsequent Frankish and Ottoman Turkish periods. In 1778 the Turks set up a surrounding wall enclosing the old Late Roman period wall[17].

Of the extant churches, three of the Byzantine period and eight of the Post-Byzantine period (17th century) are located near the Late Roman wall, while twelve of the Middle Byzantine period, ten of the 17th century and two of the 16th century, are near the Turkish wall[18]. That is to say, the construction activities in and around Athens occured mostly during the Middle Byzantine period (11th - 12th centuries) and the Post-Byzantine period (16th and more heavily 17th centuries), while it has been less vigorous during other periods.

As the facts are so, therefore, churches, whether extant or not today, in and around the city of Athens are most likely dated to the period either from the 11th to the 12th centuries or the16th to 17th centuries (again, primarily from the 17th century).

3.3. The churches in Hansen's pictures and sketches

Hansen painted numerous water color pictures and drew sketches in pencil[19]. His works in-

---

Rorbye, see Papanicolaou-Christensen 1985, fig. 201.

14 See Μπίρης 1966, 44-45. Otherwise Haugsted calculated more than 125 churches without information (Haugsted 1987, 29).

15 For the present number of the Byzantine churches, see Ministry of Culture 1989, II, nos. 88, 98, 100, 105-109.

16 For the date of the present byzantine churches, Ministry of Culture 1989, II, 26-30, 32, 34, 40, 45, 47-48, 50-51, 53, 56, 59 (11th to 12th cent.), 54 (16th cent.) and 31, 33, 35-36, 41, 43-44, 46, 49, 52, 55-56, 59 (17th cent.): Ministry of Culture 1989, I, nos. 88 (11th to 12th cent.), 112 (16th cent.) and 98, 100, 105-109 (17th cent.).

17 For the surrounding wall of Athens, see Ministry of Culture 1989, II, and Τραυλός 1960, pl. VI, fig. 150.

18 See Ministry of Culture 1989, nos. 30, 32, 40 (11th to 12th cent.) and 31, 33, 35-36, 41; nos. 100, 106 (17th cent.) for the churches inside the Late Roman city wall; nos. 26-29, 34, 45, 47-48, 50-51, 53; no. 88 (11th to 12th cent.), 43-44, 46, 49, 52, 55 and 98, 107-109 (17th cent.), 112; no. 54 (16th cent.) for the churches inside the Turkish city wall.

19 For the figures of the sketches, see Papanicolaou-Christensen 1985, figs. 21-23, 67-70, 93, 103. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, figs. 3-4, 22, 25, 82, 87-91, 91α-β, 92-112, 112α-γ, 113-115, 141-147, 154-155, 157-158, 163.

clude twenty three sketches of churches inside the city[20], nine of churches near the city (at Dhaphni, Mt. Hymettos, Kaisariani and Piraeus)[21], ten of churches in Markopoulo, Kantza, Pendeli, and Megara in Attica[22] and of others in Argos, and fourteen sketches of churches on the islands of Kythnos, Tinos, Ios, Thera, Naxos and Euboea (Khalkis)[23].

3.4. Discussion

Hansen and von Weiler considered the windows of Byzantine churches and chapels in and around Athens as the 'language' of ancient Greek architecture, and devised as a Byzantine alternative, the long narrow window with its painted arch and contrasting colors on the surrounding wall. Adopting the design to their respective buildings, such as the Royal Mint and the Makriyannis Army Hospital, both architects became the first persons to create the new revival style, called Neo-Byzantine. Moreover, this newly born style presented the pre-stage era of the1830's from the dualism of the Neo-Classical style with the co-existence of a substyle.

Here I examine which church of all Byzantine and Post-Byzantine churches in and around Athens could be the source of Hansen's inspiration. To this aim, 44 of Hansen's watercolor pictures[24], painted before 1835, and more than 75 pieces are examined as to whether or not the church has a long-narrow window with a painted arch contrasting with the color on the surrounding wall masonry.

After close examination it is concluded that only 6 out of the 44 pieces of Hansen's watercolor pictures show a long narrow window with a painted arch contrasting with the color on the surrounding wall masonry [25]. These six churches are the following:

1) The church of Metamorfosis, North slope of the Akropolis (Theorias str.), Athens, extant, mid-11th century to mid-12th century, titled "A Landscape from the House of Shaubert at Athens", pencil, 1833, 15 x 9 cm, Inventory Number S49 18541, Denmark Royal Fine Arts Academy (abbreviated below as Academy), p. 50[26].

2) Ibidem, a double long narrow window capped with a half-arch and detail of a design for wall masonry, Middle Byzantine period, titled "Athens", watercolor, 1834, 17.5 x 11 cm, Inventory Number S51 185543, Academy, p. 46[27] (fig. 4).

3) An unknown Greek cross-type church, no date, no title, pencil, 1833-34, 8 x 16 cm, Inventory Number S48 18540, Academy, p.12[28].

4) The Katholikon church of the Dhaphni monastery, South Entrance, extant, Middle Byzan-

---

20 For the churches inside the city wall, see Papanicolaou-Christensen 1985, figs. 67-70. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, figs. 22, 25, 82, 87-91, 91α-β, 92-97, 99, 101-102.

21 For churches around the suburbs of Athens, see Papanicolaou-Christensen 1985, figs. 21-23, 93. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, figs. 103, 107-108, 113.

22 For churches of Attica, see Papanicolaou-Christensen 1985, fig. 103. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, figs. 104, 106, 110-112, 112α, 112β, 112γ, 114.

23 For other churches except Attica, see Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, figs. 3-4, 141-147, 154-155, 157-158.

24 For the water-coloured pictures, see Papanicolaou-Christensen 1985, figs. 67-70, 93. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, figs. 93-97, 99-103, 106, 111, 113-115, 133-134.

25 For the concerned pictures, see Papanicolaou-Christensen 1985, fig. 93. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, figs. 95, 99-100, 113, 115.

26 For its location and its date, see Ministry of Culture 1989, I, n. 91; II, n. 32. For its plate, see Papanicolaou-Christensen 1985, fig.128. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, fig. 95.

27 For its plate, see Papanicolaou-Christensen 1985, fig. 63. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, fig. 99. For its chronology, see Βοκοτόπουλος 1992, pls. 12, 54, 57.

28 For its plate, see Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, fig. 100.

tine period, titled "From a monastery at Dhaphni to Athens-Eleusis road", watercolor, 1835, 21.5 x 12 cm, Inventory Number S54 18546, Academy, p. 43[29].

5) An unknown single nave church with ancient architectural fragments on its wall, undated, untitled, pencil, 1835, 12 x 21 cm, Inventory Number S54 18546?, Academy, p. 26V[30].

6) A detail of masonry from the Katholikon church of the Dhaphni monastery, extant, Middle Byzantine, no title, watercolor, 1835, 12 x 21 cm, Inventory Number S54[31], Academy.

A second fact, drawn from the above examination, concerns the long-narrow window with a painted arch contrasting in color to its surrounding wall masonry.

In the picture of the church of Metamorfosis (1), a long narrow window capped with a half-arch on the South and North walls can be discerned, but, as the sketch is in pencil, no color contrast can be seen. However the church in its present state presents a color contrast between the arch's bricks and the natural masonry stones of the wall.

In the picture detail of the church of Metamorfosis (2), red double arches are supported by a common white marble pillar and they are further enclosed by a decorative band with red roof tiles in the shape of running saw teeth. It is more important, moreover, that the red painted arches distinctly present the contrast in color to the surrounding masonry in yellow. A detail of the above-mentioned decorative band is painted on the lower part of the same picture. There is a band framed by red tiles in which red roof tiles are placed between yellow roof tiles forming the shape in running saw teeth.

The picture for an unknown Greek cross-type church (3) shows a small window upon the entrance and another window with an arch on the south wall. However, the contrast in color to the surrounding wall is not discernable on account of the pencil work.

In the picture of the Katholikon church of the Dhaphni monastery (4), two windows, set in upright masonry framework upon the south entrance of the church are examined. Although the upper window is closed with bricks, its form is tripartite framed in red tiles. Conversely, the lower one seems intact and is painted with the same tripartite window as the upper one. Two white marble pillars give support from inside the window. Further, the whole tripartite window is enclosed in a bigger frame with red tiles. On the ground floor the south entrance is opened with double arches bordered by red tiles. Finally, a bigger upright masonry framework, painted in a pale-yellow color, encloses all of the windows as well as the entrance. Moreover, its upright masonry framework protrudes from the wall of the church building and supports the roof in an arch bordered with red tiles. Although a long-narrow window with a crowned arch in red tiles does not occur in the Katholikon, there is a distinctly discernable color contrast between the color of the arch and that of the surrounding wall.

The picture of an unknown single-nave church with ancient architectural fragments on its wall (5) shows a long narrow window with a capped arch. Nothing more is discernible on account of the pencil work.

More focus should be set upon a window with a capped arch than the wall decorations in the picture of a detail of masonry from the Katholikon church in Dhaphni (6). A cut-stone masonry is painted in lighter red, while darker red horizontal lines of tile are seen on the wall. Ceramic plates with a decorative design are added on each line. Under them, a decorative band with red roof tiles is painted twice in the shape of running saw teeth as seen on the picture detail of the

29 For its plates, see Papanicolaou-Christensen 1985, fig. 92. Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, fig. 113. For its chronology, see Mango 1974, 222.

30 For its plate, see Παπανικολάου-Κρίστενσεν 1993, fig. 115.

31 For its plate, see Papanicolaou-Christensen 1985, fig. 93. See note 46 for its chronology.

church of Metamorfosis, while an unknown design repeated between the bands reminds us of the palmetto motif from Ancient Greek art.

In conclusion, we may establish a number of facts. Neither the picture of the unknown Greek cross-type church (3) nor that of the unknown single-nave church (5) is worthy to be taken into account for the conclusion of this study, because they both do not have provenance or date; in addition, they are less informative on account of their pencil work lacking all of the proper architectural details.

Meanwhile, the remaining four churches are dated to the Middle Byzantine period and are located in (1)(2) or around (4)(6) the city of Athens. As to the criterion of whether or not the church has a long narrow window with a capped arch, the picture for the church of Metamorfosis (1) shows this type of window, albeit not depicted with any color contrast to the surrounding wall. The same feature occurs on double or tripartite windows in both pictures of a detail of the same church as above (2) and for the South Entrance of the Katholikon in Daphni (4).

On the other hand, both pictures of the detail of the church of Metamorfosis (2)(6) and of the South Entrance of the Katholikon church (4) show strong intention for a colored wall, using a method of an arch, bordered by red tiles to make a contrast to its surrounding wall painted in a pale-yellow color.

4. CONCLUSION

The following conclusions can be drawn:

1) Hansen had found out that a long narrow window with a capped arch and painted reddish contrast to its surrounding wall masonry is the 'language of architecture', and had adopted this in his design for the Royal Mint. A few years later W. von Weiler used the same design in the Makriyannis Army Hospital.

2) Both buildings are situated in the pre-stage era (1830's), in which pluralism had emerged in European architecture, because the buildings present a dualism, designed more in the Neo-Classical style and less in the Neo-Byzantine style.

3) Hansen had drawn his inspiration for the new style mostly from two sources: the church of Metamorfosis and the Katholikon church of the Dhaphni monastery, which resulted in the creation of a new architectural style known as Neo–Byzantine.

4) A long narrow window with capped arch from the same churches had convinced Hansen of the 'language of architecture' for Byzantine architecture.

5) The same churches are identified as having inspired Hansen the idea of a red-painted arch, contrasting with its vivid color to its surrounding pale-yellow wall.

6) These churches are located in and around the city of Athens and are all dated to the Middle Byzantine period.

BIBLIOGRAPHY

Bendtsen, M. 1993. *Sketches and Measurings, Danish Architects in Greece 1818-1862*. Copenhagen: Aarhus University Press.

Βοκοτόπουλος, Π.Λ. 1992. *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*. Θεσσαλονίκη: Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν.

Haugsted, I. 1987. "Danish Classicism in Athens." *Architectural Design* 57:23-37.

Kienast, H.J. 1995. "Athener Trilogie: Klassizistische Architektur und ihre Vorbilder in der hauptstadt Griechenlands." *AntW* 26 (3)*:*161-176.

Mango, C. 1974. *Byzantine Architecture*. New York: H.N. Abrams.

Matton, L., and R. Matton. 1963. *Athènes et ses monuments du XVIIe siècle à nos jours*. Athènes: Institut français d'Athènes.
Ministry of Culture. 1989. *Historical Map of Athens.* Vols. I-II. Athens.
Μουσείο Βούρου-Ευταξία. 1994. *Μουσείο Βούρου-Ευταξία (της πόλεως των Αθηνών). Οδηγός.* Αθήνα.
Μπίρης, Κ.Η. 1966. *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰώνα*. Ἀθῆναι: Μέλισσα.
Papanicolaou-Christensen, A. 1985. *Athens 1818-1853: Views of Athens by Danish artists*. Translated by K. Andrews. Athens: Melissa.
Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Α. 1993. *Χριστιανός Χάνσεν. Επιστολές και σχέδια από την Ελλάδα.* Αθήνα: Ωκεανίδα.
Russack, H.H. 1991. *Αρχιτέκτονες της νεοκλασικής Αθήνας.* Ελληνική μετάφραση. Αθήνα: Γκοβόστης (original German edition: *Deutsche Bauen in Athen*, Berlin, 1942).
Sugimoto, S. 1996. *Neoclassical Architecture in Germany.* Tokyo.
Summerson, J. 1976. *The Classical Language of Architecture.* Cambridge, MA.: MIT Press.
Τραυλός, Ι. 1960. *Πολεοδομική ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν.* Ἀθῆναι.
Travlos, J. 1967. *Neo-classical Architecture in Greece.* Athens: Commercial Bank of Greece.
Φιλιππίδης, Δ. 1995. *Η ζωή και το έργο του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου (1811-1885)*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
Yiakoumis, H. 1997. *Η Ελλάδα. Φωτογραφικό και λογοτεχνικό ταξίδι στον 19ο αιώνα. La Grèce. Voyage photographique et littéraire au XIX siècle*. Αθήνα: Μπάστας-Πλέσσας.

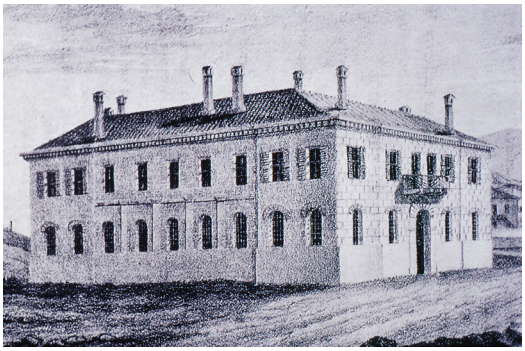

Fig. 1. The Royal Mint, lithograph (Travlos 1967, fig. 81).

Fig. 2. The Army Hospital at Makriyannis, photograph (Travlos 1967, fig. 89).

Fig. 3. The Army Hospital at Makriyannis, unknown date, watercolour (Μπίρης 1966, 72).

Fig. 4. The Metamorphosis Church (photo by the author, 1999).

Ρωμαϊκά και αιγυπτιακά μοτίβα σε κτήρια του 19ου και πρώιμου 20ού αιώνα στον ελλαδικό χώρο

Σκόπιμες και ακούσιες προσεγγίσεις του «άλλου»[1]

Βιργινία Μαυρίκα

SUMMARY: ROMAN AND EGYPTIAN MOTIFS IN GREEK BUILDINGS OF THE 19th AND EARLY 20th CENTURIES. CONSCIOUS AND UNINTENTIONAL APPROACHES OF THE *OTHER*

In the 19th and Early 20th centuries the appearance of Roman and Egyptian motifs on ceiling paintings and murals in Greek buildings depended largely on the personal preferences and capabilities of those involved rather than on a general stylistic trend. There is no example of a complete decorative program aiming at reconstructing a specific Roman prototype as a whole. Architects and painters tuned to celebrated editions (e.g. *Le Antichità di Ercolano esposte*) and usually made selective use of decorative patterns and small scale figured themes. The most elaborate examples of neo-pompeian decorations were reserved for royal dwellings (some of which were actually never executed), public buildings and bourgeois houses. In the great majority of those, the creators, and occasionally the principals as well, were non-Greek (e.g. German painters at the Royal Palace, Vincenzo Lanza at the University, Juri Subič at H. Schliemann's house, Guglielmo Bilancioni at G. B. Serpieri's house, Ernst Ziller's designs for several bourgeois houses including his own, Theophill Hansen's designs for a bourgeois house in Athens, two royal dwellings in Athens and Corfu and the Zappeion Exhibition Hall). In a country where the echoes of Greek Classicism set a strong pattern in formulating the country's Neo-classicism, it appears that the architectural polychromy of the Greek antiquity was not perceived as adequate to cover the needs of high-budget constructions which demanded sophisticated interiors. Much more frequently were single Roman motifs and themes used in lower-budget projects providing a general *all'antica* atmosphere without necessarily a conscious knowledge of their origin. On the other hand, the use of Egyptian motifs in painted interior decoration is even more restricted to a handful of private dwellings. Occasionally, they reflected the principals' personal connection to Egypt (several Greeks who lived in Egypt moved to Greece in the Late 19th century). A unique example of a neo-egyptian interior in Eretria of Euboea is associated with the Egyptomania that was boosted after the discovery of Tutankhamun's tomb. The admittedly limited use of motifs from *other* ancient civilizations in Greek buildings of the examined era is associated with the strong ideological dependency on local prototypes and the gradual introduction of other stylistic tendencies (e.g. several revivals in term of Historicism, Jugendstil).

Την περίοδο που το νέο ελληνικό κράτος εγκολπώνεται τη μορφολογία και την αισθητική του νεοκλασικισμού στις εικαστικές τέχνες και την αρχιτεκτονική, η υπόλοιπη Ευρώπη διάγει ήδη αρκετές δεκαετίες εξοικείωσης με τα κατάλοιπα της ρωμαϊκής τέχνης. Οι τοιχογραφίες από την Πομπηία και άλλα ρωμαϊκά κέντρα έχουν αναχθεί σε κυρίαρχα μορφοπλαστικά και εικονογραφικά πρότυπα τροφοδότησης ζωγράφων και αρχιτεκτόνων. Η μεταλαμπάδευση προτύπων από αρχαίους πολιτισμούς, εκτός του ελληνικού, σε οροφογραφίες και τοιχογραφίες κτηρίων του ελλαδικού χώρου τον 19ο και πρώιμο 20ό αιώνα αποδεικνύεται επιλεκτική και εξαρτάται από το πλαίσιο δημιουργίας και τα εμπλεκόμενα πρόσωπα (παραγγελιοδότες και

1 Μία πρώτη προσέγγιση του θέματος έγινε υπό τη μορφή ανακοίνωσης με τίτλο «Επιρροές της ρωμαϊκής αρχαιότητας σε διακοσμήσεις αθηναϊκών κτηρίων του 19ου αιώνα» στην Επιστημονική Συνάντηση εις Μνήμην Έλλης Σκοπετέα (*Το Ιλίου Μέλαθρον στην Αθήνα του 19ου αιώνα: Πόλη – Κοινωνία – Αρχαιολογία – Νομισματική*, Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα, 14-15 Μαρτίου 2010).

δημιουργούς). Η αξιοποίησή τους συνιστά μία διάκριση από τον ελληνοκεντρικό συρμό της εποχής και σε ορισμένες περιπτώσεις την έφεση προς μία αρχαιογνωσία, ενίοτε μπολιασμένη με στοιχεία εξωτισμού. Σε έναν τόπο όπου η άντληση προτύπων από την αυτόχθονα αρχαία κληρονομιά για τη διαμόρφωση του γηγενούς νεοκλασικισμού ήταν εξ αρχής συνειδητή και ιδεολογικά φορτισμένη και οι ρυθμολογικές αποκλίσεις –κυρίως για δημόσια κτήρια– προκαλούσαν όχι σπάνια ακόμη και δημόσιες αντιδράσεις, είναι σκόπιμο να εξετασθεί κατά πόσο υπήρχε η αντίστοιχη αντίληψη για τα αρχαία πρότυπα των «άλλων» όσον αφορά στην ευρύτερη μορφολογία των κτηρίων (εσωτερικό διάκοσμο κ.λπ.).

Το πρώτο χρονολογικά αθηναϊκό οικοδόμημα στο οποίο εμφανίζεται ένα ολοκληρωμένο διακοσμητικό πρόγραμμα νεοπομπηιανού –ως επί το πλείστον– ρυθμού είναι τα Ανάκτορα. Ο σχεδιασμός και η εκτέλεση της διακόσμησης καλύπτει συνολικά την περίοδο 1840-1853[2]. Πρόκειται για συνθέσεις του αρχιτέκτονα Friedrich von Gärtner και όχι ακριβή αντιγραφή υποδειγμάτων από αρχαίες διακοσμήσεις. Είναι μια περίοδος κατά την οποία ο Gärtner καταπιάνεται επίσης με βασιλικές θερινές κατοικίες στη Βαυαρία, που κοσμούνται με νεοπομπηιανές διακοσμήσεις στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ρομαντικού πνεύματος κατά το οποίο αναβιώνουν ιστορικοί ρυθμοί, κατά παραγγελία πάντα του Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας. Πρόκειται για το Pompejanum στο Aschaffenburg (1840-1848) και τη θερινή κατοικία Villa Ludwigshöhe στο Edenkoben (1847-1852). Και στα δύο θα συνεργαστεί με τον Joseph Swarzmann, ζωγράφο που απασχολήθηκε και στα αθηναϊκά ανάκτορα. Τα φανταστικά αρχιτεκτονήματα στον τύπο της aedicula και οι αιωρούμενες μορφές σε μονοχρωματικό κάμπο είναι θέματα που εμφανίζονται κατ' επανάληψη στα σχέδιά του για ποικίλες αίθουσες των ανακτόρων, όπως και για το υπνοδωμάτιο της βασίλισσας. Το πλέον αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της διακόσμησης αυτού του χώρου[3] είναι η ιλλουζιονιστική ζωγραφική στην οροφή και το ανώτερο επίπεδο των τοίχων, που δημιουργεί την εντύπωση της θέασης προς έναν έναστρο γαλανό ουρανό μέσα από τοξωτά ανοίγματα και μία πέργολα, γύρω από την οποία περιπλέκονται περικοκλάδες. Η ψευδαισθητική απόδοση ενός εξωτερικού φυσικού χώρου στις εσωτερικές επιφάνειες μιας αίθουσας ανάγεται στις ρωμαϊκές τοιχογραφίες, και ένα ανάλογο παράδειγμα σε οικοδόμημα λίγο έξω από την Αθήνα χρονολογείται δύο δεκαετίες περίπου αργότερα. Μεταξύ 1864 και 1865 ο Νικόλαος Γύζης διακοσμεί έναν χώρο που ανήκε στην κατοικία του Τήνιου συμπατριώτη του –και μετέπειτα πεθερού του– Νικολάου Νάζου στο Χαϊδάρι[4]. Ο ισόγειος αυτός χώρος, που κατά τις πηγές λειτουργούσε ως τραπεζαρία[5], εφάπτεται με διώροφο κλασικιστικό οικοδόμημα και βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το επονομαζόμενο «Παλατάκι του Χαϊδαρίου». Η διακόσμηση των τοίχων αποτελεί μια ιλλουζιονιστική απόδοση ενός περιπτέρου σε κήπο ή μιας σκιάδας με θέα προς ένα ανθισμένο τοπίο (εικ. 1). Δέντρα, φυτά, λουλούδια, άνθινα στεφάνια, πουλιά, πεταλούδες συγκροτούν ένα ειδυλλιακό φυσικό περιβάλλον που αναπτύσσεται έξω από έναν «μεταλλικό» αρχιτεκτονικό σκελετό. Παρά τη γοτθικίζουσα ρυθμολογία του, αυτός ο σκελετός αναπαράγει τη μορφολογία των ρωμαϊκών φανταστικών αρχιτεκτονημάτων, των λεγομένων aediculae, στο μέσον των οποίων αποδίδονται αλληγορικές μορφές των εποχών –σώζονται τρεις από τις αρχικές τέσσερις–, δηλαδή στη θέση όπου θα ίπταντο μορφές σε μια αντίστοιχη ρωμαϊκή διακόσμηση. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (23–79 μ.Χ.) αναφέρει στη *Φυσική Ιστορία* τον Studius (ή

2 Δεμενεγή-Βιριράκη 1994, 20-21.

3 Nerdinger 1992, εικ. σελ. 148.

4 Πολυάριθμες, νοσταλγικές αναφορές στην κατοικία αυτή στο Χαϊδάρι κάνει ο Νικόλαος Γύζης στις επιστολές του προς τον Νικόλαο Νάζο, βλ. Γύζης 1953. Για απόδοση των τοιχογραφιών στον Ν. Γύζη βλ. Β.Ρ. «Οἱ ἐπαύλεις μας στὸ Χαϊδάρι», *Ἡ Εἰκονογραφημένη* 45 (Ιούλιος 1908), 156, όπου επίσης αναφέρεται ότι οι αλληγορικές μορφές των εποχών στις τοιχογραφίες φέρουν τα χαρακτηριστικά των θυγατέρων του Ν. Νάζου.

5 Δροσίνης 1938, 12.

Ludius) ως εισηγητή του συρμού μεγάλων συνθέσεων με φυσικά τοπία[6]. Οι τοιχογραφίες σε έναν ημιυπόγειο χώρο της Villa Livia στην Prima Porta της Ρώμης (περ. 20-10 π.Χ.) είναι ένα από τα γνωστότερα παραδείγματα εξεικόνισης ενός ειδυλλιακού κήπου πίσω από έναν φράκτη και μια στεγασμένη οροφή εν είδει πέργολας[7]. Ο διάκοσμος της αντίστοιχης αίθουσας στην οικία Νάζου έδινε την εντύπωση στους ομοτράπεζους ότι γευμάτιζαν σε εξωτερικό χώρο. Τα σκεύη που είναι ζωγραφισμένα κατά τόπους επάνω από το γραπτό πασαμέντο έχουν εικονογραφικά παράλληλα σε πομπηιανές τοιχογραφίες[8], υπαινισσόμενες προφανώς έναν χώρο κατανάλωσης τροφής και ποτών και εξυπηρετώντας παράλληλα την αγάπη της ρωμαϊκής ζωγραφικής για τη θεματολογία της επονομαζόμενης «νεκρής φύσης», που συχνά συνδυάζεται με συνθέσεις κήπων. Η ιλλουζιονιστική διακόσμηση με φυτικά θέματα που διαπλέκονται γύρω από μία πέργολα αναβιώνει δυναμικά την περίοδο της Αναγέννησης και του Μανιερισμού· επιλέγεται συχνά για θολωτές οροφές στοών, στεγασμένων εξωστών και γενικά στεγασμένων εξωτερικών διαδρόμων[9]. Τον 18ο αιώνα, η στροφή προς ανάλογα θέματα ενισχύεται από τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού για τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση ως αρχέγονη αξία αυθεντικότητας. Σε επίπεδο διακόσμησης αυτό μεταφράζεται σε μία τάση για φυτικά μοτίβα αποδοσμένα σε τοιχογραφίες, ταπετσαρίες τοίχων, υφάσματα, κοσμήματα επίπλων κ.ά. Τέτοιοι χώροι αποκτούν δημοτικότητα σε ευρωπαϊκές επαύλεις από τον 18ο αιώνα και συχνά συναντάται υπό τον όρο «δωμάτιο κήπου» (Gartenzimmer) στις γερμανόφωνες περιοχές[10]. Στο επίκεντρό αυτής της θεματολογίας βρίσκεται η έννοια της «απόδρασης», της απομάκρυνσης του ανθρώπου από την αστική συμβατικότητα και της επανένωσής του με την αγνή φύση, πολύ συμβατή για μια κατοικία οικοδομημένη στην εξοχή, όπως την οικία Νάζου. Τέτοια θεματολογία συναντάται ωστόσο και σε αστικό περιβάλλον, όπως σε αίθουσα που επίσης λειτουργούσε ως τραπεζαρία στην οικία Ανδρουλή (1870) επί της οδού Πρωτοπαπαδάκη 35 στην Ερμούπολη[11].

Απόηχοι αυτής της θεματολογίας απαντώνται και σε άλλες συνθέσεις λιτότερης δομής, που δεν επιχειρούν την ανεπτυγμένη ψευδαισθητική απόδοση ενός περιπτέρου κήπου αλλά περιορίζονται στην απεικόνιση φυτών, κυρίως κλήματος και κισσού, που διαπλέκονται γύρω από έναν γεωμετρικό σκελετό, όπως σε αθηναϊκές κατοικίες στις οδούς Μελιδώνη 4-6, Λυσίου 9, Αιόλου και Ευριπίδου (κατεδαφισμένη)[12], καθώς και σε αίθουσες στον πρώτο όροφο της βόρειας πτέρυγας του Πανεπιστημίου. Διάφορα σχέδια οροφογραφιών του Ernst Ziller τεκμηριώνουν επίσης την ενασχόληση του αρχιτέκτονα με το συγκεκριμένο μοτίβο[13].

Ο επίσημος φορέας εκπαίδευσης ζωγράφων και τεχνιτών, το Σχολείο των Τεχνών που ιδρύθηκε το 1836, δεν προέκρινε τη μίμηση ρωμαϊκών προτύπων. Αν και ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου, διευθυντής του σχολείου την περίοδο 1843-1862, διατύπωνε την εκτίμησή του στην αξιοποίηση των τοιχογραφιών Πομπηίας και Ηράκλειας ως υποδειγμάτων στην καλλιτεχνική εκπαίδευση[14] και προέβαλλε την εισαγωγή εκδόσεων με θέμα τις συλλογές του βασιλικού βουρβονικού μουσείου, δηλαδή του μετέπειτα αρχαιολογικού μουσείου

6 Πλίν. Πρ., *Φυσική Ιστορία* 35.37, 35.116-117.

7 Βλ. Mabel 1995. Ανάλογα παραδείγματα συναντώνται στην Casa della Venere in Conchiglia, την Casa del Bracciale d'Oro, την Casa del Frutteto, βλ. Mazzoleni και Pappalardo 2005.

8 Π.χ. στην Casa del Frutteo στην Πομπηία (περ. 50 μ.Χ.). Βλ. επίσης πολυάριθμες τέτοιες συνθέσεις δημοσιευμένες στους τρεις πρώτους τόμους του περίφημου *Le Antichità di Ercolano esposte*: βλ. Accademia ercolanese di archeologia 1757-1762.

9 Π.χ. στη Villa Giulia (1550-1555) στη Ρώμη, βλ. Cresti και Rendina 2005, εικ. σε σελ. 172-173. Montanaro και Fasolo 1999, εικ. σε σελ. 103.

10 Βλ. ιδιαιτέρως Müller 1957. Arndt 1964. Börsch-Supan 1967, 298 κ.ε.

11 Τραυλός και Κόκκου 1980, 193, πίν. 121.

12 Φωτογραφίες του κτηρίου φυλάσσονται στο φωτογραφικό αρχείο της Εθνικής Πινακοθήκης.

13 Παπαστάμος 1973, εικ. 90 και Εθνική Πινακοθήκη, Αρχείο Ziller, σχέδια αρ. 281, 286, 287.

14 Καυταντζόγλου 1847, 8.

της Νάπολης, στη βιβλιοθήκη του Σχολείου των Τεχνών[15], στην πράξη ακολουθείται μια διαφορετική κατεύθυνση. Όσα θέματα από τους ετήσιους διαγωνισμούς στο μάθημα της κοσμηματογραφίας παραδίδονται σε πηγές μέχρι το 1874-75[16], δηλαδή από τριάντα συνολικά θέματα διαγωνισμών, μόλις τρία από αυτά προέρχονται από διακοσμήσεις της Πομπηίας[17] και άλλα τρία από ρωμαϊκά οικοδομήματα[18]. Επιπλέον, σύμφωνα με τους πρωιμότερους σωζόμενους καταλόγους της βιβλιοθήκης του Σχολείου των Τεχνών[19], στη διάθεση των φοιτούντων μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα υπήρχαν μόλις επτά τίτλοι με κυρίως θέμα τη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική και διακόσμηση[20] και ακόμη λιγότεροι σχετικά με την αιγυπτιακή τέχνη[21].

Κατά τη διαδικασία διεκδίκησης ενός έργου υψηλού προϋπολογισμού ο Καυταντζόγλου θα προσπορισθεί από τη ρωμαϊκή παράδοση αναζητώντας μια πλούσια δεξαμενή διακοσμητικών θεμάτων. Αυτή η εξέλιξη καταδεικνύει ότι ενώ τα αρχαία ελληνικά μνημεία αποτέλεσαν πρότυπο για την άντληση αρχιτεκτονικών διακοσμητικών μοτίβων και τεκμήριο για τη μελέτη και τεκμηρίωση της αρχαιοελληνικής πολυχρωμίας[22], που εφαρμόσθηκε ευρέως στα αθηναϊκά κτήρια του 19ου αιώνα, παράλληλα λειτουργούσαν περιοριστικά σε περιπτώσεις μνημειακών οικοδομημάτων με αυξημένες απαιτήσεις ως προς την εσωτερική τους διαμόρφωση.

Στα πρώτα του προσχέδια για το κτήριο του Αρσακείου ο Καυταντζόγλου προβλέπει εσωτερικό διάκοσμο με μονοχρωματικές επιφάνειες σε έντονα χρώματα[23], και λαμβάνει αρχική έγκριση από την επιτροπή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας με στόχο την υποβολή των τελικών σχεδίων[24]. Ωστόσο, η αρνητική κριτική που άσκησε ο Σταμάτης Κλεάνθης ως μέλος της επιτροπής αυτής, φαίνεται πως έστρεψε τον Καυταντζόγλου σε επιλογές που του εξασφάλιζαν περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας. Μια έγχρωμη τομή για το Αρσάκειο[25], που πιθανόν σχεδιάσθηκε μετά τον Μάρτιο του 1845 εν μέσω του ανταγωνισμού για το έργο με διεκδικητές επίσης τους Σταμάτη Κλεάνθη και Δημήτριο Ζέζο, εντυπωσιάζει με τη μεγάλη ποικιλία των χρωμάτων, το ακριβές σχέδιο, την εναλλαγή των διακοσμητικών επιφανειών, με κυρίαρχο το νεοπομπηιανό ύφος. Μέσω αυτού του σχεδίου ο Καυταντζόγλου προέβαλλε σχεδιαστική δεξιότητα και γνώση των ρωμαϊκών προτύπων, θέτοντας τον εαυτό του σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι των ανταγωνιστών του με τα γνωστά, θετικά για εκείνον, αποτελέσματα.

Η νεοπομπηιανή μορφολογία εμφανίζεται συχνότερα στις προτάσεις του Theophil Hansen για δημόσια αρχιτεκτονήματα στην Ελλάδα, που είναι και οι μοναδικές προτάσεις στη σταδιοδρομία του για μία διευρυμένη διακόσμηση νεοπομπηιανού προσανατολισμού. Κι ενώ οι επεμβάσεις του στο σχέδιο του Boulanger για το κτήριο του Ζαππείου εμπλούτισαν τη μορφή του οικοδομήματος με αρχαιοελληνικά στοιχεία (αετωματικές επιστέψεις με γλυπτά και αίθριο)[26], δεν ισχύει το ίδιο και για την εσωτερική διακόσμηση. Σώζονται τρία σχέδια-τομές

15 Καυταντζόγλου 1847, 10. Πρόκειται για το βιβλίο του Gargiulo (1845).

16 Μπόλης 2000, 295-356. Μαυρίκα 2005, Παράρτημα.

17 Έτη 1845/46, 1847/48, 1849/50.

18 Από το ναό Ομονοίας στη Ρώμη το έτος 1847/48, από το φόρουμ του Τραϊανού τα έτη 1848/49 και 1850/51.

19 *Κατάλογος Βιβλιοθήκης*, 1911. Ἐν Ἀθήναις: Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον. Σχολεῖον τῶν Βιομηχάνων Τεχνῶν. *Συστηματικὸς Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, 1924. Ἐν Ἀθήναις: χ.ε.

20 Desgodetz 1779. Stieglitz 1801. Visconti 1817. Gargiulo 1845. Mauch 1872. Ebe 1893. D'Amelio 1899.

21 Perrot και Chipiez 1882. Choisy 1904.

22 Καυταντζόγλου 1846, 7.

23 Φιλιππίδης 1995, εικ. 117. Σχετικά με την επίσημη υποβολή τους στην επιτροπή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας στις 28 Μαρτίου 1845 βλ. Καυταντζόγλου 1845, 8.

24 Καυταντζόγλου 1845, 3.

25 Φιλιππίδης 1995, εικ. 123.

26 Καυταντζόγλου 1880: «ἡ ἀπὸ καιροῦ σταματήσασα οἰκοδομὴ τῶν Ὀλυμπίων ἄρχεται ἐντὸς ὀλίγου, μετερρυθμισμένου τοῦ σχεδίου ἐπὶ τὸ Ἑλληνικώτερον, ὑπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς γερμανοῦ [sic] ἀρχιτέκτονος Κ. Χάνσεν».

κατά τον άξονα CD του κτηρίου[27], όπως αυτός ορίζεται στη δημοσιευμένη το 1884 κάτοψη του Hansen[28]. Και στα τρία σχέδια, με επιμέρους διαφορές, προβλέπονται νεοπομπηιανού τύπου συνθέσεις: γιρλάντες, αρχιτεκτονικοί σχηματισμοί κατά το γ' και δ' πομπηιανό στυλ, αιωρούμενες μορφές, ιλλουζιονιστικά ανοίγματα στην ανώτερη επιφάνεια των τοίχων.

Ανάλογες θα είναι οι προτάσεις του Hansen και για δύο βασιλικές κατοικίες που τελικά δε θα υλοποιηθούν. Σε τέσσερα σχέδια-τομές για θερινά ανάκτορα στην Πειραϊκή χερσόνησο χρονολογημένα τον Αύγουστο του 1888 αποτυπώνεται η σύλληψη του αρχιτέκτονα για ένα εκτεταμένο νεοπομπηιανό εσωτερικό διάκοσμο[29]. Ειδικότερα στις τομές κατά τους άξονες IK και KL αναγνωρίζεται η χρήση υποδειγμάτων από γνωστά λευκώματα της εποχής για το σχεδιασμό μορφών[30]. Μία άλλη σειρά σχεδίων του Hansen, επίσης του 1888, αποτυπώνει μια βασιλική κατοικία στην Κέρκυρα, που θεωρείται ότι προοριζόταν για την αυτοκράτειρα της Αυστρίας Ελισάβετ, όπως υπονοείται και από την επιγραφή «Σκίτσο ενός σχεδίου για μια καισαροβασιλική βίλλα στην Κέρκυρα»[31]. Σε αυτό συνηγορεί η αναφορά των βιογράφων και μαθητών του Hansen, Niemmann και Feldegg, ότι την παραγγελία έλαβε ο Hansen από τον αυστριακό γενικό πρόξενο στη Βενετία, βαρόνο W[32]. Η τομή κατά τον άξονα AB[33] απεικονίζει χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες, αλλά με σαφήνεια το νεοπομπηιανό ύφος των εσωτερικών χώρων. Ενδεχομένως, ο Hansen γνώριζε ότι μία αγαπημένη εξοχική κατοικίας της Ελισάβετ στα περίχωρα της Βιέννης, η Hermesvilla, έφερε νεοπομπηιανή διακόσμηση, στη φιλοτέχνηση της οποίας είχε συμμετάσχει ο συνεργάτης του αρχιτέκτονα, ζωγράφος August Eisenmenger[34], την περίοδο 1882-1886.

Στην ιδιωτική σφαίρα, η άντληση στοιχείων από τη διακόσμηση της ρωμαϊκής αρχαιότητας αφορά ως επί το πλείστον σε μεγαλοαστικές κατοικίες. Το κατεξοχήν νεοπομπηιανό ως προς τη διακόσμησή του μέγαρο της Αθήνας είναι η οικία του αρχαιολόγου Ερρίκου Σλήμαν σε σχέδια του Ernst Ziller (1879-1880). Για τις οροφογραφίες και τις τοιχογραφίες του μεγάρου, έργα του Σλοβένου ζωγράφου Jiuri Subič (1855-1890) που έχουν μελετηθεί ενδελεχώς από τη νεώτερη έρευνα[35], αξίζει να επισημανθεί ότι κατά κανόνα περιλαμβάνουν γνωστά ρωμαϊκά –κυρίως μικρής κλίμακας– εικονιστικά μοτίβα, που ωστόσο εντάσσονται σε πρωτότυπες συνθέσεις και συνδυασμούς. Η αξιοποίηση σχετικών λευκωμάτων της εποχής για άντληση υποδειγμάτων εκ μέρους του Ziller τεκμηριώνεται τόσο από το τελικό αποτέλεσμα[36] όσο και από το περιεχόμενο του σωζόμενου προσωπικού του αρχείου[37]. Ειδικότερα από την πομπηιανή βίλλα του Διομήδη

27 Η μία είναι δημοσιευμένη στη βιεννέζικη *Allgemeine Bauzeitung* 49 (1884), πίν. 46. Μία άλλη είναι έγχρωμο σχέδιο που φυλάσσεται στο Ζάππειο και είναι δημοσιευμένο στο *Ζάππειο 1888-1988* 1988, εικ. σε σελ. 27. Η ασπρόμαυρη φωτογραφία ενός τρίτου σχεδίου –άγνωστης χρονολογίας– φυλάσσεται στο Kupferstichkabinett της Ακαδημίας Καλών Τεχνών της Βιέννης, αρ. 6834.

28 Hansen 1884, πίν. 44.

29 Τα σχέδια φυλάσσονται στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Βιέννης, Kupferstichkabinett, βλ. Μαυρίκα 2005, εικ. 913-922.

30 Π.χ. Βακχίδα από το Accademia ercolanese di archeologia 1762, 3, πίν. 31.

31 Ο όρος «καισαροβασιλικός» (kaiserlich und königlich) αφορά στην Αυστροουγγρική αυτοκρατορία.

32 Niemmann και Von Feldegg 1893, 131-132.

33 Μαυρίκα 2005, εικ. 924.

34 Ο Eisenmenger συνεργάσθηκε με τον Hansen για τη διακόσμηση του Κτηρίου της Ένωσης των Φίλων της Μουσικής (Musikverein) και του Κοινοβουλίου στη Βιέννη.

35 Βλ. ιδιαίτερα Κορρές και Ταράντου 1991.

36 Π.χ. μία όρθια ανδρική μορφή που κοσμεί τοίχο του «νότιου γωνιακού δωματίου» (αναφέρονται οι επονομασίες των δωματίων κατά Κορρέ και Ταράντου 1991) αποτελεί αντανακλαστική απόδοση της μορφής του Θησέα, όπως δημοσιεύτηκε στο Accademia ercolanese di archeologia 1757, 1, πίν. 5.

37 Μία λυτή έγχρωμη λιθογραφία με θέμα τοιχογραφία από την πομπηιανή Οικία της Αριάδνης, δημοσιευμένη σε Φιλιππίδης 1998, εικ. 391 και Κασιμάτη 2010, 284 προέρχεται από Cerillo 1886, πίν. 4.

θα αντιγραφούν με ακρίβεια δύο συνθέσεις, μία γραμμική[38] που θα αποδοθεί στο λεγόμενο «δωμάτιο των αγγείων» του δευτέρου ορόφου και μία με εναλλασσόμενα τετράγωνα και σβάστικες[39] που θα κοσμήσει τον «προθάλαμο του δυτικού δωματίου», επίσης στον δεύτερο όροφο. Η δεύτερη εμφανίζεται περιστασιακά σε διάφορα κτήρια του ελλαδικού χώρου, όπως στην οικοδομημένη το 1886 οικία Σπέντζα στα Φιλιατρά Μεσσηνίας[40].

Ένα μόλις χρόνο μετά την οικοδόμηση του Ιλίου Μελάθρου ξεκινά ο Ιταλός ζωγράφος Guglielmo Bilancioni (1836-1907) τη διακόσμηση του Μεγάρου Σερπιέρη (1881-1884). Στην εκλεκτικιστικής ρυθμολογίας διακόσμηση περιλαμβάνεται ένα δωμάτιο νεοπομπηιανού ρυθμού, που φέρει ένα μοναδικό στο είδος του χαρακτηριστικό για τα αθηναϊκά δεδομένα: οι τοίχοι κοσμούνται με τρία πρωτότυπης δημιουργίας τοπία επάνω από ισάριθμα ανοίγματα[41]. Ο ζωγράφος ακολουθεί τη δομή, την τεχνοτροπία και τη θεματολογία της ρωμαϊκής τοπιογραφίας, εισάγοντας ωστόσο στοιχεία που «εξελληνίζουν» το αποτέλεσμα. Τα τρία φανταστικά τοπία που σχεδιάζει, περιλαμβάνουν αρχιτεκτονικά θέματα της ελληνικής αρχαιότητας (ένα ναόσχημο οικοδόμημα παραπέμπει μορφολογικά στο Ηφαιστείο, ενώ δύο κυκλοτερή οικοδομήματα θυμίζουν το πλέον γνωστό περίπτερο αθηναϊκό αρχιτεκτόνημα, το μνημείο του Λυσικράτους) τα οποία εντάσσονται σε πραγματικές απόψεις του τοπίου της Αττικής, τις οποίες είχε αποτυπώσει ο ζωγράφος σε ελαιογραφικά σχέδια (εικ. 2). Κι ενώ βέβαια οι ελαιογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν στο ύπαιθρο χαρακτηρίζονται από ελεύθερη, φαρδιά πινελιά, το τελικό αποτέλεσμα διακρίνεται από ευκρίνεια, ακριβές σχέδιο, σαφή περιγράμματα, ήπιες μεταβάσεις χρωματικών τόνων. Το αποτέλεσμα είναι τοπιογραφίες που αποπνέουν γραφικότητα στο πλαίσιο ενός βουκολικού πνεύματος.

Την εμπειρία του από την ανέγερση του Ιλίου Μελάθρου αξιοποίησε ο Ernst Ziller στην οικογενειακή του κατοικία που έκτισε επί της οδού Μαυρομιχάλη 4. Σύμφωνα με περιγραφή της κόρης του Ιωσηφίνας, η κατοικία διέθετε «πομπηιανό σαλόνι»[42]. Πράγματι, σε ευρύχωρη αίθουσα του υπερυψωμένου ισογείου σώζεται τοιχογραφία με aediculae, φτερωτές μορφές, γιρλάντες, γρύπες, και άλλα μοτίβα που παραπέμπουν στην αρχαιοελληνική τέχνη (εικ. 3). Η σύνθεση αυτή είναι σχεδιασμένη από τον ίδιο τον αρχιτέκτονα, όπως αποδεικνύει ένα σχέδιο του Ziller, το οποίο αποδίδει την εκτελεσθείσα τοιχογραφία σχεδόν πανομοιότυπα (εικ. 4). Η επιρροή των επιλογών του Ερρίκου Σλήμαν από την περίοδο της ανέγερσης του Ιλίου Μελάθρου αντανακλάται επίσης στη διακόσμηση των χώρων του α' ορόφου –πιθανόν των υπνοδωματίων– στις οροφογραφίες των οποίων περιλαμβάνονται προϊστορικά αγγεία (π.χ. μόνωτη κύλιξ, πρόχους) αλλά και τα αρχικά SEZ στις γωνίες των οροφογραφιών, προφανώς τα αρχικά των ζεύγους Ernst και Sofia Ziller. Στις υπόλοιπες επιφάνειες αποδίδεται το μοτίβο του ρωμαϊκού βελαρίου που πληρούται με εναλλασσόμενα τετράγωνα και σβάστικες, όπως στην προαναφερθείσα σύνθεση από την πομπηιανή οικία του Διομήδη. Η απασχόληση του ζωγράφου Subič σε αυτό το έργο είναι πιθανή, κρίνοντας από το ύφος και την ποιότητα του αποτελέσματος, ωστόσο δεν υποστηρίζεται έως τώρα από ιστορικά τεκμήρια. Η ενασχόληση του Ziller με νεοπομπηιανές συνθέσεις παραδίδεται σε σχέση με μία ακόμη κατοικία υψηλού προϋπολογισμού, και συγκεκριμένα μία οικία επί της οδού Μουσών, ιδιοκτησίας Ε. Σλήμαν (πρώην οικίας Φιλήμονος). Ο Ziller υπογράφει τον προϋπολογισμό των εξόδων ανακαίνισής της, που προβλέπει τη διακόσμηση εικοσιενός δωματίων και διαδρόμων «κατά το πομπηιανό σύστημα»[43].

38 Εθνική Πινακοθήκη, Αρχείο Ziller, αρ. 266.

39 Παπαστάμος 1973, εικ. 86.

40 Για φωτογραφίες του διακόσμου βλ. Δρίτσας και Συνεργάτες 2002.

41 Χρήστου 1985, εικ. σε σελ. 62, 63, 65. Φιλιππίδης 1998, εικ. 409-410.

42 Τσίλλερ 1997, 78.

43 Βλ. έντυπο με χρονολογία 10 Αυγούστου 1887 στο αρχείο Schliemann, που φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.

Πολύ συχνότερα από την εφαρμογή ρωμαϊκών θεμάτων υπό τη μορφή ολοκληρωμένων συνόλων, εμφανίζονται μεμονωμένα μοτίβα ρωμαϊκής έμπνευσης που εντάσσονται σε ευρύτερα σύνολα. Ήδη σε ένα από τα πρωιμότερα ιδιωτικά μέγαρα της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νέου ελληνικού κράτους, στο αναγεννησιακής μορφολογίας, όσον αφορά στην εξωτερική του διαμόρφωση, Μέγαρο Δημητρίου (1842 κ.ε.) και συγκεκριμένα στον δεύτερο όροφο, προβλέπονται οι γνωστές aediculae στα δημοσιευμένα σχέδια του αρχιτέκτονα Theophil Hansen[44].

Περιορισμένη αλλά άμεσα αναγνωρίσιμη είναι η άντληση ρωμαϊκών θεμάτων για τη διακόσμηση ενός άλλου εμβληματικού δημόσιου κτηρίου της πόλης, του Πανεπιστημίου. Η οροφογραφία της Αίθουσας Τελετών («Μεσοδόμου») που ανέλαβαν να εκτελέσουν το 1864 οι Βικέντιος Λάντσα και Κωνσταντίνος Πρινόπουλος (κατά πάσα πιθανότητα ο πρώτος εκτέλεσε τα εικονιστικά θέματα και ο δεύτερος τα ανεικονικά μοτίβα)[45] περιλαμβάνει απεικονίσεις των Μουσών που στέκονται επάνω σε ένα είδος κιονίσκου με δισκοειδή απόληξη, περιβαλλόμενες από φυτικά θέματα Ανάλογες μορφές είχαν δημοσιευθεί στον τέταρτο και έβδομο τόμο του πολύτομου *Le Antichità di Ercolano esposte*[46]. Η αξιοποίηση περιώνυμων εκδόσεων από ανασκαφικές έρευνες και μελέτες για την άντληση υποδειγμάτων διαπιστώνεται και σε άλλες περιπτώσεις όπως σε σωζόμενη τοιχογραφία από την οικία Κέλλη-Βενέτη (κατεδαφισμένη το 1969) που είχε οικοδομηθεί επί της σημερινής οδού Λόρδου Βύρωνος στα Ιωάννινα τον προχωρημένο 19ο αιώνα, και σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων. Η κύρια επιφάνεια της τοιχογραφίας απεικονίζει τη μάχη στη Μουλβία Γέφυρα μεταξύ Κωνσταντίνου και Μαξεντίου[47], αντίγραφο της σύνθεσης που φιλοτέχνησε ο Giulio Romano, πιθανόν βάσει σχεδίων του Ραφαήλ, στη Sala di Costantino στο Βατικανό (1520-1524)[48]. Το ανώτερο επίπεδο των τοίχων και την οροφή κοσμούσαν[49], βάσει υποδειγμάτων από το *Le Antichità di Ercolano esposte*, μορφές Μουσών και του θεού Απόλλωνα, μυθολογικές σκηνές με Κενταύρους και Βακχίδες, μία Νηρηίδα και ερωτιδείς[50]. Συνολικά, το αποτέλεσμα εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κλασικισμού που συνδυάζει ρωμαϊκά πρότυπα με μυθολογικό περιεχόμενο και αναγεννησιακά με θρησκευτικό. Ο παραδεδομένος ως δημιουργός της σύνθεσης Αλέξανδρος Δαμίρης[51], που ασχολήθηκε κατ' επανάληψη με τη δημιουργία αντιγράφων από έργα μεγάλων ζωγράφων[52], αντλεί από πηγές υψηλής ποιότητας με σκοπό να παράξει ένα κλασικιστικό σύνολο υποβλητικό ως προς το περιεχόμενό του και με προφανείς απελευθερωτικές και μεγαλοϊδεατικές προεκτάσεις σε μια πόλη που αποτελεί ακόμη τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Έτσι, δημιουργεί ένα ακαδημαϊκό έργο αστικού πνεύματος, που ξεχωρίζει ως προς το περιεχόμενο και την τεχνοτροπία από τις γραπτές διακοσμήσεις σε κατοικίες της ευρύτερης περιοχής των Ιωαννίνων, στις οποίες κυριαρχεί ένα λαϊκότροπο πλαίσιο αναφοράς με επιρροές οθωμανικού μπαρόκ[53].

Το μοτίβο της aedicula με τις αιωρούμενες μορφές συναντάται κατ' επανάληψη σε σωζόμενα σχέδια[54] αλλά και οικοδομήματα του Ziller, όπως στη «βίλλα Ατλαντίς» (1897) του Σόλωνα

---

44 Hansen 1846, πίν. 65.

45 Σχετικά με την ανάθεση των εργασιών βλ. Φρεαρίτης 1864, 51-52: «Κ' Συμβόλαιον περὶ τῶν ζωγραφιῶν τοῦ μεσοδόμου τοῦ ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, 10 Ἀπριλίου 1864».

46 Accademia ercolanese di archeologia 1765, 4, πίν. 49· 1779, πίν. 13, 27.

47 Τριανταφυλλόπουλος 2015 και Μαυρίκα 2017.

48 Αναλυτική παρουσίαση του έργου σε Quednau 1979.

49 Βλ. εικόνες σε Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ 1980, πίν. 188α-β.

50 Μαυρίκα 2017, 469, εικ. 8-12.

51 Λάμπρος 1914, 55.

52 *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών* 1997, 338.

53 Π.χ. για τη διακοσμητική ζωγραφική κατοικιών στο Ζαγόρι βλ. Τσιόδουλος 2009.

54 Βλ. Παπαστάμος 1973, εικ. 90. Κασιμάτη 2010, εικ. σελ. 186. Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, σχέδιο αρ. 926

Βλαστού στην Κηφισιά[55]. Εξίσου έντονη είναι και η προτίμησή του στο μοτίβο του βελαρίου σε ιδιωτικά και δημόσια κτήρια (εικ. 5), το οποίο απαντάται συχνά σε κτήρια του ευρύτερου ελλαδικού χώρου[56]. Ένα τέτοιο θέμα σε οροφογραφία υπνοδωματίου της οικίας Σαριπόλου στη γωνία των οδών Χαλκοκονδύλη και Πατησίων (περ. 1871) συνδυάζεται με μία ακόμη σύνθεση ρωμαϊκής έμπνευσης: τις γραμμικές συνθέσεις με πληθώρα μονοχρωματικών ταινιών σε ποικίλα χρώματα[57]. Τέτοιες συνθέσεις εμφανίζονται ήδη στο Πανεπιστήμιο, αλλά ακόμη συχνότερα σε κατοικίες, ενίοτε με ιδιαίτερα εκλεπτυσμένα αποτελέσματα, όπως στο Ιλίου Μέλαθρον, την οικία Αθανασάκη (εικ. 6), το κτήριο επί των οδών Αιόλου 98 και Σταδίου 56.

Πολύ σπανιότερα είναι τα παραδείγματα αξιοποίησης θεμάτων από τον αρχαίο αιγυπτιακό πολιτισμό. Το αρχοντικό Σωτήρη Ανάργυρου στη Ντάπια Σπετσών που οικοδομήθηκε το 1903-1904 σε σχέδια του αρχιτέκτονα Παναγιώτη Ζήζηλα[58] αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Σε ένα εκλεκτικιστικό σύνολο με αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία σε ύφος κλασικισμού, νεομπαρόκ και art nouveau, περιλαμβάνεται ο χώρος του γραφείου σε νεοαιγυπτιακό ύφος που παραπέμπει στα βιώματα και τις επιχειρηματικές δραστηριότητες του αρχικού ιδιοκτήτη και παραγγελιοδότη (εικ. 7). Ο Αναστάσιος Ανάργυρος διέμεινε για σύντομο χρονικό διάστημα στην Αίγυπτο στα νεανικά του χρόνια[59], ενώ αργότερα ως καπνοβιομήχανος στις Η.Π.Α. έκανε εισαγωγές καπνού από την Τουρκία. Η επιχειρηματική του επιτυχία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το εμπόριο τουρκικών τσιγάρων, τα πακέτα των οποίων έφεραν αιγυπτιακά θέματα[60]. Η εξαγωγική δύναμη των αιγυπτιακών τσιγάρων εκτοξεύεται μετά την έλευση του βρετανικού στρατού στην Αίγυπτο το 1882[61] και ως εκ τούτου η διάθεση του Ανάργυρου να εδραιωθεί στη συνείδηση της αμερικανικής αγοράς μια αόριστη διασύνδεση των προϊόντων του με τη μακρινή χώρα της Ανατολής αποτέλεσε στοχευμένη εμπορική κίνηση. Επιπλέον, ο Ανάργυρος ανδρώθηκε επιχειρηματικά σε μία χώρα –τις Η.Π.Α.– που ήταν πολύ δεκτική στην «Αιγυπτιακή Αναβίωση», με ιδιαίτερη έμφαση στην εφαρμογή αιγυπτιάζουσας ρυθμολογίας σε κτήρια εμπορικού χαρακτήρα[62] και ψυχαγωγίας. Κατά ανάλογο τρόπο που η «αιγυπτομανία» της Γαλλίας μετά τη ναπολεόντεια Αιγυπτιακή Εκστρατεία συνδέθηκε με τις γαλλικές επιτυχίες της αρχικής φάσης της εκστρατείας[63], θα έλεγε κανείς ότι η νεοαιγυπτιακή διακόσμηση στο γραφείο του Ανάργυρου υπενθύμιζε τις επιχειρηματικές του κατακτήσεις.

Σε μετόπη στο κέντρο του στηθαίου της επίπεδης στέγης αναγράφεται ΝΗΙΘ, το όνομα της Αιγύπτιας θεότητας που ταυτίζεται με την Αθηνά, προστάτιδα των τεχνών. Στη βάση της κλίμακας εισόδου είναι τοποθετημένα δύο αγάλματα σφιγγών. Το γραφείο του Σ. Ανάργυρου είναι διακοσμημένο με αιγυπτιακά μοτίβα αντλημένα από το βιβλίο του Prisse d'Avennes,

---

(οροφογραφία για την οικία Ψύχα στην Αθήνα). Εθνική Πινακοθήκη, Αρχείο Ziller, σχέδια αρ. 85, 275, 280.

55 Για φωτογραφίες του κτηρίου βλ. Καραβία 1988, 73, 118.

56 Π.χ. στην οικία Τομπάζη στις Κεχριές της Εύβοιας, βλ. Φαφούτης 1998, εικ. σε σελ. 27.

57 Πρόκειται για το υπνοδωμάτιο της Αντωνίνας Σαριπόλου, βλ. Ανδρεάδη κ.ά. 1995, εικ. σε σελ. 109.

58 Σταματίου 1973, 9, 55.

59 Σταματίου 1973, 29.

60 Π.χ. στα τσιγάρα με τις επονομασίες Murad, Helmar, Turkish Trophies, Egyptian Deities, Eyptienne Luxury, Mogul. Είναι ίσως αξιοσημείωτο ότι για λόγους προφανώς εμπορικούς, τονίζεται η «ανατολίτικη» προέλευση των τουρκικών τσιγάρων μέσω διακόσμησης με αιγυπτιακά θέματα, ενώ σε άλλα εμπορικά σήματα τσιγάρων που τω όντι προέρχονταν από την Αίγυπτο, οι αντίστοιχες διαφημίσεις και τα πακέτα δεν αξιοποιούν με έμφαση τέτοια θεματολογία π.χ. διαφήμιση της καπνοβιομηχανίας Δημητρίνο στο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, κατάλογος έκθεσης, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, Αθήνα, 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000, εικ. 92.

61 Για την ενασχόληση της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο με την καπνοβιομηχανία και την επιρροή που εκείνη άσκησε στη χάραξη πολιτικής εκ μέρους του αιγυπτιακού κράτους, κυρίως από τον ύστερο 19ο αιώνα, βλ. Πολίτης 1928-30, 286-304. Παλαιολόγος 1953, 247-261. Χατζηφώτης 1999, 359-361.

62 Curl 2005, 260. Humbert κ.ά. 1994, 509.

63 Humbert κ.ά. 1994, 252.

Histoire de l'art egyptien: d'après les monuments, depuis les temps plus reculés jusqu'a la domination romaine, 1878-79, Paris: A. Bertrand. Στον τοίχο το ζικζακωτό μοτίβο των υδάτων του Νείλου ακολουθείται από την τριμερή επαναλαμβανόμενη διάταξη παπύρου –άνθους λωτού– κλειστού άνθους, συμβολική της διαδικασίας άνθισης της φύσης. Το ανώτερο επίπεδο των τοίχων περιτρέχει ζώνη με γραμμικά θέματα, επαναλαμβανόμενο ονοματόσημο και το μοτίβο του ηλιακού δίσκου πλαισιωμένου από ουραία και φτερά γύπα. Η οροφή κοσμείται περιμετρικά με ποικίλες ζώνες και κεντρικά με δίκτυο διαπλεκόμενων μοτίβων εν είδει σχηματοποιημένων αστέρων[64]. Το σύνολο διέπεται από ροή και συνοχή, ανάλογες ενός διακοσμητικού συνόλου που θα μπορούσε να υπάρχει σε έναν αιγυπτιακό ναό. Φυσικά, το ελληνικό παράδειγμα έχει παρακάμψει τη συμβολική σημασία από την οποία χαρακτηρίζονται σταθερά τα αιγυπτιακά μοτίβα[65], και έχει επενδυθεί διαφορετικές αναφορές.

Η αξιοποίηση αιγυπτιακών ή αιγυπτιαζόντων στοιχείων στη μορφολογία ενός κτηρίου ως αναφορών στα βιώματα των παραγγελιοδοτών είναι ίσως ο συχνότερος λόγος επιλογής τους στον ελλαδικό χώρο[66]. Η άφιξη ομογενών από την Αίγυπτο κυρίως μετά το 1880[67] οδηγεί σε ανέγερση κατοικιών Αιγυπτιωτών σε εξοχικά προάστια όπως την Κηφισιά και σε περιοχές του κέντρου της Αθήνας όπως τη Νεάπολη[68]. Σε αυτήν την πελατεία απευθυνόταν πιθανόν ο Ziller όταν σχεδίαζε το 1899 την «Αιγυπτιακή έπαυλη» για την «Αιγυπτιακή συνοικία» του Ι.Γ. Πεσμαζόγλου στην Κηφισιά[69], που παρέμεινε ως πρόταση[70], ενώ έναν ανάλογο προσωπικό συσχετισμό είχε πιθανόν η τοπιογραφία με «ανατολίτικο» θέμα που κοσμεί την οροφή της εισόδου σε κατοικία επί των οδών Ιπποκράτους και Μεθώνης στη Νεάπολη (περ. 1920).

Ένα σπάνιο για τα ελληνικά δεδομένα παράδειγμα που απηχεί το διεθνή ενθουσιασμό για τα αιγυπτιακά θέματα –κυρίως στις εφαρμοσμένες τέχνες– μετά από ανακαλύψεις-ορόσημα στην αιγυπτιακή αρχαιολογία, είναι η επονομαζόμενη «Έπαυλη της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος» στην Ερέτρια της Εύβοιας. Πρόκειται για ένα διώροφο κτήριο που επιλεκτικά υιοθετεί κλασικιστικά στοιχεία (υπερυψωμένο πρόπυλο με πεσσούς, στο οποίο οδηγούν δύο συμμετρικές καμπύλες κλίμακες· παραστάδες με κλασικιστικά επίκρανα εκατέρωθεν των ανοιγμάτων· προεξέχον γείσο με σταγόνες στην επίστεψη του κτηρίου· πήλινα αγάλματα στο στηθαίο της οροφής και τον κήπο) δημιουργώντας ένα αποτέλεσμα στο πνεύμα της γραφικής αρχιτεκτονικής που αποπνέει το γούστο και τις δυνατότητες ενός εμπειρικού τεχνίτη (π.χ. τα μέρη που συναποτελούν το κτήριο υψώνονται σε διαφορετικά επίπεδα· η συμμετρία εξαντλείται στην πρόσοψη καθώς από τις πλάγιες πλευρές προβάλλουν χώροι που διασπούν το ορθογώνιο της κάτοψης, όπως ένας κυκλικής κάτοψης πύργος εν είδει φάρου). Η έπαυλη

64 Ευχαριστώ θερμά τον Δρα Βασίλη Χρυσικόπουλο, αιγυπτιολόγο – αρχαιολόγο για την πολύτιμη βοήθεια και τις συζητήσεις μας σχετικά με τη μελέτη των εν λόγω τεκμηρίων, την επισήμανση της συμβολικής σημασίας της διακόσμησης στα αιγυπτιακά μνημεία, την υπόδειξη σχετικής βιβλιογραφίας, την περιγραφή αιγυπτιακών μοτίβων.

65 Arnold 2003, 235.

66 Η επιλογή της νεοαιγυπτιακής ρυθμολογίας από παραγγελιοδότες με ειδικό επαγγελματικό ή καλλιτεχνικό ενδιαφέρον για τον πολιτισμό της Αιγύπτου είναι συχνότατο φαινόμενο και στην υπόλοιπη Ευρώπη, βλ. παραδείγματα σε Humbert κ.ά. 1994, 314-315, 450-452.

67 Σκαρπιᾶ-Χόιπελ 1976, 276.

68 Φιλιππίδης 1984, 134, 145.

69 Βλ. εικόνα σε Κασιμάτη 2010, 227. Σε αυτό το σχέδιο ο Ziller ακολουθεί μια τριμερή διάταξη, τόσο στους κάθετους όσο και στους οριζόντιους άξονες, με ελαφρώς προβάλλοντα τον μεσαίο κάθετο άξονα. Η διάταξη αυτή στη βασική της μορφή εμφανίζεται επίσης στην πρόσοψη της οικίας Ψύχα (Κασιμάτη 2010, εικ. σε σελ. 181). Για τα διακοσμητικά μοτίβα φαίνεται πως είχε λάβει υπόψη τους έγχρωμους πίνακες από το πολύτομο έργο του Lepsius (1849-1859).

70 Η οικοδόμηση κτηρίων σε αποκλειστικά νεοαιγυπτιακό ρυθμό εξωτερικά και εσωτερικά ήταν σπάνια, προφανώς εξαιτίας της εκκεντρικότητας που απέπνεαν. Το σύνηθες ως προς την εσωτερική διακόσμηση ήταν η απόδοση ενός χώρου του κτηρίου σε αυτόν το ρυθμό, βλ. Humbert κ.ά. 1994, 253 κ.ε.

προσφέρει φόρο τιμής στην Αρτέμιδα Αμαρυνθία –η οποία λατρευόταν στην περιοχή– όπως εύλογα φανερώνει η χαραγμένη στο επιστύλιο του προπύλου ονομασία της[71]. Οικοδομήθηκε περίπου το 1900, πιθανόν από τον Αθανάσιο Σταύρου Γεωργιάδη (†1929) που είχε δώσει το όνομα Άρτεμις και σε ένα από τα παιδιά του[72]. Το μονόγραμμα με τα διαπλεκόμενα γράμματα ΓΑΓ που απαντάται στη διακόσμηση του κτηρίου πιθανόν αποτελεί συνδυασμό από τα αρχικά των ονομάτων του ζεύγους των πρωιμότερων ιδιοκτητών που παραδίδονται, Αθανασίου και Αθηνάς Γεωργιάδη[73].

Βασικό χαρακτηριστικό του διακοσμητικού προγράμματος είναι η ώσμωση αιγυπτιακών και αρχαιοελληνικών μοτίβων. Η απεικόνιση της περίφημης μάσκας από τον τάφο του Τουταγχαμών (εικ. 8) που ανακαλύφθηκε το 1922, λειτουργεί ως terminus post quem για τη φιλοτέχνηση του διακόσμου[74]. Είναι αξιοσημείωτο ότι η απόδοση του ονόματος του Αιγύπτιου βασιλιά στα ελληνικά («Τουτ-Αν-Χαμών») ακολουθεί την συνήθη τριμερή αναγραφή του ονόματος στις πρώτες ξενόγλωσσες δημοσιεύσεις και συνδυάζεται με την απεικόνιση ενός ελληνικού κανθάρου. Στην επίστεψη ενός εσωτερικού ανοίγματος σχηματίζεται το μοτίβο του ηλιακού δίσκου πλαισιωμένου από ουραία και φτερά γύπα, ο οποίος φέρει την επιγραφή «Βούβαστις», αναφερόμενη στην αιγυπτιακή πόλη αλλά και τη θεότητα που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο ταυτιζόταν με την Αρτέμιδα[75]. Οι τοιχογραφίες περιλαμβάνουν ακόμη τις μορφές ενός φαραώ, ενός κυνηγού σε βάρκα, ελληνικά αγγεία και φυτικά μοτίβα. Η συνύπαρξη αιγυπτιακών και ελληνικών θεμάτων εκτείνεται και στον γλυπτό διάκοσμο του εξωτερικού περιβάλλοντος, όπου δύο σφίγγες-φύλακες στη βάση της κεντρικής κλίμακας συνυπάρχουν με κλασικιστικά αγάλματα της Αθηνάς, του Απόλλωνα (;) κ.ά.

Τα θέματα στη διακόσμηση της έπαυλης της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος προφανώς αποσκοπούν στην προβολή μιας διευρυμένης αρχαιογνωσίας που περιλαμβάνει δεδομένα και άλλων αρχαίων πολιτισμών, πλην του αρχαιοελληνικού. Δομική παράμετρος κατανόησης των συγκεκριμένων επιλογών αποτελεί η νέα φάση της δυτικής «αιγυπτομανίας» που τροφοδοτήθηκε σε διεθνές επίπεδο μετά την ανακάλυψη του τάφου του Τουταγχαμών. Η άντληση πραγματικών δεδομένων της αιγυπτιακής τέχνης για το σχεδιασμό νεοαιγυπτιακών δημιουργιών αποτελεί μια εξέλιξη που αναπτύσσεται από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μέσω της άμεσης εμπλοκής αιγυπτιολόγων και θεωρητικών μελετητών σε τέτοιες διαδικασίες. Η έπαυλη της Ερέτριας απηχεί αυτή την εξέλιξη παραμένοντας ωστόσο σε ένα επίπεδο «λαϊκίζουσας» ποιότητας λόγω των σχεδιαστικών αδυναμιών και της έντονα διακοσμητικής διάθεσης στον τρόπο συνδυασμού ελληνικών και αιγυπτιακών θεμάτων. Η μίξη ελληνικών και αιγυπτιαζόντων στοιχείων δεν είναι άγνωστη στην ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική και διακόσμηση ήδη από τον 19ο αιώνα. Ενίοτε μάλιστα εδραζόταν σε θεωρητικό υπόβαθρο[76]. Στο ελληνικό παράδειγμα εκπέμπεται η αντίληψη ενός αόριστου συσχετισμού που διατρέχει τους δύο πολιτισμούς μέσω της θεάς Αρτέμιδος, και παράλληλα διατηρείται μια ισχυρή ελληνοκεντρική θεώρηση.

---

71 Στράβ. 1.1.10. Παυσ. 1.31.5: υπήρχε διάσημος ναός της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος και εορτάζονταν τα Αμαρύνθια προς τιμήν της θεάς.

72 Οι εκτιμήσεις σχετικά με τη χρονολογία οικοδόμησης και τα εμπλεκόμενα πρόσωπα συνάγονται από πληροφορίες σε έγγραφα που φυλάσσονται στο αρχείο της Δ.Α.Ν.Σ.Μ. του άλλοτε Υπουργείου Πολιτισμού.

73 Τα στοιχεία σχετικά με τους ιδιοκτήτες αντλούνται από το συμβόλαιο αγοραπωλησίας αρ. 6469/19-7-1988 της συμβολαιογράφου Μαρίας Μάνη-Χαμάκου στην Αμάρυνθο Ευβοίας.

74 Οι πρώτες δημοσιεύσεις των ευρημάτων από τον τάφο του βασιλιά Τουταγχαμών έγιναν στο τρίτομο βιβλίο του Howard Carter (1923-33).

75 Ηρόδ. 2.137.5.

76 Μία εξέχουσα περίπτωση μίξης ελληνικών και αιγυπτιακών στοιχείων αποτελεί μέρος του αρχιτεκτονικού έργου του Alexander Thomson (1817-1875), ο οποίος θεωρούσε ότι η αιγυπτιακή αρχιτεκτονική αποτέλεσε πρότυπο της ελληνικής, βλ. Curl 2005, 334-340.

Ο συντελεστής των προσωπικών δεδομένων παραγγελιοδοτών και δημιουργών που οδηγεί στην επιλογή μοτίβων από άλλους αρχαίους πολιτισμούς είναι υψηλότερος στα παραδείγματα των νεοαιγυπτιακών διακοσμήσεων, ωστόσο αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο και για τις ρωμαϊκές. Η άντληση μοτίβων από τη ρωμαϊκή τέχνη περιορίζεται σε έργα υψηλού προϋπολογισμού ή σε δημιουργούς ιδιαίτερης εξοικείωσης (λόγω σπουδών ή καταγωγής) με τα ρωμαϊκά ευρήματα, ενώ συχνότατα αντανακλά τις προσωπικές προτιμήσεις και την παιδεία των εμπλεκομένων. Δεν πρέπει, επίσης, να παραβλέπεται ο ανασταλτικός παράγοντας των εξειδικευμένων γνώσεων που απαιτούνταν για την εφαρμογή τους. Δεν είναι τυχαίο, ότι όσοι ζωγράφοι είναι γνωστοί ότι εκτέλεσαν νεοπομπηιανού τύπου διακοσμήσεις στην Αθήνα, ήταν ξένης καταγωγής (Γερμανοί ζωγράφοι στα Ανάκτορα, Βικέντιος Λάντσα στο Πανεπιστήμιο, Juri Subič στο Ιλίου Μέλαθρον, Bilancioni στην οικία Σερπιέρη). Περισσότερο συχνή και διευρυμένη και σε χαμηλότερου προϋπολογισμού οικοδομήματα, είναι η εμφάνιση μεμονωμένων μοτίβων ρωμαϊκής έμπνευσης, που αναπαράγονται χωρίς απαραίτητα να προϋποθέτουν ιδιαίτερη επίγνωση και ενδιαφέρον για τις ρωμαϊκές καταβολές τους. Ειδικά οι γραμμικές συνθέσεις προσφέρονταν με τις τεχνικές που ακολουθούσαν οι ζωγράφοι-διακοσμητές και τα συνεργεία τους (αναπαραγωγή πανομοιότυπων μοτίβων με οδηγούς-stencil και ζωγραφική απόδοση ευθείων γραμμών μέσω νημάτων). Η μη εκτεταμένη εφαρμογή τέτοιων προτύπων συνδέεται αφενός με την πάνδημη προτίμηση σε αρχαιοελληνικά μοτίβα και αφετέρου με τη σταδιακή εισαγωγή και άλλων ρυθμολογικών τάσεων, του Ιστορισμού και του Jugendstil κατά τη ροή του 19ου αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Accademia ercolanese di archeologia. 1757-65. *Le pitture antiche d'Ercolano e contorni incise con qualche spiegazione*. Vols. 1-4. Napoli: Regia Stamperia.

_____. 1779. *Le pitture antiche d'Ercolano e contorni incise con qualche spiegazione.* Vol. 7. Napoli: Regia Stamperia.

Ανδρεάδη, Α. κ.ά. 1995. *Αθηνά Σαριπόλου-Λίβα. Μια αθηναία ζωγράφος του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Μπάστας Πλέσσας.

Arndt, H. 1964. *Gartenzimmer des 18. Jahrhunderts*. Darmstadt: Franz Schneekluth.

Arnold, D. 2003. *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*. Cairo: The American University in Cairo Press.

Börsch-Supan, E. 1967. *Garten-, Landschafts- und Paradiesmotive im Innenraum. Eine ikonographische Untersuchung.* Berlin: Hessling.

Γύζης, Ν. 1953. *Ἐπιστολαὶ τοῦ Νικολάου Γύζη*. Ἐπιμ. Γ. Δροσίνη. Ἀθῆναι: Ἐκλογή.

Carter, H. 1923-33. *The Tomb of Tut-Ankh-Amen*. London – Toronto – Melbourne – Sydney: Cassell and Company Ltd.

Cerillo, E. 1886. *Dipinti murali di Pompei*. Napoli.

Choisy, A., 1904. *L'art de bâtir chez les Égyptiens*. Paris: Édouard Rouveyre.

Cresti, C., και C. Rendina. 2005. *Die Römischen Villen und Paläste*. Köln: Könemann.

Curl, J.S. 2005. *The Egyptian Revival*. London – New York: Routledge.

D'Amelio, P. 1899. *Nuovi scavi di Pompei: casa dei Vettii. Appendice al dipinti murali*. Napoli: Richter & Co.

Δεμενεγή-Βιριράκη, Α. 1994. *Παλαιά Ανάκτορα Αθηνών: 1836-1986*. Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.

Desgodetz, A. 1779. *Les édifices antiques de Rome (Atlas)*. Seconde édition. Paris: Nouvelle édition.

Δρίτσας, Π., και Συνεργάτες. 2002. «Μελέτη συντήρησης ζωγραφικού διακόσμου διατηρητέας οικίας Δ. Σπέντζα. Θέση: Φιλιατρά Μεσσηνίας. Εργοδότης: Αντωνία Σπέντζα.» Αθήνα, αδημοσίευτη μελέτη.

Δροσίνης, Γ., επιμ. 1938. *Γεώργιος Νάζος καὶ τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν*. Ἀθῆναι.

Ebe, G. 1893. *Die Schmuckformen der Monumentalbauten aus allen Stilepochen seit der griechischen Antike*. Berlin: Siemens.

Gargiulo, R. 1845. *Recueil des monuments les plus intéressants [du Musée Royal-Bourbon]*. Vols. I-II. Seconde edition. Naples.

Hansen, T. 1846. «Ein Privatsgebäude in Athen.» *Allgemeine Bauzeitung* 11:287-288.
_____. 1884. «Ausstellungsgebäude in Athen (Olympion).» *Allgemeine Bauzeitung* 49:64.
Humbert, J.-M., M. Pantazzi, και C. Ziegler. 1994. *Egyptomania: Egypt in Western Art, 1730-1930*. Paris: Réunion des Musées Nationaux – Ottawa: National Gallery of Canada.
Καραβία, Μ. 1988. *Κηφισιά. Ομορφιά και Μνήμη*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
Κασιμάτη, Μ., επιμ. 2010. *Ερνέστος Τσίλλερ Αρχιτέκτων [1837-1923]*. Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου.
Καυταντζόγλου, Λ. 1845. *Ἀπάντησις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Κ. Κλεάνθους ἔκθεσιν, περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις ἀνεγερθησομένου καταστήματος τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρίας*. Ἀθῆναι: Ἐκ τοῦ Φιλολάου Τυπογραφίας.
_____. 1846. *Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἐπέτειον τελετὴν τοῦ Βασιλικοῦ Πολυτεχνείου ἐπὶ τῆς κατὰ τὸ δεύτερον καλλιτεχνικὸν ἔτος ἐκθέσεως τῶν διαγωνισμῶν*. Ἐν Ἀθήναις: Δημόσιον Τυπογραφεῖον.
_____. 1847. *Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἐπέτειον τελετὴν τοῦ Βασιλικοῦ Πολυτεχνείου ἐπὶ τῆς κατὰ τὸ τρίτον καλλιτεχνικὸν ἔτος ἐκθέσεως τῶν διαγωνισμῶν*. Ἐν Ἀθήναις: Τυπ. Φιλαδελφεύς, Χ. Νικολαΐδου.
_____. 1880. *Τὰ Ὀλύμπια ἐν Φαλήρῳ καὶ τὸ νῦν μεταρρυθμιζόμενον Ζάππειον*. Ἀθήνησιν.
Κορρές, Γ.Σ., και Σ.-Ν. Ταράντου. 1991. «Ιλίου Μέλαθρον: Το κλασσικό δημιούργημα του Τσίλλερ.» Στο *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, επιμ. Γ. Βελένης, 943-981. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
Λάμπρος, Σ. 1914. *Νέος Ἑλληνομνήμων*. Τόμ. 11. Ἀθήνησιν: Τυπογραφεῖον Π.Α. Πετράκου.
Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών 1997. Τόμ. Α'. Αθήνα: Μέλισσα.
Lepsius, C.R. 1849-1959. *Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien*. Band 1-12. Berlin: Nikolaische Buchhandlung.
Mabel, G. 1995. *Livia's Garden Room at Prima Porta*. New York: New York University Press.
Mauch, J. 1872. *Architektonischen Ordnungen der Griechen und Römer*. Berlin: Ernst & Korn.
Μαυρίκα, Β. 2005. «Γραπτές διακοσμήσεις σε δημόσια & ιδιωτικά αρχιτεκτονήματα στην Αθήνα: 1832-1930.» Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
_____. 2017. «Η τοιχογραφία της "Μάχης στη Μουλβία Γέφυρα" του Αλέξανδρου Δαμίρη: Μέγας Κωνσταντίνος και εθνική ιστοριογραφία τον ύστερο 19ο αιώνα.» Στο *Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Κτήριο Θεολογικής Σχολής, Πανεπιστημιούπολη, 13-15 Νοεμβρίου 2015). Πρακτικά*, επιμ. Ι. Στουφή-Πουλημένου και Σ. Μαμαλούκος, 461-477. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
Mazzoleni, D., και U. Pappalardo. 2005. *Pompejanische Wandmalerei*. München: Hirmer.
Montanaro, C.V., και A. Fasolo. 1999. *Palazzi and Villas of Rome*. Rome: Arsenale.
Μπόλης, Ι. 2000. «Οι καλλιτεχνικές εκθέσεις. Οι καλλιτέχνες και το κοινό τους στην Αθήνα του 19ου αιώνα.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
Müller, H. 1957. *Natur-Illusion in der Innenraumkunst des späteren 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Erkenntnis von Rokoko und Frühklassizismus*. Διδακτορική διατριβή, Hannover. Göttingen: Hella Muller.
Nerdinger, W., επιμ. 1992. *Friedrich von Gärtner. Ein Architektenleben 1791-1847*. München: Klinkhardt und Biermann.
Niemmann, G., και F. Von Feldegg. 1893. *Theophilos Hansen und seine Werke*. Wien: A. Schroll & Co.
Παλαιολόγος, Τ. 1953. *Ὁ Αἰγυπτιώτης ἑλληνισμός. Ἱστορία καὶ Δρᾶσις (753 π.Χ.-1953)*. Τόμ. 1. Ἀλεξάνδρεια.
Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ, Ε. 1980. «Τοιχογραφίες.» *ΑΔ* 35 Β1:337.
Παπαστάμος, Δ. 1973. *Ἐ. Τσίλλερ. Προσπάθεια Μονογραφίας*. Ἀθῆναι: Ἀθηναϊκὸ Κέντρο Ἐκδόσεων.
Perrot, G., και C. Chipiez. 1882. *Histoire de l'Art dans l'Antiquité: L'Égypte*. Vol. I. Paris: Hachette.
Πολίτης, Α. 1928-30. *Ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεωτέρα Αἴγυπτος: συμβολὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεωτέρας Αἰγύπτου*. Τόμ. 2. Ἀλεξάνδρεια – Ἀθῆναι: Γράμματα.
Quednau, R. 1979. *Die Sala di Costantino im Vatikanischer Palast*. Hildesheim – New York: Olms.
Σκαρπιᾶ-Χόιπελ, Ξ. 1976. «Ἡ μορφολογία τοῦ γερμανικοῦ κλασικισμοῦ (1789-1848) καὶ ἡ δημιουργικὴ ἀφομοίωσή του ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ (1833-1897).» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
Σταματίου, Γ. 1973. *Ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Σωτήριος Ἀνάργυρος: ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀναργυρείου καὶ Κοργιαλενείου Σχολῆς Σπετσῶν.
Stieglitz, C.L. 1801. *Archäologie der Baukunst der Griechen und Römer*. Weimar: Verl. des Industrie-Comptoirs.
Τραυλός, Ἰ., και Ἀ. Κόκκου. 1980. *Ἑρμούπολη: ἡ δημιουργία μιᾶς νέας πόλης στή Σύρο στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα*. Ἀθήνα: Ἐμπορική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.
Τριανταφυλλόπουλος, Δ. 2015. «Μέγας Κωνσταντίνος και Μεγαλέξανδρος στα Ιωάννινα. Ιερο-κοσμικός

χώρος στο Μεταβυζάντιο.» Στο *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, επιμ. Β. Κατσαρός και Α. Τούρτα, 527-538. Αθήνα: Καπόν.

Τσίλλερ, Ε. 1997. *Αναμνήσεις*. Επιμ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη και Α. Παπανικολάου- Κρίστενσεν. Αθήνα: Libro.

Τσιόδουλος, Σ. 2009. *Η ζωγραφική των σπιτιών του Ζαγορίου: τέλη 18ου – αρχές 20ού αιώνα. Ιστορική και πολιτισμική πρόσέγγιση*. Αθήνα: Ριζάρειο Ίδρυμα.

Φαφούτης, Γ. 1998. *Λαϊκές τοιχογραφίες της Εύβοιας*. Χαλκίδα: Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Εύβοιας.

Φιλιππίδης, Δ. 1984. *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα.

_____. 1995. *Λύσανδρος Καυταντζόγλου*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

_____. 1998. *Διακοσμητικές Τέχνες: Τρεις αιώνες τέχνης στην ελληνική αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα.

Φρεαρίτης, Κ. 1864. *Τὰ κατὰ τὴν ἀποπεράτωσιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*. Ἐν Ἀθήναις: Τυπ. Νικήτας Γ. Πάσσαρης.

Visconti, E. 1817. *Iconographie romaine*. Paris: Impr. de P. Didot l'aîné.

Χατζηφώτης, Ι.Μ. 1999. *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου ελληνισμού*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Χρήστου, Χ. 1985. *Το αρχοντικό της Αγροτικής τράπεζας*. Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα.

Εικ. 1. Κατοικία Νικολάου Νάζου, Χαϊδάρι. Διάκοσμος «τραπεζαρίας», 1864-1865.

Εικ. 2. Guglielmo Bilancioni, *Άποψη της Αθήνας από τον Πειραιά*, λάδι σε μουσαμά επικολλημένο σε χαρτόνι. Museo della Città di Rimini.

Εικ. 3. Οικία Ernst Ziller, Μαυρομιχάλη 4, Αθήνα. Διάκοσμος αίθουσας υποδοχής (;) στον α' όροφο (λεπτομέρεια).

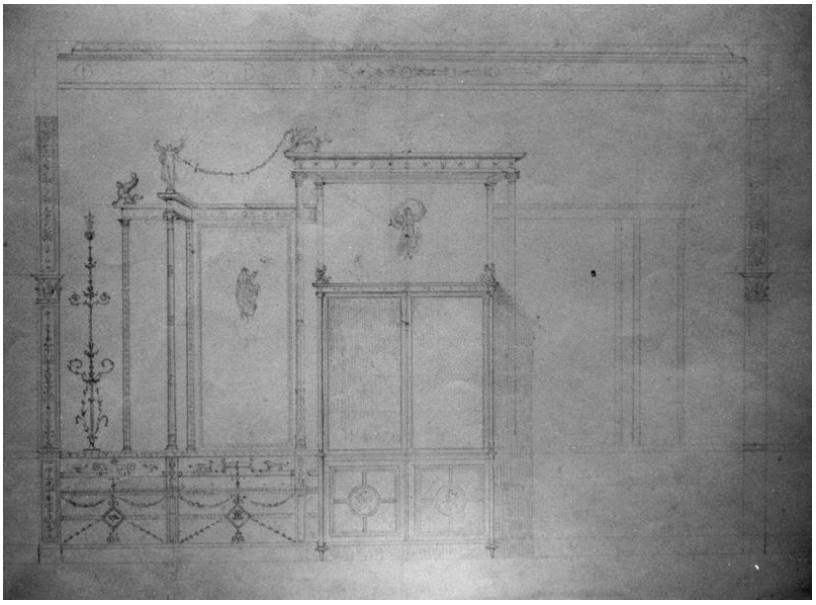

Εικ. 4. Ernst Ziller, σχέδιο τοιχογραφίας (Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Αρχείο Ziller, αρ. 269).

Εικ. 5. Ernst Ziller, σχέδιο οροφογραφίας για την πλατεία του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών (λεπτομέρεια) (Αρχείο Πινακοθήκης Δήμου Αθηναίων, αρ. 948).

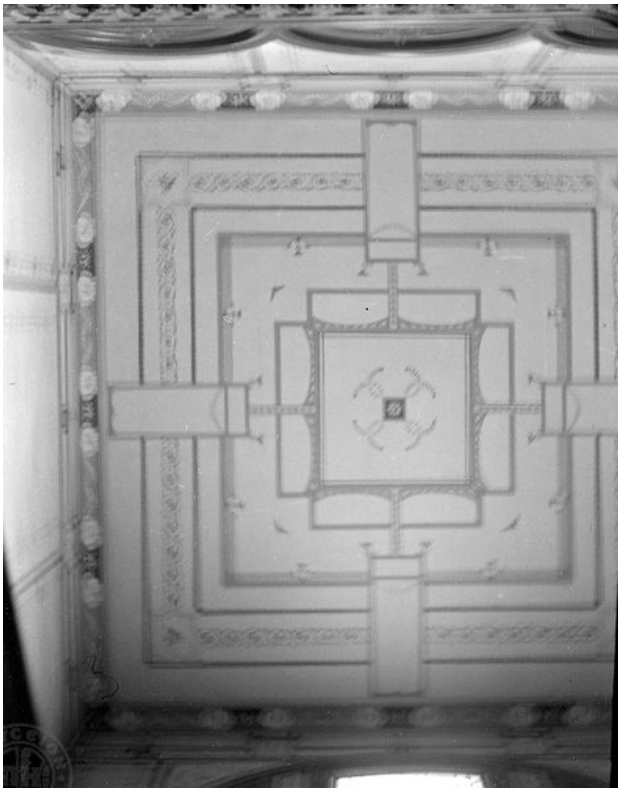

Εικ. 6. Οικία Αθανασάκη στις οδούς Ακαδημίας και Κανάρη, Αθήνα (κατεδαφισμένη) (Μουσείο Μπενάκη, Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής, Φωτογραφικό Αρχείο Παύλου Μ. Μυλωνά, αρ. 720).

Εικ. 7. Οικία Σωτηρίου Ανάργυρου, Σπέτσες, 1903-4. Διάκοσμος γραφείου.

Εικ. 8. Έπαυλη Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, Ερέτρια, οικοδ. περ. 1900 (λεπτομέρεια τοιχογραφίας).

Απηχήσεις αρχαιοελληνικότητας στη νεοελληνική ποίηση

Η περίπτωση των μνημείων

Ευφροσύνη-Εριέττα Δεληγιάννη

SUMMARY: THE INFLUENCE OF GREEK ANTIQUITY ON MODERN GREEK POETRY

This is an article about the influence of Greek antiquity on modern Greek poetry.
In the first part we argue that all poetical schools, from the 19th century up to nowadays, have used the ancient Greek world (myths, monuments and literacy) in a realistic or symbolic way. Through this use, some of the poets regret for the decline of a glorious past and others combine this material with their own personal history or with difficult historical periods of Greece.
In the second part of the article 12 different poems concerning monuments (buildings, archaeological sites and sculptures of historical or prehistoric periods) are presented, in an effort to show how Greek antiquity is reflected to their subject. The poems, which are written by famous poets such as A. Sikelianos, G. Seferis, K. Dimoula and others, refer to the following: the Temple of Olympian Zeus in Athens, the Parthenon, the Dexileos stele, the Temple of Aphaia in Aegina, the island of Santorini, Mycenae, Asine, an ancient theater, the labyrinth, statues of the Parthenon and the Erechtheion and Delphi.
The main conclusion is the deep, wide and continuous relationship between ancient Greek world and modern Greek poetry. This fact shows the "biological" connection of Greek past and present, through the various ways adopted by different poetical movements.

Σ' έναν τόπο όπως η Ελλάδα, με ένα τόσο βαθύ αρχαιογνωστικό υπόβαθρο, είναι επόμενο οι τέχνες να βρήκαν μία πολύ πλούσια άμεση ή έμμεση θεματολογική πηγή έμπνευσης. Έτσι, το απώτατο μυθολογικό, αλλά και το αρχαίο ιστορικό παρελθόν μας, οι μύθοι, η αρχαία ελληνική γραμματεία και τα ίδια τα μνημεία μας έχουν εμπνεύσει σε μεγάλο βαθμό πολλές μορφές της νεοελληνικής τέχνης, όπως π.χ. τις εικαστικές, αλλά και τις τέχνες του λόγου και, κυρίως, τη νεοελληνική ποίηση.

Από τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους τουλάχιστον και μετά, πολλά ποιητικά ρεύματα, αλλά και αρκετοί λογοτέχνες, μεμονωμένα στρέφονται προς τον αρχαιοελληνικό κόσμο –τη γραμματεία και τα ιδεώδη του– απ' όπου αντλούν θέματα, στιχουργικές και μετρικές φόρμες καθώς και γλωσσικά πρότυπα. Η στροφή αυτή είναι εύκολα κατανοητή, αν λάβει κανείς υπ' όψιν, αφ' ενός την ανάγκη να βρεθεί μια εθνική ιδεολογία που –με την προβολή του αρχαιοελληνικού παρελθόντος και την αναβίωση της αρχαίας γλώσσας– θα αποδείκνυε την ιστορική συνέχεια της ελληνικής φυλής και αφ' ετέρου τη γέννηση μιας νέας επιστήμης, αυτής της αρχαιολογίας, που εξ ορισμού, θα ανεδείκνυε τους αρχαίους πολιτισμούς και μεταξύ αυτών και τον ελληνικό.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΤΑΣΗΣ

Η αρχή

Η αρχή αυτής της τάσης μπορεί να τοποθετηθεί ήδη στη φάση του νεοκλασικισμού[1], στην εποχή δηλαδή της αναβίωσης των αρχαίων αισθητικών αξιών, της εξιδανίκευσης της ελ-

1 Γεωργιάδου 2006, 97, 98, 102.

ληνικής και λατινικής αρχαιότητας και της επιστροφής στις πηγές, η οποία στην Ευρώπη εμφανίζεται κατά τη διάρκεια του 18ου αι., ενώ στην Ελλάδα λίγο αργότερα, στο τέλος του 18ου και ιδιαίτερα στις αρχές του 19ου αι., όταν οι Νεοέλληνες συνειδητοποιούν ότι θα έπρεπε να γίνουν αντάξιοι των αρχαίων Ελλήνων και τους μιμούνται πολύτροπα, με στόχο να φωτιστούν από την αρχαιότητα και να μπορέσουν να διεκδικήσουν την ελευθερία τους.

Από τους ποιητές της εποχής η χαρακτηριστικότερη περίπτωση βαθιάς αρχαιογνωσίας είναι αυτή του Ανδρέα Κάλβου, ο οποίος, επηρεασμένος από τα κλασικά πρότυπα, υιοθετεί την ωδή ως ποιητικό είδος και συνηθίζει τις αναφορές στην ελληνική μυθολογία, το αρχαιότροπο και μεγαλόπνοο ύφος, το κλασικότροπο μετρικό σχήμα, αλλά και τα «υψηλά» θέματα, όπως η αρετή, η ελευθερία, η πατρίδα, η τιμή, η δόξα[2]. Παράλληλα η ποίησή του βρίθει νεοκλασικών απηχήσεων, όπως είναι η επίκληση στις Μούσες, οι αρχαϊσμοί, η σύνδεση της ποίησης με τη μουσική ή ο αρκαδισμός[3].

Ο αθηναϊκός ρομαντισμός

Την ίδια τάση προς το κλασικό εμφάνισε και ο αθηναϊκός ρομαντισμός, ο οποίος, ακριβώς λόγω αυτής της σαφούς στροφής προς την αρχαιότητα και το ένδοξο κλασικό παρελθόν, ονομάστηκε και ρομαντικός νεοκλασικισμός. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι η στροφή αυτή γέμισε τους ρομαντικούς ποιητές με θλίψη και απαισιοδοξία, γι' αυτό και στο έργο τους δεν μπόρεσαν να αποφύγουν το λεγόμενο «βυρωνισμό», δηλαδή τη σύγκριση ή αντίθεση του λαμπρού αρχαίου παρελθόντος με το θλιβερό παρόν της νέας, σύγχρονής τους –προεπαναστατικής– Ελλάδας. Ο βυρωνισμός ξεκίνησε από το λόρδο Byron, ως μια αίσθηση της διάψευσης από την παρακμή και την ηττοπάθεια της σύγχρονης Ελλάδας, αλλά ακολουθήθηκε και από άλλους ευρωπαίους ρομαντικούς.

Ο παρνασσισμός

Ο παρνασσισμός, που διαδέχεται το ρομαντισμό σε ευρωπαϊκό αλλά και ελληνικό επίπεδο, είχε, σχεδόν εξ ορισμού[4], ως σκοπό την έκφραση και την πραγμάτωση του ωραίου και μέσο τη λεπτομερή επεξεργασία της μορφής. Μ' αυτήν την έννοια ο παρνασσισμός, που έδινε έμφαση στη συμπόρευση της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς με το λαϊκό πνεύμα και αναζητούσε την έμπνευσή του στους αρχαίους πολιτισμούς, αποτέλεσε μια αρχαιοελληνοκεντρική αναβίωση του νεοκλασικισμού, κατεύθυνση στην οποία συνέτεινε και η νεοσύστατη τότε επιστήμη της αρχαιολογίας[5]. Οι Έλληνες παρνασσικοί της γενιάς του '80[6] «ανακαλύπτουν» στους ευρωπαίους ομολόγους τους μια νέα χρήση των αρχαιοελληνικών θεματικών μοτίβων και συμβολισμών γενικά και του αρχαίου μύθου ειδικότερα, τον οποίο, μάλιστα, και ενσωματώνουν στην ποίησή τους, όχι ως υλικό απόδειξης του κοινού ήθους αρχαίων και νέων Ελλήνων, αλλά, πρωταρχικά, ως στοιχείο προσωπικής ποιητικής έκφρασης[7].

---

2 Γεωργιάδου 2006, 103-104.

3 Τζιόβας 1987.

4 Ο όρος παρνασσισμός συνδέεται με το όρος Παρνασσός, αφού αυτό στην αρχαιότητα θεωρείτο κατοικία των Μουσών, Γεωργιάδου 2006, 146 και *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* 2007, 1738-1739.

5 Γεωργιάδου 2006, 146.

6 Στην Ελλάδα ο παρνασσισμός έκανε την εμφάνισή του γύρω στο 1880, όταν είχε αρχίσει να παρακμάζει στην Ευρώπη, με τους ποιητές της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, όπως π.χ. το Γ. Δροσίνη, τον Κ. Παλαμά, τον Ι. Πολέμη, το Γ. Σουρή κλπ. Βλ. Γεωργιάδου 2006, 150.

7 Ψύρρας 2012.

Ο Παλαμάς, π.χ., μέσω του αρχαίου μύθου, ιστορεί τα «ίδια πάθη και ταυτόχρονα συνδέει το προσωπικό με το εθνικό, ενώ ο Βάρναλης, με το μύθο του Ορέστη ως μέσο, στο ομώνυμο ποίημα, αναδεικνύει τα προβλήματα του οικουμενικού ανθρώπου»[8].

Ο Καβάφης

Ο Καβάφης, από την άλλη πλευρά, κτίζει μια διαλεκτική σχέση με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, εφ' όσον δεν αντλεί απ' αυτόν μόνο τα παραπληρωματικά στοιχεία της αφήγησης, αλλά και αυτούσια τη φιλοσοφία των θεμάτων του, την κοσμοθεωρία των ηρώων του και τους συμβολισμούς του. Έτσι εκφράζει με δραματικό τρόπο στην ποίησή του, «πως η ιστορία δεν είναι πραγματικότητα αλλά παράσταση»[9], έχει «μια στέρεη γνώση των γεγονότων που κέντρισαν το ενδιαφέρον του και τον αφορά μόνο η μεροληπτική αναζήτηση στην ιστορία του έθνους μας, των στιγμών μελαγχολίας, πτώσης, υποχώρησης, ακμής ή παρακμής»[10], πράγμα που προϋποθέτει «μια αταλάντευτη πίστη στο φαινόμενο της διάρκειας του Ελληνισμού μέσα στο χρόνο»[11] από την προϊστορία, τη μυθολογία και την ιστορία, από τα Μυκηναϊκά μέχρι και τα Βυζαντινά χρόνια. Με όλο αυτό το υλικό δημιουργεί τα λεγόμενα ιστορικά ποιήματά του, στα οποία έχουμε προβολή ενός ή περισσοτέρων πλαστών υποκειμένων μέσα σε άμεσα ή και σε έμμεσα δηλωμένο ιστορικό πλαίσιο, χρονικό ή και τοπικό, το οποίο χρησιμεύει συνήθως ως φόντο του φανταστικού επεισοδίου, που σκηνοθετείται στο ποίημα[12], ως ένα στοχαστικό – παραβολικό βάθος[13], όπου διαμορφώνεται η «προσωπική μυθολογία»[14] του ποιητή.

Οι ποιητές του 20ού αιώνα

Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι αναφορές στο μυθολογικό και αρχαιοελληνικό παρελθόν πυκνώνουν, καθώς χρησιμοποιούνται ως πρώτη ύλη παραγωγής μιας νέας ιδεολογικής πρότασης για την ανάταση του έθνους –κυρίως μετά το 1922. Ποιητές, όπως ο Άγγελος Σικελιανός, που δηλώνει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για αναβίωση του αρχαιοελληνικού πνεύματος, επιδιώκουν, μέσα από το μύθο και τις πανανθρώπινες αλήθειες, τη «συγκρότηση μιας νέας "πίστης"», η οποία «θα εμπεριείχε τη λατρεία της φύσης και της ζωής, τις πρωτογονικές μητριαρχικές θρησκείες, το αρχαίο ελληνικό πνεύμα...τη χριστιανική συμβολική...»[15].

Αργότερα, στα έργα της γενιάς του '30, που αποτελούν την ελληνική εκδοχή του μοντερνισμού, η αναφορά σε αρχέτυπα, σύμβολα ή περσόνες του αρχαιοελληνικού κόσμου και του μύθου αξιοποιείται από το Σεφέρη, τον Εγγονόπουλο, τον Εμπειρίκο κ.ά., έτσι ώστε το παρόν και το παρελθόν να γίνονται ένα και η σκέψη να ανάγεται εύκολα από το τοπικό και το παροντικό στο παγκόσμιο και το διαχρονικό[16] και στον έλεγχο του χάους της σύγχρονής τους πραγματικότητας[17].

Αυτού του τύπου η μοντερνιστική παραγωγή και οι μυθικές αναφορές αξιοποιήθηκαν εκτεταμένα από τον Γιάννη Ρίτσο, του οποίου τα αρχαιόθεμα ποιήματα –κυρίως της «*Τέταρτης Δι-*

8 Ψύρρας 2012.
9 Στασινοπούλου 2000. Για τη θεατρική νοοτροπία στον ελληνιστικό κόσμο γενικά και στο δημόσιο βίο ειδικότερα βλ. Χανιώτης 2009.
10 Στασινοπούλου 2000, 33.
11 Στασινοπούλου 2000, 33.
12 Πιερῆς 1983.
13 Ζήρας 1999, 147.
14 Ψύρρας 2012.
15 Ψύρρας 2012.
16 Ψύρρας 2012.
17 Γεωργιάδου 2006, 188.

άστασης» με τους πολύστιχους θεατρικούς μονολόγους– μέσω της αρχαίας τραγωδίας αποτελούν φορέα διαχρονικών, καθολικών ιδεών και αρχετύπων, αλλά και πηγή έμπνευσης για τους μετέπειτα δημιουργούς[18]. Τα ποιήματα αυτά, που επαναδιαπραγματεύονται τη σχέση με τα κλασικά, τραγικά στερεότυπα[19], δίνουν στον ποιητή ένα χώρο για να στεγάσει την ατομική και οικογενειακή του ιστορία μαζί με την ιστορία της πατρίδας και τις ιδεολογικές αναζητήσεις.

Μετά τον Ρίτσο, ποιητές, όπως οι Τ. Σινόπουλος, Γ. Νεγρεπόντης, Ν. Βαλαωρίτης, Τ. Πατρίκιος κλπ.[20], χειρίζονται τον αρχαίο ελληνικό κόσμο και τον μύθο, κάποιες φορές για να αποτυπώσουν την υπαρξιακή αγωνία σε εφιαλτικές ιστορικές εποχές και άλλες φορές, πάλι, για να τοποθετηθούν κριτικά απέναντί του, ενώ οι νεότεροι, της γενιάς του ’70 και οι διάδοχοί τους, αξιοποιούν τα μυθολογικά σύμβολα προσδίδοντας σ’ αυτά μια τελείως νέα σημασία.

ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Στο συγκεκριμένο άρθρο, από το πλήθος των έργων που εμπνέονται παντοιοτρόπως από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, θα παρουσιαστούν ενδεικτικά δώδεκα ποιήματα, τα οποία καλύπτουν, κατά το δυνατόν αντιπροσωπευτικά, το χρονικό διάστημα από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μέχρι και το τέλος του 20ού και αναφέρονται –με τη σειρά που παρατίθενται– στο Ναό του Ολυμπίου Διός, στον Παρθενώνα, στη Στήλη του Δεξίλεω, στο Ναό της Αφαίας Αθηνάς, στην Ασίνη, στις Μυκήνες, σε ένα αρχαίο θέατρο, στο λαβύρινθο, στα γλυπτά Παρθενώνα – Ερεχθείου και στους Δελφούς.

Πρὸς τὴν ὑπὸ λαίλαπος δεινῆς κρημνισθεῖσαν στήλην τοῦ Ὀλυμπίου Διός[21]
του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη[22]

Σβήνοντ' ἀστέρια φλογερὰ μὲς στοῦ οὐρανοῦ τὰ βάθη·
ἐμπρός μου ἀκλόνητο βουνὸ ἐσάλεψε κ' ἐχάθη
μὲς στοῦ πελάου τὸ βάραγγα... Κι ὡστόσο εἶχα πιστέψει
ὅτι δὲν θά 'τον ἀρκετὴ γιὰ νὰ σὲ καταστρέψει
τῆς μοίρας ὅλ' ἡ δύναμις... Ἀγαπητό μου χτίριο,
λησμονημένης γενεᾶς ἄταφο μεγαθήριο!
Δέξου τὸ μοιρολόγι μου...
Ὅταν σὲ βλέπω, κλαίω...
Σὰ νά 'σουν ραχοκόκαλο προκατακλυσμιαῖο
οἱ χρόνοι σ' ἐξεκλείδωσαν, καὶ κάθε σου σφοντύλι
τώρα στὸ χῶμα σέπεται καὶ τὸ πατοῦν οἱ σκύλοι...
Ἀκατανόητος θυμός, ὀργὴ Θεοῦ, κατάρα!...
νά 'ρχονται πάντ' ἀνέλπιστες βροντές, σεισμός, ἀντάρα
ὅ,τι κι ἂν ἔχομε ψηλό, θεόρατο, μεγάλο,
νὰ μᾶς τὸ ρίχνουν καταγῆς τό 'να σιμ' ἀπὸ τ' ἄλλο!

18 Μπιλιάνη 2010.
19 *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* 2007, 189.
20 Ψύρρας 2012.
21 Το ποίημα παρατίθεται εδώ, εκτός των άλλων και διότι είναι ένα από τα καλύτερα παραδείγματα ότι η ποίηση μπορεί ενίοτε, να λειτουργήσει, αν όχι ως *ιστορίης ἀπόδειξις*, τουλάχιστον ως μία ασφαλής ιστορική πηγή.
22 Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Πρὸς τὴν ὑπὸ λαίλαπος δεινῆς κρημνισθεῖσαν στήλην τοῦ Ὀλυμπίου Διός, Ποιήματα καὶ Πεζά, Β*, Ἀθήνα: Ἴκαρος 1981 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.snhell.gr/anthology/content.asp?id=423&author_id=77. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

Ποιὸς δὲ φθονεῖ τὴ μοῖρα σου! Σκέλεθρο χαλασμένο
νὰ μένει ὀλόρθο εἶν' ἄσχημο· καλύτερα γειρμένο!
Ἄμετρες εἶδες γενεὲς νὰ λάμψουν, νὰ γεράσουν,
νὰ λιώσουνε σὰν τὸ κερί... Βαρβάρους νὰ περάσουν
σὰ σίφουνας κατάμαυρος... Ἄκουσες τὸ σφυρί τους
νὰ σοῦ συντρίβει τὸ κορμί... ἔνιωσες τὴν πνοή τους
ἐπάνωθέ σου νὰ διαβεῖ καὶ νὰ σὲ κιτρινίσει
σὰ φύλλο π' ἄσπλαγχνος βοριὰς περνώντας ἔχει ψήσει.
Ὕστερα... νύχτα φοβερή, κρυφὸ χτικιό, νεκρίλα,
γεράματ', ἀποκάρωμα καὶ φράγκικη σαπίλα.

Περνᾶ κι αὐτὸ τ' ἀνάθεμα, διαβαίν' ἡ λέπρα, ἡ ψώρα,
κ' εὐθὺς ἐπλάκωσ' ἄλλο φιὸ τὴν ἔρημή σου χώρα·
τὴν ὄργωσαν κατάσαρκα τὰ τούρκικα λεπίδια
κ' εἶδες παντοῦ τὴ σάρκα της νὰ σέρνεται κοψίδια.
Πόλεμος ἀτελείωτος γιὰ τετρακόσιους χρόνους
μὲ πεῖνα, μὲ ξεκλήρισμα, μὲ σίδερα, μὲ πόνους·
φωτιὰ παντοῦ καὶ θέρισμα... Μιὰ μέρα τὸ δρεπάνι
τοῦ Χάρου σὰν κ' ἐστόμωσε... εἶπε κ' ἐκεῖνο «φθάνει!»
Ὁ κόσμος ἐξανάσανε... Νά 'θε' βαστάξει ἀκόμα,
χίλιες φορὲς καλύτερα. Ἔμαθ' αὐτὸ τὸ χῶμα
νὰ τὸ ποτίζουν αἵματα, κι ὅταν διψᾷ στειρεύει...
Ὀλόγυρά σου κοίταξε... δὲ βλέπεις;... τί δὲ ρεύει;...

Κι ὡστόσο σὺ δὲν ἔπεσες! Ὀλόρθο κυπαρίσσι
τὰ μνήματά μας νὰ τηρᾷς ἡ μοῖρα σ' εἶχε ἀφήσει.
Οἱ χρόνοι ἐφεῦγαν φτερωτοὶ κ' ἡ νεκρικὴ εὐμορφιά σου
ἔμενε πάντοτ' ἄφθαρτη... Μιὰ μέρα ἐκεῖ σιμά σου
ἀκούστηκε ἄγριος σάλαγος... Στερνὴ ταπεινοσύνη,
ἀλλόκοτη, ἀνυπόφορη σὄμελλε νά 'ν' ἐκείνη...
Ἐπάνω στ' ἀντικέφαλο μιᾶς ἄλλης ἀδερφῆς σου
κόσμος μυρμήγκιαζε πολὺς στὰ χείλη τῆς ἀβύσσου
καὶ μὲ φωνές, μ' ἀλαλαγμοὺς ἀνεβοκατεβαίνουν
σφελάγγια ἀγεροκρέμαστα, στ' ἀγώγι τους πεθαίνουν
καὶ στὸν βαρὺ τὸν κάματο... Σκοτίδιασε, νυχτώνει...
Σκορποῦν οἱ ἀλιτήριοι... Χαράζει, ξημερώνει...
Κ' ἐκεῖ π' ὅταν ἐδιάβαινε στὸ φλογερό του δρόμο
ὁ ἥλιος μᾶς ἐστύλωνε τὸ μάτι του μὲ τρόμο,
εἶδες ἐκεῖ, μαυρόμοιρη, σιχαμερὸ σκουλήκι,
ἀγνώριστο παράλλαμα, τὴν πέτρινή του θήκη,
σκλαβιᾶς σημάδι φοβερό, ἐμπρός σου ἕναν δερβίση
μισουρανὶς νὰ χτίσει!...
Εἶχε σημάν' ἡ ὥρα σου. Στ' ἄγριο πέρασμά του
μιὰ νύχτα σ' ἔσπρωξε ὁ βοριὰς μὲ τὰ πλατιὰ φτερά του
κι ὅλη σ' ἐσώριασε στὴ γῆ... Σκέλεθρο χαλασμένο
νὰ μέν' ὀλόρθο εἶν' ἄσχημο, καλύτερα γειρμένο...

Το ποίημα αναφέρεται στα συναισθήματα που προκαλεί στον ποιητή η σταδιακή καταστροφή του ναού του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα[23]. Ο ναός περίπου εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα από την, επίσης σταδιακή, ολοκλήρωση της κατασκευής του, το 267 μ.Χ., υπέστη τη μανία των Ερούλων που κατέστρεψαν ολόκληρη την πόλη. Από την εποχή αυτή και μετά ο ναός αφέθηκε στην τύχη του έξω από τα τείχη μιας πολύ μικρότερης Αθήνας και, σταδιακά, καταστράφηκε είτε από φυσικά αίτια, είτε από ανθρώπινες επεμβάσεις, ενώ τα ερείπιά του χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή άλλων κτηρίων. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, στη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου υπήρχε τζαμί υπαίθριου τύπου και, πάνω στο επιστύλιο της νοτιοανατολικής γωνίας του ναού, κτίσμα, ίσως σκήτη στυλίτη - ασκητή[24] ή παρατηρητήριο. Από τους 104 κίονες του ναού σώζονταν 16 μέχρι το 1852, οπότε ένας θυελλώδης άνεμος έπληξε τον έναν, ο οποίος βρίσκεται μέχρι και σήμερα πεσμένος στο έδαφος, στο ίδιο ακριβώς σημείο.

Σ’ αυτό το ποίημα λοιπόν, ο Αρ. Βαλαωρίτης θρηνεί για την τύχη του ναού του Ολυμπίου Διός και, για να γίνει παραστατικότερος, απευθύνεται, σε β' πρόσωπο, στο «αγαπητό του κτίριο», βρίσκοντας την ευκαιρία να αναφερθεί σε όλες σχεδόν τις καταστροφές που αυτό είχε υποστεί στο πέρασμα του χρόνου. Έτσι, αναφέρεται με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες σε μία-μία απ’ αυτές: στο πέρασμα των βαρβάρων, υπαινισσόμενος τους Ερούλους, στο πέρασμα των Τούρκων και, βέβαια, στη μακραίωνη σκλαβιά που το διαδέχθηκε. Ο ποιητής δεν παραλείπει να κάνει μια έμμεση αναφορά στην κακή τύχη του Ελληνισμού, που συμβαίνει πολλές φορές να χάνει «ό,τι καλό, ψηλό, θεόρατο, μεγάλο» του έχει δοθεί στην ιστορία («ὅ,τι κι ἂν ἔχομε ψηλό, θεόρατο, μεγάλο, νὰ μᾶς τὸ ρίχνουν καταγῆς τό 'να σιμ' ἀπὸ τ' ἄλλο!»). Η χρήση μάλιστα εδώ του α' πληθυντικού προεξοφλεί και τη συμφωνία των αναγνωστών με τα λεγόμενα του ποιητή, ενώ ο καταγγελτικός του λόγος και ο σκληρός ρεαλισμός της περιγραφής των καταστροφών που έχει υποστεί το μνημείο αποδίδουν στο έπακρο τη βαρύτητά τους και τον πόνο που του προκαλούν... Είναι εντυπωσιακό, όμως, ότι χειρότερη καταστροφή απ’ όλες ο ποιητής θεωρεί την ανέγερση της κατασκευής πάνω στη ΝΑ γωνία του επιστυλίου του ναού, «πέτρινη θήκη τοῦ δερβίση – σκλαβιᾶς σημάδι φοβερό», και, μάλιστα, σε τέτοιο βαθμό, ώστε σχεδόν χαίρεται, όταν ο άγριος βοριάς –πρόκειται για τη θύελλα του 1852– σωριάζει στη γη έναν από τους κίονες, που ως τότε είχε αντέξει όρθιος. Στο κλείσιμο του ποιήματος, η γνώμη του ποιητή και η απέχθειά του για την πολλαπλά μειωτική κατασκευή του επιστυλίου[25] δηλώνεται σαφώς και κατηγορηματικά:

> Σκέλεθρο χαλασμένο
> νὰ μέν' ὀλόρθο εἶν' ἄσχημο, καλύτερα γειρμένο

πράγμα που δείχνει ότι προτιμά ένα μνημείο πεσμένο και κατεστραμμένο, παρά όρθιο και ταπεινωμένο από ιερόσυλες επιδρομές και βεβηλωτικές κατασκευές.

---

23 Για την ιστορία των κατασκευαστικών φάσεων του ναού, των επιδρομών και των επεμβάσεων που υπέστη βλ. Κυριακού 2007, 4-17.

24 Δεν έχουμε στοιχεία για την ακριβή χρονολογία της ανέγερσης της κατασκευής, γνωρίζουμε όμως ότι σωζόταν μέχρι τη δεκαετία του 1870, βλ. Γιοχάλας και Καφετζάκη 2012, 387-391, εξού και το 1852 –έτος που η θύελλα σώριασε τη μία από τις 16 κολόνες– η κολόνα που έπεσε και που ο ποιητής την αποκαλεί *βαριόμοιρη* είχε την «ατυχία» να έχει δει προηγουμένως την κατασκευή «πέτρινη θήκη τοῦ δερβίση – σκλαβιᾶς σημάδι φοβερό».

25 Τη σκήτη αυτή χρησιμοποίησε και Τούρκος στυλίτης και ίσως αυτό, μαζί με τις άλλες επεμβάσεις των Τούρκων στην περιοχή (όπως π.χ. η χρήση του χώρου ακόμα και για έφιππο ακοντισμό), ήταν αυτά που τον εξώθησαν στη συγγραφή του ποιήματος.

Εἰς τὸ Ὡρολόγιον τῆς Ἀγορᾶς του Αχιλλέα Παράσχου[26]

Α'.
Βάλτε φωτιὰ καὶ κάψτε το στοὺς τέσσεραις ἀγέραις
Σκορπίσετε τὴν σκόνη του· σημάδι νὰ μὴ μείνῃ·
Εἶναι ντροπὴ τόσου καιροῦ νὰ στέκεται ἡμέραις,
Ὀλόρθη ἡ ἀδιάντροπη αὐτὴ εὐγνωμοσύνη...
Γκρεμίστε το· δὲν ξέρετε στὸ ἔθνος τί ἀξίζει·
Στὸ ἔθνος; σ' ὅλους τοὺς λαούς, στὴν τέχνη, στὴ σοφία·
Διαμάντι κάθε πέτρα του, διαμάντι μᾶς κοστίζει·
Μία τοῦ Ἰκτίνου ξεστεριά, μιὰ σκέψι τοῦ Φειδία!

Β'.
Ἕνας Μιλόρδος μιὰ φορά, τοῦ σκότους ἕνας Σκῶτος,
Μέσ' τοὺς ἀνθρώπους ἔσχατος, μέσ' τοὺς ἀχρείους πρῶτος,
Ἦλθε στὴ γῆ τῆς Ἀθηνᾶς σ' ἄλλο καιρὸ καὶ χρόνο
Κ' ἔστησε τὸ ρολόγι αὐτὸ στὴν ἀγορὰ κολώνα,
Κι' αὐτὸς δὲν πῆρε τίποτα, δὲν πῆρε παρὰ μόνο
Ὀλίγα παληομάρμαρα τοῦ γέρο-Παρθενῶνα.
Εἶχε τὸ χέρι ἀνοιχτό, πολὺ μᾶς ἀγαποῦσε·
Ἦτον φιλέλλην, καθὼς λὲν' κι' αὐτὸν τὸν Ἄμπους τώρα...
Εἴδωλα, παληομάρμαρα τῶνα του χέρι ἐσποῦσε,
Μὲ τ' ἄλλο πύργο σήκωνε γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ ὥρα.
Βλέπετε, δὲν ἐπίστευε στὰ εἴδωλα ἐκεῖνος,
Καὶ εἶχε χέρι χριστιανοῦ ἀλήθεια ὁ Ἐλγῖνος...

Γ'.
Αἰῶνες ἦτον ὁ δαυλὸς τοῦ Ἡροστράτου μόνος
Καὶ νὰ τοῦ δώσῃ σύντροφο δὲν εὕρισκεν ὁ χρόνος·
Μὰ ὅ,τι δὲν ἠμπόρεσε οὔτ' ὁ καιρὸς νὰ κάνῃ,
Ὁ Σύλλας κ' οἱ Χριστιανοί, φωτιὰ καὶ Μουσουλμᾶνοι,
Ἕνας Σκωτσέζος τὤκανε κ' ἐγκρέμισεν ἐκεῖνα
Ποῦ εἶχε περιφάνεια του ὁ κόσμος καὶ στολή του,
Ποῦ τοῦ Φειδία ἔγλυψε τὸ χέρι μὲ ἀκτῖνα
Καὶ τὸ δαυλὸ συντρόφεψε τὸ γύφτικο σφυρί του!

Δ'.
Βάλτε φωτιὰ καὶ κάψτε το· δὲν εἶν' αὐτὸ ρολόγι
Τοῦ Γιούδα εἶν' τ' ἀργύρια, κατάρας μοιρολόγι·
Γκρεμίστε το· δὲν ἔχομε ἀνάγκη νὰ τ' ἀκοῦμε·
Δὲν τὸν ξεχνοῦμε κι' ἂν χαθῇ τὸ φίλεμα τὸ πλάνο·
Θαρροῦσε ὁ μωρὸς μ' αὐτὸ πῶς θὰ τὸν θυμηθοῦμε!

26 Αχιλλεύς Παράσχος, *Εις το Ωρολόγιον της Αγοράς, Ερώτων Λείψανα,* Αθήνα: Ερμής, 1997 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.snhell.gr/anthology/content.asp?id=370&author_id=35. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

Ὡσὰν νὰ μὴ πηγαίνωμε στὸν Παρθενῶνα ἐπάνω,
Ὡσὰν νὰ μὴ κυττάζωμε εἰς τὸ ἀέτωμά του
Γραμμένο μὲ τὸ χέρι του τ' ἀνίερ' ὄνομά του.
Κάθε σπασμένο μάρμαρο στ' ἀέτωμα ἐκεῖνο
«Ντροπή, φωνάζει, στὴν Φραγκιά, κατάρα στὸν Ἐλγῖνο!
Ἂ, ἡ ἀθανασία του αἰώνια θὰ ζήσῃ,
Στὸν Παρθενῶνα στάθηκε καὶ δὲν μπορεῖ νὰ σβύσῃ.
Θὰ μείνῃ τ' ὄνομά του ἐκεῖ στὸ πλάϊ τοῦ Φειδία,
Σὰν τόνομα τοῦ Σατανᾶ στὴ βίβλο τὴν ἁγία!

Αυτό το ασυνήθιστο ποίημα που ζητάει εκδίκηση, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ένας λίβελλος ειρωνείας και έντονης αγανάκτησης. Ο ποιητής, αγανακτισμένος από την ανόσια πράξη του Έλγιν, που απέσπασε βίαια τόσα γλυπτά από τη ζωφόρο του Παρθενώνα και από τα άλλα μνημεία, στρέφεται με έντονη εχθρότητα προς το «δώρο», που ο ίδιος προσέφερε στους Αθηναίους: δηλαδή προς το Ρολόι της Αγοράς[27]. Κάθε πέτρα του ρολογιού που μας χάρισε για να μας κλείσει τα μάτια και τα στόματα για τη σύληση του Παρθενώνα, όπως χαρακτηριστικά λέει ο ποιητής, έχει για το έθνος, τους λαούς, την τέχνη και τη σοφία, αξία διαμαντιών, αφού κάθε τμήμα του Παρθενώνα, που ο Έλγιν απέσπασε, περιέχει συμπυκνωμένη τη σοφία και την τέχνη του Φειδία και του Ικτίνου και, συνεπώς, δεν μπορεί να ισοδυναμεί με κάτι λιγότερο. Η δωρεά του σατανικού «Γιούδα» – Έλγιν μοιάζει να του δίνει το δικαίωμα να συλήσει με βίαιο τρόπο το μνημείο των μνημείων, τον Παρθενώνα. Ο ποιητής, λοιπόν, τον καταριέται και, καταγγέλλοντας την πράξη του, δε διστάζει να προτρέψει τους συμπολίτες του να γκρεμίσουν τον Πύργο του Ρολογιού και να το κάψουν, γιατί θεωρεί ανίερο να στέκεται εκεί και να θυμίζει τον Έλγιν. Άλλωστε, κανείς δε θα μπορούσε να τον ξεχάσει τον «Μιλλόρδο του σκότους», όπως σαρκαστικά τον ονομάζει ο Παράσχος... Θα αρκούσε απλά να κοιτάξει τα σπασμένα μάρμαρα στα αετώματα του ναού για να τον θυμηθεί. «Ἂ, ἡ ἀθανασία του αἰώνια θὰ ζήσῃ / Στὸν Παρθενῶνα στάθηκε καὶ δὲν μπορεῖ νὰ σβύσῃ. / Θὰ μείνῃ τ' ὄνομά του ἐκεῖ στὸ πλάϊ τοῦ Φειδία / Σὰν τόνομα τοῦ Σατανᾶ στὴ βίβλο τὴν ἁγία!»

Ὁ σκαρτάδος του Γ. Σουρή[28]

Ἕνας σκαρτάδος Βρεττανὸς προχθὲς ἀνέβη μόνος
ἀπάνω 'στὴν Ἀκρόπολι τὴ δόξα μας νὰ 'δῇ,
κι' ὅσο τὰς στήλας ἔβλεπε τοῦ θείου Παρθενῶνος,
ἐσυγκινεῖτο κι' ἔκλαιε σὰν τὸ μωρὸ παιδί.
Τὸν ἔπιασε ντελίριο, τὸν ἔσφιξ' ἡ καρδιά του,
κι' ἐστάλαζαν 'στὰ μάρμαρα ζεστὰ τὰ δάκρυά του.

Κι' ἀμέσως τότε ἔγραψε μὲ φοῦρκα στὸ Λονδῖνο
στὴν Ἄνασσα Βικτώρια ὀπίσω νὰ μᾶς δώσῃ

27 Ο Πύργος του Έλγιν κτίστηκε το 1811 στην Παλαιά Αγορά. Το 1814 τοποθετήθηκε στον πύργο ένα λαμπρό ρολόι, δώρο του Έλγιν που ήθελε να κατευνάσει τους Αθηναίους για τις καταστροφές που προξένησε στα αρχαία μνημεία και στον Παρθενώνα. Κατακάηκε στις 21 Αυγούστου του 1884.

28 Γεώργιος Σουρής, *Ο σκαρτάδος , Τα Άπαντα,* επιμ. Μανώλης Βατάλας, προλ. Σταύρος Μελισσηνός, 2 τ., Αθήνα: Δαρεμά, χ.χ. και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://users.uoa.gr/~nektar/arts/poetry/gewrgios_soyrhs_poems.htm#%CE%9F_%CE%A3%CE%9A%CE%91%CE%A1%CE%A4%CE%91%CE%94%CE%9F%CE%A3. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

τὰ ὅσα ἐσουφρώθησαν ἀπ' τὸν γνωστὸ Ἐλγῖνο,
γιατὶ ἀργὰ ἢ γρήγορα θὲ νὰ τὸ μετανιώσῃ.
Αὐτὰ καὶ ἄλλα ἔγραψε ὁ κύριος σκαρτάδος,
χωρὶς γι' αὐτὸ τὴν ἄδεια νὰ πάρῃ τῆς Ἑλλάδος.

Τί διάβολο;... κάθε τρελλὸς σ' ἐμᾶς θὰ ξεθυμαίνῃ;
ποιὸς τοὔπε τούτου τοῦ μουρλοῦ γιὰ μάρμαρα νὰ γράψῃ;
καὶ ἂν γυμνὸς ὁ Παρθενῶν κι' ἐρημωμένος μένῃ,
θαρρῶ κανένας Ἕλληνας γι' αὐτὸ πὼς δὲ θὰ κλάψῃ.
Ἐμεῖς ἐσυνειθίσαμε σὲ τέτοια καὶ δὲν κλαῖμε,
κι' ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἔκλεψαν ὀπίσω δὲν τὰ θέμε.

Κι' ἂν θὲς ν' ἀκούσῃς, Ἄνασσα τῶν Βρεττανῶν, κι' ἐμένα,
τὸ λάμπον Μεγαλεῖόν σου θερμῶς παρακαλῶ,
νὰ μὴ μᾶς στείλῃ τίποτε ἀπ' ὅλα τὰ κλεμμένα,
καὶ νὰ βουλώσῃ τὸ αὐτὶ γιὰ τοῦτο τὸν τρελλό.
Σὲ βεβαιῶ, Παντάνασσα, πὼς διόλου δὲ μᾶς μέλλει,
κανεὶς δὲν τοὔπε τίποτα, κανένας δὲν τὰ θέλει.

Ὦ Βρεττανέ, τοὺς Ἕλληνας μὴν κλαῖς γιὰ Παρθενῶνες,
καὶ οὔτε γράμματα πικρὰ 'στὴν Ἄνασσα νὰ στέλλῃς,
πέρνε σὰν τὸν Παράσχο μας ἀπὸ τὴ γῆ κοτρῶνες,
καὶ στοίβαζε κι' ἀσβέστωνε καὶ κάνε ὅσους θέλεις.
Ὅπου πατήσῃς μάρμαρα, ὅπου σταθῇς μνημεῖα,
καὶ ἀπὸ ἀρχαιότητας παντοῦ ἐπιδημία.

Κι' ἂν ἔχῃς ὄρεξι νὰ κλαῖς μὲ ὅλη τὴν καρδιά σου,
γι' ἄψυχα μάρμαρα μὴν κλαῖς καὶ γιὰ παλῃὰ κεφάλια,
τὰ ζωντανὰ ἀγάλματα γιὰ κύτταξε μπροστά σου,
κι' ἐμᾶς νὰ κλάψῃς, Βρεττανέ, καὶ τὰ κακά μας χάλια.
Τὰ πύρινά σου δάκρυα γιὰ 'μᾶς δὲν πᾶν χαμένα...
ὤ! κλάψε γιὰ τοὺς Ἕλληνας, μὰ κλάψε καὶ γιὰ 'μένα.

Καὶ στεῖλε στὴ Βικτώρια ἄλλο καινούριο γράμμα,
καὶ πές της γιὰ τὸ χάλι μας καὶ τὴν κακή μας μοίρα,
καὶ παρακάλει την καὶ σὺ μὲ πόνο καὶ μὲ κλάμμα
νὰ στείλῃ ἀντὶ μάρμαρα κανένα κιούπι λίρα,
κανένα παλῃοκάνονο, κανένα παλῃοστόλο,
κι' ἂν τὸ θέλῃ, τῆς χαρίζουμε τὸν Παρθενῶνα ὅλο.

Με το ίδιο θέμα, αν και με εντελώς αντίθετο ύφος από τον Α. Παράσχο, ασχολείται ο Γ. Σουρής στο ποίημά του *Ὁ σκαρτάδος*[29]. Ο ποιητής απευθύνεται με σατυρική και ειρωνική διάθεση σε έναν ευαίσθητο Βρετανό, που λυπήθηκε βλέποντας τις καταστροφές που προξένησε

29 *σκάρτος*: αυτός που δεν έχει αξία, που δε χρησιμεύει σε τίποτε ή που αποδεικνύεται ακατάλληλος για το σκοπό για τον οποίο προορίζεται (Μπαμπινιώτης 1998, 1621).

ο Έλγιν στον Παρθενώνα και έγραψε, μ' αυτήν την αφορμή, γράμμα στη βασίλισσα Βικτώρια, για να ζητήσει τη βοήθειά της, ώστε να μας επιστραφούν τα γλυπτά που αφαίρεσε ο Έλγιν. Ο ποιητής, παρόλα αυτά, φανερά ενοχλημένος από την πρωτοβουλία του Βρετανού, αφού τονίζει ότι «εμείς οι Έλληνες δεν κλαίμε με τέτοια, γιατί είμαστε συνηθισμένοι», του προτείνει να μην κλαίει «τὰ ἄψυχα μάρμαρα» και «τὰ παληὰ κεφάλια», γιατί τα μάρμαρα και τα ερείπια στον τόπο μας είναι πολλά ενώ οι άνθρωποι λίγοι, αλλά να κοιτάξει μπροστά και να κλάψει «ἐμᾶς, τὰ ζωντανὰ ἀγάλματα και τὰ κακά μας χάλια» και να γράψει στη Βικτώρια νέο γράμμα, για να την παρακαλέσει να μας στείλει, αντί άλλης βοήθειας, χρήματα και παλιά όπλα ή πλοία και σε αντάλλαγμα εμείς μπορούμε να της χαρίσουμε, αν θέλει, «τὸν Παρθενῶνα ὅλο». Χαρακτηριστικό στο ποίημα είναι, μάλιστα, ότι ο Σουρής, με την ευκαιρία, ειρωνεύεται και τον ομότεχνό του, Α. Παράσχο, για τη στάση του προς τα μνημεία[30] προτείνοντας στον Βρετανό, να μην κλαίει για Παρθενώνες, αλλά να παίρνει, να στοιβάζει και ν' ασβεστώνει από τη γη κοτρώνες, όπως «ο Παράσχος μας», για να κτίζει μ' αυτόν τον τρόπο όσους Παρθενώνες θέλει.

Ὕμνος τῶν Αἰώνων του Κωστή Παλαμά[31]

Μητέρα μας πολύπαθη, ὦ ἀθάνατη,
δὲν εἶναι μόνο σου στολίδι οἱ Παρθενῶνες·
τοῦ συντριμμοῦ σου τὰ σπαθιὰ στὰ κάμανε
φυλαχτὰ καὶ στεφάνια σου οἱ αἰῶνες.

Καὶ οἱ πέτρες ποὺ τὶς ἔστησε στὸ χῶμα σου
τὸ νικηφόρο χέρι τοῦ Ῥωμαίου,
κ' ἡ σταυροθόλωτη ἐκκλησιὰ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο,
στὸν τόπο τοῦ πολύστυλου ναοῦ τοῦ ἀρχαίου,

Κι αὐτὸ τὸ κάστρο ποὺ μουγγρίζει μέσα του
τῆς Βενετιᾶς ἀκόμη τὸ λιοντάρι,
κι ὁ μιναρὲς ποὺ στέκει, τῆς ὀλόμαυρης
καὶ τῆς πικρότατης σκλαβιᾶς ἀπομεινάρι,

Καὶ τοῦ Σλάβου τὸ διάβα ἀντιλαλούμενο
στ' ὄνομα ποὺ μᾶς ἔρχεται στὸ στόμα
–μὲ τὸ γάλα τῆς μάννας ποὺ βυζάξαμε–
σὰν ξένη ἀνθοβολιὰ στὸ ντόπιο χῶμα,

Ὅλα ἕνα νύφης φόρεμα σοῦ ὑφαίνουνε,
σοῦ πρέπουνε, ὦ βασίλισσα, σὰ στέμμα,
στὴν ὀμορφάδα σου ὀμορφιὰ ἀπιθώσανε
κ' εἶναι σὰ σπλάχνα ἀπ' τὸ δικό σου τὸ αἷμα.

Ὦ τίμια φυλαχτά, στολίδια ἀταίριαστα,
ὦ διαβατάρικα, ἀπὸ σᾶς πλάθετ' αἰώνια,

30 Θυμίζοντας τους αριστοφανικούς ποιητικούς αγώνες Ευριπίδη – Αριστοφάνη.
31 Κωστής Παλαμάς, *Ύμνος των αιώνων,* από τα Άπαντα, Ε', Αθήνα: Μπίρης, χ.χ. και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.snhell.gr/anthology/content.asp?id=213&author_id=31. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

κόσμος ἀπὸ παλιὰ κοσμοσυντρίμματα,
ἡ νέα τρανὴ Πατρίδα ἡ παναρμόνια!

Σ' αυτό το ποίημα ο Παλαμάς, αντιλαμβανόμενος τον πολιτισμό και την έννοια της πατρίδας ως ένα πολυσύνθετο και σφαιρικό δημιούργημα, κινείται στο ακριβώς αντίθετο πνεύμα από τους προηγούμενους ποιητές: ο Παρθενώνας, αν και το πρώτο, στη σειρά, μνημείο στο οποίο αναφέρεται ο ποιητής, θεωρείται ότι δεν μπορεί να μονοπωλεί τη δόξα του μοναδικού στολιδιού του πολύπαθου τόπου μας κι αυτό γιατί, παρά τη συντριβή, που, όπως λέει, υπέστη η πατρίδα – μητέρα, πολλά νέα μνημεία προέκυψαν καθώς περνούσαν οι αιώνες. Κάποια απ' αυτά στήθηκαν από τους νικητές Ρωμαίους, κάποια από τους Βυζαντινούς –σταυροειδείς ναοί και μάλιστα πάνω σε αρχαίους– άλλα είναι ενετικά κάστρα και κάποια άλλα απλές λέξεις, δηλαδή γλωσσικά κατάλοιπα που επιβίωσαν, ακόμα κι από το πέρασμα των Σλάβων. Όλα αυτά μαζί μοιάζουν σα να υφαίνουν ένα νυφικό φόρεμα για τη Μητέρα, ως να αποτελούν ένα στέμμα που της αξίζει, αφού την κάνουν ομορφότερη, καθώς έγιναν κάτι πολύ δικό της και, παρά το ότι δεν ταιριάζουν μεταξύ τους, καθώς τα χωρίζουν οι αιώνες κι οι τεχνοτροπίες, καταλήγουν να γίνονται τα νέα της φυλαχτά, που θα πλάθουν από το παλιό και μέσα απ' τα ερείπια του παλιού, μια νέα πατρίδα ένδοξη και γεμάτη αρμονία. Είναι εντυπωσιακή η προοδευτική αντίληψη του ποιητή, ο οποίος δε διακρίνει τα πολιτιστικά δημιουργήματα σε αξιόλογα και αδιάφορα, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο, στην προκειμένη περίπτωση, αντιμετωπίζει τα «μνημεία». Φαίνεται ότι γι' αυτόν η έννοια του μνημείου δε συνδέεται μόνο με το μεγαλεπήβολο και από όλους αποδεκτό έργο τέχνης, αλλά με κάθε πολιτιστικό δημιούργημα, ανεξάρτητα από την εθνικότητα του δημιουργού του και την τεχνοτροπία του. Άλλωστε, αυτός δεν είναι εξ ορισμού και ο ουσιαστικός ρόλος του μνημείου: να δημιουργείται για να μπορεί να διασώζει στη μνήμη τις ιστορικές στιγμές που το δημιούργησαν, όμορφες ή άσχημες, ένδοξες ή τραγικές;

Δεξίλεως του Κωστή Παλαμά[32]

Κι ἀπὸ τὸ πρῶτο μάρμαρο κι ἀπὸ τὸ πρῶτο μνῆμα
ἀκούω φωνὴ ποὺ χύνεται κι ἀκούω φωνὴ ποὺ λέει:
– Ἐμὲ Δεξίλεο μὲ λένε. Ἐγὼ εἶμαι τῆς Ἀθήνας
τὸ λατρεμένο τὸ παιδί, τ' ἀγένειο παλληκάρι.
Μ' ἀνάθρεψαν τὰ βροντερὰ τραγούδια τοῦ Τυρταίου
καὶ τάραξαν τὸν ὕπνο μου τὰ ὄνειρα τοῦ Αἰσχύλου.
Ἔξω στὸ δρόμο, στὴ δουλειά, στοῦ κάμπου τὸν ἀέρα
μούθρεψε ὁ ἥλιος τὸ κορμὶ καὶ τἄνοιξε σὰν ἄνθος
καὶ τὸ Γυμνάσιον ὁ θεὸς ποὺ τὰ βοηθάει τὰ νιάτα
μοῦ τόπλασεν ἁρμονικά, σφικτό, χυτὸ καὶ ὡραῖο.
[...]
Ἀλλ' ἕνας ἀγαθὸς θεός, ποὺ καὶ ποτὲ τὰ μάτια
δὲ σήκωσε ἀπὸ πάνω μου καὶ πάντα μὲ φυλάγει,
αὐτὸς διώρισε γιὰ μὲ μία δόξα πιὸ μεγάλη:
Γιὰ τὴν πατρίδα ν' ἀξιωθῶ, νὰ πάω νὰ πολεμήσω!
[...]

32 Κωστῆς Παλαμᾶς, *Δεξίλεως, Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου*, Ἀθήνα: Ἑστία,1892 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/kwsths_palamas/poihmata.htm. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

Ἐμὲ Δεξίλεο μὲ λέν, παιδὶ εἶμαι τῆς Ἀθήνας,
πολέμησα καὶ νίκησα κ' ἐγὼ γιὰ τὴν πατρίδα.
Σὲ λίγο ὁ θάνατος ὁρμάει κι ἀλύπητα κ' ἐμένα
μὲ παίρνει ἀπὸ τὴν γῆν αὐτή, μὲ φέρνει σ' ἄλλον κόσμο.
Δὲ μ' ἔρριξε στὰ Τάρταρα, δὲ μ' ἄφησε στὸν Ἅδη,
μακαρισμένο, ἀθάνατο, μ' ἀνάστησε γιὰ πάντα
στὰ μαρμαρένια Ἠλύσια, στὰ Ἠλύσια της Τέχνης.
Ὁ κόσμος φεύγει, ἀλλάζει ἡ γῆ, περνοῦν λαοὶ καὶ κόσμοι
καὶ πέφτουν καὶ μαραίνονται σὰ φθινοπώρου φύλλα.
Κ' ἐγὼ ἐδῶ πέρα ἀσάλευτος κι ἀμάραντος προβάλλω
καὶ τῆς πατρίδας τὸν ἐχθρὸ στὰ πόδια μου τὸν ἔχω.
Ὦ χάρη, ὦ νίκη τῆς ζωῆς, ἀνήκουστη εὐτυχία,
στὰ μαρμαρένια Ἠλύσια, στὰ Ἠλύσια της Τέχνης!

Ο Δεξίλεως από το Θορικό, γιος του Λυσανία, ζωντανεύει, βγάζει φωνή μέσα από το μαρμάρινο μνήμα του στον Κεραμεικό και συστήνεται στον αφηγητή και στον αναγνώστη ως το λατρεμένο παιδί της Αθήνας, που ανατράφηκε με Τυρταίο και Αισχύλο, με λυρικούς και τραγικούς, που το κορμί του πλάστηκε στον κάμπο, στη δουλειά και στο Γυμνάσιο, που οι θεοί του έδωσαν δυνατή καρδιά, νίκες στους αγώνες, που ονειρεύτηκε τη χάρη της αγάπης αλλά και τη δόξα του άρχοντα, του στρατηγού, του ποιητή και του φιλοσόφου. Γι' αυτό το παιδί, όμως, ένας προστάτης θεός επεφύλασσε και μια άλλη δοξασμένη τύχη: να πολεμήσει στον κάμπο της Κορίνθου για την Αθήνα ενάντια στη Σπάρτη[33], και, αφού σκοτώσει και σκοτωθεί για την αγαπημένη του πατρίδα, να αναστηθεί, μακαρισμένος και αθάνατος, όχι στα Τάρταρα του Άδη, αλλά στα Ηλύσια Πεδία της Τέχνης του μαρμάρου, κι έτσι να μείνει αμάραντος, όσα χρόνια κι όσοι λαοί κι αν περνάνε μπρος από το επιτύμβιο μνημείο του. Αυτή για τον Δεξίλεω είναι η νίκη της τέχνης και της ζωής, πάνω στη λήθη του θανάτου. Αυτή είναι που, λαξεύοντας στο μάρμαρο μνημεία, διασώζει πρόσωπα και γεγονότα, ανέγγιχτα στη μνήμη.

Ἀφαία του Άγγελου Σικελιανού[34]

Ποιοὶ κύκλοι ἀκολουθάγανε, ποιοὶ αἰῶνες τοὺς αἰῶνες;
Τὸ μονοπάτι ἦταν ἁπλό, κι ὁ Ναὸς ἦταν κρυφός.
Ἀπὸ τὰ πεῦκα ἀνάμεσα κρυβόντανε οἱ κολόνες
καί, μέσ' ἀπὸ τὰ σύννεφα, τοῦ φεγγαριοῦ τὸ φῶς.

Ἀλλ' ὡς δεξιά μας καὶ ζερβὰ ἀνοίξανε οἱ πυλῶνες
καὶ μονοκράτης ἄπλωσε στὰ πέρατα ὁ Ρυθμός,
ἄ, πῶς ξανάρχονταν βουβὲς σ' ἐμὲ οἱ ἀλήθειες μόνες,
ποὺ τὶς ποιμαίνει, ἀθάνατος, ὁ κρύφιος Ἀριθμός!

Τότε τὰ μάτια μου ἔκλεισα στὸ πέλαο καὶ στὸ δέντρο
τὶ ὁ νοῦς μου, ὡς ἐκρατιόντανε ἀπὸ τὸ αἰώνιο κέντρο,
σὲ λίγο ἦταν ὁλάκερος στὸν ὦμο σου γυρτός.

33 Πρόκειται για το Βοιωτικό / Κορινθιακό Πόλεμο (394 π.Χ.).
34 Ἄγγελος Σικελιανός, *Ἀφαία, Λυρικὸς Βίος*, Ε', Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1968.

Καὶ μ' ἔφτανε – ἂς μὴ σάλευα καθόλου – ἡ εὐωδιά Σου,
καὶ μ' ἔφτανε ἡ ἀνάσα Σου, καὶ μ' ἔφτανε ἡ καρδιά Σου
γιὰ νὰ μετράω τὰ σύμπαντα, ψηλάθε, σὰν ἀϊτός!

Στο ποίημα *Ἀφαία,* το ποιητικό υποκείμενο, αναζητώντας μια εξήγηση στο ζήτημα της ροής του χρόνου, ανεβαίνει το μονοπάτι του πευκόφυτου λόφου και βρίσκεται μπροστά στους κίονες του Ναού της Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα, μια συννεφιασμένη νύχτα με φεγγάρι. Τότε, μόλις απλώνονται μπροστά του το μεγαλείο του ρυθμού και της αρμονίας που εκπέμπεται από το ναό, ξεκαθαρίζει στο νου του μια φιλοσοφική σκέψη: η σκέψη αυτή θα συνδέσει τον αρχαίο μυστικισμό και τις θρησκευτικές δοξασίες με τον άνθρωπο και την ελληνική πνευματική παρουσία ανά τους αιώνες και θα δώσει διέξοδο στις απορίες και τις ανησυχίες του προς τις μεγάλες αλήθειες, που ελέγχονται από την ιδέα του «πυθαγόρειου» αριθμού.

Έτσι, σε μια ατμόσφαιρα μυστηριακής γαλήνης και ηρεμίας, κλείνοντας τα μάτια στις φυσικές ομορφιές, ο νους του χαλαρώνει και επικεντρώνεται στο αιώνιο κέντρο (ο ρυθμός και ο αριθμός μοιάζει να γίνονται η αρχή των όντων για τον ποιητή) και ο ήρωας νιώθει να τον αγγίζει με την ευωδιά της, την ανάσα και την καρδιά της μια θεϊκή δύναμη τέτοια, ώστε να μπορεί να εποπτεύει και να ελέγχει το σύμπαν από ψηλά... Είναι εμφανές ότι «ο ποιητής με τα έργα του, προσπαθεί να συνδέσει όλες τις φάσεις του αρχαίου πνεύματος με τον χριστιανισμό, να αναβιώσει τα αρχαιοελληνικά ιδεώδη έχοντας ως βάση τη Δελφική Ιδέα και συμπεριφέρεται ως ιερέας μύστης των Ελευσινίων Μυστηρίων, του Απόλλωνα, του Διονύσου, του Ορφέα και του Χριστού»[35].

Ὁ Βασιλιὰς τῆς Ἀσίνης του Γιώργου Σεφέρη[36]

Ἀσίνην τε
ΙΛΙΑΔΑ

Κοιτάξαμε ὅλο τὸ πρωὶ γύρω-γύρω τὸ κάστρο
[...]
Ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἥλιου ἕνας μακρὺς γιαλὸς ὁλάνοιχτος
καὶ τὸ φῶς τρίβοντας διαμαντικὰ στὰ μεγάλα τείχη.
Κανένα πλάσμα ζωντανὸ τ' ἀγριοπερίστερα φευγάτα
κι ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀσίνης ποὺ τὸν γυρεύουμε δυὸ χρόνια τώρα
ἄγνωστος λησμονημένος ἀπ' ὅλους κι ἀπὸ τὸν Ὅμηρο
μόνο μία λέξη στὴν Ἰλιάδα κι ἐκείνη ἀβέβαιη
ριγμένη ἐδῶ σὰν τὴν ἐντάφια χρυσὴ προσωπίδα.
Τὴν ἄγγιξες, θυμᾶσαι τὸν ἦχο της; κούφιο μέσα στὸ φῶς
σὰν τὸ στεγνὸ πιθάρι στὸ σκαμμένο χῶμα·
κι ὁ ἴδιος ἦχος μὲς στὴ θάλασσα μὲ τὰ κουπιά μας.
Ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀσίνης ἕνα κενὸ κάτω ἀπ' τὴν προσωπίδα
παντοῦ μαζί μας, κάτω ἀπὸ ἕνα ὄνομα:
«Ἀσίνην τε... Ἀσίνην τε...»
καὶ τὰ παιδιά του ἀγάλματα
κι οἱ πόθοι του φτερουγίσματα πουλιῶν κι ὁ ἀγέρας

35 *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* 2007, 187.

36 Γιῶργος Σεφέρης, *Ὁ Βασιλιὰς τῆς Ἀσίνης, Ποιήματα*, Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1974 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=424. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

στὰ διαστήματα τῶν στοχασμῶν καὶ τὰ καράβια του
ἀραγμένα σ' ἄφαντο λιμάνι·
κάτω ἀπ' τὴν προσωπίδα ἕνα κενό.

Πίσω ἀπὸ τὰ μεγάλα μάτια τὰ καμπύλα χείλια τοὺς βοστρύχους
ἀνάγλυφα στὸ μαλαματένιο σκέπασμα τῆς ὕπαρξής μας
ἕνα σημεῖο σκοτεινὸ ποὺ ταξιδεύει σὰν τὸ ψάρι
μέσα στὴν αὐγινὴ γαλήνη τοῦ πελάγου καὶ τὸ βλέπεις:
ἕνα κενὸ παντοῦ μαζί μας.
[...]
κι ὁ τόπος σὰν τὸ μεγάλο πλατανόφυλλο ποὺ παρασέρνει ὁ χείμαρρος τοῦ ἥλιου
μὲ τ' ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ τὴ σύγχρονη θλίψη.

Κι ὁ ποιητὴς ἀργοπορεῖ κοιτάζοντας τὶς πέτρες κι ἀναρωτιέται
ὑπάρχουν ἄραγε
ἀνάμεσα στὶς χαλασμένες τοῦτες γραμμὲς τὶς ἀκμὲς τὶς αἰχμὲς τὰ κοῖλα καὶ τὶς καμπύλες
ὑπάρχουν ἄραγε
ἐδῶ ποὺ συναντιέται τὸ πέταγμα τῆς βροχῆς τοῦ ἀγέρα καὶ τῆς φθορᾶς
ὑπάρχουν, ἡ κίνηση τοῦ προσώπου τὸ σχῆμα τῆς στοργῆς
ἐκείνων ποὺ λιγόστεψαν τόσο παράξενα μὲς στὴ ζωή μας
[...]
Ὁ ποιητὴς ἕνα κενό.

Ἀσπιδοφόρος ὁ ἥλιος ἀνέβαινε πολεμώντας
κι ἀπὸ τὸ βάθος τῆς σπηλιᾶς μία νυχτερίδα τρομαγμένη
χτύπησε πάνω στὸ φῶς σὰν τὴ σαΐτα πάνω στὸ σκουτάρι:
«Ἀσίνην τε Ἀσίνην τε...». Νᾶ 'ταν αὐτὴ ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀσίνης
ποὺ τὸν γυρεύουμε τόσο προσεχτικὰ σὲ τούτη τὴν ἀκρόπολη
ἀγγίζοντας κάποτε μὲ τὰ δάχτυλά μας τὴν ὑφή του πάνω στὶς πέτρες.

Μια επίσκεψη του Γ. Σεφέρη στην Ασίνη το 1938, πριν τελειώσουν οι ανασκαφές της Σουηδικής Αρχαιολογικής Σχολής, κέντρισε βαθιά ένα αγωνιακό συναίσθημα, που προκύπτει συχνά από τη ρεμβαστική ενατένιση των αρχαιολογικών χώρων κι οδήγησε στη συγγραφή του *Βασιλιᾶ τῆς Ἀσίνης*. Στο ποίημα, το ποιητικό υποκείμενο πλησιάζει το κάστρο της μυκηναϊκής ακρόπολης από τη μεριά της πρασινωπής θάλασσας με βαρκάκι. Όταν ανεβαίνει εκεί, μέσα στην ερημιά του τοπίου, αναζητά αγωνιωδώς την παρουσία της ύπαρξης... Ξεκινάει ψάχνοντάς την στο πρόσωπο του Μυκηναίου Βασιλιά της Ασίνης κι απογοητεύεται που, ακόμα κι ο Όμηρος, δεν του έχει αφιερώσει παρά δύο στίχους στο *Νηῶν κατάλογο*, κι αυτούς αβέβαιους, την ψάχνει πίσω από τη νεκρική του προσωπίδα και δε βρίσκει παρά ένα κενό να τους ακολουθεί παντού, ακόμα και κάτω από το όνομά του, πίσω απ' ό,τι θα μπορούσε να είχε μείνει απ' αυτόν, από τα παιδιά του, από τους πόθους του, από τα καράβια του που στάλθηκαν στην Τροία. Ο ήρωας νιώθει να τους ακολουθεί παντού το ίδιο κενό, όπου κι αν ψάξει, πίσω από τα πρόσωπα και τα προσωπεία μας, πίσω από τις ερωτικές μας σχέσεις που τελειώνουν, πίσω από τις ψυχές που χάνονται, ακόμα και πίσω από τον ηλιόλουστο τόπο με τα αρχαία μνημεία, αλλά και τη θλίψη του παρόντος... κι αργοπορεί, κοιτάζει τις λαξευμένες, τεράστιες πέτρες και αναρωτιέται αν τελικά μένει κάτι απ' όσα ζούμε στη ζωή μας, απ' όσους πέρασαν από κοντά μας με στοργή κι ύστερα λιγόστεψαν, αν μένει κάτι, ή μήπως τελικά όλα

χάνονται και δε μας μένει παρά μόνο η χαρά να τα νοσταλγούμε. Δυστυχώς, ούτε ο ποιητής έχει να δώσει μια απάντηση: είναι κι αυτός ένα κενό. Κι όμως, εκεί που όλα μοιάζουν απελπιστικά μάταια, την ώρα που ο ήλιος μεσουρανεί, μια νυχτερίδα πετάγεται απ' τη σπηλιά, σα να 'ναι αυτή ο Βασιλιάς της Ασίνης που όλοι αναζητούσαν, προσπαθώντας «ν' αγγίξουν το άγγιγμά του» στις πέτρες. Το πέταγμά της αφήνει μετέωρη την αγωνία για τη ματαιότητα της ύπαρξης.

ΓΥΜΝΟΠΑΙΔΙΑ, Α'. Σαντορίνη του Γιώργου Σεφέρη[37]

[...]
Βωμοὶ γκρεμισμένοι
κι οἱ φίλοι ξεχασμένοι
φύλλα τῆς φοινικιᾶς στὴ λάσπη.

Ἄφησε τὰ χέρια σου ἂν μπορεῖς νὰ ταξιδέψουν
ἐδῶ στὴν κόχη τοῦ καιροῦ μὲ τὸ καράβι
ποὺ ἄγγιξε τὸν ὁρίζοντα.
Ὅταν ὁ κύβος χτύπησε τὴν πλάκα
ὅταν ἡ λόγχη χτύπησε τὸ θώρακα
ὅταν τὸ μάτι γνώρισε τὸν ξένο
καὶ στέγνωσε ἡ ἀγάπη
μέσα σὲ τρύπιες ψυχές·
ὅταν κοιτάζεις γύρω σου καὶ βρίσκεις
κύκλο τὰ πόδια θερισμένα
κύκλο τὰ χέρια πεθαμένα
κύκλο τὰ μάτια σκοτεινά·
ὅταν δὲ μένει πιὰ οὔτε νὰ διαλέξεις
τὸ θάνατο ποὺ γύρευες δικό σου,
ἀκούγοντας μία κραυγὴ
ἀκόμη καὶ τοῦ λύκου τὴν κραυγή,
τὸ δίκιο σου·
ἄφησε τὰ χέρια σου ἂν μπορεῖς νὰ ταξιδέψουν
ξεκόλλησε ἀπ' τὸν ἄπιστο καιρὸ
καὶ βούλιαξε,
βουλιάζει ὅποιος σηκώνει τὶς μεγάλες πέτρες.

ΓΥΜΝΟΠΑΙΔΙΑ, Β'. Μυκῆνες του Γιώργου Σεφέρη[38]

[...]
εἶδα, γυρίζοντας τὸ κεφάλι
τὶς μαῦρες πέτρες συσπειρωμένες

37 Γιῶργος Σεφέρης, *ΓΥΜΝΟΠΑΙΔΙΑ, Α'. Σαντορίνη, Ποιήματα*, Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1974 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.snhell.gr/anthology/content.asp?id=268&author_id=44. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.
38 Γιῶργος Σεφέρης, *ΓΥΜΝΟΠΑΙΔΙΑ, Β'. Μυκῆνες, Ποιήματα*, Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1974 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=423. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

καὶ τὴ ζωή μου τεντωμένη σὰ χορδὴ
ἀρχὴ καὶ τέλος
ἡ τελευταία στιγμή·
τὰ χέρια μου.

Βουλιάζει ὅποιος σηκώνει τὶς μεγάλες πέτρες·
τοῦτες τὶς πέτρες τὶς ἐσήκωσα ὅσο βάσταξα
τοῦτες τὶς πέτρες τὶς ἀγάπησα ὅσο βάσταξα
τοῦτες τὶς πέτρες, τὴ μοίρα μου.
Πληγωμένος ἀπὸ τὸ δικό μου χῶμα
τυραννισμένος ἀπὸ τὸ δικό μου πουκάμισο
καταδικασμένος ἀπὸ τοὺς δικούς μου θεούς,
τοῦτες τὶς πέτρες.
[...]

Στα ποιήματα *Σαντορίνη* και *Μυκῆνες,* όπου το *λάιτ μοτίβ* είναι η φράση «βουλιάζει ὅποιος σηκώνει τὶς μεγάλες πέτρες» ανιχνεύεται και πάλι μια αίσθηση απαισιοδοξίας. Στο πρώτο οι ήρωες κινούνται στο σκληρό, καυτό, ηφαιστειογενές τοπίο της Σαντορίνης «Βρεθήκαμε γυμνοὶ πάνω στὴν ἀλαφρόπετρα / κοιτάζοντας τὰ ἀναδυόμενα νησιὰ / κοιτάζοντας τὰ κόκκινα νησιὰ νὰ βυθίζουν / στὸν ὕπνο τους, στὸν ὕπνο μας». Στο δεύτερο η φράση «βουλιάζει ὅποιος σηκώνει τὶς μεγάλες πέτρες», παραπέμποντας στη μυκηναϊκή κυκλώπεια αρχιτεκτονική, επανέρχεται ως επιμύθιο, μες την εξομολόγηση του ποιητικού υποκειμένου που θυμίζει ήρωα τραγωδίας του κύκλου των Ατρειδών, με τη ζωή του να συνδέεται αναπόφευκτα με την, εξ ίσου τραγική, μοίρα του τόπου.

Ἀρχαῖο θέατρο του Γιάννη Ρίτσου[39]

Ὅταν, κατά τό μεσημέρι, βρέθηκε στό κέντρο τοῦ ἀρχαίου θεάτρου,
νέος Ἕλληνας αὐτός, ἀνύποπτος, ὡστόσο ὡραῖος ὅπως ἐκεῖνοι,
ἔβαλε μιά κραυγή (ὄχι θαυμασμοῦ· τό θαυμασμό
δέν τόν ἔνιωσε διόλου, κι ἄν τόν ἔνιωθε
σίγουρα δέ θά τόν ἐκδήλωνε), μιά ἁπλή κραυγή
ἴσως ἀπ' τήν ἀδάμαστη χαρά τῆς νεότητάς του
ἤ γιά νά δοκιμάσει τήν ἠχητική τοῦ χώρου. Ἀπέναντι,
πάνω ἀπ' τά κάθετα βουνά, ἡ ἠχώ ἀποκρίθηκε –
ἡ ἑλληνική ἠχώ πού δέ μιμεῖται οὔτε ἐπαναλαμβάνει
μά συνεχίζει ἁπλῶς σ' ἕνα ὕψος ἀπροσμέτρητο
τήν αἰώνια ἰαχή τοῦ διθυράμβου.

Σ' ένα αρχαίο θέατρο βρίσκεται, ώρα μεσημβρινή, ένας νεαρός Έλληνας της εποχής μας, που, αν και δεν έχει συναίσθηση της αρχαιοελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς που φέρει, ωστόσο είναι ωραίος σαν τους αρχαίους Έλληνες· ο νέος βάζει μια αυθόρμητη κραυγή, που δείχνει είτε τη φυσιολογική χαρά της ηλικίας του είτε την προσπάθειά του να δοκιμάσει την

39 Γιάννης Ρίτσος, *Αρχαίο θέατρο, Ποιήματα Θ'* (1958-1967), Αθήνα: Κέδρος, 1989 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=622. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

ηχητική του χώρου, πάντως, απ' όσο κατηγορηματικά εικάζει ο ποιητής, σε καμία περίπτωση δε δείχνει το θαυμασμό του. Παρόλα αυτά, ο νέος εισπράττει μιαν απάντηση στην κραυγή του, από την «ἑλληνική ἠχώ», η οποία συνεχίζει, προχωρώντας διθυραμβικά προς το καινούριο, «χωρίς ούτε να μιμείται ούτε και να επαναλαμβάνει», μια απάντηση που καταδεικνύει ότι η σχέση των Νεοελλήνων με το αρχαιοελληνικό τους παρελθόν διατηρείται ακόμα και ασυναίσθητα. Το ποίημα αποτελεί μια συμβολική αναπαράσταση της ιστορικής συνέχειας ανάμεσα στον αρχαίο και το νέο ελληνισμό, αλλά και ένα διακριτικό σχόλιο για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και προσεγγίζουμε, οι Νεοέλληνες, τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τα μνημεία μας. Σε κάθε περίπτωση, από την τελική κρίση του ποιητικού υποκειμένου γίνεται κατανοητή η άποψη του ποιητή ότι ο νεοελληνικός πολιτισμός δε μιμείται τυφλά τον αρχαίο, ούτε είναι κατώτερος απ' αυτόν, αλλά μια συνέχεια της εξέλιξής του, μπολιασμένη από τις γονιμοποιές αξίες του.

Ιστορία του λαβύρινθου του Τίτου Πατρίκιου[40]

Απ' όταν ο Θησέας σκότωσε τον Μινώταυρο
ο λαβύρινθος εγκαταλείφθηκε, απολύθηκαν οι φύλακες
με τον καιρό γκρεμίστηκε η οροφή του
βγήκαν στο φως οι τρομεροί διάδρομοι
οι αίθουσες για τα βασανιστήρια, την ανθρωποφαγία
οι στοές με τις κρυμμένες εφευρέσεις
τους καταχωνιασμένους θησαυρούς
πέσανε οι τοίχοι, μείναν μόνο τα χνάρια
από περίπλοκα χαράγματα πάνω στη γη.
Όμως προσομοιώσεις λαβυρίνθων, σκοτεινές κατασκευές
δεν έπαψαν να χτίζονται με νέα υλικά
με καινούρια τέρατα, θύματα, ήρωες, ηγεμόνες,
φτιάχνονται προπαντός λαβύρινθοι με λέξεις
κάθε χρονιά μπαίνουν μέσα τους νέες φουρνιές
αγόρια και κορίτσια, με φόβο μαζί και αψηφισιά
για τις παγίδες, τις καταπακτές, τ' αδιέξοδα
φιλοδοξώντας να ξαναπλάσουν και να παίξουν
το παλιό δράμα προσαρμοσμένο στα νέα δεδομένα
δίνοντας στους κύριους ρόλους τα ίδια ονόματα
Μίνωας, Πασιφάη, Μινώταυρος, Αριάδνη,
Δαίδαλος, Ίκαρος, Θησέας.

Ο ποιητής, συσχετίζοντας έντεχνα, σύμβολα και αρχαίους μύθους με σύγχρονες καταστάσεις, πρόσωπα και συναισθήματα, μέσα από την ιστορία του λαβυρίνθου και του Μινώταυρου, κάνει ένα διπλό σχόλιο: αναφέρεται καταρχήν σε όλα εκείνα τα σκληρά, απάνθρωπα, διατοπικά και διαχρονικά χαρακτηριστικά κάθε εξουσίας και, ύστερα, στο γεγονός ότι η ιστορία, αργά ή γρήγορα, επαναλαμβάνεται· επαναλαμβάνεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ακόμα και με το μεθοδικά, λαβυρινθώδη και παραπλανητικό λόγο των ηγεμόνων, έτσι ώστε όλοι μας, με φόβο αλλά και «αποκοτιά», χωρίς να έχουμε επίγνωση του λάθους, να πέφτουμε στην ίδια παγίδα,

40 Τίτος Πατρίκιος, *Ιστορία του λαβύρινθου, Η πύλη των λεόντων*, Αθήνα: Διάττων, 2002 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/mythology/browse.html?text_id=368. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

να γινόμαστε θύματα της ιστορίας και να την ξαναζούμε άλλη μια φορά και μάλιστα, χωρίς να αλλάζει σε τίποτα η διανομή των «ρόλων», που είτε επιλέγουμε εμείς, είτε κάποιοι άλλοι μας τους επιλέγουν για να τους υποδυθούμε.

Βρετανικό Μουσείο (Ελγίνου Μάρμαρα) της Κικής Δημουλά[41]

Στην ψυχρή του Μουσείου αίθουσα
την κλεμμένη, ωραία, κοιτώ
μοναχή Καρυάτιδα.
Το σκοτεινό γλυκύ της βλέμμα
επίμονα εστραμμένο έχει
στο σφριγηλό του Διονύσου σώμα
(σε στάση ηδυπαθείας σμιλευμένο)
που δυο βήματα μόνον απέχει.
Το βλέμμα το δικό του έχει πέσει
στη δυνατή της κόρης μέση.
Πολυετές ειδύλλιον υποπτεύομαι
τους δυο αυτούς να ’χει ενώσει.
Κι έτσι, όταν το βράδυ η αίθουσα αδειάζει
απ’ τους πολλούς, τους θορυβώδεις επισκέπτες,
τον Διόνυσο φαντάζομαι
προσεκτικά απ’ τη θέση του να εγείρεται
των διπλανών γλυπτών και αγαλμάτων
την υποψία μην κινήσει,
κι όλος παλμό να σύρεται
τη συστολή της Καρυάτιδας
με οίνον και με χάδια να λυγίσει.
Δεν αποκλείεται όμως έξω να χω πέσει.
Μια άλλη σχέση ίσως να τους δένει
πιο δυνατή, πιο πονεμένη:
Τις χειμωνιάτικες βραδιές
και τις εξαίσιες του Αυγούστου νύχτες
τους βλέπω,
απ’ τα ψηλά να κατεβαίνουν βάθρα τους,
της μέρας αποβάλλοντας το τυπικό τους ύφος,
με νοσταλγίας στεναγμούς και δάκρυα
τους Παρθενώνες και τα Ερεχθεία που στερήθηκαν
στη μνήμη τους με πάθος ν’ ανεγείρουν.

Ο σφριγηλός Διόνυσος και η συνεσταλμένη Καρυάτιδα του Βρετανικού Μουσείου, που έχουν μάλλον αναπτύξει ένα «πολυετές ειδύλλιον», ανήκουν στην ομάδα των προσωποποιημένων αγαλμάτων, που αποτελούν από τα πλέον κυρίαρχα και πολυσήμαντα σύμβολα στην ποίηση

41 Κική Δημουλά, *Βρετανικό Μουσείο (Ελγίνου Μάρμαρα), Έρεβος Β, Ποιήματα*, Αθήνα: Ίκαρος, 1999 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://photodentro.edu.gr/aggregator/lo/photodentro-lor-8521-9905. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

της Κ. Δημουλά[42]. Όμως, αν η αφηγήτρια έχει κάνει λάθος, τότε, τα δύο αγάλματα, κάθε βράδυ, αποβάλλοντας τη σοβαρότητα που κρατάνε μπρος στους επισκέπτες, αποκτούν ανθρώπινο συναίσθημα και θρηνούν για τη θέση που στερήθηκαν στον γλυπτό διάκοσμο του Παρθενώνα και του Ερεχθείου.

Γας Ομφαλός της Κικής Δημουλά[43]

Αναστηλώνεται Νοέμβρης των Δελφών.
Απόβροχο στις μετώπες της απορρόφησής του.
Σύννεφα που δεν θα φύγουν μοιράζονται θρόνους.
Ζωφόροι φύλλων κίτρινων κοσμούν
αντισεισμικά ανάκτορα ανέμων.

Πομπή σκαλοπατιών.
Προπορεύονται οι αρχές του τόπου· σαρκοφάγοι.
Ακολουθούν βασιλείς, προσκυνητές της προφητείας
αρχηγοί πολέμων με δώρα που στέλνει η φιλοδοξία
στους μάντεις της· αιώνες κοιλαράδες βραδυκίνητοι
με τις επαναλήψεις παλλακίδες τους.
Φρουρά της ροής σωματοφύλακες εκατέρωθεν·
σαρκοφάγοι πάλι με τις περικνημίδες τους
–τσουκνίδες και ξερόχορτα.

Καθ’ οδόν, στέψη σκέψης
που έκανα για σένα, επ’ ανδραγαθία:
με την απουσία σου μεγάλωσες
εξάπλωσες των αφανών τις κτήσεις.

Ταξιθέτριες πέτρες στο θέατρο.
Στη σειρά των επισήμων κάθονται θυμάρια.
Τζαμπατζήδες θεατρόφιλοι βράχοι τριγύρω
κρέμονται σκαρφαλωμένοι στον απόηχο.
Στον κορυφαίο ρόλο της η τραγωδός αυλαία.
Ενθουσιώδους παρακμής χειροκροτήματα·
μπιζάρουν μέλισσες κι άλλα βομβώδη
μελιστάλακτα κεντριά, αιώρησης κάνιστρα
με φρεσκοκομμένες πεταλούδες
ραίνουν την πρωταγωνίστρια ερμηνεία μας.

Ψηλά, από το στάδιο, εξακοντίζονται ιαχές
κύκλοι δρομείς επευφημούνται
νικητής ανακηρύσσεται

42 Για τα αγάλματα και το ρόλο τους στην ποίηση της Κ. Δημουλά βλ. Δεληγιάννη 2000. Για την ποίηση της Κ. Δημουλά γενικότερα βλ. Γεωργιάδου και Δεληγιάννη 2001.

43 Κική Δημουλά, *Γας Ομφαλός, Χαίρε ποτέ, Ποιήματα*, Αθήνα: Ίκαρος 1999 και στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/kikh_dhmoyla/various.htm. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

ένας ένας που κλείνει.

Επακολουθώ. Στέρνες βωμοί άδυτα θυσιών
υδραγωγεία κινήτρων, η αρχαιότερη Πυθία:
η σαρκοφάγος πάλι. Αλλά η ζωή
τον αποφεύγει τον χρησμό της.

Στάση σκέψης που κάνω για όλες
τις σπασμένες αρτιότητες: «στο κάτω μέρος
μαρμάρινης τρεχούσης γυναικός»,
βήμα αβοήθητο ποδιού προς χαμένο σώμα,
μόνο η κουλουριασμένη κίνηση
ανώνυμου νεκρού πολεμιστή
δίπλα σε απόστρατη ασπίδα
και «δούλης νεαράς το σπασμένο κάτοπτρο»
–τώρα πώς θα καλλωπίζεται η υποδούλωση.
Σφιγξ καθρεφτίζει το αναπάντητο.

Καντίνες. Κάτι για το δρόμο. Σάντουιτς,
αναψυκτικά, εμφιαλωμένο λάλον ύδωρ.

Μάρμαρα πάλι, αφιερώματα σε πέτρες
χαραγμένες. Δύσκολα διαβάζω.
Το σκληρό έμαθα πώς χαράζει
αλλά όχι πως χαράζεται.
Αργά συλλαβίζοντας αναστηλώνω
μόνον τη λέξη ΕΠΤΟΗΘΗ. Μόνο; Όχι και μόνο.
Άκουστό ανά τον κόσμο το Επτοήθη.
Μαντείο.
Γας ομφαλός.

Δελφοί

Στο ποίημα *Γας Ομφαλός*[44] παρουσιάζεται σ' ένα τοπίο φθινοπωρινό, σχεδόν φωτογραφικά, ο αρχαιολογικός χώρος των Δελφών από την είσοδο μέχρι το θέατρο και το στάδιο. Το θέατρο χρησιμοποιείται ως ο χώρος όπου το ζευγάρι των πρωταγωνιστών, μέσα από την ανακλητική μνήμη της αφηγήτριας, θα ερμηνεύσει ξανά τους ρόλους του, ενώ, στο άδυτο του ναού, η αφηγήτρια περιμένει το χρησμό της αρχαιότερης Πυθίας: της σαρκοφάγου. Τα κατεστραμμένα αγάλματα είναι για το ποιητικό υποκείμενο «το σπάσιμο του ολόκληρου, του άρτιου, του ακέραιου», οι «σπασμένες αρτιότητες» που συντρίβουν τη συνέχεια και την ομαλότητα της πορείας μας στη ζωή. Και στην έξοδο του αρχαιολογικού χώρου τα σημάδια του παρόντος, του σύγχρονου πολιτισμού, του πρόχειρου, παρατάσσονται και αυτά ένα- ένα: οι καντίνες, τα σάντουιτς, τα αναψυκτικά και το νερό εμφιαλωμένο, λες και μπορεί να διασωθεί και να συντηρηθεί στην αιωνιότητα το αρχαίο *λάλον ὕδωρ*, εκείνο ίσως, του επιγράμματος του «παραβάτη» Ιουλιανού.

44 Για μια ερμηνευτική προσέγγιση του ποιήματος βλ. Γεωργιάδου και Δεληγιάννη 2001, 90-92 και Αργυροπούλου 2000.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Παρά τον περιορισμένο αριθμό των ποιημάτων που παρατέθηκαν, καθίσταται εμφανές ότι οι απηχήσεις αρχαιοελληνικότητας στη νεοελληνική ποίηση είναι πολλές και ποικίλες και μάλιστα τέτοιες, ώστε να δημιουργείται ένας ιδιαίτερα γόνιμος διάλογος μεταξύ των δύο. Ο διάλογος αυτός δεν προκύπτει από μια στείρα μίμηση, αλλά από μια θαρραλέα ματιά, που, με διαφορετικά κάθε φορά ποιοτικά χαρακτηριστικά, εμπνέεται από τον αρχαιοελληνικό κόσμο, τον ατενίζει κριτικά, κρατώντας αποστάσεις, τον εμπλουτίζει τολμηρά με τα βιώματα κάθε γενιάς και τον αξιοποιεί για να βρει τους δικούς της εκφραστικούς τρόπους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αργυροπούλου, Χ. 2000. «Φιλολογική διαδρομή στην ανθολογημένη ποίηση της Κ. Δημουλά.» *Φιλολογική* 18 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος):38-49.

Γεωργιάδου, Α. 2006. *Η ποιητική περιπέτεια, Μια περιδιάβαση στη νεοελληνική ποίηση μέσα από τους κυριότερους ιστορικούς σταθμούς και τα λογοτεχνικά ρεύματα.* Αθήνα: Μεταίχμιο.

Γεωργιάδου, Α., και Ε. Δεληγιάννη. 2001. *Διαβάζοντας Κική Δημουλά.* Αθήνα*:* Ελληνικά Γράμματα.

Γιοχάλας, Θ., και Τ. Καφετζάκη. 2012. *Αθήνα, Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και την λογοτεχνία.* Αθήνα: Εστία.

Δεληγιάννη, Ε. 2000. «Τα αγάλματα στην ποίηση της Κ. Δημουλά.» *Φιλολογική* 71 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος):56-58.

Ζήρας, Α. 1999. «Η λογοτεχνία του 20ού αι. Ποίηση.» *Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια. Παγκόσμια Λογοτεχνία*, τόμος 28, 146-153. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Κυριακού, Δ. 2007. *Το Ολυμπίειον και η ευρύτερη περιοχή.* Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.

Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Πρόσωπα, Έργα, Ρεύματα, Όροι. 2007. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Μπαμπινιώτης, Γ. 1998. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας.* Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Μπιλιάνη, Α. 2010. «Η αρχαιογνωσία του Γιάννη Ρίτσου, μέσα απ' τον κύκλο των Ατρειδών στην Τέταρτη Διάσταση, Συγκλίσεις και αποκλίσεις από τα αρχαία πρότυπα.» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πατρών (http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/4016/3/Nimertis_Mpiliani%28the%29.pdf. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

Πιερῆς, Μ. 1983. «Καβάφης καί Ἱστορία.» *Ὁ Πολίτης* 62:73-77.

Στασινοπούλου, Μ. 2000. «Τα Ομηρικά Έπη στην ποίηση του Καβάφη.» *Τα εκπαιδευτικά* 55-56:33-40.

Τζιόβας, Δ. 1987. «Νεοκλασικές απηχήσεις και μετωνυμική δομή στις *Ωδές* του Κάλβου.» Στο *Μετά την Αισθητική, Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 151-193. Αθήνα: Γνώση.

Χανιώτης, Α. 2009. *Θεατρικότητα και Δημόσιος Βίος στον ελληνιστικό κόσμο.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Ψύρρας, Θ. 2012, 3 Απριλίου. «Χρήσεις του αρχαίου μύθου στη νεοελληνική ποίηση.» *Block 1- για τη λογοτεχνία και την κριτική* (http://thomaspsyrras.blogspot.gr/2012/04/blog-post.html. Τελευταία επίσκεψη 11 Σεπτεμβρίου 2020.

Ιλισός – Λύκειο

Ιστορίες της *αόρατης* Αθήνας[1]

Νίκη Σακκά

SUMMARY: ILISSOS – LYCEUM: STORIES OF AN *INVISIBLE* ATHENS

The urban landscape, never stable, exposing and decoding different layers of time, entangles powerfully with human social lives and relationships, deals with politics of memory and oblivion, appears in art, in myths, and in multiple narratives.
Historic monuments and sites, public and private buildings, distinctive landmarks, natural or artificial boundaries like rivers or streets, all important elements in the production of space connected with personal and collective experiences, communicate values and create identities.
The area east of the Olympieion and Zappeion terraces to Lykeion and the War Museum, following the rapid city development trends, mitigated quite often tensions and debates. State interventions and planning proposals turn to major public issues: they created dilemmas and provoked emotions, they were discussed in the parliament, in public and scientific forums, and they became main topic in local and international press.
The article discusses the story of the conversion of the Ilissos river into an underground rainwater conduit in the name of keeping nature under control, while at the same time enabling street development. It further explores the multiple management and enhancement projects of the extended area between Vasilissis Sofias and Vasileos Konstantinou avenues, Rigillis and Rizari streets, along the covered northern bank of Ilissos. In a period of modernizing and rationalizing space, the appreciation of the unique historical and topographical character of the area, the valuing of its sensory and evocative dimensions, the multiple interpretations of the needs, the dreams and the desires of the inhabitants of the densely built-up capital in combination with political, economic and cultural agendas shaped the architectural visions, the planning proposals and initiatives: in brief, the stories of the area over the past decades reflect the process of the gradual transformation of Athens into a modern metropolis, they summarize the ways in which the cityscape is perceived and experienced in the passage of time.

Ο αστικός χώρος μεταμορφώνεται διαρκώς, επηρεάζει και επηρεάζεται από τη δυναμική της κοινωνικής ζωής, ενώνει ή διχάζει άτομα και ομάδες, συμμετέχει στα παιχνίδια της μνήμης και της λήθης, ζωντανεύει σε μύθους, σε αφηγήσεις, σε καλλιτεχνικές δημιουργίες. Δρόμοι, δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, αρχαιολογικές θέσεις, σημαντικά στοιχεία στην παραγωγή της πόλης συνδέονται με ατομικές και συλλογικές εμπειρίες, με ιδεολογίες, δημιουργούν αξίες, συγκροτούν ταυτότητες. Η πόλη, γράφει ο Henri Lefebvre, «έχει μια ιστορία· είναι έργο μιας ιστορίας, δηλαδή ανθρώπων και ομάδων αυστηρά προσδιορισμένων, που πραγματοποιούν αυτό το έργο μέσα σε ιστορικές συνθήκες»[2]. Οι κοινωνίες συναινούν ή αντιδρούν στους χωρικούς προγραμματισμούς των κυβερνήσεων ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και αξιολογούν τους τόπους και σύμφωνα με την ιεράρχηση των προτεραιοτήτων και επιθυμιών τους[3].

---

1 Ευχαριστώ θερμά τον αρχιτέκτονα Δημήτρη Διαμαντόπουλο για την παρουσίαση της αρχιτεκτονικής μελέτης του για το Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας και για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης άρθρων και στοιχείων από το προσωπικό του αρχείο, καθώς και την Αναπληρώτρια καθηγήτρια Λένα Μάντζιου για τις συζητήσεις και τις πολύτιμες επισημάνσεις.

2 Lefebvre 2007, 72.

3 Δουκέλλης 2009β, 16. Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης 2010β.

Η περιοχή της Αθήνας από το Ολυμπιείο ως το Λύκειο, ακολουθώντας τους ταχύτατους ρυθμούς ανάπτυξης της πόλης, αποτέλεσε αρκετά συχνά αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Σχεδιασμοί και επεμβάσεις συζητήθηκαν στο κοινοβούλιο, σε επιτροπές, στον Τύπο, προκάλεσαν έντονα συναισθήματα, ενεργοποίησαν δράσεις, προβλημάτισαν τους Αθηναίους, λιγότερο ή περισσότερο, ανάλογα με τους δεσμούς και τα βιώματα που τους συνέδεαν με τον χώρο.

Τοπόσημο της περιοχής αποτέλεσε και αποτελεί ο Ιλισός, «ποτάμι ιερό». Αν και τώρα πλέον «ρέει» κάτω από τη λεωφόρο Βασιλέως Κωνσταντίνου, αντέχει στον χρόνο, εμπνέει διά της απουσίας του, ανακαλείται σε τραγούδια, σε φωτογραφίες, σε αφηγήσεις, μας συνδέει με το παρελθόν[4]. Η ιδεατή χαμένη εικόνα του, χαραγμένη στη συλλογική μνήμη και συνείδηση, αναπαράγει στερεότυπα, προκαλεί νοσταλγία και μελαγχολία για τη γραφική Αθήνα που χάθηκε, δημιουργεί προσδοκίες και σχέδια για την ανάδυσή του[5].

Ο Ιλισός πήγαζε από τις βορειοδυτικές πλαγιές του Υμηττού, διέρρεε το ανατολικό τμήμα της αθηναϊκής πεδιάδας και χυνόταν στον Κηφισό. *Χαρίεντα* [...] *καθαρὰ καὶ διαφανῆ τὰ ὑδάτια* του Ιλισού κατά τον Πλάτωνα[6] μετατρέπονταν σε εποχή ανομβρίας σε μικρό ρυάκι[7]. Στις όχθες του ιδρύθηκαν στην αρχαιότητα ιερά (Ολυμπιείο, Πύθιο, Δελφίνιο, Κρόνιο, Πανελλήνιον, Ιερό Άγρας, Ηράκλειο, Ιερό Ειλειθυίας), δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα (Παναθηναϊκό Στάδιο, Γυμνάσιο Λυκείου, λουτρά, επαύλεις). Λατρεύτηκε σαν θεός, απεικονίστηκε στο δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα, αποτέλεσε χώρο μυθικών γεγονότων[8]. Στις όχθες του, στη σκιά ενός πλατάνου, σ' έναν τόπο *εὔπνουν, ἀγαπητὸν καὶ σφόδρα ἡδὺ*[9] εκτυλίχθηκε η συζήτηση του Σωκράτη με τον Φαίδρο, η οποία θα τον καθιερώσει ως ιστορικό και φιλοσοφικό «τόπο»[10]. Γοήτευσε τους περιηγητές και απεικονίστηκε σε χαρακτικά, ελαιογραφίες και υδατογραφίες που συμπλήρωναν τις αφηγήσεις τους[11]. Ενέπνευσε τους ποιητές[12]. Αποτέλεσε πηγή ζωής για την Αθήνα αλλά και αιτία πένθους. Οι σπάνιες αλλά καταστρεπτικές πλημμύρες (γύρω στο 1675, 16 Σεπτεμβρίου 1805) παρέσυραν καλύβες, ζώα και φτωχόσπιτα[13]. Στη διάρκεια της καταιγίδας της 14ης Νοεμβρίου 1896, πνίγηκαν 15 άνθρωποι:

> «Εἰς τὸ βατραχονήσι [...] ὁ ποταμὸς θολὸς ὀγκούμενος εἰς κύματα, καταλαμβάνει τὰς ὄχθας εἰς μέγα ὕψος, ἀφροκοπὼν καὶ βρυχώμενος ἐπὶ τῶν θριγγῶν τῆς γεφύρας, ὡμοίαζε θάλασσαν ἐξηγριωμένην. [...] Παρὰ τὸν Μῦλον τοῦ Πανέτη [ενν. ο ισχυρὸς ἄνεμος] [...] τὰς σκηνὰς ἀνήρπασεν [...] ὑπὸ τὰς ὁποίας εὗρον ἄσυλον οἱ δυστυχεῖς Ἀρμένιοι [ενν.

4 Γιαλούρη 2010.

5 Διοσκουρίδης 2009. Γ. Λιαλιός, «Διαδρομή πρασίνου με φόντο τον Ιλισό», *Η Καθημερινή,* 19-02-2019. Διαθέσιμο στο https://www.kathimerini.gr/society/1010757/diadromi-prasinoy-me-fonto-ton-iliso/. Τελευταία επίσκεψη 27 Σεπτεμβρίου 2020.

6 Πλάτ., *Φαῖδρος* 229b.7-8.

7 Τραυλός 1960, 6.

8 Σύμφωνα με τη μυθολογία στις όχθες του Ιλισού έπαιζε η Ωρείθυα, κόρη του βασιλιά Ερεχθέα, όταν την άρπαξε ο Βορέας (Πλάτ., *Φαῖδρος* 229b.5). Σε άλλο μύθο αναφέρεται ότι στον Ιλισό οι Δωριείς σκότωσαν τον Κόδρο, τελευταίο βασιλιά της Αθήνας (Παυσ. 1.19.5).

9 Πλάτ., *Φαῖδρος* 230c. 1-2.

10 Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη 2009, 198-199. Στο πλαίσιο αυτό η Αγία Φωτεινή Ιλισού, «σημείο όπου διεξήχθη ο ξακουστός από τον Πλάτωνα, διάλογος μεταξύ Σωκράτη και Φαίδρου», επιλέχθηκε για τη διεξαγωγή ειδικής συνεδρίας του 23ου Παγκόσμιου Συνέδριου Φιλοσοφίας το οποίο οργανώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα από τη Διεθνή Ομοσπονδία Φιλοσοφικών Εταιρειών (FISP) και την Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, τον Αύγουστο του 2013 (Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας: Οι 4 ειδικές συνεδρίες σε Πνύκα, Λύκειο Αριστοτέλη, Αγ. Φωτεινή Ιλισσού και Ακαδημία Πλάτωνος, *Η Καθημερινή*, 5-08-2013 https://www.kathimerini.gr/culture/49176/pagkosmio-synedrio-filosofias-oi-4-eidikes-synedries-se-pnyka-lykeio-aristoteli-ag-foteini-ilissoy-kai-akadimia-platonos/). Τελευταία επίσκεψη 1 Οκτωβρίου 2020.

11 Σάλτα 2015-16, 296-314.

12 Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Αθήνα*. Κ. Παλαμάς, *Δεξίλεως*.

13 Τουρνικιώτης 1985, 91.

> πρόσφυγες] [...] Κάθυγροι καὶ μὲ ἀποστάζοντα ἐκ τοῦ ὕδατος τὰ ῥάκη, ἅτινα περιβάλλουν τὸ σῶμα των τρέμουν ἐκ τοῦ ψύχους καὶ τῆς πείνης»[14].

Οργανικό τμήμα του σύνθετου υδρογραφικού δικτύου της Αττικής, ο Ιλισός φαίνεται ότι λειτούργησε σε αρμονία με το ανθρωπογενές τοπίο της Αθήνας τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα[15]. Το νερό του μάλιστα χρησιμοποιήθηκε για την άρδευση του βασιλικού κήπου[16]. Με την επέκταση, όμως, της Αθήνας και την πρόχειρη εγκατάσταση των προσφύγων, μετά το 1922, εξαιτίας της ανεπάρκειας των υποδομών, της απορροής λυμάτων και της εναπόθεσης στερεών απορριμμάτων στην κοίτη του, το ποτάμι μετατρεπόταν σταδιακά σε εστία δυσοσμίας και μολύνσεων[17]. Σε θεωρητικό επίπεδο, πρόβαλε ως όριο ανάμεσα σε δύο κοινωνικά και μορφολογικά διαφορετικές περιοχές, ανάμεσα στους διαφορετικούς κόσμους της πόλης: ερμηνεύτηκε ως ρήγμα γεωγραφικό και ιδεολογικό ανάμεσα στην «αριστοκρατική συνοικία των Βασιλικών Ανακτόρων και τις ομοιογενείς προεκτάσεις της πάνω στη λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας» στα δυτικά και «τη λαϊκή συνοικία του "Βαθρακονησίου", που αργότερα ονομάστηκε Παγκράτι» στα ανατολικά[18].

Η ανάγκη αντιμετώπισης των προβλημάτων υγιεινής σε συνδυασμό με την πρόθεση άμβλυνσης των κρυσταλλωμένων αντιθέσεων και κοινωνικής ώσμωσης υποδείκνυαν την υποταγή του υδάτινου διάκενου[19]. Το 1931 ο Δήμος Αθηναίων εκπόνησε μελέτη «διευθετήσεως του Ιλισού και κατασκευής των δύο παρόχθιων συλλεκτήρων» με στόχο να διασφαλίσει την «οπτική παρουσία ενός ορθολογικού και εξωραϊσμένου Ιλισού»[20]. Τότε, ο Δήμος σεβάστηκε τις διαφωνίες και τους δισταγμούς της νεοελληνικής κοινωνίας για την ολοκληρωτική κάλυψη του ποταμού, διατυπωμένες δημόσια από αρχιτέκτονες όπως ο Α. Ρώτας, ο οποίος εστίαζε στην ιστορική/πολιτισμική διάστασή του:

> «δὲν εἶναι κοινόν τι ποτάμιον, διότι εἶναι συνδεδεμένον μετὰ τῆς ἱστορίας τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦτο ὀφείλωμεν νὰ καλλωπίσωμεν καθιστῶντες τοῦτο κόσμημα τῆς πόλεως»[21].

Λίγο αργότερα, η Διεύθυνση Σχεδίων Πόλεως του Υπουργείου Διοικήσεως της Πρωτευούσης, απαλλαγμένη από τον συναισθηματισμό του γραφικού, θεωρώντας ότι η συγκεκριμένη μελέτη δεν αντιμετώπιζε ριζικά την κατάσταση, αντιπρότεινε την πλήρη κάλυψη της κοίτης[22]. Η νέα πρόταση, στο πνεύμα της ρητορείας για την εύτακτη κυκλοφορία από τα Μεσόγεια προς τη θάλασσα, συνέδεε τα έργα διευθέτησης του Ιλισού με το ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης και τη δημιουργία της αρτηρίας Βασιλέως Κωνσταντίνου – Αρδηττού. Το οικονομικό όφελος ήταν σημαντικό καθώς περιοριζόταν ο αριθμός των ακινήτων που θα απαλλοτριώνονταν για την κατασκευή του οδικού δικτύου[23].

---

14 «Ὁ κατακλυσμὸς τῆς χθές. Φοβερὰ καταστροφή. Σπαρακτικὸν θέαμα», *Ἐμπρός*, 15-11-1896.

15 Δραγώνας 2007.

16 Παπαγεωργίου-Βενετάς 2005, 252.

17 Μπίρης 1995, 299-300.

18 Τουρνικιώτης 1985, 91. Πρβ. Τσολάκος 2003, 210-211.

19 Τουρνικιώτης 1985, 92.

20 Τουρνικιώτης 1985, 92.

21 «Τὸ Συνέδριον περὶ τοῦ Σχεδίου τῶν Ἀθηνῶν», *Ἀρχιμήδης* 9-12 (1925), 77, όπως παρατίθεται στο Φιλιππίδης 1984, 203 υποσ. 338.

22 Μπίρης 1995, 325-326. Πρβ. Α.Ν. 23 Ιανουαρίου 1936 (ΦΕΚ 46/Α'/23-01-1936), «Περὶ κυρώσεως τῆς συμβάσεως κατασκευῆς τμήματος τοῦ δικτύου ὑπονόμων Ἀθηνῶν-Πειραιῶς καὶ περιχώρων». Α.Ν. 1001/1937 (ΦΕΚ 28/Α'/ 28-01-1938) «Περὶ κυρώσεως τῆς συμβάσεως περὶ συμπληρώσεως καὶ τροποποιήσεως τῆς διὰ τοῦ Ἀναγκαστικοῦ Νόμου τῆς 22/23 Ἰανουαρίου 1936 κυρωθείσης συμβάσεως διὰ τὴν κατασκευὴν μέρους τῶν ἔργων ἐξυγιάνσεως Ἀθηνῶν-Πειραιῶς καὶ τῶν περιχώρων αὐτῶν».

23 Δραγώνας 2007.

Σύμφωνα με τον Μιχάλη Παπαδάκη, πολιτικό μηχανικό στην Εταιρεία Υδραυλικών Εξυγιαντικών Έργων (ΥΔΡΕΞ), μέλος της ομάδας μελέτης και επίβλεψης των έργων διευθέτησης του Ιλισού (1936-1968)[24], η κάλυψη της κοίτης φαίνεται ότι ξεκίνησε τους πρώτους μήνες του 1937 από τον χώρο της Σχολής Χωροφυλακής στη λεωφόρο Μεσογείων[25]. Τα έργα ολοκληρώθηκαν την τετραετία 1958-1962 όταν κατασκευάστηκαν οι λεωφόροι Μιχαλακοπούλου, Βασιλέως Κωνσταντίνου και Καλλιρρόης.

Η φυσιογνωμία της πόλης άλλαζε. Ο ασφαλτοστρωμένος αυτοκινητόδρομος εξυπηρετούσε την αύξηση της κυκλοφορίας οχημάτων, άμεσα συνδεδεμένων με τον αστικό τρόπο ζωής. Η κάλυψη της κοίτης δίχασε, προκάλεσε και συνεχίζει να προκαλεί αντιδράσεις. Αναγκαιότητα ή αδυναμία της κοινωνίας να αντιμετωπίσει τον εκμοντερνισμό και την επιταχυνόμενη αστικοποίηση ορθολογικά, χωρίς να διαταράξει την ισορροπία του υδραυλικού δικτύου και του οικοσυστήματος της πόλης; Διαχωριστικό όριο ή άξονας συνοχής του πολεοδομικού ιστού[26];

Στις δεδομένες χρονικές συγκυρίες, η κάλυψη της κοίτης του ποταμού ήταν ευθυγραμμισμένη με αντίστοιχες διεθνείς τάσεις. Ήδη από τον 19ο αιώνα αλλά και στον πρώιμο 20ό, η διαχείριση των υδάτων είχε συνδεθεί με την οικονομική και κοινωνική ζωή των αναπτυσσόμενων αστικών περιοχών και την αντιμετώπιση πρακτικών προβλημάτων με αποτέλεσμα να επικεντρωθεί σε τεχνικές «εξευγενισμού»: «το ακάθαρτο “κακό” νερό» εξαφανιζόταν αργά αλλά σταθερά από τον ορατό αστικό χώρο, διευκολύνοντας την ελεύθερη διακίνηση ανθρώπων, οχημάτων, αγαθών και κεφαλαίων, συντελώντας στη μεταμόρφωση των παραποτάμιων αστικών συνοικιών και στην αλλαγή της κοινωνικής σύνθεσής τους[27]. Αν και η φύση αποτελεί για τον μοντερνισμό αγαθό και αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης ζωής, ταυτόχρονα συλλαμβάνεται και ως «άλλο», ως αποτέλεσμα κοινωνικών κατασκευών[28].

Μόνο στο Λονδίνο περισσότερα από δώδεκα ποτάμια καλύφθηκαν τον 19ο αιώνα από δρόμους, σε μια προσπάθεια εξορθολογισμού και αναβάθμισης του αστικού χώρου και περιορισμού των επιδημιών, πολιτική που υιοθετήθηκε και από άλλες ευρωπαϊκές πόλεις[29] και η οποία συνδέθηκε με την ανάγκη ρύθμισης της κυκλοφορίας. Είναι η περίοδος που ο δρόμος αναδεικνύεται σε εργαλείο αναμόρφωσης των μεγάλων αστικών κέντρων[30]. Έτσι, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, το πρόγραμμα του νομάρχη Baron Haussmann και του Ναπολέοντα Γ' για τον εκμοντερνισμό του Παρισιού και τη «δημιουργική καταστροφή» της πόλης προέβλεπε απελευθέρωση του χώρου για τη διάνοιξη μεγάλων, ευθειών λεωφόρων με στόχο τον έλεγχο των κοινωνικών ομάδων και τον περιορισμό της παραβατικότητας στους δρόμους, την ανάπτυξη του εμπορίου με τη διευκόλυνση των συγκοινωνιών, την προσφορά εργασίας στην εργατική τάξη και την προβολή της δυνατότητας του κράτους να ελέγχει την πόλη και να μεταλλάσει τη φυσιογνωμία της ανάλογα με τις προσδοκίες της αστικής τάξης[31]. Ο Haussmann προσέγγιζε τους δρόμους περισσότερο ως αρτηρίες κυκλοφορίας και λιγότερο ως δημόσιους χώρους με ποικίλες χρήσεις, αρχή που υιοθέτησε αργότερα ο αρχιτέκτονας και πολεοδόμος Le Corbusier, όταν σχεδίαζε αυτοκινητόδρομους, απαλλαγμένους από πεζούς και «αρχιτε-

24 Παπαδάκης 1997, 55.

25 Παπαδάκης 1997, 13-14. Το έργο διευθέτησης της κοίτης του Ιλισού στην περιοχή του Παναθηναϊκού Σταδίου εγκαινιάστηκε από τον Ιωάννη Μεταξά το 1939 (Παπαδάκης 1997, εικ. 65), πιθανότατα με τη θρυλική, πλέον, φράση «Θάπτομεν τὸν Ἰλισόν» (Τουρνικιώτης 1985, 93).

26 Δραγώνας 2007.

27 Kaika 2004, 269-270, 279.

28 Kaika 2004, 270.

29 Kaika 2004, 269-270.

30 Σταυρίδης 2010, 59.

31 Fyfe 1998, 2.

κτονικά μέτωπα»[32]. Είναι ενδεικτικό ότι στο 4ο CIAM (Congrès International de l'Architecture Moderne), που έγινε στην Αθήνα το 1933 και στο οποίο συμμετείχε ενεργά ο Le Corbusier, οι σύνεδροι, εκκινώντας από τη θέση ότι «αἱ νέαι μηχανικαὶ ταχύτητες ἀνέτρεψαν τὰς συνθήκας ἀσφαλείας, σκοπιμότητος, ὑγιεινῆς τῶν πόλεων καὶ ἀπαιτοῦν νέαν ρύθμισιν τῆς κυκλοφορίας», καλούνταν να ορίσουν «τὴν μεταξὺ τῶν τόπων κατοικίας, ἐργασίας καὶ ἀναψυχῆς σύνδεσιν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ὁ καθημερινὸς κύκλος τῶν ἀπασχολήσεων τοῦ ἀνθρώπου [...] νὰ διεξάγεται ὑπὸ τὴν αὐστηροτέραν οἰκονομίαν χρόνου»[33].

Φαίνεται ότι η ελληνική κοινωνία ή έστω ένα τμήμα της ενστερνίστηκε το ευρωπαϊκό όραμα για την αναμόρφωση των μεγαλουπόλεων. Στα έργα του ζωγράφου Παύλου Μαθιόπουλου, *η οδός Πανεπιστημίου* (1896) και *η λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας μετά τη βροχή* (π. 1900), αποτυπώνεται με καθαρότητα αυτό ακριβώς το μοντέλο των μεγάλων δρόμων με φαρδιά πεζοδρόμια και δέντρα κατά το πρότυπο των παρισινών βουλεβάρτων[34]. Στο ίδιο πνεύμα ο Παπαδάκης, εκφραστής της τεχνοκρατικής άποψης για τον εκσυγχρονισμό της Αθήνας, αντιλαμβανόταν τις εργασίες κάλυψης της κοίτης του Ιλισού ως έργα υποδομής αναγκαία «για να τιθασεύσουν τον χείμαρρο και να καταργήσουν τα φυσικά εμπόδια που δημιουργούσε η δυσμενής δραστηριότητά του στην ανάπτυξη της πόλεως, εφόσον άλλωστε είχαν εξαφανιστεί κατά ένα πολύ σημαντικό μέρος όλα τα πολιτιστικά έργα (ιερά κ.λ.π.) του "Άστεως" που τον κοσμούσαν»[35]. Υποστήριζε, λοιπόν, ότι «αν παρέμενε η κοίτη ανοικτή, έστω και ως διευθετημένη τάφρος, θα τραυμάτιζε την κεντρική περιοχή της πόλης από βρώμικα, τοξικά νερά, από τα απορρίμματα που θα συμπαρεσύροντο»[36]. Ο ίδιος θα τεκμηρίωνε αργότερα τις αρχικές εκτιμήσεις του με τις φωτογραφίες που αποτύπωναν τη «χαρακτηριστική μεταμόρφωση του περιβάλλοντος μεταξύ των γεφυρών των οδών Βασιλέως Γεωργίου του Β' [...] και Σταδίου», υπογραμμίζοντας ότι στο «χάος που υπήρχε προ της κατασκευής των έργων (1949) [...] αντιπαραβάλλεται η ομορφιά από την καλαίσθητη διαμόρφωση ενός ευρέως χώρου στολισμένου με πράσινο με ωραία κτίρια όπως το καλιμάρμαρο Ωδείον και το Ινστιτούτο Ερευνών [...] και ευρείες γεμάτες ζωντάνια αρτηρίες»[37]. Η συλλογιστική του απηχεί τη φαντασίωση της εύτακτης πόλης, εκφρασμένη στον εξορθολογισμό του οδικού δικτύου, η οποία, κατά τον Σταυρίδη, διαπερνά όλες τις μοντερνιστικές ουτοπίες και επεμβάσεις, επιδιώκοντας την παραγωγή δημόσιων χώρων χωρίς εντάσεις και κοινωνικούς ανταγωνισμούς[38].

Η αναγκαιότητα ρύθμισης της κυκλοφορίας αναγνωριζόταν ακόμα και από αρχιτέκτονες, που προσέγγιζαν τον Ιλισό με ρομαντική και ποιητική διάθεση, όπως ο Κίμωνας Λάσκαρης (1905-1978). Ο Λάσκαρης δεν αμφισβητούσε τη σκοπιμότητα κάλυψης του ποταμού αλλά τον σχεδιασμό του υπερκείμενου οδικού δικτύου χωρίς σεβασμό στην ιστορία της πόλης[39]. Θεωρώντας ότι «ὁ ΙΛΙΣΟΣ εἶναι περισσότερο αἴσθημα καὶ λιγώτερο λογικὴ»[40] αντιδρούσε στην ευθύγραμμη χάραξη της λεωφόρου, κατά το όραμα του Le Corbusier, «σὰν ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ τῆς κυκλοφορίας, χωρὶς φαντασία, χωρὶς τὴν συγκίνηση ἀπ' τὸ πνεῦμα τῆς περιοχῆς, ἀπ' τὸ πνεῦμα τῶν θρύλων καὶ τῆς ἱστορίας»[41], και αντιπρότεινε μια σύνθεση λεωφόρου και κήπων, που θα ακολουθούσε την «πανάρχαια διαδρομὴ τῆς κοίτης τοῦ ΙΛΙΣΟΥ, ὥστε ὁ δρόμος αὐτός,

32 Fyfe 1998, 3.
33 *Τεχνικά Χρονικά* 1933, 1086.
34 Κωτίδης 1995, 256.
35 Παπαδάκης 1997, 41.
36 Παπαδάκης 1997, 55.
37 Παπαδάκης 1997, 36-39.
38 Σταυρίδης 2010, 60-62.
39 Λάσκαρης 1939, 1950.
40 Λάσκαρης 1950, 72.
41 Λάσκαρης 1950 (http://library.tee.gr/digital/techr/1950/techr_1950_308_77.jpg). Τελευταία επίσκεψη 27 Σεπτεμβρίου 2020.

παράλληλα μὲ τὴν κυκλοφοριακὴ του ἀποστολή, νὰ γίνῃ ἀφορμὴ δημιουργίας μιᾶς ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΛΕΩΦΟΡΟΥ, μιᾶς ΛΕΩΦΟΡΟΥ μὲ ΤΟΠΙΚΟ ΧΡΩΜΑ»[42].

Σε περιόδους έντασης, λίγο πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, λίγο μετά τον εμφύλιο, με πλήθος εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων, οι προτάσεις για την αντιμετώπιση της ρύπανσης του Ιλισού και την ανάπλαση του αστικού κέντρου, συμβατές με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για την οργάνωση των πόλεων, υπαγορεύονταν από ρεαλισμό και αναγνώριση της αδυναμίας των κυβερνήσεων και της κοινωνίας να προστατεύσουν το υδραυλικό δίκτυο της Αθήνας[43]. Γεγονός παραμένει ότι οι λύσεις που υιοθετήθηκαν δεν ήταν αναστρέψιμες και ότι στον σχεδιασμό δεν συνεκτιμήθηκε η δυναμική του ποταμού, ο ιστορικός αλλά και λειτουργικός ρόλος του στη ζωή της Αθήνας, στη βελτίωση του μικροκλίματος και στην ισορροπία του οικοσυστήματος[44]. Το 1954 ο Πικιώνης σε ομιλία του με τίτλο *Γαίας ἀτίμωσις (Διὰ τὴν προστασίαν τοῦ τοπίου)* χαρακτήριζε ύβρη τη διαχείριση από τους Αθηναίους του Ιλισού και του Κηφισού, των δύο «αγιασμάτων» για να καταλήξει:

> «Τρισμέγιστη εἶναι ἡ ἐνοχή μας. Κι ὄχι μονάχα ἀπέναντι τοῦ ἐαυτοῦ μας, μὰ ἔναντι τῆς μνήμης τῶν περασμένων, ἔναντι τοῦ μέλλοντος καὶ ἔναντι ὅλων τῶν λαῶν τῆς οἰκουμένης. Μὰ οἱ ἀνάγκες; θὰ μοῦ πεῖτε. Ἐκεῖνοι ποὺ βάζουν αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ξέρουν πολὺ καλὰ ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἀδήριτη χρεία, αὐτὴ καθεαυτή, ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς. Ἡ αἰτία ἔγκειται στὸν τρόπο ποὺ ἀνεχθήκαμε νὰ θεραπευθεῖ αὐτὴ ἡ χρεία»[45].

Στις όχθες του Ιλισού οικοδομήθηκε το Μέγαρο των Ιλισίων (1840-48), χειμερινή κατοικία της Sophie de Marbois-Lebrun, Δούκισσας της Πλακεντίας. Συγκρότημα ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος[46], έδρα της Σχολής Ευελπίδων μετά τον θάνατο της Δούκισσας, το 1854, και άλλων στρατιωτικών αρχών στη συνέχεια, παραχωρήθηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για να στεγάσει τις συλλογές του από το 1930[47]. Η τελευταία αυτή χρήση του κτηρίου, πολιτικά και ιδεολογικά φορτισμένη[48], έμελλε να καθορίσει στο εξής τον χαρακτήρα της ευρύτερης περιοχής[49]. «Η πόλη *γράφει* και *προδιαγράφει*, πράγμα που σημαίνει: διατάσσει, διατυπώνει»[50]. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι χρόνια αργότερα στην περιοχή γύρω από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ανάμεσα στις λεωφόρους Βασιλίσσης Σοφίας, Βασιλέως Κωνσταντίνου και την οδό Ρηγίλλης θα χωροθετούνταν το Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας (εικ. 1). Ο χώρος θα συνδεόταν με την πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή για τον πολιτισμό, εκφάνσεις της οποίας αποτέλεσαν σειρά πολιτικών παρεμβάσεων για την ενίσχυση των επιστημών και των τεχνών, όπως η ίδρυση του Φεστιβάλ Αθηνών και Επιδαύρου το 1954, του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος το 1957, του Βασιλικού Ιδρύματος Ερευνών (σήμερα Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών) το 1958 και του ερευνητικού κέντρου «Δημόκριτος» το 1961. Σ' αυτό το ευρύτερο πλαίσιο δημιουργίας δομών ανάπτυξης και προβολής του ελληνικού πολιτισμού και έμφασης στον τουρισμό ως μοχλό οικονομικής ανόρθωσης, σε συνδυασμό με τις πολιτικές επιλογές του εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας, συλλαμβάνεται και το Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας[51]. Κα-

---

42 Λάσκαρης 1950, 72.

43 Δραγώνας 2007.

44 Για το ρόλο των ρεμάτων και των φυσικών απορροών στις πόλεις βλ. Οικονόμου και Μπουγιατιώτη 2007.

45 Πικιώνη και Παρούσης 2000, 132.

46 Το μέγαρο των Ιλισίων αποδίδεται συνήθως στον Σταμάτη Κλεάνθη. Ωστόσο, η Μπαδήμα-Φουντουλάκη υποστηρίζει ότι αρχιτέκτονας ήταν πιθανότατα ο Couchaud χωρίς, όμως, να αποκλείει με απόλυτη βεβαιότητα την ορθότητα της ισχύουσας άποψης (Μπαδήμα-Φουντουλάκη 2011, 128-131, 145, 215).

47 Μπίρης 1966, 121-123.

48 Γκράτζιου 1987, 71-73.

49 Αρχείο Δ. Διαμαντόπουλου, 3 (Γιώργος Κανδύλης).

50 Lefebvre 2007, 74.

51 Σακελλαρόπουλος 2007, 176-178. Ευαγγελάτος 2008. Καρράς 2008. Κουρουπός 2008.

ταλήγοντας στην Πλατεία Συντάγματος, η λεωφόρος Βασ. Σοφίας, όριο του βόρειου μετώπου του Πνευματικού Κέντρου, θα χάραζε «συμβολικά και κυριολεκτικά μια γραμμή που θα ένωνε την επίσημη πολιτιστική παραγωγή» με την έδρα της κυβέρνησης, όπως παλαιότερα η οδός Πανεπιστημίου είχε ενώσει τη Βουλή των Ελλήνων με την αθηναϊκή τριλογία (Βιβλιοθήκη, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ακαδημία)[52]. Η ιστορία του Πνευματικού Κέντρου από τη σύλληψη της ιδέας ως τη ματαίωση του σχεδίου μετά από δύο διαγωνισμούς και πλήθος παλινδρομήσεων, αντισχεδίων και αναθεωρήσεων, αναλύεται κριτικά από την Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ στο περιοδικό *Θέματα Χώρου + Τεχνών*[53].

Το 1959 η Υπηρεσία Οικισμού προκήρυξε πολεοδομικό διαγωνισμό ιδεών για την ανέγερση κτηρίων «προοριζομένων διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν πνευματικῶν ἢ καὶ καλλιτεχνικῶν ἢ καὶ τουριστικῶν σκοπῶν ἢ διοικητικῶν»[54], σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 3700/1957, ο οποίος ρύθμιζε το χωροταξικό σχέδιο της συγκεκριμένης περιοχής της Αθήνας[55]. Σύμφωνα με τη Φεσσά-Εμμανουήλ, ο θεσμός του Πνευματικού Κέντρου έδινε «διέξοδο στη ζωτική ανάγκη των αρχιτεκτόνων και των φορέων της πολιτικής εξουσίας [...] να σφραγίσουν τη νεοελληνική πόλη με τη μονιμότητα μιας νέας μνημειακής τυπολογίας»[56]. Το πρώτο βραβείο κέρδισε η μνημειακή πολεοδομική σύνθεση του καθηγητή Ιωάννη Δεσποτόπουλου. Η κριτική που ασκήθηκε από τον αρχιτεκτονικό και πνευματικό κόσμο της χώρας τόσο στον διαγωνισμό όσο και στην πρόταση Δεσποτόπουλου ήταν πολύπλευρη. Το Πνευματικό Κέντρο θεωρήθηκε μαξιμαλιστικό, συγκεντρωτικό και ουτοπικό για τη μεταπολεμική Ελλάδα, αμφισβητήθηκε η κοινωνικοπολιτική σκοπιμότητά του και η δυνατότητά του να λειτουργήσει ως μέσο «εκδημοκρατισμού των θεσμών της υψηλής κουλτούρας (θέατρα, συναυλίες, μουσείο, βιβλιοθήκες, διαλέξεις κ.λ.π.)», και ταυτόχρονα κατακρίθηκε η επιχειρούμενη κτηριακή φόρτιση της περιοχής[57]. Ο Γιώργος Θεοτοκάς έγραφε ότι «οι "αρμόδιοι" ξύπνησαν ένα πρωί με την ιδέα ότι είναι Ιουστινιανοί... Ασφαλώς κανένας αληθινός αρμόδιος δεν ρωτήθηκε ούτε για τα κτίρια της μουσικής, ούτε για τις βιβλιοθήκες, ούτε για τα μουσεία που τα έχουν προκηρύξει με το στρέμμα»[58]. Στον αντίποδα, ο αρχιτέκτονας Δημήτρης Φιλιππίδης υποστηρίζει ότι ο Δεσποτόπουλος, επενδύοντας στον κοινωνικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής, «τολμούσε να προτείνει ένα ιδανικό κέντρο για μια πόλη-χάος»[59].

Το 1976, σε μια περίοδο που προωθούταν η πλήρης ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και ενώ είχαν μεσολαβήσει η ανέγερση του Ωδείου των Αθηνών (1969-76), έκφραση του μοντέρνου πνεύματος του Bauhaus, και του Πολεμικού Μουσείου (1968-72), προκηρύχθηκε δεύτερος πολεοδομικός διαγωνισμός ιδεών. Ο νέος διαγωνισμός διαφοροποιήθηκε από τον προηγούμενο εφόσον όριζε ότι «πρυτανεύουσα ἀρχὴ τῆς συνθέσεως δέον νὰ εἶναι ἡ διαμόρφωσις χώρων ἐλευθέρων καὶ πρασίνου μὲ ἔνταξιν κτηρίων ὑψηλῆς αἰσθητικῆς στάθμης [...] καὶ μὲ τάσιν ἐλαφρύνσεως τῆς κτιριακῆς φορτίσεως μέχρι καὶ τοῦ ἐλαχίστου...»[60]. Το

52 Μπαστέα 2008, 312.

53 Φεσσά-Εμμανουήλ 1981. Βλ. επίσης Κουρουπός 2008, 263 -264.

54 Φεσσά-Εμμανουήλ 1981, 25.

55 Ν. 3700/1957 (ΦΕΚ 82/Α'/11-05-1957), «Περὶ κυρώσεως τῶν ὑπ' ἀριθ. 179/56, 286/56 Πράξεων τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, κυρώσεως καὶ τροποποιήσεως τῆς ὑπ' ἀριθ. 287/56 Πράξεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ συμπληρώσεως τῶν περὶ δημιουργίας πνευματικοῦ κέντρου ἐν Ἀθήναις κειμένων διατάξεων».

56 Φεσσά-Εμμανουήλ 1981, 22. Στην επιθυμία του Κων. Καραμανλή, μετά την επιστροφή του από το Παρίσι, να σφραγίσει την Αθήνα με αρχιτεκτονικά αξιόλογα κτήρια αναφέρθηκε ο Δημήτρης Διαμαντόπουλος σε συνέντευξη που μου παραχώρησε τον Νοέμβριο του 2016.

57 Φεσσά-Εμμανουήλ 1981, 17, 28.

58 Γ. Θεοτοκάς, «Βυζαντινό Μουσείο, Εθνική Πινακοθήκη, και το φανταστικό "Πνευματικό Κέντρο"», *Το Βήμα*, 24-5-1959, όπως παρατίθεται στο Φεσσά-Εμμανουήλ 1981, 26-27.

59 Φιλιππίδης 1984, 342-344.

60 *Ἄνθρωπος καὶ χῶρος* 3 (1977), 17.

πρώτο βραβείο απονεμήθηκε στην αρχιτεκτονική ομάδα των Δ. Διαμαντόπουλου, Ν. Χατζημιχάλη, M. Borrne, H. Schwatrz-Χατζημιχάλη, Μ. Σαπουντζή. Κεντρική ιδέα της μελέτης ανάπλασης της περιοχής αποτελούσε η δημιουργία ενός πολυλειτουργικού περιβάλλοντος, «ποὺ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κατακερματισμὸ τῆς σύγχρονης πόλης [...] θὰ λειτουργεῖ σὰν περιβάλλον κατάλληλο γιὰ ἀνθρώπινη ἐπαφὴ καὶ ἐπικοινωνία»[61]. Στο πλαίσιο αυτό σχεδιάστηκε η ανάπτυξη «δύο πόλων (ὁ ἕνας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ Ὠδεῖο καὶ τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο καὶ ὁ ἄλλος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν Πινακοθήκη) μὲ συμπληρωματικὰ πολιτιστικὰ κτήρια [για] νὰ δώσουν ζωὴ καὶ κίνηση στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο, ποὺ ἐμενε ἐλεύθερος»[62]. Παράλληλα, με την πρόταση διαμόρφωσης μιας μεγάλης λίμνης, η οποία θα αποτελούσε «εὐχάριστο καὶ ἐλκυστικὸ περιβάλλον στὴν πόλη ποὺ κάποτε διασχιζόταν ἀπὸ ποτάμια καὶ τώρα εἶναι τελείως ξερή»[63], προβάλλεται το στοιχείο του νερού, βασικό χαρακτηριστικό του αττικού τοπίου, εγγεγραμμένο στη συλλογική μνήμη[64].

Σε συνέχεια ζυμώσεων στην τριετία 1977-79 τροποποιήθηκαν τα αρχιτεκτονικά σχέδια, ώστε να αυξηθεί η κάλυψη του δομημένου χώρου του Πνευματικού Κέντρου σε ποσοστό μεγαλύτερο του 41%, αποκλίνοντας έτσι από την ιδέα του πολιτιστικού άλσους[65]. Το 1980 ανέλαβε την υλοποίηση του έργου ο Γεώργιος Κανδύλης, Γενικός Διευθυντής της νεοσύστατης Κτηματικής Εταιρείας του Δημοσίου (ΚΕΔ)[66], ο οποίος είχε συμμετάσχει στον διεθνή αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για το Centre Pompidou στο Παρίσι[67]. Ο Κανδύλης πίστευε στην αναγκαιότητα ύπαρξης στην πρωτεύουσα ενός πολιτιστικού κέντρου, στο οποίο «οι καλλιτέχνες, οι άνθρωποι του θεάτρου, οι λόγιοι και όλοι οι πνευματικοί άνθρωποι και το μεγάλο πλήθος [θα] βρουν μία στέγη» και το οποίο θα «τροφοδοτεί σαν μάνα τα μικρότερα, και αντίστροφα θα τροφοδοτείται από τα μικρότερα». Υποστήριζε την προτεινόμενη χωροθέτηση εκκινώντας από την αρχή ότι «εάν το Πολιτιστικό Κέντρο δεν θα είναι στην καρδιά εκεί που θα είναι προσιτό σ' όλο το λαό της Αθήνας [...] θα αποτύχει» και από την πεποίθηση ότι «πράσινο δεν σημαίνει μόνο να κλείσεις έναν χώρο ελεύθερο» αλλά «να του δώσεις μία αξία». Για τον Κανδύλη το Κέντρο αποτελούσε «υποδομή» για «ένα βήμα παρακάτω», η δε συμβολή του στην αναζωογόνηση της πνευματικής ζωής της χώρας εξαρτιόταν από τους «Έλληνες: αν είμαστε καλοί θα γίνει κάτι καλό, αν είμαστε ανίκανοι δεν θα γίνει τίποτε, και δεν είναι ζήτημα ούτε τόσο δεξιά, αριστερά, έξω αριστερά ή μέσα δεξιά»[68].

Στο πνεύμα ανάλογων φιλόδοξων εγχειρημάτων της δεκαετίας του '60 και του '70 στον διεθνή χώρο, με σημαντικότερο, ίσως, το Centre Pompidou, το Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας αντιμετωπίστηκε αρνητικά από τον Δήμο Αθηναίων, το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας και τον Σύλλογο Αρχιτεκτόνων και όχι μόνο γιατί επρόκειτο να δομηθεί ένας από τους λίγους ελεύθερους χώρους[69]. Θεωρήθηκε έκφραση μιας συγκεντρωτικής πολιτικής «που τελικά περιόριζε τις πολιτισμικές δραστηριότητες του τόπου στο γνωστό γεωγραφικό και τελικά ταξικό γκέτο του κέντρου της Αθήνας, μακριά από τον πολίτη και μακριά από το Λαό, αφήνοντας για την

61 *Ἄνθρωπος καὶ χῶρος* 3 (1977), 18.
62 *Ἄνθρωπος καὶ χῶρος* 3 (1977), 20.
63 *Ἄνθρωπος καὶ χῶρος* 3 (1977), 22.
64 Μιχαηλίδου 2003.
65 Φεσσά-Εμμανουήλ 1981, 40.
66 Φεσσά-Εμμανουήλ 1981, 20, 40.
67 Holden 2015, 35.
68 Αρχείο Δ. Διαμαντόπουλου, 4-5, 21 (Γιώργος Κανδύλης).
69 Ο Δήμος Αθηναίων είχε ταχθεί κατά της ίδρυσης του Πνευματικού Κέντρου «όχι από καμιά συγκεκριμένη αντίθεση για τη δημιουργία Πολιτιστικού Κέντρου» αλλά γιατί η αντίληψη της Δημοτικής Αρχής ήταν υπέρ των ελεύθερων χώρων» Αρχείο Δ. Διαμαντόπουλου, 13 (Θανάσης Ασημακόπουλος, Πολιτικός Μηχανικός, Δημοτικός Σύμβουλος).

περιφέρεια τα υποπροϊόντα του εμπορικού κυκλώματος»[70]. Είναι, ίσως, ενδιαφέρον ότι το Centre Pompidou, την ιδέα ίδρυσης του οποίου είχε συλλάβει αρχικά ο André Malraux[71] για να ενεργοποιήσει ο Γάλλος Πρόεδρος Georges Pompidou, είχε δεχθεί έντονη κριτική, ενώ οι Γάλλοι αρχιτέκτονες είχαν προσπαθήσει να σταματήσουν την ανέγερσή του[72]. Ωστόσο, από τα εγκαίνιά του στις 2 Φεβρουαρίου 1977 έως σήμερα το πολιτιστικό κέντρο, το οποίο σχεδιάστηκε ως δυναμική πλατφόρμα πολιτισμού και «ανταλλαγών ανάμεσα στην κοινωνία και τη σύγχρονη δημιουργία», με στόχο την αλληλεπίδραση «διαφορετικών τεχνών και επιστημών»[73] και το οποίο στεγάζει το Εθνικό Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Πληροφοριών, τη Βιβλιοθήκη Kandinsky και το Ινστιτούτο Έρευνας και Συντονισμού Ακουστικής/Μουσικής αποτελεί έναν από τους πιο πολυσύχναστους τόπους πολιτισμού στον κόσμο και ένα από τα δημοφιλέστερα μνημεία της Γαλλίας[74].

Το σχέδιο δημιουργίας του Πνευματικού Κέντρου εγκαταλείφθηκε μετά την αποχώρηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή από την ενεργό πολιτική τον Μάιο του 1980, όχι όμως και η ιδέα ανέγερσης πολιτιστικών κτηρίων στην περιοχή. Το 1992 το ελληνικό Δημόσιο παραχώρησε στο Ίδρυμα Βασιλείου και Ελίζας Γουλανδρή οικόπεδο, εμβαδού ένδεκα στρεμμάτων, ανάμεσα στο Σαρόγλειο Μέγαρο και το Ωδείο Αθηνών, για την ανέγερση Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (εικ. 2)[75]. Ο αντίλογος υπήρξε και πάλι έντονος. Αν και δεν αμφισβητήθηκε η αναγκαιότητα ίδρυσης ενός Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα[76], η χωροθέτησή του στο κέντρο της πόλης αντιμετωπίστηκε κριτικά από τις πολεοδομικές υπηρεσίες του ΥΠΕΧΩΔΕ και προσέκρουσε στις αντιδράσεις του Δήμου Αθηναίων και των περιοίκων[77]. Στη συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου στη Βουλή ο Δημήτρης Μπέης, πρώην Δήμαρχος της Αθήνας (1978-1986) και τότε μέλος της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ, συνόψιζε τις ανησυχίες και τους θεωρητικούς προβληματισμούς των διαφωνούντων:

> «ένας μεγάλος ακόμη ελεύθερος χώρος στο κέντρο της Αθήνας καταστρέφεται» εφόσον «ξεκινά η ανέγερση ενός τεράστιου κτιρίου [...] με εμβαδόν 5.000 τ. μέτρων. [...] Η Κυβέρνηση [...] εφαρμόζει την αποδοκιμασμένη πολιτική της συγκέντρωσης και συμπίεσης όλων των λειτουργιών στο κέντρο της πόλης [...], λειτουργίες [οι οποίες] πρέπει να δημιουργούνται στην περιοχή γύρω από την Αθήνα, στις δυτικές συνοικίες, σε εκείνες τις συνοικίες που περιμένουν αναβάθμιση...»[78].

Το θέμα ανακινήθηκε το 1996, όταν τελικά ξεκίνησαν οι εκσκαφές για την ανέγερση του μουσείου. Η σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Ευτυχίας Λυγκούρη-Τόλια έφερε στο φως κατάλοιπα αρχαίας παλαίστρας, βασικού κτηρίου των

---

70 Αρχείο Δ. Διαμαντόπουλου, 16-17 (Σπύρος Παπαδόπουλος, Πρόεδρος Συλλόγου Αρχιτεκτόνων).

71 Piano κ.ά. 2015, 58.

72 Piano κ.ά. 2015, 51, 54.

73 Holden 2015, 33.

74 Le Centre Pompidou > L'histoire (https://www.centrepompidou.fr/fr/Le-Centre-Pompidou/L-histoire). Τελευταία επίσκεψη 1 Οκτωβρίου 2020.

75 Βλ. την υπ' αριθ. 125/23-09-1992 Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, « Παραχώρηση, δωρεάν, κατά κυριότητα, νομή και κατοχή του αριθ. Β.Κ. 1500 ακινήτου του Δημοσίου, που βρίσκεται στην Αθήνα και επί της οδού Ρηγίλλης, στο Ίδρυμα "ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙ ΕΛΙΖΑΣ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ", για την ανέγερση κτιρίου και λειτουργία Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης» (ΦΕΚ 160/Α'/25-09-1992).

76 Η ίδρυση στην Αθήνα Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης αποτελούσε πάγιο αίτημα των Ελλήνων καλλιτεχνών, το οποίο ενστερνίζονταν και οι μελετητές που συμμετείχαν στον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό του 1976 [*Άνθρωπος καὶ χῶρος* 3 (1977), 24, 27].

77 «Η Πολιτεία θέλει αλλά με προϋποθέσεις. Η διαμάχη για το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης και οι θέσεις του υπουργού Πολιτισμού» (επιστολή του Ευ. Βενιζέλου προς *Το Βήμα*), *Το Βήμα*, 24-08-1997, Α 12.

78 Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Ζ' Περίοδος (Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΡΚΑ', Τετάρτη, 5 Μαΐου 1993, 6262-6263.

αρχαίων γυμνασίων[79]. Η ταύτιση από την ανασκαφέα του ευρύτερου χώρου με το Λύκειο προκάλεσε το έντονο ενδιαφέρον της ελληνικής και διεθνούς επιστημονικής κοινότητας και της κοινής γνώμης. Χώρος προορισμένος για την προπόνηση των αθλητών και την εκγύμναση των οπλιτών και των ιππέων του αθηναϊκού στρατού, το γυμνάσιο του Λυκείου είχε παίξει καθοριστικό ρόλο στη φυσική και πνευματική αγωγή των νέων ήδη από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., για να μετεξελιχθεί σε σπουδαίο πνευματικό κέντρο το 335 π.Χ., όταν ίδρυσε εκεί τη Σχολή του ο Αριστοτέλης.

Σήμερα, εξαιτίας αυτής ακριβώς της σύνδεσής του με τον Αριστοτέλη, το Λύκειο αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τόπους στην ιστορία του ανθρωπίνου πνεύματος. Με την αποκάλυψη της παλαίστρας το συμβολικό κεφάλαιο του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος τέθηκε για μια ακόμα φορά σε παγκόσμια κυκλοφορία[80]: «είναι η δεύτερη φορά μέσα σε λίγες μόνο ημέρες που η χώρα μας ακούγεται στα πέρατα του κόσμου χάρη σε μία αρχαιολογική ανακάλυψη»[81]. Ο χώρος αποτέλεσε και πάλι φορέα δράσης, καθώς ανακίνησε διλήμματα αυτή τη φορά για τους τρόπους ολοκληρωμένης προστασίας της παλαίστρας και ήρθε ξανά αντιμέτωπος με τους αναπτυξιακούς σχεδιασμούς στη σύγχρονη πόλη και ταυτόχρονα με τις απαιτήσεις για βίωση του μνημείου ως κοινωνικού αγαθού.

Η Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων εισηγήθηκε τη διατήρηση της παλαίστρας κατά χώραν και τη συνύπαρξή της με το μουσείο με στόχο την προστασία της από την υπαίθρια έκθεση[82]. Τελικά, παρά τη θετική γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, η ανέγερση του μουσείου ματαιώθηκε υπό την πίεση πολιτικών παραγόντων, του ελληνικού και διεθνούς τύπου και της τοπικής κοινότητας: «Διχάζει το αρχαίο λύκειο στη Ρηγίλλης»[83]. «Άλλο το Λύκειο, άλλο το Μουσείο»[84]. «"Συνύπαρξη" Λυκείου και Νέου Μουσείου. Μεγάλαι Καταστροφαί»[85].

Η επιχειρηματολογία βασίστηκε στις πολλαπλές άυλες, κυρίως, αξίες της θέσης, εστιάζοντας στη σύνδεση με τον Αριστοτέλη: «Αριστοτέλην ή Γουλανδρήν;»[86]. «Στο σύγχρονο αττικό φως παραδίδεται... το λίκνο του Δυτικού Πολιτισμού, όσο και αν κάποιοι επιμένουν να σκέφτονται πως ίσως πρέπει να επανασυσκοτιστεί στον βωμό της Σύγχρονης Τέχνης»[87]. Στη σχετική συζήτηση στη Βουλή, την 21η Νοεμβρίου 1996, αποτυπώθηκαν οι δύο αντίθετες θεωρητικές τάσεις για τη διαχείριση των αρχαιοτήτων: η μία εισήγαγε την προβληματική για τη διαλεκτική σχέση μνημείου – επισκεπτών με το τοπίο, ενώ η άλλη προέκρινε τη συνύπαρξη των αρχαιοτήτων με τα σύγχρονα αρχιτεκτονήματα ως δυναμικό τρόπο διαχείρισης της κληρονομιάς της Αθήνας-μητρόπολης.

Ο Λεωνίδας Αυδής, τότε βουλευτής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, κατήγγειλε την «αρχαιολογία των εργολάβων», η οποία «είχε επικρατήσει κυρίως από την εποχή της χούντας με το πλάκωμα των αρχαίων και [...] [τους] διάφορους εγκιβωτισμούς ή εγκλωβισμούς που παράγουν εξαμβλώματα, όπως ο Άγ. Νικόλαος στον σταθμό των αυτοκινήτων στον Κηφισό, το βυζαντινό εκκλησάκι κάτω από το Υπουργείο Παιδείας και τους εγκλωβισμούς των τμημάτων του τείχους του Θεμιστοκλέους στα υπόγεια του τέως Υπουργείου Πολιτισμού, στο γκαράζ της πλατείας Κλαυθμώνος κ.λπ.». Θεωρώντας ότι «αυτή η πρακτική

79 Λυγκούρη-Τόλια 1996. Lygouri-Tolia 2002.
80 Just 1995. Leontis 1995. Yalouri 2001.
81 «Ρεπορτάζ στο CNN για το Λύκειο του Αριστοτέλη», *Έθνος*, 18-01-1997, 35.
82 Α. Κώττη, «Στο... υπόγειο το Λύκειο του Αριστοτέλη», *Έθνος*, 15-01-1997, 33.
83 Μ. Τσιμιτάκης, «Διχάζει το αρχαίο λύκειο στη Ρηγίλλης», *Ελευθεροτυπία*, 19-01-1997, 79.
84 «Άλλο το Λύκειο, άλλο το Μουσείο», *Αυγή*, 23-01-1997, 7.
85 «"Συνύπαρξη" Λυκείου καὶ Νέου Μουσείου. Μεγάλαι Καταστροφαί», *Έστία*, 22-01-1997.
86 «Αριστοτέλην ή Γουλανδρήν;», *Η Εποχή*, 19-01-1997, 4.
87 Γ. Γιουκάκη, Χ. Τελίδη, Κ. Νάνου, «Ελληνικά διαμάντια», *Έθνος της Κυριακής*, 19-01-1997, 28.

μετατρέπει τα αρχαία ευρήματα σε απλά αντικείμενα έκθεσης, όπως θα ήταν μια έκθεση επίπλων ή αυτοκινήτων» υποστήριζε «ότι στον πολιτισμό μας χρωστάμε να αναδεικνύουμε τα αρχαία ευρήματα σε συνδυασμό με το φυσικό τοπίο, και γι' αυτό παλαιότερα ήταν ενιαία η διεύθυνση Φυσικών Τοπίων και Αρχαιοτήτων στο Υπουργείο Πολιτισμού. Πρέπει να διαφυλάξουμε το τοπίο, που περιλαμβάνει και το φυσικό και το πολιτιστικό κάλλος»[88].

Στον αντίποδα, ο Ευάγγελος Βενιζέλος, τότε Υπουργός Πολιτισμού, εστίαζε στους τρόπους συνύπαρξης των αρχαίων μνημείων με τα σύγχρονα κτήρια:

> «οι πόλεις είναι ζωντανοί οργανισμοί που σέβονται την πολιτιστική τους κληρονομιά και όταν υπάρχει πληθώρα ευρημάτων, λογικό είναι να γίνεται μια αξιολόγηση. Είναι άλλο πράγμα ο εγκιβωτισμός σε κτίρια, που δεν έχουν πολιτιστική σημασία και άλλο η συνύπαρξη στοιχείων του αρχαίου και του σύγχρονου πολιτισμού που μπορούν να είναι οικοδομικά και λειτουργικά άρτια, γιατί αυτό πλέον το επιτρέπει η επιστήμη και η τεχνική. Μας επιτρέπει να έχουμε φαινόμενα συνύπαρξης χώρων, εφόσον αυτό δεν εκβιάζει τη φυσιογνωμία των αρχαιολογικών ευρημάτων»[89].

Ταυτόχρονα, τέθηκε εκ νέου το ζωτικό αίτημα για ελεύθερο χώρο στο κέντρο του πυκνοδομημένου αστικού ιστού[90]. Η μεγάλης κλίμακας αρχιτεκτονική παρέμβαση συνδέθηκε με το πολιτικό ζήτημα της ιδιωτικοποίησης του δημόσιου αστικού χώρου και των επιπτώσεών της στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, για να καταλήξει σε ιδεολογικές αντιπαραθέσεις. Αν και το αδόμητο οικόπεδο είχε από καιρό μετατραπεί σε χώρο στάθμευσης αυτοκινήτων, «σκουπιδαριό»[91], ο Αυδής ανακαλώντας εξιδανικευμένες εικόνες του παρελθόντος, υποστήριζε ότι καταργούνταν «κοινόχρηστος χώρος ιδιαίτερου φυσικού κάλλους» και παραχωρούνταν «σε ιδιωτικό νομικό πρόσωπο για τη δημιουργία μουσείου κατά την κρίση και τις επιλογές των προσώπων που [διοικούσαν] το Ίδρυμα»[92]. Στη βούληση των δωρητών για τη χωροθέτηση του μουσείου στο κέντρο της πόλης αναζητήθηκαν κοινωνικές ιεραρχήσεις. Ο Άγγελος Ελεφάντης αναγνώριζε έναν υφέρποντα ελιτισμό, που αναπαρήγε τη συμβολική γεωγραφία του παρόντος παγιώνοντας τις διακριτές ταυτότητες κέντρου και λαϊκών προαστίων:

> «Και το ερώτημα που προκύπτει: καλά, με ή χωρίς το Λύκειο [...] γιατί να συνεχίζεται αυτή η υπερσυγκέντρωση; [...] στο ιστορικό κέντρο περνούν οι τουρίστες [...] μην κουράζονται κιόλας οι άνθρωποι πηγαίνοντας ως το Περιστέρι. Ή μόνον οι τρόφιμοι του ιστορικού κέντρου [...] ενδιαφέρονται για τη μοντέρνα τέχνη [...]. Ή ένα τόσο σημαντικό μουσείο δεν μπορεί να ξεπέσει στο Περιστέρι, θα μοιάζει με εκείνο το πειθαρχικό μέτρο για τους δημόσιους υπαλλήλους που λέγεται δυσμενής μετάθεση;»[93].

Φαίνεται ότι τελικά, η διαμάχη για τη θέση του μουσείου αφορούσε τις προσδοκίες από

---

88 Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Θ' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΚΘ', 21-11-1996.

89 Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Θ' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΚΘ', 21-11-1996. Σήμερα πλήθος μνημείων διατηρούνται ορατά και επισκέψιμα κάτω από σύγχρονα κτήρια. Έχει, πλέον, επικρατήσει η άποψη ότι η προστασία και διαχείριση του συνεχώς αυξανόμενου μνημειακού πλούτου, διαδικασία εξαιρετικά πολύπλοκη, προϋποθέτει σε αρκετές περιπτώσεις γενναίες αποφάσεις, «φρόνηση αλλά και φαντασία και τόλμη, ώστε οι ανάγκες της ζωής να συνδυαστούν με την προστασία των μνημείων» (Λαμπρινουδάκης 2006, 52).

90 Ο δημοσιογράφος Αντρέας Ζούλας έγραφε: «είναι... καιρός να βλέπουμε πια ...το κέντρο των Αθηνών **όπως θα το βλέπουν τα παιδιά μας και τα εγγόνια μας**. Είναι καιρός ν' αρχίσει να **απελευθερώνεται** το κέντρο από κτίρια... Μ' αυτό το πνεύμα όχι μόνο ο μεταξύ Λέσχης Αξιωματικών και Ωδείου χώρος **δεν πρέπει να καλυφθεί** με την άνωθεν του Λυκείου ανέγερση του Μουσείου, αλλά θα πρέπει και το **Ωδείο**- που καλύπτει το ένα τρίτο του χώρου του Λυκείου- **να μεταφερθεί σε άλλη περιοχή**» (Α. Ζούλας, «Τα αυτονόητα και τα ακατανόητα», *Απογευματινή*, 20-01-1997, 6: η υπογράμμιση του αρθρογράφου).

91 Αρχείο Δ. Διαμαντόπουλου, 5 (Γιώργος Κανδύλης).

92 «Η ερώτηση Αυδή και η απάντηση Βενιζέλου», *Τύπος της Κυριακής*, 19-01-1997, 54-55.

93 Α. Ελεφάντης, «Πολιτισμός σε μια χεσιά τόπο», *Η Εποχή*, 26-01-1997, 2.

την εμπλοκή του στην καθημερινότητα της πόλης. Αναγνωρίζοντας τον εκπαιδευτικό, κοινωνικό και αναπτυξιακό ρόλο των μουσείων και τη δυναμική τους ως φορέων αξιών[94] ο Ελεφάντης, όπως και ο Μπέης παλαιότερα, συσχέτιζε το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης με την ανάπλαση και ανάπτυξη «ολόκληρου του Λεκανοπεδίου» και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων του:

> «...Αθήνα, δεν είναι μόνο το "ιστορικό κέντρο", αυτά τα τριακόσια στρέμματα πολιτισμού, που ακόμα πασχίζουν να εκ-πολιτίσουν τα χωριά του Λεκανοπεδίου. Πρωτεύουσα είναι ολόκληρο το Λεκανοπέδιο [...] και έχει ανάγκη παντού από μουσεία, κέντρα, ιδρύματα, ωδεία, όπερες, θέατρα, κήπους, πλατείες, παλάτια: ό,τι μετατρέπει μια συστέγαση σε πόλη, με τα αρχαία της και τα νέα της»[95].

Ο Υπουργός Πολιτισμού, Ευάγγελος Βενιζέλος αντίθετα από την αρχική του τοποθέτηση αποφάσισε τελικά «(με τη ρητή και δημόσια συμφωνία της κυρίας Γουλανδρή) ότι η συνύπαρξη είναι αδύνατη. Και λόγω της σημασίας των ευρημάτων και λόγω της ανεπάρκειας του εναπομείναντος οικοπέδου για την ανέγερση του Μουσείου»[96]: «Επικράτησε ο Αριστοτέλης»[97]! Το 2000 εγκρίθηκε με Υπουργική Απόφαση η μόνιμη στέγαση της παλαίστρας με τοξωτό στέγαστρο, χωρίς ενδιάμεσα υποστυλώματα για την προστασία του μνημείου[98]. Το 2010 η απόφαση ανακλήθηκε εξαιτίας του υψηλού κόστους και της αισθητικής αλληλοαναίρεσης της προτεινόμενης ογκώδους κατασκευής, ύψους περίπου 8 μ., με τα ισχνά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Ασύμβατο με τον αστικό περίγυρο, το στέγαστρο θα αποτελούσε μια εκτός κλίμακας αρχιτεκτονική παρέμβαση σε αντιπαράθεση με τα διατηρητέο Μέγαρο της Δούκισσας της Πλακεντίας, το Σαρόγλειο Μέγαρο και τα κτήρια του ύστερου κλασικισμού, όπως η οικία Διομήδη.

Έτσι εκπονήθηκε μια νέα μελέτη διακριτικότερης ανάδειξης του χώρου, απόρροια και αυτή των οικονομικο-πολιτικών συγκυριών αλλά και των γνώσεων, εμπειριών, αντιλήψεων και προσδοκιών αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, συντηρητών στο πλαίσιο των γραφειοκρατικών περιορισμών του Υπουργείου Πολιτισμού[99]. Η μελέτη προέβλεπε χαμηλά στέγαστρα για την προστασία των ευπαθέστερων τμημάτων του μνημείου και φυτεύσεις με στόχο την ανάκληση της εικόνας του Λυκείου ως κατάφυτου προαστίου ανάμεσα στον Ηριδανό και τον Ιλισό. Με την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου ως άλσους με τη δική του χλωρίδα και πανίδα, οι αρχαιότητες γίνονται αντιληπτές από τους επισκέπτες όχι μόνο μέσω της όρασης αλλά και μέσω της όσφρησης και της ακοής, διευκολύνεται η βιωματική γνώση, ενεργοποιούνται συναισθήματα, ατομικές και συλλογικές μνημονικές διαδικασίες. Ταυτόχρονα, οι οπτικές διασυνδέσεις του ανοιχτού χώρου με τον Λυκαβητό και τον Υμηττό επιτρέπουν συνειρμούς, τοπογραφικούς συσχετισμούς και ερμηνείες, ενθαρρύνουν τις προσπάθειες ανάγνωσης του αττικού τοπίου και των μετασχηματισμών του από την αρχαιότητα και διευκολύνουν την κωδικοποίηση

---

94 Βλ. για παράδειγμα Βουδούρη 2003, 90-92. Mouliou 2008, 97-98.

95 Α. Ελεφάντης, «Πολιτισμός σε μια χεσιά τόπο», *Η Εποχή*, 26-01-1997, 2. Σημειώνεται ότι η χωροθέτηση του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης στις δυτικές συνοικίες της Αθήνας είχε προταθεί και από το Νομαρχιακό Συμβούλιο της Αθήνας («Νομαρχιακό Συμβούλιο Αθήνας. Να μη θαφτεί το Λύκειο της Αρχαίας Αθήνας», *Ριζοσπάστης*, 23-01-1997, 26).

96 «Η Πολιτεία θέλει αλλά με προϋποθέσεις. Η διαμάχη για το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης και οι θέσεις του υπουργού Πολιτισμού» (επιστολή του Ευ. Βενιζέλου), *Το Βήμα*, 24-08-1997, Α 12.

97 Α. Ράπτη, «Επικράτησε ο Αριστοτέλης!», *Επενδυτής*, 01-02-1997.

98 Λυγκούρη-Τόλια 2001-04. Α. Κώττη, « "Ομπρέλα" στο Λύκειο», *Έθνος*, 02-03-2000, 51. Γ. Συκκά, «Μεγάλο πάρκο στην καρδιά της Αθήνας. Το Λύκειο του Αριστοτέλη, στη Ρηγίλλης, αποκτά στέγαστρο, 13 χρόνια μετά την αποκάλυψή του», *Καθημερινή*, 30-04-2009, 17.

99 Σακκά 2014.

πληροφοριών για το παρελθόν[100]. Στοιχεία του τοπίου, άμεσα αντιληπτά (βλάστηση) ή έμμεσα ανακαλούμενα (ποτάμια) συνδέονται και αιτιολογούν την ανθρώπινη δράση, την ίδρυση της παλαίστρας. Με την κατασκευή υπαίθριου ξύλινου καθιστικού στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου για τη φιλοξενία ομιλιών, εκπαιδευτικών προγραμμάτων και άλλων δρώμενων επιδιώκεται η ένταξη του χώρου στην καθημερινή ζωή της πόλης καθώς, όπως σημειώνει ο Παπαγεωργίου-Βενετάς, «τα μνημεία δεν επιζούν μόνο με τη δομική τους συντήρηση· επιζούν κυρίως όσον καιρό οι άνθρωποι τα φέρνουν στη σκέψη τους και στην καρδιά τους»[101].

Ο αρχαιολογικός χώρος του Λυκείου άνοιξε επίσημα για το κοινό τον Ιούνιο του 2014. Η ενοποίησή του με τον όμορο χώρο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, συνολικής έκτασης περίπου 30 στρεμμάτων, απέδωσε στην πόλη το αρχαιολογικό – πολιτιστικό πάρκο, για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση του οποίου είχε εργαστεί συστηματικά ο πρώην Διευθυντής του Μουσείου, Δημήτρης Κωνστάντιος.[102]

Οι ιστορίες της αόρατης Αθήνας, ιστορίες πολυσήμαντες, συνθέτουν την εικόνα και την έννοια της ως πόλης. Θεμελιωμένες σε σκέψεις, συναισθήματα, εμπειρίες, μνήμες και συμβολισμούς, γίνονται αντιληπτές με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο, από διαφορετικά υποκείμενα και συλλογικότητες. Κάτω από το Ωδείο των Αθηνών αναπτυσσόταν το νοτιότερο τμήμα της παλαίστρας, ίσως η είσοδός της, και, λίγο νοτιότερα, κυλούσε ο Ιλισός, σήμερα κάτω από το κατάστρωμα της λεωφόρου Βασιλέως Κωνσταντίνου. Νεότερα κτίσματα καλύπτουν το ιερό του Λυκείου Απόλλωνα, από τον οποίο είχε πάρει το όνομά του το αρχαίο προάστιο και το οποίο με τη σειρά του ανακαλείται στη νεότερη οδό Λυκείου, αποτυπωμένη ήδη από το 1904 σε οδικό χάρτη του ταξιδιωτικού οδηγού Baedeker[103]. Το 2016 άνοιξε τις πόρτες του στο κοινό το Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, «ένας ελληνικός πολιτιστικός οργανισμός που εξυπηρετεί τον παγκόσμιο στόχο της εκπαίδευσης, της καλλιτεχνικής αλληλεπίδρασης και του διαλόγου» και ο οποίος «από την αρχή σχεδιάστηκε [από τον Renzo Piano, έναν από τους αρχιτέκτονες του Centre Pompidou] ώστε να μεταμορφώσει τη γύρω περιοχή και να μεταμορφωθεί το ίδιο σε κάτι περισσότερο από το άθροισμα των τριών κυριοτέρων συστατικών του: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Εθνική Λυρική Σκηνή και Πάρκο Σταύρος Νιάρχος»[104].

Χώρος ομοιογενής και ταυτόχρονα εξαρθρωμένος, ο χώρος της σύγχρονης πόλης χαρακτηρίζεται από συνέχειες και ασυνέχειες, από συναινέσεις και συγκρούσεις, από μεταβολές και ρήξεις[105]. Η Αθήνα, όπως και η Βερενίκη του Ίταλο Καλβίνο, «είναι μια ακολουθία μέσα στον χρόνο διαφορετικών πόλεων» και όπως «όλες οι μέλλουσες Βερενίκες» έτσι και οι μέλλουσες Αθήνες «είναι ήδη παρούσες αυτή τη στιγμή, τυλιγμένες η μία μέσα στην άλλη, στριμωγμένες, ζουλισμένες, αδιαχώριστες»[106].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχείο Δ. Διαμαντόπουλου. «Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης για το πολιτιστικό Κέντρο της Αθήνας.» Ελεύθερο Ανοιχτό Πανεπιστήμιο Περίοδος 1981-1982, Α' Κύκλος, Πρακτικά, 16-02-1982.

«Ἀρχιτεκτονικὸς Διαγωνισμὸς Ἰδεῶν γιὰ τὴν Ἀξιοποίηση καὶ Διαμόρφωση τοῦ Χώρου μεταξὺ Λεωφ. Β. Σοφίας καὶ Β. Κων/νου καὶ Ὁδῶν Β. Γεωργίου καὶ Ριζάρη.» *Ἄνθρωπος καὶ χῶρος* 3 (1977):18-30.

100 Tilley 2012, 233.

101 Παπαγεωργίου-Βενετάς 1999, 74.

102 Κωνστάντιος και Γεωργακόπουλος 2008. Κωνστάντιος 2009, 132-135.

103 Baedeker 1904, Athènes 1:10.000.

104 Peter Papas, *Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος. Διαφυλάσσοντας το παρελθόν, επαναπροσδιορίζοντας το μέλλον*, Ενημερωτικό έντυπο για το ευρύ κοινό του ΚΠΙΣΝ.

105 Σταυρίδης 2007, 9.

106 Καλβίνο 2004, 196.

Baedeker, K. 1904. *Griecheland. Handbuch für Reisende*. Leipzig: K. Baedeker.

Βουδούρη, Δ. 2003. *Κράτος και Μουσεία. Το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων*. Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Γιαλούρη, Ε. 2010. «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης.» Στο Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης 2010α, 349-380.

Γιαννακόπουλος, Κ., και Γ. Γιαννιτσιώτης, επιμ. 2010α. *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη*: *Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια – Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

_____. 2010β. «Εισαγωγή: Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες.» Στο Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης 2010α, 11-57.

Γκράτζιου, Ό. 1987. «Από την Ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: τα πρώτα χρόνια.» *Μνήμων*:54-73.

Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Α. 2009. «Το γραφικό ως αισθητική ποιότητα. Η αισθητική του περιβάλλοντος και το ελληνικό τοπίο.» Στο Δουκέλλης 2009α, 187-203.

Διοσκουρίδης, Σ. 2009. «Ο Ιλισός κυλά ξανά! Ένα ουτοπικό σενάριο της Lifo για την Αθήνα.» *Lifo*, 19-02-2009 (http://www.lifo.gr/mag/features/1236). Τελευταία επίσκεψη 27 Σεπτεμβρίου 2020.

Δουκέλλης, Π.Ν., επιμ. 2009α. *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και πρόσληψης του Τόπου*. Γ' έκδοση. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

_____. 2009β. «Αναζητώντας το τοπίο.» Στο Δουκέλλης 2009, 13-31.

Δραγώνας, Π. 2007. «Αστικοί χείμαρροι. Τα αθηναϊκά ρέματα ως δίκτυα ανασυγκρότησης του δημόσιου χώρου.» *Monumenta* 2 (http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=3&lang=gr&CategoryID=3&ArticleID=162). Τελευταία επίσκεψη 27 Σεπτεμβρίου 2020.

Ευαγγελάτος, Σ. 2008. «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η Ίδρυση του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος.» Στο Σβολόπουλος κ.ά. 2008, 274-277.

Fyfe, N.R. 1998. «Introduction, Reading the street.» Στο *Images of the Street: Planning, Identity, and Control in Public Space*, επιμ. N.R. Fyfe, 2-10. London – New York: Routledge.

Holden, S. 2015. «Possible Pompidous.» *AA Files* 70:33-45.

Just, R. 1995. «Cultural Certainties, Private Doubts.» Στο *The Pursuit of Certainty: Religious and Cultural Formulations*, επιμ. W. James, 285-308. London: Routledge.

Kaika, M. 2004. «Interrogating the Geographies of the Familiar: Domesticating Nature and Constructing the Autonomy of the Modern Home.» *International Journal of Urban and Regional Research* 28 (2):265-286.

Καλβίνο, Ι. 2004. *Οι Αόρατες πόλεις*. Μετάφραση Αντ. Χρυσοστομίδης. Αθήνα: Καστανιώτης.

Καρράς, Κ. 2008. «Περιβάλλον και πολιτισμός: Μια στάση Ζωής.» Στο Σβολόπουλος κ.ά. 2008, 387-399.

Κουρουπός, Γ. 2008. «Κωνσταντίνος Καραμανλής: ανυπόκριτος σεβασμός και ουσιαστική στήριξη του αληθινού πολιτισμού.» Στο Σβολόπουλος κ.ά. 2008, 258-264.

Κωνστάντιος, Δ. 2009. *Βυζαντινό Μουσείο. Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Κωνστάντιος, Δ., και Λ. Γεωργακόπουλος, 2008. «Ιλίσσια: το πολιτιστικό πάρκο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.» *Ilissia* 2:76-83.

Κωτίδης, Α. 1995. *Ελληνική Τέχνη. Ζωγραφική 19ου αιώνα*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Λαμπρινουδάκης, Β. 2006. «Προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας της ολοκληρωμένης προστασίας των μνημείων.» Στο *Αξιοποίηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Σεμινάριο στο πλαίσιο της ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού. Αθήνα-Δελφοί 17-19 Μαρτίου 2003. Πρακτικά*, 49-58. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Λάσκαρης, Κ.Θ. 1939. «Ἡ κάλυψις τοῦ Ἰλισσοῦ ὡς "κυκλοφοριακὴ ἀρτηρία" καὶ ὡς εἰδυλλιακὴ λεωφόρος τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν.» *Τεχνικὰ Χρονικά*:75-79.

_____. 1950. «Ἰλισός.» *Τεχνικὰ Χρονικά* 308:71-76.

Lefebvre, H. 2007. *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και πολιτική*. Μετάφραση Π. Τουρνικιώτης και Κ. Λωράν. Αθήνα: Κουκκίδα.

Leontis, A. 1995. *Topographies of Hellenism: Mapping the Homeland* (Myth and Poetics). Ithaca: Cornell University Press.

Λυγκούρη-Τόλια, Ε. 1996. «Οδός Ρηγίλλης (Ανασκαφή της Παλαίστρας του Γυμνασίου του Λυκείου).» *ΑΔ* 51Β:46-48.

_____. 2001-04. «Οδός Ρηγίλλης (Ανασκαφή της Παλαίστρας του Γυμνασίου του Λυκείου).» *ΑΔ* 56-59Β:277-278.

Lygouri-Tolia. E. 2002. «Excavating an Ancient Palaestra in Athens.» Στο *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, επιμ. M. Stamatopoulou και M. Geroulanou, 203-212. Oxford: British Archaeological Reports.

Μιχαηλίδου, Χ. 2003. «Η "κατασκευή" του αττικού τοπίου.» Στο *«Ωραίο φριχτό κι απέριττο τοπίον!» Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, επιμ. Κ. Μανωλίδης, 66-79. Σκόπελος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Νησίδες.

Mouliou, M. 2008. «Museum representations of the classical past in post-war Greece: a critical analysis.» Στο *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, επιμ. D. Damaskos και D. Plantzos, 83-109. Mouseio Benaki Suppl. 3. Athens: Benaki Museum.

Μπαδήμα-Φουντουλάκη, Ό. 2011. *Η Δούκισσα της Πλακεντίας και οι Αρχιτέκτονές της*. Αθήνα.

Μπαστέα, Ε. 2008. *Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία & ελληνική εθνική συνείδηση*. Αθήνα: Libro.

Μπίρης, Κ. 1966, 1995. *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα*. 1η έκδοση 1966, 2η έκδοση 1995. Αθήνα: Μέλισσα.

Οικονόμου, Α., και Φ.Μ. Μπουγιατιώτη. 2007. «Το νερό στην πόλη: Μια περιβαλλοντική και βιοκλιματική προσέγγιση.» *Monumenta* 2 (http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=3&lang=gr&CategoryID=3&ArticleID=144). Τελευταία επίσκεψη 27 Σεπτεμβρίου 2020.

Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α. 1999. «Η Ακρόπολη των Αθηνών. Βιωματικές αξίες ενός μνημειακού συνόλου.» *Αρχαιολογία και τέχνες* 70:67-74.

_____. 2005. «Ο βασιλικός κήπος της Αθήνας.» Στο *Ίχνη Ελληνικά. Κείμενα Ιστορίας και Τέχνης*, Α. Παπαγεωργίου-Βενετάς, 245-261. Αθήνα: Ποταμός.

Παπαδάκης, Μ. 1997. *Ιλισός. Το Ιερό του Άστεως ποτάμι που εξαφανίστηκε*. Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.

Piano, R., R. Rogers, και E. Walker. 2015. «Renzo Piano & Richard Rogers in conversation with Enrique Walker.» *AA Files* 70:46-59.

Πικιώνη, Α. και Μ. Παρούσης, επιμ. 2000. *Δημήτρη Πικιώνη, Κείμενα. Πρόλογος Ζήσιμου Λορεντζάτου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Σακελλαρόπουλος, Α., επιμ. 2007. *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η εποχή του*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Σακκά, Ν. 2014. «Αρχαιολογικός χώρος Λυκείου (2011-13).» *ΑΔ* 69 Β1:132-136.

Σάλτα, Μ. 2015-16. «Περπατώντας ανατολικά της Ακρόπολης. Ολυμπιείο, Πύλη του Αδριανού, παριλίσια ιερά, περιοχή Σταδίου.» Στο *«ένα όνειρο ανάμεσα σε υπέροχα ερείπια...» Περίπατος στην Αθήνα των Περιηγητών 17ος - 19ος αιώνας- "a dream among splendid ruins..." Strolling through the Athens of Travelers 17th-19th century,* επιμ. Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου και Θ. Κουτσογιάννης, 296-329. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων – Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Σβολόπουλος, Κ., Κ.Ε. Μπότσιου, και Ε. Χατζηβασιλείου, επιμ. 2008. *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*. Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής.

Σταυρίδης, Σ. 2007. «Εισαγωγή.» Στο Lefebvre 2007, 7-14.

_____. 2010. «Οι δρόμοι της μεγαλούπολης ως αμφισβητούμενοι χώροι.» Στο Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης 2010α, 59-75.

«Συμπεράσματα εκ του IV Συνεδρίου Ν. Αρχιτεκτονικής.» *Τεχνικά Χρονικά* (15 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1933):1081-1086.

Tilley, C. 2012. «Χώρος, τόπος, τοπίο. Φαινομενολογικές προσεγγίσεις.» Στο *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, επιμ. Ε. Γιαλούρη, 215-250. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Τουρνικιώτης, Π. 1985. «Βασιλέως Κωνσταντίνου versus Ιλισός. Περί γενεαλογίας της αστικής μορφής.» Στο *Η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται. 1940-1985*, επιμ. Υπουργείο Πολιτισμού και Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Δ.Α.Σ, 91-97. Αθήνα.

Τραυλός, Ι. 1960. *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν & Αγγελική Κόκκου (β' έκδοση 1993).

Τσολάκος, Κ. 2003. *Η Ιστορία της Αθήνας, του ποταμού Ιλισσού και των γύρω περιοχών του*. Αθήνα: Εντός.

Φεσσά-Εμμανουήλ, Ε. 1981. «Το χρονικό του πνευματικού κέντρου.» *Θέματα χώρου + τεχνών* 12:17-44.

Φιλιππίδης, Δ. 1984. *Νεοελληνική αρχιτεκτονική: αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*. Αθήνα: Μέλισσα.

Yalouri, E. 2001. *The Acropolis: Global Fame, Local Claim*. Oxford: Berg.

Εικ. 1. Γενική άποψη της περιοχής στην οποία είχε χωροθετηθεί το Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας, ανάμεσα στις λεωφόρους Βασιλίσσης Σοφίας και Βασιλέως Κωνσταντίνου (φωτ. Ν. Σακκά).

Εικ. 2. Ο αρχαιολογικός χώρος του Λυκείου ανάμεσα στο Σαρόγλειο Μέγαρο και το Ωδείο Αθηνών. Στο βάθος το Μέγαρο των Ιλισίων (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο) και το Πολεμικό Μουσείο (φωτ. Ν. Σακκά).

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Ο ρόλος του πολέμου στις αφηγήσεις περί της προϊστορίας του Αιγαίου[1]

Θεωρίες και ερμηνείες από τον 19ο αιώνα ως σήμερα

Κυριάκος Γρηγορόπουλος

SUMMARY: THE ROLE OF WARFARE IN THE NARRATIVE OF AEGEAN PREHISTORY: THEORIES AND INTERPRETATIONS FROM THE 19th CENTURY UNTIL TODAY

The role of warfare in the narratives of Aegean Prehistory has changed over time. From the beginning, the discovery of the prehellenic past of Greece came as the reaffirmation of heroic myths and Homeric epics. Schliemann's discoveries and the excavation of, literally, hundreds of graves that followed, seemed to verify this picture: weapons of all kinds and an iconography rich in combat and hunting scenes, gave Mycenaean civilization a warlike tone recalling the heroic – Homeric universe. Belligerent Mycenaeans became a *topos* for Western scholarship until the 1960s; they remain so until now for the wider public and many scholars as well. At the same time, the origins of the Greeks were bound to the overall search for the Indo-Europeans, whose «arrival» in Europe was perceived as a combination of migration and invasion: warlike «barbarians» destroyed or assimilated indigenous peoples, adopting and adapting their cultures. On the other hand, Minoan civilization was perceived as the peaceful «other», although Evans considered militarism/imperialism as fundamental aspect of Minoan Crete. After World War II, the Peaceful Minoan became a standard figure of Bronze Age and violence became a typical Mycenaean feature, so that invasion from the mainland became a favorable scenario for explaining cultural and political shift in LM II Knossos.

Such cultural – historical approaches were not irrelevant, though, to the overall quests on European past and identity. Many writers, describing these early Greek warriors, chose to recall early Medieval European parallels in order to familiarise their readers with the subject. Attention was drawn on Celtic and Germanic warriors, even on Vikings, who allegedly shared a common lifestyle with Homeric/Mycenaean warriors. Early Medieval epics were again juxtaposed to the *Iliad*, testifying a common heroic warrior ethos, covering Europe through millennia. It is evident that here the «warrior» acted as a symbol of collective, European, identity, downplaying temporal and spatial discontinuities.

Modern criticism has largely deconstructed the above picture. Cultural change, continuity and discontinuity, are explained in many ways, but the model of invasion/migration seems to have lost its appeal. Minoan pacifism has died out, and the martial aspects of Minoan Crete are reevaluated. On the other hand, the Mycenaean civilization is being demilitarized, so that the great divide with Crete is gradually being bridged. Last but not least, the Bronze Age Aegean is examined in a wider East Mediterranean context, giving warfare a perspective rather different from the old European – Heroic one.

Τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί θεαματικά οι μελέτες και οι εκδόσεις σχετικά με την ιστορία της Αρχαιολογίας του Προϊστορικού Αιγαίου[2]. Δείγμα μιας νέας αντίληψης για το παρελθόν, όπου το υποκείμενο της έρευνας κρίνεται εξίσου σημαντικό με το αντικείμενο, η ματιά του ερευνητή εξίσου σημαντική με το ίδιο το εύρημα. Ο αναστοχασμός πάνω στις

1 Θα ήθελα να ευχαριστήσω την εκδοτική επιτροπή για την ευγενική πρόσκληση να συμμετάσχω στον τιμητικό τόμο του Καθηγητή, κυρίου Γ.Σ. Κορρέ και ειδικότερα την κυρία Π. Καλογεράκου για τη συνεργασία.-Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Γ. Γαλανάκη για τα ενθαρρυντικά και εποικοδομητικά του σχόλια. Εννοείται πως ο γράφων παραμένει υπεύθυνος για το τελικό αποτέλεσμα.

2 Ενδεικτικά: Cherry κ.ά. 2005. Meskell 2006α. Hamilakis και Momigliano 2006α. Gere 2007, 2009. Vogeikoff-Brogan κ.ά. 2015.

μεθοδολογίες μας, τα ερωτήματά μας, εν τέλει τους στόχους μας κρίνεται αναγκαίος, καθώς η εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών έχει καταδείξει πως το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο του αρχαιολόγου προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την οπτική του και την προβληματική του. Αυτό φυσικά δεν αφορά μόνο τον αρχαιολόγο του παρόντος, αλλά και τους προκατόχους μας και την γνώση που μας έχουν κληροδοτήσει. Παλαιότερες μελέτες πρέπει συχνά να «αποκωδικοποιηθούν» με βάση την τωρινή μας εμπειρία περί των τότε στερεοτύπων ή δεδομένων, και, αναλόγως, να αξιολογηθούν και να χρησιμοποιηθούν.

Ο Καθηγητής Γ.Σ. Κορρές ασχολήθηκε, μεταξύ άλλων, με τις απαρχές της Μυκηναϊκής Αρχαιολογίας και ιδιαίτερα με το έργο και την προσωπικότητα του πρωτοπόρου Ερρίκου Σλήμαν. Ταυτόχρονα, συνεχίζοντας μια μακρά παράδοση, έδωσε έμφαση στην ομηρική «ανάγνωση» του Μυκηναϊκού πολιτισμού και στη σύγκριση έπους και αρχαιολογικής πραγματικότητας και τοπογραφίας. Στην παρούσα συμβολή προς τιμήν του θα ήθελα να συνεχίσω στα ίχνη του, αλλάζοντας ταυτόχρονα οπτική. Συγκεκριμένα, θα εξετάσω τη θέση του πολέμου και της ένοπλης βίας γενικότερα στις αφηγήσεις των αρχαιολόγων για τον μυκηναϊκό κόσμο και ευρύτερα για την Προϊστορία του Αιγαίου. Πώς ερμηνεύονται από τους ερευνητές τα αρχαιολογικά στοιχεία περί ένοπλης δραστηριότητας; Εντός ποιών ιδεολογικών πλαισίων εντάσσεται κάθε αφήγηση; Πώς συσχετίζεται ο πόλεμος με τις άλλες όψεις του πολιτισμού; Στην προσπάθειά μου αυτή θα εστιάσω την προσοχή μου στα εγχειρίδια για το προϊστορικό Αιγαίο, που απευθύνονται σε ένα ευρύτερο κοινό, διότι εκεί κωδικοποιείται η κατοχυρωμένη γνώση κάθε εποχής, αλλά και διότι σε αυτά προβάλλεται προς τους μη ειδικούς η μεγάλη ιστορική αφήγηση, που οι ίδιοι οι αρχαιολόγοι διαμορφώνουν τελικά για το αντικείμενό τους. Ξεκινώντας από την εποχή του Σλήμαν και καταλήγοντας στο σήμερα θα επιχειρήσω να καταδείξω πώς τα ερμηνευτικά πρότυπα των αρχαιολόγων για τον πόλεμο διαμορφώνονται εντός συγκεκριμένων ιστορικών και πολιτικών συμφραζομένων και εκφράζουν συγκεκριμένες απόψεις περί πολιτισμικής ταυτότητας, εθνικής και ευρωπαϊκής.

Η Προϊστορία του Αιγαίου γεννήθηκε ως ιδιαίτερος κλάδος της αρχαιολογίας μέσα από τη συνάντηση των Ευρωπαίων ερευνητών με τους αρχαίους ελληνικούς μύθους. Το ερώτημα, πότε άρχιζε η ελληνική ιστορία, έθετε επιτακτικά το ζήτημα της αξιολόγησης των αρχαίων παραδόσεων και φυσικά των ομηρικών επών, ως ιστορικών πηγών. Η στάση της ευρωπαϊκής ακαδημαϊκής ελίτ στο θέμα ήταν μάλλον επαμφοτερίζουσα. Ωστόσο, ο Grote αντιμετώπισε το ζήτημα με κριτική διάθεση – μην έχοντας δυνατότητα διασταύρωσης των μύθων με μια «εξωτερική» πηγή μαρτυριών, προτίμησε να τους αφήσει εκτός της ιστορικής αφήγησης της αρχαίας Ελλάδας[3]. Την εμπειρική επιβεβαίωση των μύθων προσέφερε ο Σλήμαν μέσω των ανασκαφών και των αρχαιολογικών ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν στην Τροία και τις Μυκήνες[4].

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΗΡΩΩΝ

Η ανακάλυψη, συνεπώς, ενός νέου πολιτισμού και μιας νέας εποχής της ιστορίας της Ελλάδας σφραγίστηκε εξαρχής από τα έπη του Ομήρου και από τις αρχαίες παραδόσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος του «ήρωα», του πολεμιστή, κυνηγού, ταξιδιώτη, υπήρξε πρωταγωνιστικός. Όσο σπουδαίοι, όμως, υπήρξαν οι ήρωες για την αυτοσυνειδησία των πόλεων-κρατών της Αρχαϊκής και Κλασικής εποχής[5], άλλο τόσο σημαντικοί θεωρήθηκαν από τη σύγχρονη αρχαι-

3 Κυρτάτας 2003, 115.
4 Stoneman 1996, 397.
5 Polignac 2000. Alcock 2002, 146-152.

ολογική έρευνα για την ανασύσταση της «ιστορίας» της Εποχής του Χαλκού[6]. Ο κόσμος του έπους και του μύθου είναι ένας κόσμος βίας και βίαιων ανδρών – κατά πόσο αυτή η εικόνα όμως επιβεβαιώνεται από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις που πληθαίνουν μετά το 1876;

Στις ίδιες τις Μυκήνες, τον γενέθλιο τόπο της Αιγαιακής Προϊστορίας, η ανακάλυψη πλήθους όπλων και εικονιστικών παραστάσεων μαχών (με ανθρώπους ή ζώα) μέσα στους λακκοειδείς τάφους θεωρήθηκε εξαρχής αδιαφιλονίκητη απόδειξη της ύπαρξης μιας πολεμοχαρούς δυναστείας, ανάλογης των Ατρειδών της μυθικής παράδοσης. Οι ανασκαφές του Τσούντα στην περιοχή τις επόμενες δεκαετίες, τόσο στα νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων όσο και στην ακρόπολη, προσέφεραν ακόμη περισσότερα επιχειρήματα. Συγκεκριμένα στοιχεία του έπους (π.χ. οδοντόφρακτο κράνος) φωτίστηκαν από τα νέα αρχαιολογικά ευρήματα και καταδείχθηκε η μυκηναϊκή τους προέλευση[7]. Συνακόλουθα τέθηκε το ζήτημα της γενικότερης σχέσης των επών, των μυθικών παραδόσεων και ιδίως του Τρωικού πολέμου με την ιστορική πραγματικότητα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Αν και πολύ νωρίς έγινε αποδεκτό πως ο κόσμος των επών αντανακλούσε εν πολλοίς έναν κόσμο μεταγενέστερο του μυκηναϊκού κόσμου[8], παρέμεινε επίσης διαδεδομένη η άποψη πως ο πυρήνας των ηρωικών μύθων, αν όχι και των ίδιων των ηρωικών επών, αναγόταν στη Μυκηναϊκή εποχή:

> «The Mycenaean Age was a true Heroic Age, an age of wars and strife, of extensive wanderings and oversea expeditions, the Heroic Age of the Greeks. This is the background of the Greek myths and of the Homeric poems»[9].

Πρόκειται για άποψη που διατήρησε την απήχησή της στα κατοπινά χρόνια. Οι αναφορές στους μύθους και τα ομηρικά έπη, άλλοτε πλάγιες άλλοτε άμεσες, χρησιμεύουν για να πλαισιώσουν τα αρχαιολογικά δεδομένα της ένοπλης δράσης και τις ερμηνείες τους με ιστορίες και πρόσωπα οικεία στον καθένα[10]. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκδοση της σειράς *Archaeologia Homerica*, τρεις τόμοι της οποίας ήταν αφιερωμένοι στον πόλεμο[11]. Το γεγονός ότι η Αιγαιακή Προϊστορία εντάσσεται σε τμήματα Κλασικών Σπουδών ή Κλασικής Αρχαιολογίας, στις περισσότερες χώρες της Δύσης, σημαίνει πως όχι μόνο θεωρείται οργανικό κομμάτι της αρχαίας ελληνικής ιστορικής συνέχειας (και ως ένα βαθμό «προπομπός» της κλασικής αρχαιότητας), αλλά και ότι οι αρχαιολόγοι ήταν και είναι εκπαιδευμένοι στις αρχαίες φιλολογικές μαρτυρίες (μυθολογικές / επικές) και, συνεπώς, ενθαρρύνονται να αξιοποιήσουν τους «ήρωες» στις αφηγήσεις τους[12].

Παράλληλα, καθώς όλο και περισσότερες θέσεις και, συνεπώς, ευρήματα έρχονταν στο φως, πήρε μορφή ο Μυκηναϊκός πολιτισμός ως ιδιαίτερη πολιτισμική ενότητα και, μαζί με αυτόν, οι Μυκηναίοι ως διακριτός λαός: ήταν η εποχή, που μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο έρευνας της Ευρωπαϊκής Προϊστορίας, η πολιτισμική – ιστορική (culture – history) αρχαιολογία αποτελούσε την κυρίαρχη επιστημονική οπτική, μέσα από την οποία ανιχνεύονταν οι πρόγονοι ιστορικών λαών και εθνοτήτων[13]. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το «ηρωικό», πολεμικό

---

6 Άλλωστε και η πρώιμη ιστορία της Αιγαιακής Αρχαιολογίας είναι μια ιστορία «ηρώων»: πρωτοπόροι αρχαιολόγοι, ενάντια σε αντιξοότητες κάθε είδους, επικεφαλής ομάδων εργατών και συνεργατών, συχνά ανταγωνιστικοί μεταξύ τους, θεμελίωσαν τον κλάδο της Αιγαιακής Προϊστορίας: Nikolaidou και Kokkinidou 2007, 37-38.

7 Schliemann 1989, 333 κ.ε. Τσούντας 1893, 1-5, 79-95. Nilsson 1933, 137-150. Luce 1975, 101-119. McDonald και Thomas 1990, 98-102.

8 Lang 1910, 4-7. Lorimer 1950.

9 Nilsson 1933, 118.

10 Mylonas 1966, 213-214. Stubbings 1973, 645-658· 1975, 342-358. Platon 1981, 248-249, 297, 393-401. Vermeule 1984, 291. Ozanne 1990, 238-239. Wardle και Wardle 1997, 63, 71-72.

11 Buchholz και Wiesner 1977. Buchholz 1980, 2010.

12 Burns 2005.

13 Trigger 2008, 211 κ.ε. Στην ελληνική βιβλιογραφία ο Μυκηναϊκός πολιτισμός (και οι Μυκηναίοι) κατοχυρώ-

στοιχείο (που προκύπτει κυρίως από ταφικά ευρήματα) δεν περιορίζεται σε κάποια πρόσωπα ή δυναστείες, αλλά χαρακτηρίζει ολόκληρο τον Μυκηναϊκό πολιτισμό και κατ' επέκταση τους «Μυκηναίους» ως λαό. Η απόδοση ψυχοπνευματικών γνωρισμάτων στους λαούς της Αιγαιακής προϊστορίας έχει μεγάλη διάρκεια μεταξύ των ερευνητών. Σε παλαιότερες εποχές θεωρούνταν έμφυτα γνωρίσματα της «φυλής», αργότερα όμως αντιμετωπίζονταν ως πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που υπόκεινται φυσικά σε ιστορική αλλαγή. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η φιλοπόλεμη διάθεση θεωρείτο εγγενές γνώρισμα των Μυκηναίων και γι' αυτό δεν χρειαζόταν άλλη εξήγηση[14].

ΕΝΑΣ ΛΑΟΣ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ

Σε μια εποχή, λοιπόν, παγίωσης του στερεοτύπου των πολεμοχαρών Μυκηναίων, έρχεται η ανακάλυψη ενός νέου πολιτισμού στην Κρήτη. Ο Evans, που έδωσε στο νέο πολιτισμό το όνομα ενός (ακόμη) μυθικού βασιλιά, του Μίνωα, δεν ήταν ο πρώτος που ανέσκαψε στη Κρήτη, υπήρξε όμως εκείνος που διατύπωσε πρώτος μια μεγάλη αφήγηση για τον Μινωικό πολιτισμό και την κρητική προϊστορία. Είναι σαφές πλέον πως η αναπαράστασή του αντανακλά σε μεγάλο βαθμό μια ορισμένη εκδοχή της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας των αρχών του 20ού αι., στην οποία ο αποικιακός ιμπεριαλισμός κατείχε καίρια θέση[15]. Η εικόνα των φιλειρηνικών Μινωιτών, όπως και γενικότερα η ανασύσταση του Μινωικού πολιτισμού από τον Evans, οφείλει ασφαλώς πολλά στην εποχή που έζησε ο ίδιος ο Βρετανός αρχαιολόγος, αλλά και στις προσωπικές του ιδέες (αν όχι ιδεοληψίες)[16]. Ωστόσο, ο ίδιος ο Evans θεώρησε τις ταφές πολεμιστών, που εμφανίζονται έντονα στην Κρήτη κατά την ΥΜ ΙΙ, ως έκφραση μιας πολεμοχαρούς γηγενούς δυναστείας – άλλωστε υποστήριξε πως οι νεκροί που συνοδεύονταν από πλήθος όπλων στους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών ήταν Μινωίτες «άποικοι», απόδειξη της θαλάσσιας και υπερπόντιας κυριαρχίας της Κρήτης στο Αιγαίο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η άποψή του βρήκε αρκετούς οπαδούς μεταξύ των ερευνητών κατά το πρώτο μισό του 20ού αι.[17] Μολονότι ο Wace αντιτάχθηκε από πολύ νωρίς στις θεωρίες του Evans, η απόδειξη της ελλαδικότητας (και ελληνικότητας) του Μυκηναϊκού πολιτισμού ήρθε λίγο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο χάρη στην αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β.

Το γεγονός αυτό είχε κομβική σημασία και για την ερμηνεία των «ταφών πολεμιστών» της Κνωσού: αν οι ταφές αυτές εμφανίστηκαν στο νησί ταυτόχρονα με την ελληνική γλώσσα, καθώς και με άλλα πολιτισμικά γνωρίσματα που προσιδίαζαν στον «Μυκηναϊκό πολιτισμό» της ηπειρωτικής Ελλάδας, τότε ήταν «προφανές» πως είχε υπάρξει πληθυσμιακή μετακίνηση, αν όχι κατάκτηση, από Μυκηναίους – άποψη ιδιαίτερα προσφιλής μεταξύ των γερμανόφωνων μελετητών[18]. Με αυτόν τον τρόπο η πολεμοχαρής φάση της Μινωικής εποχής ταυτιζόταν με τους φιλοπόλεμους Μυκηναίους, καθιστώντας τον φιλειρηνικό χαρακτήρα του προγενέστερου Μινωικού πολιτισμού ακόμη πιο διακριτό[19]. Ο μινωικός φιλειρηνισμός διαμορφώθηκε ως το αντίπαλο δέος (ή ως ο αντικατοπτρισμός) του μυκηναϊκού μιλιταρισμού.

Η βίαιη άφιξη των Μυκηναίων στην Κρήτη δεν θεωρήθηκε μεμονωμένο γεγονός. Η ανακάλυψη μυκηναϊκών νεκροταφείων στα Δωδεκάνησα (μεταξύ των οποίων και αρκετοί τάφοι πολεμιστών) θεωρήθηκε επίσης απόδειξη της βίαιης επέκτασης των Μυκηναίων στο ΝΑ Αι-

---

θηκαν εξαρχής ως τμήμα (και μάλιστα πρωταρχικό) της εθνικής ιστορικής συνέχειας. Βλ. Τσούντας 1893, 221.

14 Π.χ. Vermeule 1984, 279. Hood 1978, 240-241. Taylour 1983, 135.

15 MacGillivray 2002. Hamilakis και Momigliano 2006β, 25-28.

16 Gere 2009, 222.

17 Hall 1928, 215. Pendlebury 1939, 286. McDonald και Thomas 1990, 277-279. Hood 1967, 111-113.

18 Matz 1956, 104. Schachermeyr 1964, 281-282.

19 Severyns 1960, 141-142. Rachet 1993, 355.

γαίο[20]. Επέκταση που φαινόταν να επιβεβαιώνεται από τις αναφορές των Χιττιτικών αρχείων στους «Αχχιγιάβα», που εύλογα ταυτίστηκαν με τους Αχαιούς/Μυκηναίους και οποίοι κατονομάζονται από τους Χετταίους βασιλείς ως διαρκής όχληση στη Δυτική Μικρά Ασία κατά τον 14ο και 13ο αι. π.Χ. Οι Αχαιοί αναγνωρίστηκαν ακόμη και μεταξύ των Λαών της Θάλασσας που απείλησαν την Αίγυπτο στα τέλη του 13ου αι. π.Χ., σαφής απόδειξη του εύρους της δράσης των πολεμοχαρών Μυκηναίων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Τρωικός πόλεμος καθίσταται το αποκορύφωμα της πολεμικής δραστηριότητας ενός πολιτισμού και ενός λαού που σφραγίστηκαν από την ένοπλη βία[21].

Η μελέτη των Μυκηναίων ως ιδιαίτερου λαού, φορέα ενός ιδιαίτερου πολιτισμού, έθετε το ζήτημα της μελέτης των απαρχών των Ελλήνων ή, όπως ετέθη συχνά, της «άφιξης των Ελλήνων». Κάποιοι ερευνητές, κυρίως στις αρχές του 20ού αι., θεώρησαν πως οι «Έλληνες» έφτασαν στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού και μάλιστα υπήρξαν υπεύθυνοι γι' αυτήν[22], ενώ άλλοι υποστήριξαν πως η εμφάνιση του Μυκηναϊκού πολιτισμού υπήρξε ταυτόσημη της άφιξης ή της γένεσης των Ελλήνων, ως ιδιαίτερης εθνοτικής ομάδας[23]. Τελικώς, «η άφιξη των Ελλήνων» επικράτησε να τοποθετείται γύρω στο 2000 π.Χ., συνδυαζόμενη με την αλλαγή πολιτισμικού ορίζοντα από την Πρώιμη στη Μέση Εποχή του Χαλκού. Δεν είναι τυχαίο πως και αυτή η αλλαγή, που θεωρήθηκε ριζική τομή στην πολιτισμική συνέχεια του ελλαδικού χώρου, ερμηνεύθηκε με όρους δημογραφικής αλλαγής και μάλιστα βίαιης. Στο γενικότερο πνευματικό πλαίσιο της πολιτισμικής ιστορίας η αλλαγή σε έναν πολιτισμό προέκυπτε (ή μάλλον επιβαλλόταν) μόνον έξωθεν. Οι νεήλυδες επικράτησαν των γηγενών με τη βία, τους υπέταξαν, τους εξόντωσαν ή συγχωνεύθηκαν μαζί τους και από τη υιοθέτηση του πολιτισμού τους προέκυψε ο πρώιμος ελληνικός κόσμος[24]. Ωστόσο, και η άφιξη των Ελλήνων στον ελλαδικό χώρο εντάσσεται στο γενικότερο ερμηνευτικό πλαίσιο της διασποράς των Ινδοευρωπαϊκών λαών από την Ανατολή ή (κατά τους Γερμανούς) τη Βόρεια Ευρώπη[25] στις μεταγενέστερες ιστορικές τους πατρίδες. Η μετανάστευση, η διάδοση γλωσσών και πολιτισμών και η ένοπλη σύγκρουση ιθαγενών και επήλυδων αποτελούν κοινό τόπο στο αφήγημα αυτό[26]. Οι νέοι και ρωμαλέοι κάτοικοι υπερέχουν των παλαιών και εκφυλισμένων και τους υποκαθιστούν, αφομοιώνοντας τον πολιτισμό τους. Ο Nilsson[27] είναι αποκαλυπτικός:

> «Greek tribes, barbarous but open-minded, and very subject to the lure of superior civilization, as Aryan peoples always have shown themselves, warlike and fond of booty, may have occupied Greece and come into contact with the Minoans. Roving and pillaging, they may have raided Crete and taken booty, and they may also have carried on some trade with the Minoans».

Συναφές ήταν το ζήτημα του τέλους της Εποχής του Χαλκού. Σύμφωνα με τις μυθικές παραδόσεις, οι Δωριείς ήταν υπεύθυνοι για το τέλος των αχαϊκών βασιλείων. Τα ίχνη καταστροφής των μυκηναϊκών ακροπόλεων και ανακτόρων, καθώς και η γενικότερη παρακμή του Μυκηναϊκού πολιτισμού ως το 1100 π.Χ., φαίνονταν να συνηγορούν με την αρχαία παράδοση[28]. Σε αυτήν την περίπτωση, το κλασικό ερμηνευτικό μοντέλο επιβεβαιωνόταν και πάλι: οι «βό-

20 Georgiadis 2003, 12-13.
21 McDonald και Thomas 1990, 288-289.
22 Ridgeway 1901, 293-294. Hall 1928, 264. Hood 1967, 123.
23 Βλ. Drews 1997, 38-41.
24 McDonald 1968, 363-365.
25 Drews 1997, 21-27. Trigger 2008, 228, 236-238.
26 Ridgeway 1901, 452. Piggott 1965, 121.
27 Nilsson 1933, 71.
28 Τσούντας 1893, 257-258.

ρειοι», πολιτισμικά καθυστερημένοι αλλά δυναμικοί, υποτάσσουν βίαια τους «νότιους» και καταστρέφουν ή οικειοποιούνται τον πολιτισμό τους[29]. Αργότερα, η κατάρρευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού συσχετίστηκε με τις μετακινήσεις των Λαών της Θάλασσας, οι οποίοι πήραν τη θέση των Δωριέων ως εισβολείς και καταστροφείς των μυκηναϊκών ανακτόρων[30]. Τις τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, οι προϊστορικοί αρχαιολόγοι άρχισαν να φαντάζονται το τέλος των μυκηναϊκών ανακτόρων, καθώς και τους Δωριείς, με πολύ διαφορετικούς τρόπους απ' όσους είχαν συνηθίσει ως τότε. Ο πόλεμος, αν και παρών στις νέες αφηγήσεις, αφορούσε το εσωτερικό του μυκηναϊκού κόσμου και όχι κάποια εξωτερική απειλή, οι δε πληθυσμιακές μετακινήσεις θεωρούνταν συχνά αποτέλεσμα και όχι αιτία των καταστροφών[31]. Αυτή η αλλαγή αντανακλά γενικότερες αλλαγές στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις των αρχαιολόγων, όπως θα δούμε παρακάτω.

ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΣΩ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Στις ερμηνείες, που κατά καιρούς προτάθηκαν για τον πόλεμο στην αιγαιακή προϊστορία, ιδιαίτερη θέση κατέχει η επίκληση παραλλήλων από την ευρωπαϊκή ιστορία. Συχνά οι Ευρωπαίοι ερευνητές ανέτρεξαν σε παραδείγματα από τα πρώιμα μεσαιωνικά έπη της Ευρώπης, για να φωτίσουν τον κόσμο των ομηρικών επών και ιδίως της *Ιλιάδας*, αναδεικνύοντας έναν κοινό ηρωικό κώδικα, που ξεπερνούσε τα όρια του χρόνου και του τόπου[32]. Η αναμφίβολα εντυπωσιακή ομοιότητα σε πλήθος συμπεριφορών και νοοτροπιών των «ηρώων» έθεσε στο περιθώριο τις όποιες επιμέρους θεματικές διαφορές, το ιστορικό πλαίσιο, πολύ δε περισσότερο τα χάσματα χώρου και χρόνου μεταξύ των περιπτώσεων. Έτσι, επικοί ήρωες – πολεμιστές όπως ο Αχιλλέας, ο Siegrfried και ο Roland βρέθηκαν να συνθέτουν έναν αρχετυπικό ευρωπαϊκό κανόνα ηρωισμού, που συμπύκνωνε αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς.

Ανάλογα παραδείγματα αντλήθηκαν και από την πρώιμη ιστορία της δυτικής και της κεντρικής Ευρώπης. Οι πολεμικές παραδόσεις αλλά και η δράση των αρχαίων γερμανικών φυλών, από τις επιθέσεις στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ως τις επιδρομές των Βίκινγκς, κατέστησαν το ισοδύναμο των Μυκηναίων πολεμιστών στον ελλαδικό χώρο, το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο[33]. Οι «μετακινήσεις των λαών» του 4ου-5ου αι. μ.Χ. άσκησαν ιδιαίτερη επίδραση στον τρόπο που οι Ευρωπαίοι ιστορικοί και αρχαιολόγοι αντιλαμβάνονταν τις μετακινήσεις πληθυσμών και, κυρίως, την αποτύπωση τέτοιων γεγονότων στο πεδίο των υλικών καταλοίπων[34]. Κατά παρόμοιο τρόπο και η μεσαιωνική φεουδαρχία, με τους ιδιαίτερους κώδικες συμπεριφοράς και τον πρωταγωνιστικό ρόλο του πολέμου στην κοινωνική ζωή, προσδιόρισε και τις προσλαμβάνουσες των Ευρωπαίων αρχαιολόγων για το προϊστορικό Αιγαίο[35].

Αναμφίβολα, η χρήση παραδειγμάτων από τον οικείο χώρο πολιτισμικής εμπειρίας κάθε ερευνητή αποτελεί έναν θεμιτό τρόπο ανάγνωσης του αρχαιολογικού υλικού. Όταν μάλιστα ένα αρχαιολογικό εγχειρίδιο απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό, αγγλόφωνο, γαλλόφωνο ή γερμανόφωνο, η αναγωγή σε οικείες παραστάσεις ιστορικής εμπειρίας, όπως η προϊστορία των ευρωπαϊκών λαών ή η πρώιμη λογοτεχνική τους παράδοση, συνιστά μια εύλογη δια-

29 Hall 1915, 260· 1928, 264.

30 Finley 1970, 60-61.

31 Π.χ. Vermeule 1984, 302. Warren 1975, 134-135. Fitton 1995, 197-198. Treuil κ.ά. 1996, 476-482. Dickinson 2010, 487-489.

32 Nilsson 1933, 185-195. Piggott 1965, 140.

33 Hood 1967, 127, 131. Nilsson 1933, 218 κ.ε.

34 Ward-Perkins 2006, 11-23. Για την επίδραση των «μεταναστεύσεων» στη γερμανική σχολή, ενδεικτικά, Schachermeyr 1979, 1980.

35 Π.χ. Matz 1973, 571-572. Willetts 1969, 61.

δικασία εξοικείωσης με το «εξωτικό» Αιγαίο. Ωστόσο, για πολύ καιρό, η διασύνδεση αυτή υπάκουε και στην ανάγκη συλλογικού αυτοπροσδιορισμού των Ευρωπαίων και εν γένει των Δυτικών. Η Κλασική Ελλάδα είχε αναγνωριστεί από τον 17ο-18ο αι. τουλάχιστον ως καταστατικός μύθος της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας˙ η επιλεκτική ανάγνωση του αρχαίου ελληνικού κόσμου επέτρεψε τη ανάδυση θεμελιωδών όψεων της ευρωπαϊκής, και γενικότερα Δυτικής, αυτοσυνειδησίας[36]. Η Εποχή του Χαλκού, ως ο πρόδρομος της Κλασικής Ελλάδας, απέκτησε κατ' επέκταση το ανάλογο κύρος στο συλλογικό ευρωπαϊκό φαντασιακό, συμβάλλοντας στον αυτοπροσδιορισμό των Νεοελλήνων και των Ευρωπαίων έναντι των «ξένων». Τα ομηρικά έπη υπήρξαν ιδιαίτερα κομβικής σημασίας για τη «νομιμοποίηση» των πολιτισμών αυτών, καθώς συνιστούσαν τη γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν της Εποχής του Χαλκού, την «Εποχή των Ηρώων», και την Ελληνική Κλασική Αρχαιότητα, το πρότυπο της Δύσης[37].

Οι παραλληλισμοί με την πρώιμη ευρωπαϊκή ιστορία καθιστούσαν τον κόσμο αυτό ακόμη πιο οικείο για τον Δυτικό αναγνώστη. Ταυτόχρονα, πρόβαλλαν μια εικόνα «φυσικής» συγγένειας των ευρωπαϊκών λαών μεταξύ τους, ενισχύοντας το αίσθημα πολιτισμικής κοινότητας σε εποχές έντονων εθνικών ανταγωνισμών. Η επίκληση της κοινής «Άρειας» κληρονομιάς, αυτής της προϊστορικής μήτρας της σύγχρονης Ευρώπης, υπήρξε συχνή[38]. Ακόμη όμως και όταν η φυλετική συγγένεια έμενε εκτός συζήτησης, η (αόριστη) πολιτισμική συνέχεια παρέμενε δεδομένη: ο μυκηναϊκός κόσμος ήταν ένας ευρωπαϊκός πολιτισμός[39].

Ανάλογες ήταν και οι πεποιθήσεις που επικρατούσαν για την ερμηνεία της ευρωπαϊκής προϊστορίας, καθώς τα αρχαιολογικά ευρήματα της Εποχής του Χαλκού και του Σιδήρου ερμηνεύονταν υπό το φως των κατοπινών εποχών και των ιστορικών μαρτυριών τους: οι ταφές πολεμιστών της Εποχής του Χαλκού σε όλη την Ευρώπη αποτελούσαν απόδειξη πως το πολεμικό ήθος των γερμανικών φυλών της Ύστερης Αρχαιότητας είχε βαθιές ρίζες[40]. Παράλληλα, η σύγκριση με το προϊστορικό Αιγαίο αποδείκνυε για άλλη μια φορά τους παράλληλους βίους Ευρώπης και Ελλάδας – πολύ περισσότερο καταδείκνυε το ρόλο των Αχαιών πολεμιστών ως αρχετύπου για τους Ευρωπαίους ομοτέχνους τους[41]. Ήδη στα τέλη του 19ου – αρχές 20ού αι. η νεωτερικότητα εισερχόταν σε μια φάση κρίσης και αναζήτησης διεξόδου από την «μαλθακότητα» του πολιτισμού προς μια εξιδανικευμένη μιλιταριστική σκληραγώγηση[42]. Οι ήρωες της ελληνικής (αλλά και ευρωπαϊκής) Εποχής του Χαλκού φαίνονταν ως υπενθύμιση ενός λανθάνοντος μαχητικού πνεύματος. Ανάλογες αντιλήψεις καλλιεργήθηκαν συνειδητά από τα φασιστικά καθεστώτα και προπαγανδίστηκαν ευρέως για να προαγάγουν το μιλιταρισμό στο παρόν και να εμφυσήσουν στους υπηκόους τους την πίστη στον πόλεμο ως κινητήριας δύναμης της ιστορικής αλλαγής και της κατίσχυσης της «φυλής»[43].

Μολονότι η ήττα του φασισμού στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο συνέβαλε στο να απονομιμοποιηθούν τέτοιου είδους φυλετιστικές αντιλήψεις[44], είναι χαρακτηριστικό ότι ο απόηχός τους συνέχισε να ακούγεται στο προϊστορικό Αιγαίο ως τη δεκαετία του 1970[45]. Οι παλαιές αφηγήσεις περί πολεμοχαρών καταστροφέων, νεήλυδων εισβολέων, που υποτάσσουν τους παρηκμασμένους γηγενείς και σφετερίζονται τον πολιτισμό τους για να τον αναζωογονήσουν,

36 Γιακωβάκη 2011. Πλάντζος 2014, 299-315.
37 Κυρτάτας 2003, 127-129. Nikolaidou και Kokkinidou 2007, 37-39.
38 Gere 2007, 106-108. Βλ. Chapoutot 2012, 33-37, 93-94.
39 Hawkes 1940, 351.
40 Piggott 1965, 126 κ.ε.
41 Piggott 1965, 140 κ.ε.
42 Roessel 2006, 201-202. Gere 2007, 148.
43 Arnold 2006, 20-26. Gere 2007, 152-153. Chapoutot 2012, 411-415.
44 Trigger 2008, 34-35.
45 Βλ. Willetts 1969, 60. Matz 1973, 580-581.

παρέμειναν για μεγάλο διάστημα σε ισχύ. Μολονότι σήμερα τέτοιες απόψεις θεωρούνται παρωχημένες, η πίστη σε μια Ευρωπαϊκή Κοινή παραμένει ζωντανή και υπαγορεύεται ως ένα βαθμό από το σύγχρονο πολιτικό περιβάλλον και τα προτάγματα της ευρωπαϊκότητας[46]. Η έκθεση *Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού* (1999-2000), που περιόδευσε στην Ευρώπη, είχε ακριβώς ως στόχο να υπογραμμίσει τις ομοιότητες των «ηρωικών» προϊστορικών πολιτισμών της γηραιάς ηπείρου, παρά τις γεωγραφικές και χρονολογικές αποστάσεις που τους χώριζαν. Στην ίδια γραμμή, μια μερίδα Σκανδιναβών αρχαιολόγων[47] προσπαθούν να αναδείξουν έναν αρχετυπικό πανευρωπαϊκό πολιτισμό της Εποχής του Χαλκού, όπου οι ήρωες/πολεμιστές διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο και διαμορφώνουν μια μακρά συνέχεια από την Προϊστορία ως το Μεσαίωνα[48]. Σε αυτή την αφήγηση οι Μυκηναίοι πολεμιστές εντάσσονται ως οργανικό και μάλλον προνομιακό τμήμα.

Η ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ

Ωστόσο, η ευρωπαϊκότητα δεν υπήρξε μονοδιάστατα μιλιταριστική και, συνεπώς, η σχέση της με το προϊστορικό Αιγαίο δεν περιοριζόταν στους επικούς ήρωες ή τους φιλοπόλεμους Μυκηναίους. Η μινωική Κρήτη αποτέλεσε εξαρχής ένα εναλλακτικό πεδίο αναγνώρισης των απαρχών της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας[49], στον αντίποδα του ηπειρωτικού μιλιταρισμού. Ωστόσο, μόνο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μειώθηκε η αίγλη των πολεμοχαρών ηρώων. Παράλληλα, νέες θέσεις και νέα ευρήματα αποδείκνυαν το αβάσιμο των παλιών αφηγήσεων περί εισβολών, κατακτήσεων και καταστροφών. Έτσι, η πολιτισμική αλλαγή στον αρχαιολογικό ορίζοντα έπαψε να αποδίδεται μονοσήμαντα σε μετανάστευση – κατάκτηση, με τους ερευνητές να είναι πιο πρόθυμοι να υιοθετήσουν συνθετότερες ερμηνείες, που περιλάμβαναν ειρηνικές και μακροχρόνιες διαδικασίες[50]. Σήμερα, κατά κανόνα, διατυπώνονται σύνθετες ερμηνείες για την πολιτισμική αλλαγή: πληθυσμιακή μετακίνηση σε μικρή κλίμακα, επιγαμίες, ανταλλαγές αγαθών και ιδεών, υιοθέτηση ξένων πολιτισμικών στοιχείων και ανασημασιοδότησή τους, είναι μερικοί από τους παράγοντες τους οποίους επικαλούμαστε πλέον, για να εξηγήσουμε όσα παλαιότερα αποδίδονταν σε μια ξένη εισβολή[51].

Παράλληλα, οι επιστημολογικές εξελίξεις και στο χώρο της αιγαιακής αρχαιολογίας κατά τη δεκαετία του 1960 οδήγησαν σε αναθεώρηση του ρόλου του πολέμου στις ερμηνευτικές αφηγήσεις των ερευνητών. Η εμπειρία της προϊστορικής αρχαιολογίας στον αγγλοσαξωνικό κόσμο, της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της οικολογίας, σε συνδυασμό με μια νέα πίστη στο θετικισμό και την «αντικειμενικότητα» των φυσικών επιστημών, οδήγησαν σε νέες προσεγγίσεις της προϊστορίας του Αιγαίου. Μέσα στο πλαίσιο της Νέας Αρχαιολογίας, ο πόλεμος έγινε κοινωνικό φαινόμενο, συσχετιζόμενος με την κοινωνική διαστρωμάτωση και την ανάδυση νέων μορφών πολιτικής οργάνωσης, στις οποίες η επιβολή ή το κύρος έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Με άλλα λόγια, ο πόλεμος άρχισε σταδιακά να αντιμετωπίζεται ως παράγοντας αλλαγής στο εσωτερικό των κοινωνιών, παρά ως παράγοντας καθορισμού των σχέσεων μεταξύ κοινοτήτων ή λαών (και των πολιτισμών τους). Η περίπτωση των Κυκλάδων και της γένεσης του πολιτισμού στο Αιγαίο είναι διαφωτιστική.

---

46 Sjögren 2006, 127-131.

47 Kristiansen 1999. Kristiansen και Larsson 2005.

48 Vandkilde 2003, 135-136. *Contra*: Galaty κ.ά. 2014.

49 Hamilakis και Momigliano 2006β.

50 Finley 1970, 13-20. Vermeule 1984, 117, 157-158, 302.

51 Dickinson 1977, 107-110. McDonald και Thomas 1990, 422. Treuil κ.ά. 1996, 268-274. Fitton 2002, 179. Mee 2008, 382. Deger-Jalkotzy 2008, 390-391. Voutsaki 2010, 100-101.

Ο Renfrew[52] ενέταξε τις μαρτυρίες για πολεμική δραστηριότητα στο γενικότερο νεοεξελικτικό ερμηνευτικό σχήμα του για την ανάδυση του πολιτισμού στο Αιγαίο. Μολονότι οι αναγωγές στους ομηρικούς ήρωες δεν εξέλιπαν εντελώς, η προσπάθειά του εστιάζει στην παρακολούθηση των τεχνολογικών εξελίξεων, αλλά και στην αλληλεπίδραση της πολεμικής δράσης με την κοινωνικοπολιτική οργάνωση και την οικονομία. Καρπός αυτής της διαδικασίας υπήρξε η ανάδειξη elites και, αργότερα, πρώιμων κρατών. Τριάντα χρόνια αργότερα, η σύνθεση του Broodbank[53] κινείται σε παρόμοια τροχιά, πλέον όμως δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη μικρο-κλίμακα και στο πώς δομούνται κοινωνικές σχέσεις, ταυτότητες και εμπειρίες σε επίπεδο κοινοτήτων και περιοχών – μέσα σε αυτό το πλαίσιο η πολεμική δραστηριότητα ορίζεται διαφορετικά, αντλώντας και πάλι από την εμπειρία της σύγχρονης κοινωνικής ανθρωπολογίας. Η μακροσκοπική ανάλυση και γενική θεωρία έχει δώσει τη θέση της σε μια εμπειρική προσέγγιση «από τα κάτω», συμβατή με τις γενικότερες αναζητήσεις της μεταδιαδικαστικής αρχαιολογίας.

Αυτή η αποστασιοποίηση από την «επική» ανάγνωση του πολέμου στην Εποχή του Χαλκού, επέτρεψε παράλληλα μια πιο εμβριθή προσέγγιση του θέματος. Ενδεικτικά, ο Μινωικός πολιτισμός έχει πάψει να θεωρείται εξ ορισμού φιλειρηνικός: οι μαρτυρίες για στρατιωτική δραστηριότητα, εν πολλοίς γνωστές από παλιά[54], επαναξιολογήθηκαν και, πλέον, αναδεικνύουν μια διαφορετική όψη της Κρήτης της Εποχής του Χαλκού, όπου η συνέχεια μεταξύ της Νεοανακτορικής και Τελικής Ανακτορικής παρουσιάζεται πιο ομαλή ως προς το μαχητικό ήθος της elite[55]. Το ζήτημα της «Μινωικής Θαλασσοκρατίας», που αναγόταν επίσης στην εποχή του Evans αλλά απασχόλησε συστηματικά την έρευνα και στο πρόσφατο παρελθόν[56], καταδεικνύει μια ακόμη διάσταση του αναβιωμένου μινωικού μιλιταρισμού. Χαρακτηριστικά, οι «ταφές πολεμιστών», άλλοτε τεκμήριο εισηγμένου μιλιταρισμού, ερμηνεύονται πλέον ως συνέπεια τοπικών εξελίξεων και επιλογών των γηγενών κρητικών ηγετικών ομάδων[57]. Η κατίσχυση της Κνωσού στην ΥΜ ΙΙ Κρήτη εξελίσσεται σε μια «συνεταιριστική» υπόθεση, στην οποία η συμβολή των Μυκηναίων είναι μάλλον δευτερεύουσα[58]:

> «A more plausible reconstruction, then, suggests that Knossos, perhaps with the encouragement or sponsorship of one or more mainland polities, staged a take over of much of western and central Crete, consolidating economic control over two to three generations».

Από την άλλη πλευρά, ο Μυκηναϊκός πολιτισμός διατηρεί την πολεμική αύρα τού παρελθόντος. Οι «ταφές πολεμιστών» παραμένουν σήμα κατατεθέν της μυκηναϊκής elite[59], ωστόσο, η πρωτοκαθεδρία του πολέμου στη διαμόρφωση της ταυτότητας των νέων ηγετικών ομάδων ή στη διάδοση του πολιτισμού τους τείνει να μετριαστεί[60]. Είναι ενδεικτικό πως στο βιβλίο της French[61] για τις Μυκήνες δεν γίνεται εξειδικευμένη αναφορά στη στρατιωτική ισχύ της ακρόπολης και των ηγεμόνων της, ενώ, αντίθετα, γίνονται αναφορές σε θέματα διατροφής ή καθημερινής ζωής, που απουσίαζαν από παλαιότερα εγχειρίδια. Ενώ, λοιπόν, ανακαλύπτουμε το λανθάνον μαχητικό πνεύμα των Μινωιτών, υποβαθμίζουμε παράλληλα το φιλοπόλεμο

52 Renfrew 1972, 390-399, 492.
53 Broodbank 2000, 253-258, 340.
54 Schachermeyr 1964, 129-134. Hood 1971, 118-122. Matz 1973, 575-576.
55 Fitton 2002, 209. Papadopoulos 2006. Molloy 2013.
56 Platon 1981, 88. McDonald και Thomas 1990, 416-419.
57 Preston 2008, 315-316.
58 Bennet 2013, 116.
59 Treuil κ.ά. 1996, 373-374. Cavanagh 2008, 335.
60 Wright 2008, 242-243, 251-252.
61 French 2002.

πνεύμα των Μυκηναίων. Το παλαιό δίπολο Μυκηναίων – Μινωιτών μεταμορφώνεται σήμερα σε ανάλογο[62]. Οι διαφορές των πολιτισμών της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης ως προς την πολεμική δραστηριότητα και το μαχητικό ήθος, δεν συνιστούν πλέον διαφορές ποιού αλλά βαθμού.

Αυτές οι αλλαγές δεν είναι άσχετες με το γενικότερο πνευματικό πλαίσιο της έρευνας τις τελευταίες δεκαετίες. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και, κυρίως, μετά τον Β' Παγκόσμιο, υπήρξε μια τάση «αποστρατιωτικοποίησης» του προϊστορικού παρελθόντος της Ευρώπης. Τονίστηκε η μακρά διάρκεια, η αργή αλλά σταδιακή πολιτισμική αλλαγή (και όχι οι βίαιες τομές και ασυνέχειες) και, γενικότερα, οι παραγνωρισμένες ειρηνικές όψεις των προϊστορικών πολιτισμών της Ευρώπης[63]. Ο πόλεμος κίνησε και πάλι το ενδιαφέρον κατά τη δεκαετία του 1990, όταν η Ευρώπη (και η Δύση γενικά) ήλθαν αντιμέτωπες με το άγριο πρόσωπο του πολέμου στα Βαλκάνια και αλλού[64]. Δεν είναι ίσως τυχαίο πως αυτήν την περίοδο αναβιώνει το ενδιαφέρον περί του πολέμου και στον κλάδο της Αιγαιακής Προϊστορίας, με κορύφωμα την διοργάνωση του συνεδρίου *Polemos* στη Λιέγη (1998) και την έκδοση του ομώνυμου τόμου ένα χρόνο μετά[65]. Τα επόμενα χρόνια η μελέτη του πολέμου και των ποικίλων διαστάσεών του στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού γνώρισε πραγματική άνθηση.

ΕΧΕΙ ΜΕΛΛΟΝ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ;

Για πολύ καιρό οι μυθικοί ήρωες και τα ομηρικά έπη προσδιόριζαν τον τρόπο που ερμηνεύαμε την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, ιδίως τις ενδείξεις ένοπλης δράσης. Σήμερα, κατά κανόνα, οι μυθολογικές παραδόσεις και τα έπη δεν θεωρούνται αξιόπιστες μαρτυρίες για την Ύστερη Εποχή του Χαλκού[66]. Η έλξη, ωστόσο, που ασκούν οι ήρωες ως πρωταγωνιστές ιστορικών αφηγήσεων (ιδίως για το ευρύτερο κοινό) παραμένει έντονη: ο Τρωικός πόλεμος, ο Θησέας στην Κρήτη, οι Επτά επί Θήβας εξακολουθούν να στοιχειώνουν τις αφηγήσεις μας, ιδίως στις περιπτώσεις ενδείξεων περί ένοπλων συγκρούσεων (και καταστροφών) στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού[67]. Μέσω των μύθων οι δημιουργοί και οι χώροι των αρχαίων πολιτισμών καθίστανται «επώνυμοι» και περιβάλλονται από προσωπικές ιστορίες, επιτρέποντας, έτσι, την συναισθηματική προσέγγισή τους από τον σύγχρονο άνθρωπο, κάτι που δεν μπορεί να προσφέρει η μάλλον τυπική αρχαιολογική αφήγηση[68]. Εδώ, όμως, αναδεικνύεται η ανάγκη του σύγχρονου καταναλωτή των αρχαίων πολιτισμών για ενσυναίσθηση, για ταύτιση με τα αρχαία υποκείμενα και βίωση της εποχής τους. Η ταύτιση προϋποθέτει τη σμίκρυνση των ηρώων. Η εποχή μας είναι εποχή του ανώνυμου ιστορικού υποκειμένου, του «μέσου ανθρώπου». Πράγματι, όλο και πιο συχνά τα τελευταία χρόνια η έρευνα στρέφει το ενδιαφέρον της πέρα από τις elite των πολεμιστών, στις κοινότητες και τα άτομα των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων[69].

Ταυτόχρονα, όμως, ο πόλεμος θα πρέπει να μελετάται ως κοινωνικό φαινόμενο που

---

62 Roessel 2006, 205. Gere 2009, 225.

63 Trigger 2008, 384-385, 478-480. Το ίδιο ισχύει και για την περίοδο των «βαρβαρικών εισβολών» του 4ου-6ου αι. μ.Χ., που προσδιόρισαν την αντίληψη των προϊστορικών αρχαιολόγων για το πλέγμα μετανάστευση – εισβολή – πολιτισμική αλλαγή. Μετά τη δεκαετία του 1960, η «Ύστερη Αρχαιότητα» άρχισε να μελετάται ως περίοδος μακρών, ειρηνικών διαδικασιών και μετασχηματισμών· αναμφίβολα, οι σύγχρονες ευρωπαϊκές πολιτικές προτεραιότητες έπαιξαν ρόλο στην υποβάθμιση των ένοπλων συγκρούσεων της εποχής εκείνης. Ward-Perkins 2006, 231-251.

64 Vandkilde 2003.

65 Laffineur 1999.

66 Fitton 1995, 203-205. Treuil κ.ά. 1996, 403-407.

67 Runnels και Murray 2001, 111.

68 Polychronopoulou 1999, 368-369.

69 Π.χ. Shelton 2007.

εμπλέκει άτομα και ομάδες ποικίλων κοινωνικών προελεύσεων και συναρτάται με άλλες όψεις του πολιτισμού. Δεν πρόκειται απλώς για προνομιακή δραστηριότητα φυλών, λαών και εθνοτήτων, δια της οποίας οι «ανώτεροι» επιβάλλονται στους «κατώτερους». Η ένοπλη βία αναγνωρίζεται ως παράγοντας της κοινωνικής δυναμικής και της κοινωνικής– πολιτισμικής αλλαγής εκ των έσω: η εξέγερση, η επανάσταση, οι φατριαστικές διαμάχες, αλλά και ο εκφοβισμός και η καταστολή, αποτελούν πεδία άσκησης ένοπλης δύναμης πέρα από τις συγκρούσεις μεταξύ κρατών και κοινοτήτων. Παράλληλα, αναδεικνύεται ο ρόλος του πολέμου στη διαμόρφωση κοινωνικών ταυτοτήτων, ιδεολογιών και νοοτροπιών, αλλά και το αλληλένδετο του πολέμου με την οικονομική οργάνωση και την τεχνολογική εξέλιξη[70]. Απουσιάζει, πάντως, η υποσυνείδητη νοσταλγία για μια ιδεώδη εποχή δύναμης, μεγαλείου και βαναυσότητας.

Τα επιστημονικά και διανοητικά μας εργαλεία συμβάλλουν ασφαλώς στην απομάγευση του πολέμου. Η συμβολή της πειραματικής αρχαιολογίας ή της οστεοαρχαιολογίας μπορεί να είναι καθοριστική στην διεύρυνση των οριζόντων μας, στην διερεύνηση πρακτικών, αν και παραμελημένων, πτυχών της αρχαιολογικής μαρτυρίας που θα μας επιτρέψουν μια ουσιαστικότερη κατανόηση των επιπτώσεων της ένοπλης βίας στη ζωή των ανθρώπων. Η κοινωνική ανθρωπολογία ήδη επηρεάζει τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε τη συγκρότηση του κοινωνικού χώρου και αναμφίβολα θα συνεχίσει να παρέχει το θεωρητικό πλαίσιο των συζητήσεών μας. Επιπλέον, ο πόλεμος αναγνωρίζεται ως σημαντικός –αλλά όχι αποκλειστικός– παράγοντας ανάδειξης πρώιμων κρατικών μορφωμάτων, με επίκεντρο το «ανάκτορο» στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, τόσο στην Κρήτη όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα[71]. Ωστόσο δεν θα ήταν θεμιτό να περιοριστεί η συζήτηση στη διερεύνηση των σχέσεων πολέμου και κράτους εξίσου σημαντική είναι η διερεύνηση της σχέσης πολέμου και πολιτικής πριν την γένεση κρατικών δομών ή παράλληλα με αυτές.

Τέλος, αποκτά σημασία εκ νέου η θεώρηση του προϊστορικού Αιγαίου σε συνάρτηση με τους πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου μάλλον, παρά της Βόρειας Ευρώπης[72]. Η πάλαι ποτέ εκθηλυμένη Ανατολή, το «αλλότριο» προ του οποίου αυτοπροσδιοριζόταν κάποτε η αρρενωπή Δύση[73], καθίσταται το πολιτισμικό πλαίσιο κατανόησης των προϊστορικών «ηρώων» της Ελλάδας. Ακόμη και ο Τρωικός πόλεμος εντάσσεται πια στο ιστορικό πλαίσιο των ένοπλων συγκρούσεων που μάστιζαν τη δυτική Μικρά Ασία, με κύριο πρωταγωνιστή το βασίλειο των Χετταίων[74]. Ως εκ τούτου, η συγκριτική εξέταση περιπτώσεων από το Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή θα μπορούσε να ενθαρρύνει την κατανόηση του ρόλου της ένοπλης βίας στη ζωή των κοινωνιών του προϊστορικού Αιγαίου, ιδίως κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, και όχι μόνο δια της αναζήτησης ομοιοτήτων και παραλλήλων. Μολονότι ο βαθμός εξάρτησης του προϊστορικού Αιγαίου από την πολιτισμική Κοινή της Ανατολικής Μεσογείου παραμένει διαφιλονικούμενος, είναι σαφές πως βρισκόταν σε διαρκή διάλογο μαζί της. Κατά συνέπεια, και οι αφηγήσεις μας περί του πολέμου στο Αιγαίο δεν μπορούν παρά να την λαμβάνουν υπόψη.

---

70 Π.χ. Dickinson 1994, 197-207. Για μια συμβατικότερη προσέγγιση, βλ. Georganas 2010.

71 Dickinson 1994, 301-307.

72 Sherratt 2010. Είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη από τη δεκαετία του 1960 η Vermeule (1984, 119) παρέπεμπε στη στρατιωτική πραγματικότητα του Νέου Αιγυπτιακού Βασιλείου ως πλαισίου κατανόησης των αναδυόμενων στρατιωτικών αριστοκρατιών του Μυκηναϊκού κόσμου.

73 Meskell 2006β.

74 Βλ. Bryce 2007, 2010.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alcock, S. 2002. *Archaeologies of the Greek Past: Landscape, Monuments and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arnold, B. 2006. «'Arierdämmerung': race and archaeology in Nazi Germany.» *WorldArch* 38 (1):8-31.

Bennet, J. 2013. «Minoan Crete: People in a World of Objects and Places.» Στο *The Aegean World: A Guide to the Cycladic, Minoan and Mycenaean Antiquities in the Ashmolean Museum*, επιμ. Y. Galanakis, 103-117. University of Oxford: Ashmolean Museum – Athens: Kapon Editions.

Broodbank, C. 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bryce, T. 2007. *Οι Τρώες και οι γείτονές τους*. Μτφρ. Ε. Αστερίου. Αθήνα: Οδυσσέας.

_____. 2010. «The Trojan War.» Στο Cline 2010, 475-482.

Buchholz, H.G. 1980. *Kriegswesen.* Teil 2, *Angriffswaffen: Schwert, Dolch, Lanze, Speer, Keule*. *ArchHom* I, Kapitel E. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

_____. 2010. *Kriegswesen.* Teil 3, *Ergänzungen und Zusammenfassung. ArchHom* I, Kapitel E. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Buchholz, H.G., και J. Wiesner. 1977. *Kriegswesen.* Teil 1, *Schutzwaffen und Wehrbauten. ArchHom* I, Kapitel E. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Burns, B.E. 2005. «The Aegean Prehistorian's role in classical studies today.» Στο Cherry κ.ά. 2005, 115-131.

Γιακωβάκη, Ν. 2011. *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση*. Αθήνα: Εστία.

Cavanagh, W. 2008. «Death and the Mycenaeans.» Στο Shelmerdine 2008, 327-341.

Chapoutot, J. 2012. *Ο Εθνικοσοσιαλισμός και η Αρχαιότητα.* Αθήνα: Πόλις.

Cherry, J.F., D. Margomenou, και L.E. Talalay, επιμ. 2005. *Prehistorians round the pond: Reflections on Aegean Prehistory as a Discipline*. Ann Arbor, Michigan: Kelsey Museum of Archaeology.

Cline, E.H. επιμ. 2010. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca 3000-1000 B.C.)*. Oxford: Oxford University Press.

Deger-Jalkotzy, S. 2008. «Decline, Destruction, Aftermath.» Στο Shelmerdine 2008, 387-415.

Dickinson, O. 1977. *The Origins of Mycenaean Civilisation. SIMA* 59. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

_____. 1994. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 2010. «The Collapse at the End of the Bronze Age.» Στο Cline 2010, 483-490.

Drews, R. 1997. *Η Έλευση των Ελλήνων: Ινδοευρωπαϊκές κατακτήσεις στο Αιγαίο και στην Εγγύς Ανατολή*. Μτφρ. Τ. Σιέτη. Αθήνα: Οδυσσέας.

Finley, M.I. 1970. *Early Greece: The Bronze and Archaic Ages*. London: Chatto and Windus.

Fitton, J.L. 1995. *The Discovery of the Greek Bronze Age.* London: British Museum Press.

_____. 2002. *Minoans*. London: British Museum Press.

French, E. 2002. *Mycenae: Agamemnon's Capital. The Site and its Setting*. Stroud: Tempus.

Galaty, M.L., H. Tomas, και W.A. Parkinson. 2014. «Bronze Age European Elites: From the Aegean to the Adriatic and Back Again.» Στο *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Meditarranean*, επιμ. A.B. Knapp και P. van Domnelen, 156-177. New York: Cambridge University Press.

Georganas, I. 2010. «Weapons and Warfare.» Στο Cline 2010, 305-314.

Georgiadis, M. 2003. *The South-Eastern Aegean in the Mycenaean Period. Islands, landscape and the ancestors*. *BAR-IS* 1196. Oxford: Archaeopress.

Gere, C. 2007. *Ο Τάφος του Αγαμέμνονα*. Μτφρ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου. Αθήνα: Πατάκης.

_____. 2009. *Knossos and the Prophets of Modernism*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

Hall, H.R. 1915. *Aegean Archaeology: An Introduction to the Archaeology of Prehistoric Greece.* London: Philip Lee Warner.

_____. 1928. *The Civilization of Greece in the Bronze Age*. London: Methuen.

Hamilakis, Y., και N. Momigliano, επιμ. 2006α. *Archaeology and European Modernity: Producing and consuming the «Minoans». CretAnt* 7. Padova: Bottega d'Erasmo.

_____. 2006β. «Archaeology and European Modernity: Stories from the borders.» Στο Hamilakis και Momigliano 2006α, 25-35.

Hawkes, J. 1940. *The Prehistoric Foundations of Europe to the Mycenaean Age*. London: Methuen.

Hood, S. 1967. *The Home of the Heroes: The Aegean before the Greeks.* London: Thames and Hudson.

_____. 1971. *The Minoans: Crete in the Bronze Age.* London: Thames and Hudson.

_____. 1978. *The Arts in Prehistoric Greece.* Middlesex: Norwich.

Kristiansen, K. 1999. «The Emergence of Warrior Aristocracies in Later European Prehistory and their Long-Term History.» Στο *Ancient Warfare: Archaeological perspectives*, επιμ. J. Carman και A. Harding, 175-189. Stroud: Tempus.

Kristiansen, K., και T.B. Larsson. 2005. *The Rise of Bronze Age Societies. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge: Cambridge University Press.
Κυρτάτας, Δ.Ι. 2003. *Κατακτώντας την Αρχαιότητα. Ιστοριογραφικές Διαδρομές*. Αθήνα: Πόλις.
Laffineur, R., επιμ. 1999. *Polemos: Le context guerrier en Égée à l'Âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale. Université de Liège, 14-17 Avril 1998. Aegaeum* 19. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
Lang, A. 1910. *The World of Homer.* London: Longmans, Green and Co.
Lorimer, H.L. 1950. *Homer and the Monuments*. London: Macmillan.
Luce, J.V. 1975. *Homer and the Heroic Age*. London: Thames and Hudson.
MacGillivray, A. 2002. *Μινώταυρος*. Μτφρ. Α. Κοσματόπουλος. Αθήνα: Ωκεανίδα.
Matz, F. 1956. *Kreta, Mykene, Troja: Die minoische und die homerische Welt*. Stuttgart: Gustav Klipper Verlag.
_____. 1973. «The Zenith of Minoan Civilization.» *CAH* 2:557-581.
McDonald, W.A. 1968. *Progress into the Past: The Rediscovery of Mycenaean Civilization.* New York – London: The Macmillan Company and Collier-Macmillan Ltd.
McDonald, W.A,. και C.G. Thomas. 1990. *Progress into the Past. The rediscovery of Mycenaean Civilization*. 2η έκδ. Bloomington – Indianapolis: Indianapolis University Press.
Mee, C. 2008. «Mycenaean Greece: The Aegean and Beyond.» Στο Shelmerdine 2008, 362-386.
Meskell, L., επιμ. 2006α. *Η Αρχαιολογία στο στόχαστρο: Εθνικισμός, Πολιτική και Πολιτιστική Κληρονομιά στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή*. Μτφρ. Ε. Σαμπανίκου και Α. Κάουα. Αθήνα: Κριτική.
_____. 2006β. «Η αρχαιολογία έχει σημασία.» Στο Meskell 2006α, 21-36.
Molloy, B. 2013. «Martial Minoans? War as Social Process, Practice and Event in Bronze Age Crete.» *BSA* 197:87-142.
Morris, S.P., και R. Laffineur, επιμ. 2007. *Epos: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology*. *Aegaeum* 28. Liège: Université de Liège – Austin: University of Texas at Austin.
Mylonas, G. 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age.* Princeton: Princeton University Press.
Nikolaidou, M., και D. Kokkinidou 2007. «Epos, History, Metahistory in Aegean Bronze Age Studies.» Στο Morris και Laffineur 2007, 35-48.
Nilsson, M.P. 1933. *Homer and Mycenae*. London: Methuen.
Ozanne, I. 1990. *Les Mycéniens. Pillards, paysans et poètes*. Paris: Éditions Errance.
Papadopoulos, A. 2006. «The Iconography of Warfare in the Bronze Age Aegean.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Liverpool.
Pendlebury, J.D.S. 1939. *The Archaeology of Crete: An Introduction.* London: Methuen.
Piggott, S. 1965. *Ancient Europe: From the Beginnings of Agriculture to Classical Antiquity.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
Πλάντζος, Δ. 2014. *Οι Αρχαιολογίες του Κλασικού: Αναθεωρώντας τον εμπειρικό κανόνα*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
Platon, N. 1981. *La civilisation égéenne.* Tome II. Paris: Albin Michel.
Polignac, F. de. 2000. *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής πόλης: Λατρείες, Χώρος και Κοινωνία (8ος-7ος αι. π.Χ.)*. Μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
Polychronopoulou, O. 1999. *Archéologues sur le pas d'Homère.* Paris: Nôesis.
Rachet, G. 1993. *Civilisations et archéologie de la Grèce préhellénique.* Paris: Éditions du Rocher.
Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen.
Ridgeway, W. 1901. *The Early Age of Greece*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
Roessel, D. 2006. «Happy little extroverts and blood-thirsty tyrants: Minoans and Mycenaeans in literature in English after Evans and Schliemann.» Στο Hamilakis και Momigliano 2006α, 198-207.
Runnels, C., και P. Murray. 2001. *Greece before History: An Archaeological Companion and Guide.* Stanford: Stanford University Press.
Schachermeyr, F. 1964. *Die minoische Kultur des alten Kreta.* Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag.
_____. 1979. *Die ägäische Frühzeit. Kreta zur Zeit der Wanderungen vom Ausgang der minoischen Ära bis zur Dorisierung der Insel.* Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
_____. 1980. *Die ägäische Frühzeit. Griechenland im Zeitalter der Wanderungen vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Schliemann, H. 1989 (Reprint). *Mycenae. A narrative of researches and discoveries at Mycenae and Tiryns*. Salem: Ayer Company Publishers. Original edition, New York: Scribner, Armstrong and Co, 1878.
Severyns, A. 1960. *Grèce et Proche-Orient avant Homère.* Bruxelles: Office de Publicité, S.A.

Shelmerdine, S.W., επιμ. 2008. *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shelton, K. 2007. «Foot Soldiers and Cannon Fodder: the Underrepresented Majority of the Mycenaean Civilization.» Στο Morris και Laffineur 2007, 169-174.

Sherratt, S. 2010. «The Aegean and the Wider World: Some thoughts on a World Systems Perspective.» Στο *Archaic State Interaction. The Eastern Mediterranean in the Bronze Age*, επιμ. W.A. Parkinson και M.L. Galaty, 81-106. Santa Fe: School for Advanced Research Press.

Sjögren, L. 2006. «Minoan Wannabees: The Resurrection of Minoan Influences in Scandinavian Archaeology.» Στο Hamilakis και Momigliano 2006α, 127-142.

Stoneman, R. 1996. *Αναζητώντας την Κλασική Ελλάδα.* Μτφρ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Stubbings, F. 1973. «The Rise of Mycenaean Civilisation.» *CAH* 2 (part I):627-658.

_____. 1975. «The Recession of Mycenaean Civilisation.» *CAH* 2 (part 2):338-358.

Taylour, W. 1983. *The Mycenaeans.* Rev. ed. London: Thames and Hudson.

Treuil, R., P. Darcque, J.C. Poursat, και G. Touchais. 1996. *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*. Μτφρ. Ο. Πολυχρονοπούλου και Α. Φίλιπππα-Touchais. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Trigger, B.G. 2008. *A History of Archaeological Thought*. 2η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.

Τσούντας, Χ. 1893. *Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμός*. Ἀθῆναι: Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας.

Vandkilde, H. 2003. «Commemorative tales: archaeological responses to modern myth, politics, and war.» *WorldArch* 35 (1):126-144.

Vermeule, E. 1984. *Ελλάς. Εποχή του Χαλκού*. Μτφρ. Θ. Ξένος. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Vogeikoff-Brogan, N., J.L. Davis, και V. Florou, επιμ. 2015. *Carl Blegen: Personal and Achaeological Narratives.* Atlanta: Lockwood Press.

Voutsaki, S. 2010. «Mainland Greece.» Στο Cline 2010, 99-112.

Ward-Perkins, B. 2006. *Η Πτώση της Ρώμης και το τέλος του Πολιτισμού*. Μτφρ. Θ. Γιαννόπουλος και Ο. Χειμωνίδου. Αθήνα: Θύραθεν.

Wardle, K.A., και D. Wardle. 1997. *Cities of Legend. The Mycenaean World*. Bristol: Bristol Classical Press.

Warren, P. 1975. *The Aegean Civilizations: The making of the Past.* Oxford: Elsevier-Phaidon.

Willetts, R.F. 1969. *Everyday life in Ancient Crete.* London: Batsford – New York: Putnam's Sons.

Wright, J. 2008. «The Early Mycenaean Greece.» Στο Shelmerdine 2008, 230-257.

Η ανακάλυψη και η «αποκάλυψη» των γραπτών στηλών Δημητριάδος – Παγασών

Μαρτυρίες από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας

Μαρία Αντωνίου-Σκεβούλη

SUMMARY: THE DISCOVERY AND "RE-DISCOVERY" OF THE PAINTED STELAI OF PAGASAI AT DEMETRIAS. DOCUMENTED EVIDENCE FROM THE HISTORICAL ARCHIVE OF THE GREEK ARCHAEOLOGICAL SERVICE

The present article presents unpublished documents from the Historical Archive of the Greek Archaeological Service in order to shed light to so far unknown details regarding the discovery of the famous painted stelai of Pagasai at Demetrias, during the excavations of the site in the years 1907-1912. The Ephor of Antiquities and excavator of the site, Apostolos Arvanitopoulos, took immediate action for the proper transfer, protection, conservation and drawing of these unique findings. These efforts are revealed in a number of successive telegraphs to the central administration of the Ministry of Education, responsible at that time for all archaeological discoveries in Greece. Lengthy discussions for the most suitable materials and conservation techniques took place among various experts and at the same time the famous painters E. Gilliéron, both the father and his son, arrived in Volos and started to make exact copies of the painted stelai.
For almost two decades the stelai of Pagasai were safely exhibited in the Volos museum, until the years 1939-1940. Under the immediate threat of the World War II outbreak there was an urgent need of hiding the most important monuments of the major Greek museums in safe places, e.g. the museums' basements. The Volos museum was no exception. For the second time in their long history the painted stelai had to be secured *in situ* and behind large bags with dirt in order to escape a possible looting by the Nazis or their complete destruction during bombardment by airplanes. The documents of the Historical Archive of the Greek Archaeological Service are a unique source for researchers today as they record not only the scientific knowledge of the archaeologists at that period, but moreover their responsibility and courage to act efficiently under the most extreme conditions.

Η παλαιότερη μαρτυρία μέσα από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας σχετικά με την περιοχή των Παγασών ανάγεται στο έτος 1887[1]. Πρόκειται για επιστολή με ημερομηνία 3 Νοεμβρίου, του εφόρου «τῶν ἐν Λαρίσῃ ἀρχαιοτήτων» Ελευθέριου Κούση προς τον Γενικό Έφορο Αρχαιοτήτων[2]. Με αυτήν τον ενημερώνει για την τυχαία εύρεση αρχαίων τάφων στις Παγασές από αγρότες και αναρωτιέται: «τίς οἶδεν, ἢν δὲν εἶναι καὶ ἄλλα εὑρήματα κρυπτόμενα;» (εικ. 1).

Τα επόμενα στοιχεία από το Ιστορικό Αρχείο μας οδηγούν μερικά χρόνια αργότερα, στο έτος 1912. Η Αρχαιολογική Εταιρεία με έγγραφό της στις 31 Ιανουαρίου γνωστοποιεί την πρόθεσή της να επαναλάβει τις ανασκαφές στην περιοχή των Παγασών και παρακαλεί για την σχετική

1 Στον πανεπιστημιακό μου δάσκαλο Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ οφείλω βαθιά ευγνωμοσύνη όχι μόνο για την μετάδοση της αρχαιολογικής γνώσης αλλά και της αγάπης για την αρχειακή έρευνα. Θερμές ευχαριστίες επίσης εκφράζω στους κατά καιρούς υπεύθυνους Προϊσταμένους της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών (πρώην Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων) του Υπουργείου Πολιτισμού, συγκεκριμένα στον κ. Πάντο Πάντο, στην κ. Μεταξία Τσιποπούλου, στην κ. Έλενα Κουντούρη, καθώς και στην νυν Διευθύντρια κ. Βασιλική Παπαγεωργίου.

2 Τα τεκμήρια που δημοσιεύονται στο παρόν άρθρο προέρχονται από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Η ταξινόμηση, συντήρηση, καταγραφή, δημοσίευση και προβολή του Ιστορικού Αρχείου υπάγεται στις αρμοδιότητες της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών (πρώην Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων) του Υπουργείου Πολιτισμού. Αναλυτικά βλ. http://nam.culture.gr.

έγκριση. Το έγγραφο απευθύνεται στο τότε αρμόδιο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και φέρει την υπογραφή του αντιπροέδρου της Αρχαιολογικής Εταιρείας Γεωργίου Μιστριώτη (εικ. 2).

Πράγματι, άμεση και θετική υπήρξε η ανταπόκριση του υπουργείου, όπως φαίνεται στο προσχέδιο υπουργικής απόφασης με ημερομηνία 5 Φεβρουαρίου 1912. Ύστερα και από την σύμφωνη γνώμη του αρχαιολογικού συμβουλίου, παρέχεται «τῇ ὑμετέρα Ἑταιρεία ἄδεια ἵνα ἐνεργήσῃ διὰ τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Ἀρβανιτοπούλου ἃς ἠτήσατο ἀνασκαφὰς ἐν Παγασαῖς».

Ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος, ήδη από το έτος 1906 είχε περιηγηθεί στην περιοχή της αρχαίας Δημητριάδος με την προσδοκία της ανεύρεσης σημαντικού αρχαιολογικού κέντρου. Κατά τα έτη 1907 έως 1912 ανέσκαψε σε μεγάλη έκταση το τείχος και πέντε πύργους του, εντός των οποίων ανευρέθηκαν εντοιχισμένες οι περίφημες γραπτές επιτύμβιες στήλες.

Ο ανασκαφέας με συνεχή, πολλές φορές καθημερινά τηλεγραφήματα, ενημερώνει την Αρχαιολογική Εταιρεία και το Υπουργείο Παιδείας για την πορεία των ερευνών του. Στο πρώτο από αυτά της 24 Φεβρουαρίου επισημαίνει ότι παρά το γεγονός ότι έχει ήδη αρχίσει την ανασκαφή εδώ και τέσσερις ημέρες «εὑρετήρια δὲν ἀπεστάλησαν ἡμῖν, οὔτε ἔγκρισις ἀντιγραφῆς ἐδόθη, οὔτε συμπληρώσεως αὐτῶν, ἵνα μὴ μένωμεν ἀργοὶ ἐξακολουθήσωμεν ἀνασκαφὰς ἐκτὸς ἂν διατάξητε ἄλλως».

Στα επόμενα τηλεγραφήματα κατά τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1912 διαφαίνονται οι συνεχείς, συχνά εναγώνιες, προσπάθειες του Αρβανιτόπουλου για την σωστή μεταφορά, προστασία, συντήρηση και σχεδίαση των ευρημάτων. Η αποκάλυψη και άλλων πύργων του τείχους και πολυάριθμων γραπτών στηλών, που ήλθαν στο φως από τις πρώτες ημέρες της ανασκαφής έκαναν επιτακτική την άμεση χορήγηση των αναγκαίων πιστώσεων. Ο έφορος αρχαιοτήτων ζητά επανειλημμένα με τηλεγραφήματά του στις 7 και 17 Μαρτίου, καθώς και στις 3 Απριλίου (εικ. 3) την έγκριση και το ανάλογο χρηματικό ποσό «ἱδρύσεως φυλακείου καὶ κατασκευῆς φορείων καὶ ἐρυθρῶν παραπετασμάτων [...] κίνδυνος μέγας, ἄνευ αὐτῶν ἠναγκάσθημεν μετακομίσαι ἐφ' ἁμάξεως».

Μία ημέρα αργότερα, στις 4 Απριλίου παρακαλεί για την αποστολή του «μαρμαρογλύφου Γκέσκου»[3], μαζί με τα απαραίτητα υλικά συντηρήσεως όπως «λιθόκολλαν κυτταροειδές φιξατίφ[4]. Ἄνευ αὐτῶν ἀποβαίνει ἀδύνατος ἔναρξις ἐργασιῶν συντηρήσεως ἐπιγραφῶν Παγασῶν».

Στις 7 Απριλίου επανέρχεται με νέο τηλεγράφημα προς το υπουργείο Παιδείας, καθώς φαίνεται ότι δεν είχαν ακόμη υλοποιηθεί τα ζωτικής σημασίας αιτήματά του, μολονότι είχε περάσει ήδη ένας μήνας από την πρώτη ενημέρωση των αρμοδίων. Με το τηλεγράφημα αυτό αρχικά αναγγέλλει την ανεύρεση στον Γ' πύργο του τείχους της περίφημης στήλης των δύο πολεμιστών[5], «εὕρομεν μεγίστην στήλην φέρουσαν γραπτὴ εἰκόνα δύο πολεμιστῶν ἀρίστης διατηρήσεως καὶ τέχνης, φυσικοῦ δὲ μεγέθους...». Στη συνέχεια, διαβλέποντας τον κίνδυνο επικείμενων βροχοπτώσεων που θα έβλαπταν σοβαρά τις εκτεθειμένες στο ύπαιθρο στήλες, επισημαίνει: «...παρακαλοῦμεν ἐγκρίνητε τελικῶς κατασκευὴν φυλακείου καὶ φορείων ἀπαραιτήτων ἀμφοτέρων, ἐφάνησαν νέαι πολυάριθμοι στῆλαι, ὁ δὲ καιρὸς ἐπικίνδυνος».

---

3 Πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Γκέσκο (1875-1951), ο οποίος θεωρείται ο μεγαλύτερος ζωγράφος του Βόλου. Σπούδασε στο «Σχολείο των Τεχνών» του Πολυτεχνείου της Αθήνας την εποχή του μεγάλου δασκάλου Νικηφόρου Λύτρα, ο οποίος είχε επιστρέψει από το Μόναχο. Ο Γκέσκος έλαβε διακρίσεις και βραβεία και συνέχισε τις σπουδές του στην Ακαδημία του Μονάχου, ενώ ταξίδεψε στην Ολλανδία, Ιταλία και Βέλγιο για να μελετήσει τα έργα των μουσείων τους.

4 Πρόκειται για το γνωστό την εποχή εκείνη «fixatif pour crayons et fusains», το οποίο χρησιμοποίησε ο Αρβανιτόπουλος κατά το πρώτο στάδιο συντήρησης των στηλών, με σκοπό την τόνωση του χρώματος. Κατά τον τρόπο αυτό θεώρησε ότι από την μια επιτυγχανόταν η καλύτερη διατήρηση της βαφής και από την άλλη διευκολυνόταν η αντιγραφή των παραστάσεων.

5 Βλ. Ἀρβανιτόπουλος 1928, 140-141, εικ. 164-165.

Στο πλαίσιο της ενημέρωσης των ανωτέρων του, ο Αρβανιτόπουλος, εκτός από τα τηλεγραφήματα, αποστέλλει σε τακτά χρονικά διαστήματα στο υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως εκτενείς αναφορές. Η πρώτη από αυτές με ημερομηνία «Ἐν Βόλῳ τῇ 26ῃ Μαρτίου 1912» (εικ. 4) περιλαμβάνει το χρονικό διάστημα 20 Φεβρουαρίου έως 17 Μαρτίου και φέρει τον τίτλο: «Γενικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Παγασῶν. Αἴτησις πιστώσεως δρχ. 1600 δι' αὐτάς». Σε αυτήν δίνονται τα σκαριφήματα δύο πύργων, με την προσωρινή ονομασία Α και Β, καθώς και αναλυτικός κατάλογος των εντοιχισμένων στηλών του πύργου Α, στον οποίο είχε προχωρήσει η ανασκαφή. Η μοναδικότητα των γραπτών στηλών οδηγούν τον ανασκαφέα να κλείσει την αναφορά του ως εξής:

> «Κύριε ὑπουργέ! Ἐν τῇ ἀμίλλῃ πρὸς τοὺς ἀνασκάπτοντας τὸ πάτριον ἡμῶν ἔδαφος ξένους ἐπιστήμονας, τὰ εὑρήματα τῶν Παγασῶν τιμῶσι τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην ἐν γένει, δυναμένην νὰ ἐπιδείξῃ ἐργασίαν ἰσαξίαν, ἂν μὴ ἀνωτέραν, τῆς ὑπ' ἐκείνων παρ' ἡμῖν γενομένης...».

Η διατήρηση της βαφής και η δημιουργία πιστών αντιγράφων των παραστάσεων αναδείχθηκαν σε καίρια ζητήματα από την πρώτη στιγμή ανεύρεσης των στηλών. Τα θέματα αυτά επισημαίνει και ο αντιπρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Γεώργιος Μιστριώτης με επιστολή του προς το αρμόδιο υπουργείο με ημερομηνία 21 Απριλίου. Υποστηρίζει το χρησιμοποιούμενο ήδη από τον Α. Αρβανιτόπουλο υλικό fixatif για την διατήρηση των χρωμάτων και τονίζει ότι εάν κάποιος ειδικός χημικός έχει αντίρρηση πρέπει να προτείνει εναλλακτικό υλικό συντήρησης[6]. Στην ίδια επιστολή ο Μιστριώτης ανακοινώνει ότι το συμβούλιο της Εταιρείας απέστειλε στον Βόλο «τὸν δεδοκιμασμένον ζωγράφον Gilliéron[7], ἵνα ἀντιγράψῃ τὰς ἀρτίως ἀνακαλυφθείσας ἐν Παγασαῖς ἐγχρώμους στήλας...» (εικ. 5).

Η άφιξη του Gilliéron επιβεβαιώνεται και από το τηλεγράφημα του Αρβανιτόπουλου λίγες ημέρες αργότερα, στις 27 Απριλίου, όταν γνωστοποιεί ότι: «...ἤρξατο τὴν τελευταίαν τούτων ἀντιγράφων Ζιλλιέρην τὴν τοῦ Δημητρίου τοῦ Ὀλυμπίου ἀρίστην πασῶν...» (εικ. 6).

Ήδη τον Αύγουστο του 1907, αμέσως μετά την ανεύρεση των πρώτων γραπτών στηλών η Αρχαιολογική Εταιρεία απέστειλε τον Ε. Gilliéron πατέρα, ο οποίος αντέγραψε στο γυμνάσιο Βόλου αρκετές από τις γραπτές στήλες. Όπως φαίνεται και από την παραπάνω επιστολή του Μιστριώτη, ο Ε. Gilliéron πράγματι πήγε στον Βόλο και αργότερα, το έτος 1912, όταν ανακαλύφθηκαν οι πολλές και άριστης τέχνης στήλες του Γ' πύργου. Όπως όμως ομολογεί ο Αρβανιτόπουλος στην δημοσίευση του 1928, δεν κατέστη δυνατό να αντιγράψει πολλές στήλες, γιατί επενέβησαν οι ντόπιοι ζωγράφοι με την απαίτηση να ανατεθεί και σε κάποιους από αυτούς το έργο της αντιγραφής. Οι ισχυρές πιέσεις τους ανάγκασαν τον πεπειραμένο ζωγράφο να αποχωρήσει. Παρά το γεγονός ότι οι νέοι αυτοί αντιγραφείς κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες κάτω και από την συνεχή επίβλεψη του Αρβανιτόπουλου ωστόσο δεν μπόρεσαν να προσεγγίσουν το επίπεδο της τέχνης του Gilliéron. Κατά το έτος αυτό εργάσθηκε στον Βόλο και ο υιός Gilliéron. Η τέχνη του, μολονότι ήταν πιο αξιόλογη από εκείνη των ντόπιων καλλιτεχνών, υπολειπόταν όμως εκείνης του πατέρα του.

Στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας διασώζονται μερικές ζωγραφικές αναπαραστάσεις των στηλών, τις οποίες επισυνάπτει ο Αρβανιτόπουλος σε μεταγενέστερη αναφορά του. Δεν αναγράφεται ο καλλιτέχνης αυτών των αντιγράφων, πιθανολογείται όμως ότι ίσως είναι ο ίδιος ο Gilliéron πατήρ, επειδή οι στήλες αυτές βρέθηκαν το έτος 1907, εποχή

---

6 Εννοεί πιθανόν τον χημικό Οθ. Ρουσόπουλο, ο οποίος είχε εκφράσει έντονες αντιρρήσεις για το υλικό fixatif, χωρίς όμως τελικά, παρά τις προσπάθειές του, να εφαρμόσει κάποια πιο αποτελεσματική μέθοδο.

7 Υπάρχει και η γραφή του ονόματος ως Zilliéron, βλ. Ἀρβανιτόπουλος 1928, 140-141.

που ο γνωστός καλλιτέχνης εργάσθηκε στο Βόλο, αντιγράφοντας τα περίφημα ευρήματα, που μόλις είχε αποκαλύψει η αρχαιολογική σκαπάνη. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τα εξής έργα από τον Α' Πύργο : 1) την στήλη του Στρατονίκου, μία από τις πρώτες ανευρεθείσες στήλες (εικ. 7)[8] και 2) την στήλη της Αφροδεισίας (εικ. 8)[9].

Στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας διασώζονται τρεις ακόμη ζωγραφικές αναπαραστάσεις των εξής στηλών: 1) της στήλης της θωπευούσης κοράσιον γυναικός[10], 2) της στήλης του Κλέωνος και της Αρτεμισίας (εικ. 9) και μίας ακόμη στήλης τριών μορφών. Επίσης, ο Αρβανιτόπουλος επισυνάπτει και φωτογραφίες των στηλών, μετά την αποκατάστασή τους και την τοποθέτησή τους στη Z' αίθουσα του Μουσείου Βόλου, όπως για παράδειγμα τις στήλες του Δημητρίου και της Ροδίου (εικ. 10).

Δύο περίπου δεκαετίες μετά την σημαντική ανασκαφή Παγασών και την αποκάλυψη των μοναδικών της ευρημάτων, τόσο τα μεγάλα κεντρικά, όσο και τα περιφερειακά μουσεία της χώρας άρχιζαν να προετοιμάζονται για την εξασφάλιση των αρχαιοτήτων τους από τα δεινά του επερχόμενου Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το Μουσείο Βόλου με τις σημαντικές αρχαιότητές του, μεταξύ αυτών και οι γραπτές στήλες Παγασών, ακολούθησε τις σχετικές εντολές της κεντρικής διοίκησης.

Ο έφορος Δ. Μηλιάδης, ήδη από τα τέλη του 1939 ενημερώνει την Διεύθυνση αρχαιοτήτων του υπουργείου Παιδείας για τα μέτρα που πρότεινε ο αξιωματικός του πυροσβεστικού σώματος σε περίπτωση αεροπορικών επιδρομών. Στους επόμενους μήνες πριν και μετά την έναρξη του πολέμου θα υπάρξει μεγάλη κινητικότητα.

Όπως τονίζει ο υφυπουργός Παιδείας Ν. Σπέντζας, σε επιστολή του προς τον μηχανικόν Δημοσίων έργων Μαγνησίας, στις 17 Μαΐου 1940,

> «...λόγῳ τῶν διεθνῶν συνθηκῶν [...] εἴμεθα ὑποχρεωμένοι να προβῶμεν εἰς τὴν λῆψιν μέτρων ἀποσκοπούντων εἰς τὴν ἀπὸ ἀεροπορικῆς ἐπιδρομῆς διάσωσιν τῶν ἐν τοῖς Μουσείοις φυλασσομένων ἔργων τέχνης...» (εικ. 11).

Λίγες ημέρες μετά την επίσημη κήρυξη του πολέμου, ο υφυπουργός με επιστολή του στις 12 Νοεμβρίου 1940 (εικ. 12), συνιστά επιτροπή η οποία «θέλει προβῆ ἐπειγόντως εἰς τὴν λῆψιν τῶν ἀναγκαίων μέτρων ἐξασφαλίσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ μουσείου Βόλου». Τα αρχαία αντικείμενα ανεξαρτήτως ύλης και αναλόγως της αξίας τους θα διαιρεθούν σε τρεις κατηγορίες. Πρώτον θα εξασφαλισθούν τα μεγίστης αξίας αντικείμενα της κατηγορίας Α', κατόπιν τα αντικείμενα της κατηγορίας Β' και τελευταία τα αντικείμενα της κατηγορίας Γ'.

Η κρισιμότητα της κατάστασης οδηγεί την επιτροπή να συνεδριάσει λίγες ημέρες αργότερα, δηλαδή στις 28 Νοεμβρίου 1940 και συντάσσει τα σχετικά πρακτικά. Η επιτροπή αποτελείται από τον πρωτοδίκη Βόλου Δ. Ρετάλη, τον γυμνασιάρχη και έκτακτο επιμελητή αρχαιοτήτων Κωνστ. Ξενούλη, τον Ν. Γιαννόπουλο τέως επιμελητή αρχαιοτήτων και τον Κωνστ. Μάνζουρα, αναπληρωτή του δημάρχου Παγασών.

Από το Πρακτικό υπ'αριθμ. 3 της παραπάνω επιτροπής και τον συνημμένο κατάλογο (εικ. 13) φαίνεται ο τρόπος προστασίας των γραπτών στηλών Δημητριάδος μέσα στο μουσείο Βόλου. Αναφέρεται σχετικά:

> «...ἐπειδὴ ἦτο ἀδύνατος ἢ ἄνευ καταστροφῆς των ἀπόσπασις ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ Μουσείου τοποθετήσεώς των ἐξησφαλίσθησαν ἐπὶ τόπου ἐν τῇ Α' καὶ Β' Αἰθούσῃ διὰ κατασκευῆς πρὸ αὐτῶν τοίχου ἐκ γεωσάκκων ἱκανοῦ πάχους καὶ ὕψους».

8 Βλ. Ἀρβανιτόπουλος 1928, 143-146, εικ. 166-169.

9 Ἀρβανιτόπουλος 1928, 155-157, εικ. 185-187.

10 Ἀρβανιτόπουλος 1928, 159-160, εικ. 191-192.

Τα χρυσά ευρήματα του Μουσείου Βόλου στάλθηκαν προς φύλαξη στην Τράπεζα της Ελλάδος, ενώ τα υπόλοιπα αρχαία αντικείμενα συσκευάσθηκαν σε κιβώτια και τοποθετήθηκαν στο υπόγειο, κάτω από το ανατολικό δωμάτιο του μουσείου. Από μεταγενέστερη αναφορά του Γιαννόπουλου στις 15 Νοεμβρίου 1943 πληροφορούμαστε ότι το δάπεδο του δωματίου υποστηρίχθηκε με μεγάλους δοκούς και στύλους, και στην συνέχεια καλύφθηκε με τρεις σειρές από σάκκους άμμου, επάνω από τους οποίους έριξαν ρευστή άμμο πάχους 0,35 εκ.

Ύστερα από σχετική διαταγή του υπουργείου, ο Ν. Γιαννόπουλος προχώρησε τον Φεβρουάριο του 1943 σε δοκιμαστική αποκάλυψη δύο στηλών, για να διαπιστώσει την κατάσταση διατήρησής τους. Για τον σκοπό αυτό «δι' ἐργατῶν ἐξήγαγον γεωσάκκους καλύπτοντας τὰς στήλας πυραμιδοειδῶς που μὲν 5, πού δε περισσότερον τῶν 5 μέτρων καὶ πλάτος 3-3 ½ μέτρων, ἐν τῇ Α' Αἰθούσῃ...». Όπως διαβεβαιώνει τόσο στο τηλεγράφημα της 10 Φεβρουαρίου, όσο και στην επιστολή του της 16 Φεβρουαρίου, τόσο η στήλη εντός υαλοπίνακα, όσο και εκείνη άνευ γυάλινης θήκης, διατηρούνταν σε καλή κατάσταση.

Όμως παρά τα συστηματικά μέτρα προστασίας, η εισροή ομβρίων υδάτων από την δυτική θύρα του ανατολικού δωματίου, σε συνδυασμό με το ήδη υπάρχον βάρος των σάκκων άμμου οδήγησε στην κατάρρευση τμήματος του ξύλινου δαπέδου του ανατολικού δωματίου. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του γεγονότος από τον Ν. Γιαννόπουλο στην αναφορά του προς το υπουργείο Παιδείας, τον Ιούλιο του 1943:

> «χθὲς 28ην Ἰουλίου ἐ.ἔ. ἐνῷ ὁ φύλαξ τοῦ μουσείου Θεμ. Πολυζώης περὶ ὥραν 3ην καὶ ½ μ.μ. ἐκάθητο πλησίον τῆς βορείου θύρας ὀπισθίας τοῦ Μουσείου ἤκουσε κρότον ἰσχυρὸν ἐντὸς τῆς μικρᾶς ἀνατολικῆς αἰθούσης τοῦ Μουσείου, ἐν τῷ ὑπογείῳ τῆς ὁποίας εἶναι τοποθετημένα τὰ ἀρχαῖα καὶ εἰσελθὼν ἐντὸς τοῦ διαδρόμου εἶδε μετ'ἐκπλήξεως ὅτι κατέρρευσε μέρος τοῦ πατώματος ἕνεκα τοῦ βάρους τῆς ἐπ'αὐτοῦ συσσωρευθείσης ἄμμου κατὰ τὴν συγκάλυψιν τῶν ἀρχαίων τῷ 1940» (εικ. 14).

Παρά την πρόχειρη επισκευή του πατώματος στο σημείο εκείνο, ήταν επιτακτική η ανάγκη απομάκρυνσης όλων των σάκκων άμμου, για την σωτηρία των εγκιβωτισμένων στο υπόγειο αρχαίων και ο Ν. Γιαννόπουλος εκθέτει στους ανωτέρους του τον άμεσο κίνδυνο και ζητά την χορήγηση της απαραίτητης πίστωσης. Γνωρίζει την μεγάλη δαπάνη για το εγχείρημα αυτό, γι' αυτό και αναφέρει στις 16 Οκτωβρίου 1943:

> «ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ αὐξάνονται τὰ ἐργατικὰ ἡμερομίσθια λόγῳ τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐλαίου (φθάσαντος τὰς 100.000 δρχ. σχεδόν) καὶ τοῦ σίτου (φθάσαντος τὰς 9-10.000 δρχ.) καὶ ἀναλόγως τῶν ἄλλων εἰδῶν... Ἐξ ἄλλου τὰ ἡμερομίσθια ἐνταῦθα ἔχουν αὐξηθεῖ εἰς 20.-25.000 δρ. Αἱ γερμανικαὶ ἀρχαὶ κατοχῆς προσλαμβάνουν ἐργάτας δι'ἔργα ἐν Λαρίσῃ καὶ Βόλῳ μὲ 20.000 δρχ. τὴν ἡμέραν παρέχουσαι τὴν τροφὴν καθὼς καὶ ἡμερήσιον ἐπίδομα διὰ τὰς οἰκογενείας των».

Δεν λείπουν και περιπτώσεις που ο επιμελητής των αρχαιοτήτων με την συνδρομή των φυλάκων διορθώνουν αμισθί φθορές στο κτήριο του μουσείου. Στις 16 Φεβρουαρίου 1945, ο Γιαννόπουλος ενημερώνει για την αντικατάσταση των παραθύρων στην Α' αίθουσα, τα οποία είχαν θραυσθεί ένεκα των ανατινάξεων των Γερμανών, δύο μήνες πριν, τον Νοέμβριο του 1944. Από την ίδια αναφορά προκύπτει ότι τα ευρήματα του μουσείου παρέμεναν ακόμη κρυμμένα, καθώς ο επιμελητής αναρωτιέται: «Εἰς ποίαν κατάστασιν εὑρίσκονται τώρα αἱ ἔγχρωμοι στῆλαι καὶ τὰ ἐγκιβωτισμένα ἀρχαῖα ἐν τῷ ὑπογείῳ; δὲν γνωρίζομεν ὕστερον ἀπὸ τέσσαρα ἔτη ποὺ εἶναι κεκαλυμμένα» (εικ. 15).

Για δεύτερη φορά ύστερα από την αρχική ανακάλυψή τους από την αρχαιολογική σκαπάνη, ήλθε η στιγμή της «αποκάλυψης» των γραπτών στηλών και της επανέκθεσής τους στο μουσείο Βόλου, μετά τα σκοτεινά χρόνια της Κατοχής. Σε εκτενή αναφορά του στις 14 Οκτωβρίου 1946, ο επιμελητής αρχαιοτήτων Ν. Βερδελής «ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς γενομένης ἀποκαλύ-

ψεως τῶν ἀρχαίων τοῦ Μουσείου Βόλου καὶ τῆς ἀρξαμένης ἤδη τακτοποιήσεως καὶ βελτιώσεως αὐτοῦ» θέτει «τὸ ζήτημα τῆς συντηρήσεως τῶν γραπτῶν στηλῶν, αἵτινες προσδίδουν καὶ τὸν ὅλως ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τοῦ Μουσείου». Μολονότι, όπως παραδέχεται ο ίδιος, δεν είχε δει προσωπικά τις στήλες κατά τα πρώτα έτη ανεύρεσής τους, οπότε δεν γνώριζε εάν οι ζωηροί χρωματισμοί των αντιγράφων του Gilliéron απέδιδαν την πραγματικότητα, ωστόσο είναι γεγονός ότι σε μερικές από αυτές παρατηρείται βραδεία, αλλά σταθερή απολέπιση των χρωμάτων.

Οι ειδικοί τους οποίους συμβουλεύθηκε ο Βερδελής, μεταξύ των οποίων ο Αλ. Αργύρης γαμπρός του ιδρυτή του μουσείου Βόλου Αλεξίου Αθανασάκη και ο ζωγράφος Γκέσκος, οι οποίοι είχαν ασχοληθεί λεπτομερώς με τις στήλες την εποχή της ανακάλυψής τους, τον διαβεβαίωσαν ότι η «ζωηρότης τῶν χρωματισμῶν τοῦ Ζιλλιερὸν ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν πραγματικὴν ζωηρότητα τῶν χρωμάτων τῶν στηλῶν». Μάλιστα, ο χημικός Γαρυφάλλου και ο ζωγράφος Γκέσκος απέδωσαν το σημαντικότερο τμήμα της καταστροφής των χρωμάτων των στηλών στις μεθόδους κατά τα πρώτα έτη ανεύρεσής τους, οι οποίες περιγράφονται στην δημοσίευση του Αρβανιτόπουλου το 1928. Τέλος, ο Βερδελής, αφού δίνει ένα σύντομο ιστορικό για τις προγενέστερες προσπάθειες συντήρησης, προτείνει με την σύμφωνη γνώμη και του διευθυντή του Εθνικού Μουσείου, Χρ. Καρούζου, την εφαρμογή της μεθόδου του γνωστού ζωγράφου του Βόλου Κ. Γκέσκου, ο οποίος είχε ήδη πειραματισθεί σε τμήμα στήλης το 1917.

Ο Βερδελής επανέρχεται στο ζήτημα της επείγουσας ανάγκης συντήρησης των στηλών με αναφορά του την 1η Οκτωβρίου 1947, στην οποία επισυνάπτει την προσφορά του ζωγράφου Κ. Γκέσκου για την στερέωση και την επαναφορά των χρωμάτων των στηλών (εικ. 16). Για την εργασία του ο ζωγράφος ζητά για κάθε μία στήλη 50.000 δρχ. Τελικώς, στις 30 Οκτωβρίου 1947, το Υπουργείο Παιδείας απευθύνει σχετική εντολή στους Σ. Μαρινάτο (καθηγητή πανεπιστημίου), Κ. Πάγκαλο (Δ/ντήν Καλών τεχνών), Χ. Καρούζο (Δ/ντήν Εθνικού Μουσείου) και Ι. Μηλιάδη (Δ/ντήν Ακροπόλεως), να μελετήσουν το ζήτημα και να προτείνουν στο Αρχαιολογικό Συμβούλιο τα κατά την κρίση τους ενδεικνυόμενα μέτρα.

Τα παραπάνω πρωτότυπα έγγραφα αποτελούν αναμφισβήτητα πολύτιμα ιστορικά τεκμήρια που διαφωτίζουν με γλαφυρό τρόπο την δράση, την επιμονή και το σθένος των πρωτοπόρων της αρχαιολογικής επιστήμης κατά τα τέλη του 19ου έως το α' μισό του 20ού αι. και ανασυστήνουν τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀρβανιτόπουλος, Ἀ. 1928. *Γραπταί Στῆλαι Δημητριάδος-Παγασῶν*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 23. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

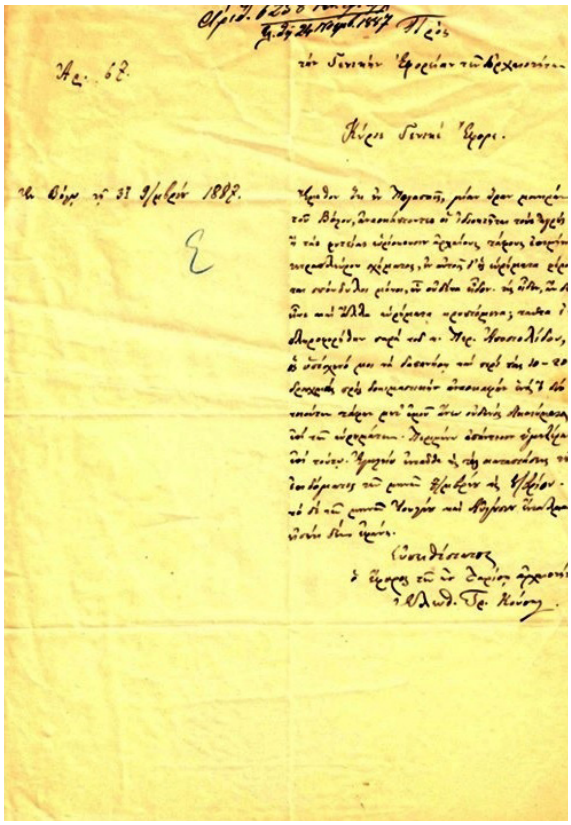

Εικ. 1. 3 Νοεμβρίου 1887: Επιστολή του Ε. Κούση για αρχαίους τάφους στις Παγασές.

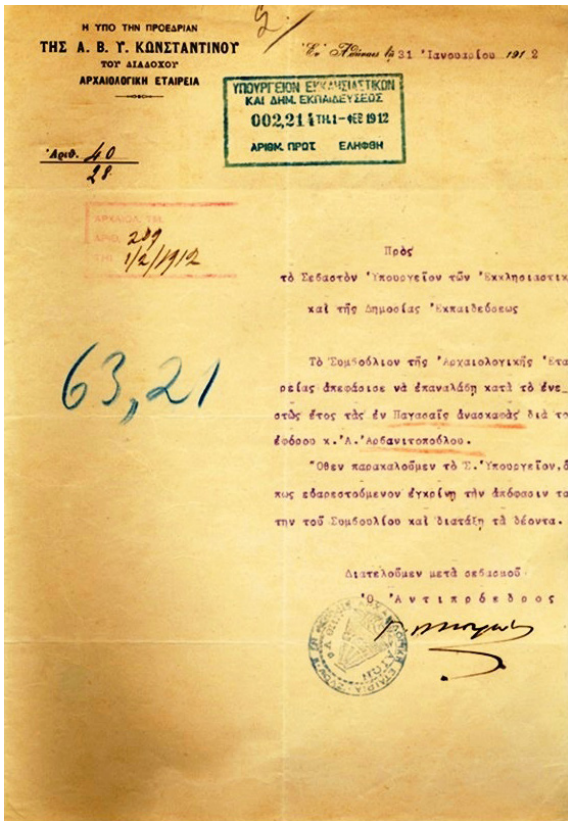

Εικ. 2. 31 Ιανουαρίου 1912: Αίτημα για επανάληψη των ανασκαφών από την Αρχαιολογική Εταιρεία.

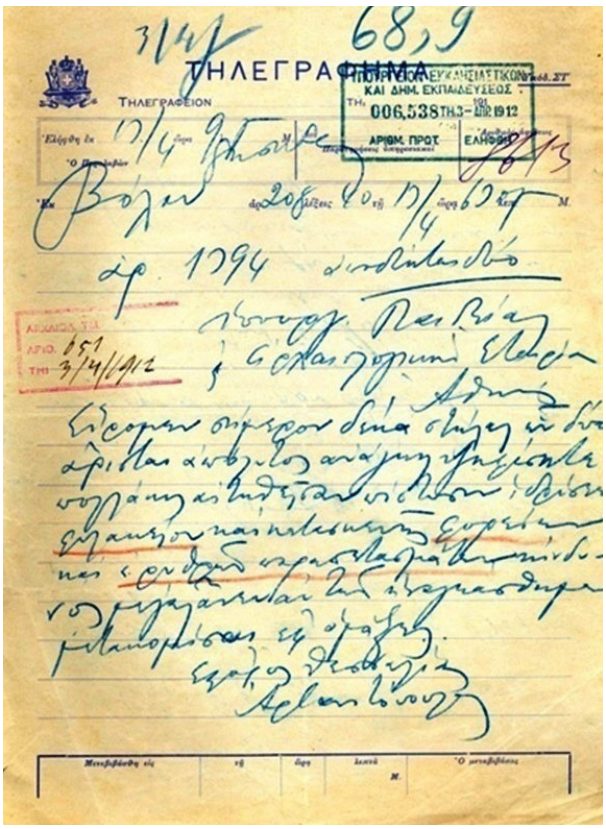

Εικ. 3. 3 Απριλίου 1912: Τηλεγράφημα του Α. Αρβανιτόπουλου για την ανεύρεση δέκα στηλών και την άμεση ανάγκη κατασκευής φυλακείου και ερυθρών παραπετασμάτων.

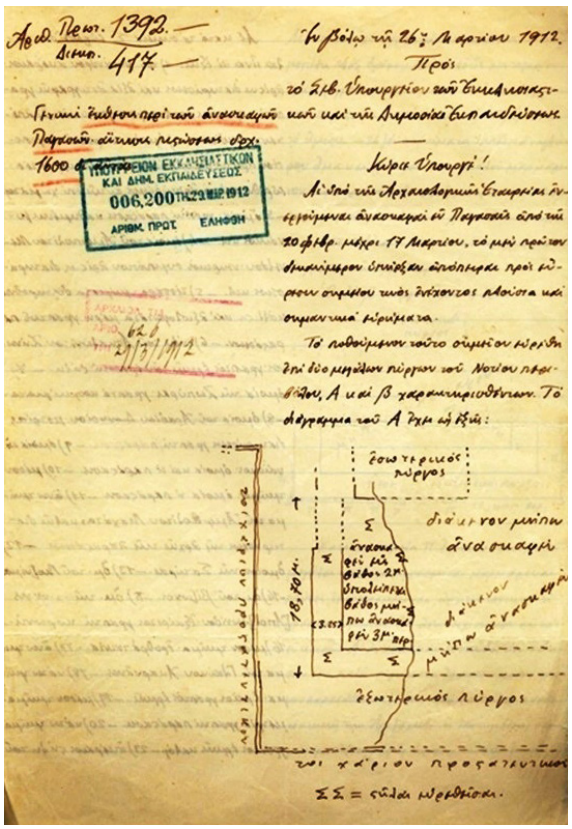

Εικ. 4. 26 Μαρτίου 1912: Έκθεση του Α. Αρβανιτόπουλου για την ανασκαφή Παγασών, σελ. 1.

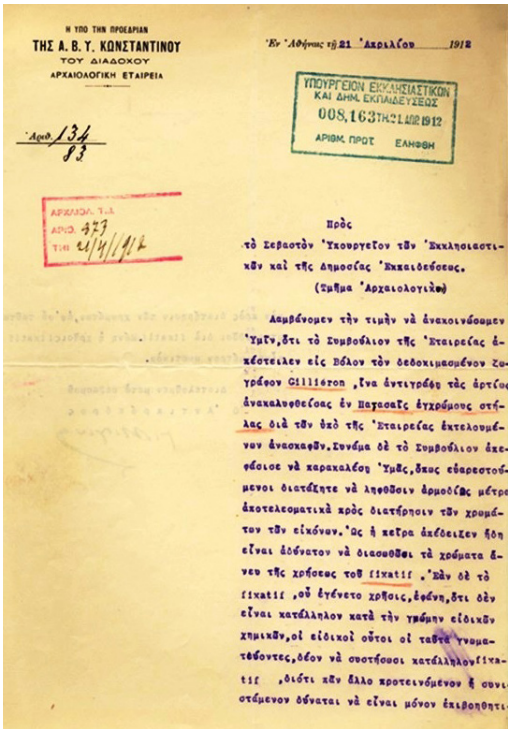
Η ΥΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΝ
ΤΗΣ Α. Β. Υ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΤΟΥ ΔΙΑΔΟΧΟΥ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 21 Μαρτίου 1912

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
008,163 ΤΗΣ 21/ΙΟΥ/1912
ΑΡΙΘΜ. ΠΡΩΤ. ΕΛΗΦΘΗ

Ἀριθ. 134/83

ΑΡΧΑΙΟΛ. Τ.Δ.
ΑΡΙΘ. 477
ΤΗΣ 21/4/1912

Πρὸς
τὸ Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως.
(Τμῆμα Ἀρχαιολογικὸν)

Ἀναβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ ἀνακοινώσωμεν Ὑμῖν, ὅτι τὸ Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας ἀπεφάσισεν εἰς Βόλον τὸν διεσημασμένον ζωγράφον Gilliéron, ἵνα ἀντιγράψῃ τὰς ἀρτίως ἀνακαλυφθείσας ἐν Παγασαῖς ἐγχρώμους στήλας διὰ τὸν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἐκτελουμένων ἀνασκαφῶν. Συνάμα δὲ τὸ Συμβούλιον ἀπευθύνεται πρὸς Ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστούμενοι διατάξητε νὰ ληφθοῦν ἀμοιβαίως μέτρα ἀποτελεσματικὰ πρὸς διατήρησιν τῶν χρωμάτων τῶν εἰκόνων. Ὡς ἡ πεῖρα ἀπέδειξεν ἤδη εἶναι ἀδύνατον νὰ διασωθῶσι τὰ χρώματα ἄνευ τῆς χρήσεως τοῦ fixatif. Ἂν δὲ τὸ fixatif, οὗ ἐγένετο χρῆσις, ἐφάνη, ὅτι δὲν εἶναι κατάλληλον κατὰ τὴν γνώμην εἰδικῶν χημικῶν, οἱ εἰδικοὶ οὗτοι οἱ ταῦτα γνωματεύοντες, ὀφείλουν νὰ συστήσωσι κατάλληλον fixatif, διότι ἄνευ ἄλλο προτεινόμενον ἢ συνιστάμενον δύναται νὰ εἶναι μόνον ἐπιβλαβὲς

Εικ. 5. 21 Μαρτίου 1912: Επιστολή του Γ. Μιστριώτη προς το αρμόδιο Υπουργείο, σελ. 1.

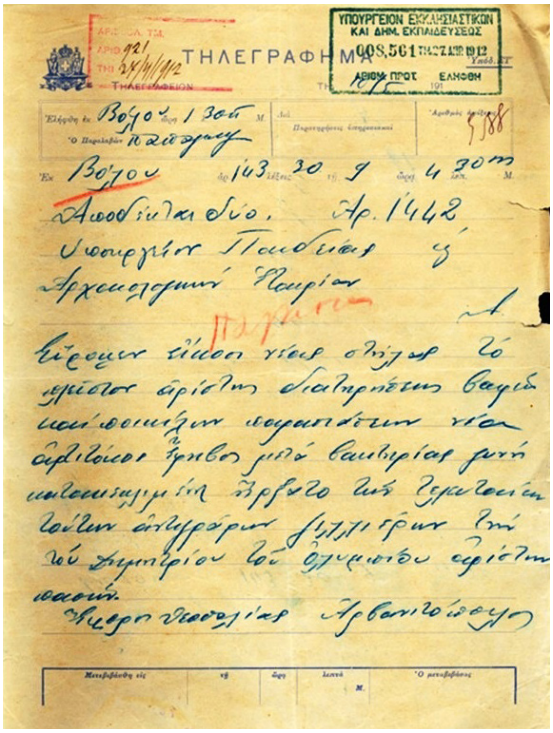
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
008,561 ΤΗΣ 27/ΙΟΥ/1912
ΑΡΙΘΜ. ΠΡΩΤ. ΕΛΗΦΘΗ

ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ

Βόλος 1 30π μ
Παπαγιάννης

Ἐκ Βόλου ἀφ. 143 λέξ. 30 τῆ. 9 ὥρα 4 30 μ.

Διευθύνεται δὶς. Ἀρ. 1442
Ὑπουργεῖον Παιδείας
Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία

Ἔχομεν τύχει νέας ὀλίγας τὸ ἐρέβινθος ἀρίστης διατηρήσεως βαφῆς μεγαλοφυῶν ὑπερκαλῶν νέα ἀριθμὸς ἄγνωστος μυθικῆς ἱστορίας μὴ ἀπολεσμένης τὴν ἀρχαίαν τέχνην ἀπὸ ἀγγείων ἀνάγλυφα ἀγάλματα ἀπὸ ἀετώματος ἀπὸ ἀναθηματικοῦ ἀρίστης ποιότητος.

Εικ. 6. 27 Απριλίου 1912: Τηλεγράφημα του Α. Αρβανιτόπουλου για την εργασία του Gilliéron.

Εικ. 7. Ζωγραφική αναπαράσταση της στήλης του Στρατονίκου.

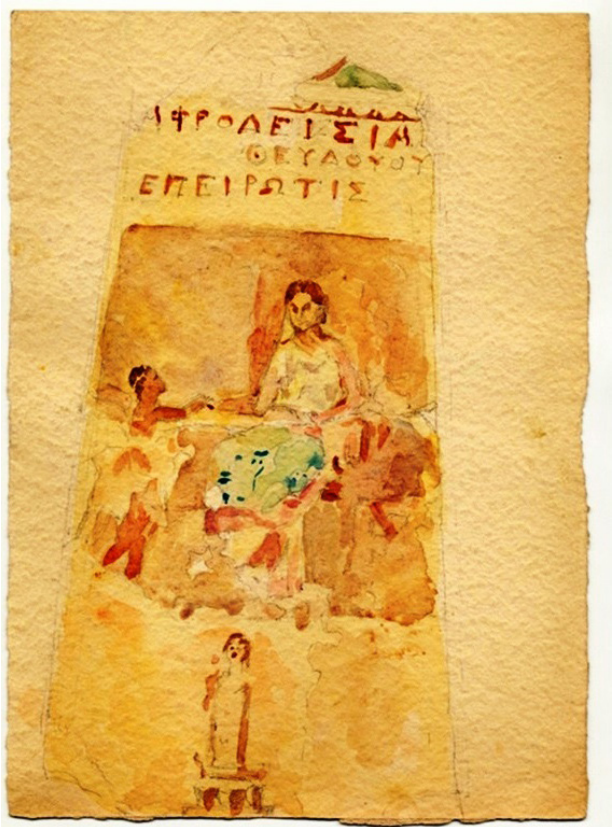

Εικ. 8. Ζωγραφική αναπαράσταση της στήλης της Αφροδεισίας.

Εικ. 9. Ζωγραφική αναπαράσταση της στήλης του Κλέωνος και της Αρτεμισίας.

Εικ. 10. Οι γραπτές στήλες του Δημητρίου και της Ροδίου μετά την συντήρησή τους.

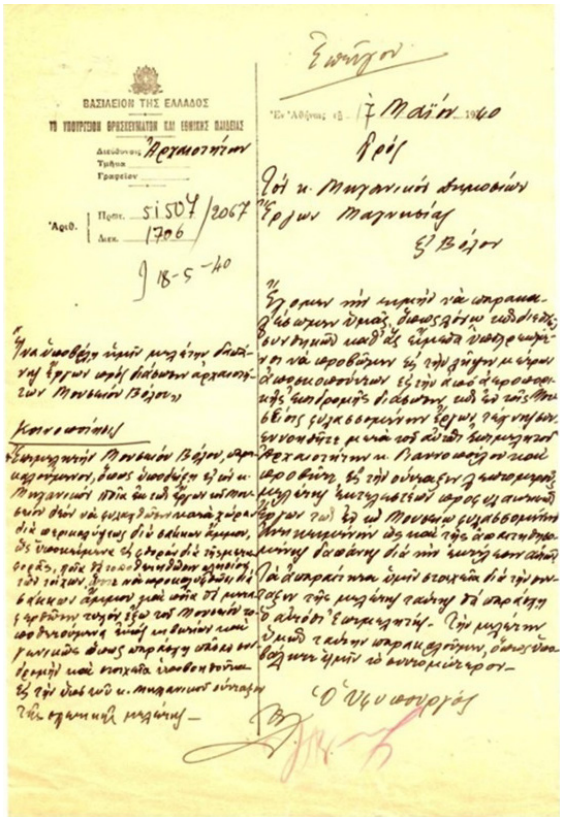

Εικ. 11. Βόλος, 17 Μαΐου 1940: Επιστολή του υφυπουργού Παιδείας Ν. Σπέντζα.

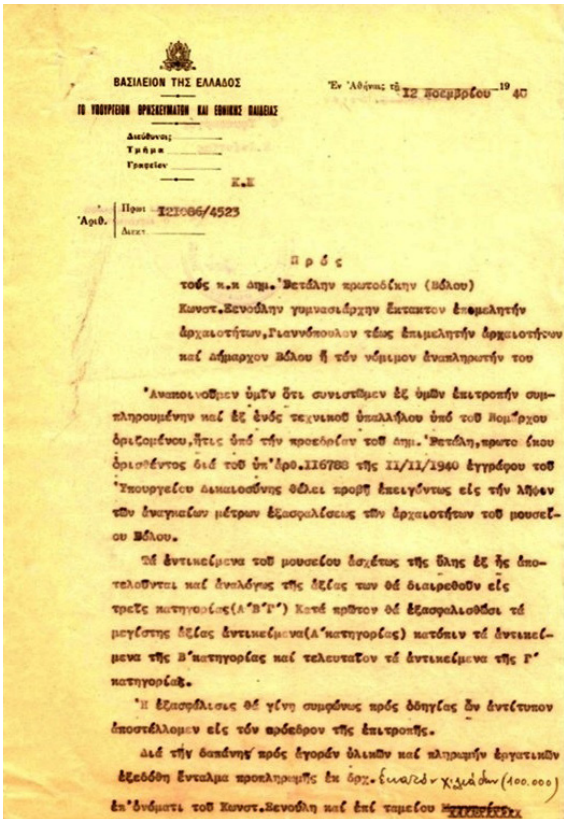

Εικ. 12. Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1940: Επιστολή του υφυπουργού Παιδείας Ν. Σπέντζα για την προστασία των αρχαιοτήτων Βόλου.

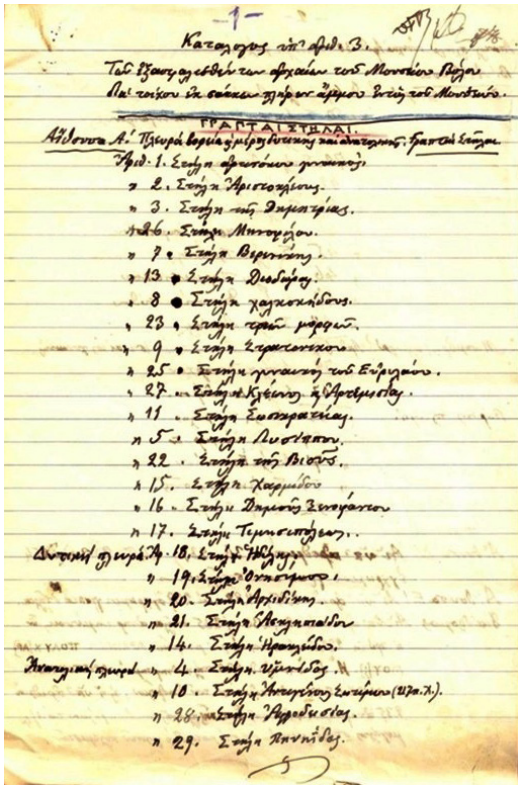

Εικ. 13. Βόλος, 28 Νοεμβρίου 1940: Κατάλογος των γραπτών στηλών του Μουσείου Βόλου που είχαν διασφαλισθεί από τα εχθρικά πυρά.

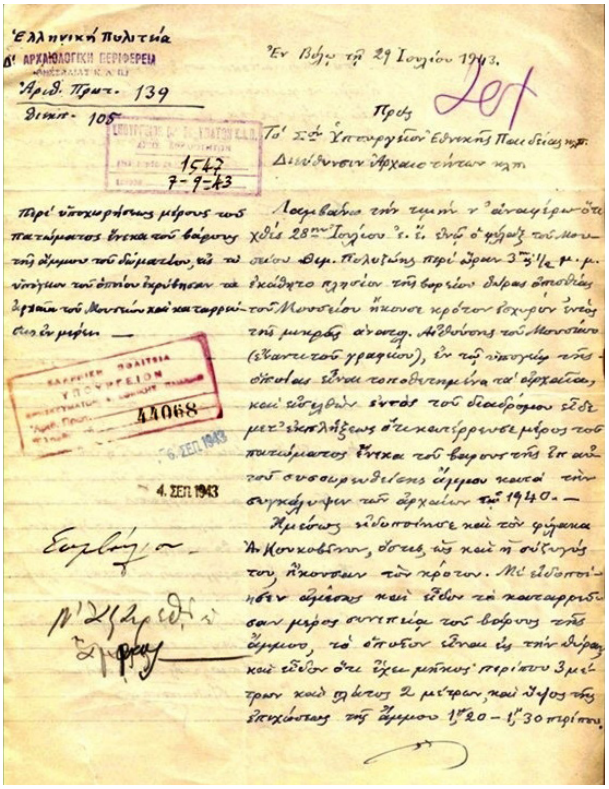

Εικ. 14. Βόλος, 29 Ιουλίου 1943: Αναφορά του Ν. Γιαννόπουλου «Περὶ ὑποχωρήσεως μέρους τοῦ πατώματος [...] καὶ καταρρεύσεως ἐν μέρει».

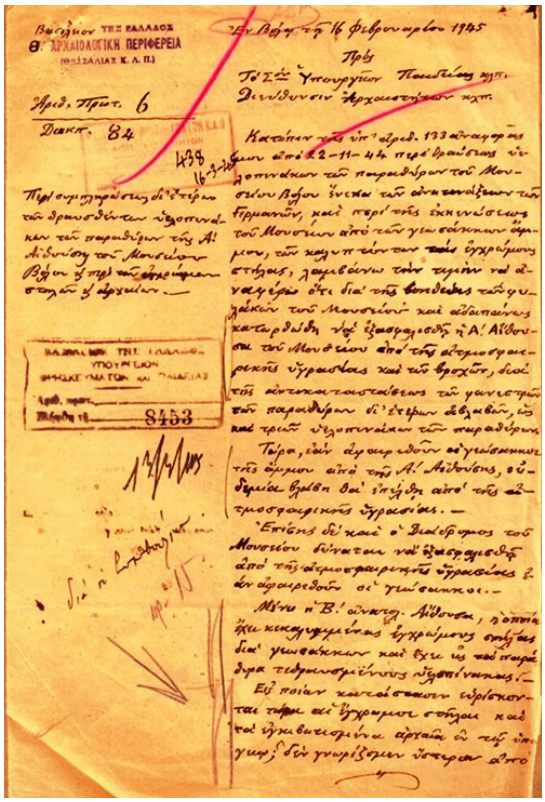

Εικ. 15. Βόλος, 16 Φεβρουαρίου 1945: «Εἰς ποίαν κατάστασιν εὑρίσκονται τώρα αἱ ἔγχρωμοι στῆλαι [...] ὕστερον ἀπὸ τέσσαρα ἔτη... ».

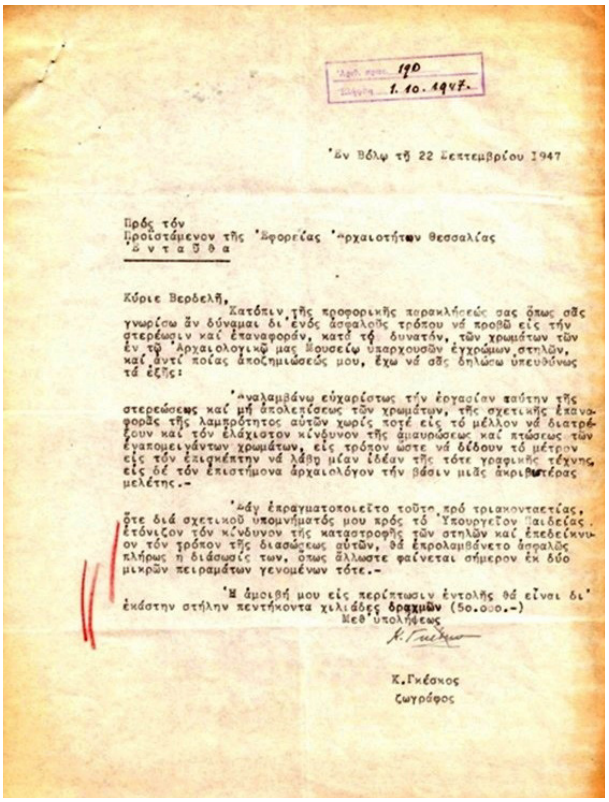

Εικ. 16. Βόλος, 22 Σεπτεμβρίου 1947: Επιστολή του ζωγράφου Κ. Γκέσκου σχετικά με την συντήρηση των γραπτών στηλών από τον ίδιο.

Το έργο του Αδαμάντιου Αδαμαντίου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία

«Πρὸς ἀναστήλωσιν καί εὐπρέπειαν τῶν βυζαντινῶν μνημείων»[1]

Αρχοντούλα Παπουλάκου

SUMMARY: ADAMANTIOS' ADAMANTIOU WORK IN THE ARCHAELOGICAL SERVICE. THE RESTORATIONS AND CONSERVATIONS OF BYZANTINE MONUMENTS: «Πρὸς ἀναστήλωσιν καί εὐπρέπειαν τῶν βυζαντινῶν μνημείων»

Adamantios Adamantiou (1875-1937) was one of the most important personalities in the field of Archaeology between the end of the 19th century and the beginning of the 20th. A pioneer, a tireless researcher of Byzantine Civilization and Byzantine Art.
His work as a member of the Archaeological Service is identified with the attempts of the newly established Greek state, during the entire 19th century, to protect and preserve the medieval antiquities of Greece. The concern about the protection of medieval monuments grew gradually, especially during the last quarter of the nineteenth century, mostly due to the redefinition of the public's notion of Byzantium. The rising need for a unified Greek national history placed the Byzantine era between the ancient and the modern era and researchers finally rediscovered the meaning of Byzantium.
Concerning the first period of the restoration work in Mystras and the primer efforts of the newly-established Greek state to preserve the medieval monuments, as it is underlined in the valuable documents of the Historical Archives of Antiquities and Restorations, interesting information about Adamantios' personality and his scientific sufficiency can be found.
From 1906 as curator by the National Library and from 1908 until 1916 as the first Ephor of Christian and Byzantine Antiquities commissioned by the Archaeological Society, Adamantios Adamantiou worked on the conservation and restoration of Mystra's monuments like the temple of Agioi Theodoroi as well as on the restoration of the temples' frescos as he did in the temple of Agios Ioannis, of Afentiko, of Pantassa. He also worked for the Kato Polin of Mystras and the Ano Polin, where the despots' castles were.
Simultaneously with his work in Mystras, he worked on the restoration of Moni Dafniou in Attika while, as he notes, he undertook research and study of other byzantine monuments as well.

Α) ΣΠΟΥΔΕΣ, ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ, ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ

Ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου (1875 – 9 Νοεμβρίου 1937)[2] πρώτος Έφορος των αρχαιοτήτων του χριστιανικού και μεσαιωνικού Ελληνισμού (1908-1915)[3], πρώτος καθηγητής Βυζαντινής Τέ-

1 Ἀδαμαντίου 1928. Με τους όρους αυτούς ο Αδαμαντίου περιγράφει τις πρώτες συστηματικές αναστηλωτικές επεμβάσεις στον Μυστρά καθώς δόθηκε έμφαση, πέραν από την στερέωση, και στην φροντίδα του περιβάλλοντος χώρου των μνημείων, σύμφωνα με τις Διεθνείς Συμβάσεις και συναντήσεις για την αναστήλωση των μνημείων των αρχών του 20ού αι. (Συνέδριο της Λιέγης 1905). Χλέπα 2011, 138 σημ. 174, 175.

2 Το άρθρο αφιερώνεται με βαθιά εκτίμηση και αγάπη στον καθηγητή μου, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γεώργιο Κορρέ, ο οποίος με το ήθος, την αφοσίωση και τη διδασκαλία του ενέπνευσε και εκπαίδευσε πολλές γενιές αρχαιολόγων. Η σκιαγράφηση της προσωπικότητας και του έργου του Αδ. Αδαμαντίου μέσα από αρχειακά κυρίως τεκμήρια του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο άρθρο για τον παρόντα τόμο έγινε λόγω της στενής συγγενικής σχέσης με την οικογένεια Κορρέ και τον πατέρα του Στυλιανό, τον οποίο ο Αδαμαντίου είχε παντρέψει με την Λέλα στην δεκαετία του 1930. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον Γ. Κορρέ για την ευγενική παραχώρηση του σχετικού Αρχείου του Στυλιανού Κορρέ που βρίσκεται στην κατοχή του και αφορά βιβλία, προσωπικές σημειώσεις, αποκόμματα εφημερίδων καθώς και την αλληλογραφία του Αδ. Αδαμαντίου με καθηγητές Πανεπιστημίου και προσωπικότητες της εποχής εκείνης.

3 Κόκκου 2009, 139.

χνης και Αρχαιολογίας στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1912-1937), Διευθυντής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (1914-1923)[4] «καί μία ἀπό τάς σεμνοτέρας μορφάς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογικῆς Ἐπιστήμης»[5].

Ο Αδ. Αδαμαντίου γεννήθηκε στην Αθήνα το 1875 από πατέρα με καταγωγή από την Σκιάθο, ενώ φαίνεται ότι πρόκειται για μεταβολή του οικογενειακού ονόματος από Ιωαννίδης σε Αδαμαντίου[6]. Από την «Ἔκθεσιν περὶ τῶν σπουδῶν καὶ ἐργασιῶν Ἀδ. Ἀδαμαντίου» (αρ. πρωτ. 30-10-1908), τεκμήριο που σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού[7], και την οποία υποβάλλει ο Αδαμαντίου στο «Ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον (Γενικὴν Ἐφορείαν τῶν Ἀρχαιοτήτων)» αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες για τις σπουδές και τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα (εικ. 1).

> «Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγόρευσίν μου ὡς διδάκτορος τῆς φιλολογίας, τὸ 1895[8], [εικ. 2] εἰσῆλθον εἰς τὴν δημοσίαν ὑπηρεσίαν χρηματίσας σχολάρχης ἐπὶ τρία ἔτη. Μετὰ τὸν διορισμόν μου ὡς καθηγητοῦ ἀνέλαβον ἐπὶ δύο ἔτη τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐν Ταϊγανίῳ Ἑλληνικῆς Σχολῆς[9]. Ἐπὶ τῆς προγενεστέρας Ὑπουργείας τοῦ κ. Στάη προεκηρύχθη διαγωνισμὸς πρὸς ἀποστολὴν εἰς τὴν École Normale Supérieure. Εὐδοκιμήσας ἐν τῷ διαγωνισμῷ τούτῳ ἐσπούδασα ἐπὶ τρία ἔτη ἐν τῇ ἐνδόξῳ ταύτῃ ἱστορικοφιλολογικῇ Σχολῇ τῆς Γαλλίας ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ Διευθυντοῦ αὐτῆς κ. Γεωργίου Περρώ.
>
> »Δέν περιορίσθην δὲ μόνον εἰς τὰ ἐν τῇ École Normale Supérieure διδασκόμενα μαθήματα καὶ τὰς ἐν αὐτῇ ἐκτελουμένας ἐπιστημονικὰς ἐργασίας, ἀλλ' ἠκολούθησα καὶ ἔξω αὐτῆς τοὺς διασημοτέρους τῶν διδασκάλων τῆς Γαλλίας, ζητῶν πανταχοῦ, ὅπου εὕρισκον σύμφωνον πρὸς τὰς μελέτας μου, ἀρτιωτέραν συγκρότησιν.
>
> »Κατέγεινα δέ εἰς τὴν Γαλλίαν ἰδιαζόντως εἰς τὴν ἱστορίαν, τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν τέχνην τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος. Οὕτω, πλὴν ἄλλων βοηθητικῶν μαθημάτων, ἠκολούθησα τὴν διδασκαλίαν εἰς μὲν τὴν École des Hautes Études τοῦ κ. Γ. Μιλλέ[10], εἰς δὲ τὴν Σορβόνην τοῦ κ. Κ. Δίλ[11], ἀμφοτέρων καθηγητῶν τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας».

Αμέσως μετά την επιστροφή του από την Γαλλία διορίστηκε, κατόπιν διαγωνισμού «βιβλιοφύλαξ» στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Εν συνεχεία και μετά από αίτημα της Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων αποσπάστηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, για να παρακολουθήσει τις εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης των χριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων του Μυστρά[12]. Τα

---

4 Ουσιαστικά ο Αδαμαντίου είναι αυτός που μερίμνησε για την συγκρότηση των συλλογών του Βυζαντινού Μουσείου καθώς και για την προσωρινή στέγασή του στο κτήριο της Ακαδημίας Αθηνών. Χαλκιά, 2006. Κόκκου 2009, 286.

5 Παπαδάκης 1972. *Πάπυρος – Λαρούς, Γενική Παγκόσμιος Ἐγκυκλοπαίδεια μετὰ πλήρους λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Ι (1963), 314, λ. «Ἀδαμαντίου Ἀδαμάντιος (1875-1937)». Πετράκος 2013, 34.

6 Φραγκούλας 1958-59, 95, σημ. 2.

7 Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων/Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων (στο εξής ΙΑΑΑ), Κιβώτιο 414, «1908/Διαγωνισμὸς διὰ θέσιν Ἐφόρου τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων/Εὐδοκίμησις κ. Ἀδαμαντίου».

8 Ι.Α.Α.Α, Κιβώτιο 414, «1908/Διαγωνισμὸς διὰ θέσιν Ἐφόρου τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων/Εὐδοκίμησις κ. Ἀδαμαντίου» υπάρχει Βεβαίωση της Πρυτανείας του Εθνικού Πανεπιστημίου (αρ. πρωτ. 876 /17-12-1904) όπου «Δηλοῖ Ὅτι ὁ κ. Ἀδαμάντιος, Ἰωαννίδης Ἀδαμαντίου, ἐξ Ἀθηνῶν, ὑποστὰς τὴν νενομισμένην ἐπὶ διδακτορίᾳ τῆς Φιλοσοφίας, ἐν τῷ Φιλολογικῷ τμήματι δοκιμασίαν τῇ 19ῃ Μαΐου 1895, ἠξιώθη τοῦ βαθμοῦ "καλῶς". Ὁ Πρύτανις: Σπ. Λάμπρος».

9 Πρόκειται για το Ταϊγάνιον της Ρωσίας. Ανέλαβε καθήκοντα ως Διευθυντής της Ελληνικής Σχολής όπου και έμαθε τα Ρωσικά. Ι.Α.Α.Α, Κιβώτιο 414, «1908/Διαγωνισμὸς διὰ θέσιν Ἐφόρου τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων/Εὐδοκίμησις κ. Ἀδαμαντίου».

10 Ενν. Gabriel Millet.

11 Ενν. Charles Diehl.

12 Για την αρχική του αυτή ιδιότητα αλλά και την περαιτέρω επαγγελματική του πορεία μέσα στην Υπηρεσία,

δύο πρώτα χρόνια της δράσης του στον Μυστρά (1906-1908) ήταν υπεύθυνος για την αναστήλωση αξιόλογων μνημείων, όπως για τον ναό των Αγίου Θεοδώρου[13].

Παράλληλα ασχολήθηκε με τις αναστηλωτικές εργασίες στην Μονή Δαφνίου στην Αττική, ενώ όπως αναφέρει ο ίδιος «καὶ εἰς ἄλλας ἀποστολὰς μετέβην πρὸς ἔρευναν καὶ μελέτην βυζαντινῶν μνημείων»[14]. Οι αποστολές αφορούν σημαντικά βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος, η μελέτη των οποίων αποτυπώνεται στις εκτενείς εκθέσεις του περί των μνημείων της Ζακύνθου, περί της Εκατονταπυλιανής της Πάρου και της Μονής Μετεώρων (1909), ενώ σημαντική είναι και η μελέτη του για την μεσαιωνική νεκρόπολη του Γερακίου Λακωνίας[15]. Το 1908 με το ΦΕΚ 254/τ. Α' /7-10-1908 συστήνεται για πρώτη φορά η θέση του Εφόρου των χριστιανικών και μεσαιωνικών Αρχαιοτήτων, την οποία και καταλαμβάνει ο Αδαμαντίου:

> «Πρὸς ἐπιτήρησιν καὶ συντήρησιν τῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀρχαιοτήτων... (άρθρο 1).
>
> »Ἔφοροι τῶν χριστιανικῶν καὶ μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων διορίζονται συμφώνως τῷ νόμῳ οἱ προκριθέντες ἐν διαγωνιστικῇ δοκιμασίᾳ προκηρυσσομένῃ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως πρὸ εἴκοσι καὶ πέντε τουλάχιστον ἡμερῶν... (άρθρο 2)16.
>
> »Ἡ δοκιμασία ἐνεργεῖται ἐνώπιον τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων, ὡς προέδρου, καὶ δύο καθηγητῶν τοῦ Φιλολογικοῦ Τμήματος, τῆς Φιλοσοφικῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὁριζομένων ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τὴν προτεραίαν τῆς τελέσεως τοῦ διαγωνισμοῦ (άρθρο 3)».

Η διαδικασία συνίσταται σε προφορική εξέταση: α) στην ιστορία της αρχαίας, της παλαιάς χριστιανικής και μεσαιωνικής τέχνης, β) στην ελληνική και βυζαντιακή αρχαιολογία (αρχαιότητας) και γ) στην αρχαία και μεσαιωνική ιστορία, ενώ αν κριθεί απαραίτητο ο υποψήφιος υποβάλλεται και σε γραπτή διαδικασία ανάπτυξης ελευθέρου θέματος από την ιστορία της ελληνικής τέχνης.

Στη συγκεκριμένη διαδικασία πήραν μέρος δύο διαγωνιζόμενοι κατόπιν αίτησής τους, ο Αδ. Αδαμαντίου και ο Ν. Βέης, «ἀμφοτέρων διδακτόρων τῆς φιλολογίας ἐχόντων τὰ νενομισμένα προσόντα». Η Επιτροπή προτείνει τελικά τον διορισμό του Αδαμαντίου «ὡς τελειότερον κατηρτισμένον ἐν τῷ συνόλῳ. Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ὁ ἕτερος ὑποψήφιος κ. Βέης ἔδειξεν ἐν τὴν τυχοῦσαν εὐδοκίμησιν, συνιστῶμεν καὶ τούτου τὴν ταχεῖαν χρησιμοποίησιν ἢ τὴν εἰς αὐτὸν παροχὴν τῶν

αντλούμε πληροφορίες: ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Μυστρᾶ/1906 Ἐργασίαι ἐν Μυστρᾷ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν Ἀδαμ. Ἀδαμαντίου», έγγραφο (αρ. πρωτ. 159/αρ. πρωτ. διεκπ. 12333/9-10-1906), το οποίο αποστέλλει ο Έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης Δ. Γρ. Καμπούρογλου προς το «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον». Από το έγγραφο πληροφορούμαστε ότι «ὁ ἕτερος τῶν βιβλιοφυλάκων β' τάξεως κ. Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου ἀπεστάλη ἐν Μιστρᾶν» και ότι το Υπουργείο με την αρ. 18245/4-10 διαταγή τον προσκαλεί «ἐπ' ἀόριστον εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν», κάτι το οποίο φέρνει μεγάλη ανωμαλία στην Υπηρεσία της Βιβλιοθήκης καθόσον στερείται επιμελών υπαλλήλων «ὡς ὁ διακεκριμένος οὗτος βυζαντινολόγος» σε ειδικές υπηρεσίες για την ταξινόμηση και σύνταξη δελτίων του Τμήματος της Ιστορίας και Γεωγραφίας. Έτσι ζητά την επιστροφή του Αδαμαντίου, «ὅπως χρησιμοποιηθεῖ εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν, δι' ἣν ὡρίσθη καὶ ὡρκίσθη, ἢ νὰ εὐδοκήση νὰ διορίση αὐτὸν εἰς Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν, προκηρυσσομένου τοῦ κατὰ τοῦ Νόμου διαγωνισμοῦ διὰ τὴν θέσιν τοῦ Ἑτέρου τῶν Βιβλιοφυλάκων β' Τάξεως».

13 Εκτενείς είναι οι δημοσιεύσεις του για τις εργασίες αυτές στα *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* των ετών 1906, 1907, 1908. Βλ. Ἀδαμαντίου 1907, 1908. Πλούσια είναι και τα τεκμήρια του Ιστορικού Αρχείου από εκθέσεις, αναφορές πεπραγμένων, αλληλογραφία με το Υπουργείο.

14 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 414, «1908/Διαγωνισμὸς διὰ θέσιν Ἐφόρου τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων/Εὐδοκίμησις κ. Ἀδαμαντίου», έγγραφο με αρ. πρωτ. διεκπ. 18968/1-11-1908.

15 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 414, «1908/Διαγωνισμὸς διὰ θέσιν Ἐφόρου τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων/Εὐδοκίμησις κ. Ἀδαμαντίου», έγγραφο με αρ. πρωτ. διεκπ. 18968/1-11-1908.

16 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 414, «1908/Διαγωνισμὸς διὰ θέσιν Ἐφόρου τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων/Εὐδοκίμησις κ. Ἀδαμαντίου», έγγραφο με αρ. πρωτ. διεκπ. 18968/1-11-1908.

μέσων χάριν εὐρυτέρων σπουδῶν». Υπογράφουν οι: Π. Καββαδίας, Σπ. Λάμπρου, Ν.Γ. Πολίτης[17].

Το 1912 ο Αδαμαντίου εκλέγεται καθηγητής της Βυζαντινής Τέχνης στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην πρώτη έδρα Βυζαντινών Σπουδών, που ιδρύεται στην Ελλάδα, θέση την οποία κατέχει μέχρι και την ημερομηνία θανάτου του (9 Νοεμβρίου 1937)[18] (εικ. 3).

Πλούσιο επίσης είναι και το συγγραφικό του έργο. Από το πλήθος των δημοσιευμάτων του αξίζει να γίνει αναφορά στα εξής:

- *Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως. Συμβολαὶ εἰς τὴν Φραγκοβυζαντινὴν Ἱστορίαν καὶ Φιλολογίαν*, ἐν Ἀθήναις 1906, το οποίο αποτελεί μελέτη ιστορική, φιλολογική αλλά και αρχαιολογική και το οποίο βραβεύτηκε από την Γαλλική Ακαδημία των Επιγραφών και Γραμμάτων και έλαβε μετάλλιον τιμής από την Association pour l'Encouragement des Études grecques.
- *Τὸ Βυζαντινὸ Οἴκημα*, μονογραφία, στην οποία εξετάζει την αρχιτεκτονική των ναών με αναφορά κυρίως στο πρόσφατο βιβλίο του Γάλλου στρατηγού L. de Beylié, *L'habitation Byzantine; Recherches sur l'architecture civile des byzantines et son influence en Europe*, 4ον, σ. 218, 300 εικόνων, 100 πιν., Grenoble, Paris 1902, όπου εξετάζει για πρώτη φορά την ιδιωτική αρχιτεκτονική των Βυζαντινών, περί ιδιωτικών οικιών.
- Στο «Ἀγνείας Πεῖραν», έργο βραβευμένο από την Ακαδημία του Μονάχου, διερευνάται όλος ο κύκλος των έργων της βυζαντινής τέχνης καθώς και των παραδόσεων που αναφέρονται στην εικονογραφική παράσταση του θέματος της δοκιμασίας (πείρα) της αγνείας της Θεοτόκου.

Το έργο του παραμένει σημαντικό και σε αριθμό δημοσιευμάτων αλλά και σε επιστημονική ακρίβεια, ενώ σημαντική είναι η συμβολή του στην εκλαΐκευση της Βυζαντινολογίας, καθώς πολυάριθμες είναι οι δημοσιεύσεις του σε επιφυλλίδες του ημερήσιου Τύπου αλλά και οι δημοσιεύσεις του στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*[19] (εικ. 4). Επίσης συνέγραψε πλήθος σχολικών εγχειριδίων ιστορίας για Γυμνάσια και Δημοτικά, στα οποία για πρώτη φορά καταγράφεται μαζί με την χρονική εξιστόρηση των γεγονότων και η ιστορία του Πολιτισμού.

Ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου υπήρξε ερευνητής του βυζαντινού ελληνισμού και μελετητής των κειμηλίων της βυζαντινής τέχνης, διακρίθηκε για την εμβρίθεια και την επιστημονική του επάρκεια. Αφοσιώθηκε με πάθος στην διάσωση και την συντήρηση των βυζαντινών μνημείων από την θέση του Εφόρου των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ενώ σημαντική παραμένει η συμβολή του στην άνθηση των βυζαντινών σπουδών στην χώρα μας.

Εκπροσώπησε «τὴν πρώτην εἰδικευμένην ἐπίσημον μέριμναν περὶ σημαντικῶν μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας [...] προλειάνας τὸ ἔδαφος εἰς τὴν ἐπελθούσαν μετ' οὐ πολὺ ἀναβίωσιν περὶ τὴν περίοδον ταύτην ἐρευνῶν καὶ μελετῶν»[20]. Θεωρείται από τους πρώτους θεμελιωτές της επιστημονικής, θετικιστικής προσέγγισης στην καταγραφή και αυστηρή χρονολόγηση τόσο των αντικειμένων όσο και των μνημείων[21]. Για τον Αδαμαντίου «τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα εἶναι καὶ μνημεῖα τέχνης καὶ ἐκκλησίας, ἀλλὰ σύν τούτοις πᾶσι εἶναι καὶ μνημεῖα τοῦ βίου τοῦ ἐθνικοῦ»[22].

Βρισκόμαστε σε μια εποχή, στο μεταίχμιο του 19ου προς τις αρχές του 20ού αι., όπου όλοι

17 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 414, «1908/Διαγωνισμὸς διὰ θέσιν Ἐφόρου τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων/Εὐδοκίμησις κ. Ἀδαμαντίου» έγγραφο με αρ. πρωτ. 19064/3-11-1908.

18 Karamanolakis 2008, 185-193. Γαβρόγλου κ.ά. 2014, 333. Κιουσοπούλου 1993.

19 «Σύντομος Ἐπισκόπησις τοῦ ἔργου τοῦ Ἀδαμαντίου Ἀδαμαντίου», *ΕΕΒΣ* 13 (1937):521-522.

20 Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στην νεκρολογία του ο Γ. Οικονόμου (1937, 3-4). Βλ. και Χαλκιά 2006.

21 Γκράτζιου 2006. Κιουσοπούλου 2006.

22 Γκράτζιου 1987, 54-73, σημ. 65. Κιουσοπούλου 2006.

οι διανοούμενοι ελκύονται από τον θαυμασμό για την κλασική αρχαιότητα και τους αρχαίους προγόνους, όπου κάθε τι το «Βυζαντινόν» περιφρονείται και η Βυζαντινή περίοδος θεωρείται περίοδος παρακμής, ενώ για μεγάλο χρονικό διάστημα παραμελήθηκε και η σπουδή της Μεσαιωνικής Αυτοκρατορίας[23]. Ουσιαστικά είναι μια περίοδος έντονων αντιδράσεων και διαφωνιών μεταξύ των επιστημόνων[24], όπου για πρώτη φορά στην προσπάθεια συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και ενιαίας εθνικής ιδεολογίας, αναγνωρίζεται η έννοια του Βυζαντίου ως ο μέσος ουσιωδέστατος κρίκος για την πρόσληψη της Αρχαιότητας ὁ «συναρμολογών λογικῶς καὶ φιλοσοφικῶς τὰ προηγούμενα μετὰ τῶν ἑπομένων», όπως σημειώνει ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος το 1857[25].

Β) ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ – ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ – ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Μυστράς

Μια γόνιμη περίοδος εκτεταμένων αναστηλωτικών εργασιών ξεκινά την περίοδο αυτή (τέλη 19ου και αρχές του 20ού αι.) για τις εκκλησίες και τα μνημεία του Μυστρά με πολύτιμο αρωγό την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Χάρις στις πρώτες αυτές σημαντικές προσπάθειες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και των φορέων του (Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογική Εταιρεία) για την διάσωση και την προστασία των μεσαιωνικών μνημείων[26] διασώθηκαν μερικά από τα πιο σημαντικά μνημεία της μεσαιωνικής πόλης του Μυστρά[27].

Στα 1895 η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία πραγματοποιεί μικρής έκτασης εργασίες στον Μυστρά, οι οποίες θα κρατήσουν ως το 1906. Επικεφαλής της γαλλικής αποστολής τίθεται ο σπουδαίος Γάλλος αρχαιολόγος Gabriel Millet[28]. Το 1906-1916 η Αρχαιολογική Εταιρεία θα αναθέσει στον Αδαμάντιο Αδαμαντίου τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των μνημείων του Μυστρά[29].

---

23 Βερέμης 1983. Κιτρομηλίδης 1983, 1984.

24 Για τον Γ. Λαμπάκη επικρατεί περισσότερο ο όρος «χριστιανικός», καθώς ο νεοφανής όρος «βυζαντινός» δεν έχει ακόμη επικρατήσει στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία. Βλ. Δελατόλας 2006, 31-246. Κωνστάντιος 2009. Γκράτζιου 2006, 42. Παπουλάκου 2013, 74-79, 95. Λαμπάκης 1906.

25 Σπ. Ζαμπέλιος, *Περὶ πηγῶν τῆς νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ η' ἄχρι ι' ἑκατονταετηρίδος,* Ἐν Ἀθήναις: Τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφέως, 1857. Στο ογκώδες αυτό έργο του ο Σπ. Ζαμπέλιος είναι ο πρώτος που υπερασπίζεται την έννοια του Βυζαντίου και παρουσιάζει την σπουδαιότητα του έργου που επιτέλεσε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Από τότε αρχίζουν οι Έλληνες επιστήμονες να δίνουν προσοχή και στα Βυζαντινά. Εν συνεχεία ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος εκδίδει από το 1860 έως το 1875 την πεντάτομη *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*. Στο πολύτιμο έργο του αποτυπώθηκε η διαδικασία με την οποία συγκροτήθηκε η συνέχεια της ελληνικής ιστορίας «ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων» και εξαίρεται η σημασία του Βυζαντίου και τα έργα του Μεσαιωνικού Ελληνισμού. Οι ιστορικοί Σπ. Ζαμπέλιος και Κ. Παπαρρηγόπουλος αποκαθιστούν το Βυζάντιο ως αναπόσπαστο μέλος της ελληνικής Ιστορίας. Παράλληλα την ίδια εποχή αρχίζουν και οι Ευρωπαίοι να μελετούν και να θαυμάζουν την Βυζαντινή εποχή. Προεξάρχουν οι Alfred Rambaud και Léon Gustave Schlumberger. Αρχείο Αδαμαντίου του Στυλιανού Κορρέ, άρθρο Αδαμαντίου αδημοσίευτο «Αἱ βυζαντιναὶ μελέται ἐν Ἑλλάδι».

26 Σύμφωνα με τον πρώτο αρχαιολογικό νόμο της 10/22 Μαΐου 1834 «Περὶ ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν», άρθρο 111, τα μνημεία «τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ τὸν καλούμενον μεσαίωνα» δεν εξαιρούνται των διατάξεών του. Πετράκος 1982, 21, 140.

27 Για την ερειπωμένη μεσαιωνική πολιτεία του Μυστρά την ιστορία, τη θέση και την τοπογραφία του, Χατζιδάκης 1956, 1987. Αδαμαντίου 1930.

28 Ο G. Millet επισκέπτεται και φωτογραφίζει μαζί με τον Henri Eustache τα μνημεία του Μυστρά. Βλ. Millet 1895. Την εργασία του αυτή θα την δημοσιεύσει σε ένα λεύκωμα μεγάλου μεγέθους στο Παρίσι στα 1910, το οποίο και παραμένει σημαντικό για την ιστορία της πόλης και των μνημείων του Μυστρά μέχρι και σήμερα (Millet 1910).

29 Χλέπα 2011, 137. Ἀδαμαντίου 1906, 169-173.

Από έγγραφο (αρ. πρωτ. 18245/4-10-1906), το οποίο στέλνει ο Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών προς τον εν τη Εθνική Βιβλιοθήκη Επιμελητήν κ. Αδαμάντιο Αδαμαντίου, πληροφορούμαστε ότι «ὅθεν παραγγείλομεν ὑμῖν ὅπως συνεννοούμενος μετὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μεταβῆτε ἐν Μυστρᾷ κ' ἀναλάβητε τὴν ἐποπτείαν τῶν ἐργασιῶν ἐκεῖ»[30]. Σε άλλο έγγραφο[31] που στέλνει η Αρχαιολογική Εταιρεία προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών & της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως πληροφορούμαστε ότι το Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας αποφάσισε «ὅπως ἐκτελέσῃ πᾶσας τὰς ἀναγκαίας ἐν Μιστρᾷ ἐργασίας διὰ τοῦ ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ ἐπιμελητοῦ κ. Ἀδαμαντίου, ὑπὸ τοὺς ὅρους, ὅπως διαμένη οὗτος ἐν Μιστρᾷ διαρκῶς μέχρι ἐντελοῦς ἀποπερατώσεως τῶν ὅλων ἐργασιῶν».

Σε μια πρώτη περίοδο από το 1906 ως το 1908 ο Αδαμαντίου εκτελεί σημαντικές στερεωτικές εργασίες κυρίως στις εκκλησίες με την βοήθεια του Γάλλου αρχιτέκτονα Henri Eustache[32] αλλά και του Γάλλου βυζαντινολόγου G. Millet[33]. Σχετικές πληροφορίες αντλούμε και από τη

30 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Μυστρᾶ/1906 Ἐργασίαι ἐν Μυστρᾷ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν Ἀδαμ. Ἀδαμαντίου».

31 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Μυστρᾶ/1906 Ἐργασίαι ἐν Μυστρᾷ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν Ἀδαμ. Ἀδαμαντίου», έγγραφο με αρ. πρωτ. 249 (υπό την Προεδρεία του Α.Β.Υ. Κωνσταντίνου του Διαδόχου) και ημερομηνία «Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Οκτωβρίου 1906».

32 Ο G.Millet κατά την διάρκεια της αποστολής του στον Μυστρά, μελετά, αποτυπώνει και φωτογραφίζει με την βοήθεια του αρχιτέκτονα Henri Eustache και εν συνεχεία του ζωγράφου Yperman με σκοπό «τὴν ἔκδοση ἐν Παρισίοις πολυτελοῦς εἰκονογραφημένης βυζαντινῆς Συλλογῆς ὑπὸ τύπου μεγάλου καλλιτεχνικοῦ συγγράμματος, ποὺ θὰ φέρει τὸν τίτλο "Monuments de l'art byzantine"».

33 Σίνος 2009β. Σταυριανοπούλου 2009. Χλέπα 2011, 135-157. Πλούσιο είναι το υλικό των αρχειακών τεκμηρίων που σώζεται στο ΙΑΑΑ της ΔΕΑΜ/ΥΠΠΟΑ από αναφορές και κυρίως εκθέσεις του Αδαμαντίου, οι οποίες καλύπτουν το ευρύ φάσμα των αναστηλωτικών εργασιών που εκτελούνται την εποχή αυτή στο Μυστρά. Σε έγγραφο (αρ. πρωτ. 11541/αρ.διεκπ. 10652/6-7-1906), που σώζεται στο Αρχείο, ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Μυστρᾶ/1906 Ἐργασίαι ἐν Μυστρᾷ ὑπὸ Millet καὶ Ἀδαμαντίου», το οποίο αποστέλλει το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και φέρει την υπογραφή του Υπουργού Α. Στεφανόπουλου «πρὸς τὸν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ ἐπιμελητὴ κ. Ἀδαμάντιο Ἀδαμαντίου: Παραγγέλομεν ὑμῖν ἵνα μεταβῆτε εἰς Μιστρᾶν, ὅπως, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ ἐκεῖ διατρίβοντος κατὰ τὸ παρὸν Γάλλου καθηγητοῦ κ. Millet, συντάξητε καὶ ὑποβάλητε ἡμῖν ἔκθεσιν περὶ τῶν ἐκεῖ Βυζαντιακῶν μνημείων, περὶ τῆς καταστάσεως ἑκάστου αὐτῶν καὶ περὶ τῶν δεόντων γενέσθαι πρὸς εὐπρέπειαν καὶ ὑποστήριξιν αὐτῶν. Ἡ ἔκθεσις αὕτη δέον νὰ συνοδεύηται ὑπὸ προχείρου τοπογραφικοῦ σχεδίου καὶ ν' ἀναφέρῃ πᾶσαν ἐκτελεσθεῖσαν ἐν γένει ἐργασίαν ἐν Μιστρᾷ, ὅπως ἡ βυζαντιακὴ αὕτη πόλις λάβῃ τὴν πρέπουσαν εὐπρεπὴ μορφὴν καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς ἐξασφαλισθῶσιν ἀπὸ πάσης ἐν τῷ μέλλοντι φθορᾶς».
Εξαιρετικό ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν έγγραφα από το ίδιο Κιβώτιο και φάκελο του Αρχείου (Κιβώτιο 590Α), όπως η Τηλεγραφική διαταγή με αρ. 12794/11943/27-7-1906, όπου ο Υπουργός εγκρίνει πιστώσεις «πρὸς ὑποστήριξιν τοίχου τοῦ ἱεροῦ ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, ἐφ' οὗ ἀξιόλογαι τοιχογραφίαι», επίσης τηλεγραφικές διαταγές με την υπογραφή του Υπουργού Στεφανόπουλου, όπου αναθέτει στον Αδαμαντίου την επιτήρηση του βυζαντινολόγου Millet για τις επιστημονικές εργασίες, που διεξάγει στην Πελοπόννησο, καθώς επίσης και η υποβολή καταστάσεων οδοιπορικών και αποζημιώσεως του Αδαμάντιου Αδαμαντίου (αρ. πρωτ. διεκπ. 21610/1-11-1906) «διὰ τὴν εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου ἀποστολήν μου, κατὰ τὰς ὑπ' ἀρ. 11541 και 12689 ὑμετέρας διαταγάς, πρὸς ἀρχαιολογικὰς μελέτας».
Από άλλα έγγραφα που σώζονται στο ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Περὶ ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν μνημείων Μυστρᾶ - Γερακίου 1908» πληροφορούμαστε για τις εργασίες συντήρησης μνημείων του Μυστρά «...καὶ εἰς τὴν Κάτω Πόλιν τοῦ Μυστρᾶ καὶ εἰς τὴν Ἄνω, τὴν ἀριστοκρατικήν, ὅπου τὰ παλάτια τῶν Δεσποτῶν» καθώς και για τις εργασίες στο ναό του Αγίου Θεοδώρου (έγγραφο με αρ. πρωτ. 35/15-8-1908) «τὸ περίκομψον τύμπανον αὐτοῦ ἐπιμελῶς συμπληροῦται κατὰ τὴν ἀρχαϊκήν αὐτοῦ μορφήν». Ενώ με το έγγραφο (αρ. πρωτ. 43/7-9-1908) «Περὶ τῶν ἐκτελουμένων ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν μνημείων - Δεκαπενθήμερον Ζ'», που αποστέλλει ο έφορος Αδαμάντιος Αδαμαντίου προς το επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείον (Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων) αντλούμε πληροφορίες για τις εκτεταμένες εργασίες «τῆς συντηρήσεως καὶ εὐπρεπείας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ τῆς Εὐαγγελιστρίας. Ἐντὸς ὀλίγου δέ περατοῦται καὶ ἡ πλήρης ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου...». Από έγγραφο (αρ. πρωτ. 23/13-7-1908), Κιβώτιο 590Α, «Περὶ ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν μνημείων Μυστρᾶ - Γερακίου 1908 «και την υπογραφή του διευθύνοντος των εργασιών Αδ. Αδαμαντίου πληροφορούμαστε για την συνέχιση των εργασιών των βυζαντινών μνημείων του Μυστρά: «Τὸ παρελθὸν δεκαπενθήμερον ἐξακολουθήσαμεν τὴν ἐργασίαν ἀναστηλώσεως τοῦ μεγαλοπρεποῦς τυμπάνου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου» καθώς και «Εἰς

συνέντευξη που παραχωρεί ο Αδ. Αδαμαντίου στην Εφημερίδα *Ἀθῆναι* (20-10-1906)[34] με τίτλο «Πῶς θὰ σωθοῦν Αἱ Ἀρχαιότητες τοῦ Μυστρᾶ - Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀριστούργημα»:

> «Ὁ Μυστρᾶς εἶνε μία μοναδικὴ μεσαιωνικὴ πόλις, ἡ ὁποία σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρος καὶ ἔχομεν ὅλα τὰ στοιχεῖα νὰ τὴν ἀναπαριστήσωμεν ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ λαμπρότητι, ὅπως ἦτο εἰς τοὺς χρόνους τῶν δεσποτῶν τῆς Πελοποννήσου [...] Τοιαύτη σημασία πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν Μυστρᾶν, καὶ ταύτην ἔχοντες ὑπ' ὄψιν, ἀληθῶς μέγα καὶ ἐθνικὸν ἔργον θ' ἀποκαλέσωμεν τὴν ἀπόφασιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας νὰ μὴ φεισθῇ οὐδεμίας δαπάνης πρὸς διάσωσιν τῆς μεγάλης ἡμῶν μεσαιωνικῆς πόλεως».

Για την κατάσταση των μνημείων αναφέρει:

> «Ὅλη σχεδὸν ἡ πόλις σώζεται, τα πλεῖστα μὲν οἰκοδομήματα εἰς κατάστασιν ἐρειπίων ἀλλ' ἀρκετὰ καλά, ὥστε νὰ φαίνεται τὸ σχέδιόν των καὶ νὰ δυνάμεθα νὰ τὰ φαντασθῶμεν πῶς ἦσαν [...] Τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἐργασίας ἡμῶν θὰ εἶναι ἡ διάσωσις τῶν μεγάλων ναῶν. Ἰδίως θὰ πολεμήσωμεν τὴν ὑγρασίαν. Διὰ τῆς κατασκευῆς ὑδροφραγμάτων θ' ἀναχαιτισθῇ ὁ σχηματισμὸς χειμάρρων· καὶ ἔπειτα εἰς κάθε ἄξιον λόγου μνημεῖον θὰ γείνουν ὀχετοί, οἱ ὁποῖοι θὰ παροχετεύουν τὸ ὕδωρ, ὥστε νὰ μὴ λιμνάζῃ περὶ αὐτά. Ὅσα μέλη ἀρχιτεκτονικὰ εἶνε ἡμιερειπωμένα θὰ ὑποστηριχθοῦν, τὰ σπουδαιότερα δὲ καὶ θ' ἀνακαινισθοῦν. Θ' ἀνεγείρωμεν τοὺς τρούλους μερικῶν ναῶν, στοὰς τινάς μὲ τοὺς θόλους καὶ τὰς ἀψίδάς των, ὅλα τὰ ἀξιόλογα ἀψιδωτὰ παράθυρα καὶ καθόλου πᾶν ὅ,τι χρειάζεται νὰ παρουσιασθοῦν καὶ πάλιν ἐν τῇ αἴγλη των τῇ παλαιᾷ, ὅσον εἶνε δυνατόν, οἱ πολύτιμοι αὐτοὶ ναοί».

Όπως επισημαίνεται μέσα από τις εκτενείς εκθέσεις του Αδαμαντίου που σώζονται στο ΙΑΑΑ, δημοσιευμένες και στα *ΠΑΕ* των ετών 1907-1908, εκτελούνται εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες στα μνημεία του Μυστρά δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στον «Ἅγιον Θεόδωρον» (τέλη 11ου αι.) εξαιτίας της ιδιαίτερης σημασίας του, ως ο πρώτος ναός, που ίδρυσαν οι Βυζαντινοί αμέσως μετά την ανακατάληψη του Κάστρου του Μυστρά από τους Φράγκους[35]. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Αδαμαντίου στα *ΠΑΕ* του 1907 «ἡ ἐρείπωσις τοῦ μνημείου ἦταν δεινή». Εκτός από το κεντρικό τετράγωνο του ναού, όλα τα υπόλοιπα είχαν καταρρεύσει. Ο τεράστιος τρούλος του, ο οποίος κάλυπτε το κεντρικό τετράγωνο, είχε καταπέσει. Εκτεταμένες ήταν οι ρωγμές στο δεκαεξάπλευρο τύμπανο του ναού το οποίο στηρίζει τον κεντρικό τρούλο. Υπό κατάρρευση επίσης ήταν και οι καμάρες καθώς και οι τοίχοι που τις υποβαστάζουν. Επίσης κατεστραμμένος ήταν κι ο εξωνάρθηκας.

Οι δυσκολίες για την στερέωση του μνημείου ήταν τεράστιες και οι συμπληρώσεις των ελλειπόντων μερών έπρεπε να γίνουν ακολουθώντας πιστά την αρχιτεκτονική και τα διακοσμητικά στοιχεία του καθώς, όπως αναφέρει ο ίδιος:

> «εἰς τὰ μεσαιωνικὰ ὅμως μνημεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι διὰ μαρμάρων ὠκοδομημένα, ὅπως τὰ ἀρχαῖα, καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἡ τοιχοποιία ἐξακολουθεῖ ὁσημέραι κατερειπουμένη, πολλάκις δὲν ὑπάρχει ἄλλος καλύτερος τρόπος ὑποστηρίξεως, ὅταν εἶναι μεγάλη ἡ ἐρείπωσις, ἢ ὁ τῆς συμπληρώσεως. Οὕτως ἐρχόμεθα εἰς ἐπιβεβλημένην, τουλάχιστον κατὰ μέρος, ἀνέγερσιν καὶ ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου [...] Μετ' εὐλαβείας δέ συνετήρουν, εἰς ἣν θέσιν εὕρισκον πᾶν ἴχνος τοιοῦτον, ὡς τεκμήριον (documentum) ἀρχαιολογικὸν καὶ ἱστορικόν.

τὸν ναὸν τοῦ Ἁφεντικοῦ ἐξακολουθοῦμεν πάντοτε τὴν στερέωσιν τῶν θαυμασίων αὐτοῦ τοιχογραφιῶν διὰ τσιμέντου. Εἰς τὸν μικρόν, ἀλλὰ κομψὸν ναΐσκον τῆς Εὐαγγελιστρίας εὐπρεπίζομεν τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους [...] Ἐξοχωματώσαμεν δὲ καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς Ν. στοᾶς τοῦ ναοῦ, τῆς ὁποίας ἡ στέγη εἶχε καλυφθῇ διὰ καταπεσούσης γῆς. Τὸν ὑπερκείμενον τοῦ ναοῦ καταρρέοντα τοῖχον τοῦ δωματίου ἀνεγείρομεν μετὰ τοῦ ἀψιδωτοῦ αὐτοῦ παραθύρου».

34 Αδημοσίευτο απόκομμα εφημερίδας από το Αρχείο Αδαμαντίου του Στυλιανού Κορρέ που βρίσκεται στην κατοχή του κ. Γ. Κορρέ.

35 Ἀδαμαντίου 1907, 129-139.

> Ἡ ἀναπαράστασις ἐπροσπάθησα νὰ εἶναι πιστή [...] Πρώτην ἀνεκτίσαμεν τὴν ἠρειπωμένην ὡραίαν πρόσοψιν τοῦ Ἁγίου Βήματος...».

Η αποκατάσταση του μνημείου έγινε σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν την βυζαντινή τοιχοδομία όπως είναι η τεχνική της αμμοκονίας: Περιέβαλαν σφιχτά τους λίθους ή πώρους της τοιχοδομίας με παχιές αύλακες από άμμο για λόγους στερεότητας αλλά και διακόσμησης των μνημείων. Κατά τον ίδιο τρόπο έγινε πιστή αναπαράσταση όλων των κεραμοπλαστικών στοιχείων του διακόσμου του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Έγινε επίσης πιστή αποκατάσταση της στέγης του ναού και των παραθύρων του ιερού. Ταυτόχρονα έγιναν εργασίες εκχωματώσεως του εξωνάρθηκα και παράλληλα με την αναστήλωση του μνημείου έγινε και ανασκαφή που έφερε στο φώς τάφους και λάρνακα συλημένη καθώς και αξιόλογη τοιχογραφία της Υπαπαντής.

Οι σημαντικές αναστηλωτικές εργασίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων ολοκληρώθηκαν με πλήρη αποκατάσταση του μνημείου μέχρι του τυμπάνου του τρούλου του ναού και χάρις στις επεμβάσεις αυτές του 19ου αι. διασώθηκε ένα μοναδικό μνημείο βυζαντινής τέχνης, ιδιότυπου αρχιτεκτονικού ρυθμού, όπου ο υπερμεγέθης τρούλος σκεπάζει το κεντρικό τετράγωνο του ναού[36] (εικ. 5).

Εργασίες επίσης έγιναν και σε άλλα μνημεία του Μυστρά, όπως η ερειπωμένη πρόσοψη του εστιατορίου του ναού της Περιβλέπτου, η υποστήριξη του πύργου της Μονής του Αφεντικού, η αποκατάσταση της κόγχης και του τρούλου του εστιατορίου της Μονής του Αφεντικού, η στερέωση των κελιών των μοναχών, των παρεκκλησίων και διαφόρων κτισμάτων του μεγαλοπρεπούς αυτού ναού του Αφεντικού. Προχώρησε επίσης σε εργασίες στερέωσης τοιχογραφιών στους ναούς των Αγίων Θεοδώρων, του Αγίου Ιωάννη και Αγίου Νικολάου.

Οι στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες υπό την εποπτεία του Αδαμάντιου Αδαμαντίου, με δαπάνη της Αρχαιολογικής Εταιρείας, συνεχίστηκαν και κατά το επόμενο έτος το 1908.

> «Ἡ ἀναστήλωσις καὶ συντήρησις τῶν πολυτίμων ἐν Μυστρᾷ λειψάνων ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γραφικῆς ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ διεύθυνσίν μου, δαπάνῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας...»[37].

Έγιναν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών (στερέωση των τοιχογραφιών δια τσιμέντου) των ναών του Αγίου Ιωάννου, του Αγίου Θεοδώρου, του Αφεντικού, της Παντάνασσας, που είχαν υποστεί μεγάλες καταστροφές λόγω της υγρασίας. Εργασίες έγιναν επίσης «εἰς τὴν Κάτω Πόλιν τοῦ Μυστρᾶ καὶ εἰς τὴν Ἄνω, τὴν ἀριστοκρατικήν, ὅπου καὶ τὰ Παλάτια τῶν Δεσποτῶν». Εκτεταμένες στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες έγιναν στους ναούς του Αγίου Ιωάννη, προέβη δε και σε πλήρη αναστήλωση του μνημείου και συντήρηση των κατεδαφισμένων τοίχων της Ν. και Β. πλευράς του.

> «Δύο βυζαντινῶν ναῶν ἔχει περατωθῇ ἐξ ὁλοκλήρου ἡ ἐργασία τῆς συντηρήσεως καὶ εὐπρεπείας: τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ τῆς Εὐαγγελιστρίας [...] πλήρης ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καθὼς καὶ τὸ κωδωνοστάσιο τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ»[38].

Πλούσια είναι τα τεκμήρια του Ιστορικού Αρχείου αναφορικά με την πρώτη αυτή περίοδο

---

36 Ἀδαμαντίου 1907, 129-136. ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Ἔκθεσις Ἀδαμαντίου περὶ τῶν ἐν Μυστρᾷ ἐργασιῶν 1907/24-3-1907. Τὸν μὲν ἀρχιτεκτονικὸν ρυθμὸν οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι εἶναι ναὸς ἰδιότυπος ἔχων ἀντιστοίχους ἐκ πάντων τῶν βυζαντινῶν ναῶν μόνον τοὺς τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Δαφνίου τῆς Ἀττικῆς, τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Μονεμβασίας. Ὁ τροῦλλος κατέχει ὁλόκληρον τὸ τετράγωνον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν βλέπει καὶ πρὸς τοὺς τρεῖς μύακας τοῦ ἱεροῦ, στηρίζεται δ' ἐπὶ δεκαεξαπλεύρου τυμπάνου, τὸ ὁποῖον πάλιν ἐπὶ τεσσάρων κυλινδρικῶν θόλων, ἤτοι καμαρῶν, καὶ τεσσάρων κωνοειδῶν».

37 Ἀδαμαντίου 1908.

38 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Μυστρᾶς/Γεράκι 1908, Ἔκθεσις Ἀδαμαντίου περὶ τῶν ἐκτελουμένων ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν μνημείων», έγγραφο με αρ.πρωτ. 43/7-9-1908.

των εργασιών στον Μυστρά σε συνδυασμό με τις εργασίες του Γάλλου βυζαντινολόγου Γ. Μιλλέ στα μνημεία του Μυστρά, καθώς και τις ανυπόστατες κατηγορίες εις βάρος του[39]. Ο Αδαμαντίου με αναφορά του για τις τοιχογραφίες του Μυστρά προς το επί των Εκκλησιαστικών και της Παιδείας Υπουργείο ουσιαστικά παίρνει το μέρος του Γάλλου βυζαντινολόγου και εξηγεί πώς κατά την γνώμη του η κύρια αιτία της καταστροφής των τοιχογραφιών των ναών είναι η υγρασία κι όχι η χρήση υδροχλωρικού οξέως παράλληλα «περὶ τοῦ ἐν Μυστρᾷ ἐργασιῶν τοῦ κ. Γαβριήλ Μιλλὲ» γνωστοποιεί «τὰ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῶν δεόντων γενέσθαι πρὸς συντήρησιν καὶ εὐπρέπειαν αὐτῶν»[40].

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η προσπάθεια του Αδ. Αδαμαντίου για την ανακήρυξη των βυζαντινών μνημείων του Μυστρά «ὡς ἐθνικῶν»:

> «Λαμβάνω ὅμως τὴν τιμὴν νὰ ὑπενθυμίσω εἰς τὴν προϊσταμένην μου Ἀρχὴν τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην ἀνακηρύξεως ἐθνικῶν τῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ. Ἔχω ἤδη ἀποστείλει εἰς τὸ Ὑπουργεῖον κατάλογον τῶν μνημείων ἐκείνων, τῶν σημαντικοτέρων τοῦ Μυστρᾶ, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ κηρυχθῶσι μνημεῖα ἐθνικά. Τὴν ἀνακήρυξιν ταύτην θεωρῶ ἀπαραίτητον πρὸς συντήρησιν καὶ εὐπρέπειαν τῆς βυζαντινῆς νεκροπόλεως...
>
> »Ἡ ἀνακήρυξις τῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ ὡς ἐθνικῶν, ὁποῖα πράγματι εἶναι, θὰ εἶναι τὸ ἀποτελεσματικώτατον μέτρον τῆς συντηρήσεως, μάλιστα δὲ τῆς εὐπρεπείας τῆς πολυτίμου μεσαιωνικῆς ἡμῶν πόλεως»[41] (εικ. 6).

---

39 Παπουλάκου (υπό έκδοση).

40 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Μυστρᾶ/1906 Ἐργασίαι ἐν Μυστρᾷ, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν Ἀδ. Ἀδαμαντίου (αρ. πρωτ. διεκπ. 13530/Ἐν Μυστρᾷ, 1 Αὐγούστου 1906) ... Καθῆκον μου θεωρῶ [...] νὰ ἐκθέσω τὰς ἀνυποστάτους ὑποψίας, αἱ ὁποῖαι παρήγαγον τὴν κατηγορίαν ταύτην, τὸ μὲν ὅπως ἀποδοθῇ δικαιοσύνη εἰς διαπρεπῆ ξένον ἐπιστήμονα, τὸ δὲ ὅπως βεβαιωθῇ τὸ Ὑπουργεῖον, ὅτι οὐδ' ἡ ἐλαχίστη βλάβη προξενεῖται εἰς τὰς τοιχογραφίας [...] ἐὰν δὲν ληφθοῦν σύντονα τεχνητὰ μέσα πρὸς διάσωσιν αὐτῶν, ὡς θέλων ὑποδείξει ἐν τῇ ἐκθέσει μου [...] ἡ μετὰ τοῦ διακεκριμένου Γάλλου βυζαντινολόγου συνεργασία μου διεταράχθη ἐκ δυσκολιῶν, τὰς ὁποίας ὑπεκίνησαν ἐξέγερσίς τις ἐγχωρίων τινῶν, οἱ ὁποῖοι κατηγόρησαν αὐτὸν ὡς καταστρέφοντα τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν». Κατηγορήθηκε δηλαδή ο Μιλλέ για την καταστροφή των μνημείων λόγω της χρήσης υδροχλωρικού οξέως για τον βαθύ καθαρισμό των τοιχογραφιών των εκκλησιών. Η μέθοδος αυτή, που χρησιμοποίησε ο Γάλλος βυζαντινολόγος για τον βαθύ καθαρισμό των εικόνων, σύμφωνα με την αναφορά του Αδαμαντίου, κρίθηκε επιβλαβής. Έκτοτε ο Μιλλέ συμμορφώθηκε και αρκέστηκε στην επάλειψη των τοιχογραφιών μόνο με την χρήση καθαρού ύδατος. Και καταλήγει την αναφορά του συνοψίζοντας: «... λυπηρόν δ' εἶναι, ὅτι ἐκ τοιούτων ἁπλῶν φημῶν, ξένος ἐπιστήμων, ἐπισήμως ἐργαζόμενος ἐνταῦθα, καὶ διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς κυβερνήσεως ἀποστολήν του καὶ διὰ τὴν ὑπὸ τῆς ἡμετέρας παροχῆς εἰς αὐτὸν πάσης ὑποστήριξης, ἠναγκάσθη νὰ ἀπόσχῃ ἐπὶ τινὰ χρόνια τῆς ἐργασίας του μέχρις ὅτου τὸ Ὑπουργεῖον διατάξῃ τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ἐργασίας του. Εἶναι δὲ ἡ ἔνθερμος ὑποστήριξις τῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὰς μελέτας τοῦ διακεκριμένου Γάλλου βυζαντινολόγου ἀναγνώρισις ἐπίσημος τῶν πολυετῶν ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν κειμηλίων μόχθων αὐτοῦ, τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρύσεως ἐν Μυστρᾷ βυζαντινοῦ μουσείου, καὶ τῆς μεγάλης σπουδαιότητος τῶν μελετῶν του, αἱ ὁποῖαι ἀποκαλύπτουσιν ἀληθῆ ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐν τῇ τέχνῃ καὶ τῷ πολιτισμῷ, τῆς ὁποίας ἀψευδῆ μαρτύρια παραμένουσι τὰ μεγαλοπρεπῆ ἐρείπια τοῦ Μυστρᾶ». Μωραΐτου 2020.

41 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 590Α, «Περὶ ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν μνημείων Μυστρᾶ - Γερακίου 1908». Αναφορά (αρ. πρωτ. 22 / διεκπ. 10973/13-7-1908) με την υπογραφή Αδ. Αδαμαντίου προς το επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείο. Επίσης με άλλο έγγραφό του (αρ. πρωτ. 9067/6-6-1908) «Ἀνάγκη ἐπείγουσα νὰ κηρυχθῇ, ὅτι τὰ μνημεῖα ταῦτα, καὶ δὴ τὰ σημαντικότερα, δὲν ἀνήκουσιν οὔτε εἰς τὸν δήμον, οὔτε εἰς ἄτομον, ἀλλ' ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὸ Ἔθνος ὁλόκληρον. Τοιοῦτον χαρακτήρα ὅταν δώσῃ ἡ Πολιτεία εἰς τὰ σεπτὰ μνημεῖα, καθιστάνει τὸ καλὸν ἔργον τῆς συντηρήσεως καὶ εὐπρεπείας ἀποτελεσματικόν. Προσθέτω δὲ καὶ διαγραφὴν τῶν χώρων, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ θεωροῦνται τόποι ἀρχαιολογικοί». Σε άλλο έγγραφό του με αρ. πρωτ. διεκπ. 9068/6-6-1908 δίνεται ένας αναλυτικός κατάλογος των μνημείων που θα πρέπει να χαρακτηριστούν ως εθνικά, «Ἐθνικὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ [...] ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ κηρυχθῶσιν Ἐθνικὰ μνημεῖα: α) ὁ ναὸς τῆς Περιβλέπτου, β) ἡ μονὴ τῆς Παντανάσσης, γ) ὁ ναὸς τῆς Μητροπόλεως, τιμώμενος εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ) ὁ Ναός τῆς Εὐαγγελιστρίας, ε) ὁ Ναός τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, στ) ὁ Ναός τῆς Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας, κοινῶς Ἀφεντικό, μετὰ τῶν πέριξ κτιρίων τῆς Μονῆς, ζ) ὁ ναΐσκος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, η) τὰ Παλάτια τῶν Δεσποτῶν τοῦ Μυστρᾶ μετὰ τῶν παραρτημάτων καὶ τοῦ περιβόλου, θ) ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ι) ὁ Ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας, Ἀρχαιολογικοὶ δὲ τόποι, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐρείπια ναϊδρίων καὶ οἰκημάτων βυζαντινῶν, πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν οἱ χῶροι οἱ παριλαμβανόμενοι: α') μεταξὺ τῆς Μητροπόλεως,

Η Αρχαιολογική Εταιρεία μετά από μια μεγάλη διακοπή των εργασιών θα συνεχίσει τις αναστηλωτικές εργασίες στα μνημεία του Μυστρά υπό την εποπτεία και πάλι του Αδαμάντιου Αδαμαντίου και μετά το 1918 μέχρι και το 1929 για την προστασία του πολύτιμου αυτού μεσαιωνικού ερειπιώνα. Οι νεότερες εργασίες αφορούν σε αναστηλωτικές εργασίες στην Άνω Πόλη και συγκεκριμένα στα Παλάτια των Δεσποτών, στην στερέωση του εξωτερικού τους περιβόλου και την συμπλήρωση του περιτειχίσματος των Παλατιών.

Επίσης προχώρησε σε επισκευές του κεραμοπλαστικού διακόσμου εξωτερικού παραθύρου, παλαιότερου ερειπωμένου ναϋδρίου, στην ΒΑ γωνία του ναού του Αγίου Νικολάου. Συνεχίστηκαν τέλος μικρής έκτασης στερεωτικές εργασίες και εργασίες καθαρισμού στους ναούς των Αγίων Θεοδώρων και του Αγίου Νικολάου[42].

Στα 1912 σε Έκθεση που στέλνει ο Αδαμαντίου «περὶ προσλήψεως ἀρχιτέκτονος διὰ τὰς βυζαντινάς ἐργασίας πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Σεβαστὸν Υπουργεῖον» αναγνωρίζει την επιτακτική ανάγκη πρόσληψης αρχιτέκτονα και την ανάγκη διεπιστημονικής συνεργασίας των διαφόρων ειδικοτήτων για την προστασία των μνημείων. Για την θέση αυτή προτείνει τον αρχιτέκτονα «Γ. Εὐγένειον, τὸν ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ ἐπὶ ἔτη ἐργασθέντα, ἐξαιρέτως ἔμπειρον περὶ τὰ βυζαντινά».

> «Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα καταρρέουσιν ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ἐπιβλέψεως καὶ τῆς ἀμέσου περὶ αὐτῶν μερίμνης. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἐπιτακτικὴ εἶναι κ' ἡ ἀνάγκη ὄχι μόνον ἐπαρκοῦς προσωπικοῦ πρὸς φύλαξιν, ἀλλὰ πρωτίστως ἑνὸς ἀρχιτέκτονος, ἐμπείρου πρὸς τὰ βυζαντινά, ὅστις νὰ ἔχῃ ἐργασίαν τὴν ἐνδελεχῆ ἐπίβλεψιν τῶν βυζαντινῶν ναῶν, τὴν σχεδιογράφησιν, τὴν ὑπὸ ἀρχιτεκτονικὴν ἔννοιαν μελέτην αὐτῶν, ὥστε μόλις παρατηρῇ κίνδυνον ἀμέσως νὰ εἰδοποιῇ τὸν Ἔφορον πρὸς ἔναρξιν ἐργασιῶν ὑποστηρίξεως...» (εικ. 7).

Μονή Δαφνίου

Παράλληλα με την περίοδο των αναστηλωτικών εργασιών στον Μυστρά (1906-1908) παρίσταται ανάγκη επειγόντων στερεωτικών εργασιών στην Μονή Δαφνίου. Έτσι ο Διευθυντής των αναστηλωτικών εργασιών στον Μυστρά, «κατ' ἐντολὴν» της Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων μεταβαίνει στην Αθήνα, στην Μονή Δαφνίου μαζί με τον αρχιτέκτονα Γεώργιο Ευγένιο για να μελετήσει τις βλάβες αυτού και να υποβάλει σχετική Έκθεση με σχέδια «πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ περικαλλοῦς μνημείου» στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών, η οποία και γίνεται αποδεκτή από τους Π. Καββαδία και Ν. Μπαλάνο[43]. Στην έκθεση αυτή «Περὶ ὑποστηρίξεως τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνίου/24-5-1907» αναφέρει:

Περιβλέπτου, Παντανάσσης καὶ Ἁγίου Νικολάου, β') Μεταξὺ τῆς Μητροπόλεως, Ἁγίου Νικολάου καὶ Παλατίων, γ') Μεταξύ Παλατίων, Ἁγίου Νικολάου καὶ Ἁγίας Σοφίας».

42 Ἀδαμαντίου 1928.

43 Οι αναστηλωτικές περιπέτειες της Μονής Δαφνίου είναι γνωστές καθ' όλη την διάρκεια του 19ου αι. Στα 1891 αμέσως μετά από τον καταστροφικό σεισμό και τις σημαντικές φθορές που υπέστη το μνημείο, το Υπ. των Εκκλησιαστικών αποφασίζει για τις απαραίτητες επισκευές και την ανακατασκευή του τρούλου της Μονής Δαφνίου ύστερα από συστηματική κατεδάφιση του παλαιού. Συστήνεται Επιτροπή υπό τους Π. Καββαδία (Γενικό Έφορο Αρχαιοτήτων), Ξ. Βλαχόπουλο (Διευθυντή Δημοσίων Έργων), Ε. Ziller (Διευθυντή του Α' Γραφείου Δημοσίων Κτιρίων), Γουλιέλμο Δαίρπφελδ (Διευθυντή Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου), Ε. Troump (αρχιτέκτονα της Γαλλικής Σχολής), Γ. Κατσαρό (Νομομηχανικό) για την παραλαβή του έργου ανακαίνισης του τρούλου της Μονής Δαφνίου. Το 1892 και μετά από έντονες διαμαρτυρίες του Γ. Λαμπάκη για την καταστροφή του θόλου της Μονής από την προηγούμενη επιτροπή, ο Π. Καββαδίας ορίζει νέα επιτροπή, αποτελούμενη από τους Ζησίου, Λαμπάκη, Καμπούρογλου, ώστε να επανέλθει ο ναός «εἰς τὴν παλαιὰν αὐτοῦ βυζαντιακὴν μορφήν». Ο Γ. Λαμπάκης θα καταγγείλει με δριμύτητα τις επισκευές που έγιναν στη Μονή και ιδιαίτερα «τὸ ἔγκλημα τῆς καταρρίψεως τῆς ἀρχαίας θόλου μετὰ τῶν ἐν αὐτῆς κεραμίδων καὶ τῆς κατασκευῆς τῆς σημερινῆς». Το 1893 νέοι σεισμοί στην αττική γη θα προκαλέσουν εκ νέου μεγάλες καταστροφές στο μνημείο και τον ψηφιδωτό του διάκοσμο. Ο Κοζάκης-Τυπάλδος, αντιπρόεδρος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, καταφέρνει να αποσπάσει το ενδιαφέρον της Αρχαιολογικής Εταιρείας και την οικονομική της ενίσχυση, προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών και προσκαλεί τον Ιταλό ψηφοθέτη Francisco Novo. Το 1896 συνεχίζεται η στερέωση των

> «Ἡ ὑποστήριξις τοῦ κεκλιμένου τοίχου βάσιν ἔχει, ἀντὶ ἀντηρίδων ἐκ τοιχοποιίας, ἀντηρίδας σιδηρᾶς. Ὑψηλοὶ σιδηροὶ ὀρθοστάται, τῶν ὑπελογίσθη μηχανικῶς ἡ δύναμις, ὄχι ἁπλῶς ἀνάλογος, ἀλλ' ὑπερτέρα τῆς δυνάμεως, τὴν ὁποίαν ἀπώλεσεν παθών τοῖχος, ὑπῆρξαν τὸ κτίριον αὐτοῦ ἔρεισμα...»

Ανάμεσα στις κύριες εργασίες, τις οποίες επόπτευε ο Αδαμαντίου, ήταν και η υποστήριξη του μεσημβρινού τοίχου του ναού (εξωτερικού Ν. τοίχου), ο οποίος, την περίοδο αυτή, λόγω των επαναλαμβανόμενων σεισμικών δονήσεων, είχε μετακινηθεί από την αρχική του κάθετη στάση, δεν ήταν καθόλου ασφαλής και κινδύνευε από πλήρη κατάρρευση[44] (εικ. 8). Ο τοίχος αυτός, ο οποίος και χρησίμευε ως η κύρια πρόσοψη του ναού και ως η κύρια είσοδος σε αυτόν, συγκρατήθηκε με την χρήση υψηλών σιδηρών ορθοστατών, οι οποίοι εμφυτεύθηκαν στο έδαφος εφαπτόμενοι των εξεχόντων μερών του τοίχου, όπου βρίσκεται η θύρα του ναού και οι οποίοι συνδέθηκαν μεταξύ τους με σιδηρούς σφιγκτήρες προς τα εσωτερικά βάθρα, πάνω στα οποία εδράζεται ο τρούλος[45].

Με τις εργασίες στον Μυστρά και την Μονή Δαφνίου ολοκληρώνεται η νέα περίοδος αναστηλωτικών εργασιών που είχε αναλάβει η Αρχαιολογική Εταιρεία, η οποία ξεκίνησε στα 1895. Η Εταιρεία απέδειξε ότι είχε κατηγορηθεί άδικα για την προτίμηση που δείχνει στην προστασία και την διάσωση των μνημείων, των προερχομένων εκ της κλασικής αρχαιότητας και για την ολιγωρία που επέδειξε σε ό,τι αφορά την προστασία των μεσαιωνικών μνημείων. Κύρια αιτία για τις ολιγωρίες αυτές φαίνεται να είναι η έλλειψη των αναγκαίων χρηματικών πόρων όσο και ή έλλειψη εξειδικευμένων και έμπειρων συνεργατών, οι οποίοι και θ' αναλάβουν την ευθύνη των εργασιών αυτών.

> «...ἀδίκως φρονοῦσι τινές ὅτι ἡ Ἑταιρεία ἐνδιαφερομένη κυρίως γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἐλάχιστα φροντίζει περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἢ χριστιανικῶν μνημείων. Μόνον οἱ ἀγνοοῦντες τὰ πράγματα δύνανται νὰ λέγωσιν ἢ νὰ πιστεύωσι ταῦτα, διότι ἡ Ἑταιρεία οὐδέποτε παρέλειψε νὰ πράξῃ ὅ,τι δυνατὸν ὑπὲρ τῶν βυζαντιακῶν μνημείων καὶ οὐδεμίαν διάκρισιν ποιεῖται μεταξὺ τῶν μνημείων τούτων καὶ τῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἔχουσα πάντοτε ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ ἐθνικὸς ἡμῶν βίος εἶνε ἀδιαίρετος. Ἂν δὲν ὑπάρχωσιν εἰσέτι πολλὰ χριστιανικὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα δεόμενα ὑποστηρίξεως καὶ περιθάλψεως, δὲν προέρχεται τοῦτο ἐξ ἐλλείψεως ἐνδιαφέροντος τῆς Ἑταιρείας, διότι καὶ πολλὰ τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς αὐτῆς δέονται μερίμνης»[46].

ψηφιδωτών από τον Νονο, με βοηθό του τον συντηρητή Τριαντάφυλλο και ολοκληρώνεται το 1897. Το 1899 ο Λαμπάκης δημοσιεύει την πραγματεία του «Ἡ Μονή Δαφνίου μετὰ τάς ἐπισκευάς» όπου και κατακρίνει τον Νονο για κακοτεχνίες στη συντήρηση των ψηφιδωτών. ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 801, «Δαφνί 1907, Ἔκθεσις Περὶ ὑποστηρίξεως τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνίου/1907». Ἀδαμαντίου 1907, 139-146. Χλέπα 2011, 97-98.

44 ΙΑΑΑ, Κιβώτιο 801, «Δαφνὶ 1907, Ἔκθεσις Περὶ ὑποστηρίξεως τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνίου/1907. Ἡ κυρία πάθησις τοῦ ναοῦ εὑρίσκεται εἰς τὸν ἐξωτερικὸν Ν. τοῖχον. Ἡ πρὸς τὰ ἔξω παρέκκλισις τοῦ τοίχου τούτου φαίνεται ἐκ τῶν ρηγμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι καταφανῆ ἐσωτερικῶς, ἰδίως εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου παρεκκλήσια, καὶ διήκουσιν καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ τοίχου. Τὰ ῥήγματα ταῦτα εἶναι μικρότερα μὲν πρὸς Α., καθίστανται δ' εὐρύτερα καθ' ὅσον ὁ τοῖχος βαίνει πρὸς Δ. Ἡ παρέκκλισις δηλαδὴ τοῦ τοίχου ἀρχίζει ἀπὸ τὸ πρὸς τὸ ἱερὸν μέρος, ὅπου θὰ εἶναι μόλις 0,3 ἑκατοστῶν καὶ βαίνει ἐπαυξανομένη πρὸς Δ. ὅπου φθάνει τὰ 0,24 κατὰ τὸν μέγιστον ὅρον. Πρὸς τὸ ἱερὸν ὁ τοῖχος παρεξέκλινεν ὀλιγώτερον ἕνεκα τῶν ἔξωθεν αὐτοῦ ὑποστηριγμάτων ἐκ τῆς παρακειμένης κτιστῆς κλίμακος καὶ τοῦ συνεχομένου οἰκίσκου. Εὐτυχῶς οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν ἰδίαν Ν. πλευρὰν, ἤτοι τὰ βάθρα τῶν ἀψίδων, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ κεντρικὴ εὐρεῖα θόλος, δὲν ἔχουσι παρεκκλίνει τῆς καθέτου διατηρούμενοι εἰς τὴν κατακόρυφον γραμμήν. Ἴστανται λοιπὸν ὡς ἀσφαλὲς ἔρεισμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου δύναται ἀσφαλῶς νὰ στηριχθῇ ὁ κινδυνεύων Ν. τοῖχος συνδεόμενος καταλλήλως μετ' αὐτοῦ...».

45 Σε αντίθεση με τον Β. τοίχο, ο οποίος υποστηρίχθηκε «διὰ δύο ὀγκωδῶν ἀντηρίδων αἱ ὁποῖαι ἐστηρίχθησαν ἐπ' αὐτοῦ ἑκατέρωθεν τῆς ὑπαρχούσης θύρας», ο αρχιτέκτονας Ευγένιος πρότεινε για τον Ν. τοίχο της Μονής, την λύση που αναφέρεται παραπάνω για λόγους περισσότερο αισθητικούς μια και ήταν η Κύρια Είσοδος του ναού στα νότια.

46 «Ἔκθεσις τῶν Πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ Ἔτος 1907, συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ γραμματέως τῆς

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀδαμαντίου, Ἀ. 1906. «Ἐργασίαι εἰς Μυσθρᾶν (1906).» *ΠΑΕ*:169-177.

_____. 1907. «Ἐργασίαι Μυστρᾶ καὶ Δαφνίου (1907).» *ΠΑΕ*:129-146.

_____. 1908. «Ἐργασίαι εἰς Μυστρᾶν (1908).» *ΠΑΕ*:118-144.

_____. 1928. «Ἐργασίαι εἰς Μυστρᾶν 1928.» *ΠΑΕ*:123-125.

_____. 1930. «Ἡ δημιουργία τοῦ Μυστρᾶ ἐκ τῆς Λακεδαιμονίας.» Στο *International Congress of Byzantine Studies, Athens, Greece – IIIme Congrès international des études byzantines, Athènes, 1930: compte-rendu,* 161-162.

Βερέμης, Θ. 1983. «Κράτος καί Ἔθνος στήν Ἑλλάδα 1821–1912.» Στο Τσαούσης 1983, 59-67.

Γαβρόγλου, Κ., Β. Καραμανωλάκης, και Χ. Μπάρκουλα. 2014. *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η Ιστορία του (1837 - 1937).* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Γκράτζιου, Ο. 1987. «Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου. Τα πρώτα χρόνια.» *Μνήμων* 11:54-73.

_____. 2006. «"...πρὸς δόξαν τῆς τε ἐκκλησίας καὶ τῆς πατρῖδος". Το Χριστιανικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον και ο Γεώργιος Λαμπάκης.» Στο Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006, 37-46.

Γκράτζιου, Ο., και Α. Λαζαρίδου, επιμ. 2006. *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930), Κατάλογος Έκθεσης (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο 29.3.2002-7.1.2003)*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Δελατόλας, Σ.Ν. 2006. *Αδελφοί Λαμπάκη, Ιωάννης-Γεώργιος-Εμμανουήλ*. Αθήνα: Έκδοση των απανταχού εκ Μουντιάδου Τήνου Καταγομένων.

Karamanolakis, V. 2008. «University of Athens and archaeological studies: the contribution of archaeology to the creation of a national past (1911-1932).» In *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, επιμ. D. Damaskos και D. Plantzos, 185-195. Athens: Benaki Museum.

Κιουσοπούλου, Τ. 1993. «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.» *Μνήμων* 15:257-276.

Κιουσοπούλου, Τ. 2006. «Οι βυζαντινές Σπουδές στην Ελλάδα (1850 -1940).» Στο Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006, 25-36.

Κιτρομηλίδης, Π. 1983. «Το Ελληνικό Κράτος ως Εθνικό Κέντρο.» Στο Τσαούσης 1983, 143–164.

_____. 1984. «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα.» Στο *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, επιμ. Δ. Τσαούσης, 23-38. Αθήνα: Εστία.

Κόκκου, Α. 2009. *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία.* Αθήνα: εκδ. Καπόν.

Κωνστάντιος, Δ. 2009. *Η Ιστορία της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Αθήνα. http://www.aol.org.gr/sylloges/dimosieymata/konstantios/istoria-xae.pdf Τελευταία επίσκεψη 15 Οκτωβρίου 2020.

Λαμπάκης, Γ. 1906. «Περὶ διακρίσεως τῶν ὅρων βυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ βυζαντινὴ τέχνη καὶ τῶν ὅρων χριστιανικὴ ἀρχαιολογία καὶ χριστιανικὴ τέχνη.» *ΔΧΑΕ* 7:58-61.

Millet, G. 1895. «Rapport sur une mission à Mistra.» *BCH* 19:268-272.

_____. 1910. *Monuments de l'art Byzantin, Monuments byzantins de Mistra*. *Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIV et XV Siècle.* Paris: E. Leroux.

Μωραΐτου, Γ. 2020. *Όθων Α. Ρουσόπουλος (1856-1922) και οι απαρχές της επιστημονικής συντήρησης των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα.* Αθήνα: ΤΑΠΑ.

Οικονόμου, Γ. 1937. «Γενικὴ ἔκθεσις τοῦ Γραμματέως περὶ τῶν πεπραγμένων.» *ΠΑΕ*:1-24.

Παπαδάκης, Ν. 1972. *Βιβλιογραφία Ἀδαμάντιου Ἰ. Ἀδαμαντίου (1875 - 1937).* Ανάτυπο. Ἀθῆναι.

Παπουλάκου, Α. 2013. «Βυζαντινή Αρχαιολογία (1833-1899). Διάσωση και προστασία των μεσαιωνικών μνημείων στο νέο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα.» Στο *Ιστορίες επί χάρτου. Μορφές και θέματα της Αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, επιμ. Ε. Κουντούρη και Σ. Μασουρίδη, 74-79. Αθήνα: Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων.

_____. Υπό έκδοση. «Η προστασία των μεσαιωνικών μνημείων στο νέο ελληνικό κράτος τον 19ο αι. "ἐξ ἀφορμῆς ἀπόπειρας κατοίκων Μισθρᾶ πρὸς κακοποίησιν Γάλλου G. Millet καί περί ἐκδικάσεως τῆς κατ' αὐτῶν δίκης/1895".» Στο *«Περὶ τῶν Ἀρχαιοτήτων ἰδίως». Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα μέσα από τις πηγές του Αρχείου των Υπηρεσιών των Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2014, Πρακτικά*. Αθήνα: ΥΠΠΟ – ΔΔΕΑΜ.

Πετράκος, Β.Χ. 1982. *Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.

Ἑταιρείας Π. Καββαδία καὶ ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῇ γενικῇ συνελεύσει τῶν ἑταίρων τῇ 27 Ἰανουαρίου 1908», *ΠΑΕ* 1907, 66-69. Ἀδαμαντίου 1907.

_____. 2013. *Πρόχειρον Ἀρχαιολογικὸν 1828 – 2012, Μέρος ΙΙ, Θεματολογικό.* Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Σίνος, Σ., επιμ. 2009α. *Τα Μνημεία του Μυστρά, Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων – Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

_____. 2009β. «Οι Αναστηλωτικές Εργασίες στον Μυστρά.» Στο Σίνος 2009α, 23-26.

Σταυριανοπούλου, Σ. «Περιηγητές στον Μυστρά.» Στο Σίνος 2009α, 45-54.

Τσαούσης, Δ.Γ., επιμ. 1983. *Ἑλληνισμός – Ἑλληνικότητα, Ἰδεολογικοί καί Βιωματικοί Ἄξονες τῆς Νεοελληνικῆς Κοινωνίας*. Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας.

Φραγκούλας, Ἰ. 1958-59. «Συμβολή εἰς τήν Ἱστορίαν τῶν λογίων τῆς Σκιάθου.» *Ἑλληνικά* 16:95.

Χαλκιά, Ε. 2006. «Η ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.» Στο Γκράτζιου και Λαζαρίδου 2006, 261-264.

Χατζιδάκης, Μ. 1956. *Μυστρᾶς: Ἱστορία – Μνημεῖα – Τέχνη*. Ἀθῆναι: Εκδόσεις Φ. & Χ. Παπαχρυσάνθου.

_____. 1987. *Μυστράς, Η Μεσαιωνική Πολιτεία και το Κάστρο. Πλήρης Οδηγός των Παλατιών, των Εκκλησιών και του Κάστρου.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Χλέπα, Ε.Α. 2011. *Τα Βυζαντινά Μνημεία στη Νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και Πρακτική των Αποκαταστάσεων 1833 – 1939.* Αθήνα: Καπόν.

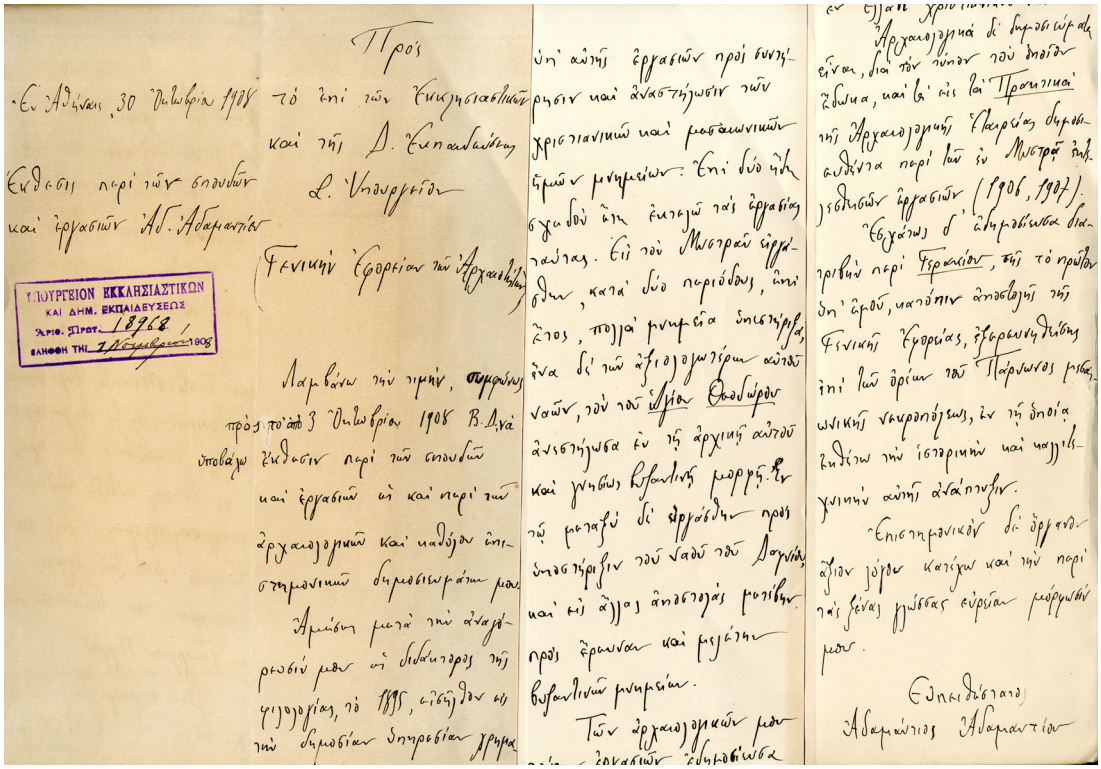

Εικ. 1. «Ἔκθεσις περὶ τῶν σπουδῶν καὶ ἐργασιῶν Ἀδ. Ἀδαμαντίου» (αρ. πρωτ. διεκπ. 18968/30-10-1908). Έκθεση (συνοπτικό βιογραφικό) του Αδαμάντιου Αδαμαντίου, την οποία αποστέλλει «Πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον (Γενικὴν Ἐφορείαν τῶν Ἀρχαιοτήτων) (ΥΠΠΟΑ/ΔΔΕΑΜ, Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων).

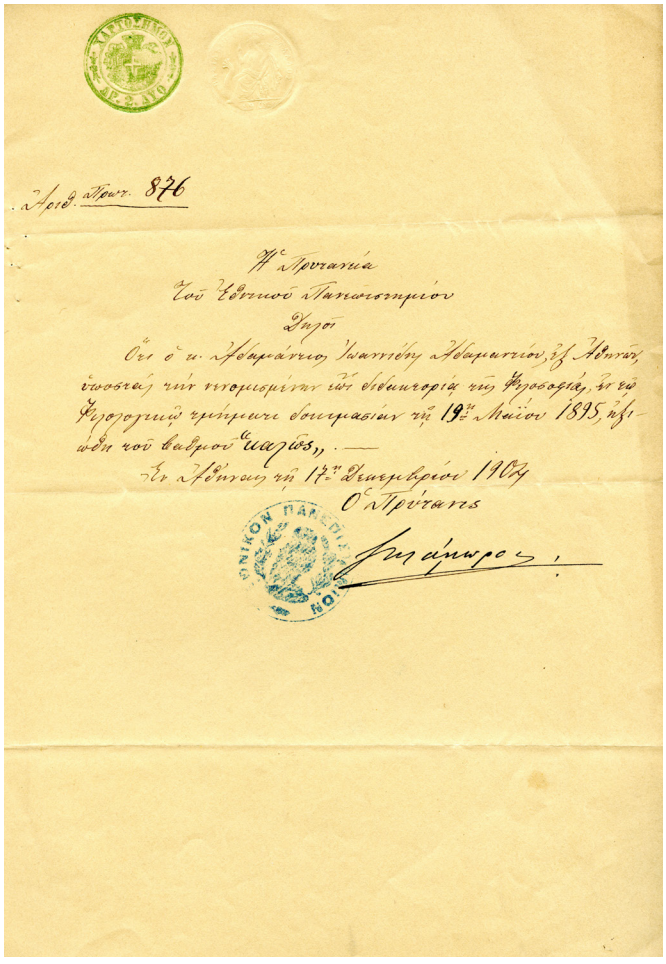

Εικ. 2. Βεβαίωση της Πρυτανείας του Εθνικού Πανεπιστημίου (αρ. πρωτ. 876 /17-12-1904) με την οποία δηλούται ότι ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου αναγορεύτηκε σε διδάκτορα της Φιλοσοφίας, με την υπογραφή του Πρυτάνεως Σπ. Λάμπρου (ΥΠΠΟΑ/ΔΔΕΑΜ, Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων).

Εικ. 3. Κάρτα του Αδαμάντιου Αδαμαντίου, Καθηγητή Πανεπιστημίου, με την πολιτική ιδιότητά του ως Υποψηφίου Βουλευτή του Κόμματος Ενώσεως Βασιλοφρόνων (Αρχείο Στυλιανού Κορρέ).

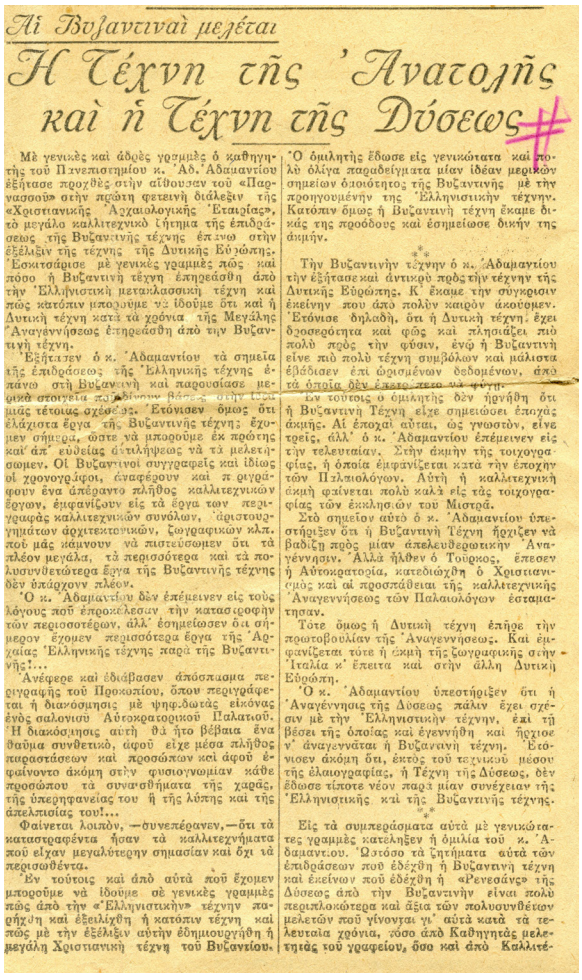

Αἱ Βυζαντιναὶ μελέται

Ἡ Τέχνη τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ Τέχνη τῆς Δύσεως

Μὲ γενικὲς καὶ ἀδρὲς γραμμὲς ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Ἀδ. Ἀδαμαντίου ἐξήτασε προχθὲς στὴν αἴθουσαν τοῦ «Παρνασσοῦ» στὴν πρώτη φετεινὴ διάλεξιν τῆς «Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας», τὸ μεγάλο καλλιτεχνικὸ ζήτημα τῆς ἐπιδράσεως τῆς Βυζαντινῆς τέχνης ἐπάνω στὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Ἐσκιτσάρισε μὲ γενικὲς γραμμὲς πῶς καὶ πόσο ἡ Βυζαντινὴ τέχνη ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ μεταπλασσικὴ τέχνη καὶ πῶς κατόπιν μποροῦμε νὰ ἰδοῦμε ὅτι καὶ ἡ Δυτικὴ τέχνη κατὰ τὰ χρόνια τῆς Μεγάλης Ἀναγεννήσεως ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ τέχνη.

Ἐξήτασεν ὁ κ. Ἀδαμαντίου τὰ σημεῖα τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης ἐπάνω στὴ Βυζαντινὴ καὶ παρουσίασε μερικὰ ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα [illegible] τέτοιας σχέσεως. Ἐτόνισεν ὅμως ὅτι μᾶς τέτοιες σχέσεις τὰ ἐλάχιστα ἔργα τῆς Βυζαντινῆς τέχνης ἔχουμεν σήμερα, ὥστε νὰ μποροῦμε ἐκ πρώτης καὶ ἀπ' εὐθείας ἀντιλήψεως νὰ τὰ μελετήσωμεν. Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς καὶ ἰδίως οἱ χρονογράφοι, ἀναφέρουν καὶ περιγράφουν ἕνα ἀπέραντο πλῆθος καλλιτεχνικῶν ἔργων, ἐμφανίζουν εἰς τὰ ἔργα των περιγραφὰς καλλιτεχνικῶν συνόλων, ἀριστουργημάτων ἀρχιτεκτονικῶν, ζωγραφικῶν κλπ. ποὺ μᾶς κάμνουν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὰ πλέον μεγάλα, τὰ περισσότερα καὶ τὰ πολυσυνθετώτερα ἔργα τῆς Βυζαντινῆς τέχνης δὲν ὑπάρχουν πλέον.

Ὁ κ. Ἀδαμαντίου δὲν ἐπέμεινεν εἰς τοὺς λόγους ποὺ ἐπροκάλεσαν τὴν καταστροφὴν τῶν περισσοτέρων, ἀλλ' ἐσημείωσεν ὅτι σήμερον ἔχομεν περισσότερα ἔργα τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης παρὰ τῆς Βυζαντινῆς!...

Ἀνέφερε καὶ ἐδιάβασεν ἀπόσπασμα περιγραφῆς τοῦ Προκοπίου, ὅπου περιγράφεται ἡ διακόσμησις μὲ ψηφιδωτὰς εἰκόνας ἑνὸς σαλονιοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Παλατιοῦ. Ἡ διακόσμησις αὐτὴ θὰ ἦτο βέβαια ἕνα θαῦμα συνθετικό, ἀφοῦ εἶχε μέσα πλῆθος παραστάσεων καὶ προσώπων καὶ ἀφοῦ ἐφαίνοντο ἀκόμη στὴν φυσιογνωμίαν κάθε προσώπου τὰ συναισθήματα τῆς χαρᾶς, τῆς ὑπερηφανείας του ἢ τῆς λύπης καὶ τῆς ἀπελπισίας του!...

Φαίνεται λοιπόν, —συνεπέρανεν,—ὅτι τὰ κατασταφέντα ἦσαν τὰ καλλιτεχνήματα ποὺ εἶχαν μεγαλύτερην σημασίαν καὶ ὄχι τὰ περισωθέντα.

Ἐν τούτοις καὶ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἔχομεν μποροῦμε νὰ ἰδοῦμε σὲ γενικὲς γραμμὲς πῶς ἀπὸ τὴν «Ἑλληνιστικὴν» τέχνην παρῆχθη καὶ ἐξειλίχθη ἡ κατόπιν τέχνη καὶ πῶς μὲ τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν δημιουργήθη ἡ μεγάλη Χριστιανικὴ τέχνη τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ ὁμιλητὴς ἔδωσε εἰς γενικώτατα καὶ πολὺ ὀλίγα παραδείγματα μίαν ἰδέαν μερικῶν σημείων ὁμοιότητος τῆς Βυζαντινῆς μὲ τὴν προηγουμένην της Ἑλληνιστικὴν τέχνην. Κατόπιν ὅμως ἡ Βυζαντινὴ τέχνη ἔκαμε δικάς της προόδους καὶ ἐσημείωσε δικήν της ἀκμήν.

***

Τὴν Βυζαντινὴν τέχνην ὁ κ. Ἀδαμαντίου τὴν ἐξήτασε καὶ ἀντικρὺ πρὸς τὴν τέχνην τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Κ' ἔκαμε τὴν σύγκρισιν ἐκείνην ποὺ ἀπὸ πολὺν καιρὸν ἀκούομεν. Ἐτόνισε δηλαδή, ὅτι ἡ Δυτικὴ τέχνη ἔχει δροσερότητα καὶ φῶς καὶ πλησιάζει πιὸ πολὺ πρὸς τὴν φύσιν, ἐνῶ ἡ Βυζαντινὴ εἶνε πιὸ πολὺ τέχνη συμβόλων καὶ μάλιστα ἐβάδισεν ἐπὶ ὡρισμένων δεδομένων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἔκαμε [illegible] ἐν τούτοις ὁ ὁμιλητὴς δὲν ἠρνήθη ὅτι ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη εἶχε σημειώσει ἐπιτυχίας ἀκμῆς. Αἱ ἐποχαὶ αὐταί, ὡς γνωστόν, εἶνε τρεῖς, ἀλλ' ὁ κ. Ἀδαμαντίου ἐπέμεινεν εἰς τὴν τελευταίαν. Στὴν ἀκμὴν τῆς τοιχογραφίας, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων. Αὐτὴ ἡ καλλιτεχνικὴ ἀκμὴ φαίνεται πολὺ καλὰ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Μιστρᾶ.

Στὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ κ. Ἀδαμαντίου ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη ἤρχιζεν νὰ βαδίζῃ πρὸς μίαν ἀπελευθερωτικὴν Ἀναγέννησιν. Ἀλλὰ ἦλθεν ὁ Τοῦρκος, ἔπεσεν ἡ Αὐτοκρατορία, κατεδιώχθη ὁ Χριστιανισμὸς καὶ αἱ προσπάθειαι τῆς καλλιτεχνικῆς Ἀναγεννήσεως τῶν Παλαιολόγων ἐσταμάτησαν.

Τότε ὅμως ἡ Δυτικὴ τέχνη ἐπῆρε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς Ἀναγεννήσεως. Καὶ ἐμφανίζεται τότε ἡ ἀκμὴ τῆς ζωγραφικῆς στὴν Ἰταλία κ' ἔπειτα καὶ στὴν ἄλλη Δυτικὴ Εὐρώπη.

Ὁ κ. Ἀδαμαντίου ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Δύσεως πάλιν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν Ἑλληνιστικὴν τέχνην, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας καὶ ἐγεννήθη καὶ ἤρχισε ν' ἀναγεννᾶται ἡ Βυζαντινὴ τέχνη. Ἐτόνισεν ἀκόμη ὅτι, ἐκτὸς τοῦ τεχνικοῦ μέσου τῆς ἐλαιογραφίας, ἡ Τέχνη τῆς Δύσεως, δὲν ἔδωσε τίποτε νέον παρὰ μίαν συνέχειαν τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης.

***

Εἰς τὰ συμπεράσματα αὐτὰ μὲ γενικώτατες γραμμὲς κατέληξεν ἡ ὁμιλία τοῦ κ. Ἀδαμαντίου. Ὡστόσο τὰ ζητήματα αὐτὰ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ἐδέχθη ἡ Βυζαντινὴ τέχνη καὶ ἐκείνων ποὺ ἐδέχθη ἡ «Ρενεσάνς» τῆς Δύσεως ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν εἶναι πολὺ περιπλοκώτερα καὶ ἄξια τῶν πολυσυνθέτων μελετῶν ποὺ γίνονται γι' αὐτὰ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, τόσο ἀπὸ Καθηγητὰς μελετητὰς τοῦ γραφείου, ὅσο καὶ ἀπὸ Καλλιτέ-

ΑΘΗΝΑΙ, ΕΤΟΣ Α'. ΑΡ. 157.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
9
ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1926
ΕΥΨΥΧΙΟΥ ΜΑΡΤ.

ΑΝΑΤΟΛΗ ΗΛΙΟΥ ΩΡΑ 6 Λ. Τ. ΔΥΣΙΣ Λ. 6.53

Ο ΚΑΙΡΟΣ

ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑ ΜΕΓΙΣΤΗ 23.8 ΕΛΑΧΙΣΤΗ 11.8 ΜΕΣΗ
ΥΓΡΑΣΙΑ ΟΛΗΓΗ. ΑΝΕΜΟΙ ΑΙΓΑΙΟΝ, ΙΟΝΙΟΝ ΝΟΤΙΟΔΤΤ.
ΜΕΤΡΙΟΙ -ΑΣΘ. ΘΑΛΑΣ. ΑΙΓΑΙΟΝ-ΙΟΝΙΟΝ ΓΑΛΗΝΙΑΙΑ.

ΒΑΡΟΜΕΤΡΟΝ: 745-ΒΡΟΧΕΡΟΣ

Εικ. 4. Εφημερίδα *Ἀθῆναι*, έτος Α', ἀρ. 157. Παρασκευή 9 Απριλίου 1926. Επιφυλλίδες – Δημοσιεύσεις Αδαμάντιου Αδαμαντίου για τον ημερήσιο Τύπο της εποχής: «Αἱ Βυζαντιναὶ Μελέται». «Ἡ Τέχνη τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ Τέχνη τῆς Δύσεως» (Αρχείο Στυλιανού Κορρέ).

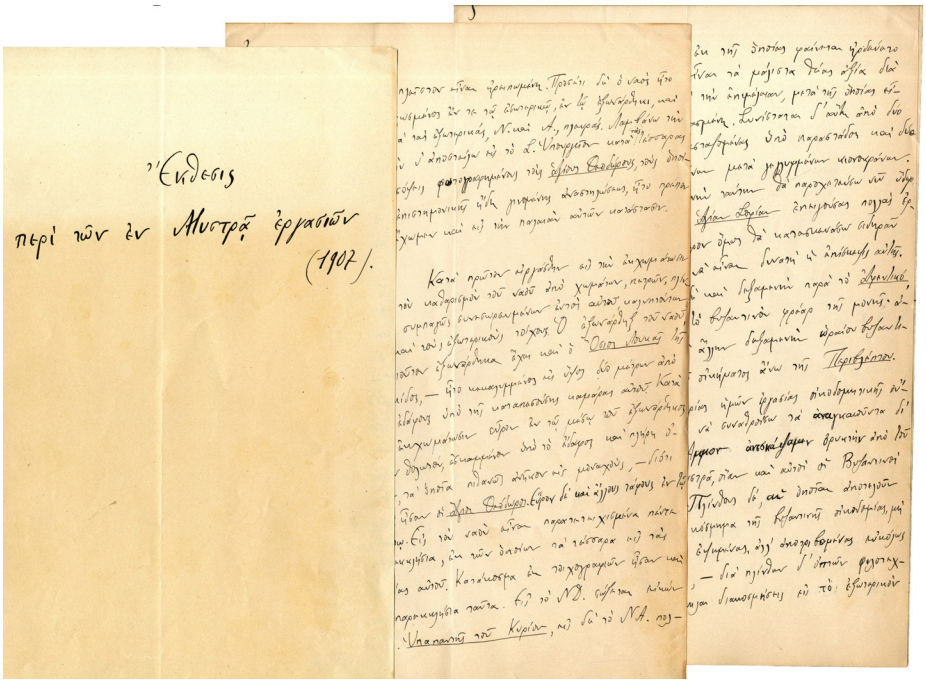
Ἔκθεσις
περὶ τῶν ἐν Μυστρᾷ ἐργασιῶν
(1907).

Εικ. 5. «Ἔκθεσις Ἀδαμαντίου περὶ τῶν ἐν Μυστρᾷ ἐκτελουμένων ἐργασιῶν 1907/24-3-1907 - Ἐργασίαι ὑποστηρίξεως τῶν μνημείων». Έκθεση την οποία αποστέλλει ο Αδαμαντίου «Πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον (Γενικὴν Ἐφορείαν τῶν Ἀρχαιοτήτων) (ΥΠΠΟΑ/ΔΔΕΑΜ, Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων).

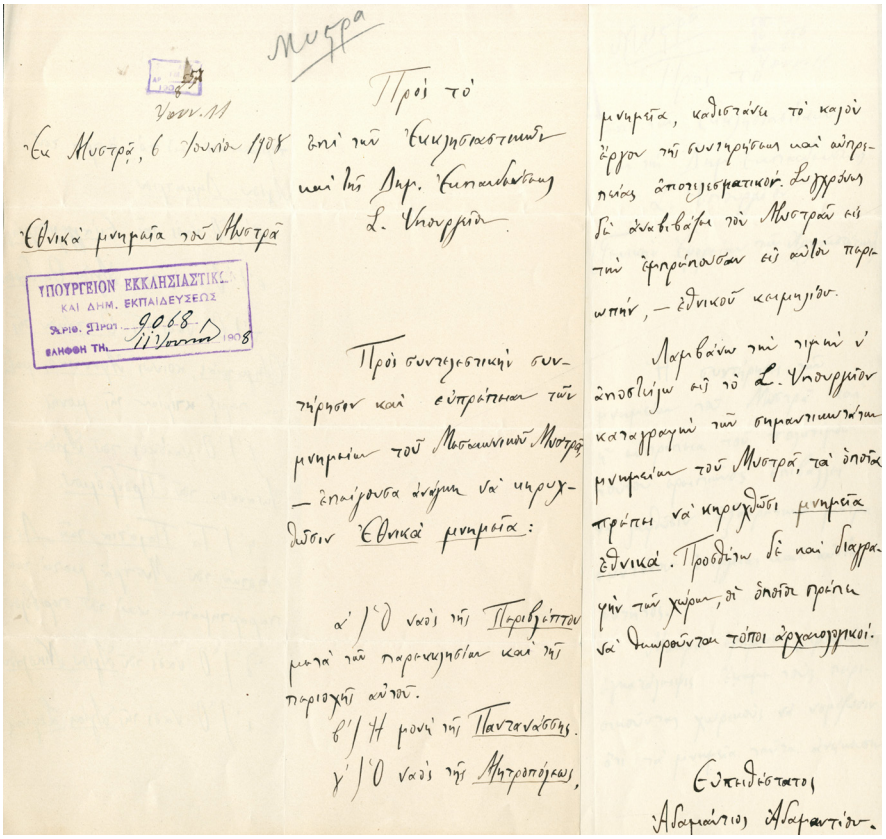
Μυστρᾶ
Ἐν Μυστρᾷ, 6 Ἰουνίου 1908
Πρὸς τὸ
Ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν
καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως
Ἐθνικὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ
Ὑ. Ὑπουργεῖον.
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΔΗΜ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 9068
ΕΛΗΦΘΗ ΤΗ 1908
Πρὸς συντελεστικὴν συντήρησιν καὶ εὐπρέπειαν τῶν μνημείων τοῦ Μεσαιωνικοῦ Μυστρᾶ — ἐπαίρουσα ἀνάγκη νὰ κηρυχθῶσιν Ἐθνικὰ μνημεῖα:
α'/Ὁ ναὸς τῆς Περιβλέπτου μετὰ τῶν παρεκκλησίων καὶ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ.
β'/Ἡ μονὴ τῆς Παντανάσσης.
γ'/Ὁ ναὸς τῆς Μητροπόλεως,
μνημεῖα, καθιστάντα τὸ καθ' ὅλον ἔργον τῆς συντηρήσεως καὶ αἰωρησίας ἀποτελεσματικόν. Συγχρόνως δὲ ἀνακηρύσσει τὸν Μυστρᾶν εἰς τὴν ἐξαιρέτουσαν εἰς αὐτὸν πορείαν, — ἐθνικοῦ καμηγύρου.
Λαμβάνω τὴν τιμὴν ν' ἀποδείξω εἰς τὸ Ὑ. Ὑπουργεῖον καταγραφὴν τῶν σημαντικωτέρων μνημείων τοῦ Μυστρᾶ, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ κηρυχθῶσι μνημεῖα ἐθνικά. Προσθέτω δὲ καὶ διαγραμμὴν τῶν χώρων, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ θεωρῶνται τόποι ἀρχαιολογικοί.
Εὐπειθέστατος
Ἀδαμαντίου Ἀδαμαντίου.

Εικ. 6. Αναφορά Αδαμαντίου προς το επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Σεβαστόν Υπουργείον (αρ. πρωτ. 9068/6-6-1908) «Πρὸς συντελεστικὴν συντήρησιν καὶ εὐπρέπειαν τῶν μνημείων τοῦ Μεσαιωνικοῦ Μυστρᾶ - ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ κηρυχθῶσιν Ἐθνικὰ μνημεῖα» (ΥΠΠΟΑ/ΔΔΕΑΜ, Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων).

ΑΠΟ ΤΑ ΑΘΑΝΑΤΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

ΑΙ ΩΡΑΙΟΤΑΤΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ
Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΙΣ, Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΩΝ

Η ΣΠΑΝΙΟΤΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ.-ΠΟΙΟΙ ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΗΣ.-ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ.-Η ΠΟΜΠΗΙΑΝΗ ΕΠΟΧΗ.-Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑΝ ΣΠΑΡΤΗΝ.-ΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΤΟΥ κ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ.-Ο ΝΕΚΡΙΚΟΣ ΘΑΛΑΜΟΣ ΜΕ ΤΑΣ ΕΙΚΟΝΑΣ.-ΕΙΝΕ "ΝΩΠΟΓΡΑΦΙΑΙ,,

ΤΙ ΛΕΓΕΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΘΕΣΙΝ ΤΟΥ Ο κ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ

Μία τοιχογραφία της ἑλληνορωμαϊκῆς περιόδου, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν καὶ αἱ ἐσχάτως ἀνακαλυφθεῖσαι ἀπὸ τὸν κ. Ἀδαμαντίου, τῶν ἀποίων διατηροῦνται ἐπὶ τοίχου μόνον τὰ κάτω μέρη τῶν ποδῶν.

ΔΙΑ ΤΑΣ ΚΥΡΙΑΣ

ΕΚΘΕΣΙΣ μοντέλων (φορεμάτων) των μεγαλειτέρων Οίκων από 1000 δρ. και άνω

ποικιλία ΕΙΣ ΤΟΥΑΛ – ΦΑΣΟΝ ἐξαιρετικῶς μικρά

ΕΔΔΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΔΙΟΣΚΟΥΡΩΝ 3 (Πλ. Βάθης)

Εικ. 7. Άρθρο με τίτλο «Ἡ Ἀνακάλυψις, Ἡ Περιγραφὴ καὶ ἡ Ἀξία τῶν Ὡραιοτάτων Τοιχογραφιῶν τῆς Σπάρτης» δημοσιευμένο στον ημερήσιο Τύπο της εποχής. Πρόκειται για την ανακάλυψη τοιχογραφίας (ελληνορωμαϊκής περιόδου) από τον Αδαμάντιο Αδαμαντίου κατά την διάρκεια ανασκαφών με χρήματα της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Σπάρτη (Αρχείο Στυλιανού Κορρέ).

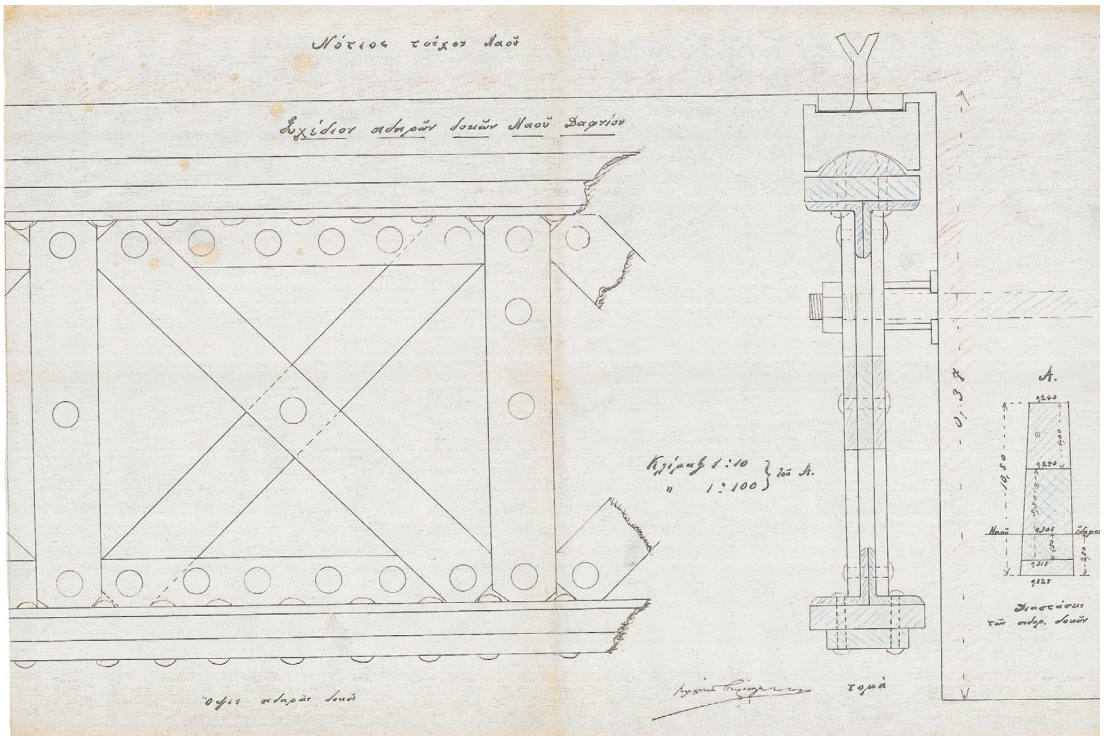

Εικ. 8. «Ἔκθεσις Περὶ ὑποστηρίξεως τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνίου/1907». Σχέδιο στήριξης σιδηρών δοκών ναού Δαφνίου – Νότιος τοίχος του ναού. Το Σχέδιο συνοδεύει την έκθεση του Αδαμαντίου προς το επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Σεβαστόν Υπουργείον (ΥΠΠΟΑ/ΔΔΕΑΜ, Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων).

Ο Γεώργιος Σωτηριάδης και ο θολωτός τάφος στον Αρνό Μαραθώνα

Στέλλα Π. Ραυτοπούλου

SUMMARY: GEORGE SOTERIADIS AND THE THOLOS TOMB AT ARNOS IN MARATHON

This paper examines the circumstances of the investigation of the Mycenaean tholos tomb at Arnos, in Marathon, by George Soteriadis. It discusses both the practical and the archaeological dimensions of Soteriadis' work, and assesses his contributions to the archaeological investigations of the late nineteenth and early twentieth century.

Η πρώτη ανασκαφή που πήρα μέρος ήταν (όχι τυχαία) στην Βοϊδοκοιλιά. Ο ανασκαφικός τομέας μου ήταν ούτε βόρεια, ούτε δυτικά, ούτε καν βορειοδυτικά, παρά Β-ΒΔ του περιβόλου του τύμβου του θολωτού τάφου του Θρασυμήδους, όπου βρέθηκε ένα τμήμα του ΠΕ οικισμού – με ένα ωραίο, επιτοίχιο μάλλον ντουλάπι κάτω από πολλά μπάζα που σκάφτηκαν στρωματογραφικά, μπάζα του Κορρέ, μπάζα του Μαρινάτου, μπάζα των αρχαιοκαπήλων που είχαν διαλύσει τον ΜΕ πορτοκαλί πίθο 13[1]. Από την Βοϊδοκοιλιά πήγαμε εκείνο το καλοκαίρι ή τα επόμενα και σε πολλές άλλες θέσεις της Μεσσηνίας, είδαμε μικρούς και μεγάλους θολωτούς και πολλούς άλλους τάφους, καθαρίσαμε το αψιδωτό στα Παπούλια και συνεχίζουμε ακόμη να συζητάμε αν ήταν θολωτός ο τάφος του Βαγενά – δεν ήταν επιμένω και σήμερα. Η διασπορά των κτιστών θολωτών στη Μεσσηνία μάς εξοικείωσε με ένα αρχιτεκτονικό τύπο με ιδιαίτερα οικοδομικά και στατικά χαρακτηριστικά, τόσο που νιώθαμε ότι ήταν ένας κοινός τύπος μνημείου, εντύπωση που διαψεύστηκε όχι μόνο από την αδιάφορη βιβλιογραφική έρευνα όσο από την υπηρεσιακή πραγματικότητα στη Λακωνία και την Αττική[2].

Για τη μυκηναϊκή Αττική έχουν γράψει πολλοί σαφώς ειδικότεροι και σοφότεροι από μένα[3], αλλά τα ερωτήματα παραμένουν. Μια ακρόπολη (η Ακρόπολη), ένα ανάκτορο, λίγα οχυρά και λιγότεροι οικισμοί αλλά πολλοί τάφοι, μεγάλα νεκροταφεία θαλαμωτών, τέσσερις μόνο κτιστοί θολωτοί – ο ένας μάλιστα περίεργος[4]. Από την άλλη η πεδιάδα του Μαραθώνα καλύ-

1 Κορρές 1979, 153 («ποὺ εἶχαν καταπέσει ἔκ τινος ρυμοῦ») και πίν. 111β και 113δ-ε.

2 Κάποια στιγμή είχα αποφασίσει να συντάξω το κείμενο για τον τιμητικό τόμο του Καθηγητή στα αγγλικά, μια γλώσσα που μια χαρά εξελίχθηκε και διαδόθηκε άτονη, μια χαρά τη διαβάζουν οι φορείς της παρά την απουσία τόνων, μια χαρά συνεννοούνται αγγλόφωνοι και αγγλομαθείς στα πέρατα της γης χωρίς παρατονισμούς. Ωστόσο αξίζει μια καλύτερη ανάλυση η γλαφυρή συντηρητική δημοτική γλώσσα του Γ. Σωτηριάδη, του μεταφραστή της *Ὀρέστειας* που ανέβηκε με βασιλική χρηματοδότηση στο Βασιλικό (τότε) Θέατρο το Νοέμβριο του 1903 και προκάλεσε αιματηρά έκτροπα, επέλαση του ιππικού και φοιτητική εξέγερση: Σιδέρης 1961.

3 Privitera 2013. Ανδρίκου 2015. Papadimitriou και Cosmopoulos 2020. Andrikou 2020, 7-9 για τα πιο πρόσφατα ευρήματα.

4 Τάφος Θορικού, πρβλ. Servais και Servais-Soyez 1984. Ο τάφος θεωρείται μεταβατικού τύπου, αλλά αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο όσοι έμπαιναν στον θάλαμο θα διαπίστωναν τη διαφορά στην κατασκευή, καθώς εξωτερικά φαινόταν ένας κανονικός κωνικός τύμβος.

πτεται από τη φήμη του τόπου και την αίγλη της ιστορίας, αλλά τελικά η προϊστορική της φάση είναι καλύτερα τεκμηριωμένη από τις ανασκαφικές έρευνες.

Ο θολωτός τάφος του Αρνού (εικ. 1) ήταν γνωστός στην περιοχή του Μαραθώνα και ο Σωτηριάδης, που επισκέφθηκε τη θέση πρώτη φορά το 1926, επισημαίνει την αποτύπωση ενός μεγάλου ημικυκλικού τοίχου ή ίσως αναχώματος στο σημείο αυτό ήδη το 1881. Η κατασκευή όμως δεν θεωρήθηκε αρχαία – σημειώνεται με μαύρο και όχι κόκκινο χρώμα στην αποτύπωση «τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Πρωσσικοῦ Ἐπιτελείου»[5], αλλά δεν ερμηνεύεται εύκολα ως κατασκευή του 19ου αιώνα ή κάποιο φυσικό ανάχωμα. Ίσως να πρόκειται για μέρος του τύμβου αυτού καθ' αυτού, αφού άνοιξε το πάνω μέρος του θαλάμου και δημιουργήθηκε κρατήρας, ίσως να σωζόταν και περιμετρικός περίβολος του τύμβου, ένας «θριγκός».

Η ανασκαφή του θολωτού τάφου ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1933, όταν ο Σωτηριάδης ήταν ήδη 81 ετών. Κάλεσε μάλιστα επί τόπου πολλούς άλλους αρχαιολόγους, ιδιαίτερα αλλοδαπούς:

> «τῆς ἐργασίας μου ἐν γένει ἐν Μαραθῶνι γνῶσιν ἔλαβον ἐξ αὐτοψίας ἕνεκα τῆς περὶ πολλὰ ἰδιορρυθμίας τοῦ ἐν Μαραθῶνι Μυκην. θολωτοῦ τάφου (ἀκριβέστερον κυψελοειδοῦς) – ὅστις εὐτυχῶς διέλαθε τὴν προσοχὴν τῆς ὀργανωμένης πλειάδος τῶν σημερινῶν ἀπὸ πολλοῦ τὴν χώραν λυμαινομένων ἀρχαιοθηρῶν, δὲν ἐπιστεύθη δὲ οὐδ' ὑπ' ἐμοῦ ἐν ἀρχῇ ὅτι ὑπ' αὐτῆς τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος ἀσύλητος καὶ τελείως μάλιστα ἄθικτος ἤθελε παραδοθῇ μέχρις ἡμῶν – εἰς ἐμὲ πολὺ εὐχάριστον ἦτο ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέρους ἀρχαιολόγους νὰ καταστήσω μάρτυρας πασῶν τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἐργασίας μου ἐν τῷ Μυκηναϊκῷ τούτῳ τάφῳ...»[6].

Ο Σωτηριάδης συνδύασε τοπογραφικά τον θολωτό –βασιλικό– τάφο με την οχύρωση στο Αγριελίκι και πιθανόν δεν είχε άδικο. Ο εντοπισμός ενός μεγάλου μνημειακού τάφου στην πεδιάδα του Μαραθώνα θέτει αυτόματα ερωτήματα τόσο για την ύπαρξη, την τυπολογία και τον χαρακτήρα άλλων τάφων της ίδιας εποχής (που δεν έχουν βρεθεί), όσο για τον οικισμό και, βέβαια, για την ύπαρξη ανακτορικού κέντρου στην ευρύτερη περιοχή – ερωτήματα που παραμένουν όλα αναπάντητα[7]. Παράλληλα –και επειδή δεν μπορεί να αποτελεί έργο ντόπιων τεχνιτών– ανακινεί και όλα τα ζητήματα σχεδιασμού, κατασκευής και διάδοσης αυτού του τύπου μνημείων[8].

Ο Σωτηριάδης θεωρούσε τον τάφο ασύλητο, κυρίως διότι βρήκε ένα επίπεδο παχύ στρώμα, «ἀναμίκτου μὲ πολλὰ ὀστᾶ βοῶν, αἰγοπροβάτων καὶ πτηνῶν ἀκόμη»[9]. Η περιγραφή αυτή δεν παραπέμπει σε ορίζοντα χρήσης του τάφου, παρά μάλλον σε απλή επίχωση πλημμύρας μετά την εγκατάλειψή του, πιθανόν και την καταστροφή της κορυφής του θαλάμου. Ωστόσο η εικόνα που μεταφέρει ο Σωτηριάδης, όπως και η σημερινή κατάσταση δεν οδηγούν σε παραβίαση: οι «μεγαλόλιθοι» μάλλον χρησιμοποιηθήκαν για το γέμισμα του ορύγματος, οι πλάκες των κιβωτιόσχημων τάφων παραμένουν στη θέση τους, και τέλος επειδή ο δρόμος αυτός καθ' αυτός εντοπίστηκε μόλις το 1958, η μόνη πιθανότητα παραβίασης είναι εκείνη του ορύγματος που έσκαψε και ο ίδιος ο Σωτηριάδης στην αρχή του δρόμου, στα ανατολικά του στομίου. Η απουσία σκελετικού υλικού μπορεί να αποδοθεί στις περιβαλλοντικές συνθήκες, αλλά η πλήρης απουσία κτερισμάτων, εκτός από ένα μοναδικό χρυσό κύπελλο είναι αξιοσημείωτη,

---

5 Σωτηριάδης 1934β, 1062. Curtius 1881, φύλλο XIX, Marathon.

6 Σωτηριάδης 1935, 84-85 σημ 1.

7 Πρβλ. Papadimitriou και Cosmopoulos 2020. Η ύπαρξη πολιτικής οργάνωσης ανώτερης του «chiefdom», μιάς «ηγεμονίας», ενισχύεται από την ύπαρξη μεγάλου τεχνικού έργου στη θέση Σεφέρια, πιθανόν για την ανάσχεση του ποταμού Χάραδρου στην αρχή της πεδιάδας: *ΑΔ* 56-59Β (2001-04), 387, εικ. 117 (Μ. Οικονομάκου).

8 Η βιβλιογραφία για το θέμα αυτό είναι μεγάλη και ενδιαφέρουσα: ας σημειώσουμε κυρίως τα κατασκευαστικά θέματα: Palyvou 2009, ενώ για την εξέλιξη εθίμων και μνημείων βλ. Boyd 2015, με κάθε βέβαια επιφύλαξη για τις τοπικές διαφοροποιήσεις.

9 Σωτηριάδης 1933, 36.

και δικαιολογεί την έκρηξη του Σωτηριάδη που κατηγόρησε τους εργάτες της ανασκαφής για αρχαιοκαπηλεία. Αναφέρεται χαρακτηριστικά στον Χρίστο Δημαντώνη, «ἀρχαιοθήρα τὸ ἐπάγγελμα ὡς πολλοὶ συγχωρῖται του» τον οποίον

> «διέφθειρεν ὅμως ἔπειτα ἡ λάμψις τοῦ χρυσοῦ κυπέλλου τοῦ Μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου διὸ καὶ ὁρμητικὸς μετ' ἄλλων ὡς ἔγραψεν ἡ ἀστυνομία ἐπέπεσεν ἐν ἀπουσίᾳ μου κατὰ τοῦ δευτέρου τάφου τοῦ αὐτοῦ Μυκηναϊκοῦ βασιλικοῦ νεκρικοῦ ἐνδιαιτήματος, ὃν ἐγὼ ἐκ λόγων τινῶν εἶχα προϋποθέση καὶ εἰς τοὺς περὶ ἐμὲ δυστυχῶς προείπη, ὡς ὑπάρχοντα, χωρὶς εὐθὺς τὰς ἡμέρας ἐκείνας νὰ δυνηθῶ καὶ νὰ τὸν ἀνασκάψω. Ἀσύλητον ὅμως κατόπιν εὗρον καὶ αὐτόν, μὲ φανερὰ μόνον τὰ σημεῖα ὅτι τὴν σύλησίν του οἱ ἐν τῇ ἀπουσίᾳ μου κατελθόντες εἰς τὴν κυψέλην τυμβωρύχοι ἀπεπειράθησαν μέν, ματαίως ὅμως. (Μετ' ἐμοῦ κατῆλθον εἰς τὴν κυψέλην καὶ αὐτόπται ἔγιναν τῆς κακοποιοῦ δράσεως τῶν Μαραθωνιτῶν κλεπτῶν ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος Μαραθῶνος καὶ ὁ διδάσκαλος τοῦ σχολείου της)»[10].

Ο Σωτηριάδης διαμαρτύρεται συχνά για τα «σφόδρα περιωρισμένα μέσα», τη «δαπανηρὰ διὰ τὰ μικρὰ μέσα μου ἐργασία τῆς τελείας ἐκχωματώσεως τῆς κυψέλης»[11] και αναφέρεται στο γεγονός ότι διέκοψε την ανασκαφή «τὴν 16 Αὐγούστου τοῦ 1934 ἕνεκα ἀχρηματίας»[12]. Κατά τα φαινόμενα χρηματοδοτούσε τις έρευνες στον Μαραθώνα και εξ ιδίων, και αναφέρει τόσο την υπόσχεση του Κοινοτάρχη Μαραθώνα για επιχορήγηση 10.000 δραχμών (που δεν τελεσφόρησε) όσο και τη συμβολή του τότε Προέδρου της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αντώνη Μπενάκη. Δεν φαίνεται ωστόσο αν η χρηματοδότηση έγινε διά της Αρχαιολογικής Εταιρείας ή με προσωπική συνεισφορά του Προέδρου. Σε κάθε περίπτωση στον ετήσιο Απολογισμό Εσόδων και Εξόδων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ως έξοδα για την ανασκαφή Μαραθώνος του έτους 1934 αναγράφονται 8.000 δραχμές, το 1935 12.000 δραχμές, ενώ το 1936 10.000 δραχμές, ποσά που είναι μάλλον και ο μέσος όρος των κατ' έτος επιχορηγήσεων ανασκαφών[13].

Τα σχέδια του τάφου του Αρνού, όπως και άλλα του Μαραθώνα, έγιναν από ένα μηχανικό – αρχαιολόγο ονόματι Fernard Ghiol, άγνωστο από άλλη πηγή. Πρέπει να ήταν νέος, διότι στο τελικό σχέδιο του θολωτού που υπογράφει στις 10 Φεβρουαρίου 1936, ημέρα Δευτέρα, στα ελληνικά, ως «Φ.Γ. Γκιόλ», μαζί με κάποιον Γ.Ν. Τσιάντη, μνημονεύει και τον τόπο, το Κτυπητό, μια ειδυλλιακή παραποτάμια περιοχή στις Κουκουβάουνες (σήμερα Μεταμόρφωση), όπου είναι πιθανό να κατοικούσαν, αλλά πιθανότερο είναι να ήταν τακτικοί θαμώνες σε ένα από τα εξοχικά κέντρα της εποχής[14]. Στο σχέδιο αυτό, το οποίο μάλιστα συνδυάζει τομή, κάτοψη και όψεις, αποτυπώνεται σαφέστερα η πρόσοψη του στομίου, όπου δεν εμφανίζεται ακριβώς τριγωνικό το ανακουφιστικό άνοιγμα, στοιχείο που μάς επιτρέπει να εκφράσουμε την υποψία ότι ίσως είχε επιδιωχθεί μια άλλη διαμόρφωση, αντίστοιχη με εκείνη του θολωτού στο Μενίδι. Βέβαια, η εικόνα στο ελεύθερο σχέδιο του ιδίου όπου απεικονίζεται «τὸ μέτωπο της εἰσόδου» αποτυπώνει συμμετρικότερη διαμόρφωση[15].

Αναλυτικότερη διαπραγμάτευση σχετικά με τον θολωτό τάφο του Αρνού παραμένει αυτή του Pelon, όπου και η περιγραφή είναι λεπτομερής, και σχολιάζονται σχέσεις και παράλληλα με τους άλλους γνωστούς θολωτούς[16]. Η χρονολόγηση του μνημείου έχει γίνει κυρίως με συγκριτικά στοιχεία, καθώς δεν βρέθηκαν κτερίσματα, ενώ η κεραμεική που συγκεντρώθηκε από

10 Σωτηριάδης 1935, 91.

11 Σωτηριάδης 1933, 38.

12 Σωτηριάδης 1935, 97.

13 Πρβλ. τον ετήσιο Απολογισμό εσόδων και εξόδων της Αρχαιολογικής Εταιρείας: *ΠΑΕ* 1934, 147· 1935, 231· 1936, 133.

14 Σωτηριάδης 1935, 105, εικ. 6α.

15 Σχέδιο στο Σωτηριάδης 1934β, 1065, εικ. 3. Το ανακουφιστικό τρίγωνο όπως υπάρχει σήμερα είναι αποτέλεσμα της αναστύλωσης του Ευστ. Στίκα, πρβλ. Στίκας 1958.

16 Pelon 1976, 228- 231, αρ. 31, πίν. 107 και 109, 1 και σποραδικά στο κείμενο.

την επίχωση, τόσο της ανασκαφής του 1933-34, όσο και του 1958 λανθάνει. Ο ίδιος ο Σωτηριάδης θεωρούσε τα «ἔγχρωμα θραύσματα» ως ύστατα μυκηναϊκά, αλλά ο Στίκας σημειώνει με βεβαιότητα ότι η κεραμεική που βρέθηκε κατά τις εργασίες του ανάγεται στο τέλος της ΥΕ ΙΙ. Λίγο μετά την ανασκαφή, το 1939, ο Frank Stubbings μελέτησε τα όστρακα που συγκέντρωσε ο Σωτηριάδης από το εσωτερικό του θαλάμου και το όρυγμα του στομίου, και τα χρονολόγησε στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙ[17], αν και αργότερα εξέφρασε την άποψη ότι θα μπορούσαν να είναι νεώτερα.

Σε κάθε περίπτωση από τις περιγραφές του Σωτηριάδη η κεραμεική που συγκέντρωσε προέρχεται από τα ανώτερα στρώματα της επίχωσης του θαλάμου και κατά συνέπεια δεν χρονολογεί την κατασκευή ή τη χρήση του.

Ο Σωτηριάδης κατά την ανασκαφή περιγράφει τους δύο κιβωτιόσχημους τάφους που εντόπισε κάτω από το δάπεδο του θαλάμου, συμμετρικά τοποθετημένους, και για τον λόγο αυτό μάλλον σύγχρονους μεταξύ τους. Αναφορικά με τον δεύτερο σχολιάζει ο Σωτηριάδης: «ὁ δεύτερος τῆς κυψέλης τάφος, ὁ τῆς βασιλίσσης ὡς ὑπέθεσα, ἡ ὁποία ἴσως συναπέθανε κατὰ τύχην μετὰ τοῦ βασιλέως, ἢ καὶ ἐσφαγιάσθη, ἢ καὶ ἡ ἰδία ἀπέσφαξεν ἑαυτὴν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀνδρός της»[18]. Πολύ αργότερα, κατά τις εργασίες στερέωσης και ανάδειξης του μνημείου που διενήργησαν ο Ιωάννης Παπαδημητρίου και ο Ευστάθιος Στίκας το 1958, εντοπίστηκε ο δρόμος, ο οποίος δεν είναι επενδεδυμένος παρά σε μικρό μήκος κοντά στο στόμιο και γι' αυτό ήταν δύσκολο να διαχωρισθεί μέσα στη επίχωση του τύμβου. Περίπου στο τέλος του βρέθηκε άλλο ένα στοιχείο, εξίσου εντυπωσιακό με το χρυσό κύπελλο, μια διπλή ταφή αλόγων. Η παρουσία των αλόγων, που δεν έχει πολλά παράλληλα στον μυκηναϊκό κόσμο, και παρά το γεγονός ότι δεν σώζονται στοιχεία ιπποσκευής ή τυχόν ταφικής άμαξας, θέτει το ζήτημα της παρουσίας τους κατά τις τελετές της κηδείας και την εκφορά του νεκρού, καθώς, αν κάποιο όχημα είχε τυχόν χρησιμοποιηθεί, θα κατέληγε στον χώρο μεταξύ των κιβωτιόσχημων τάφων[19].

Ο Σωτηριάδης ήταν πεζοπόρος και ορειβάτης, και από τα γραφόμενά του φαίνεται ότι περιήλθε όλη την περιοχή του Μαραθώνα, την οποία περιγράφει αναλυτικά, ασχολείται ιδιαίτερα με τις πηγές, τα ποτάμια και τα πηγάδια, παρακολουθεί τις καλλιέργειες και τους κατοίκους, καθώς «παντοῦ εἰς τόπους τούτους τὸ ἄροτρον καὶ ἡ σκαπάνη ἐξ ἑνὸς τοῦ καλλιεργητοῦ καὶ ἡ ἀξίνη τοῦ ὑλοτόμου ἀφ' ἑτέρου φέρουν εὐλογίαν εἶναι ἀληθὲς εἰς τὸν ὡραῖον τόπον, ἀλλὰ καὶ τελείαν καταστροφὴν εἰς τὰ ἀρχαῖα»[20]. Στις παρατηρήσεις αυτές (σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα) στηρίζονται και οι απόψεις του σχετικά με το πεδίο της Μάχης του Μαραθώνα, ένα θέμα με το οποίο παθιάστηκε και έγραψε όχι μόνο επιστημονικές εργασίες, αλλά φρόντισε και στην περίπτωση αυτή να σχολιάσει και σε εφημερίδες της εποχής. Οι απόψεις του βέβαια αναφορικά με τους κατοίκους είναι καταιγιστικές: «ἀρχαιοθήρας τὸ ἐπάγγελμα ὡς πολλοὶ συγχωρῖται του»[21] και «ἡ περὶ τῶν κυριολεκτικῶς βαρβαρικῶν τούτων πράξεων κακοβούλων καὶ βαναύσων ἀνθρώπων ἀναφορά μου»[22].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα λίγα ιδιόγραφα κείμενα του Σωτηριάδη που σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας[23], όπου καταγράφει τόσο τα γεγονότα της ανα-

17 Stubbings 1947, 39 και 72. Ο Pelon δεν μπόρεσε να εντοπίσει την κεραμεική αυτή, αλλά αναφέρεται σε σχόλιο του S. Hood ότι μετά την παρατήρηση στοιχείων της ΥΕ ΙΙΙΑ και ο Stubbings δεχόταν πρωιμότερη χρονολόγηση: Hood 1965. Πρβλ. Pelon 1976, 231.

18 Σωτηριάδης 1935, 92-93 σημ. 1.

19 Παρουσία ταφικών αμαξών καταγράφονται σε πολλές ταφές, κυρίως στη Θράκη και την Ιταλία (Ετρουρία). Για τις «θυσίες» αλόγων στην προϊστορική Ελλάδα και Κύπρο: Kosmetatou 1993. Ωστόσο τα ευρήματα ιπποειδών σε νεκροταφείο έχουν πλέον πολλαπλασιαστεί. Πρβλ. Pappi και Isaakidou 2015. Για τα θέματα σχετικά με την παρουσία αλόγων, τα αυλάκια σε δρόμους και στο εσωτερικό των θαλάμων κτιστών θολωτών και θαλαμωτών μυκηναϊκών τάφων: Gallou 2005, 70.

20 Σωτηριάδης 1934α, 45.

21 Σωτηριάδης 1935, 91.

22 Σωτηριάδης 1935, 98.

23 Η σημασία της αναδίφησης σε αρχεία που προσθέτουν έμμεσες κυρίως πληροφορίες στο αρχαιολογικό

σκαφής όσο και της απόψεις του για την αποζημίωση της ιδιοκτήτριας του αγρού, την απαλλοτρίωση της έκτασης γύρω από το μνημείο, τη χρηματική αξία του χρυσού κυπέλλου[24]. Ανάμεσα σε άλλα σώζεται γράμμα προς το αρμόδιο τότε Υπουργείο Παιδείας στο οποίο γράφει:

«Πρὸς τὸ Σ. ὑπουργεῖον παιδείας, Τμῆμα ἀρχαιολογίας

»Ἀμαρούσι τὴν 6, Φεβρ. 1937

»Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ πληροφορήσω ὑμᾶς τὰ ἀκόλουθα, κατὰ τὴν διαβιβασθεῖσαν εἰς ἐμὲ παρὰ τοῦ ἐφόρου κ. Ἰ. Θρεψιάδου ὑμετέραν ἐντολήν, προκειμένου περὶ τῆς ὑποθέσεως τῆς χήρας Εὐανθίας Μιχαήλ, κατοίκου κοινότητος Μαραθῶνος.

»Τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἐν τῷ ἀγρῷ αὐτῆς, ἐν θέσει Ὀρνεὸς (Ἐρινεὸς) εὑρισκομένου Μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου ἐπεχείρησα κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1933, διέκοψα κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἐξηκολούθησα δὲ καὶ εἰς πέρας ἔφερα κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἑπομένου ἔτους 1934 (τὴν ἀκριβῆ περιγραφὴν περὶ τῆς θέσεως καὶ περὶ τῶν εὑρημάτων τοῦ τάφου τούτου βλέπετε ἐν τῷ συνημμένῳ ἐνταῦθα ἄρθρον μου: ὁ Μυκηναϊκὸς τάφος τοῦ Μαραθῶνος).

»Ὡς ἦτο ἐπόμενον, κατεπατήθη ὑπό τῶν ἐργατῶν τόσον μέρος τοῦ ἀγροῦ, ἐσπαρμένον τότε βρώμην, ὅσον μέρος ἦτο ἀνάγκη ἀπόλυτος περὶ τὸν εἰρημένον τάφον, περίπου ἑνὸς στρέμματος. Ἐκ τῆς κυψέλης ἐξήχθησαν λίθοι καὶ χώματα περὶ τὰ πεντήκοντα κάρρα. Τὰ ὑλικὰ ταῦτα κατέχουν ἔτι τὴν θέσιν εἰς ἣν ἐξεκενώθησαν, διὸ καὶ εὔκολον εἶναι νὰ καταμετρηθῇ ὁ χῶρος ὃν κατέλαβον, μάταιον δὲ θὰ ἦτο νὰ μετακινηθοῦν ἐξ αὐτοῦ μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς, διότι πάλι θὰ κατελέμβαναν ἄλλην ἐν τῷ αὐτῷ ἀγρῷ θέσιν ἢ ἄλλου παρακειμένου. Ἡ ἔκτασις πᾶσα τῆς πεδιᾶδος καλλιεργεῖται ἐντατικῶς.

»Τοιουτοτρόπως, προκειμένου περὶ τῆς προσγεγραμμένης εἰς τὸν ἀγρὸν τῆς εἰρημένης χήρας Εὐανθίας Μιχαὴλ ζημίας ἀνάγκη εἶναι νὰ ὑπολογισθῇ αὕτη ὄχι μόνον διὰ τὰ δύο ἔτη τῆς ἀνασκαφικῆς ἐργασίας (θέρος καὶ φθινόπωρον τοῦ 1933 καὶ 1934), ἀλλὰ διὰ τὰ ἀκολουθήσαντα ἔτη 1935 καὶ 1936, χωρίς ἄλλο δε καὶ δι' ὃ ἡ ζημία αὕτη θὰ ἐξακολουθήση καὶ νῦν ἔτι, τὸ ἔτος δηλαδή 1937.

»Κατὰ τὸ μὲν ἔτος 1933 εὗρον ἐγὼ τὸν ἀγρὸν ἐσπαρμένον βρόμην· ἡ σπορὰ ὅμως ἀλλάσει κατ' ἔτος, σπείρεται δηλαδὴ καὶ σῖτος καὶ κριθή, ἢ φυτεύεται καὶ καπνός, ὥστε ὁ ὑπολογισμὸς τῆς ζημίας εἴς τι διάστημα ἐτῶν πρέπει νὰ γίνῃ κατά τινα μέσον ὅρον ὑποθέτω ἐπὶ τῶν εἰρημένων δημητριακῶν καὶ τοῦ καπνοῦ, ἀπὸ τοῦ 1933 μέχρι τοῦ 1937.

»Ἐπειδὴ δέ, ἡ μεταφορὰ τῶν χωμάτων καὶ τῶν λίθων εἶναι ποσοῦ πεντήκοντα τουλάχιστον κάρρων εἶναι ἀδύνατος, δὲν ἠμπορεῖ δὲ φυσικὰ νὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ καταχώσεως τοῦ πολυτίμου θολωτοῦ Μυκηναϊκοῦ κτίσματος, ἀνάγκη ἐπείγουσα πιστεύω θὰ παρασταθῇ, πρὶν καὶ τὸ νῦν ἔτος 1937 φθάση εἰς τὸ φθινόπωρόν του, νὰ ληφθῇ φροντὶς περὶ ἐξαγορᾶς τοῦ – ὡς εἶπω περίπου – ἑνὸς στρέμματος ἀγροῦ, ὡς θὰ ὁρισθῇ ἡ ἔκτασις ὑπό τινος ἐπιτροπῆς ὑποθέτω. Περὶ τοῦ μεριδίου δὲ τῆς χήρας ἐκ τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ κυπέλλου θὰ κρίνῃ βεβαίως ἄλλη ἐπιτροπὴ τὶ κελεύει ὁ νόμος, καθὼς εἶχα τὴν τιμὴν νὰ γράψω ὑμῖν καὶ νεωστί.

»Ἄλλο ζήτημα ὅλως διόλου ἀπομένει νὰ ληφθῇ καὶ φροντὶς περὶ τῆς ἐξασφαλίσεως τοῦ τάφου ἀπὸ τῶν μέχρι τοῦδε λυμαινόντων τον Μαραθωνιτῶν, περὶ ὧν τὰ εἰκότα ἔγραψα ἐν τῷ ἄρθρῳ μου τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας περὶ τῆς ἐν Μαραθῶνι ἐργασίας ἐν ἔτει 1935 μέχρι τοῦ φθινοπώρου τοῦ λήξαντος ἔτους 1936. Εὐσεβῶς ὑπογράφομαι

»Ὁμότιμος καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Γεώργ. Σωτηριάδης.»

υλικό είναι ένα από τα πολλά που μάς δίδαξε ο Καθηγητής Γ. Κορρές.

24 Ο Σωτηριάδης δώρισε την προσωπική του βιβλιοθήκη στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, αλλά μέρος της τουλάχιστον θεωρήθηκε απαρχαιωμένο και πολτοποιήθηκε. Μερικά ιδιόγραφα κείμενά του που παρέμειναν στα χέρια της κόρης του έχουν κατατεθεί στον ΕΛΙΑ. Μέρος του φακέλλου της Κεντρικής Υπηρεσίας αναφορικά με την υπόθεση της ανασκαφής του Αρνού φυλάσσεται στο Αρχείο της Διεύθυνσης Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, το προσωπικό της οποίας ευχαριστώ ιδιαίτερα για τον εντοπισμό και τη διάθεση των στοιχείων αυτών.

Από το περιεχόμενο της επιστολής φαίνεται τόσο το ενδιαφέρον του για το μνημείο, αλλά και για την ιδιοκτήτρια του αγρού, η οποία θα μπορούσε να αποζημιωθεί και για την περίπτωση που θα καλλιεργούσε διάφορα δημητριακά, με διαφορετική αξία κατά περίπτωση, αλλά και καπνό, που ήταν η ακριβότερη και αποδοτικότερη καλλιέργεια την εποχή εκείνη.

Σε άλλο ιδιόγραφο, αν και ανυπόγραφο και αχρονολόγητο, σημείωμα που υπάρχει στον ίδιο φάκελλο ο Σωτηριάδης ξεκαθαρίζει

> «Σημείωμα!
>
> »1) ἀνάγκη νὰ παρουσιάσῃ ἡ ἰδιοκτήτρια Εὐανθία χήρα Μιχαήλ, κόρη Ἀγγέλου Τσουράνη κατοίκου «Κοινότητος Μαραθῶνος» (κοινῶς Μαραθώνα) εἰς τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας τοὺς τίτλους τῆς ἰδιοκτησίας της γιὰ νὰ φανοῦν ἀκριβῶς τὰ ὅρια τοῦ ἀγροῦ της. Ἐπειδὴ μπορεῖ πολὺ καλὰ ὁ Μυκηναϊκὸς θολωτὸς τάφος νὰ εἶναι ἔξω τοῦ δικοῦ της ἀγροῦ, ἀδέσποτος δηλαδὴ χῶρος, ὅστις ἄλλως ἐθεωρεῖτο ὑπὸ πάντων ὡς ἁπλῆ ἀσβεστοκάμινος νεωτέρων χρόνων, ἄρα καὶ ξένη πρὸς τὸν ἀγρόν.
>
> »2) δικαίωμα ἀποζημιώσεως φθορᾶς τοῦ σπαρμένου βρώμην ἀγροῦ διὰ τὸ 1934 ἔχει ὑποθέτω, ἀλλὰ μόνον μισοῦ στρέμματος, ὅσον δηλαδὴ ἐξ ἀνάγκης κατεπατήθη κατὰ τὴν ἐργασίαν, ἐκαλύφθη δὲ ὑπὸ τῶν χωμάτων καὶ τῶν ἀπέργων λίθων τῶν ἐξορυχθέντων ἐκ τῆς περιτειχίστου κυψέλης (λείπει μόνον ἡ κορυφὴ αὐτῆς) τοῦ Μυκηναϊκοῦ τάφου τοῦ Μαραθῶνος.
>
> »3) τὸ εὕρημα ἐκ τοῦ τάφου τούτου εἶνε τὸ χρυσοῦν κύπελλον, τὸ κατατεθειμένον εἰς τὸ Εθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Ἐκ τῆς ἀξίας δὲ τοῦ εὑρήματος τούτου αὐτὴ ζητῆ τὸ ἰδικό της μερίδιον κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου. Ἀλλ' ὡς εἶπα: ἔχη τοὺς τίτλους τῆς ἰδιοκτησίας της; καὶ ἂν τοὺς ἔχῃ, δικός της εἶναι ὁ χῶρος καὶ τοῦ Μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου; ἂν δὲν ἀποδειχθοῦν αὐτά, τότε οὔτε διὰ τὸ κύπελλον μπορεῖ νὰ προβάλῃ ἀξιώσεις».

Κοσμοπολίτης ο Σωτηριάδης γεννήθηκε το 1842 στο Ντεμίρ-χισάρ (σήμερα Σιδηρόκαστρο) κοντά στις Σέρρες, γιος του εύπορου εμπόρου Ιωάννη Σωτηριάδη[25] και της Ελένης Πριμικύρη, γόνου χιακής οικογένειας από εκείνες που είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στο Λονδίνο. Σπούδασε στην Αθήνα και το Μόναχο, όπου το 1885 υποστήριξε τη διδακτορική διατριβή του με τίτλο «Zur Kritik des Johannes von Antiochia» και αντικείμενο το έργο του συγκεκριμένου Βυζαντινού συγγραφέα, τη σχέση του με τον συντοπίτη και σύγχρονό του Ιωάννη Μαλάλα και περιεχόμενο κυρίως φιλολογικό[26]. Στη συνέχεια επέστρεψε στην ιδιαίτερη πατρίδα του και εργάστηκε σε σχολεία της Οδησσού και των Ιωαννίνων, ενώ διετέλεσε και Διευθυντής των «Ζαρίφειων Διδασκαλείων και Γυμνασίου Φιλιππουπόλεως», τα οποία είχαν αναγνωρισθεί από την Ελληνική Κυβέρνηση και εχρηματοδοτούντο από αυτή. Το 1896 διορίστηκε επιμελητής Αρχαιοτήτων στο Υπουργείο Παιδείας, όπου υπηρέτησε μέχρι το 1912 που εξελέγη Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η σχέση του με το Πανεπιστήμιο ανάγεται στα 1892 (δηλαδή πριν διοριστεί στην Αρχαιολογική Υπηρεσία), όταν κρίθηκε μεν καταλληλότερος για να διαδεχθεί τον Παπαρρηγόπουλο στην έδρα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους, αλλά παρακάμφθηκε πολιτικά από τον Παύλο Καρολίδη, που εκμεταλλεύτηκε την υποστήριξη του Χαρίλαου Τρικούπη. Ακολούθησε σφοδρή σύγκρουση με δημοσιεύματα και από τις δύο πλευρές. Ο Σωτηριάδης εξελέγη τελικά το 1912 στην Έδρα της Μέσης και Νεώτερης Ιστορίας, αλλά δίδαξε και αρχαία ιστορία, καθώς αυτή εθεωρείτο απαραίτητη βάση για την τεκμηρίωση της συνέχειας του Ελληνισμού. Δίδαξε κυρίως γενική ιστορία, ευρωπαϊκή και παγκόσμια, ξεκινώντας μάλιστα ως πραγματικός αρχαιολόγος, από την ιστορία των ανατολικών λαών για να καταλήξει στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα. Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών δίδαξε έως το 1924,

25 Ως πατρώνυμο αναφέρεται και το Σωτήριος, αν και πιθανότερο να ήταν ο παππούς του Σωτήριος, και ο πατέρας να καταγράφηκε ως Σωτηριάδης.

26 Δημοσιεύτηκε λίγο αργότερα: Soteriadis 1887.

οπότε συνταξιοδοτήθηκε και αναγορεύθηκε μάλιστα ομότιμος καθηγητής. Συνέχισε, ωστόσο, τα ίδια μαθήματα και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου διορίστηκε με την ίδρυσή του το 1926, σε ηλικία 72 ετών. Στη Θεσσαλονίκη κατείχε έδρα της Γενικής Ιστορίας των Νεωτέρων Χρόνων, η οποία κατά τα φαινόμενα περιελάμβανε κυρίως ευρωπαϊκή ιστορία, αλλά συνέχισε να διδάσκει ιστορία των αρχαίων ανατολικών λαών και της αρχαίας Ελλάδος[27]. Την ίδια εποχή με την συντακτική πράξη ίδρυσης της Ακαδημίας Αθηνών το 1926 διορίστηκε και Ακαδημαϊκός. Ο Σωτηριάδης παντρεύτηκε τη Μαρία Μαυρογορδάτου και απέκτησε μια κόρη, τη Ρωξάνη, η οποία ήταν μαθήτρια του Κωνσταντίνου Ρωμαίου και από τις πρώτες γυναίκες διδάκτορες του Πανεπιστημίου[28], εργάστηκε ως «εξηγήτρια των αρχαίων» δηλαδή ξεναγός[29] και συμμετείχε στις έρευνες του Μαραθώνα[30].

Ο Σωτηριάδης θεωρείται ότι είχε περιορισμένο ερευνητικό έργο, είχε συνεχή παρουσία στην πνευματική και πολιτική ζωή του τόπου με σταθερό γλωσσικό και πολιτικό προσανατολισμό, ήταν εθνικιστής και δημοτικιστής, φιλελεύθερος και βενιζελικός. Ελλείπει πλήρης κατάλογος των δημοσιευμάτων του τα οποία περιλαμβάνουν μεταφράσεις και κείμενα σε εφημερίδες (*Εφημερίδα*) και περιοδικά (*Εστία*, *Νέα Εστία*[31], *Παρνασσός*, *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*), εκδόσεις του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, της Βιβλιοθήκης Μαρασλή, διδακτικά εγχειρίδια του Δημόσιου Σχολείου. Εντάχθηκε στην Εθνική Εταιρεία (1894-99) μια μυστική παραστρατιωτική οργάνωση που απέβλεπε στην απελευθέρωση των υποδούλων ακόμη ελληνικών περιοχών, αλλά συνέβαλε αρνητικά στον πόλεμο του 1897, στον Σύλλογο «Εθνική Γλώσσα» και στη συνέχεια στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» που συνεργάστηκε για τη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ελ. Βενιζέλου.

Ο Σωτηριάδης απεδήμησε τον Ιανουάριο του 1942, στη διάρκεια του δύσκολου κατοχικού χειμώνα, χωρίς σπουδαία κηδεία ή άλλες τελετές. Τον αποχαιρέτησε ο Κώστας Βάρναλης στην εφημερίδα *Πρωΐα*: Μαζί με τη συνοπτική βιογραφία και τους επαίνους για τον δημοτικισμό του περιγράφει ένα φίλο που έφυγε:

> «ἄνθρωπος μὲ μεγάλη καρδιὰ καὶ πάντα προοδευτικὸς καὶ πάντα “νέος” [...] ξερακιανός, ψηλός, μὲ ἀσημένια χαίτη, ἀκούραστος πεζοπόρος καὶ ὀρειβάτης (συχνὰ τὸν ἔβλεπα μὲ γυλιὸ στὸν ὦμο), ἔμοιαζε περισσότερο μὲ ποιητή, παρὰ μὲ ἱστορικὸ καὶ ἀρχαιολόγο [...] ἄνθρωπος τοῦ βαθιοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς ὡραίας ψυχῆς. Ὁ πλούσιος ἐσωτερικός του κόσμος ἔλαμπε στὸ πρόσωπο κι ἡ δημιουργικὴ πνοὴ ἐξαΰλωνε τὰ χαρακτηριστικά του»[32].

27 Για τις εκλογές και διαμάχες των καθηγητών Ιστορίας βλ. Καραμανωλάκης 2006.

28 Σωτηριάδη-Sedgwick 1939.

29 Κοκκινίδου 2016.

30 Σωτηριάδης 1939, 39, καθώς και Pritchett 1960, 7.

31 Γι’ αυτό και η αρτιότερη αναφορά για τον θολωτό τάφο του Αρνού δημοσιεύτηκε στο «γνωστότατο καὶ εὐπρόσιτο εἰς πάντα» περιοδικό *Νέα Ἑστία* του 1934 (Σωτηριάδης 1934β).

32 *Πρωΐα*, 29 Ιανουαρίου 1942 (ανατυπωμένο στο Ζεβελάκης 2007).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρίκου, Ε. 2015. «Η μυκηναϊκή περίοδος στα Μεσόγεια και τη Λαυρεωτική. Αρχαιολογία και Μυθολογία.» Στο *Πρακτικά ΙΕ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, 17-20 Οκτωβρίου 2013, Δημαρχιακό Μέγαρο Δήμου Κορωπίας*, 431-441. Καλύβια Θορικού: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.

Andrikou, E. 2020. «East Attica: The Prehistoric Finds in the 21st Century.» Στο Papadimitriou κ.ά. 2020, 127-138.

Boyd, M.J. 2015. «Explaining the mortuary sequence at Mycenae.» Στο Schallin και Tournavitou 2015, 443-447.

Curtius, E. 1881. *Karten von Attika*. Berlin: Dietrich Reier.

Ζεβελάκης, Γ., επιμ. 2007. *Φέιγ-Βολάν της Κατοχής*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Gallou, C. 2005. *The Mycenaean Cult of the Dead*. *BAR-IS* 1372. Oxford: Archaeopress.

Hood, M.S.F. 1965. «Another warrior-grave at Ayios Ioannis near Knossos.» *BSA* 51:81-89.

Καραμανωλάκης, Β.Δ. 2006. *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Κοκκινίδου, Δ. 2016. «Από την Ιστορία των πρώτων Ελληνίδων Αρχαιολόγων.» *Προ-Ιστορήματα* 7:1-106.

Κορρές, Γ.Σ. 1979. «Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιᾶς Πυλίας.» *ΠΑΕ*:138-155.

Kosmetatou, E. 1993. «Horse Sacrifices in Greece and Cyprus.» *JPR* 7:31-41.

Palyvou, C. 2009. «Prehistoric dome architecture in the Aegean.» Στο *Earthen Domes and Habitats, Villages of Northern Syria, An architectural tradition shared by East and West*, επιμ. S. Mecca και L. Dipasquale, 39-50. Pisa: Edizioni ETS.

Papadimitriou, N., και M.B. Cosmopoulos. 2020. «The Political Geography of Attica in the Middle and the Late Bronze Age.» Στο Papadimitriou κ.ά. 2020, 373-385.

Papadimitriou, N., J.C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa, και E. Andrikou, επιμ. 2020. *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, May 27-31, 2015*. Oxford: Archaeopress.

Pappi, E., και V. Isaakidou. 2015. «On the significance of equids in the Late Bronze Age Aegean. New and old finds from the cemetery of Dendra in context.» Στο Schallin και Tournavitou 2015, 469-481.

Pelon, O. 1976. *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires. Recherches sur les Monuments Funéraires de Plan Circulaire dans l'Égée de l'Âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.). BÉFAR* 229. Paris: de Boccard.

Pritchett, W.K. 1960. *Marathon*. University of California Publications in Classical Archaeology 4 (2). Berkeley: University of California Press.

Privitera, S. 2013. *Principi, Pelasgoi e pescatori: l'Attica nella tarda età del bronzo*. Paestum: Pandemos.

Schallin, A.-L., και I. Tournavitou, επιμ. 2015. *Mycenaeans Up to Date: The Archaeology of the NE Peloponnese – Current Concepts and New Directions*. Stockholm: Swedish Institute at Athens.

Servais, J., και B. Servais-Soyez. 1984. «La tholos 'oblongue' (Tombe IV) et le tumulus (Tombe V) sur le Vélatouri.» Στο *Thorikos VIII: 1972/1976. Rapport préliminaire sur la neuvième et dixième campagne de fouilles*, επιμ. H.F. Mussche, J.Bingen, J.Servais, και P. Spitaels, 14-71. Bruxelles: Comité des fouilles belges en Grèce.

Σιδέρης, Γ. 1961. «Τὰ Ὀρεστειακά. Ταραχὲς γιὰ νὰ μὴν παίζονται οἱ τραγωδίες σὲ μετάφραση!» *Θέατρο* 33 (5 Ιουνίου):51-61 και 34 (7 Αυγούστου):89-99.

Soteriadis, G. 1887. *Zur Kritik des Johannes von Antiochia. Jahrbücher für klassische Philologie* Suppl. 16. Leipzig: B.G. Teubner.

Στίκας, Ε. 1958. «Ἀνασκαφὴ καὶ στερέωσις τοῦ θολωτοῦ τάφου Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:15-17.

Stubbings, F.H. 1947. «The Mycenean Pottery of Attica.» *BSA* 42:1-75.

Σωτηριάδη-Sedgwick, P. 1939. *Ἀττικὰ Πήλινα Εἰδώλια Ἀρχαϊκῆς Ἐποχῆς*. Ἐν Ἀθήναις: Τυπογραφεῖον Ἑστία.

Σωτηριάδης, Γ. 1933. «Ἀνασκαφὴ Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:35-38.

_____. 1934α. «Ἀνασκαφὴ Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:35-37.

_____. 1934β. «Ὁ Μυκηναϊκὸς Τάφος τοῦ Μαραθῶνος.» *Νέα Ἑστία* 191:1062-1067 και 192:14-19.

_____. 1935. «Ἔρευναι καὶ Ἀνασκαφαὶ ἐν Μαραθῶνι.» *ΠΑΕ*:84-158.

_____. 1936. «Ἔρευναι καὶ Ἀνασκαφαὶ ἐν Μαραθῶνι.» *ΠΑΕ*:41-42.

_____. 1939. «Ἀνασκαφὴ Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:27-39.

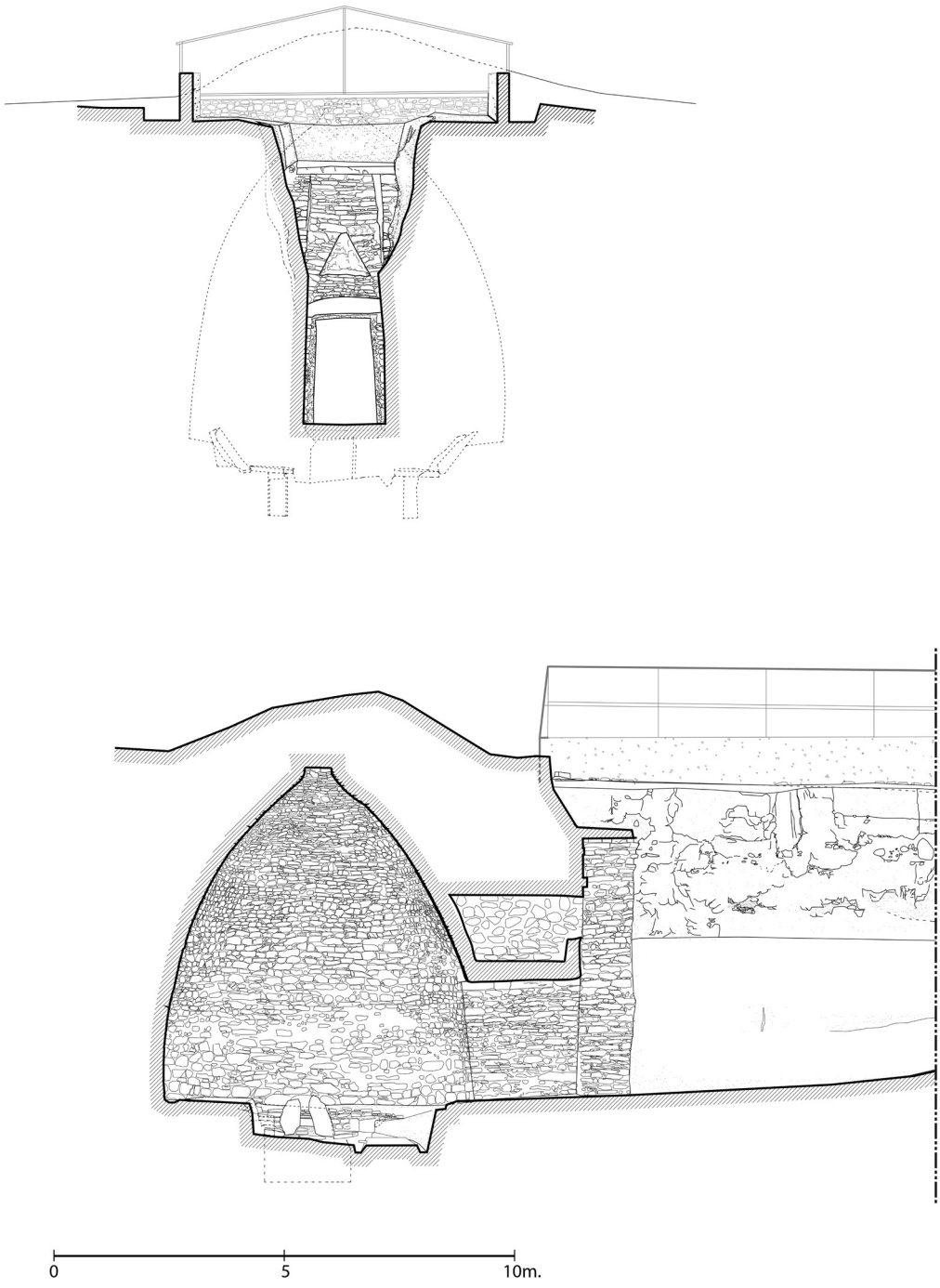

Εικ. 1. Θολωτός Τάφος Αρνού Μαραθώνα, Τομές. Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, Αποτύπωση Αναστάσιος Πορτελάνος και Έλλη Κωνσταντίνα Πορτελάνου, επεξεργασία- σχεδίαση Αναστάσιος Παπαδόγκωνας.

Σπήλαιο Νέστορος Πύλου, 1953

Συμβολή στη βιογραφία του Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη

Αδαμάντιος Σάμψων – Στέλλα Κατσαρού

SUMMARY: THE CAVE OF NESTOR, PYLOS, 1953. A CHAPTER FROM THE BIOGRAPHY OF DEMETRIOS R. THEOCHARIS

The present paper brings into our attention certain aspects of the early archaeological work and thought of the emblematic figure of Greek prehistoric archaeology D.R. Theocharis, as revealed in the records of the brief excavation at the Cave of Nestor, Voidokoilia, Pylos, which was conducted by W.A. McDonald and himself as part of the University of Cincinnati Palace of Nestor project in 1953. The American School of Classical Studies and the Pylos Regional Archaeological Project have kindly offered the archives to A. Sampson who was the last to excavate the Cave of Nestor in 1980, invited by the archaeological program directed by G.S. Korres in the area of Voidokoilia at that time. More specifically, this paper aims to illuminate part of Theocharis's early research, still mostly unpublished, and to search for primary hints of his novel theoretical and methodological thought marking a considerable epistemic turn for Greek prehistory.

From the diary of the research, kept by McDonald, and the notepad with the sketched plans kept by Theocharis, we are led to believe that the Greek archaeologist, then Curator of the Antiquities of Attiki, was invited to join the short campaign to perform the plans and sections of the cave, the excavated trenches and the stratigraphic baulks for any future publication. His records of measurements and sketches verify his highly detailed and accurate work, which should be further evaluated by comparison with the poor experience from fieldwork in other caves up to that time. Meanwhile, Theocharis is said by McDonald to carry out the surface identification of the surrounding area and plateau outside the Cave of Nestor. Furthermore, among Theocharis's plans we have brought here into particular discussion a certain hand written note citing words spoken in the local dialect about the contemporary use of the cave as a pen by the local people, which should credit him with a solid ethnoarchaeological vision to the past.

In the early '50s Theocharis is said to join, as an "apprentice", a series of big projects run by emblematic figures of his contemporary archaeology, including C.W. Blegen and S. Marinatos in Pylos, and A.J. Wace at Mycenae. From his notes discussed here however, Theocharis emerges as an already formed archaeologist, despite his young age, one who has improved considerably his methodological experience in the analytical documentation of the dig and survey. We believe that his international collaborations had highly benefited Theocharis's epistemic change with the concept of a prehistory that is self-functioning, processing and developing. Merged with the long-standing trends for national self-affirmation, that have strongly affected the Greek intellectuals of the preceding generation, and fermented by his own insightful thinking, Theocharis was then on the way to formalizing a new theoretical discourse for Greek prehistory; his newly launched concept is now strongly challenging the older cultural-historic package by moving towards the indigenous systemic modes of adaptation, that would be long-set for the Greek mainland and island Neolithic populations by transcendent resources and landscapes.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟ ΝΕΣΤΟΡΟΣ

Η ιδέα του παρόντος άρθρου δημιουργήθηκε κατά την μελέτη του αρχαιολογικού υλικού που προέκυψε από την τελευταία, εν έτει 1980, ανασκαφή στο σπήλαιο Νέστορος Βοϊδοκοιλιάς, διενεργηθείσα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος Πύλου, που διεξάγονταν από τον καθηγητή Γεώργιο Στ. Κορρέ. Με αφορμή την αναγκαία σύγκριση των ευρημάτων αυτής της έρευνας με τα ευρήματα από τις παλαιότερες έρευνες που είχαν προηγηθεί στο ίδιο σπήλαιο, αποκτήσαμε ενδιαφέρον για το αρχειακό υλικό του και για την εν γένει ανασύνθεση της ιστορίας των ανασκαφών του. Όπως διαπιστώσαμε, οι ανασκαφές αυτές εκτυλίσσονται από το 1874 και καθόλο το πρώτο μισό του 20ού αιώνα έως το 1953 με πρωταγωνιστές αείμνηστα πρόσωπα της ελληνικής αρχαιολογικής σκηνής (Σλήμαν, Κουρουνιώτης, McDonald και Θεο-

χάρης διά του Blegen) και διατέμνουν τα διαφορετικά ιδεολογικά και μεθοδολογικά ρεύματα που την καθόρισαν.

Ανάμεσα στις προσωπικότητες που συνδέθηκαν με την έρευνα του σπηλαίου Νέστορος, εστιάζουμε εδώ στην παρουσία του εμβληματικού για την διαμόρφωση της Νεολιθικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα Δημητρίου Ρήγα Θεοχάρη (1919-1977), με στοιχεία που αναφέρονται ειδικότερα στην πρώιμη περίοδο της καριέρας του, τα οποία η παρούσα μελέτη αντλεί από το αρχειακό υλικό των αμερικανικών ανασκαφών στην Πυλία. Η μελέτη εστιάζει στο μικρό κομμάτι της βιογραφίας του Θεοχάρη, που αφορά την συμμετοχή του στην ανασκαφή του σπηλαίου Νέστορος το 1953, το οποίο στην συνέχεια χρησιμοποιεί ως αφορμή για μερικές θεωρητικές σκέψεις σχετικά με το περιεχόμενο της μεταπολεμικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα. Κατά την πορεία της αρχειακής έρευνας διαπιστώθηκε βέβαια ότι το εύρος των διαθέσιμων πληροφοριών για τον ίδιο τον Θεοχάρη, καθώς και για το αρχαιολογικό- κοινωνικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο ζυμώθηκε εκείνα τα έτη, είναι πολύ μεγαλύτερο στο πλαίσιο του διαθέσιμου υλικού ημερολογίων, σχεδίων, επιστολών και άλλων αρχείων της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα και του Πανεπιστημίου του Cincinnati, αλλά και άλλων αρχείων, το οποίο ωστόσο δεν ήταν δυνατό να μελετηθεί και να παρουσιαστεί εξαντλητικά στο πλαίσιο της παρούσας δημοσίευσης.

Το πρόγραμμα των ανασκαφών Βοϊδοκοιλιάς Πύλου διεξάγεται από την δεκαετία του 1970 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και την Αρχαιολογική Εταιρεία υπό την διεύθυνση του καθηγητού Γεωργίου Στ. Κορρέ[1]. Στόχος του προγράμματος είναι η διερεύνηση της αρχαιολογικής τοπογραφίας της περιοχής, με έμφαση ιδιαίτερα στην μελέτη της μακροχρόνιας ταφικής χρήσης του βόρειου σκέλους της Βοϊδοκοιλιάς από την Πρώιμη έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, καθώς και στην εξέλιξη της ταφικής αρχιτεκτονικής και τις λατρευτικές πρακτικές με τις οποίες συνδέεται[2]. Το 1980 ο Αδαμάντιος Σάμψων προσκλήθηκε να διεξαγάγει, στο πλαίσιο του ανωτέρω προγράμματος, σύντομη ανασκαφική έρευνα[3] στο σπήλαιο Νέστορος, από παλαιά γνωστό και ορατό σπήλαιο[4] σε προνομιακή θέση στο βραχώδες μέτωπο του λόφου του Παλαιοκάστρου ή Παλαιοναβαρίνου στο νότιο σκέλος του κόλπου. Στόχος ήταν να διερευνηθεί η χρήση του σπηλαίου σε σχέση με την οικιστική, ταφική και λατρευτική χρήση του βόρειου σκέλους της Βοϊδοκοιλιάς κατά την διάρκεια της 3ης και 2ης χιλιετίας π.Χ. έως και τους ιστορικούς χρόνους.

Η επιτόπια έρευνα στο σπήλαιο Νέστορος το 1980 επιβεβαίωσε την ύπαρξη παλαιότερων ανασκαφικών τομών στο εσωτερικό του και οδήγησε αργότερα την ερευνητική ομάδα στην αναζήτηση των σχετικών αρχειακών τεκμηρίων, δημοσιεύσεων και ευρημάτων που προέρχονται από αυτές. Από την συγκέντρωσή τους αποδείχτηκε ότι, πράγματι, το σπήλαιο είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής έρευνας για περισσότερο από έναν αιώνα[5] πριν την τελευταία ανασκαφή του και ότι αποτελεί ένα είδος επιτομής της ιστορίας της ελληνικής προϊστορίας, καθώς οι διαφορετικοί ερευνητές που το ανέσκαψαν εξέφραζαν τους ιδιαίτερους θεωρητικούς και μεθοδολογικούς προβληματισμούς και τις ιδιαίτερες προτεραιότητες της εκάστοτε εποχής τους.

Ο ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΠΥΛΟΥ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ’50

Μέρος αυτής της ιστορίας υπήρξε στις αρχές της δεκαετίας του ’50 και ο Δημήτριος Ρ. Θεοχάρης, τότε Επιμελητής Αρχαιοτήτων Αττικής (1950-1954), σε εποχή που, σύμφωνα με τα βιογραφικά στοιχεία που δίνει η σύζυγός του Μαρία Θεοχάρη, θεωρείται περίοδος «μαθητείας του

1 Κορρές 1979α, 6-83· 1979β. Korres 1990.
2 *Έργον* 1977, 133. Κορρές 1979α, 47-64, 69-79.
3 Κορρές 1980.
4 Κορρές κ.ά. 2014, 50.
5 Κορρές κ.ά. 2014, 51-57.

στην ανασκαφική τεχνική και προβληματική»[6]. Η παρουσία του Θεοχάρη στην ανασκαφή του σπηλαίου Νέστορος, ωστόσο, δεν αποτέλεσε μεμονωμένη συμμετοχή. Ήδη από το 1951[7] μαθήτευε δίπλα στον μεγάλο «δάσκαλο» Carl W. Blegen ως τακτικός συνεργάτης του στο πρόγραμμα ερευνών του Πανεπιστημίου του Cincinnati, που διεξάγονταν από δεκαπενταετίας με επίκεντρο το «ανάκτορο του Νέστορος» στον Άνω Εγκλιανό στην Πύλο. Σε επιστολή του προς τον Blegen το 1956, ο Θεοχάρης μιλάει για την μαθητεία του στο «ἀνασκαφικὸν Πανεπιστήμιον τῆς Πύλου»[8]. Στο πλαίσιο αυτής της συνεργασίας ο Θεοχάρης είχε αναπτύξει οικειότητα και δημιουργική σχέση με τον Blegen, η οποία εξελίχθηκε σε μακρά φιλία και αλληλοκετίμηση. Χρόνια μετά, το 1968, σε επιστολή του προς τον Blegen, μαζί με την οποία του απέστειλε τιμητικά το αντίτυπο του βιβλίου του *Ἡ αὐγὴ τῆς θεσσαλικῆς προϊστορίας*, ο Θεοχάρης του έγραφε: «... γιὰ νὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ δεχθῆτε, σὰν προσφορὰ μαθητοῦ πρὸς τὸν διδάσκαλον...»[9]. Και ο ίδιος ο Blegen, ευχαριστώντας τον Θεοχάρη, τον αποκαλεί «τότε μαθητήν του» ο οποίος «τώρα διδάσκει τὸν τέως διδάσκαλον»[10].

Στην διαμόρφωση αυτών των σχέσεων συνέβαλε βέβαια η πρόθεση του Blegen να ανοίξει τις συνεργασίες του προς την ελληνική αρχαιολογική κοινότητα[11]. Οπωσδήποτε, ωστόσο, για την εκτίμησή του, είναι καθοριστική η ικανότητα και δραστηριότητα που ήδη στις αρχές του ’50 επεδείκνυε ο Θεοχάρης ως ερευνητής στο πεδίο με τον εντοπισμό νέων θέσεων στην Αττική (Ραφήνα, Νέα Μάκρη)[12] και την Σκύρο[13], από φοιτητής ακόμα. Επιπλέον, ο Θεοχάρης προσέρχεται στη συνεργασία με τον Blegen, ενώ ήδη υπηρετεί στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, έχει μελετήσει στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο[14] και έχει ήδη επανειλημμένως δημοσιεύσει αρχαιολογικές μελέτες του.

Ταυτόχρονα ο Θεοχάρης επιβεβαιώνει το υψηλό ερευνητικό του επίπεδο και κατά τις συνεργασίες του με άλλα εμβληματικά πρόσωπα της αρχαιολογίας την ίδια περίοδο[15], τα οποία λειτουργούσαν ως «συγκοινωνούντα δοχεία» με την ομάδα Blegen. Ανάμεσα σε αυτά βρίσκεται ο Σπυρίδων Μαρινάτος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και πρώην Διευθυντής Αρχαιοτήτων, ο οποίος διεξήγαγε παράλληλες με τους Αμερικανούς ανασκαφές στην Πυλία, κυρίως σε ταφικά σύνολα της Εποχής του Χαλκού[16], και είναι ο ισχυρός άνδρας που σε διάφορες περιστάσεις καθοδήγησε τις συνεργασίες του νεαρού και ικανού Θεοχάρη. Επίσης είναι ο άλλος μεγάλος «δάσκαλος» της αρχαιολογίας Alan J. Wace που είχε επηρεάσει στο παρελθόν σημαντικά την ερευνητική ιδιοσυγκρασία του Blegen[17], και με τον οποίο ο Θεοχάρης την ίδια εποχή είχε τακτική συνεργασία στην ανασκαφή των Μυκηνών. Ο Θεοχάρης, πράγματι, εντοπίζει νεολιθικά ευρήματα στις ανασκαφές του Μαρινάτου στην παραλία της Πύλου και στο σπήλαιο της Χώρας Τριφυλίας[18], αλλά και στην ανασκαφή των Μυκηνών – τα οποία, ωστόσο, δεν δημοσίευσε έκτοτε.

---

6 Θεοχάρη 1992, 21-22. Πλάτων 1977-78, 526-527.

7 Πέτσας 1992, 40.

8 ASCSA Carl W. Blegen Papers, box 13, folder 5, Theocharis to Blegen, August 21, 1956.

9 ASCSA Carl W. Blegen Papers, box 13, folder 5, Theocharis to Blegen, April 18, 1968.

10 Ευχαριστούμε τον καθηγ. J.L. Davis που έθεσε υπόψη μας αυτή την επιστολή.

11 Ειδικότερα για το «άνοιγμα» του Blegen προς τους Έλληνες αρχαιολόγους, μεταξύ των οποίων, εκτός του Θεοχάρη, και οι Κουρουνιώτης, Μυλωνάς, Μαρινάτος και Παπαθανασσόπουλος, βλ. Davis και Vogeikoff-Brogan 2015, 9. Η V. Florou (2015) παρουσιάζει γενικότερα το εύρος της λόγιας αθηναϊκής κοινωνίας με την οποία συγχνωτίζονταν το ζεύγος Blegen.

12 Πετράκος 1987, 144-145.

13 Θεοχάρη 1992, 22.

14 Θεοχάρη 1992, 22-23. Πέτσας 1992, 39-40.

15 Θεοχάρη 1992, 22.

16 Οι έρευνες αυτές αποτέλεσαν τον πρόδρομο του προγράμματος Ανασκαφών Βοϊδοκοιλιάς, που συνέχισε ο Καθηγητής Γ. Στ. Κορρές (Κορρές 1979β).

17 Tzonou-Herbst 2015, 46.

18 Βλ. το άρθρο των Γ. Λώλου, Α. Μαρή, και Ε. Κυριατζή στον παρόντα τόμο.

Άρα, όταν το 1953 εντάχθηκε στο πρόγραμμα των ερευνών του ανακτόρου της Πύλου και η ολογοήμερη ανασκαφή του σπηλαίου Νέστορος, ως εμβόλιμη στις ανασκαφές του ανακτόρου για τη διερεύνηση της περιφέρειας επιρροής του, ο νεαρός Δημήτρης Θεοχάρης συνοδεύει στο σπήλαιο τον συνεργάτη του Blegen αρχαιολόγο William Andrew McDonald, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Minnesota, με τον οποίο ήδη αποτελούσαν ομάδα από τις προηγούμενες ημέρες της ανασκαφής στον Άνω Εγκλιανό, αλλά και από τα προηγούμενα έτη. Σε ηλικία 34 ετών, ο Θεοχάρης προσέρχεται σε αυτές τις έρευνες με αναγνωρισιμότητα στον χώρο του, παραγωγική συγγραφή και υπόσταση ερευνητή και, μάλιστα, με αρχόμενη εξειδίκευση στη Νεολιθική, η οποία ενδεχομένως τον καθιστά νεοφώτιστο ειδικό αυτής της περιόδου.

Τα αρχεία της έρευνας του σπηλαίου Νέστορος κατά το 1953 συνίστανται στο ιδιόχειρο ανασκαφικό ημερολόγιο που κατέγραφε ο McDonald[19] και στα σχέδια του σπηλαίου και της στρωματογραφίας, που έκανε ο Θεοχάρης σε ξεχωριστό τεύχος[20]. Το ημερολόγιο αποτελεί έκτοτε μέρος του Αρχείου Ανασκαφών Πύλου της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, ενώ το τεύχος των σχεδίων είχε παραμείνει στην κατοχή του Θεοχάρη και η Μαρία Θεοχάρη το παραχώρησε στην Αμερικανική Σχολή μετά το θάνατό του.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ W.A. MCDONALD ΚΑΙ Δ.Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗ

Ας δούμε καταρχήν τα ιστορικά στοιχεία για την έρευνα στο σπήλαιο Νέστορος. Η ανασκαφή του 1953 διήρκεσε μόλις τέσσερις ημέρες (10 έως 13 Ιουνίου) και καταγράφεται καθημερινά από τον McDonald στις σελίδες 41-71 του ημερολογίου του, όπως δηλώνει ο ίδιος στην πρώτη σελίδα: «The notebook is being kept by William A. McDonald, member of the staff of the U. of Cincinnati excavation at Ano Englianos, 1953»[21].

Για τις ημέρες της έρευνας, οι ανασκαφείς εγκατέστησαν την έδρα τους στο κοντινό χωριό Πετροχώρι, όπου έφτασαν με τζιπ από την βασική τους εγκατάσταση στον Άνω Εγκλιανό. Από την ανασκαφή του ανακτόρου προέρχονταν και οι τρεις εργάτες τους. Στις 10 Ιουνίου η ομάδα, μαζί και ο Θεοχάρης, μετέβησαν με πεζοπορία 40 λεπτών από το Πετροχώρι στο σπήλαιο Νέστορος στο «Κορυφάσιον», όπως προτιμά να ονομάζει το Παλαιοναβαρίνο ο McDonald[22], από την ομώνυμη αρχαία πόλη πάνω στην οποία κατασκευάστηκε το ενετικό οχυρό[23]:

> «Wednesday, June 10, 1953. Cave Nestor, Koryphasion. Today Mr Theocharis and I came by jeep to Petrochori where we are going to make our headquarters for a few days. There we found 3 workmen (having brought on with us from Ano Englianos) [and] reached the cave at 11:15 (about 40 minutes on foot from Petrochori)».

Ο McDonald αναφέρει εξαρχής τον Θεοχάρη, και μάλιστα ευγενικά πρώτο, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις για το πρόσωπό του, προφανώς επειδή οι δύο άντρες συνεργάζονταν ήδη. Η λεπτομερής περιγραφή του εσωτερικού του σπηλαίου από τον McDonald στην συνέχεια του ημερολογίου του αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για την εκτεταμένη κατάσταση διατάραξης από λαθρανασκαφές, που επικρατούσε στο σπήλαιο. Σχετικά με το θέμα αυτό ο McDonald σημειώνει[24] την πληροφορία που του δίνει κάποιος από τους ντόπιους εργάτες του την πρώτη μέρα της μετάβασής τους, ότι, δηλαδή, ο ίδιος αυτός είχε κάνει παλαιότερα λαθρανασκαφή

19 McDonald 1953, 41-71.
20 Θεοχάρης 1953, 1-27.
21 McDonald 1953, 1. Στη σελ. 2 ακολουθεί «Index» όλων των ανασκαφών του Πανεπιστημίου του Cincinnati για το 1953 κατά αλφαβητική σειρά, καθώς και των αντίστοιχων σελίδων τους στο ημερολόγιο.
22 McDonald 1953, 41.
23 Wolpert 2005, 223, ιδιαίτερα σημείωση 2.
24 McDonald 1953, 42.

στο σπήλαιο και ότι μάλιστα μπορούσε να υποδείξει σε ποιο σημείο να *μην* ανασκάψει και ποια χώματα στο χώρο προέρχονταν από τις λαθρανασκαφές:

> «The entrance chamber appears to have been pretty well dug up, so we decided to try the much darker chamber behind. One of the native workmen from Petrochori says he has dug here himself and his advice (whether defendable or not) was to dig about halfway back in the room, since he says that the rather higher level of the ground in the front half is from earlier digging».

Οπωσδήποτε και το γεγονός ότι οι παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες στο σπήλαιο[25], από τον Ερ. Σλήμαν το 1874, τον M. Laurent το 1896 και τον Κ. Κουρουνιώτη το 1912, μάλιστα από τον τελευταίο διά ιδιωτών «ανασκαφέων», δεν είχαν γίνει με συστηματικό τρόπο, θα συνέβαλε στη δημιουργία αυτής της εικόνας του πολυανασκαμμένου χώρου.

Ο McDonald καταγράφει στο ημερολόγιό του ότι διενήργησε τρεις δοκιμαστικές[26] ανασκαφικές τομές στο εσωτερικό του σπηλαίου και μία στο εξωτερικό του. Τα λεπτομερή αρχαιολογικά στοιχεία της στρωματογραφίας και των πλούσιων ευρημάτων βρίσκονται εκτός του ενδιαφέροντος του παρόντος άρθρου[27] που θέλει να εστιάσει σε στοιχεία που αφορούν από ιστορικής πλευράς την ανασκαφή και τους συμμετέχοντες. Στο πλαίσιο αυτό διαπιστώνουμε ότι η έρευνα στο σπήλαιο ακολουθεί υψηλές απαιτήσεις τεκμηρίωσης για την εποχή της, πράγμα όμως που ήταν επακόλουθο μιας ήδη μακράς πορείας εξέλιξης του Blegen προς την βέλτιστη στρωματογραφική ανασκαφή, η οποία είχε ήδη απωγειωθεί κατά την έρευνά του στην Τροία τη δεκαετία του ’30.[28] Επομένως, στις αρχές του ’50 έχουν πλέον διαμορφωθεί η εμπειρία και η γνώση που χρειάζεται για την καλά τεκμηριωμένη ανασκαφή του ανακτόρου της Πύλου και πάνω σε αυτό το υπόβαθρο έχει μαθητεύσει και η ομάδα του.

Ειδικότερα επισημαίνουμε την περισυλλογή όλης της κεραμικής και όχι επιλεγμένων θραυσμάτων, ακόμα και των οστών ζώων και των οστρέων, όπως προκύπτει από το ημερολόγιο του McDonald. Παρατηρούμε, επίσης, την μέριμνα για την φωτογραφική τεκμηρίωση της ανασκαφής, την οποία εξυπηρετούσαν με λάμπες, που, όπως διαβάζουμε στο ημερολόγιο, αγόρασαν από το γειτονικό χωριό. Μάλιστα σε διάφορα σημεία του ημερολογίου σημειώνεται σε παρένθεση πότε έγινε η λήψη αντίστοιχων φωτογραφιών για τις αναγκαίες συσχετίσεις με τα αρχαιολογικά στρώματα, που θα χρειαζόταν η μελλοντική μελέτη[29]:

> «We have purchased a couple of lamps from the village…» και παρακάτω
> «…with the 2 lamps we had been using attempted to take photographs […] a flash is what is needed for this work».

Ως ιδιαίτερα εντυπωσιακή μεθοδολογική επιλογή για την εποχή της επισημαίνουμε την συλλογή δείγματος μαύρου χώματος από το βαθύτερο στρώμα στην τομή ΙΙΙ προκειμένου να διατεθεί για ανάλυση ραδιοάνθρακα[30]:

> «We have collected a box of the black earth where it seems particularly full of ash in the hope that an analysis of the carbon 14 content may be made».

---

25 Κορρές κ.ά. 2014, 51-57.

26 Blegen 1954, 32.

27 Βλ. αναλυτικά στα Κορρές 1980 και Κορρές κ.ά. 2014, 61-85.

28 Η I. Tzonou-Herbst (2015, 44-46) συζητάει αναλυτικά αυτήν την πορεία εξέλιξης του Blegen σε σχέση με την έρευνα στο Κοράκου, ενώ ο J.L. Davis (2015, 209) μνημονεύει την αποκορύφωσή της στην έρευνα της Τροίας τη δεκαετία του ’30.

29 McDonald 1953, 52 και 69.

30 McDonald 1953, 66.

Ο νεαρός Θεοχάρης, επομένως, εξοικειώνεται εδώ όχι μόνο με ένα ακόμα ανασκαφικό πρόγραμμα, αλλά και με τις ιδιαίτερες συνθήκες έρευνας πεδίου, που απαιτεί το περιβάλλον του σπηλαίου και η ιδιαιτερότητα σχηματισμού των αποθέσεών του. Στο ημερολόγιο του McDonald γίνεται αναφορά στο όνομά του άλλες δύο φορές, πάντα ως «Mr Theochares», και την μία από αυτές είναι σε σχέση με την επιφανειακή έρευνα στον υπερκείμενο λόφο[31]:

> «...on the slope overlying the cave Mr Theochares found a good stone arrow-head».

Καταλαβαίνουμε ότι κατά την διάρκεια της ανασκαφής ο Θεοχάρης «περπάτησε» το πλάτωμα σε αναγνωριστική έρευνα και συνέλεξε αρχαιότητες, αντιλαμβανόμενος την αξία της αναγνώρισης του περιβάλλοντα χώρου για την κατανόηση της χρήσης του σπηλαίου. Πράγματι η ανεύρεση μιας λίθινης αιχμής βέλους τον δικαίωσε. Η σχετική αναφορά σε αυτή την ένεργεια συνιστά μαρτυρία της γενικότερης ερευνητικής νοοτροπίας του Θεοχάρη: η επιφανειακή ανίχνευση και παρατήρηση των τοπίων αποτέλεσε το βασικό στοιχείο της επιστημονικής ζωής του, ένα modus που υιοθέτησε με αποτέλεσμα τον εντοπισμό πλείστων προϊστορικών θέσεων, από την εποχή που ήταν ακόμα φοιτητής, και την καθιέρωσή του ως πρωτοπόρου .

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΨΕΙΣ Δ.Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗ

> «...This will probably be the last day in the cave. Mr Theochares is continuing with measurements to draw an accurate plan».

Από αυτήν την αναφορά του McDonald[32] στον Θεοχάρη κατανοούμε ότι ο δεύτερος είχε αναλάβει να τεκμηριώσει σχεδιαστικά την έρευνα του σπηλαίου. Προφανώς αυτή ήταν αρμοδιότητα που ανέλαβε σε συνέχεια του ρόλου του ως ειδικού της σχεδιαστικής αποτύπωσης του ανακτόρου της Πύλου, όπως προκύπτει από τα σχέδια του ανακτόρου των ετών 1953, 1955 και 1956 διά χειρός Θεοχάρη, που βρίσκονται στα αρχεία του Πανεπιστημίου του Cincinnati[33]. Από τον γραφικό χαρακτήρα υποθέτουμε ότι και κάποια σκαριφήματα ανάμεσα στις σελίδες του ημερολογίου του McDonald μπορεί να είναι δικά του (εικ. 1)[34]. Κυρίως όμως έκανε τα σχέδιά του σε ξεχωριστό τεύχος[35]: με τον τίτλο «Pylos 1953» και από κάτω «Cave» στο εξώφυλλο, το σημειωματάριο περιλαμβάνει, συμπληρωματικά του κειμένου του ημερολογίου που κρατά ο McDonald, σχέδια, με την μορφή πρόχειρων σκαριφημάτων κάθε χώρου του σπηλαίου καθώς και των ανασκαφικών τομών, γύρω από τα οποία σημείωσε πολλές αναλυτικές μετρήσεις, προκειμένου να υπάρχουν όλα τα διαθέσιμα στοιχεία για να μπορούν να σχεδιαστούν με ακρίβεια σε κάτοψη και τομή στο μέλλον. Πολύ συχνά δίπλα στα σχέδια ο Θεοχάρης κρατά μονολεκτικές σημειώσεις, άλλοτε στα ελληνικά και άλλοτε στα αγγλικά.

Ο νεαρός Θεοχάρης φαίνεται ότι είναι ήδη πολύ εξοικειωμένος με την σχεδιαστική αποτύπωση, αν κρίνουμε από την άνεση της σχεδίασης και την λεπτομέρεια των μετρήσεων.Συγκεκριμένα στην σελ. 1 υπάρχει σκαρίφημα της τομής της τρίτης αίθουσας στον άξονα του οπαίου, με ακριβείς μετρήσεις του μέγιστου ύψους της οροφής και του πάχους του βράχου διαμέσου

---

31 McDonald 1953, 69.

32 McDonald 1953, 67.

33 Η συμβολή του Θεοχάρη στην εκπόνηση των αρχιτεκτονικών σχεδίων του ανακτόρου κατά τα πρώτα έτη της ανασκαφής αναφέρεται σε επιστολή του Blegen: Department of Classics, University of Cincinnati, Carl W. Blegen Papers, Item 344, Carl W. Blegen to Piet de Jong, 20 January 1954. Ευχαριστούμε τον επίκ. καθηγ. J. Kramer για τα στοιχεία που έθεσε υπόψη μας.

34 McDonald 1953, 68.

35 Θεοχάρης 1953.

της οπής. Στην σελ. 2 κάνει σε σκαρίφημα την κάτοψη του σπηλαίου με διαφοροποίηση της γραμμής που δηλώνει το φυσικό τοίχωμα και σημειωμένη την τομή Ι. Εδώ το οπαίο δηλώνεται στα ελληνικά ως *φωταγωγός*, ενώ στα αγγλικά σημειώνονται η εστία (ως «hearth»), η είσοδος και το ανατολικό και δυτικό τμήμα της τομής Ι (εικ. 2). Όλη η σελίδα είναι γεμάτη από λεπτομερείς μετρήσεις των αποστάσεων μεταξύ των επιμέρους πλευρικών και αντικριστών σημείων που έχει ορίσει στο σχέδιο με κεφαλαία γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου (και με πεζά για την ανασκαφική τομή), βάσει των οποίων ήταν δυνατόν για εμάς σήμερα να αναπαράξουμε σε κλίμακα το τελικό σχέδιο της κάτοψης του σπηλαίου, ελπίζουμε με την ίδια ακρίβεια που θα το έκανε και ο ίδιος ο Θεχάρης (εικ. 3).

Στην σελ. 3 σχεδιάζει σκαριφήματα της στρωματογραφίας του ανατολικού και δυτικού τμήματος της τομής Ι (εικ. 4), όπου έχει σημειώσει τα πάχη των στρωμάτων και έχει αποδώσει τις κλίσεις και συνοπτικά, κυρίως με σύμβολα, την σύστασή τους. Από την σελ. 4 έως την σελ. 9 σχεδιάζει τμηματικά το φυσικό περίγραμμα όλου του σπηλαίου με αναφορά στα σημεία που όρισε στην σελ. 2, καταγράφοντας τιμές μήκους μεταξύ των σημείων, ύψους τους από την οροφή, βάθους εσοχής ή προεξοχής, ενώ προσθέτει πρόχειρα και τη θέση των ανασκαφικών τομών, βράχων και άλλων στοιχείων του εδάφους. Ειδικότερα στην σελ. 4 σχεδιάζει την πρώτη αίθουσα του σπηλαίου, σημειώνοντας εδώ την εστία ως «fireplace». Σε μία άκρη της σελίδας σχεδιάζει και το άνοιγμα της εισόδου και σημειώνει τη διαφοροποίηση του ύψους του βράχου από το έδαφος ανά μέτρο. Ακολουθούν οι μετρήσεις των επιμέρους τμημάτων της δυτικής παρειάς της πρώτης και μεσαίας αίθουσας του σπηλαίου στις σελ. 5 και 6 και της κύριας αίθουσας στις σελ. 7 και 8, ενώ ολοκληρώνει με τις μετρήσεις της ανατολικής παρειάς του εμπρόσθιου τμήματος του σπηλαίου στην σελ. 9, συμπεριλαμβάνοντας και την ένδειξη «βόθρος» δίπλα στο τοίχωμα.

Στην σελ. 10 παρεμβαίνει σχέδιο για κτίσμα εκτός σπηλαίου, ωστόσο με σημειώσεις στα ελληνικά, και με το σκαρίφημα ενός ανθρώπου αντί κλίμακας. Στις σελ. 11 και 12 επανέρχονται οι στρωματογραφίες του σπηλαίου και μία κάτοψη των τομών Ι και ΙΙ με λεπτομερείς μετρήσεις βάθους και με τα χαρακτηριστικά των επιχώσεων σημειωμένα στα ελληνικά ή/και στα αγλικά. Στην σελ. 13 υπάρχει λεπτομερής στρωματογραφική τομή και κάτοψη της τομής Ι με μονολεκτικές περιγραφές των στρωμάτων στα ελληνικά. Στην σελ. 14 ο Θεοχάρης ζωγραφίζει την «Niche», κατά την σημείωση, και από κάτω γράφει: «ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Το υψηλότερον σημείον των επιχώσεων εντός του σπηλαίου είναι ο αυχήν μεταξύ Κ-Θ, 3,00 μ. προ (δηλ. βορειότερον) της τάφρου Ι».

Στην επόμενη σελίδα (χωρίς αρίθμηση) κάνει άλλο ένα σκαρίφημα για την «τομή κατά μῆκος» του σπηλαίου, με σημειωμένα τα διαφορετικά ύψη της οροφής από την είσοδο έως την κύρια αίθουσα. Η σελ. 15 περιέχει κι άλλο σχέδιο του σπηλαίου με σημειωμένες τις υψομετρικές διαφορές του δαπέδου σε σχέση με την οροφή σε πολυάριθμα σημεία. Παρεμβάλλονται κενές σελίδες και σελίδες με σχέδια του γειτονικού θολωτού τάφου της Βοϊδοκοιλιάς, έως την σελ. 18, όπου γίνεται απόπειρα ζωγραφικής απεικόνισης με επεξήγηση «Εἴσοδος α' θαλάμου». Στην σελ. 25 βρίσκουμε την στρωματογραφία της τομής ΙΙ με μονολεκτικές σημειώσεις στα ελληνικά σχετικά με τα στρώματα. Τέλος, στην σελ. 26 ο Θεοχάρης έχει προσπαθήσει να κάνει την ζωγραφική απεικόνιση της εισόδου του σπηλαίου.

Τα σχέδια αυτά συνιστούν εύγλωττο τεκμήριο αφενός της εμπειρίας και εξειδίκευσης του Θεοχάρη στις αποτυπώσεις παρά την νεότητά του, αφετέρου της συνεχούς και εντατικής του απασχόλησης κατά την διάρκεια των τεσσάρων ημερών της συγκεκριμένης ανασκαφής στο σπήλαιο Νέστορος το 1953. Στο σημειωματάριο ο Θεοχάρης καταγράφει συνολικά περίπου 200 ξεχωριστές μετρήσεις, σημειωμένες είτε πάνω σε γραμμές τραβηγμένες μεταξύ των σημείων του εκάστοτε σχεδίου, είτε καταγεγραμμένες σε στήλες. Μας εκπλήσσει η λεπτομέρεια της τοπογραφικής αποτύπωσης του σπηλαίου, που το 1953 δεν ήταν οικείο πεδίο ανασκαφικής έρευνας, όπως οι υπαίθριες αρχαιολογικές θέσεις, ενώ ακόμα σπανιότερη ήταν τότε η σχετική

δημοσιευμένη έρευνα για σπήλαια. Είχαν προηγηθεί βέβαια δημοσιεύσεις της S. Benton για σπήλαια στο Ιόνιο[36] και του D. Levi για τα σπήλαια της Ακρόπολης[37] στη δεκαετία του ’30, νωρίτερα ακόμα για το σπήλαιο Άσπρη Πέτρα στην Κω[38] και το Ιδαίον Άντρον στην Κρήτη[39], ενώ η έρευνα των Άγγλων στο σπήλαιο Άγιο Γάλας στη Χίο[40] την ίδια περίοδο δεν είχε ακόμα δημοσιευτεί. Από πλευράς προσωπικής του εμπειρίας, πάντως, το σπήλαιο στη Χώρα, που, όπως αναφέραμε και παραπάνω, ο Θεοχάρης, ανέσκαψε περίπου την ίδια εποχή, σε συνεργασία με τον Σ. Μαρινάτο, πρέπει να ήταν το μόνο άλλο σπήλαιο που είχε ερευνήσει.

Στις απεικονίσεις της στρωματογραφίας του σπηλαίου Νέστορος ο Θεοχάρης χρησιμοποιεί συμβατικά διακριτικά για την δήλωση της εστίας, των λίθων, του μαύρου χώματος και του φυσικού βράχου μεταξύ άλλων. Ο Θεοχάρης δεν επεκτείνεται σε εκτενείς σημειώσεις σχετικά με την στρωματογραφία και με τα ευρήματα, όπως θα αναμέναμε με δεδομένο ότι, ειδικά στα τελευταία, είχε εξειδικευμένες γνώσεις. Περιορίζεται στην απόδοση των διαφορετικών στρωμάτων με σύμβολα και με μονολεκτικούς χαρακτηρισμούς («red earth (filled)», «blackish earth», «μαῦρο», «Neolithic?», μεταξύ άλλων) και σπάνια σημειώνει με βελάκι πάνω στη στρωματογραφία τη θέση ευρημάτων που αναγνωρίζει, προφανώς με τον McDonald, κατά την αποκάλυψή τους επιτόπου («Mycenaean base», «glass» κλπ). Βέβαια γίνεται αναλυτική περιγραφή της σύστασης των επιχώσεων στο ημερολόγιο του McDonald, ωστόσο οι αναφορές στα ευρήματα από τα διάφορα στρώματα είναι ανύπαρκτες και από αυτό. Και όμως η κεραμική που συνέλεξαν κατά την ανασκαφή τους στο σπήλαιο Νέστορος το 1953 είναι πολυπληθής και, σύμφωνα με την εξέταση που διενεργήσαμε πρόσφατα, περιλαμβάνει σημαντικά διαγνώσιμα θραύσματα νεολιθικών αμαυρόχρωμων, γραπτών Urfirnis, μελανών στιλβωτών, καθώς και άβαφων και μονόχρωμων αγγείων. Συμπληρώνεται επίσης από πλήθος μεσοελλαδικής και κυρίως υστεροελλαδικής κεραμικής, αλλά και από καλά διατηρημένα θραύσματα γεωμετρικών, κλασικών και ελληνιστικών αγγείων[41].

Εν κατακλείδι, ο Θεοχάρης, τόσο χάρη στην μαθητεία του στην ομάδα Blegen όσο και στη δική του ικανότητα και εμπειρία, ανταποκρίνεται άριστα στις εξειδικευμένες απαιτήσεις τεκμηρίωσης της ανασκαφής, συγκεντρώνοντας όλα τα απαραίτητα δεδομένα για κάθε μελλοντική επεξεργασία. Στο τεύχος των σχεδίων του επιβεβαιώνεται η ήδη μακρά εμπειρία του στην επαγγελματική αποτύπωση της έρευνας πεδίου. Το σημειωματάριό του από κοινού με το ημερολόγιο απηχούν την άριστη συνεργασία των δύο αρχαιολόγων, οι οποίοι φαίνεται ότι μοιράζονται κοινό θεωρητικό και μεθοδολογικό προβληματισμό στην έρευνα και στην τεκμηρίωση της ανασκαφής του σπηλαίου και διενεργούν συστηματική στρωματογραφική παρατήρηση και καθολική περισυλλογή, ακολουθώντας την αιχμή της επιστημονικής μεθοδολογίας. Σε πρακτικό επίπεδο οι δύο άνδρες φαίνεται, ειδικά από τις μονολεκτικές αγγλικές επεξηγήσεις της στρωματογραφίας, ότι καταγράφουν παράλληλα τις παρατηρήσεις τους, αλλά σε συνεννόηση. Σε αυτό το πλαίσιο ο Θεοχάρης δεν προβάλλει σε καμία περίπτωση ως ο «μαθητευόμενος» αρχαιολόγος, αλλά ως ο ήδη εξειδικευμένος πολύτιμος συνεργάτης που συμβάλλει με την συμμετοχή του στο πρόγραμμα και διαθέτει το κύρος του συγκροτημένου και αφοσιωμένου ερευνητή.

36 Benton 1934-35, 1938-39.
37 Levi 1930-31. Βλ. επίσης Broneer και Pease 1936.
38 Levi 1926.
39 Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2011, 109-110.
40 Hood 1981-82.
41 Κορρές κ.ά. 2014, 70-85.

ΕΘΝΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Στο πάνω μέρος της σελ. 4 του σημειωματαρίου των σχεδίων (εικ. 5) διαβάζουμε χειρόγραφη σημείωση δύο σειρών, η οποία έχει ιστορική αξία για την εν έτει 1953 μαρτυρία των ευρύτερων ενδιαφερόντων του προϊστοριολόγου Δ. Θεοχάρη στο χώρο της λαογραφίας ή και της ηθογραφίας:

> «Ποῦ τὰ κοιμᾶσαι τὰ πράματα;»
> «Στὸν Ἀβαρῖνο, στὴ σπηλιά.»

Από τα εισαγωγικά που περιέχουν τις φράσεις, καταλαβαίνουμε ότι το κείμενο αποτελεί καταγραφή από τον Θεοχάρη διαλόγου που διημείφθη με κάποιον ντόπιο βοσκό, στον οποίο μάλλον θα ήταν αυτόπτης, ή διαλόγου που του μεταφέρθηκε. Η ακριβής καταγραφή του λόγου δείχνει το γλωσσολογικό ενδιαφέρον που προξένησε στον Θεοχάρη η διάλεκτος της φράσης[42]. Αναμφισβήτητα η μαρτυρία δεν προσφέρει κάποιο καινούργιο στοιχείο στις γνώσεις του Θεοχάρη για το σπήλαιο Νέστορος «στον Αβαρίνο»[43]: ήδη από το ημερολόγιο του McDonald γνωρίζουμε ότι την πρώτη μέρα της ανασκαφής όλοι διαπίστωσαν τη χρήση του σπηλαίου ως μαντριού[44]:

> «...from the sheep and goats which are herded in the inner room».

Πίσω από αυτή την σημείωση του δίστιχου διαλόγου το 1953, ωστόσο, μπορεί να δει κανείς την αρχή μιας οπτικής που ζυμώνεται στην σκέψη του Θεοχάρη και η οποία πρόκειται, τις επόμενες δεκαετίες, να διαμορφώσει μια νέα σχολή Νεολιθικής αρχαιολογίας[45]. Σ' αυτά τα πρώιμα χρόνια της καριέρας του ο Θεοχάρης φαίνεται ότι όχι μόνο θεμελιώνει τις μεθοδολογικές του γνώσεις στην ανασκαφή και στην τεκμηρίωση, αλλά και επεκτείνει τον προβληματισμό του πάνω σε ζητήματα της προϊστορίας, που ίσως από τότε, αν όχι ήδη από πιο πριν, τον απασχολούν. Γνωρίζουμε από το μεταγενέστερο έργο του ότι αναζήτησε την κατανόηση του προϊστορικού ανθρώπου μέσα στην λαογραφική μαρτυρία της σύγχρονής του αγροτικής ζωής, διακρίνοντας αναλλοίωτες αρχαίες πρακτικές, και την επεξεργάστηκε ως συγκριτική πληροφορία και έμπνευση για την προϊστορία. Αυτή η πορεία κορυφώθηκε στον μνημειώδη τόμο του *Νεολιθικὴ Ἑλλάς* το 1973[46], μέσα στιν οποίο ενσωμάτωσε τις φωτογραφίες του Τάκη Τλούπα, που απεικόνιζαν στιγμιότυπα από την ζωή των αγροτιών και κτηνοτρόφων της Θεσσαλίας, παράλληλα προς την παρουσίαση της ζωής στην νεολιθική Ελλάδα. Η αντίληψη ότι η μαρτυρία που διασώζεται στη σύγχρονή του προβιομηχανική επαρχία είναι πολύτιμη φαίνεται ότι είχε πρώιμες βάσεις στη σκέψη του Θεοχάρη, ώστε αυτή η σημείωση της λαϊκής φράσης για το σπήλαιο του Νέστορος, που τραβάει το ενδιαφέρον του, μοιάζει να αποκτά ιστορική αξία, όχι μόνο για τη βιογραφία του αλλά και για την ιστορία της ελληνικής Νεολιθικής αρχαιολογίας.

Πέραν, όμως, της λειτουργικής χρησιμότητας ως πληροφορία, που έτσι κι αλλιώς δεν μπορεί να είναι διαχρονική, ο Θεοχάρης φαίνεται ότι κυρίως διακατέχεται από ευαισθησία

---

42 Και δεν ήταν η μόνη φράση που κατέγραψε: την ίδια πάνω κάτω περίοδο, ο Θεοχάρης σημείωσε ένα στιχάκι από κάποιο τοπικό τραγούδι σε μια λευκή σελίδα του ανασκαφικού ημερολογίου από τις ανασκαφές του ανακτόρου της Πύλου: «Εδώ το λεν' Κούρμπει, το λεν' Παλιο-Ναβαρίνο / Τρώνε τα ποντίκια ζωντανά και τα σκυλιά θαμμένα / και με μια σκύλου κεφαλή σαράντα λημερνάνε» (Bennet και Davis 2005, 137, σημ. 91).

43 Για τα ιστορικά στοιχεία της οχύρωσης στο παλαιό Ναβαρίνο βλ. Wolpert 2005.

44 McDonald 1953, 43.

45 Βλ. αναλυτικότερα Kotsakis 2008.

46 Θεοχάρης 1973, εικ. 135-165.

για την αγροτική ζωή στο πλαίσιο της διαχρονικής σχέσης των ανθρώπων με τη φύση και το τοπίο. Οπωσδήποτε το πλαίσιο επηρέασε σε μεγάλο βαθμό αυτή την οπτική του. Αφενός ήταν γνώστης του παράλληλου λαογραφικού έργου που διεξήγαγαν σύγχρονοί του αρχαιολόγοι, όπως και ο ίδιος ο W.A. McDonald που συνέλεγε τοπωνύμια[47], αλλά κυρίως ο A.J. Wace, με τον οποίο συνεργάζονταν στις Μυκήνες, ο οποίος είχε δημοσιεύσει παλαιότερα την μνημειώδη έρευνά του για τους Βλάχους[48]. Κυρίως όμως η λαογραφική παρατήρηση αποτέλεσε για τον Θεοχάρη ένα είδος σωματοποιημένης εμπειρίας του παρελθόντος το οποίο αποκτούσε υπόσταση μέσα από την προβολή του σύγχρονου βιώματος στην προϊστορία. Αυτή η διάσταση του έργου του καθιστούσε την προϊστορία περισσότερο ανθρωπολογική και κοντινή παρά μακρινό παρελθόν, εμπειρική και, κατά κάποιο τρόπο, μέρος μιας προσωπικής εξοικείωσης. Ταυτόχρονα όμως εμπεριείχε και έναν βαθμό ιδεαλισμού, που σε μεγάλο ποσοστό αποτελεί απήχηση του θαυμασμού στην ελληνικότητα και τον λαϊκό πολιτισμό, που είχαν εκφράσει ο Λίνος Πολίτης και η γενιά του ’30, η οποία μετέφερε το περιεχόμενο του ηρωϊκού, κλασικού και μεγαλειώδους από το σπάνιο αριστούργημα της τέχνης στο επίπεδο του απλού καθημερινού ανθρώπου.

Αυτή η ανθρωποκεντρική οπτική του Θεοχάρη τόσο για τον νεολιθικό όσο και για τον σύγχρονό του αγρότη, ενεργοποίησε τον συσχετισμό προϊστορίας και λαογραφίας σε έναν συγκερασμό, την λεγόμενη «εθνοαρχαιολογία», που έλαβε τη μορφή συστηματικής καταγραφής των μορφών αγροτικής ζωής ως αναπόσπαστο τμήμα των προϊστορικών ανασκαφών μας κατά την μετά-Θεοχάρη προϊστορική έρευνα[49]. Στην πορεία διεφάνη, βέβαια, ότι πέραν της λαογραφικής και ιστορικής αξίας που είχε η καταγραφή αυτών των πληροφοριών, η προσέγγιση και πολύ περισσότερο η κατανόηση της Νεολιθικής μέσα από τους παραλληλισμούς της με τις παραδοσιακές μορφές ζωής, παραγωγής, ανταλλαγής της σύγχρονης ελληνικής υπαίθρου είναι σχηματική, εξωτερική και μη αυτονόητη, και άρα δεν μπορεί να περάσει πέρα από το στάδιο μιας περιγραφικής τεχνολογικής εξήγησης, καθώς διαμεσολαβούν καθοριστικά οι ιδιαίτεροι παράγοντες που καταλήγουν σε διαφορετικές προσαρμοστικότητες.

ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΓΗΓΕΝΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Μέσα από τα ιστορικά στοιχεία που προκύπτουν από τα παραπάνω αρχεία των ανασκαφών του σπηλαίου Νέστορος, παρακολουθούμε ένα μικρό δείγμα των ζυμώσεων που είχαν ξεκινήσει να συντελούνται στην θεωρία και μεθοδολογία της προϊστορικής αρχαιολογίας στα μεταπολεμικά χρόνια και της συμβολής του Θεοχάρη στη διαμόρφωση της θεωρητικής στροφής που καθόρισε την συνέχειά της. Έχει σημασία να αναφερθούμε εδώ εν συντομία στις προγενέστερες έρευνες, που έλαβαν χώρα στο σπήλαιο, προκειμένου να αντιληφθούμε ακριβώς πόσο είχαν αλλάξει οι προτεραιότητες μέσα στις οποίες ο νεοφώτιστος Θεοχάρης ωρίμασε επιστημονικά και ταυτόχρονα έθεσε τις δικές του προτεραιότητες.

Η μακρά ιστορία της έρευνας του σπηλαίου ξεκινά σε μια περίοδο, κατά την οποία προτεραιότητα της ελληνικής αρχαιολογίας ήταν η αναζήτηση και επιβεβαίωση των μυθολογικών και ομηρικών κέντρων και η ένταξή τους σε πολιτισμικό-ιστορικό πλαίσιο μέσω της σύνδεσής τους με τις αρχαίες λογοτεχνικές πηγές και την φιλολογική παράδοση. Εντός αυτού του προβληματισμού, ειδικότερα για την αναζήτηση του ανακτόρου του Νέστορος και την ταύτιση της μυθικής τοπογραφίας, το σπήλαιο προσέλκυσε το ενδιαφέρον του Ερρίκου Σλήμαν, εμβλημα-

47 McDonald και Hope Simpson 1961, 223. Wilkie 2000.
48 Wace και Thompson 1914.
49 Βλ. κεφάλαια σχετικά με την εθνοαρχαιολογία στα Σάμψων 1993, 1997α, 1997β.

τικού εκφραστή αυτής της τάσης, ο οποίος το 1874 διενήργησε εκεί σύντομη ανασκαφή[50], ακολουθώντας τις περιγραφές αρχαίων και νεότερων περιηγητών που τοποθέτησαν σε αυτό τους στάβλους του Νέστορα, και στο πλάτωμα του Παλαιοναβαρίνου την ομηρική Πύλο. Στον δρόμο της ίδιας αναζήτησης κινήθηκαν το 1896 ο Βέλγος ιστορικός τέχνης Marcel Laurent[51] και το 1912 ο Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης[52] του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Στις αρχές του ’50 και ο Σπυρίδων Μαρινάτος, ισχυρός άνδρας της ελληνικής αρχαιολογίας, με τον οποίο ο Θεοχάρης ήδη συνεργαζόταν, εξέφραζε ακόμα εμβληματικά στις έρευνες της Πυλίας την ίδια σχολή της μυθολογικής αναζήτησης[53].

Ταυτόχρονα ο Νεολιθικός πολιτισμός του ελλαδικού χώρου ήταν ήδη γνωστός και μάλιστα με διαμορφωμένες τυπολογικές και χρονολογικές ταξινομήσεις, που πρωτοτέθηκαν το 1908 με το θεμελιώδες έργο του Χρ. Τσούντα και, λίγα χρόνια μετά, με το έργο των Wace και Thompson[54]. Από τις ομαδοποιήσεις τους είχε διαμορφωθεί μια πολιτισμική Νεολιθική με συγκεκριμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά, γεωγραφικά όρια και εξηγήσεις διάδοσης και προέλευσης, στο πλαίσιο της ιδεολογίας που αντιλαμβανόταν το παρελθόν ως σύνολα από μορφές οι οποίες είναι σταθερές και μπορούν να περιγραφούν. Στα ενδιάμεσα χρόνια, έως την εμφάνιση του Θεοχάρη, η Νεολιθική αρχαιολογία στην Ελλάδα είχε παραμείνει σε αυτό το ιδεολογικό περίγραμμα[55] χωρίς ιδιαίτερες εξελίξεις και λόγω του πολέμου, πέραν των νέων νεολιθικών ευρημάτων που εν τω μεταξύ εντάχθηκαν στις υπάρχουσες ταξινομήσεις (Εύτρηση, Ορχομενός κλπ.)[56]. Σύντομα στα επόμενα χρόνια της δεκαετίας του ’50 και παράλληλα προς την στροφή των προτεραιοτήτων που έθεσε ο Θεοχάρης, η τάση αυτή παρέμεινε στο προσκήνιο, μάλιστα με ιδιαίτερη έμφαση, καθώς πλέον ήταν τροφοδοτούμενη από τις εντατικές ανασκαφές των Γερμανών αρχαιολόγων στην Θεσσαλία, οι οποίοι θεμελίωσαν αυστηρά σχήματα πολιτισμικής διαδοχής, και των Αμερικανών που παρήγαγαν παρόμοιες ταξινομήσεις για την κεντρική και νότια Ελλάδα[57].

Μέσα σε αυτό το σκηνικό και επειδή γνωρίζουμε τη συνέχεια, μπορούμε να δούμε το μικρό απόσπασμα της παρουσίας του Δημητρίου Θεοχάρη στην ιστορία του σπηλαίου Νέστορος ως την αρχή της πορείας της σκέψης του που κατέληξε στην ανάδυση μιας αυτοτελούς αλλά ταυτόχρονα ιθαγενούς ελληνικής Νεολιθικής. Στην στροφή αυτή, που φάνηκε αργότερα με τα θεμελιώδη έργα του *Ἡ αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς προϊστορίας*[58], που ήταν και η διδακτορική του διατριβή, και *Νεολιθικὴ Ἑλλάς*[59], ο Θεοχάρης μετασχημάτισε δημιουργικά την αντίληψη της ελληνικότητας, που είχε τεθεί ως εθνικός στόχος τόσο από τον ιδεαλισμό του 19ου αιώνα όσο και από το νεωτερικό παράδειγμα που εκφράστηκε από τη γενιά του ’30 σε όλες τις μορφές τέχνης, αλλά και στις ανθρωπιστικές σπουδές[60], και δημιούργησε, με το συστατικό της ιθαγένειας, μια προϊστορία τοπική, η οποία θεωρεί ότι εξελίχθηκε μέσα από διαδικαστικές και λειτουργικές σχέσεις σε άμεση σχέση με τον γεωγραφικό της χώρο και ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον και αποτέλεσε την προς τα πίσω συνέχεια της μυκηναϊκής και κλασικής ελληνικότητας[61]. Ο Θεοχάρης μετατρέπει την έννοια της ιστορικής παράδοσης, που εκφραζόταν έως τότε μέσω των μεγάλων

50 Schliemann 1889, 132. Deuel 1977. Κορρές 1994. Davis 1998, 61. Κορρές κ.ά. 2014, 51-54.
51 *BCH* 20 (1896), 388-390.
52 Κορρές κ.ά. 2014, 56-57.
53 Marinatos 1973, 315-317.
54 Τσούντας 1908. Βλ. επίσης την ταξινομική καθιέρωση αυτού του έργου μέσα από την υιοθέτηση των προτύπων του από το έργο των Wace και Thompson 1912.
55 Μυλωνᾶς 1928.
56 Kunze 1931. Goldman 1931.
57 Schachermeyer 1955. Milojčić 1960. Weinberg 1965.
58 Θεοχάρης 1967.
59 Θεοχάρης 1973.
60 Kotsakis 2008, 177-178.
61 Χουρμουζιάδης 1992.

γεγονότων και των πολιτισμικών πακέτων που διαδίδονται από την κοιτίδα της Ανατολής και μεταφέρονται με αποικισμούς, στην έννοια της ιστορίας του πολιτισμού ως εντόπιας συνέχειας. Στην *Αυγή* αναπτύσσει πρωτοποριακά αυτή την αντίληψη της αυτόχθονης γένεσης και γεωγραφικής συνέχειας και μάλιστα για το εν πολλοίς άγνωστο ακόμα τότε κεφάλαιο της αρχής του Νεολιθικού πολιτισμού.

Οι Γ. Χουρμουζιάδης και Κ. Κωτσάκης επισημαίνουν ότι η προσέγγιση του Θεοχάρη χαρακτηρίζεται από την έννοια της συστημικής αντίληψης του πολιτισμού και της κανονιστικής σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον του, το οποίο κατέχει κεντρική θέση στο έργο του ως η κύρια πηγή παραγωγικού πλούτου και ως εγγύηση της ιθαγενούς άνθησης και συνέχειας. Ο Χουρμουζιάδης ειδικότερα επισημαίνει την βιωματική, προσωπική σχέση του Θεοχάρη με το ανασκαφικό πεδίο και το αρχαιολογικό εύρημα ως καταλύτη για την διαμόρφωση μιας αναστοχαστικής προσέγγισης της ελληνικής προϊστορίας, μέσα από την οποία ο τόπος αποκτά λειτουργική σημασία και ιστορική συνέχεια. Ως «...μονάχος, απέναντι στην προσωπική του έμπνευση [...] απέναντι στον ψίθυρο των αρχαιολογικών πραγμάτων...» περιγράφεται ο Θεοχάρης στο Σέσκλο[62].

Ακριβώς αυτή η διαισθαντική σχέση του Θεοχάρη με το αρχαιολογικό πεδίο και το ανθρωποκεντρικό συστατικό της σκέψης του πιστεύουμε ότι διαφαίνεται ήδη στο μικρό βιογραφικό απόσπασμα που ανασύραμε από το αρχείο του σπηλαίου Νέστορος. Με αυτή την αφορμή θα λέγαμε ότι η οξυμένη πολυαισθητηριακή βίωση του Θεοχάρη είναι και η βάση της οξυδέρκειας και διορατικότητας, που καθοδηγεί την σκέψη του σε όλο το έργο του. Όχι όμως μόνο μέσα από την εσωστρέφεια του αναστοχασμού πάνω σε μια εντόπια ελληνικότητα, που απαντούσε στην ανάγκη επιβεβαίωσης της νεωτερικής συνθήκης[63]. Αντίθετα, ήταν μέσω της εξωστρέφειας, που ο Θεοχάρης αναζήτησε μια νέα κατεύθυνση αρχαιολογικής σκέψης: αυτή δεν είναι η άμεση επιρροή της θεωρητικής σύμβασης της «Νέας Αρχαιολογίας»[64], η οποία εκείνη την εποχή γεννιόταν εκτός Ελλάδας και «εξέδωσε» τις καταστατικές της διακηρύξεις μία δεκαετία αργότερα. Ήταν, όμως, η άμεση επιρροή στον Θεοχάρη της αναλυτικής ανασκαφικής και ερευνητικής μεθοδολογίας, που γνώρισε στα διεθνή προγράμματα στα οποία συμμετείχε, και οι οποίες είχαν ήδη στρέψει την έμφασή του στην λεπτομερή τεκμηρίωση κάθε ανασκαφικής δομής και οποιουδήποτε κινητού ευρήματος, αποσπώντας τον από την παλαιότερη επιλεκτική αξιολόγηση του παρελθόντος ως ιστορία. Ο Κωτσάκης σημειώνει[65]:

> «...it would be worth examining in more detail at some future date other revealing aspects of his work, such as his participation in international projects, the meticulous techniques of excavation –considered a great break through in his day– even seemingly minor details such as the use of English terms in his excavation notes. They all clearly underline his contribution to the changing profile of Greek archaeology, in bringing it closer to the international scene».

Σχόλιο που επιβεβαιώνεται εδώ από τα σχετικά στοιχεία που περιέχουν οι χειρόγραφες σημειώσεις του Θεοχάρη, που παρουσιάσαμε παραπάνω.

Πράγματι, αυτή η αναοριοθέτηση του παραδοσιακού προσανατολισμού διαφαίνεται ήδη στο σπήλαιο Νέστορος το 1953: η λεπτομερής καταγραφή των δεδομένων, χωρίς διακρίσεις, η επιφανειακή έρευνα εκτός σπηλαίου, η εθνοαρχαιολογική μαρτυρία δεν υπηρετούν τον ταξινομικό σχολαστικισμό, αλλά την πρόσληψη του σπηλαίου ως ιδιαίτερου συστήματος μέσα στην προϊστορία με λειτουργική συνέχεια, που, μέσα από την πληρότητα της τεκμηρίωσης, θα μπορούσε να εξηγηθεί και να ανασυσταθεί. Ο Θεοχάρης διαφαίνεται ως έχων ήδη διαμορφωμένη

62 Χουρμουζιάδης 1992, 29.
63 Kotsakis 2008, 180.
64 Χουρμουζιάδης 1992, 30. Kotsakis 2008, 178-180.
65 Kotsakis 2008, 180.

την πεποίθηση ότι κάθε τόπος συνιστά ένα λειτουργικό σύστημα προσαρμογής, που αντλεί την συνέχειά του από τις διαθέσιμες παραγωγικές του πηγές και όχι ένα σύνολο μορφών, που υφίστανται σε μορφή «πακέτου».

Μία δεκαπενταετία αργότερα διατύπωσε πιο ολοκληρωμένο το θεωρητικό του σχήμα, παράλληλα προς την διακήρυξη της «Νέας Αρχαιολογίας», για την καθοριστική αξία του περιβάλλοντος στην λειτουργική προσαρμογή των ανθρώπινων πληθυσμών μέσα από νομοτελειακούς κανονιστικούς ρυθμούς και ρόλους. Θα σταθούμε στο σχόλιο του Χουρμουζιάδη ότι η θεωρία του Θεοχάρη παραμένει λανθάνουσα και «δεν πήρε ποτέ την τελική της μορφή. Δεν απέκτησε ποτέ τη δική της αυτονομία. Έμεινε μέχρι την τελευταία στιγμή ένας ευέλικτος, μαλακός ιστός στο γραπτό και τον προφορικό του λόγο. Ήταν εξάλλου το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του Θεοχάρη αυτή η ευελιξία που τη χρησιμοποιούσε πότε για να μη σε πληγώσει και πότε για να μην τον πληγώσεις εσύ. Έτσι έμεινε η θεωρία αυτή, που ποτέ δεν διατυπώθηκε ολοκληρωμένη, να διαποτίζει το έργο του με μια αδιατάρακτη δυναμική, που δυστυχώς δεν έζησε ο ίδιος να την αξιοποιήσει»[66].

Στο πλαίσιο αυτής της δυναμικής και στην μνήμη του πρωτοπόρου της ελληνικής προϊστορίας, που αναζητούσε νέους δρόμους σκέψης τόσο μέσα από τους προσωπικούς του προβληματισμούς όσο και από την συνεχή του επαφή με την επικαιρότητα της έρευνας, θα μπορούσαμε να δούμε το σπήλαιο Νέστορος ως μια αφορμή, για να υπερβούμε τις τυποποιημένες και μονομερείς διαδικαστικές και συστημικές ερμηνείες για τα σπήλαια, όπως, ενδεχομένως, θα είχε κάνει σήμερα και εκείνος που συνεχώς αναδιαμόρφωνε την σκέψη του, διαβλέποντας, με την διορατικότητα που τον διέκρινε, τα ασύμβατα σημεία της αρχαιολογίας που είναι προσανατολισμένη στην νομοτελειακή και άχρονη παραδοχή της προσαρμογής και της λειτουργικής συστημικότητας[67]. Ήδη στο έργο του Θεοχάρη διαφαίνεται περιθώριο για να υπάρξουν οι ατομικές ιδιαιτερότητες, παρότι τότε τοποθετούνται σε δεύτερο πλάνο και δεν νοούνται ως καθοριστικοί παράγοντες της πολιτισμικής αλλαγής, όπως επίσης σαφώς διατυπώνεται η έννοια της *πλαστικότητας* σε αντίθεση με την έννοια της καθαρής *τομής*[68].

Συνεχίζοντας αυτό το νήμα σκέψης του Θεοχάρη από εκεί που το άφησε, θα λέγαμε σήμερα ότι το γεγονός ότι το σπήλαιο Νέστορος παρουσιάζει ασυνέχειες χρήσης, σημαίνει ακριβώς ότι οι σημασίες του μεταβάλλονται και επανακαθορίζονται συνεχώς από νέα νοήματα, που προσδίδουν σ' αυτό οι άνθρωποι σε κάθε εποχή, τα οποία παράγουν νέες προτεραιότητες και νέες σχέσεις μέσα σε συγκεκριμένες συγκυρίες. Η ιστορία επανέρχεται αλλά από την μακρόχρονη στην βραχύχρονη διάστασή της. Επομένως, η λειτουργική ερμηνεία, που θεωρεί αυτονόητη την χρήση ενός σπηλαίου από τον άνθρωπο, εφόσον αυτό βρίσκεται στην περιοχή του, και μάλιστα θεωρεί αυτονόητο και τον λόγο για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε (π.χ. ως μαντρί, ιερό, κατοικία), δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει τα κενά χρήσης του. Είναι μια απολύτως μηχανική και αυτόματη εξήγηση, που γίνεται ουσιαστικά «ερήμην» της ίδιας της θέσης. Ακολουθεί μια κατεύθυνση μονομέρειας και γραμμικότητας, αποκλείοντας άλλες εκδοχές, οι οποίες μπορεί να προκύπτουν σε κάθε περίοδο, γενιά ή ακόμα και σε συγκεκριμένη συγκυρία μέσα στην ίδια περίοδο, σε συνέχεια της παράδοσης ή σε αντίφαση με αυτή, εκδοχές οι οποίες δεν είναι εμφανείς για εμάς σήμερα. Με το βάθος επομένως της δικής του οξυδέρκειας και στην μνήμη της σκέψης του, θέλουμε να σκεφτούμε[69] τα σπήλαια ως χώρους, που κάθε φορά επιλέγονται ή δεν επιλέγονται, ανάλογα όχι με οικονομικές αναγκαιότητες και προϋποθέσεις προσαρμογής και πληθυσμού, αλλά, πρωτίστως, με τα ιδιαίτερα νοήματα των ανθρώπων.

66 Χουρμουζιάδης 1992, 31.
67 Trigger 2006. Johnson 2010.
68 Θεοχάρης 1973, 80. Χουρμουζιάδης 1992, 36.
69 Katsarou και Sampson 2013.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε τον ομότιμο καθηγητή Γεώργιο Σ. Κορρέ για την πρόσκληση που απηύθυνε στον Αδαμάντιο Σάμψων να αναλάβει την ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Νέστορος και στην Στέλλα Κατσαρού να συνεργαστεί στη μελέτη της νεολιθικής κεραμικής.

Οφείλουμε θερμές ευχαριστίες προς την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα και το Πανεπιστήμιο του Cincinnati για την ευγενική χορήγηση άδειας για την πρόσβαση στη μελέτη των σχετικών αρχείων και στη δημοσίευση των επιλεγμένων πληροφοριών και φωτογραφιών, που αφορούν το θέμα αυτού του άρθρου. Οι ευχαριστίες απευθύνονται ειδικά προς τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Cincinnati και πρώην Διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Jack L. Davis και την Δρα Sharon Stocker για την χορήγηση της άδειας το 2010, καθώς και στον πρώην Διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής καθηγητή Stephen G. Miller για την χορήγηση παρόμοιας άδειας διά αιτήματος του καθηγητού Γ. Κορρέ το 1985. Τον καθηγητή Jack L. Davis ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για τα εποικοδομητικά του σχόλια και τις επισημάνσεις και άλλων πηγών για το θέμα, τα οποία εμπλούτισαν σημαντικά αυτή τη δημοσίευση. Είμαστε ευγνώμονες στην υπεύθυνη των αρχείων της Αμερικανικής Σχολής Δρα Ναταλία Vogeikoff-Brogan και τον επίκ. καθηγητή του Πανεπιστημίου Cincinnati Jeffrey Kramer για την άμεση πρόσβαση που μας παρείχαν στο αρχειακό υλικό του C.W. Blegen. Επίσης στην Carol Hershenson (Αρχείο του Πανεπιστημίου Cincinnati) για κάθε διευκόλυνση. Κατά ένα μέρος η παρούσα δημοσίευση ετοιμάστηκε κατά τη διάρκεια της υποτροφίας Margo Tytus της Στέλλας Κατσαρού στο Πανεπιστήμιο του Cincinnati.

Επίσης ευχαριστούμε τον σχεδιαστή της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Βασίλη Τριζώνη για την αναπαραγωγή του σχεδίου του Δ.Ρ. Θεοχάρη σε κλίμακα (εικ. 3).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bennet, J., και J.L. Davis. 2005. «A reconstruction of the human landscape of the *Kaza* or Avarin.» Στο *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece. The Southwestern Morea in the 18th Century,* επιμ. F. Zarinebaf, J. Bennet, και J. L. Davis, 111-150. *Hesperia* Suppl. 34. Princeton: ASCSA Publications.

Benton, S. 1934-35. «Excavations in Ithaca III, The cave at Polis I.» *BSA* 35:45-73.

_____. 1938-39. «Excavations in Ithaca III, The cave of Polis II.» *BSA* 39:1-51.

Blegen, C.W. 1954. «Excavations at Pylos, 1953.» *AJA* 58:27-32.

Broneer, O., και M.Z. Pease. 1936. «The cave on the East Slope of the Acropolis.» *Hesperia* 5:247-272.

Davis, J.L. 1998. «The Palace and its dependencies.» Στο *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*, επιμ. J.L. Davis, 53-68. Austin: University of Texas Press.

_____. 2015. «Blegen and the Palace of Nestor. What took so long?» Στο Vogeikoff-Brogan κ.ά. 2015, 209-229.

Davis, J.L, και N. Vogeikoff-Brogan. 2015. «On his feet and ready to dig. Carl William Blegen.» Στο Vogeikoff-Brogan κ.ά. 2015, 1-15.

Deuel, L., επιμ. 1977. *Memoirs of Heinrich Schliemamm: A Documentary Portrait Drawn from his Autobiographical Writings, Letters and Excavation Reports*. New York: Harper and Row.

Florou, V. 2015. *«The house at 9 Ploutarchou street: A grape arbor and a dense shadow of beautiful meetings.»* Στο Vogeikoff-Brogan κ.ά. 2015, 121-145.

Goldman, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hood, S. 1981-82. *Excavation in Chios, 1938-1955: Prehistoric Emporio and Agio Gala*. Vol. I, II. London: The British School of Archaeology at Athens – Thames and Hudson.

Θεοχάρη, Μ. 1992. «Δημήτριος Ρ. Θεοχάρης (1919-1977).» Στο Υπουργείο Πολιτισμού 1992, 21-25.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1953. «Pylos 1953, B: Cave.» Αδημοσίευτο.

_____. 1967. *Ἡ αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς προϊστορίας. Ἀρχὴ καὶ πρώιμη ἐξέλιξη τῆς Νεολιθικῆς.* Βόλος: Ἔκδοσις τῆς φιλαρχαίου ἑταιρείας Βόλου.

_____. 1973. *Νεολιθικὴ Ἑλλάς*. Ἀθῆναι: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος.
Johnson, M. 2010. *Archaeological Theory: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
Katsarou, S., και A. Sampson. 2013. «Perspectives of symbolism and ritualism for the Late Neolithic communities at Sarakenos Cave.» Στο *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece and Adjacent Areas,* επιμ. F. Mavridis και J. Jensen*,* 149-160. *BAR-IS* 2558. Oxford: Archaeopress.
Κορρές, Γ.Σ. 1979α. *Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ*. *Ἀθηνᾶ*, Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 21. Ἐν Ἀθήναις: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία – Τυπογραφεῖον Ἐμμ. Παπαδάκη.
_____. 1979β. «Ἡ προϊστορία τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς Μεσσηνίας.» Στο *Μνήμη, Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη*, 393-430. Ἀθῆναι.
_____. 1980. «Ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν: Σπήλαιο τοῦ Νέστορος» (ὑπὸ Α. Σάμψων). *ΠΑΕ*:175-187.
_____. 1994. «Ο όρμος του Ναυαρίνου κατά την αρχαιότητα.» *Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, *«Πύλος – Ναυαρίνο»* (2 Οκτωβρίου):2-3.
Κορρές, Γ.Σ., Ἀ. Σάμψων, και Σ. Κατσαροῦ. 2014. «Τὸ σπήλαιον Νέστορος στὴν Βοϊδοκοιλιὰ Πύλου. Ἡ ἔρευνά του καὶ ἡ προκαταρκτικὴ ἐξέταση τῶν παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων εὑρημάτων.» Στο *Πρακτικὰ Δ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 8-11 Ὀκτωβρίου 2010*, 49-90. *Πελοποννησιακὰ* Παράρτημα 31. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.
Korres, G.S. 1990. «Excavations in the region of Pylos.» Στο *ΕΥΜΟΥΣΙΑ: Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, επιμ. J.-P. Descoeudres, 1-11. *MeditArch* Suppl. 1. Sydney: Meditarch.
Kotsakis, K. 2008. «Dimitrios Theocharis and the post-war Greek prehistory.» Στο *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth Century Greece*, επιμ. D. Damaskos και D. Plantzos, 175-183. Athens: The Benaki Museum.
Kunze, E. 1931. *Orchomenos*. Band II, *Die neolithische Keramik*. München.
Levi, D. 1926. «Lagrotta di Aspri Petra a Coo.» *ASAtene* 8-9:235-310.
_____. 1930-31. «Abitazioni preistorische sulle pendici meridionale dell'acropoli.» *ASAtene* 13-14:411-498.
Marinatos, S. 1973. «Migration in explanation of culture change.» Στο *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, επιμ. R.A. Crossland και A. Birchall, 315-317. London: Duckworth.
_____. 1953. «Pylos 1953, Notebook.» Αδημοσίευτο.
McDonald, W.A., και R. Hope-Simpson. 1961. «Prehistoric habitation in Southwestern Peloponnese.» *AJA* 65:221-260.
Milojčić, V. 1960. *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien, 1953-1958*. Bonn: Habelt.
Μυλωνᾶς, Γ. 1928. *Ἡ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 24. Ἀθῆναι: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
Πετράκος, Β.Χ. 1987. *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της 1837-1987*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 104. Ἀθήνα: Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
Πέτσας, Φ.Μ. 1992. «Τα πρώτα χρόνια της δραστηριότητας του Δημήτρη Θεοχάρη στην Αττική και στην Αργολιδοκορινθία (1948-1955).» Στο Υπουργείο Πολιτισμού 1992, 38-51.
Πλάτων, Ν. 1977-78. «Δημήτρης Θεοχάρης (1919-1977).» *Ελληνικά* 30 (2), Νεκρολογίες:525-530.
Σακελλαράκης, Γ., και Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη. 2011. *Ιδαίο Άντρο. Το σπήλαιο του Δία και οι θησαυροί του*. Αθήνα: Εκδ. Μίλητος.
Σάμψων, Α. 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*. Αθήνα.
_____. 1997α. *Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων: Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 7.
_____. 1997β. *Η εθνοαρχαιολογία του Γυαλιού της Νισύρου.* Αθήνα: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου.
Schachermeyer, F. 1955. *Die ältesten Kulturen Griechenlands*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
Schliemann, H. 1889. «Bericht über Forschungen in Pylos und Sphakteria.» *AM* 20:132-133.
Trigger, B. 2006. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
Τσούντας, Χ. 1908. *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου*. Ἐν Ἀθήναις: Π.Δ. Σακελλαρίου.
Tzonou-Herbst, I. 2015. «From the mud of Peirene to mastering stratigraphy. Carl Blegen in the Corinthia and Argolid.» Στο Vogeikoff-Brogan κ.ά. 2015, 39-61.
Υπουργείο Πολιτισμού. 1992. *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη,*

Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1η Νοεμβρίου 1987, 21-25. Δημοσιεύματα *ΑΔ* 48. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Vogeikoff-Brogan, N., J.L. Davis, και V. Florou, επιμ. 2015. *Carl W. Blegen: Personal and Archaeological Narratives*. Atlanta: Lockwood Press.

Wace, A.J.B., και M.S. Thompson. 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge.

Wace, J.B., και M. Thompson. 1914. *The Nomads of the Balkans, an Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus.* London: Methuen Publishing.

Weinberg, S.S. 1965. *The Stone Age of the Aegean*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wilkie, N.C. 2000. «William Andrew McDonald, 1913-2000.» *AJA* 104:309–310.

Wolpert, A.D. 2005. «The fortress of Anavarin-i-attik.» Στο *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece. The Southwestern Morea in the 18th Century,* επιμ. F. Zarinebaf, J. Bennet, και J.L. Davis, 223-240. *Hesperia* Suppl. 34. Princeton: ASCSA Publications.

Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1992. «Θεοχάρης ο πρωτοπόρος.» Στο Υπουργείο Πολιτισμού 1992, 29-37.

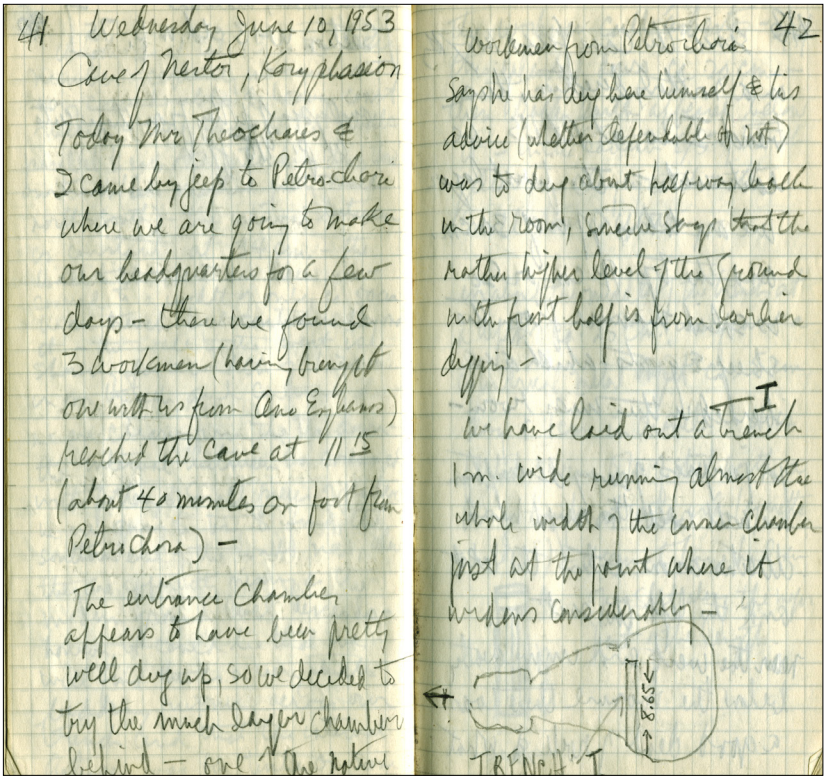

Εικ. 1. Απόσπασμα του ημερολογίου του W.A. McDonald με χειρόγραφο κείμενο και προσχέδια, σελ. 67-68 (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Αρχείο Ανασκαφών Πύλου, 1953).

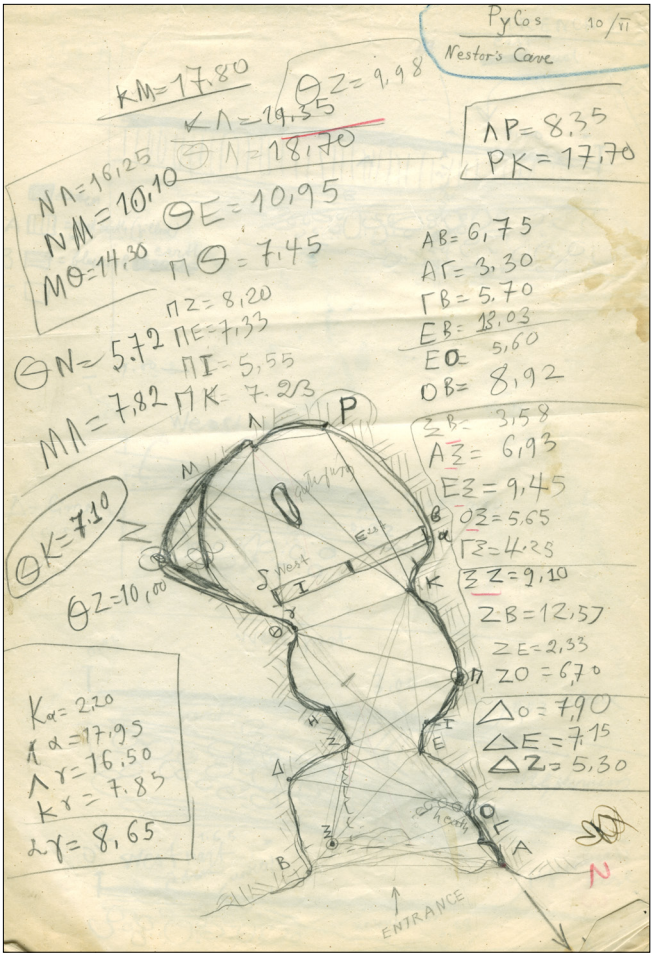

Εικ. 2. Χειρόγραφα προσχέδια και μετρήσεις της κάτοψης του σπηλαίου Νέστορος στο σημειωματάριο του Δ.Ρ. Θεοχάρη, σελ. 2 (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Αρχείο Ανασκαφών Πύλου, 1953).

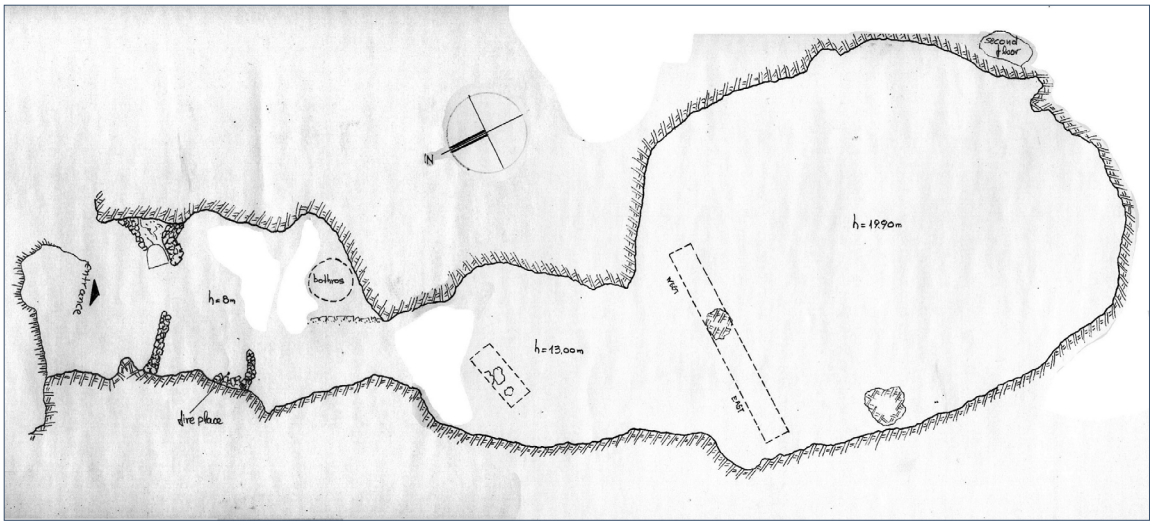

Εικ. 3. Η κάτοψη του σπηλαίου Νέστορος σε κλίμακα 1:100, βάσει του σχεδίου και των μετρήσεων του Δ.Ρ. Θεοχάρη (επεξεργασία και σχέδιο Β. Τριζώνης).

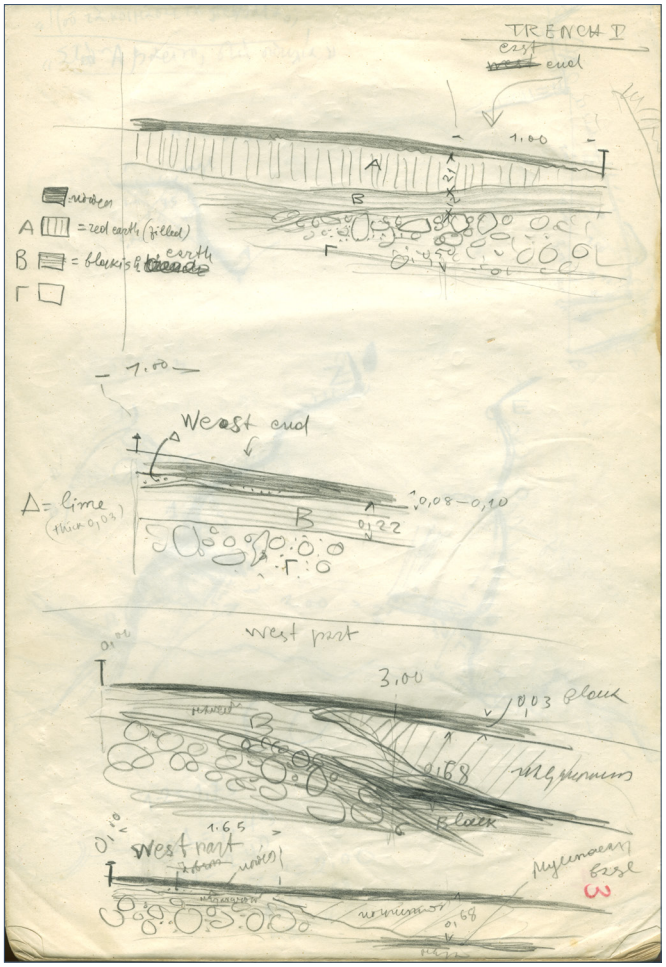

Εικ. 4. Από το σημειωματάριο του Δ.Ρ. Θεοχάρη, σελ. 3: προσχέδια της στρωματογραφίας της τομής Ι (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Αρχείο Ανασκαφών Πύλου, 1953).

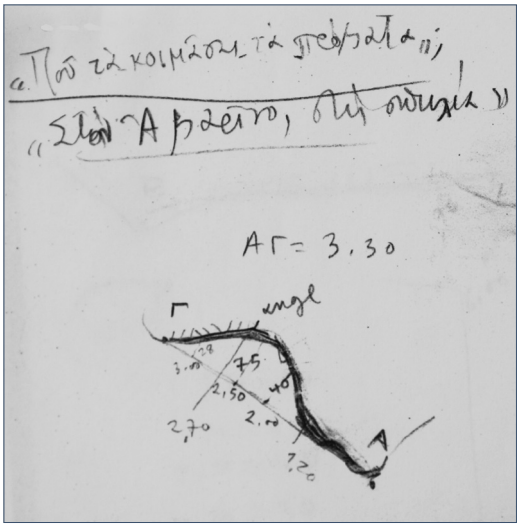

Εικ. 5. Από το σημειωματάριο του Δ.Ρ. Θεοχάρη, σελ. 4: λεπτομέρεια του χειρόγραφου κειμένου (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Αρχείο Ανασκαφών Πύλου, 1953).

Ένα άγνωστο δημόσιο έργο των Λαγκαδινών μαστόρων

Η αναστήλωση του βασιλικού Θολωτού Τάφου IV στην Πύλο του Νέστορος

Γιάννος Γ. Λώλος

SUMMARY: AN UNKNOWN PUBLIC WORK BY MASONS FROM LANGADIA. THE RESTORATION OF ROYAL THOLOS TOMB IV AT NESTOR'S PYLOS

The aim of this article is to highlight an unknown work of public character, undertaken by a 14-member group of traditional stone-builders from the village of Langadia in Gortynia in the central Peloponnesos, under Ioannis Chr. Tsiaoussis (1905-1969). This project was the restoration in 1957 of the dome of Tholos Tomb IV at Ano Englianos (Mycenaean Pylos) in western Messenia, one of five tholoi uncovered up to now in the area of Englianos by the University of Cincinnati's excavations over the years (figs. 1-4, 6).
The "company" of traditional builders from Langadia was duly hired by the Greek Archaeological Service for the task and was probably supervised by the late Dionysios (Nionios) Androutsakis, foreman of Carl W. Blegen's excavations at Englianos in the 1950s and 1960s.
The method of reconstruction of the tomb's dome, with the aid of a conical wooden "mould", was also applied for the restoration of the Mycenaean tholos tomb at Marathon in Attica in 1958 (fig. 5).

Στο σύντομο αυτό άρθρο προβάλλεται ένα άγνωστο δημόσιο έργο παραδοσιακών κτιστών από τα Λαγκάδια Γορτυνίας (εικ. 1), συγκεκριμένα η αναστήλωση (το 1957) της θόλου του βασιλικού Θολωτού Τάφου IV στον Εγκλιανό (μυκηναϊκή Πύλο) της Δυτικής Μεσσηνίας, του τρίτου μεγάλου κτιστού ταφικού μνημείου, που έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου του Cincinnati, υπό την διεύθυνση του Carl W. Blegen, στην περιοχή.

Ήταν γνωστό ότι το έργο της αποκατάστασης του τάφου είχε πραγματοποιηθεί το 1957, με ευθύνη και χρηματοδότηση της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (του τότε Υπουργείου Παιδείας)[1].

Πρόσφατα, ο φίλος Αναπληρωτής Καθηγητής της Ιατρικής κ. Ιωάννης Τσιαούσης, Πρόεδρος του Σωματείου «Άνθη της Πέτρας»[2], μας πληροφόρησε ότι η αναστήλωση της θόλου

1 Βλ. και ευχαριστίες του C.W. Blegen στην Αρχαιολογική Υπηρεσία για την αποκατάσταση του τάφου (Blegen κ.ά. 1973, viii). Ας σημειωθεί εδώ, ότι ο δεύτερος μυκηναϊκός θολωτός τάφος στην Μεσσηνία που αναστηλώθηκε, είναι ο Θολωτός Τάφος 1 της Περιστεριάς, επί θητείας του Σπυρίδωνος Μαρινάτου ως Γενικού Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, το 1970-1971.

2 Ο κ. Ιωάννης Τσιαούσης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής της Ανατομίας-Χειρουργικής, στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης (στο Ηράκλειο), ιδρυτής και Πρόεδρος του μη κερδοσκοπικού Σωματείου «Φίλοι Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής – Άνθη της Πέτρας» (βλ. ιστότοπο www.anthitispetras.gr), το οποίο έχει αναπτύξει πολυσχιδή δραστηριότητα κατά τα τελευταία οκτώ έτη, με κύριο σκοπό την προστασία και προβολή της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και την διάσωση της τέχνης των Λαγκαδινών μαστόρων της πέτρας (βλ. εφημ. *Η Καθημερινή*, 29.8.2020). Από το 2017, τα «Άνθη της Πέτρας» έχουν ενταχθεί στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠ.ΠΟ.Α. (βλ. ιστότοπο http://ayla.culture.gr) κατ' εφαρμογήν (από το 2006, στην Ελλάδα) της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (UNESCO, 2003).

του μυκηναϊκού τάφου εκτελέσθηκε από συντροφιά (κομπανία) Λαγκαδινών παραδοσιακών μαστόρων, με επικεφαλής τον παππού του Ιωάννη Χ. Τσιαούση (1905-1969), ενώ διέθεσε ευγενώς, προς δημοσίευση, και ψηφιακό αντίγραφο αναμνηστικής φωτογραφίας της συντροφιάς κατά την διάρκεια των εργασιών, συνοδευόμενης από κατατοπιστικό σημείωμα (εικ. 2)[3].

Το άγνωστο αυτό κομμάτι από την ιστορία του μείζονος ταφικού μνημείου της Πύλου στα νεώτερα χρόνια, προσφέρεται στον παρόντα τιμητικό τόμο για τον Καθηγητή κ. Γεώργιο Στυλ. Κορρέ, τον προϊστοριολόγο που έχει ανασκάψει ή ερευνήσει συμπληρωματικά, μελετήσει και προβάλει, με τις δεκάδες των δημοσιεύσεών του, 27 μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους στην επικράτεια του Νέστορος.

Από τα μείζονα μυκηναϊκά οικιστικά κέντρα της Δυτικής Μεσσηνίας, η ακρόπολη του Εγκλιανού είναι αυτή που γειτνιάζει άμεσα με τους περισσότερους (5) θολωτούς τάφους, μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους, μέχρι στιγμής τουλάχιστον [Θολωτοί Τάφοι III, IV, V (Βαγενά), VI, VII][4], ενώ δεύτερη είναι η Περιστεριά (Κυπαρισσίας), η οποία σχετίζεται άμεσα με τέσσερις (4) τάφους αυτού του μεγέθους (Θολωτοί Τάφοι 1, 2, 3 και Ν. Θολωτός Τάφος 1)[5]. Άλλη αξιοσημείωτη περίπτωση αποτελεί η ακρόπολη στο Καταρραχάκι Κουκουνάρας (περιοχή Γουβαλάρη), συνδεόμενη με ζεύγος θολωτών τάφων μεσαίου μεγέθους και εκτεταμένο νεκροταφείο του πληθυσμού, αποτελούμενο από πολλούς μικρούς θολωτούς τάφους, σε ομάδες, ιδρυμένους σε τυμβοειδή εξάρματα[6].

Ο Θολωτός Τάφος IV[7] βρίσκεται σε απόσταση 145 μ. περίπου ΒΑ του Ανακτόρου του Νέστορος, 70 μ. περίπου από τον λόφο του Άνω Εγκλιανού, στην παρυφή ενός ελαιώνα (εικ. 3-4). Ανασκάφηκε το 1953 από την αποστολή του Πανεπιστημίου του Cincinnati, υπό τον Carl W. Blegen, και δημοσιεύθηκε 20 χρόνια αργότερα από τον συνεργάτη του Λόρδο William Taylour[8]. Η θόλος του βρέθηκε πεσμένη. Ο δρόμος του έχει μήκος 10,50 μ., το στόμιό του έχει ύψος 4,55 μ. και βάθος 4,62 μ. και η διάμετρος του θαλάμου είναι 9,35 μ. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν ένας μεγάλος ημικυκλικός λάκκος προορισμένος για ταφές (ανακομιδές) και ένας κτιστός τάφος («σαρκοφάγος»). Υπολογίζεται ότι στο θάλαμο θα είχαν ενταφιασθεί τουλάχιστον 17 άτομα. Ο ταφικός θάλαμος είχε βάναυσα συληθεί ήδη κατά την Αρχαιότητα και τα πάντα στο εσωτερικό του βρέθηκαν αναμοχλευμένα. Ο τάφος κατασκευάσθηκε κατά την

3 Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στον κ. Ι. Τσιαούση για την διάθεση της παλαιάς οικογενειακής φωτογραφίας και τις πληροφορίες. Δημοσιεύεται εδώ το ενημερωτικό σημείωμα (με ημερομηνία 17.10.2019) για την συγκεκριμένη φωτογραφία, το οποίο μας απέστειλε ο κ. Ι. Τσιαούσης: «Συνημμένως η φωτογραφία με το Λαγκαδινό μπουλούκι μαστόρων στην αναστήλωση της θόλου του μυκηναϊκού τάφου στην Μεσσηνία (Πύλο) κατά την εποχή των Αμερικανικών Ανασκαφών (1957). Ο παππούς (Ιωάννης Χ. Τσιαούσης, 1905-1969) είναι ένας εκ των δύο καθιστών μπροστά και συγκεκριμένα ο πρώτος εκ δεξιών, όπως κοιτάζουμε. Η πρωτότυπη φωτογραφία είναι μικρών διαστάσεων (8 x 5 εκ.), για τον λόγο αυτόν και ο παππούς, στο πίσω μέρος της φωτογραφίας, γράφει στην γιαγιά (Γεωργία), με κολυβογράμματα, «αν με γνωρίσεις, γράψε μου». Βέβαια, η σύγχρονη τεχνολογία μάς έδωσε την δυνατότητα να τον αναγνωρίσουμε. Δυστυχώς, δεν μπορέσαμε να ταυτοποιήσουμε κάποιον άλλον, και ενώ έχουμε λίγες πληροφορίες για κάποια άλλα έργα, δεν μάθαμε κάτι περισσότερο για το συγκεκριμένο». Το σημείωμα του Ιωάννη Χ. Τσιαούση (με ημερομηνία 1957), απευθυνόμενο προς την σύζυγό του Γεωργία, στην πίσω πλευρά της φωτογραφίας, έχει ως εξής (με προσαρμογές στην ορθογραφία): «Γεωργία αυτό το πράμα που θα ιδής το χτένουμε, είναι βασιλικός τάφος του Νέστορος – μάλλον αρχαίον, αν με γνωρίσεις γράψε μου.»

4 Για τους δύο τελευταίους, βλ. Δελτίο Τύπου του ΥΠ.ΠΟ.Α., από 18.12.2019, με τις ανακοινώσεις των ανασκαφέων, του Καθηγητή κ. Jack Davis και της Δρος Sharon Stocker, του Πανεπιστημίου του Cincinnati.

5 Για τους τάφους της Περιστεριάς βλ. Κορρές 1982.

6 Κορρές 1981, 461.

7 Τέταρτος, κατά την αρχική (παλαιά) αρίθμηση, από τον C.W. Blegen, των θολωτών τάφων του Εγκλιανού και της ευρύτερης περιοχής του.

8 Βλ. Taylour, στο Blegen κ.ά. 1973, 95-134. Επίσης, Κορρές 1981, 461. Lolos 1987, εικ. 298-305· 1998. Λώλος 2004, 19-20.

πρώτη μυκηναϊκή φάση (1550-1500 π.Χ. περίπου) και χρησιμοποιήθηκε, αναμφίβολα, σε όλη τη διάρκεια του 15ου αιώνα π.Χ., ίσως και μέχρι τον 13ο αιώνα π.Χ., για βασιλικές ταφές, όπως και ο Θολωτός Τάφος ΙΙΙ στον Κάτω Εγκλιανό.

Από τα πολυάριθμα πολύτιμα αντικείμενα που διασώθηκαν από τον τάφο και βρίσκονται, στην πλειονότητά τους, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, μπορούμε να φαντασθούμε τον αρχικό πλούτο του. Περιλαμβάνουν ένα σημαντικό αριθμό κοσμημάτων και άλλων αντικειμένων από χρυσό, αναμεσά τους τέσσερις χρυσές γλαύκες, μία χρυσή βασιλική σφραγίδα με παράσταση πτερωτού γρύπα εμβληματικού χαρακτήρα (εικ. 5)[9] και ένα χρυσό δακτυλίδι με απεικόνιση ιερού κορυφής μινωικού τύπου. Περιλαμβάνουν επίσης τέσσερις σφραγιδολίθους, 246 χάνδρες από αμέθυστο, χάνδρες από ήλεκτρο και ένα πλήθος μικροαντικειμένων από διάφορα υλικά.

Για την φωτογραφία του 1957, η οποία προφανώς ελήφθη ως αναμνηστική, μπορούν να γίνουν τα παρακάτω σχόλια:

α) Η συντροφιά των Λαγκαδινών κτιστών αποτελείται από 14 άτομα.

β) Ο Ιωάννης Χ. Τσιαούσης, από τους δύο καθήμενους στις πέτρες μπροστά, είναι ο πρώτος από τα δεξιά (όπως πληροφορεί ο κ. Ι. Τσιαούσης).

γ) Από τους δύο όρθιους, μπροστά, σε πρώτο πλάνο: Στα αριστερά είναι ο αείμνηστος Διονύσιος (Νιόνιος) Ανδρουτσάκης, επιστάτης γενικών καθηκόντων στις πολυετείς ανασκαφές του C.W. Blegen στον Εγκλιανό και μετέπειτα Αρχαιοφύλαξ της περιοχής. Στα δεξιά, πιθανώς κάποιος ανώτερος υπάλληλος-μηχανικός, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (η ταυτότητά του είναι υπό διερεύνηση).

δ) Ο κωνικός ξυλότυπος (το «καλούπι») που έχει κατασκευασθεί, στο εικονιζόμενο στάδιο των εργασιών, δηλαδή πριν από την τοποθέτηση των λίθων για την διαμόρφωση του ανώτερου τμήματος της θόλου, είναι του ιδίου τύπου με εκείνον που χρησιμοποιήθηκε, ένα χρόνο αργότερα (το 1958), στην αναστήλωση του μυκηναϊκού θολωτού τάφου (του ύστερου 15ου αι. π.Χ.) στον Μαραθώνα, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπό την διεύθυνση των Ιωάννη Παπαδημητρίου και Ευσταθίου Γ. Στίκα (εικ. 6)[10]. Υπό την ευθύνη του τελευταίου είναι δυνατόν να έγινε και η αποκατάσταση του Θολωτού Τάφου ΙV στον Εγκλιανό.

Οι Λαγκαδινοί μαστόροι κατέστησαν περιώνυμοι για την οικοδομική τέχνη τους ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, επί Τουρκοκρατίας. Η περίοδος μεγάλης ακμής τους ήταν ο 19ος αιώνας, ενώ η οικοδομική δραστηριότητά τους συνεχίσθηκε και στον πρώιμο 20ό αιώνα μέχρι τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, καλύπτοντας ολόκληρο τον πελοποννησιακό χώρο και τα νησιά του Αργοσαρωνικού και συμβάλλοντας σημαντικά, κατά την γνώμη των ειδικών, στην διαμόρφωση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Πελοποννήσου[11]. Στα αναρίθμητα έργα (πολλές εκατοντάδες) που κατασκεύασαν περιλαμβάνονται: Το Τζαμί του Αγά Πασά στο

---

9 Με αφορμή το όνομα «Τάφος του Γρύπα Πολεμιστή», το οποίο υιοθετήθηκε, με ασυνήθιστη ταχύτητα, για τον νέο, ασύλητο, κτιστό ορθογώνιο (λακκοειδή) τάφο στον Εγκλιανό (εύρημα των J.L. Davis και S. Stocker του 2015): Εάν πρόκειται κανείς να κατασκευάσει ονόματα για άλλους τάφους (θολωτούς) της Πυλίας – Μεσσηνίας με βάση απεικονίσεις μυθικών γρυπών σε πολύτιμα έργα της μικροτεχνίας (χρυσές σφραγίδες, χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια, σφραγιδολίθους ή άλλα αντικείμενα), από τα περιεχόμενα αυτών των τάφων, θα ομιλήσει για τον «Τάφο του Χρυσού Γρύπα» (Θολ. Τάφο ΙV Εγκλιανού), τον ασύλητο «Τάφο των Τεσσάρων Γρυπών» (Θολ. Τάφο 2 Ρούτση Μυρσινοχωρίου), τον «Τάφο του Δέσμιου Γρύπα» (Θολ. Τάφο 1 Τραγάνας) και τον «Τάφο του Άρματος των Γρυπών» (Θολ. Τάφο Άνθειας Καλαμάτας)...

10 Στίκας 1958, 15-17, πίν. 15. Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή κ. Γ.Σ. Κορρέ για την υπόδειξη του συγκεκριμένου πίνακος.

11 Κωνσταντινόπουλος 1983, 20-32, 41-61, 93-96, 193-194· 1987. Τσοτσορός 1986, 107-108. Ας σημειωθεί ότι τα Λαγκάδια, το πρώτο μαστοροχώρι της Πελοποννήσου και το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της Γορτυνίας στον ύστερο 19ο αιώνα, είχε φθάσει να έχει πληθυσμό σχεδόν 7.000 κατοίκων το 1896 (για βασικά στοιχεία, βλ. ιστότοπο της Εφημ. *Ηχώ των Λαγκαδίων*: www.lagkadia.com).

Ναύπλιο (μετέπειτα Βουλευτήριο), οχυρώματα, γεφύρια, σχολεία, εκκλησίες, άλλα δημόσια οικοδομήματα, αρχοντικά, οικίες, ξωκκλήσια, κρήνες κ.ά.

Η αναστήλωση του Θολωτού Τάφου IV, πλησίον του ανακτορικού λόφου του Εγκλιανού, πρέπει να είναι ένα από τα τελευταία ειδικά έργα, δημόσιου χαρακτήρα, τα οποία εκτέλεσαν με δεξιότητα οι Λαγκαδινοί μαστόροι. Ενωρίς στην δεκαετία του 1960, πλέον, οι κάτοικοι των Λαγκαδίων εγκατέλειψαν την παραδοσιακή οικοδομική τέχνη και εστράφησαν σε άλλα επαγγέλματα (οι περισσότεροι νέοι, στην Αθήνα και σε άλλα μέρη), λόγω των δραματικών οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών στον ορεινό πελοποννησιακό (γορτυνιακό) χώρο στα μεταπολεμικά χρόνια[12]. Με το έργο της αποκατάστασης του Θολωτού Τάφου IV, οι παραδοσιακοί τέκτονες των Λαγκαδίων έθεσαν μία ψηφίδα στην ιστορία της αποκάλυψης και της ανάδειξης των μυκηναϊκών μνημείων της Πύλου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Blegen, C.W., M. Rawson, W.D. Taylour, και W.P. Donovan. 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in western Messenia*. Vol. III. Princeton: Princeton University Press.

Κορρές, Γ.Σ. 1981. «Μεσσηνία.» *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαιδεία* 21:455-464.

____. 1982. «Περιστεριά.» *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαιδεία* 27:379-382.

Κωνσταντινόπουλος, Χ.Γ. 1983. *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

____. 1987. *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 14. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Lolos, Y.G. 1987. *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics. SIMA* p.b. 50. Vols. I-II. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

____. 1998. «Mycenaean Burial at Pylos.» Στο *Sandy Pylos: An Archaeological History from Nestor to Navarino*, επιμ. J.L. Davis, 75-78. Austin: The University of Texas Press.

Λώλος, Γ.Γ. 2004. *Η Πρωτεύουσα του Νέστορος και η γύρω περιοχή. Πύλος ημαθόεις*. 3η έκδοση. Αθήνα: Οιωνός.

Στίκας, Ε.Γ. 1958. «Ἀνασκαφὴ καὶ στερέωσις τοῦ θολωτοῦ τάφου Μαραθῶνος.» *ΠΑΕ*:15-17.

Τσοτσορός, Σ.Ν. 1986. *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Γορτυνία (1715-1828)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

12 Ο υπογραφόμενος διατηρεί ζωηρή παιδική ανάμνηση (από την πρώτη επίσκεψη στην γενέτειρα του πατέρα του Γεωργίου Σ. Λώλου (1912-2004) το 1963: την εικόνα του χωριού περίπου ως ερειπιώνα, που έμοιαζε (τότε) με την πολιτεία του Μυστρά...

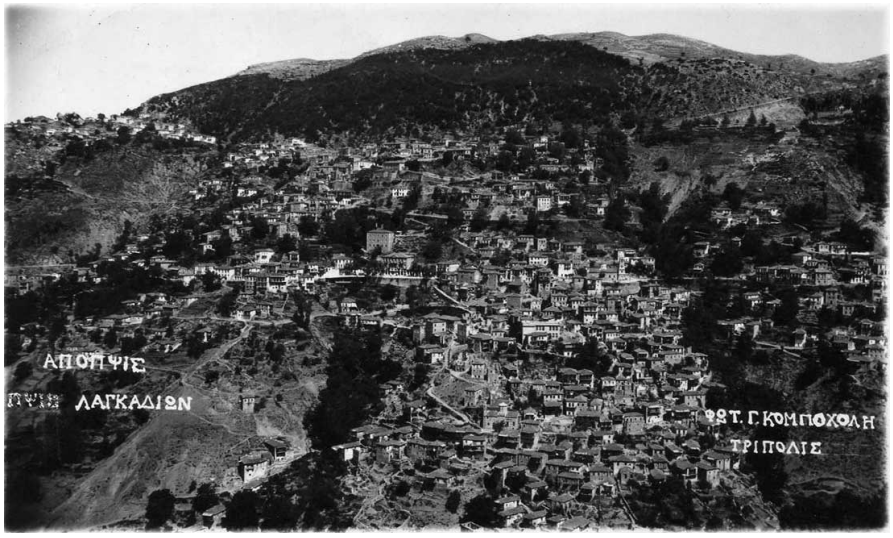

Εικ. 1. Γορτυνία, Λαγκάδια. Το χωριό των μαστόρων κατά την δεκαετία του 1950 (από τον ιστότοπο www.lagkadia.com).

Εικ. 2. Άνω Εγκλιανός. Αναμνηστική φωτογραφία από τις εργασίες αναστήλωσης της θόλου του Θολωτού Τάφου IV (1957). Από τους δύο καθήμενους μπροστά, ο πρώτος από τα δεξιά, ο Ιωάννης Χ. Τσιαούσης. Όρθιος, μπροστά, στα αριστερά, ο Δ. Ανδρουτσάκης.

Εικ. 3. Άνω Εγκλιανός. Ο Θολωτός Τάφος IV, μετά την ανασκαφή του, το 1953 (Blegen κ.ά. 1973, εικ. 188).

Εικ. 4. Άνω Εγκλιανός. Ο Θολωτός Τάφος IV, από τα νότια, μετά την αναστήλωσή του (Λώλος 2004, πίν. IVβ).

Εικ. 5. Άνω Εγκλιανός, Θολωτός Τάφος IV. Αποτύπωμα χρυσού σφραγιστήρα με απεικόνιση πτερωτού γρύπα (Blegen κ.ά. 1973, εικ. 192:8c, σχέδιο του Piet de Jong).

Εικ. 6. Μαραθών. Εικόνα από τις εργασίες αναστήλωσης της θόλου του μυκηναϊκού θολωτού τάφου (Στίκας 1958, πίν. 15).

Οι αρχές της «Ολοκληρωμένης Προστασίας»
και η «βιωσιμότητα» του πολιτισμικού πλούτου της χώρας μας[1]

Ευάγγελος Χρ. Παπούλιας

Αφιερώνεται ως έκφραση προσωπικής ευγνωμοσύνης στον καθηγητή μου Γεώργιο Στυλ. Κορρέ για την εξαιρετική διδασκαλία, την πρωτοποριακή έρευνα, την υποδειγματική διάδοση και την εν γένει συστηματική προαγωγή της επιστήμης της Αρχαιολογίας. Με τις πολυσχιδείς εκπαιδευτικές του δράσεις «μύησε» πληθώρα προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών σε όλο το εύρος της προϊστορικής αρχαιολογίας και ανέδειξε νέους επιστήμονες, ελπιδοφόρους διακόνους της ακαδημαϊκής γνώσης και προσφοράς. Αναλογίζομαι με άφατη συγκίνηση τους αναβαθμούς της μάθησης στους οποίους με επαγωγική πληρότητα μας καθοδηγούσε και ακόμη μας καθοδηγεί ο αγαπημένος μας δάσκαλος. Ευγνωμόνως, ο μαθητής σας.

SUMMARY: THE PRINCIPLES OF "INTEGRATED CONSERVATION" AND THE "SUSTAINABILITY" OF THE CULTURAL WEALTH OF OUR COUNTRY

In Greece's cultural and economic crisis, the recovery, the enhancement and the redefinition of the archeological site and cultural heritage are the key point for reinforcing the extroversion of our cultural wealth to the public. Every field of archaeological science has immutable cultural values that spur scientific interest in broadening study and promotion. International attention turns back to Greece and looks towards our country's wealth for successful exit actions of the economic crisis and its consequences. The integrated conservation policies in archaeological sites and monuments could be the framework for the modern answer to the challenges of the times. The implementation of the principles of the "Integrated Conservation" to the archaeological site of the Acropolis of Athens (the new Acropolis Museum, the new museum of the ancient Agora, the pedestrian road of Dionysiou Areopagitou, the ancient market and the integration of the Plaka surrounding the Monastiraki, Gazi etc.) attracts millions of visitors a year, giving special impetus to Athens. The paper is targeting on new models of heritage management that could contribute to the development of "investment incentives" to the country's monumental wealth.

Οι αρχές της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» (Integrated Conservation) καθιερώνονται για πρώτη φορά στην Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στο Άμστερνταμ (1975) υιοθετώντας τον «Χάρτη για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς». Στον Χάρτη αναγνωρίζονται βασικές αρχές για την προστασία της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς με έμφαση στο σημείο 3: «...η αρχιτεκτονική κληρονομιά είναι ένα αναντικατάστατο κεφάλαιο με πνευματική, πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική αξία». Η ιδιαιτερότητα αγγίζει την οικονομική αξία επειδή στην ανάλυση επεξηγεί: «...μακριά από το να μετατραπεί σε πολυτέλεια, αυτού του είδους η κληρονομιά είναι οικονομικό αγαθό που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να διασφαλίσει κοινωνικούς πόρους...». Επίσης, στο σημείο 7 του Χάρτη αναφέρεται ότι, η προάσπιση των αξιών της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μπορεί να επιτευχθεί με την ολοκλη-

1 Η παρούσα μελέτη δημοσιεύτηκε στα πρακτικά του 2ου Διεπιστημονικού Συνεδρίου του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων-ΗΩΣ «*Η Αρχαιολογία στην Ελλάδα του σήμερα, Μνημεία και Άνθρωποι σε κρίση*, 19-20 Μαρτίου 2015».

ρωμένη προστασία (integrated conservation). Τέλος, στο σημείο 8 του Χάρτη η ολοκληρωμένη προστασία επεξηγείται και περιλαμβάνει τέσσερις βασικούς άξονες: α) την νομική στήριξη, β) την διοικητική στήριξη, γ) την οικονομική στήριξη, δ) την τεχνική στήριξη. Το Συμβούλιο της Ευρώπης κρίνει ότι η ολοκληρωμένη προστασία αποτελεί εργαλείο στρατηγικής σημασίας όχι μόνο για την προστασία αλλά και για την αναπτυξιακή διάσταση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Βέβαια, για κάθε χώρα, η έννοια αποκτά διαφορετική ερμηνευτική και λειτουργική διάσταση και σίγουρα αποτελεί την τομή για νέα δεδομένα στα πολιτιστικά πράγματα. Με τον «Χάρτη για την Ευρωπαϊκή Αρχιτεκτονική Κληρονομιά» τις αποφάσεις (resolutions) και συστάσεις (recommendations) που ακολούθησαν, το Συμβούλιο της Ευρώπης μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του ’70, προσπάθησε να ενεργοποιήσει το ενδιαφέρον των κρατών-μελών και να διαμορφώσει τις προϋποθέσεις για την χάραξη πολιτικών, με στόχο την διαφύλαξη της προστασίας αλλά και την απαραίτητη σωστή διαχείριση της «κοινής» ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς[2]. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι η έννοια της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» αποτυπώνεται για πρώτη φορά σε ευρωπαϊκό κείμενο και θα αποτελέσει, όπως θα δούμε και στην συνέχεια, την διαχρονική θεωρητική προσέγγιση για την διαμόρφωση του κατάλληλου πλαισίου προστασίας του αρχιτεκτονικού και εν γένει πολιτισμικού πλούτου.

Η Σύμβαση της Γρανάδας του 1985 για την «Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς», ως νομικό κείμενο του Συμβουλίου της Ευρώπης που αναθεωρεί την προηγούμενη του Άμστερνταμ, προωθεί θεσμοθετημένα μέτρα, που θα πρέπει να πληρούν ορισμένες ελάχιστες προϋποθέσεις όπως επεξηγείται στο κείμενο της Σύμβασης. Οι όροι της Σύμβασης περιλαμβάνουν την φροντίδα για καταγραφή μνημείων, αρχιτεκτονικών συνόλων και τόπων που πρόκειται να προστατευθούν (άρθρο 2), καθώς και την υιοθέτηση συγκεκριμένων πολιτικών συντήρησης σε συνδυασμό με τον πολεοδομικό σχεδιασμό των πόλεων και την συνεργασία σε επίπεδο αποφάσεων όλων των αρμόδιων φορέων (άρθρα 3-19). Κατά συνέπεια, η Σύμβαση αντανακλά και εξειδικεύει περαιτέρω τις αρχές της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» που διατύπωσε το Συμβούλιο δέκα χρόνια πριν με την Σύμβαση του Άμστερνταμ. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι αποφάσεις που πάρθηκαν στην δεύτερη συνεδρίαση των Υπουργών, αφού είχε υπογραφεί η Σύμβαση[3]. Στην Σύμβαση διατυπώθηκε η ιδέα για τα οικονομικά οφέλη που θα αποφέρει η συντήρηση και προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς με τρεις όψεις: α) τον τουρισμό, β) την δημιουργία θέσεων απασχόλησης, γ) την οικονομική ανάκαμψη οικονομικά ασθενέστερων περιοχών με πλούσια, όμως, αρχιτεκτονική κληρονομιά.

Στις αρχές της δεκαετίας του ’90, στις 16 Ιανουαρίου 1992, υπογράφεται στην Μάλτα η «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς» (αναθεωρημένη) γνωστή και ως «Σύμβαση της Βαλέτας». Η Σύμβαση αντικατέστησε την προϋπάρχουσα του Λονδίνου (1969), της οποίας οι διατάξεις θεωρούνταν ξεπερασμένες από τις αλλαγές και τις ανάγκες που είχαν προκύψει στην αρχαιολογική επιστήμη. Στο προοίμιο της Σύμβασης αναφέρεται ότι: «...σε διάστημα περισσότερο των είκοσι χρόνων νέες αρχαιολογικές τεχνικές έχουν ανακύψει και η αρχαιολογική κληρονομιά δέχεται αρνητικές επιπτώσεις από ανεξέλεγκτα αναπτυξιακά προγράμματα με καταστροφικές συνέπειες για την προστασία και διαφύλαξη του αρχαιολογικού πλούτου...». Στα άρθρα 4-5 επισημαίνεται η διαδικασία συντήρησης και επεξηγούνται οι λεπτομέρειες για την ολοκληρωμένη προστασία (integrated

2 Λάββας 2010, 91-95.

3 Council of Europe 1985. Απόφαση 3. Στο ίδιο πλαίσιο με την απόφαση αυτή αναφέρεται και η Σύσταση της Επιτροπής Υπουργών [RecN (86) 15] με την οποία επεξηγούνται τα οικονομικά οφέλη της προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς με την δημιουργία νέων επαγγελμάτων, με ευκαιρίες για την επέκταση της εργασίας των νέων σε καινούργιες τεχνικές, με αύξηση και ενίσχυση εξειδικευμένων ομάδων υπεύθυνων συντήρησης, με εκπαίδευση και με συνολική οικονομική πρόοδο των περιοχών που θα αναπτύξουν αντίστοιχες δράσεις.

conservation), έννοια που έχει ήδη καθιερωθεί, στον Χάρτη του Άμστερνταμ το 1975 για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Οι αρχές της Ολοκληρωμένης Προστασίας στην Σύμβαση της Βαλέτας προσθέτουν «δυναμική» γιατί διαμορφώνουν το πλαίσιο παρέμβασης σε 5 σημεία[4]:

- διασφαλίζουν τις «υπό διαμόρφωση» πολιτικές χωροταξικού ενδιαφέροντος περιοχών με αρχαιολογικό πλούτο με ισόρροπες στρατηγικές προστασίας, συντήρησης και ανάδειξής του
- διασφαλίζουν την «διεπιστημονική συνεργασία» με όλους τους εμπλεκόμενους φορείς για την επίτευξη μεγαλύτερης προστασίας της αρχαιολογικής κληρονομιάς
- διασφαλίζουν ότι οι «μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων» περιλαμβάνουν την πλήρη επίβλεψη των αρχαιολογικών μνημείων και περιοχών
- διασφαλίζουν την προστασία και την ανάδειξη των αρχαιολογικών ευρημάτων και της αρχαιολογικής κληρονομιάς κατά την εύρεσή τους σε αναπτυξιακά έργα in situ
- διασφαλίζουν ότι το άνοιγμα των αρχαιολογικών περιοχών και των μνημείων στο κοινό (στο επίπεδο των επεμβάσεων, κατασκευών και έργων) θα γίνεται με σεβασμό στον χαρακτήρα και στην φυσιογνωμία του αρχαιολογικού χώρου και της ευρύτερης περιοχής.

Τέλος, στο άρθρο 6 γίνεται αναφορά στην εξασφάλιση των απαραίτητων οικονομικών πόρων από τις κυβερνήσεις των χωρών σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο για την υποστήριξη της αρχαιολογικής έρευνας, την ενίσχυση της διασωστικής αρχαιολογίας (rescue archaeology) και την ανάληψη πρωτοβουλιών για θέσπιση προληπτικών μέτρων στο σχεδιασμό χωροταξικού και πολεοδομικού προγραμματισμού. Με έμφαση στα παραπάνω σημεία καθιερώνονται όροι και πρακτικές, στα οποία, στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης προστασίας (integrated conservation), προστίθεται και η ανάγκη για διατήρηση (maintenance) της αρχαιολογικής κληρονομιάς επί τόπου, στο χώρο εύρεσης (in situ)[5]. Ειδικά, ο όρος in situ είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος και αγαπητός στα ελληνικά αρχαιολογικά δεδομένα (γεωγραφικός χώρος με πληθώρα αρχαιολογικών μνημείων και ανασκαφών) τα τελευταία χρόνια και η υιοθέτησή του αποτελεί την σύγχρονη αντίληψη προστασίας των μνημείων στο αρχαιολογικό τους περιβάλλον. Η Ελλάδα επικύρωσε την Σύμβαση της Βαλέτας μόλις το 2005 με τον κυρωτικό νόμο 3378/2005.

Κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική η αναφορά ότι το Συμβούλιο της Ευρώπης[6] δεν προτίθεται να προχωρήσει σε ένα εκ νέου κείμενο αναθεώρησης και ότι τα κράτη – μέλη καλούνται να υιοθετήσουν την Σύμβαση της Βαλέτας στο πεδίο της δικής τους παρέμβασης για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς που διαθέτουν.

Αν προσπαθήσουμε να διεισδύσουμε και να μελετήσουμε για την ελληνική πραγματικότητα την εφαρμογή των αρχών της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» θα βλέπαμε ότι:

- Μεγάλης σημασίας αρχαιολογικό έργο έχει συντελεστεί σύμφωνα με αυτές κατά την διάρκεια υλοποίησης των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (ΚΠΣ) και του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ).
- Μεγάλες «αρχαιολογικές υποδομές» διαμορφώθηκαν στο σύνολο της επικράτειας, βασικό προαπαιτούμενο για την διαχείριση και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς.

4 Βουδούρη και Στρατή 1999, 227-229.

5 Λαμπρινουδάκης 2003. Μπούρας 2003. Cleere 2003. Μαλλούχου-Tufano 2004, 7, 120 κ.ε.

6 European Association of Archaeologists 2013, Katalin Wollak (Grula Foster National Centre for Cultural Heritage Management, Hungary), Andrian Olivier (English Heritage, UK).

- Ο «Αρχαιολογικός και Πολιτισμικός Πλούτος» απέκτησε αναπτυξιακά χαρακτηριστικά υπό το βάρος εκτέλεσης μεγάλων και σύνθετων προγραμμάτων.

Σημαντικά παραδείγματα αρχαιολογικών έργων, που συνθέτουν τις αρχαιολογικές υποδομές των τελευταίων δεκαετιών είναι: η Ακρόπολη των Αθηνών και οι πέριξ αρχαιολογικοί χώροι, ο αρχαιολογικός χώρος της Επιδαύρου, οι Μυκήνες, η Τίρυνθα, η Ολυμπία, η αρχαία Μεσσήνη, η Δήλος, η Κνωσός, η Λίνδος, η Πέλλα, η Βεργίνα, οι Φίλιπποι, η Δωδώνη, η Νικόπολη, η Μεσαιωνική Ρόδος, ο Μυστράς, οι Αιγές, η Δωδώνη και τέλος οι Δελφοί. Το γεγονός ότι πολλές περιοχές της χώρας εξαρτούν σε μεγάλο βαθμό την τουριστική τους ανάπτυξη από τους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής τους με θετικές εξωτερικές οικονομίες και πολλαπλασιαστικά οφέλη, δημιουργεί πρόσθετες υποχρεώσεις για την περαιτέρω αξιοποίηση ενός εγνωσμένου συγκριτικού πλεονεκτήματος σύμφωνα με τις αρχές της βιώσιμης και έξυπνης ανάπτυξης (στηριζόμενης στις αρχές της ολοκληρωμένης προστασίας).

Στην εποχή, λοιπόν, της πολιτιστικής και οικονομικής κρίσης διατυπώνονται εκ νέου ερωτήματα για την αξιοποίηση και την περαιτέρω αναπτυξιακή διάσταση, που μπορεί να αποκτήσει ο αρχαιολογικός και εν γένει πολιτισμικός πλούτος της χώρας μας βασιζόμενος σε αρχές και αξίες που προάγονται σε θεσμικά κείμενα. Εξάλλου, η χώρα τα τελευταία χρόνια έχει κάνει σημαντικά βήματα στον τομέα της διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς, χωρίς, όμως, να είναι ευδιάκριτοι οι σκοποί και οι στόχοι του εγχειρήματος, αν και, όπως παρατηρεί ο Γεώργιος Κορρές, «η επιστήμη επιτάσσει συγκεκριμένες ενέργειες και, ως εκ τούτου, ακολουθητέα και εφαρμοστέα πολιτική»[7]. Είναι κοινή διαπίστωση ότι:

- Η πολιτισμική κληρονομιά σε συνδυασμό με τον τουρισμό δημιουργούν επιπρόσθετη αξία για την χώρα.
- Οι πολιτιστικές υποδομές, που έχουν δημιουργηθεί όλα τα προηγούμενα χρόνια, έχουν ατονήσει ελλείψει εθνικών πόρων (ανθρώπινο δυναμικό, ανεπαρκής κάλυψη λειτουργικών αναγκών).
- Απαιτείται επανακαθορισμός της στρατηγικής με ενδεχόμενες μελέτες συντήρησης, αποκατάστασης και διαμόρφωσης πολλών αρχαιολογικών μνημείων για να μπορούν να γίνουν προσβάσιμα στο ευρύ κοινό.
- Με την ολοκλήρωση και την εκτέλεση του τεράστιου όγκου αρχαιολογικών έργων στο σύνολο της επικράτειας χρειάζεται η συνέργεια όλων των θεσμικών φορέων για την επιτυχή καθιέρωση της αρχής: «Τοποθεσία – Μνημείο – Μουσείο».

Στην συνεχιζόμενη οικονομική κρίση οφείλουμε να αναζητήσουμε το μοντέλο εκείνο ανάπτυξης, που μπορεί να προσδώσει στις αρχές της ολοκληρωμένης προστασίας βιώσιμα χαρακτηριστικά. Η προοπτική στον τομέα της πολιτισμικής κληρονομιάς, όπως διαγράφεται με τα σημερινά δεδομένα, μπορεί να οδηγήσει σε ένα νέο πλαίσιο παρεμβάσεων, το οποίο θα ήταν δυνατό να στηριχθεί στο δόγμα[8]: από την «Διαχείριση» στην «Ολοκληρωμένη Διαχείριση» του πολιτισμικού πλούτου της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, χρειάζεται η διεύρυνση της θεωρητικής βάσης των αρχών της «Ολοκληρωμένης Προστασίας» και το πέρασμα στην «Ολοκληρωμένη Διαχείριση». Στην «Ολοκληρωμένη Διαχείριση» τρεις μπορεί να είναι οι επιπλέον πυλώνες πρόβλεψης στο επίπεδο της προγραμματικής δράσης υλοποίησης των έργων:

---

7 Κορρές 2007-08. Η πολιτική της επιστήμης για τον Γεώργιο Κορρέ οφείλει να εφαρμόζεται σε τέσσερις άξονες: α) στην εκπαίδευση β) στην εντεταλμένη από την πολιτεία δημόσια υπηρεσία γ) στους επιστημονικούς φορείς δ) στην πολιτεία και τους θεσμούς της (γενικότερα).

8 Παπούλιας 2014, 303. Κατά την διάρκεια υλοποίησης των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (ΚΠΣ) αποτέλεσε ενιαία στρατηγική παρέμβασης η χρηματοδότηση δράσεων που σκόπευαν στην προστασία των αρχαιολογικών χώρων, στην δημιουργία νέων μουσείων αλλά και στην προώθηση και ενίσχυση του σύγχρονου πολιτισμού.

- Ο προγραμματισμός με βάσει το «Εφικτό» (Feasibility) της δράσης.
- Η «Αποτελεσματικότητα» (Effectiveness) του σχεδιασμού.
- Η καθιέρωση της «Βιωσιμότητας» (Sustainability) των χρηματοδοτούμενων έργων.

Ο πρώτος πυλώνας του εφικτού των έργων αποτελεί βασική προϋπόθεση για κάθε υποψήφια προς χρηματοδότηση πρόταση. Το να είναι ένα έργο εφικτό, ο σχεδιασμός βάσει πραγματικών αναγκών αλλά και η υλοποίηση με συνέπεια μπορούν να αναδείξουν το ουσιαστικό πλεονέκτημα της Ελλάδας στον πολιτισμό έναντι των υπολοίπων ευρωπαϊκών και όχι μόνο χωρών. Όπως γίνεται κατανοητό, στην περίπτωση της Ελλάδας, η πολιτισμική κληρονομιά συμβαδίζει με τον τουρισμό δημιουργώντας ένα δίπολο αναπτυξιακού μοντέλου. Στην χώρα μας έχει αρχίσει να αναδεικνύεται περισσότερο η τάση της διαθεσιμότητας των πολιτισμικών υπηρεσιών ως κριτήριο επιλογής του τελικού τουριστικού προορισμού. Μεγάλοι αρχαιολογικοί χώροι, πολλά μνημειακά σύνολα και πλήθος μουσείων, σε συνδυασμό με τουριστικούς προορισμούς, προσελκύουν σε ετήσιο επίπεδο μεγάλο αριθμό επισκεπτών. Στην ολοκληρωμένη διαχείριση το «εφικτό» εννοείται ως η λειτουργική διάσταση που μπορεί να αποκτήσει ένας αρχαιολογικός χώρος ή ένα μνημειακό σύνολο, ώστε να ξεφεύγει από το πεδίο της θεωρητικής και πολλές φορές ανέφικτης δημιουργίας υποδομών, λογική που κυριάρχησε σε προηγούμενες χρηματοδοτικές περιόδους. Τα έργα πολιτισμού σε συνέργεια με τον τουρισμό μπορούν να δώσουν ελπίδες για την οικονομική ανάπτυξη και την ώθηση της στάσιμης ελληνικής οικονομίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα «εφικτού» έργου αποτελεί η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας, που λειτούργησε πολλαπλασιαστικά και ευεργετικά για την οικονομική ανάκαμψη του ιστορικού κέντρου της Αθήνας. Η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων στην Αθήνα χαρακτηρίζεται ως ένα διεθνές υπόδειγμα στρατηγικής πολεοδομικής παρέμβασης. Με το σύνολο των έργων της ενοποίησης αναδείχθηκαν αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία, ενώ, παράλληλα, αποκαταστάθηκαν κηρυγμένα κτίρια στο περιβάλλον τους και δημιουργήθηκαν οάσεις περιπάτου και ήπιων δραστηριοτήτων αναψυχής. Οι ίδιοι οι αρχαιολογικοί χώροι λειτουργούν, σήμερα, ταυτόχρονα ως δημόσιοι κήποι, ανακουφίζοντας το πυκνοδομημένο και ασφυκτικό αστικό περιβάλλον. Στην ίδια στρατηγική μετατροπής των μεγάλων αρχαιολογικών έργων σε βιώσιμες λύσεις ολοκληρωμένης διαχείρισης εντάσσεται διεθνώς και το πρόγραμμα αναστηλώσεων και αναδείξεων στην μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, όπου ο μεσαιωνικός πυρήνας της πόλης διαμόρφωσε το πολεοδομικό και αισθητικό πλαίσιο για την προβολή της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας της πόλης και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Ανάλογα προγράμματα είναι δυνατόν και πρέπει να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν και σε άλλα –ιδιαιτέρως επιβαρυμένα– αστικά κέντρα της επικράτειας, στα οποία εντοπίζονται και αναδεικνύονται μείζονα μνημειακά σύνολα (π.χ. Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Κέρκυρα, Ηράκλειο, κ.λπ.). Ολοκληρωμένες παρεμβάσεις διαχείρισης, που στοχεύουν στο εφικτό για το σύνολο της επικράτειας, μπορούν να συμβάλουν στην ανάπτυξη του βιώσιμου τουρισμού και στην επέκταση της τουριστικής περιόδου σε δωδεκάμηνη βάση. Βάσει του «εφικτού» και τι μπορεί να γίνει εφικτό ο πολιτισμικός πλούτος της χώρας μπορεί να αναδείξει τις πολιτιστικές αξίες που χαρακτηρίζουν τα μνημεία οι οποίες όμως, τις περισσότερες φορές δεν προάγονται στο ευρύ κοινό. Βέβαια, το μοντέλο της «Ολοκληρωμένης Διαχείρισης» των ιστορικών μνημείων και περιοχών στο σύνολο της επικράτειας δεν μπορεί να εφαρμοστεί, αν δεν συμβάλλουν όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς με στοχευμένες δράσεις και κοινό προγραμματικό πλαίσιο.

Ο δεύτερος άξονας της αποτελεσματικότητας στοχεύει στην ενημέρωση των εμπλεκόμενων φορέων σε όλα τα στάδια του έργου από την σύλληψη ως την τελική ολοκλήρωση

και υλοποίησή του. Η εκτίμηση του αποτελέσματος (impact assessment) αποτελεί το σύγχρονο συστατικό για κάθε προγραμματική συμφωνία και επιχειρησιακό πρόγραμμα χρηματοδότησης. Η διάσταση ενός τέτοιου θεωρητικού πεδίου με σαφείς επιδράσεις από άλλες επιστήμες, όπως το μάρκετινγκ, μπορεί να προσδώσει θετικά αποτελέσματα σε μελλοντικές προγραμματικές περιόδους, εφόσον τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί σπουδαίο διαχειριστικό πλαίσιο έργων στην χώρα μας. Η πρόβλεψη του αποτελέσματος για την πολιτισμική κληρονομιά μπορεί να αποτελέσει την βάση που θα ορίζει τους κανόνες και τις προτεραιότητες για τα υποψήφια προς χρηματοδότηση έργα.

Για παράδειγμα, η έγκριση χρηματοδότησης ενός έργου απαιτεί την ύπαρξη εμπεριστατωμένης μελέτης που να έχει εγκριθεί από το ΚΑΣ. Στοιχείο ωριμότητας σε προηγούμενα χρηματοδοτικά προγράμματα αποτέλεσε η ύπαρξη αρχαιολογικής μελέτης, που να μπορεί να υποστηρίξει ένα αρχαιολογικό έργο από την σύλληψη της ιδέας μέχρι την ολοκλήρωση του φυσικού αντικειμένου. Σε αρχικό, λοιπόν, στάδιο η πρόβλεψη της αποτελεσματικότητας του έργου θα περιλαμβάνει την διασφάλιση των απαραίτητων μελετών, που θα θέτουν τους κανόνες και θα ιεραρχούν τις προτεραιότητες για ένα υποψήφιο έργο. Κατά συνέπεια, θα υπάρχουν μελέτες για προϊστορικά, κλασικά, βυζαντινά και νεότερα έργα, που θα είναι έτοιμες και θα αποτυπώνουν πραγματικές ανάγκες παρέμβασης. Η «αποτελεσματικότητα» θα θέτει το οργανόγραμμα των δράσεων, ώστε να μπορεί ο διαχειριστής να αντιληφθεί τις προτεραιότητες, τις ανάγκες του έργου, την επιστημονική τεκμηρίωση, τον σχεδιασμό, μέχρι και το τελικό στάδιο της υλοποίησής του. Ουσιαστικά, με την «εκτίμηση του αποτελέσματος» προτείνονται τα αναγκαία και απαραίτητα βήματα για να μπορεί να εκτελεστεί το υποψήφιο έργο σωστά. Η αξιολόγηση και η ένταξη ενός έργου αποτελεί βασικό ζητούμενο σε κάθε προγραμματική περίοδο και πολλές φορές δημιουργούνται ερωτηματικά για τον τρόπο με τον οποίον αποφασίζονται έργα πολιτισμού. Με την πρόβλεψη του «σωστού αποτελέσματος» μπορούν να αποφευχθούν ανάλογες αστοχίες του παρελθόντος, εφόσον θα είναι γνωστό στους υποψήφιους αναδόχους το σύνολο των επιμέρους σταδίων των έργων που πρόκειται να προχωρήσουν προς ένταξη. Ο Βασίλειος Λαμπρινουδάκης (2005) έχει προτείνει ένα σύστημα «αξιών»[9] για την αξιολόγηση υποψήφιων έργων, που θα μπορούσε να συμπληρώνει και να θέτει τις προτεραιότητες για τον σχεδιασμό έργων πολιτισμού. Η «αποτελεσματικότητα» στην «Ολοκληρωμένη Διαχείριση» απαιτεί την συγκέντρωση και την επεξεργασία όλων των απαραίτητων πληροφοριών σχετικά με το υποψήφιο έργο. Στις πληροφορίες αυτές χρήσιμο είναι να συμπεριλαμβάνονται τα αποτελέσματα προηγούμενων αξιολογήσεων, στην περίπτωση που το έργο είχε προταθεί στο παρελθόν, καθώς και πλήρης κατάλογος με τα τεχνικά και οικονομικά στοιχεία, που αφορούν προηγούμενες φάσεις υλοποίησης τού έργου. Άλλωστε, το μνημείο, ο αρχαιολογικός χώρος, το μουσείο είναι ένας «ζωντανός οργανισμός», για τον οποίον δεν είναι σε θέση ο επιστήμονας να γνωρίζει εξ αρχής το σύνολο των αναγκών που καλείται να καλύψει ένα σχεδιαζόμενο έργο. Η πρόβλεψη του αποτελέσματος θα μπορεί να παραθέτει παραδείγματα αστοχιών, ώστε να αποφεύγονται και να προλαμβάνονται παρόμοιες στο μέλλον.

Τρίτο πυλώνα αποτελεί η «βιωσιμότητα» των έργων. Το βασικό ερώτημα για το σύνολο των υποδομών είναι κατά πόσο αυτές μπορούν να είναι βιώσιμες για το μέλλον. Η βιωσιμότητα θα μπορούσε να προωθηθεί ως επιμέρους ανάπτυξη και αξιοποίηση των πολιτιστικών επεν-

9 Στην πρόταση του Β. Λαμπρινουδάκη για το σύστημα αξιών περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων: η επιστημονική αξία, η ιστορική, η εθνική, η τοπική, η θρησκευτική, η αισθητική, η αξία παλαιότητας, η διδακτική, η πολιτισμική, η οικονομική – τουριστική αξία, η αξία από την δυνατότητα νέας χρήσης, η κοινωνική αξία. Βλ. Λαμπρινουδάκης 2005.

δύσεων που έχουν υλοποιηθεί. Για παράδειγμα, ο κύριος όγκος των χρηματοδοτήσεων στο Γ' ΚΠΣ καθώς και η συνέχειά τους στο ΕΣΠΑ αφορά στην υλοποίηση ενός στρατηγικού σχεδιασμού για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη και βιώσιμη αξιοποίηση του πολιτιστικού αποθέματος της χώρας, με επενδύσεις σε υποδομές τόσο στον τομέα της Πολιτισμικής Κληρονομιάς όσο και σε αυτόν του Σύγχρονου Πολιτισμού.

Ειδικότερα, αν προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά αυτού του πυλώνα στο μουσειακό περιβάλλον της χώρας, τομέα που χρηματοδοτήθηκε κατά την υλοποίηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων, θα δούμε ότι, τις τελευταίες δεκαετίες, δημιουργήθηκε και εμπλουτίζεται ένα πανελλαδικό δίκτυο σύγχρονων μουσείων, που καλύπτει πλέον το σύνολο της επικράτειας και ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του σύγχρονου επισκέπτη. Τα υφιστάμενα μουσεία επανασχεδιάζονται και σε αυτά πραγματοποιούνται επανεκθέσεις σύμφωνα με τις τελευταίες μουσειολογικές και μουσειογραφικές επιταγές. Στις περισσότερες πόλεις της χώρας, στους μεγαλύτερους τουριστικούς πόλους και σε πολλά απομακρυσμένα νησιά, καθώς και σε προβεβλημένους αρχαιολογικούς χώρους, έχουν δημιουργηθεί κατάλληλες κτιριακές υποδομές και νέες μουσειακές εκθέσεις, οι οποίες προορίζονται να συμβάλουν αποφασιστικά στην αύξηση της επισκεψιμότητας. Αναφέρονται ενδεικτικά, πέραν του νέου Μουσείου Ακρόπολης, τα εξής μουσεία: το Εθνικό Αρχαιολογικό, τα Αρχαιολογικά Μουσεία Θεσσαλονίκης, Πατρών, Ηρακλείου, Ολυμπίας, Δελφών, Ρόδου, Ιωαννίνων, Θηβών, Ναυπλίου, Πέλλας, Λάρισας, Καλαμάτας, Βόλου καθώς και τα Βυζαντινά Μουσεία Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Η στόχευση ως προς την πλήρη αξιοποίηση των παραπάνω περιλαμβάνει την ανάληψη πρωτοβουλιών για την βελτίωση του τρόπου λειτουργίας, καταρχάς με την εναρμόνιση ή επέκταση του ωραρίου λειτουργίας, ώστε να ικανοποιούνται οι απαιτήσεις των τουριστικών πρακτόρων για την ένταξη της επίσκεψης των μουσείων και των αρχαιολογικών χώρων σε τουριστικά πακέτα, αλλά και τον εμπλουτισμό των παρεχομένων στα μουσεία υπηρεσιών. Σε νέες μορφές μουσειακής βιώσιμης πολιτικής δεν μπορεί να απουσιάζουν ο σχεδιασμός και ο προγραμματισμός δράσεων και πολιτιστικών εκδηλώσεων (π.χ. περιοδικών εκθέσεων, ξεναγήσεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων) ειδικά για τα Σαββατοκύριακα και το χειμώνα, που οι επισκέπτες αναζητούν προορισμούς με πολιτισμικό χαρακτήρα. Εκτός από την αριθμητική αύξηση της επισκεψιμότητας, και για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στην διαμόρφωση, μέσα από ειδικές δράσεις, ενός διαφοροποιημένου ως προς την σύστασή του κοινού, μέρος του οποίου θα αναπτύξει μια συνεπή και μακρόχρονη σχέση με το μουσείο και θα το καταστήσει απαραίτητο σταθμό κατά την τουριστική επίσκεψη, αλλά και σημείο αναφοράς για την τοπική κοινωνία.

Με βάση τα παραπάνω, δίχως να αποκλείεται η περίπτωση της συνέχισης και της συμπλήρωσης των εργασιών σε συγκεκριμένες και αυστηρά επιλεγμένες για ειδικούς λόγους μουσειακές υποδομές, το κύριο βάρος αφορά στην προσφορά νέων εξειδικευμένων υπηρεσιών για την τόνωση της ζήτησης όπως τα «θεωρικά», οι κάρτες μειωμένων εισιτηρίων, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τα εικονικά-ψηφιακά δίκτυα κ.λπ. Η παντελής έλλειψη από την πλευρά της πολιτείας υιοθέτησης μέτρων, που θα παρέχουν την δυνατότητα αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών στην προμήθεια και την αγορά εισιτηρίων μέσω του διαδικτύου, απαξιώνει διαρκώς την «εικόνα» της χώρας ή δείχνει αδυναμία προσαρμογής της στα νέα δεδομένα, που μπορούν να οδηγήσουν στην βιώσιμη περαιτέρω ανάπτυξη των μουσειακών υποδομών της χώρας.

Με τις παραπάνω σκέψεις το τρίπτυχο της «Ολοκληρωμένης Διαχείρισης» «Εφικτό – Αποτελεσματικότητα – Βιωσιμότητα» μπορεί να προσδώσει νέα διάσταση στις αρχές τις ολοκληρωμένης προστασίας. Ο πολιτισμός στην χώρα μας, σε ένα δύσκολο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, παρουσιάζει σημεία που μπορούν να συμβάλουν θετικά στον επανασχεδιασμό

των πολιτικών του μέλλοντος. Αρκεί να σκεφτούμε τις ακόλουθες περιπτώσεις που ενθαρρύνουν και δημιουργούν ελπίδα για το μέλλον[10]:

- Από το πρόγραμμα «Κοινωφελούς Εργασίας» στον χώρο του πολιτισμού επωφελήθηκαν 33 αρχαιολογικοί χώροι και μουσεία με διευρυμένο ωράριο λειτουργίας (8 το πρωί με 8 το βράδυ) το 2014 και τα εισιτήρια αυξήθηκαν κατακόρυφα: 91,53% στην Ρωμαϊκή Αγορά, 54% στον Κεραμεικό, 85,29% στο Ολυμπιείο (ΤΑΠΑ 2014).
- Τις αναπτυξιακές δυνατότητες που έχει προσδώσει το «Αρχαίο θέατρο της Λάρισας» με την ένταξή του στην σύγχρονη ζωή.
- Την οικονομική ενίσχυση των τοπικών κοινωνιών από τον θρησκευτικό τουρισμό σε μνημεία θρησκευτικού χαρακτήρα.
- Τον ιατρικό τουρισμό σε επιλεγμένα θέρετρα με αρχαιολογικούς θησαυρούς με έμφαση κυρίως στους πληθυσμούς Silver Economy.
- Την στροφή της «εκπαίδευσης» με επιδοτούμενα προγράμματα κατάρτισης και επιμόρφωσης από τα Διαρθρωτικά Ταμεία της Ε.Ε. για ανέργους του τομέα του πολιτισμού.
- Την αναζήτηση σύγχρονων εφαρμογών ψηφιακής προώθησης του πολιτισμικού πλούτου για τις αυξανόμενες ανάγκες του τουρισμού.
- Την δημιουργία πολιτιστικών Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων (ΚΟΙΝΣΕΠ) που να πλαισιώνουν και να μετατρέπουν σε πολιτιστικούς πόλους μεγάλους «πολιτισμικούς θησαυρούς».

Αναγνωρίζοντας την δυναμική και τις αξίες που κρύβονται στην Πολιτισμική Κληρονομιά του τόπου μας οφείλουμε να ενεργοποιήσουμε και να εφαρμόσουμε σύγχρονα μοντέλα οργάνωσης και προγραμματισμού με τις αντίστοιχες νέες στρατηγικές προώθησης. Οι αρχές της «Ολοκληρωμένης Προστασίας», σήμερα, καθώς και όροι της «Ολοκληρωμένης Διαχείρισης με το «Εφικτό», την «Αποτελεσματικότητα» και την «Βιωσιμότητα» μπορούν να μπουν στο λεξιλόγιό μας και να προσδώσουν την αναγκαία προώθηση και ανάπτυξη στον πολιτισμικό πλούτο της χώρας μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βουδούρη, Δ., και Α. Στρατή. 1999. *Η προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς σε Διεθνές και Ευρωπαϊκό Επίπεδο.* Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, Κείμενα Δημοσίου Δικαίου. Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Cleere, H. 2003. «Fundamental Principles for the Management of Archaeological Sites.» Στο *Πρακτικά του Σεμιναρίου Αξιοποίηση και Ανάδειξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς,* 85-90. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Council of Europe. 1985. *Resolution No. 1 on the implementation of the Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Resolution No. 2 on the protection of the architectural heritage in socio-cultural life and as a factor in the quality of life, Resolution No. 3 on the economic impact of conservation policies, Resolution No. 4 on the physical conservation of the architectural heritage and the need to combat pollution, Resolution No.5 on the future programs of European co-operation to promote the historical heritage, Resolution No. 6 Second Conference of Ministers Responsible for the Architectural Heritage, Granada 3-4 October*. Strasbourg: Council of Europe.

European Association of Archaeologists. 2013. *19th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Abstracts*, *Archaeology and Heritage Management in Europe after two decades of the Valletta Convention.*

10 *Καθημερινή* 2015.

Καθημερινή. 2015. «2014, το κουίζ των 30 ερωτήσεων.» Στο «Τέχνες και Γράμματα», *Καθημερινή*, Κυριακή 04/01/2015.

Κορρές, Γ.Σ. 2007-08. «Επιταγαί της Επιστήμης.» *ΕΕΦΣΠΑ* 39:419-462.

Λάββας, Γ. 2010. *Ζητήματα Πολιτιστικής Διαχείρισης,* επιμ. Ρ. Λάββα και Μ. Μικελάκης. Αθήνα: Μέλισσα.

Λαμπρινουδάκης, Β. 2003. «Προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας της ολοκληρωμένης προστασίας των μνημείων.» Στο *Πρακτικά του Σεμιναρίου Αξιοποίηση και Ανάδειξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς,* 49-62. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

____. 2005. «Σύγχρονες τάσεις στην Αρχαιολογία. Θεωρία και πράξη.» *Τα Αιτωλικά* 5:13-19.

Μαλλούχου-Tufano, Φ. 2004. «Προστασία και Διαχείριση Μνημείων. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις από την Αρχαιότητα έως τις μέρες μας.» Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μπούρας, Χ. 2003. «Ολοκληρωμένη προστασία αρχαιολογικών χώρων και μνημείων.» Στο *Πρακτικά του Σεμιναρίου Αξιοποίηση και Ανάδειξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς,* 67-69. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Παπούλιας, Β. 2014. *Η Διαχείριση της Πολιτισμικής Κληρονομιάς στην Ελλάδα. Σύγχρονες Προσεγγίσεις.* Αθήνα: Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος.

ISBN

978-960-466-232-6

978-960-466-233-3 (SET)